

Lalbai Dalpatbhai Series

General Editors:
Dalsukh Malvania
Ambalal P. Shah

No. **16**

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ
PART II

Being a Commentary on Vādi Devasūri's
PRAMAṆANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJASEKHARASŪRI

A TIPPANA by Pt. JÑĀNACANDRA

and

GUJARATI TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAİ DALPATBHAİ
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad & Published by Nagin J. Shah,
Acting Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9

Price Rupees 10/=

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology	Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi
Munshi Ram Manoharalal	Nai Sarak, Delhi.
Mehar Chand Lachhamandas	Delhi.-6
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi
Saraswati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1
Oriental Book Centre	Manek Chowk, Ahmedabad,

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्थ
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्थ

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरवतारिका

भा. २

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता ।

गूर्जरभाषानुवादकः

आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादक

पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अमदावाद-९

संकेतसूची

क	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसंग्रह	प्रवाअ०	} प्रमाणवार्तिकालंकार अथवा
का०	कारिका	प्रधा भा०	
का० सि० द्वि०	काशी विश्व विद्यालय	प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्ति, का
गा०	गाथा		वि. वि.
जैमि०	जैमिनीयदर्शन	मीप्रलो० अभा०	मीमांसाश्लोकवार्तिकअभावपरि-
हे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाश्रय		च्छेद
	ज्ञानभंडारगत	,, अर्था०	,, अर्थापत्तिपरिच्छेद
हे १-७	,,	,, उप०	,, उपमानपरिच्छेद
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह	मु०	मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण
तत्त्वपं०	तत्त्वसंग्रह पजिका		तथा केवल परिच्छेदद्वय,
तप्रलो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक		यशोविजय जैन ग्रन्थमाला
धर्त०	धर्मोत्तरप्रदीप, के. पी.	मुटि०	मुद्रितगत टिप्पणी
	जायस्वाल इंस्टीट्यूट	मुपा०	मुद्रितगत पाठान्तर
न्यायकन्दली	प्रशस्तपादभाष्य टीका, वाराण-	ल०	हस्तप्रति, लवारनी पोल-जैन
	सेय संस्कृत विश्व-विद्यालय		उपाश्रय ज्ञानभंडार
न्याय कु०	न्यायकुमुदचन्द्र	वाक्य०	वाक्यपदीय
न्यायाटि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण	विशेषा०	विशेषावश्यकभाष्य-मलधारी
परि०	परिच्छेद		"हेमचन्द्रकृतटीका"
परीक्षा०	परीक्षामुख	वैशे०	वैशेषिकदर्शन
पु०	हस्तप्रति, मुनिराजश्रीपुण्य-	प्रलो० प्रत्य०	मीमांसाश्लोकवार्तिक प्रत्यक्ष
	विजयजी संग्रह		परिच्छेद
पृ०	पृष्ठ	सू०	सूत्र
प्रमीभा०	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण,	स्यार०	स्याद्वादरत्नाकर
	मिथीसिरिज	हेतु०	हेतुबिन्दुटीका
प्र० भा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनदिटीका,	हेतुभा०	हेतुबिन्दुटीकालोक
	के. पी जायम्वाल इंस्टीट्यूट		

PRĒFĀCĒ

We have great pleasure in publishing the second part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A. D. 1086-1169) Pramānanayātattvāloka with two Sanskrit super-commentaries and Gujarati translation. This translation is lucid and will be very helpful to the students of Indian Logic to understand this tough text of Logic.

The description of the materials used in preparing this edition is fully given in the preface to the first part. Again, therein one finds a succinct account of Vādi Devasūri, Ratnaprabhasūri, Āc. Rājasēkhara and Pt. Jñānacandra—the authors of Pramānanayātattvāloka, Ratnākarāvatārikā, Pañjikā and Ṭippāna respectively.

The study of Ratnākarāvatārikā is very useful to those who want to understand the problems of Indian Logic. It is a salient feature of the Jaina philosophical works that they give a faithful account of the doctrines of other schools. So, by studying them we can have the true picture of the different philosophical thought currents.

We are really grateful to Muni Shri Malayavijayaji who has lucidly translated the tough Sanskrit text into Gujarati. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Hargovindas and Pt. Bechardas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text. Our thanks are also due to the publishers of the Yashovijaya Jain Granthamālā, Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā—one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and other giving only the two chapters with Pañjikā and Ṭippāna.

The third part is in press and will be published very soon. With the end of the third part this work will be complete. In the introduction to the third part we intend to give a study and an estimate of the Ratnākarāvatārikā.

We hope that this publication will be of very great value for the students of Indian Logic.

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad - 9
2-4-'68

Nagin J. Shah
Acting Director.

સંપાદકીય

પ્રમાણુનયતત્વાલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકાનો દ્વિતીય ભાગ વિદ્વાનો સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. રત્નાકરાવતારિકાની સાથે સંસ્કૃત પંજિકા, ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપવામાં આવેલ છે. પહેલા ભાગમાં પ્રથમ એ પરિચ્છેદ થયા હોઈ આ ભાગમાં ત્રણથી છ પરિચ્છેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. બાકીના સાતમા અને આઠમા પરિચ્છેદો ત્રીજા ભાગમાં આવશે અને એમ આ ગ્રંથ પૂર્ણ થશે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં ઉપયોગમાં લીધેલ સામગ્રીનો સંપૂર્ણ પરિચય પ્રથમ ભાગમાં આપેલ છે અને પૂ. મલયવિન્યયજીએ આ અનુવાદનું કામ કેમ હાથ ધર્યું અને કયા ક્રમે અનુવાદ અંતિમ રૂપ પામ્યો તેની વાત પણ પ્રથમ ભાગમાં જણાવી છે. વળી, તેમાં પ્રમાણુનયતત્વાલોકના કર્તા આચાર્ય વાઘી દેવસૂરિ, તેમના શિષ્ય અને રત્નાકરાવતારિકાના કર્તા રત્નપ્રભસૂરિ, રત્નાકરાવતારિકાની પંજિકાના લેખક આચાર્ય રાજશેખર અને રત્નાકરાવતારિકાના ટિપ્પણના રચયિતા પ. જ્ઞાનચંદ્રનો ટૂંક પરિચય પણ આપેલ છે. એટલે આ બધા વિશે અહીં કશું કહેવાનું નથી.

ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરવામાં પૂ. મલયવિન્યયજીએ ઘણી જહેમત લીધી છે અને અનેક વાર મકાર્યો છે. અનુવાદ શબ્દસ્પર્શી નહિ પણ અર્થાનુસારી છે; અને તે કારણે તે સ્પષ્ટ અને વિશદ બન્યો છે. વળી, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ તરત જ ખ્યાલમાં આવે એ હેતુથી તેઓશ્રીએ સંવાદશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમ આ અનુવાદ એ માત્ર અનુવાદ જ ન રહેતાં એક રીતે સમજૂતીભર્યો બને છે.

ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને રત્નાકરાવતારિકા ખૂબ ઉપયોગી છે. જૈન ન્યાયગ્રંથોની એ ખાસ વિશેષતા છે કે તેઓ પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ પૂરેપૂરું પ્રમાણિત કરે છે. એટલે તેઓનું અધ્યયન અનેક સિદ્ધાન્તો અને વિચારધારાઓનો યોગ્ય ખ્યાલ આપે છે. આવા એક ન્યાયગ્રંથનો સરળ-વિશદ અનુવાદ આપવા બદલ પૂ. મલયવિન્યયજીના આપણે ઋણી છીએ.

રત્નાકરાવતારિકાનો આંતર-બાહ્ય પરિચય અને તેનું મૂલ્યાંકન ત્રીજા ભાગમાં આપવાનો અમારો ધરિદો છે.

આ પુસ્તકના પ્રુક સંશોધનમાં પં. શ્રી અબાલાલભાઈએ સહાય કરી છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે. વિદ્યામંદિરના પ્રમુખ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ મુનિશ્રી મલયવિન્યયજીનો અનુવાદ બેચો અને તે બાબતમાં યોગ્ય ભલામણ કરી તેથી આ કાર્યને વિશેષ વેગ મળ્યો. આ પ્રકારે તેઓશ્રી પણ આ પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બન્યા છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

વિદ્યામંદિર

અમદાવાદ-૨

૧૯૧૬

નગીન જી. શાહ

કાર્યવાહક અધ્યક્ષ

विषयानुक्रमः

(१) स्मरण-प्रत्यभिज्ञान-तर्कानुमानस्वरूपनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः । पृ० १-८०

(१) स्मृतिप्रामाण्यव्यवस्थापनम्	पृ० १	(१७) दृष्टान्तप्रयोगवैयर्थ्यम्	५१
(२) प्रत्यभिज्ञालक्षणम्	८	(१८) व्याप्तिनिरूपणम्	५२
(३) प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यस्थापनम्	९	(१९) उपनयनिगमनयोर्वैयर्थ्यम्	५३
(४) तर्कस्वरूपम्	२०	(२०) दृष्टान्तनिरूपणम्	५४
(५) तर्कप्रामाण्यम्	२१	(२१) उपनय-निगमननिरूपणम्	५५
(६) अनुमानप्रकारनिरूपणम्	२६	(२२) हेतुनिरूपणम्	५६
(७) अनुमानप्रामाण्यम्	२८	(२३) अभावनिरूपणम्	५७
(८) स्वार्थानुमानस्वरूपम्	३१	(२४) उपलब्धिहेतुनिरूपणम्	६०
(९) हेतुलक्षणम्	३१	(२५) कारणहेतुसमर्थनम्	६१
(१०) हेतुत्रैरूप्यनिरासः	३२	(२६) पूर्वचरोत्तरचरहेतुसमर्थनम्	६२
(११) निश्चितान्यथानुपपत्तिस्थापनम्	३९	(२७) कार्य-कारणव्यवस्था	६५
(१२) साध्यनिरूपणम्	४०	(२८) सहचरहेतुसमर्थनम्	६८
(१३) विकल्पसिद्धधर्मिनिरूपणम्	४३	(२९) पञ्चावयवप्रयोगप्रदर्शनम्	६९
(१४) परार्थानुमाननिरूपणम्	४५	(३०) उपलब्धिहेतु	७१
(१५) पक्षप्रयोगसमर्थनम्	४६	(३१) अनुपलब्धिहेतुनिरूपणम्	७५
(१६) परार्थप्रत्यक्षम्	४७		

(२) आगमस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

८१-१७६

(१) आगमस्वरूपम्	८१	(१२) अपोहवादः	१४२
(२) आगमप्रमाणस्य पार्थक्यम्	८३	(१३) अपोहनिराकरणम्	१४४
(३) आप्तस्वरूपम्	८७	(१४) शब्दस्य स्वरूपम्	१५०
(४) श्रुतेरपौरुषेयत्वनिराकरणम्	९०	(१५) सप्तभङ्गीनिरूपणम्	१५३
(५) शब्दन्तित्वनिरासः	१०४	(१६) कालादिनिरूपणम्	१६९
(६) पद-वाक्यलक्षणम्	१२१	(१७) विकलादेशनिरूपणम्	१७२
(७) शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वम्	१२३	(१८) प्रमाणे योग्यता प्रतिनियतार्थव्यवस्था- कारणम्	१७३
(८) शक्तिविचारः	१२४	(१९) तद्दुत्पत्ति-तदाकारयोः प्रतिनियतार्थ- व्यवस्थाकारणत्वनिषेधः	१
(९) अभावस्याजनकत्वम्	१२८		
(१०) नैयायिककृतशक्तिनिरासः	१३८		
(११) शक्तिसमर्थनम्	१४०		

(३) प्रमेयस्वरूपनिर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

पृ० १७७-२२५

(१) प्रमाणविषयनिरूपणम्	१७७	(६) विशेषे गुणनिरूपणम्	२११
(२) सामान्यविशेषात्मकवस्तुप्रदर्शनम्	१८५	(७) विशेषे पर्यायवर्णनम्	२१२
(३) सामान्यविचारः	१८७	(८) धर्मिधर्मयोर्भेदाभेदः	२१३
(४) क्षणभङ्गनिराकरणम्	१९३	(९) वस्तुन उत्पादादित्रैरूप्यम्	२१९
(५) विशेषनिरूपणम्	२१०	(१०) वस्तुनः सदसदात्मकत्वम्	२२१

(४) फलप्रमाण-स्वरूपाद्याभासनिर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

पृ० २२६-२४९

(१) प्रमाणफलम्	२२६	(७) दृष्टान्ताभासः	२९१
(२) क्रिया-क्रियावतोर्भेदाभेदः	२३३	(८) उपनय-निगमनाभासौ	२९८
(३) प्रमाणफलव्यवहारः	२३५	(९) आगमाभासः	२९९
(४) प्रमाणभासः	२३६	(१०) सख्या-विषयामासौ	३००
(५) पक्षभासः	२४१	(११) फलाभासः	३०१
(६) हेत्वाभासः	२९९		

(५) टिप्पणानि ।

पृ० ३०३-३०४

अहम्
वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका

तृतीयः परिच्छेदः ।

प्रत्यक्षानन्तरं परोक्षं लक्षयन्ति—

अस्पष्टं परोक्षम् ॥१॥

§ १ प्राक्सूत्रितस्पष्टत्वाभावभ्राजिष्णु यत् प्रमाणं तत् परोक्षं लक्षयितव्यम् ॥१॥

॥ मुनिराजश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादः ॥

प्रत्यक्ष पक्षी परोक्ष प्रमाणानुं लक्षणं करे छे—

अस्पष्टज्ञान 'परोक्षप्रमाण' छे. १

§१. आ पडिलां परिच्छेद जीलना सूत्र त्रीलमां कडेल स्पष्टतानो अलाव जे ज्ञानमां डाय ते 'परोक्षप्रमाण' लक्षणुं. सारांश अे छे के प्रमाणविशेषना स्वरूपमां प्रमाणसामान्यना स्वरूपनो अध्याहार छे, अटले परोक्षप्रमाणानुं स्वरूप आ प्रमाणे थशे.—जे ज्ञान स्व-परतुं निश्चायक डाय छतां अस्पष्ट डाय ते परोक्षप्रमाण लक्षणुं. १.

अथैतत् प्रकारतः प्रकटयन्ति—

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत् पञ्चप्रकारम् ॥२॥

स्पष्टम् ॥२॥

परोक्ष प्रमाणाना लेह—

परोक्ष प्रमाण पांच प्रकारे छे— १ स्मरण, २ प्रत्यभिज्ञान, ३ तर्क,
४ अनुमान अने ५ आगम. २.

आ स्पष्ट छे. २.

अथैतेषु तावत् स्मरणं कारणगोचरस्वरूपैः प्ररूपयन्ति—

तत्र संस्कारप्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं

स्मरणम् ॥३॥

§ ૧ તત્રેતિ પ્રાવતનેભ્યઃ સંસ્કારપ્રબોધસંભૂતત્વાદિના ગુણેન સ્મરણં નિર્દ્ધારયન્તિ । સંસ્કારસ્યાત્મશક્તિવિશેષસ્ય પ્રબોધાત્ ફલદાનાભિમુખ્યલક્ષણાત્ સંભૂતમુત્પન્નમિતિ કારણનિરૂપણમ્ । અનુભૂતઃ પ્રમાણમાત્રેણ પરિચ્છિન્નોઽર્થશ્ચેતનાચેતનરૂપો વિષયો યસ્યેતિ ત્રિપયવ્યાવર્ણનમ્ । 'તત્' इत्याकारं 'तत्' इत्युल्लेखवत् । 'तत्' इत्युल्लेखवत्ता चास्य योग्यतापेक्षयाऽऽख्यायि । यावता स्मरसि चैत्र ! कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्र द्राक्षा भोक्ष्या-महे' इत्यादिस्मरणे तच्छब्दोल्लेखो नोपलक्ष्यत एव, किन्त्विदं स्मरणं 'तेषु कश्मीरेषु' इति 'ता द्राक्षाः' इति तच्छब्दोल्लेखमर्हत्येव । न चैवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गः । तस्य 'स एवायम्' इत्युल्लेखशेखरत्वात् । इति स्वरूपप्रतिपादनम् ॥३॥

એ પાંચમાંના સ્મરણના કારણ, વિષય અને સ્વરૂપની પ્રરૂપણા—

પૂર્વોક્ત પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદોમાંનું જે સંસ્કાર (ધારણા)ની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર, અનુભૂત પદાર્થને વિષય કરનાર અને 'તે' એવા આકારવાળું જ્ઞાન તે સ્મરણ કહેવાય છે. ૩

§ ૧ આ સૂત્રમાં પૂર્વોક્ત પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદોમાંથી જે સંસ્કારની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર, ઇત્યાદિ ગુણ દ્વારા સ્મરણનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં સંસ્કાર-આત્મનિષ્ઠશક્તિવિશેષની જાગૃતિ થવાથી અર્થાત્ સંસ્કાર જ્યારે ક્ષણ આપવા તત્પર થાય છે ત્યારે સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે—આ છે સ્મરણના કારણનું નિરૂપણ. અનુભૂત—કોઈ પણ પ્રમાણથી જાણેલ જડ કે ચેતનાત્મક પદાર્થ તેનો વિષય બને છે—એમ કહી સ્મરણનો વિષય બતાવ્યો. અને 'તે' એવા આકારવાળું એટલે કે 'તે' એવા ઉલ્લેખવાળું—આ છે સ્મરણનું સ્વરૂપ. 'તે' એવા ઉલ્લેખવાળું—એનો અર્થ એમ નથી કે 'તે'નો ઉલ્લેખ અવશ્ય હોવો જોઈએ પણ તેવા ઉલ્લેખની યોગ્યતા તેમાં છે એમ સમજવો. જેમકે—હિ ચૈત્ર ! તને યાદ છે ને કે—આપણે 'કાશ્મીર' દેશમાં રહ્યા હતા, અને દ્રાક્ષ ખાતા હતા. સ્મરણના આ દષ્ટાન્તમાં 'તે'નો ઉલ્લેખ—શબ્દપ્રયોગ દેખાતો નથી હતા પણ આ સ્મરણમાં 'તે' કાશ્મીરમાં રહ્યા હતા, અને 'તે' દ્રાક્ષ ખાતા હતા, એ પ્રકારે 'તે' શબ્દના ઉલ્લેખની યોગ્યતા તો છે જ

ન કા—સ્મરણનું આવું લક્ષણ કરવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ સ્મરણ બની જશે.

મનાથાન—નહિ બને, કારણ કે—પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં તો 'સ એવાય' એવો શબ્દ-પ્રયોગ થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં 'સ एव अय'—તે જ આ છે આવો ઉલ્લેખ-પ્રયોગ થાય છે અને સ્મરણમાં માત્ર 'તત્' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. ૨. પ્રકારે સ્મરણનું સ્વરૂપ જાણાવ્યું છે

૩ નમ ।

॥ ળંગતત્ત્વમ્સ્મરણના પત્રિકા ॥

નૂર્તાયપરિચ્છેદ. ।

— મોજને ૧૫૫૫૫૫ ।

(प०) प्राक्तनेभ्य इति पूर्वमुक्तेभ्य । फलदानाभिमुख्यलक्षणादिति प्रबोधादित्यस्य पर्यायः । प्रमाणमात्रेण परिच्छिन्न इति मात्रार्थमुदाहरण सूत्रे निर्णयति सूरिः । तत्प्रसङ्ग इति तच्छब्दोल्लेखप्रसङ्ग ॥३॥

॥ पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतं टिप्पणम् ॥
तृतीयपरिच्छेदः ।

(टि०) न चैवं प्रत्यभिज्ञेत्यादि । तत्प्रसङ्ग इति स्मरणप्रसक्ति—प्रत्यभिज्ञानं नास्ति किन्तु स्मरणमेवेति न वाच्यम् ॥ तस्येति प्रत्यभिज्ञानस्य ॥३॥

अत्रोदाहरन्ति—

‘तत्तीर्थकरविश्वम्’ इति यथा ॥४॥

§ १ तदिति यत् प्राक् प्रत्यक्षोक्तम्, स्मृतम्, प्रत्यभिज्ञातम्, वितर्कितम्, अनुमितम्, श्रुतं वा भगवतस्तीर्थकृतो विश्वं प्रतिकृतिः तस्य परामर्शः; इत्येवं प्रकारं तच्छब्दपरामृष्टं यद्विज्ञानं तत् सर्वं स्मरणमित्यर्थः ।

स्मरणानुं उदाहरणम्—

वेमके—‘ते तीर्थकरनी प्रतिभा.’ ४.

§१ आ सूत्रमां ‘ते’ एवा शब्द प्रयोगथी प्रत्यक्ष, स्मरण, तर्क, अनुमान के आगम वगेरेमांथी केर्ध पणु प्रमाणथी न्णुल तीर्थकर लगवाननी प्रतिमानो परामर्श थाय छे, आ प्रकारे ‘तत्’ शब्दथी परामृष्ट वे केर्ध विज्ञान डाय ते स्मरण कडेवाय छे.

§ २ ये तु यौगाः स्मृतेरप्रामाण्यमध्यगीषत न ते साधु व्यधिषत । यतो यत्तावत् केचिदनर्थजत्वादस्याः तदाम्नामिषुः । तत्र हेतुः ‘अभूद् वृष्टिः’ ‘उदेष्यति शकटम्’ इत्याद्यतीतानागतगोचरानुमानेन सव्यभिचार इत्यनुचित एवोच्चारयितुम् ।

§२ वे यौगो—नैयायिके स्मृतिना प्रामाण्यने मानता नथी तेओ कांर्ध योज्य करता नथी. कारण के तेमां वे केटदाक एम कडे छे के स्मृति प्रमाणु नथी, कारण के ते पोताना विषयभूत पदार्थथी उत्पन्न थती नथी. तेओनो डेतु—वृष्टि थर्ध, शैडिणी जगशे—आ प्रकारना अतीत (भूत) अने अनागत (सविष्य)ने विषय करनार अनुमानो वडे व्यलियारी थशे. माटे ये डेतुनो उच्यार करयो ते नराओ उचित नथी.

(प०) केचिदिति नैयायिकविशेषाः । अनर्थजन्यत्वादिति अर्थाजन्यत्वात् । अस्या इति स्मृतं । तदिति अप्रामाण्यम् । अभूद् वृष्टिरिति, तथाविधनदीपूरदर्शनात् । उदेष्यति शकटमिति, कृत्तिकोदयाद् । तत्र हेतुरित्यादि गद्ये हेतुः सव्यभिचारः इति योग । अनुचित एवेति स हेतुरनर्थजत्वाख्य ।

(ટિ૦) અધ્યગીપત્તેતિ અધિર્પૂર્વે ઇહ અધ્યયને । અદ્યતની અન્ત “અદ્યતની ક્રિયાતિ-પત્ત્યોર્વા ગીરાદેશ ઇયતે” [કાત૦૩.૪.૮૫] ગી, અહ ધાત્વાદિ, સિચ્ “આત્મને ચાનકારાત્” [કાત૦૩.૫.૩૯ વૃત્તૌ] સિદ્ધમ્ । વ્યધિષ્તેતિ હુધાઞ્ ધા૦ (ધારણે ચ), અદ્યતની અન્ત । વિપ્ત્વે । અહ્યા૦, સિચ્ “સ્યાદોરિરદ્યતન્યામાત્મને” [કાત૦ ૩.૫.૨૯] આકારસ્યેત્વમ્ “આત્મને ચા૦” [કાત૦૩.૫.૩૯] । અસ્યા ઇતિ સ્મૃતે । તે ઇતિ યૌગા । આમ્નાસિષ્ઠુરિતિ । મ્ના અમ્યાસે મ્ના આપૂર્વે । અદ્યત૦ અન્ । સિચ “યમિરમિનમ્યાદન્તાનાં સિરન્તશ્ચ” [કાત૦ ૩.૭.૧૦] ઇડાગમ સિરન્તશ્ચ । “અન ઉસ્ સિજમ્યસ્ત૦” [કાત૦૩.૪.૩૧] ઇતિ ઉસ્ “નિમિ-ત્તાન્૦ [કાત૦૩.૮.૨૬] પત્વમ્ । તદિતિ [અ]પ્રામાણ્યમ્ । તત્રેતિ સ્મૃતેરપ્રામાણ્યે । હેતુરિતિ અનર્થજત્વાદિતિ હેતુરપૈકાન્તિક । શકટમિતિ શકટકારત્વાત્ રોહિણી ।

§ ૩ પરે તુ મેનિરે ન સ્મૃતિઃ પ્રમાણમ્, પૂર્વાનુભવવિષયોપદર્શનેનાર્થે નિશ્ચિ-ન્વત્યાઃ । અથ-પરિચ્છેદે પૂર્વાનુભવપારતન્ત્ર્યાત્ । અનુમાનજ્ઞાનં તૂપત્તૌ પરાપેક્ષં, સ્વવિષયે તુ સ્વતન્ત્રમેવ । સ્મૃતેરિવ તસ્માત્ પૂર્વાનુભવાનુસન્ધાનેનાર્થપ્રતીત્યભાવાત્ ।

તદુક્તમ્—

“પૂર્વજ્ઞાનૈવિષયં વિજ્ઞાનં સ્મૃતિરિષ્યતે ।

પૂર્વજ્ઞાનાદ્ વિના તસ્યાઃ પ્રામાણ્યં નાવગમ્યતે ॥૧॥

તત્ર યત્ પૂર્વજ્ઞાનં તસ્ય પ્રામાણ્યમિષ્યતે ।

તદુપસ્થાનમાત્રેણ સ્મૃતેઃ સ્યાચ્ચરિતાર્થતા” ॥૨॥ ઇતિ ।

§૩ ન્યારે ખીલ કેટલાક યૌગો માને છે કે સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી, કારણ કે-તે પૂર્વે અનુભવેલ પદાર્થોનું ઉપદેશન કરાવી અર્થનો નિશ્ચય કરાવતી હોવાથી અર્થનિશ્ચયમાં પૂર્વાનુભવને આધીન છે.

શંકા : અનુમાન પણ પરાધીન હોવા છતાં પ્રમાણ કેમ છે ?

સમાધાન : અનુમાન જ્ઞાન ઉત્પત્તિમાં પરની અપેક્ષાવાળું હોવા છતાં પણ સ્વવિષયમાં તે સ્વતંત્ર છે-પરાધીન નથી, કારણ કે-સ્મૃતિની જેમ તે પૂર્વાનુભવનું અનુસંધાન કરી પોતાના વિષયનો નિર્ણય કરતું નથી. કહ્યું પણ છે કે-

“પૂર્વજ્ઞાનના વિષયને વિષય કરનારું જ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે, આથી પૂર્વજ્ઞાન વિના સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય અવગત થતું નથી તેમાં પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો ઈષ્ટ છે, અને સ્મૃતિ તો તે પૂર્વાનુભવનું-પૂર્વજ્ઞાનનું ઉપસ્થાપન કરવામાં જ ચરિતાર્થ છે, આથી તે પ્રમાણરૂપ નથી.”

(૧૦) નિશ્ચિન્વન્યા ઇતિ અમ્યા સ્મૃતે । પૂર્વાનુભવપારતન્ત્ર્યાદિતિ પ્રમાણ હિ સ્મૃતે ના સ્વતન્ત્ર મતિ । પૂર્વાનુભવેવાદિ । યથા સ્મૃતે. પૂર્વાનુભવાનુસન્ધાનેનાર્થપ્રતીતિ, તસ્માદનુમાનમર્થપ્રતીતિ, સિન્ધુ સ્વતન્ત્રાદેવ ।

પૂર્વજ્ઞાનવિષયમિતિ પૂર્વજ્ઞાન વિષયો અસ્ય તત્ર ત્યા । તદુપસ્થાપનમાત્રે-પૂર્વજ્ઞાન વિના સ્મૃતિ પ્રામાણ્યમણે પ્રાપ્તયતિ । સ્મૃતેઃ સ્યાચ્ચરિતાર્થતેતિ-પૂર્વજ્ઞાન વિના સ્મૃતિ પ્રામાણ્યમણે પ્રાપ્તયતિ, ન પુન. સ્મૃતિ પ્રમાણાન્તરમ્ ।

(टि०) परापेक्षमिति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षम् । स्वविषये इति अग्न्यादीं । तस्मादिति अनुमानात् ।

१ पूर्वविज्ञातेत्यादि पूर्वपरिज्ञातपदार्थसर्वविषयम् ॥ तस्या इति स्मृतेः ।

तत्र यदित्यादि ॥ तत्रेति अर्थे । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तदुपस्थानेति अर्थनिश्चयोत्पादनमात्रेण ।

§ ४ तदपि न पेशलम् । स्मृतेरप्युत्पत्तिमात्रेऽनुभवसव्यपेक्षत्वात्, तदाहितसंस्कारात् तदुत्पत्तेः । स्वविषयपरिच्छेदे त्वस्याः स्वातन्त्र्यमेव । ननु नात्र स्वातन्त्र्यम्, अस्याः पूर्वानुभवभावितभावभासनायामेवाभ्युद्यतत्वात् । एवं तर्हि व्याप्तिप्रतिपादिप्रमाणप्रतिपन्नपदार्थोपस्थापनमात्रे प्रवृत्तेरनुमानस्यापि कुतस्त्या स्वातन्त्र्यसङ्गतिः ? अथ व्याप्तिग्राहकेणानैयत्येन प्रतिपन्नात् तन्नूपातो नैयत्यविशेषेणानुमाने परिस्फुरणसंभवात् कुतो न स्वातन्त्र्यमिति चेत् ? तर्हि अनुभवे भूयो विशेषशालिनः, स्मरणे तु कतिपयैरेव विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो भानात् कुतो नास्यापि तत् स्यात् ? ननु तेऽपि विशेषास्तावदनुभूतौ प्रत्यभुरेव, अन्यथा स्मरणमेव तन्न स्यात् इति चेत् । नियतदेशोऽपि पावको व्याप्तिग्राहिणि प्रत्यभादेव, अन्यथाऽनुमानमेव तन्न स्यात्—इति किं न चेतयसे ? अथ तत्र सर्वे सार्वदिकाः सार्वत्रिकाश्च पावकाः पुस्फुरुः, अनुमाने तु स एवैकश्चकास्तीत्युक्तमिति चेत् । ननुत्तरमपि तत्रोक्तमेव मा विस्मार्षीः । ननु न सर्वत्रैव कतिपयविशेषावसायव्याकुलं स्मरणम् । क्वचिद्वावदनुभूतरूपादिविशेषमपि तस्योत्पत्तेस्ततस्तत्र का गतिरिति चेत् ? नैवम् । नहि रूपादय एव विशेषा वस्तुनः, किन्तु अनुभूयमानताऽपि । न चासौ स्मरणे क्वापि चरुस्ति, तस्यापि प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तेः । किन्त्वनुभूततैव भावस्य तत्र भाति । इति सिद्धमनुमानस्येव स्मरणस्यापि प्रामाण्यम् ।

§४ नैन—हे योगो ! तमारुं उपरोक्त कथन युक्तिसिद्ध नथी, कारणके-स्मृति पणु मात्र पोतानी उत्पत्तिमां न अनुभवनी अपेक्षा राणे छे, कारणके-ते अनुभवथी पडेक्षा संस्कारथी उत्पन्न थाय छे. परंतु पोताना विषयना ज्ञानमां तो ते स्वतंत्र छे, अर्थात् स्मृति पणु अनुमाननी नैम प्रमाणुर्प छे.

योग—स्मृति स्वविषयमां स्वतंत्र नथी कारणके-ते पूर्वे अनुभवेल पदाथेने न नणुवामां तत्पर छे.

नैन—ले अम डोय तो पछी व्याप्तिना प्रतिपादक प्रमाणुथी अटले के-तर्कथी नणुवेल पदार्थनुं उपस्थापन करनार अनुमाननी पणु स्वतंत्रता कर् रीते संगत थरी ?

યોગઃ વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણથી તો અનિયત-અચોક્કસ દેશમાં રહેલા અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે, અને અનુમાનથી તો નિયત દેશમાં રહેલ અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે, તો અનુમાનનું સ્વવિષયમાં સ્વાતન્ત્ર્ય કેમ નહિ કહેવાય ?

જૈનઃ તો પછી અનુભવમાં તો ઘણા વિશેષો (ધર્મો-પર્યાયો)થી યુક્ત પદાર્થનું ભાન હોય છે, અને સ્મરણમાં તો તેમાંના થોડા જ વિશેષોવાળી વસ્તુનું ભાન હોય છે, માટે સ્મૃતિનું પણ સ્વવિષયમાં સ્વાતન્ત્ર્ય કેમ નહિ કહેવાય ?

યોગ. જે વિશેષો સ્મૃતિમાં પ્રતીત થાય છે, તે વિશેષો અનુભવમાં અવશ્ય પ્રતીત થાય જ છે. કારણ કે-જો તે વિશેષોનો અનુભવ નહિ માનો તો તેમનું સ્મરણ જ નહિ થાય.

જૈનઃ તે જ રીતે નિયત દેશમાં રહેલ અગ્નિ પણ વ્યાપ્તિગ્રહણ કરનાર પ્રમાણથી પ્રતીત થયેલ જ છે, અને જો એમ નહિ માનો તો તે અનુમાન પણ નહિ જ થાય- આ વસ્તુ કેમ વિચારતા નથી ?

યોગઃ વ્યાપ્તિ પ્રમાણમાં સર્વદેશ અને સર્વકાલને લગતા સર્વે અગ્નિઓનું ભાન થાય છે, પરંતુ અનુમાનમાં તો નિયત કાલદેશવૃત્તિ એટલેકે માત્ર પર્વતાદિ જેવા પદ્ધમાં નિયત કાલમાં રહેલ એક જ અગ્નિનું ભાન થાય છે.

જૈનઃ તેનો ઉત્તર પણ અમોએ પૂર્વે આપી જ દીધો છે, એ ભૂલો નહિ. એટલે કે તે અગ્નિ પણ સર્વમાંનો જ એક છે, તે અજ્ઞાત ન હતો.

યોગઃ અનુભવેલ સમસ્ત વિશેષોમાંથી કેટલાક વિશેષોને વિષય કરનાર સ્મરણ સર્વત્ર થતું નથી, પરંતુ કોઈ સ્થળે એવું પણ બને છે, કે જેટલાં રૂપાદિ વિશેષો અનુભવ્યાં હોય તે બધાં વિશેષોનું સ્મરણ થાય છે, તો તે વિષે શોણુલાસો છે ?

જૈનઃ પદાર્થના માત્ર રૂપાદિ જ વિશેષો નથી, પણ અનુભૂયમાનતા એટલે કે અનુભવમાં આવવું તે પણ વિશેષ છે, અને તે અનુભૂયમાનતા સ્મરણમાં કરી પણ બાગતી નથી. જો તેમ બને તો સ્મરણ પણ પૂર્વાનુભવરૂપ બની જાય, પરંતુ સ્મરણમાં તો અનુભૂયમાનતાને બદલે પદાર્થની અનુભૂતતા-એટલેકે-આ પદાર્થ પ્રથમ અનુભવનો વિષય બની ગયો છે, એવા ધર્મ સ્મરણમાં જાત થાય છે આ પ્રકારે અનુમાનની જેમ સ્મરણનું પણ સ્વાતન્ત્ર્ય સિદ્ધ થયું અને તેની જેમ સ્મરણ પણ પ્રમાણ સિદ્ધ થયું.

૧૦) સ્મૃતેન્નયત્પર્જાતિ ગમે તન્મ વ્યાન્યા । નન્નુ નાત્રેત્યાદિ પરવાકયમ । પદ્મં તર્હી-
 ૧૧) સ્મૃતિવ્યવસ્થાપિતવિપ્રમાણેતિ ગમે વ્યર્થિનિ પ્રતિવાક્યતીન્મેવ શીલ વદ
 ૧૨) સ્મૃતિવ્યવસ્થાપિતવિપ્રમાણેતિ ગમે તન્મ વ્યાન્યા । નન્નુ નાત્રેત્યાદિ પરવાકયમ । પદ્મં તર્હી-
 ૧૩) સ્મૃતિવ્યવસ્થાપિતવિપ્રમાણેતિ ગમે વ્યર્થિનિ પ્રતિવાક્યતીન્મેવ શીલ વદ
 ૧૪) સ્મૃતિવ્યવસ્થાપિતવિપ્રમાણેતિ ગમે તન્મ વ્યાન્યા । નન્નુ નાત્રેત્યાદિ પરવાકયમ । પદ્મં તર્હી-
 ૧૫) સ્મૃતિવ્યવસ્થાપિતવિપ્રમાણેતિ ગમે વ્યર્થિનિ પ્રતિવાક્યતીન્મેવ શીલ વદ

वहिमानितिवत् । परिस्फुरणसम्भवादिति तस्यैव तन्पातः । ननु भवे इत्यादि स्मरि-
वाक्यम् । अनुभवे इति अनुभवकाले । अस्यापीति स्मरणस्यापि । तदिति स्वातन्त्र्यम् । ननु
तेऽपीत्यादि परवाक्यम् । प्रत्यभुरेवेति प्रतिभासन्तं स्मैव । अन्यथेति अनुभूतौ प्रतिभाना-
भावे । नियतदेशोऽपीत्यादि स्मरिवाक्यम् । नियतदेशोऽपीति कोऽर्थः ? पर्वतादिनियत-
देशस्य । व्याप्तिग्राहिणीति प्रत्यक्षप्रमाणे । अन्यथेति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणाभावे । किं
न चेतयसे इति किं न मनसा विचारयसि ? अथ तत्रेत्यादि परवाक्यम् । तत्रेति
व्याप्तिग्राहिणि प्रमाणे । सार्वदिका इति कालनिर्देशं सार्वत्रिका इति क्षेत्रभणनम् ।
इत्युक्तमिति चेदिति पूर्व व्याप्तिग्राहकेणेत्यत्र यावन्तः केचित् पावकास्तर्णाः पार्णाश्च
तदादयः सर्वेऽपि निरीक्ष्यन्ते । ननुत्तरमपीत्यादि स्मरिवाक्यम् । तत्रेति अनुभवे भूयो
विशेषेत्यत्र । उक्तमिति पूर्वमेव । ननु न सर्वत्रेत्यादि परवाक्यम् । क्वचिदिति पटु-
प्रज्ञे । यावदनुभूतरूपादिविशेषमपीति यावन्तोऽनुभूता रूपादयो विशेषा यावदनुभूत-
रूपादिविशेषमित्यव्ययीभावः । तस्येति स्मरणस्य । तत्र का गतिरिति निर्विषयमेव स्मर-
णम् । असाविति अनुभूयमानता । तस्यापीत्यादि । अन्यथा यदि स्मरणेऽप्यनुभूयमानता
चकास्यान् तदा प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तिः । प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तौ च स्मरणमेव तन्न
भवतीति हृदयम् । तत्रेति स्मृतौ ।

(टि०) तदाहितेति अनुभवारोपितसंस्कारात् । तदुत्पत्तेरिति स्मृतेरुत्पत्तेः । स्वविषयेति
पूर्वपरिज्ञातपदार्थसार्थे । अस्या इति स्मृतः । प्रमाणेति तर्कः । अथ व्याप्तीति व्याप्ति-
प्रतिपादिना तर्कप्रमाणेन निश्चितविवक्षितप्रदेशविषयो वीतिहोत्रो न प्रतीयते । अनुमानेन तु
निश्चित एवानुमीयते । अत एव स्वतन्त्रताऽनुमानस्य । अस्यापीति स्मरणस्यापि । तदिति
स्वातन्त्र्यम् । प्रत्यभुरिति भा दीप्तौ प्रतिपूर्व । अद्यतनी अन् । “अद्वधात्वादि०” [का० सू०
ति० सू० ४७] “अनुत्सिजभ्यस्त०” [का० सू० ति० १६६] इत्यादिना अनुस्थाने उस्
आलोपोऽसार्वधातुके इति सिद्धम्, प्रतिवभासिरे । अन्यथेति अनुभवे विशेषप्रतिभासनन्तरेण ।
व्याप्तिग्राहिणीति तर्कप्रमाणे । अन्यथेति नियतपावकास्मरणे । सार्वदिका इति सर्वदा-
भवा, सर्वत्रभवा वा ते । “नदीव्यति” इत्यादिना भवार्थे इकण् । स एवैक इति विवक्षितः
पर्वतादिप्रदेशस्थ पावकः । ननुत्तरमपीति अनुभवे भूयासो विशेषाः इत्यादि ॥ तत्रेति
पूर्ववाक्ये ॥ ननु [न] सर्वत्रेत्यादि । तस्येति स्मरणस्य । असाविति अनुभूयमानता ।
तस्यापीति स्मरणस्यापि । अनुभूतैवेति पदार्थस्य पूर्वानुभूतत्वम् । तत्रेति स्मरणे ।

§ ५ न च तस्याप्रामाण्येऽनुमानस्यापि प्रामाण्यमुपापादि, संबन्धस्याप्रमाणस्मरण-
सदर्शितस्यानुमानानङ्गत्वात्, संशयितलिङ्गवत् । न च ‘प्राक्प्रवृत्तसंबन्धग्राहिप्रमाण-
व्यापारोपस्थापनमात्रचरितार्थत्वान्नास्य तत्र प्रामाण्येन प्रयोजनम्’ इति वाच्यम् ।
अप्रमाणस्य तदुपस्थापनेऽपि सामर्थ्यासंभवात् ।

§ ६ किञ्च, अर्थोपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणलक्षणं लक्ष्यांचकृद्भवे । तच्च धारावाहिप्रत्यक्ष-
स्येवास्याप्यक्षूणमीक्ष्यत एवेति किमन्यैरसत्प्रलापैरिति ? ॥ ४ ॥

§ ५. अने स्मरणानु- अप्राभाष्य माने। तो अनुमानमां पणु प्राभाष्य-
धटी शकशे नडि, शरणु डे-संशययुक्त हेतु नेम अनुमाननु’ शरणु नथी तेम

વ્યાપ્તિ પણ જો અપ્રમાણરૂપ સ્મરણથી જ્ઞાત હોય તો તે પણ અનુમાનનું કારણ થઈ શકશે નહિ.

યોગ—સંબંધ(વ્યાપ્તિ)નું ગ્રહણ કરવા માટે પૂર્વે પ્રવૃત્ત તર્ક પ્રમાણના વ્યાપારનું ઉપસ્થાપન કરવામાં જ સ્મરણ અરિતાર્થ છે, માટે અનુમાનમાં સ્મરણના પ્રામાણ્યની જરાએ જરૂર નથી.

જૈન—સ્મરણ જો અપ્રમાણ હોય તો તે પૂર્વોક્ત ઉપસ્થાપનમાં પણ સમર્થ નહિ બને.

§૬ વળી, અર્થજ્ઞાનમાં જે કારણ હોય તે પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાણનું આવું લક્ષણ તમોએ કયું છે, ધારાવાહી-જ્ઞાનની જેમ સ્મરણમાં પણ તે લક્ષણ સંપૂર્ણતયા ઘટે છે જ તો પછી વ્યર્થ વિવાદથી શું ? ૪.

(૫૦) ન ચ તસ્યેત્યાદિ સૂરિગદ્યમ્ । સંશયિતલિઙ્ગવદિતિ યથા વાષ્પ-મશકવર્ત્તિ-સૈન્ય-રેણુ-ગોપાલઘટ્ટીધૂમાદિના સંદિહ્યમાનો ધૂમોऽનુમાનાઙ્ગ ન ભવતિ । ન ચ પ્રાક્ પ્રવૃત્તેત્યાદિગદ્યે પ્રમાણગઢેન પ્રયક્ષ તસ્ય વ્યાપારઃ સંબન્ધગ્રહણલક્ષણઃ । અસ્યેતિ સ્મરણસ્ય । વાચ્યમિત્યસ્ય ન ચેત્યનેન યોગસ્તતશ્ચ ન ચ વાચ્યમિતિ સિદ્ધમ્ । સામર્થ્યાસંભવાદિતિ ન હિ મરીચિકાનિચયચુમ્વિજ્ઞાન કિમપિ કર્તુ શક્નોતિ ।

લક્ષ્યાંચકૃદ્દૃવે ઇતિ યૂયમ્ । ધારાવાહિપ્રત્યક્ષસ્યેતિ દ્વિતીય-તૃતીયાદિક્ષણવર્ત્તિપ્રત્ય-ધસ્ય ॥૪॥

(ટિ૦) ન ચ^૧ તસ્યેતિ સ્મરણસ્ય । અપ્રમાણેતિ અપ્રમાણેન । સ્મરણસંદર્શિતસ્ય પ્રકટી-કૃતસ્ય । સંબન્ધગ્રાહીતિ ઊહ. । અસ્યેતિ સ્મરણસ્ય । તત્રેતિ અનુમાને । તદુપસ્થાપનેऽપીતિ ઉટપ્રમાણવ્યાપારોપસ્થાપને ।

કિઞ્ચાર્થોપલબ્ધીત્યાદિ । તચ્ચેતિ અર્થોપલાબ્ધહેતુત્વં પ્રમાણલક્ષણમ્ । અસ્યાપીતિ બનુમાનન્યાપિ ॥૪॥

અથ કાર્ગ્ણાદિભિઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનં જ્ઞાપયન્તિ—

અનુભવસ્મૃતિહેતુકં તિર્યગૂર્ધ્વતાસામાન્યાદિગોચરં સંકલનાત્મકં જ્ઞાનં
પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ ॥ ૫ ॥

૧/ અનુભવશ્ચ પ્રમાણાર્પિતા પ્રતીતિઃ, સ્મૃતિશ્ચાનન્તરોક્તૈવ; તે હેતુર્યસ્યેતિ કારણો-પદેઃ । તિર્યગસામાન્યં ચ ગવાદિપુ ગોત્વાદિસ્વરૂપસદૃશપરિણામાત્મકમ્ । ઊર્ધ્વતા-સામાન્યં ચ પગપગવિવર્તવ્યાપિ મૃત્નાદિદ્રવ્યમ; એતદુભયમાદિર્યસ્ય વિમદૃશપરિણામાદેર્યમ-સ્તોભ્ય મ તિર્યગૂર્ધ્વતાસામાન્યાદિગોચરેત્યેતિ વિપયાઽઽગ્યાનમ્ । સંકલનં વિવ-રિત્યવર્ત્યત્તેન વગતુન પ્રત્યવમર્થનમાત્મા સ્વભાવો યસ્યેતિ સ્વરૂપનિરૂપણમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રત્યભિજ્ઞાનના કારણ, વિષય અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ—

અનુભવ અને સ્મૃતિરૂપ કારણોથી ઉત્પન્ન થનારું તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યાદિને વિષય કરનારું સંકલનારૂપ જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. ૫.

§૧ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રતીતિ જે અનુભવ કહેવાય છે તે, અને પૂર્વે કહેલ સ્મૃતિ-આ બંને જેની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે તે અર્થાત્ આ કથન દ્વારા સૂત્રકારે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ જણાવ્યું. ગાય વગેરેમાં રહેલ ગોત્વાદિરૂપ સદશ-પરિણામાત્મક સામાન્ય તે તિર્યક્ સામાન્ય છે અને ઘટ-કપાલ-કપાલિકા વગેરે પૂર્વાપર પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેનાર માટીરૂપ દ્રવ્ય, તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે. તથા 'આદિ' પદથી વિસદશ—વિલક્ષણ—પરિણામ આદિ અનેક ધર્મોનો સમૂહ આ ધર્મોને વિષય કરનાર પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. આથી પ્રત્યભિજ્ઞાનના વિષયનું નિરૂપણ કર્યું. સંકલન-વિવશિત ધર્મવાળી વસ્તુને પ્રત્યવમર્શ એટલે કે વસ્તુમાં પૂર્વાપર ધર્મોનો સંબંધ જોડી આપવો તે આ પ્રત્યભિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. ૫.

(૫૦) તે હેતુરિતિ તે મમુદિતે ન પુનઃ પ્રત્યેકમ્, અત એવ હેતુરિત્યુક્તમ્ । ગોત્વા-દીતિ ગોત્વાદિસ્વરૂપ યસ્ય સ ગોત્વાદિસ્વરૂપઃ સ ચાસૌ સદશપરિણામશ્ચ સ આત્મા યસ્ય સ તથા । ઊર્ધ્વતાસામાન્યમિતિ ગચ્છે વિવર્ત્ત ઇતિ પર્યાયસ્યાસ્થ્યા । ધર્મસ્તોમસ્યેતિ પર્યાયસમુદાયસ્ય । સંકલનમિતિ એકત્ર મીલનમ્ । વિવશિતધર્મયુક્તત્વેનેતિ તજ્જાતીય-ત્વાદિધર્મોપેતત્ત્વેન ॥૫૦॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા 'તજ્જાતીય એવાયં ગોપિણ્ડઃ', 'ગોસદશો ગવયઃ,' 'સ એવાયં જિનદત્તઃ' इत्यादि ॥ ૬ ॥

§૧ અત્ર 'તજ્જાતીય એવાયં ગોપિણ્ડઃ' इत्यस्मिन् તિર્યક્સામાન્યોદાહરણે દર્શિતેઽપિ 'ગોસદશો ગવયઃ' इति यत्तत्रैवોदाहरणांतरं तद् नैयायिककदाग्रहनिग्रहार्थम् । तस्य खलु 'गोसदशो गवयः' इति उपमानमित्यभिमानः । स चायुक्तविधानः । 'गोविसदशो महिषः' इत्यस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तेः । अथ गवये 'गोसदशो गवयः' इति विज्ञानं प्रत्यक्ष-फलमपि संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरूपे फले प्रमाणान्तराप्रसाध्ये साधकतमत्वात् उपमानतां प्रतिपद्यते; तर्हि महिषे गोविसदशमहिषोपलक्षणं प्रत्यक्षफलमपि तत्रैव तथाविधे फले साध-कतमत्वात् प्रमाणान्तरमस्तु ।

પ્રત્યભિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ—

જેમકે- 'આ ગોપિંડ તેની જાતિનો જ છે.' 'ગૌના જેવો ગવય-રોઝ છે,' 'આ તે જ જિનદત્ત છે' વગેરે. ૬.

§૧ પ્રત્યભિજ્ઞાનના આ ઉદાહરણસૂત્રમાં 'આ ગોપિણ્ડ તેની જાતિનો જ છે' એ પ્રમાણે તિર્યક્ સામાન્યનું ઉદાહરણ જણાવેલ હોવા છતાં 'ગૌના જેવો

ગવય છે' એ પ્રમાણે જે બીજું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે, તે નૈયાયિકોના કદાચક્રને દૂર કરવા માટે છે એટલે કે 'ગૌના જેવો ગવય છે' એ પ્રકારે સાદૃશ્યને વિષય કરનારું ઉપમાન નામનું પ્રમાણ છે, એવું જે નૈયાયિકને અભિમાન-આચક્ર— છે, તે તેમનું અયોગ્ય વિધાન છે, કારણ કે—'લેસો ગૌથી વિલક્ષણ છે'—એ પ્રમાણે વૈસદૃશ્યને વિષય કરનાર જ્ઞાનને નૈયાયિકે કોઈ બીજા પ્રમાણ તરીકે માનવું પડશે.

નૈયાયિક 'ગવય ગૌના જેવો હોય છે' આમાં ગવયમાં સાદૃશ્યજ્ઞાન પ્રત્યક્ષનું ક્ષ (કાર્ય) છે, તે પણ સંજ્ઞા અને સંજ્ઞીના સંબંધનું જ્ઞાન-અર્થાત્ 'આ ગવય પદવાચ્ય છે' એ પ્રકારે ગવય સંજ્ઞાની સંજ્ઞી સાથેની પ્રતીતિમાં અન્ય કોઈ પ્રમાણ નહિ પણ ઉપમાન સાધકતમ છે, માટે તે પૃથક્ પ્રમાણતાને પામે છે.

જૈન—તો પછી એ જ રીતે મહિષમાં ગોવૈસદૃશ્યનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષનું જ ક્ષ (કાર્ય) છે, તે પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી તે પ્રકારનું સંજ્ઞાસંજ્ઞીસંબંધનું જ્ઞાન તો અસાધ્ય હોવાથી તે માટેના સાધકતમ જ્ઞાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડે.

(પ૦) અથ ગવયે इत्यादि परवाक्यम् । संज्ञेति गवयसंज्ञा । संज्ञीति गवयपिण्डः । संज्ञा-संज्ञीत्यादि गवे प्रमाणान्तराऽप्रसाध्ये फले साधकतमत्वादिति योगः । तर्हि महि-पेत्यादि गुरिवाक्यम् । गोविसदृशमहिषोपलक्षणमिति गोविसदृशमहिषज्ञानम् । तथाविधे फले इति संज्ञासज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपे ।

(ટિ૦) तस्य खल्वित्यादि ॥ तस्येति नैयायिकस्य । स चेति अभिमानः कर्तुमनु-चित । संज्ञासंज्ञीति गवय इति सज्ञा, पिण्डः सज्ञी । प्रमाणान्तरेति प्रत्यक्षव्यतिरिक्त-प्रमाणान्ताभ्यं प्रत्यक्षेणैव साध्ये इत्यर्थः । तत्रैवेति सज्ञासज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपे फले । तथाविधे इति प्रमाणान्तराग्राध्ये ।

૧૨ ન ચૈતદુપમાનેઽન્તર્ભાવિયિતું શક્યમ્, ઉપમાનસ્ય સાદૃશ્યવિપયતયા વ્યવસ્થાનાત્, પ્રસ્તુતસ્ય તુ વૈમદૃશ્યવ્યવસાયકત્વાત્ । ન ચ વૈસદૃશ્યાવસાયસ્ય સંજ્ઞા-સંજ્ઞીસંબન્ધપ્રતિપત્તિ-માધકતમત્વમમિદ્રમ્ । યતઃ સમહિપમાહેયીમણ્ડલે ક્વાપિ વિપિનપ્રદેશેઽનચ્છાયાં છાયાયાં શેમન્થાયમાને નાલ્લિકેટ્ટીપવાસી કથિત્ કેનચિપ્રેપિતઃ 'તદ્વિપિનપ્રતિષ્ઠગોષ્ટાત્ મહિપમા-નય' ઇતિ મ ચ તજ્ઞં તમેવ પૃષ્ટવાન્ 'ક્રીટગ્ મહિપઃ' ઇતિ । તેન ચ 'ગોવિસદૃશો મહિપઃ' ઇત્યસ્તે તદ્વિપિનગોષ્ઠં પ્રાપ્ત આપ્તાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારો યમેવ ગોભ્યો વિસદૃશં પશું પશ્યન્તિ, તમેવ મહિપશબ્દવાચ્યતયા પ્રતિપત્યન્ ઇતિ કઃ પ્રતિવિશંપો દ્વયોગપિ સદ્ગૈતપ્રતિ-પત્તૌ । નનુત્તમ---

‘ઉપમાને પ્રમાણાદિ-માધ્ય્યાંમાન્યમાધનમ્ ।

તદ્વિપિનપ્રતિષ્ઠગોષ્ઠં પ્રાપ્ત આપ્તાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારો યમેવ ગોભ્યો વિસદૃશં પશું પશ્યન્તિ, તમેવ મહિપશબ્દવાચ્યતયા પ્રતિપત્યન્ ઇતિ કઃ પ્રતિવિશંપો દ્વયોગપિ સદ્ગૈતપ્રતિ-પત્તૌ । નનુત્તમ---

‘ઉપમાને પ્રમાણાદિ-માધ્ય્યાંમાન્યમાધનમ્ ॥ ૧ ॥ [લઘી૦ ૩. ૧૨] ઇતિ

§૨. વળી, 'ગોવિસદ્દશો મહિષઃ' આ જ્ઞાનનો ઉપમાનમાં સમાવેશ કરી શકશો નહિ, કારણ-કે ઉપમાન સાદૃશ્યને વિષય કરે છે, અને પ્રસ્તુત જ્ઞાન તો વૈસદૃશ્યનું નિશ્ચાયક છે.

વળી, વૈસદૃશ્યનો નિશ્ચય સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબંધજ્ઞાનમાં સાધકતમરૂપે અસિદ્ધ છે, એમ પણ નથી. કારણ કે-કોઈ પુરુષે કોઈ નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષને કોઈ ગાઠછાયાવાળા વનપ્રદેશમાં વાગોળતાં મહિષ-લેંસાઓ અને ગૌના ટોળામાં મોકલ્યો, અને કહ્યું કે 'જંગલના વાડામાંથી મહિષને લાવો'. તે નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષે મહિષને જાણનાર તે જ પુરુષને પૂછ્યું કે 'મહિષ કેવો હોય?' ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે-'મહિષ ગૌથી વિલક્ષણ હોય છે'. આ સાંભળીને તે નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષ પૂર્વોક્ત જંગલના ગાઠ પ્રદેશના વાડામાં ગયો અને ત્યાં તે આ પુરુષના ઉપદેશવાક્યના અર્થના સ્મરણની સહાયથી જે પશુને ગૌથી વિલક્ષણ જુએ છે, તેને જ મહિષ શબ્દના વાચ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. તો આ રીતે 'ગોવિસદ્દશો ગવયઃ' અને 'ગોવિસદ્દશો મહિષઃ' આ બંનેથી ઉત્પન્ન થનાર સંકેત જ્ઞાનમાં કયા પ્રકારનો ભેદ પડે છે? અર્થાત્ કંઈ પણ ભેદ નથી, તો પછી સાદૃશ્યને કારણે જે ઉપમાન જુદું પ્રમાણ મનાતું હોય તો વૈસદૃશ્યને કારણે જુદું પ્રમાણ કેમ ન માનવું? કહ્યું પણ છે કે-

“જે પ્રસિદ્ધ અર્થના સાધર્મ્ય(સાદૃશ્ય)થી સાધ્ય સિદ્ધ કરનાર સાધન ઉપમાન પ્રમાણ હોય તો-પ્રસિદ્ધ અર્થના વૈધર્મ્ય (વૈલક્ષણ્ય)થી સંજ્ઞીનું પ્રતિપાદન કરનાર સાધનને કયું પ્રમાણ માનવું?”

(૫૦) અનચ્છાયામિતિ નિવિહાયમ્ । તદ્વિપિનેતિ તત્ત્વ તદ્વિપિનં ચ તત્તથા । આપ્તાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારીતિ આપ્તાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણ સહકારિ યસ્યાસૌ ।

પ્રસિદ્ધાર્થસાધર્મ્યાદિતિ પ્રસિદ્ધોઽર્થો ગોલક્ષણ ।

(ટિ૦) ન ચૈતદિતિ 'ગોવિદ્દશો મહિષઃ' इत्येवरूप वाक्यम् । प्रस्तुतस्येति 'गोविसदृशः' इत्यादिवाक्यस्य । माहेयीति धेनुसमूहे । “गौ सौरभेयी माहेयी माहा सुरभिरज्जुनी” [अभिधानचि० भू० ४. *श्लो० ३३१] इत्यभिधानात् तज्ज्ञामिति महिषज्ञम् । तमेवेति नियोजकमेव पुमासम् । तेनेति नियोजकेन । तद्विपिनेति वनप्रतिष्ठितगोकुलम् । द्वयोरिति उपमानवैसदृश्ययो ।

उपमानमित्यादि । साध्यसाधनमिति सजासन्निप्रतिबन्धप्रतिपत्तिलक्षणसाधनम् । तद्वैधर्म्यादिति साध्यवैधर्म्यात् ।

§૩ યદા વા 'યાદગ્ ગૌસ્તાદગ્ ગવયઃ' इति वाक्याहितसंस्कारः प्रतिपत्ता तुरङ्गं गोविलक्षणमीक्षमाणो गवयसंज्ञासंबन्धप्रतिषेधं विधत्ते, 'नायं गवयवाग्वाच्यः पिण्डः' इति, तदा गवयसंज्ञासंबन्धप्रतिषेधफलं किमेतत्प्रमाणं स्यात् ? तत एवंविधसंवेदनानां सङ्कलनात्मकतया प्रत्यभिज्ञानतैवोपपद्यते, अन्यथा तु प्रमाणेयत्ता प्रलीयेत । यदैव हि 'यादग् गौस्तादग् गवयः' इति तेन शुश्रुवे, तदैव सामान्यतश्चेतसि स्फुरति पिण्डे संबन्धप्रतिपत्तिरभूत्;

યથા 'પૃથુવુન્નોદરાકારં વૃત્તકण्ठं भावं कुम्भं विभावयेः' इत्याकर्णनात् कुम्भे, ततः कान्ता-
रविहारिणोऽस्य गवयसाक्षात्कारे प्राक्तनसामान्याकार-संबन्धस्मरणे च 'स एष गवयशब्द-
वाच्यः' इति सङ्कलनाज्ञानरूपं प्रत्यभिज्ञानमुन्मज्जति । एवं 'गोविसदृशो महिषः' इत्या-
द्यपि तथारूपत्वात् प्रत्यभिज्ञानमेवेति ।

§૩ અથવા જ્યારે 'જેવી ગાય હોય છે તેવો ગવય હોય છે' આ વાક્યના
સંસ્કારવાળો પુરુષ ગૌથી વિલક્ષણુ ઘોડાને જોઈ 'આ પિંડ ગવય પદનો વાચ્ય
નથી' એ રીતે 'ગવય' શબ્દના સંબંધનો નિષેધ કરે છે, ત્યારે ગવય સંજ્ઞાના
સંબંધને નિષેધનાર એ જ્ઞાન કયું પ્રમાણુ થશે ? માટે આવા પ્રકારના સમસ્ત
જ્ઞાનો સંકલનારૂપ હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન રૂપે જ યુક્તિસિદ્ધ છે, અન્યથા પ્રમા-
ણની સખ્યાનો કોઈ નિયમ જ નહિ રહે.

પૃથુવુન્નોદર-(વિસ્તૃત મૂળમાં ગોળ પેટરૂપ) આકારવાળા અને ગોળ કાંઠાવાળા
પદાર્થને કુંભ (ઘટ) બાણુને-એ સાંભળવાથી જેમ તેમાં કુંભશબ્દના સંબંધનું
જ્ઞાન થાય છે, તેમ 'ગવય ગૌના જેવો હોય છે'-એ વાક્ય જ્યારે સાંભળ્યું
તે જ વખતે તેના ચિત્તમાં સામાન્યાકારે સ્ફુરાયમાન પિંડમાં સંબંધનું જ્ઞાન તો
થઈ જ ગયું હતું. ત્યાર બાદ વનમાં ફરતાં તે પુરુષને જ્યારે ગવયનો સાક્ષા-
ત્કાર થાય છે, ત્યારે પૂર્વે અનુભવેલ સામાન્યાકાર સાથેના ગવય શબ્દના
સંબંધનું સ્મરણ થવાથી 'આ તે ગવયશબ્દનો વાચ્ય છે'-એ પ્રમાણુ સંકલના-
રૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણુ-'ગૌથી વિલક્ષણુ ભેંસો
છે' વિગેરે બાળતમાં પણ ઉપર મુજબ સંકલનાત્મક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી
તે પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન જ છે.

(૫૦) तद्वेति श्रवणानन्तरम् । सम्बन्धप्रतिपत्तिरिति वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्ध-
परिणाम । प्राक्तनसामान्याकार-सम्बन्धस्मरणे इति प्राक्तनस्य सामान्याकारस्य सम्ब-
न्धस्य च स्मरणे निति ।

(૫૧) अन्यथેતિ સવસ્તુપ્રત્યભિજ્ઞાનનાડનર્જીકારે । યદૈવ હીત્યાદિ । તેનેતિ પ્રમાત્રા ।
અન્યથેતિ પ્રમાત્ । તથારૂપત્વાદિતિ સકલનાજ્ઞાનરૂપત્વાત્ ।

૫૨) માંમાંસકોડપિ 'अनेन सदृशः स गौः' इत्यनधिगतं गवि सादृश्यमवस्यदुपमानं
प्रमायमानः।गणो 'अनेन महिषेण विसदृशः स गौः' इत्यनधिगतमद्विषयवैसदृश्यव्यवसाय-
तस्य प्रमायमानताप्रसङ्गेन पराकणाय । सादृश्याभावो वैसदृश्यमित्यभावप्रमाणपरिच्छे-
दमेवनिर्दिष्टं चेत्, वैसदृश्याभाव सादृश्यमितीदमपि तत्परिच्छेदमेव किं न स्यात् ? यदि
वैसदृश्यता सादृश्यं स्यात्, 'न गौः सदृशो गवयेन' इति त्रिविमुत्वेन नोच्छिद्येदिति
तदा तदस्मरणोप नुत्यम् ।

§૪. 'આના જેવો તે ગૌ છે' એ પ્રમાણે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત સાદૃશ્યના ઓધક પ્રમાણને ઉપમાન પ્રમાણ કહેનાર મીમાંસકને પણ 'આ મહિષથી તે ગૌ વિલક્ષણ છે' આ પ્રકારે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત વૈસદૃશ્યના ઓધકને અન્ય પ્રમાણ માનવાનો પ્રસંગ આવતો હોવાથી તે પણ ખાંડન કરવા યોગ્ય છે.

મીમાંસક—સાદૃશ્યનો અભાવ એ જ વૈસદૃશ્ય છે, માટે તે તો અભાવ પ્રમાણથી જ જ્ઞાત થશે, અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન કરવા અન્ય પ્રમાણની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

જૈન—તો પછી વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય છે, તો તે સાદૃશ્ય પણ અભાવ પ્રમાણથી જ્ઞાત કેમ નહિ થાય ?

મીમાંસક—જો વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય હોત તો—તે ગૌ ગવયની સમાન છે—એમ વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ.

જૈન—આ વસ્તુ વૈસદૃશ્યમાં પણ તુલ્ય છે, અર્થાત્ તે અભાવ રૂપ હોત તો 'તે ગૌ મહિષથી વિલક્ષણ છે'—એ પ્રમાણે વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ

(પ૦) અનધિગતમિતિ અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમિત્યાશયાત્ । અવસ્યદિતિ નિશ્ચિન્વત્ । તત્પરિચ્છેદ્યમિતિ અભાવપ્રમાણપરિચ્છેદ્યમ્ । સ ગૌઃ સદૃશો ગવયેનેતિ મૂલપાઠ । ગોસદૃશો ગવય इति पाठान्तरम् । વિધિમુખેનેતિ કિન્તુ 'સ ગૌરનેન વિસદૃશો ન' इति प्रतिषेधमुखेनेति पराशय । તદિતરત્રાપિ તુલ્યમિતિ સાદૃશ્યાભાવો વૈસદૃશ્યમિતિ પક્ષેઽપિ કથં વિધિમુખેન પ્રત્યય ? इहापि अनेन [न] सदृश स गौरिति प्रतिषेधमुखेनैव । અથ ચ વિધિમુખેનાપિ પ્રત્યયો દ્રવ્યતે યથા અનેન મહિષેણ વિસદૃશ સ ગૌરિત્યર્થ ।

(ટિ૦) મીમાંસકોઽપીત્યાદિ અવસ્યદિતિ નિશ્ચિન્વત્ । વ્યવસાયકસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તત્પરિચ્છેદ્યેતિ અભાવપ્રમાણજ્ઞેયમેવ ।

§૫ 'સ એવાયં જિનદત્તઃ' इति तूर्ध्वतासामान्योदाहरणम् । આદિશબ્દાત્ 'સ એવાયં વહિરનુમીયતે મયા,' 'સ એવાનેનાપ્યર્થઃ કથ્યતે' इत्यादि स्मरणसचिवानुमानाऽऽगमादिजन्यम्; तस्माद् दीर्घम् ह्रस्वम् अणु महद् नेदीयो दवीयो वेदम्, दूरादयं तिग्मस्तनूनपात्, सुरभीर्दं चन्दनमित्यादि च सङ्कलनमात्रोदाहरणं मन्तव्यम् ।

§૫ 'આ તે જ જિનદત્ત છે'—આ દૃષ્ટાન્ત ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું છે.

સૂત્રમાં કહેલ 'આદિ' શબ્દથી સૂચિત પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં અન્ય ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે—'આ તે જ અગ્નિ છે જેનું હું' અનુમાન કરું છું' આ સ્મરણ અને અનુમાનજન્ય પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. 'આ પણ તે જ અર્થ કહે છે'—આ સ્મરણ અને આગમજન્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનનું દૃષ્ટાન્ત છે. આ ણનેમાં વિષય ઊર્ધ્વતા સામાન્ય જ છે. 'આ તેનાથી લાંબુ છે,' 'આ તેનાથી ટૂંકુ છે,' 'આ તેનાથી હલકું છે,' 'આ તેનાથી ભારે છે,' 'આ તેનાથી નજીક છે,' 'આ તેનાથી દૂર છે,' 'દૂરથી પણ આ અગ્નિ તેજ છે,' 'આ ચન્દન સુરભિ છે' આ સઘળાં ઉદાહરણો કેવળ સંકલનરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં જાણવાં.

(૫૦) તિગ્મસ્તનૂનપાદિતિ, સુરમીદં ચન્દ્રનમિતિ તિગ્મત્વં સુરમિત્વં ચાડનનુભૂય-
માનત્વાત્ સ્મૃતિવિષયમ્ ।

§૬ અથ કથં પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમશક્યન્તઃ શક્યાઃ શમયિતુમ્ । તે હિ
પ્રાહુઃ—દલિતકરરુહશિરોરુહશિખરાદિવત્ સર્વત્ર ભ્રાન્તૈવેયમિતિ । અહો ! તર્કતર્કણકા-
ર્કશ્યમમીષામ્ । એવં હિ વિહાયસ્તલાવલમ્બમાનમૃગાઙ્ગમણ્ડલયુગલાવલોકિપ્રત્યક્ષવત્ સકલ-
મપિ પ્રત્યક્ષં ભ્રાન્તિમત્ કિં ન ભવેત્ ?

§૭ અથ લક્ષણયુક્તે વાધાસમ્ભવે તલ્લક્ષણમેવ દૂષિતં ભવતિ । સંકલનં હિ પ્રત્યભિ-
જ્ઞાનચિહ્નમ્ । તદ્યુક્તમપિ ચ કરરુહાદૌ પ્રત્યભિજ્ઞાનમવાધ્યતેતિ તલ્લક્ષણમેવ વાધિતમ્ । પ્રત્ય-
ક્ષે તુ યત્ર વાધા, ન તત્ર તલ્લક્ષણમક્ષૂણમ્, ક્ષણદાપ્રિયદ્વયાવલોકનાયામભ્રાન્તત્વાભાવાત્ ।
યત્ર તુ તદક્ષૂણં ન તત્ર વાધા, સ્તમ્ભાદિપ્રત્યક્ષવદિતિ ચેત્ । નૈવમ્ । ન સ્કલ સંકલ-
નમાત્રમેવ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણલક્ષણમાચક્ષમહે, કિન્તુ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વરૂપપ્રમાણસામા-
ન્યલક્ષણસદ્ભાવે સતિ યત્સંકલનમ્ । ન ચ કરરુહાદિવેદને તદસ્તિ, વિશિષ્ટસ્ય વિપર્ય-
યશ્ચન્યસ્યાવસાયસ્યાભાવાદિતિ કથં લક્ષણયુક્તેઽસ્મિન્નપિ વાધરોધઃ સ્યાત્ ?

§૮. શંકા—પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં પ્રામાણ્યને સહુન નહિ કરનારા શાક્યો-ખૌદ્ધો-ને
કર્કરીતે શાંત કરશે ? કારણ કે તેઓ કહે જ કે—પ્રત્યભિજ્ઞા તો સર્વત્ર ભ્રાન્ત
જ છે. કારણ કે કાપી નાંખ્યા પછી કર્કરીથી વધેલ નખ અને વાળ વિષે 'આ તે જ
નખ છે', 'આ તે જ વાળ છે', આ પ્રકારની પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ સર્વત્ર પ્રત્યભિજ્ઞા
ભ્રાન્તિરૂપ જ છે.

સમાધાન—અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે, કે આ ખૌદ્ધોની તર્કતર્કણા-(પદાર્થ
વિચારણા)માં કેવી કર્કશતા છે ? કારણ કે—એકાદ પ્રત્યભિજ્ઞા ભ્રાન્ત હોય એટલે
બધી પ્રત્યભિજ્ઞાને ભ્રાન્ત માનવામાં આવે તો પછી આકાશમાં જે ચન્દ્રને વિષય
કરનાર ભ્રાન્ત પ્રત્યક્ષની જેમ બધા જ પ્રત્યક્ષો કેમ ભ્રાન્ત સિદ્ધ નહિ થાય ?

§૯ ખૌદ્ધ—લક્ષણ યુક્ત પદાર્થમાં બાધા હોય તો તે લક્ષણ જ દૂષિત થાય
છે, એવો નિયમ છે. અને 'સંકલન' એ પ્રત્યભિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે, અને તે લક્ષણથી
યુક્ત પ્રત્યભિજ્ઞાન નખ, કંઈ વગેરેમાં બાધિત થાય છે, માટે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું
લક્ષણ જ બાધિત છે. પરન્તુ પ્રત્યક્ષમાં તો—જ્યાં બાધા છે ત્યાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ
જ ઘટનું નથી કારણ કે—જે ચન્દ્રના દર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષ અભ્રાન્ત નથી પણ ભ્રાન્ત
છે, ત્યાં લક્ષણ ઘટે છે ત્યાં બાધા હોતી જ નથી. જેમ કે—સ્તમ્ભાદિપ્રત્યક્ષમાં
લક્ષણ ઘટી શકે છે, માટે બાધ પણ નથી.

દેવન—તમારું એ કથન ઉચિત નથી, કારણ કે—અમે કેવળ 'સંકલન'ને જ
પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણનું લક્ષણ કહેતા નથી, પરન્તુ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના
પ્રમાણ્ય વગર મહિત જે સંકલન છે, તેને અમે પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણનું લક્ષણ કહીએ

छीञ्जे. अने ते लक्षणं पूर्वोक्तं नण्डेशादिना संकलनमां घटतुं नथी. कारणं के त्यां विशिष्ट-अर्थात् विपर्यासरहित अवसाय-निश्चय नथी. पणु-अन्यत्र तो व्यवसाय छे तेथी लक्षणं युक्तं प्रत्यभिज्ञान प्रमाणमां बाध कथं रीते सिद्धं थसे ?

(प०) अशक्यन्त इति अमृष्यन्त. । अहो तर्केति सूत्रिवाक्यम् । तर्कणेति ऊह-
स्याख्या ।

अथ लक्षणयुक्तेत्यादि यादृक् लक्षणमुक्तं तल्लक्षणयुक्तः पदार्थो दृश्यते । अथ च व्यभिचरति वाच्यते । ततो विज्ञायते तल्लक्षणं साधु न भवति । वाधासम्भवे इति वाधासम्भवे सति प्रकृते योजयति संकलनं हीत्यादिना । तद्युक्तमिति सकलनयुक्तम् । कर-
रुहादौ संकलनयुक्तमपि प्रत्यभिज्ञानमवाध्यतेति योगः । अक्षूणांमिति पुरः 'क्विति' इत्याद्याहार्यम् । किन्तु स्वपरेति गद्ये स्वपरव्यवसायि ज्ञानस्वरूपं यत् प्रमाणस्य सामान्यलक्षणं तस्य सद्भावस्तस्मिन् । सामान्यग्रहणे हि विशेषग्रहणं सुलभम् । लक्षणयुक्ते इति स्वपरव्य-
वसायिलक्षणयुक्ते ।

(टि०) अथ कथमित्यादि । अशक्यन्त इति असहमानाः । ते हीति सौगताः । इयमिति प्रत्यभिज्ञा यथा लूना लूना. वररुहाः पुन. पुन प्ररोहन्त 'त एवामी' इति प्रत्यभिज्ञानम्, तदलीकम्, नवनवोत्पादात् । अमीपामिति शक्ययानाम् ।

अथ लक्षणेति तस्मिन् प्रत्यभिज्ञाने । तल्लक्षणमिति प्रत्यभिज्ञानलक्षणम् ।

तद्युक्तमिति सकलतल्लक्षणचिह्नयुक्तम् । तल्लक्षणमिति प्रत्यक्षलक्षणम् । क्षणदाप्रि-
येति निशाकर. । तदिति प्रमाणलक्षणम् । किन्तु स्वपरेत्यादि । तदिति स्वपरव्यव-
सायिज्ञानत्वरूपप्रमाणसामान्यलक्षणम् । विपर्ययेति विपर्ययरहितस्य । अवसायस्येति ज्ञानस्य ।
अस्मिन्नपीति प्रत्यभिज्ञानेऽपि ।

§८ क्षणभङ्गुरत्वाद्भावानामैक्यगृहीतिभ्रान्तिरेवेति चेत् । अत्र तावत् क्षणभङ्गभङ्ग
एवाभङ्गुरमुत्तरम् । अस्तु वा क्षणभङ्गस्तथापि नेयतैव निःशेषप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमुत्पुं-
सयितुं शक्यम् । तथाहि-पदार्थेषु किमैक्यगृहीतिभ्रान्तिनिमित्तमिष्यते ? अपरापरोत्पादु-
कक्षणानां सादृश्यमिति चेत् । तत् किं सादृश्यमस्ति किञ्चित् ? तथा चेत् । क्वचित् 'तेन
सदृशोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा भगवती भजतामभीलुका तर्हि प्रामाण्यम् । नास्त्येव
सादृश्यम्, विलक्षणत्वात् स्वलक्षणानामिति चेत् । इदानीमपि क पलायसे ? एवं तर्हि
'तस्माद् विलक्षणोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्यमास्तिघ्नुवीत ।

वैलक्षण्यमपि नास्ति, परमाणुप्रचयमात्रत्वात् समस्तवस्तूनामिति चेत् । नन्वेवमपि
'तस्मादयं महान्, अल्पो वा प्रचयः' इत्यादिप्रत्यभिज्ञा भवतु प्रामाण्यशोभाभारभागिनी ।
प्रचयोऽपि न कश्चित्, नीलपीतादिपरमाणूनामेव तात्त्विकत्वादिति चेत् । अहो ! उत्तम-
र्णाकीर्णदुर्गताधमर्ण इवायं स्वयं तत्तदुक्तमपलप्यापलप्य निनङ्क्षुर्भिक्षुः ।

૬૮. બૌદ્ધ—પણ બધા પદાર્થો ક્ષણભંગુર (ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા) છે, માટે તેમાં એકચતુર જ્ઞાન તો બ્રાન્તિરૂપ જ છે.

જૈન—આ બાબતમાં ક્ષણભંગવાદનો ભંગ એ જ અભંગ ઉત્તર છે અને ક્ષણભંગવાદ ભલે હોય તો પણ—એટલા માત્રથી બધાં જ પ્રત્યભિજ્ઞાનોનાં પ્રામાણ્યને ખંડિત કરવું શક્ય નથી. કારણ કે—અમે પૂછીએ છીએ કે પદાર્થમાં જે એકતાનું બ્રાન્તિજ્ઞાન થાય છે, તેમાં કયું કારણ છે?

બૌદ્ધ—એક પછી એક, એમ ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર ક્ષણો(પદાર્થો)નું સાદૃશ્ય એ બ્રાન્તિજનક છે.

જૈન—તો શું સાદૃશ્ય એ કોઈ પદાર્થ છે? જો સાદૃશ્ય પણ કોઈ એક પદાર્થ હોય તો ક્યાંઈક ‘આ તેની સદૃશ છે’ એવી ભગવતી પ્રત્યભિજ્ઞા નિર્ભય-પણે પ્રમાણ સિદ્ધ થઈ જશે.

બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણરૂપ બધા પદાર્થો વિલક્ષણરૂપ હોવાથી ‘સાદૃશ્ય’ નામનો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ.

જૈન—સાદૃશ્ય ભલે ન હોય આમ છતાં તમારો છૂટકારો નથી કારણકે ‘આ તેનાથી વિલક્ષણ છે’—આ પ્રકારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પ્રમાણરૂપ માનવું જ પડશે.

બૌદ્ધ—‘વિલક્ષણતા’ પણ કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, કારણ કે—સમસ્ત વસ્તુ પરમાણુના પુંજ (સમૂહ) રૂપ છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પણ ‘આ પ્રચય(સમૂહ) તેનાથી મોટો છે’, અથવા ‘તેનાથી નાનો છે’—ઇત્યાદિ આકારની પ્રત્યભિજ્ઞા તો પ્રામાણ્યરૂપ શોભાને વાડુન કરશે જ.

બૌદ્ધ—નીલપીતાદિ પરમાણુઓ જ તાત્વિક પદાર્થ હોવાથી તેમનો ‘પ્રચય’ (પુંજ) કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી.

જૈન—આશ્ચર્યની વાત છે કે—જેમ દેવાદાર પુરુષ વાયદા કરી કરીને લેણુદાર આદુશરથી નાસતો ભાગતો ફરે છે, તેમ આ બૌદ્ધ ભિક્ષુક પણ પોતે કહેલ પદાર્થનો વારંવાર અપલાપ કરીને છટકવા ચાહે છે.

(૫૦) અત્ર તાવદિતિ ગયે દ્યયતૈવેતિ ક્ષણમજ્જન । નિઃશેષપ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમિ-
ત્યાદિ પુનરેવ પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ્ય નામ્નાતિ ન વક્તવ્યમ્ । તન્ કિં સાદૃશ્યમિતિ સૂરિવા-
ચારા । તથા ચેદિતિ પ્રતિ નેત । તેનેતિ પ્રવક્ષ્યમ્ । સદૃશોડયમિતિ ઉત્તરક્ષણ । નાસ્ત્યે-
વેતિ નિત્યવચનમ્ । ક્ષણમર્પીતિ સ્મિત્વાચ્યમ્ । તસ્માદ્વિલક્ષણોડયમિતિ અન્યાપેક્ષયા હિ
તત્પ્રમાણ્યમ્ । ચેત્યક્ષણમર્પીતિ સ્મિત્વાચ્યમ્ । નન્વેવમર્પીતિ સ્મિત્વાચ્યમ્ । તસ્માદિતિ
સ્મિત્વાચ્યમ્ ।

(૫૧) અત્ર તાવદિતિ ગયે દ્યયતૈવેતિ ક્ષણમજ્જન । પ્રવક્તવ્યમ્ । પ્રવક્તવ્યમ્ વા ક્ષણમજ્જનિગમ્ય પ્રવક્તવ્યમ્ । પ્રવક્ત-
વ્યમ્ તસ્માદ્વિલક્ષણોડયમિતિ સ્મિત્વાચ્યમ્ । તસ્માદ્વિલક્ષણોડયમિતિ સ્મિત્વાચ્યમ્ । તસ્માદ્વિલક્ષણોડયમિતિ સ્મિત્વાચ્યમ્ ।

गगनाम्भोरुहादिवत्तस्याऽसत्त्वापत्तेः । अपा-विश्रय्याकारी-न गन् अगन् वा कार्यं कुर्यात् । उदीचीन-
स्तावही(द्वी)नः वान्भ्येयवत्तस्य प्रमाणवन्भ्यत्वान् । प्राचीनः प्रमाणमुद्राहीनः । यतः सः क्षणभङ्गुरोऽर्थः
स्वोत्पत्तिक्षणे, पूर्व, पश्चाद्वा कार्यव्यापारपरगणः संपद्यते । आद्यकल्पना अत्पीयसी तदानीमुत्पत्तिव्यग्रतया
तस्य परव्यापारपरात्मुद्यत्वान् । द्वितीयस्वध्रुवेय' । अनुद्गतस्य पादपस्य च्छाया ग्रीष्मे मासि खरतर-
दिनकरतापोपतप्तपथिकजनगरीरसतापाऽपहाग्मातन्वाना प्रतीयेत । न च प्रतीतिस्तथा क्वापि प्रथते ।
तृतीयविकल्पः स्वत्प', अस्तमितेऽपि मरीचिमालिनि भगवति तन्मरीचयोऽन्धकारमपसारयन्त्वेवं
मृतस्यापि वचनवचिच्योत्पत्तिर्भवेत् । एवमनल्पकल्पान्तेऽपि न कल्पते । ततो भावानां क्षणिकत्व भाव-
रूपता भजमानं भावयता प्रतिभावता भवता न भद्राविर्भावो भावी, जिनमताभिमतस्य तात्त्विकस्य
नित्यानित्यस्यैव भावस्य भावात् ।

तथापि नेत्यादि । इयत्वेति धणिकत्वेनैव । तथा चेदिति सादृश्यमस्ति । तस्मा-
दिति गवयादे । अयमिति महिषादिः । परमाण्विति समस्तवस्तूनि परमाणुप्रचयरूपाणि ।
विश्वं विश्वं परमाणुमयमिति सौगताः । अतस्तद्विलक्षणं किमपि नास्ति । तस्मादिति पूर्वदृष्ट-
प्रपञ्चात् उक्तमणैति ऋणग्रहकेणाकीर्णो भूतो दुर्गतो नि.स्वो निर्द्वयोऽघमर्णं ऋणदाता स इव ।
अयमिति भिक्षुः सौगतः । तत्तदुक्तमिति अपरापरोत्पादकेत्यादिकम् । निन्दुक्षुरिति
नदुष्टमिच्छुः ।

§९ यदि हि सादृश्यादिकं न किञ्चिदस्ति, कथं तर्हि त्वयैव उत्तरीचक्रे ? विकल्पो-
प्रेक्षालक्ष्यमस्ति, न तु बाह्यं प्राह्यमिति चेत् । नीलपीतादिविशेषोऽपि तथैवास्तु । बहि-
स्तदभावे कथं नैयत्येन विकल्पोल्लेख इति चेत् । सादृश्यादौ कथम् ? वासनातश्चेत् ।
अन्यत्रापि तत् एवास्तु । वासनाया अपि नैयत्येन उद्बोधकं किञ्चित् बहिरेष्टव्यमिति
चेत् । को नामात्र परिपन्थी ? किन्तु सादृश्यादिकमपि स्वीकुरु । ततो नीलपीतादिवि-
शेषो वा बहिस्त्यज्यताम्, सादृश्यादिकमपि वा मन्यताम् । नान्यथा प्रमाणमुद्रा मृष्यते ।
सिद्धे चैवं सादृश्यादौ यत्र पूर्वाकारेण संकलनम्, तत्र प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम् । अन्यत्र तु
प्रत्यक्षमेव । मा भूद् वा बहिः सादृश्यादि, तथाप्यनुमानवत् प्रमाणमेवेयम् । न ह्यनुमा-
नपरिच्छेदमपि अग्नित्वादिसामान्यं बहिरस्ति तथापि यथा प्रणालिकया तद्विकल्पस्या-
ग्न्यादिस्वलक्षणे प्रतिबन्धात् तत् प्रमाणम्, एवं सादृश्यादेरसत्त्वेऽपि सदृशादिस्वलक्षणे
तद्विकल्पस्य प्रतिबन्धात् किं नेयमपि तपस्विनी तथा स्यात् ?

§९ नैन—ने सादृश्यादि पदार्थं छे नद्वि तो तेने भानीने उत्तर केम द्विधो ?

भौद्ध—सादृश्यादि कल्पनाथी आशेषित पदार्थं छे, परंतु आह्य आह्यरूपे
नथी. अर्थात् ते केवण कल्पनिक छे.

नैन—तो नीलपीतादिद्रूप स्वलक्षणो—विशेषोने पणु तेवा न—कल्पनिक मानो.

भौद्ध—नीलपीतादिद्रूप आह्य पदार्थं न होय तो—नियतरूपे लेदने उद्वेभ
कथं रीते थर्ष शके ? अर्थात् 'आ नील छे' 'आ पीत छे' एवेवो लेद आह्य विना
केम थाय ?

જૈન--તો-સાદૃશ્યાદિ પણ જો બાહ્ય ન હોય તો તેમાં નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ 'આ સાદૃશ્ય છે' એવો વિકલ્પ કઈ રીતે થશે ?

બૌદ્ધ--સાદૃશ્યાદિકમાં નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ વાસનાથી થઈ જશે.

જૈન--તો પછી નીલપીતાદિવિશેષમાં પણ નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ વાસનાથી જ થાય તેમાં શું વાંધો ?

બૌદ્ધ--વાસનામાં પણ નિયત વિકલ્પના ઉદ્ભોધક તરીકે કોઈ પદાર્થને કારણ માનવું જોઈ એ જ.

જૈન--એ વાતાનો કોણ વિરોધી છે ? અર્થાત્ એમાં અમને કાંઈ વિરોધ નથી, પરંતુ સાદૃશ્યાદિકને પણ બાહ્યરૂપે માનો. એટલે કે-કાં તો નીલ પીતાદિ-વિશેષોને જ બાહ્ય તાત્ત્વિક પદાર્થ તરીકે ન માનો, અથવા સાદૃશ્યાદિકને પણ બાહ્ય પદાર્થ તરીકે સ્વીકારો, આ બંને વાતમાંથી એકેનો સ્વીકાર નહિ કરો તો તમે પ્રામાણિક કહેવાશો નહિ.

અને એ રીતે સાદૃશ્યાદિ સિદ્ધ થઈ જવાથી જે સ્થળે પૂર્વાકારની સાથે સંકલન છે, ત્યાં પ્રત્યભિજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ છે. પણ જ્યાં પૂર્વાકાર સાથે વર્તમાનનું સંકલન નથી ત્યાં તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ છે, એમ સમજવું. અથવા, સાદૃશ્યાદિક રૂપ પદાર્થ ભલે બાહ્યરૂપે ન હોય તો પણ અનુમાન પ્રમાણની જેમ આ પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ તો છે જ તમારા મને અનુમાનનો વિષય 'અગ્નિ-ત્વાદિરૂપ સામાન્ય' એ કંઈ બાહ્ય પદાર્થ નથી છતાં પણ અગ્નિ વિકલ્પનો સંબંધ પરંપરાથી અગ્નિસ્વલક્ષણ (બાહ્ય અગ્નિવિશેષ) સાથે છે તેથી અનુમાન પ્રમાણ બને છે એ જ પ્રકારે સાદૃશ્યાદિ સામાન્ય પણ અસત્ હોવા છતાં તેના વિકલ્પનો સંબંધ સદૃશ એવા સ્વલક્ષણ સાથે છે જ. તો એ ગરીબ બિચારી પ્રત્યભિજ્ઞા પણ પ્રમાણરૂપ કેમ નહિ થાય ?

(૫૦) ઉત્તરીચ્છ્રક ઇતિ પર્વમ્ । વિકલ્પોત્પ્રેક્ષેન્યાદિ પર । લક્ષ્યમિતિ ગોચરસ્યાત્યા । નીલપીનાદીતિ મુરિ । વહ્નિરિત્યાદિ પર । તદ્ભાવે ઇતિ નીલાદ્યભાવે । નૈયત્યેનેતિ 'ઇદ નીલમ્' 'ઇદ પીનમ્' વ્યાખ્યાના । સાદૃશ્યાદાદિત્યાદિ મુરિ । વાસનાત ઇતિ પર । વાસનાત ઇતિ વિદ્યતામનાત । અન્યત્રાપીતિ મુરિ । અન્યત્રાપીતિ સાદૃશ્યાદૌ । તત્ત પદ્વેતિ વાસનાત । વાસનાયા અપીત્યાદિ પર । ક્રો નામેતિ મુરિ । સ્વીકુર્વિતિ દ્વે ગાક્ય । તત્તો નીલે-વહ્નિયા વાસનાત । મુદ્યતે ઇતિ મદ્યતે । પ્રણાલિકયેતિ પ્રવાહિણ । તથા હિ નાર્થ વિના તત્તત્ત તનિવત્તમ્યનાપીતવદ્યિત્તમદ્વાવ, ન તદ્વિના તદ્વિપય જ્ઞાનમ્, ન તદ્જ્ઞાનમન્તરેણ તત્ત તત્તિવત્તમ્યનામ્, તદ્વન્મયો નાનુમાનમિત્યયાંવ્યમિત્તારિત્વાદ ૩ શ્રાન્તમપિ [અનુમાન] તત્ત મિતિ જ્ઞાનનામ્ । તદ્વિકલ્પમ્નેતિ અગ્નિમામાન્યમ્ । પ્રતિવન્ધ્યાદિતિ પર્યવગા-ત્ત । તથા ત્યાદિતિ પ્રમાત મ્વાવ ।

૩. યદિ તિ સાદૃશ્યાદિકમિત્યાદિ । વાત્યમિતિ ઘટપદકટકમ્વાદિ । ગ્રાત્યમિતિ તત્તો નીલે-વહ્નિયા વાસનાત । તદ્વિકલ્પમ્નેતિ અગ્નિમામાન્યમ્ ॥ તર્થેવેતિ વિકલ્પોત્પ્રેક્ષિત એવ ।

૩. તથા ત્યાદિતિ પ્રમાત મ્વાવ । તન્ન મુદ્યમ્ ।

वह्निस्तदभावे इति नीलपीतादिविशेषाऽभावे । विशेष एव वह्निस्तावन्नास्ति । अन्यत्रापीति नीलपीतादिविशेषेऽपि । तत एवेति वासनात एव । उद्बोधकमिति निश्चयोत्पादक ज्ञापकम् । किञ्चिदिति प्रमाणम् । वहिरिति घटपटादिभावराशौ । त्यज्यतामिति विशेषान् [अ]वहीरूपान् मन्यध्वमित्यर्थः । अन्यथेति विशेषाणामन्तस्त्वे सादृश्याद्यनङ्गीकारे । प्रमाणमुद्रा कर्त्री । सिद्धे चैवमित्यादि । इयमिति प्रत्यभिज्ञा । तद्विकल्पस्येति अग्नित्वादिसामान्यविकल्पस्य । तदिति अनुमानम् । प्रणालिकेयम्—तथाहि—नार्थं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसम्बन्धप्रतिबद्ध-लिङ्गसद्भावः, न तद्विना तद्विषय ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसंबन्धस्मरणम्, तदस्मरणे नानुमानमिति अर्थाव्यभिचारित्वात् भ्रान्तमप्यनुमान प्रमाणमिति सौगताशयः । तद्विकल्पस्येति प्रत्यभिज्ञानविकल्पस्य । इयमपीति प्रत्यभिज्ञापि । तथेति प्रमाणम् ।

§१० अथ 'अयमनेन सदृशः' इति प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षं वा ? क्वचित् किञ्चिदिति ब्रूमः । अनुभूततया परोक्षमप्येकं साक्षादिवाध्यवस्यतः पश्यतश्चापरं प्रत्यभिज्ञैवेयम् । भवति च परोक्षस्यापि साक्षादिवाध्यवसाये प्रत्यक्षसर्वनाम्ना परामर्शः 'एषोऽग्निरनुमीयते' 'अयमस्य वाक्यस्यार्थः' इति । उभयं तु प्रत्यक्षेण लक्ष्यतः प्रत्यक्षमेवैतदिति ॥६॥

§१० औद्ध- 'आ आना सरणो छे'—आ ज्ञान प्रत्यभिज्ञा छे के प्रत्यक्ष ?

जैन-केछ स्थणे प्रत्यभिज्ञास्वरूप छे, तो केछ स्थणे प्रत्यक्षरूप छे. पूर्वे अनुभवेल अेक परोक्ष पदार्थने साक्षात्नी जेम जाणुनारतुं अने अन्यतुं दर्शन करनारतुं अे ज्ञान प्रत्यभिज्ञान ज छे. परोक्ष पदार्थनेो पणु साक्षात्नी जेम निश्चय करवामां आवे त्तारे प्रत्यक्षयोधक सर्वनामथी योध थाय छे, जेमके— 'आ अग्निनुं अनुमान कराय छे' 'आ वाक्यनेो आ अर्थ छे' विगेरे. अर्थात् आवा स्थणोभां अग्नि आदि पदार्थो परोक्ष होवा छतां तेमने विषे प्रत्यक्ष-योधक 'आ' जेवा सर्वनामनेो प्रयोग थयो छे.

अने ज्यां उलयतुं अेटले के 'आ आना सरणो छे' अेभां अन्नेनुं प्रत्यक्ष-द्वारा दर्शन पुरुषने थतुं होय त्यां अे प्रत्यक्ष ज छे ६.

(प०) अथ 'अयमनेन' इत्यादि परवाक्यम् । क्वचित् किञ्चिदिति ब्रूम इति सूरी-वाक्यम् । भवति चेत्यादिना पूर्वोक्तस्पष्टनम् । अयमस्य वाक्यस्यार्थ इति उच्चरितप्रवसाद्वा-क्यस्य परोक्षत्वम् ॥६॥

(टि०) अध्यवस्यत इति जानतः स्मरत इत्यर्थः । अपरमिति पूर्वावगतार्थसमानं द्वितीयमर्थमवलोकयत ॥६॥

तर्कमपि कारणगोचरस्वरूपैः प्ररूपयन्ति—

उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसंबन्धालम्बनं 'इद-

मस्मिन् सत्येव भवति' इत्याद्याकारं
संबेदनमूहापरनामा तर्कः ॥ ७ ॥

§૧ ઉપલભ્યાનુપલભ્યામ્યાં પ્રમાણમાત્રેણ ગ્રહણાગ્રહણામ્યાં સમ્ભવ ઉત્પત્તિર્યસ્યેતિ કારણકીર્તનમ્ । ત્રિકાલીકલિતયોઃ કાલત્રયીવર્તિનોઃ સાધ્યસાધનયોર્ગમ્યગમકયોઃ સમ્બન્ધોઽવિનાભાવો વ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ । સ આદિર્યસ્યાશેષદેશકાલવર્તિવાચ્યવાચકસંબન્ધસ્યાલમ્બનં ગોચરઃ યસ્ય તત્ તથેતિ વિષયાવિષ્કરણમ્ 'ઇદમસ્મિન્ સત્યેવ ભવતિ' ઇત્યાદિશબ્દાદ્ 'ઇદમસ્મિન્નસતિ ન ભવત્યેવ' ઇત્યાકારમ્, સાધ્યસાધનસંબન્ધાલમ્બનમ્ 'એવં જાતીયઃ શબ્દ એવં જાતીયસ્યાર્થસ્ય વાચકઃ', 'સોઽપિ તથાભૂતસ્તસ્ય વાચ્યઃ' ઇત્યાકારં વાચ્યવાચકભાવાલમ્બનં ચ સંવેદનમિહોપાદીયતેતિ સ્વરૂપપ્રતિપાદનમ્ । એવં-રૂપં યદ્દેદનં સ તર્કઃ કીર્ત્યતે । ઝહ ઇતિ ચ સંજ્ઞાન્તરં લભતે ।

તર્કનાં કારણુ, વિષય અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ—

ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિથી ઉત્પન્ન થનાર, ત્રણે કાળના સાધ્ય અને સાધનના સંબંધ—વ્યાપ્તિને વિષય કરનાર, 'આ હોય તો જ આ હોય' એવા આકાર(સ્વરૂપ)વાળું જ્ઞાન તર્ક છે, જેનું બીજું નામ ઊહ છે. ૭.

§૧ કેઈ પણ પ્રમાણથી પદાર્થનો ઉપલંભ-ગ્રહણ અને અનુપલંભ-અગ્રહણ જે થાય છે, તેનાથી જેનો સંભવ એટલે ઉત્પત્તિ છે, તે આથી ઊહના કારણનું કથન થયું. ત્રણે કાળમાં રહેલ સાધ્ય અને સાધન અર્થાત્ ગમ્ય અને ગમકનો જે સંબંધ છે તે અવિનાશાવ કે વ્યાપ્તિ છે, તે તથા ત્રિકાલવર્તી વાચ્યવાચકનો સંબંધ જેનો વિષય બને છે તે આ વિષયનું નિરૂપણ થયું 'આ હોય ત્યારે જ આ હોય' અને સૂત્રગત આદિ પદ્ધતી 'આ ન હોય તો આ પણ ન હોય'—એવા આકારનું પણ ગ્રહણ થયું. એટલે કે એ બન્ને પ્રકારના આકારવાળું જે સાધ્ય અને સાધનના સંબંધને વિષય કરનારું છે તે તથા 'આવા પ્રકારનો શબ્દ આવા પદાર્થનો વાચક છે' અને 'આવા પ્રકારનો પદાર્થ આવા શબ્દનો વાચ્ય છે'—એવા આકારવાળું વાચ્યવાચકલાવને આલંબન કરનારું એટલે કે વાચ્યવાચકના સંબંધને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન છે, તે અહીં સમજવાનું છે આ પ્રકારના કથનથી તર્કના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું, એટલે કે—આવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન હોય તે તર્ક કહેવાય છે. અને 'ઊહ' એ તેનું બીજું નામ છે.

(૫૦) સોઽપિ તથાભૂતેત્યાદિ ગયે સોઽપીતિ અર્થઃ । તથાભૂત ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યતયા સંગ ।

(૬૦) ઉપલભ્યમેત્યાદિ । પ્રમાણમાત્રેણેતિ પ્રવ્યક્તાદિના । સોઽપીતિ અર્થઃ । તથાભૂત ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યતયા સંગ । તથાભૂતમ્યેતિ એવજાતીયસ્ય શબ્દસ્ય ।

૨ એ ન તાવાગતા પ્રમાણ્યમુદ્ધર્ય નોદાન્ચક્રિંર તેપામશેપગ્ન્યન્વપાનકાપતિઃ ।

૩ ' તિર્યેકગત્કાતકમાપટાટન્વર્ગે તમગમભિવીયતે ' કથં દિ તર્કપ્રામાણ્યાનુપગમ-
૪ ' તિર્યેકગત્કાતકમાપટાટન્વર્ગે તમગમભિવીયતે ' કથં દિ તર્કપ્રામાણ્યે તાવન્નાનુ-

માનસ્ય પ્રાણાઃ, પ્રતિબંધપ્રતિપત્યુપાયાપાયાત્ । તદભાવે ન પ્રત્યક્ષસ્યાપિ । પ્રત્યક્ષેણ
 હિ પદાર્થાન્ પ્રતિપદ્ય પ્રમાતા પ્રવર્તમાનઃ ક્વચન સંવાદાદ્ ઇદં પ્રમાણમ્' ઇતિ, અન્યત્ર
 તુ વિસંવાદાદ્ 'ઈદમપ્રમાણમ્' ઇતિ વ્યવસ્થાગ્રન્થિમાવગ્રીયાત્ । ન સ્વદ્વત્પત્તિમાત્રેણૈવ
 પ્રમાણાપ્રમાણવિવેકઃ કર્તુ શક્યઃ । તદશયાં ઉભયોઃ સૌસદૃશ્યાત્ । સંવાદવિસંવાદાપે
 ક્ષાયાં ચ તન્નિશ્ચયે નિશ્ચિત એવાનુમાનોપનિપાતઃ । ન ચેદં પ્રતિબંધપ્રતિપત્તૌ તર્કસ્વ-
 રૂપોપાયાપાયે । અનુમાનાધ્યક્ષપ્રમાણાભાવે ચ પ્રામાણિકમાનિનસ્તે કૌતસ્કુતી પ્રમેય-
 વ્યવસ્થાપીત્યાયાતા ત્વદીયહૃદયસ્યેવ સર્વસ્ય શૂન્યતા । સાપિ વા ન પ્રાપ્નોતિ ।
 પ્રમાણમન્તરેણ તસ્યા અપિ પ્રતિપત્તુમશક્યત્વાદિતિ અહો ! મહતિ પ્રકટકષ્ટસક્કટે
 પ્રવિષ્ટોઽયં તપસ્વી કિં નામ કુર્યાત્ ?

૬૨. બૌદ્ધો કે જ્યેષ્ઠો ભહ એટલે તર્કને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારતા નથી, તે
 તેઓને સર્વશૂન્યતારૂપ પાતક(દોષ)ની આપત્તિ આવશે.

બૌદ્ધ—અરે ! અકાલે-અવસર વિનાનો શોડીક ગરમીથી અહંકારપૂર્વક
 આટલો મોટો ઘોંઘાટ શો ? (અર્થાત્ સમયને ઓળખ્યા વિના જેમ આવે તેમ
 આ શું બોલો છો ?) તર્કરૂપ પ્રમાણ ન માનીએ એટલાથી આણું અસમજ સ-
 પણું એટલે કે સર્વશૂન્યતારૂપ પાતક કઈ રીતે આવશે ?

જૈન : સાંભળો, અમે તે સંભળાવીએ છીએ. તર્કરૂપ પ્રમાણને નહિ માન-
 વાથી પ્રથમ તો અનુમાનના પ્રાણ જ નહિ રહે-અર્થાત્ અનુમાન પ્રમાણ પણ
 સિદ્ધ નહિ થાય, કારણ કે-વ્યાસિજ્ઞાનનો ઉપાય જ નહિ મળે. અર્થાત્ તર્ક
 પ્રમાણની સિદ્ધિ દ્વારા વ્યાસિજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે. એટલે તર્કને પ્રમાણરૂપ
 ન માનો તો વ્યાસિજ્ઞાન કઈ રીતે થાય ? અને વ્યાસિજ્ઞાન વિના અનુમાન પણ
 કઈ રીતે થાય ? અને અનુમાન પ્રમાણનો અલાવ થઈ જાય તો પ્રત્યક્ષના પણ
 પ્રાણ નહિ રહે. કારણ કે-પ્રમાતા પુરુષ પ્રત્યક્ષથી પદાર્થોને જાણીને તેમાં પ્રવર્ત-
 માન થાય ત્યારે કોઈ સ્થળે સંવાદ-સફલ પ્રવૃત્તિથી આ પ્રમાણરૂપ છે, અને
 વિસંવાદ-નિષ્ફલ પ્રવૃત્તિથી આ અપ્રમાણ રૂપ છે, એ પ્રમાણે વ્યવસ્થાની
 ગાંઠ વાળે છે. અર્થાત્ સંવાદ કે વિસંવાદથી પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો
 નિશ્ચય કરે છે. પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ થાય એટલા માત્રથી કાંઈ પ્રત્યક્ષનો પ્રમાણ
 કે અપ્રમાણરૂપે વિવેક કરવો શક્ય નથી. કારણકે ઉત્પત્તિ કાળમાં તો પ્રત્યક્ષ
 જ્ઞાન, તેના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય ન થયો હોઈ, તે પ્રમાણ હોય
 કે અપ્રમાણ હોય બન્ને સમાન જ છે એટલે તેમના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય-
 ના નિર્ણયમાં સંવાદ કે વિસંવાદની અપેક્ષા રહે જ છે. અને તે માનો તો
 અવશ્ય અનુમાન માનવું જ પડે છે. અને તે અનુમાન, જે વ્યાસિજ્ઞાનનો
 ઉપાય તર્ક ન હોય તો થઈ શકતું નથી. એ પ્રમાણે અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ
 પ્રમાણનો અલાવ થઈ જશે અને આ રીતે અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો

अलाव यतां पोताने प्रामाणिक माननार डे भौद्ध ! तभारा भतमां प्रमेयनी व्यवस्था (सिद्धि) पणु कथं रीते थशे ? अर्थात् तर्कं न मानवाथी तभारा भतमां प्रमाणु डे प्रमेयनी कशी व्यवस्था थथ शकशे नडि. अेटडे ज्ञानशून्य तभारा हुदयनी जेम सर्वनी शून्यता पणु प्राप्त थथ गथ अथवा प्रमाणु विना अे सर्वशून्यताने पणु निश्चय करी शकते नथी. आ रीते ते आ अतिशय मोटा कष्टरूप संकटमां आवी पडेला गरीण पिचारा तमे शुं करशे ?

(५०) आः किमिदमित्यादि परवाक्यम् । शृण्विति सूत्रिवाक्यम् । प्रतिबन्धेत्यादिगद्ये उपायगच्छेनात्र तर्क । तद्भावे इति अनुमानाभावे । न प्रत्यक्षस्यापीत्यग्रे प्राणा इति योज्यम् । आवधनीयादिति एतच्चानुमानादेवेत्याशयः । तद्दशायामिति उत्पत्तिदशायाम् । उभयोरिति भ्रान्ताभ्रान्तयो । तन्निश्चये इति प्रमाणाप्रमाणविवेकनिश्चये । न चेदमित्यादिगद्ये न चेदमनुमान प्रवर्त्तते इति भावः । प्रतिबन्धप्रतिपत्तौ तर्कस्वरूपोपायापाये इति । अथोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्याप्रामाण्यविवेकाभावेऽपि संवादविसवादाभ्यां तद्विचक्रो भविष्यति । आचार्यः— एव चेत्, तन्निश्चयार्थमनुमानमवश्यमेव कार्यम् । यथा सत्यमिदं सवादात्, असत्यमिदं विसवादात् । अनुमानं च तर्काभावे प्रतिबन्धप्रतिपत्तौ न समर्थमिति भावः । सापीति सर्वशून्यता । प्रमाणमन्तरेणेत्यादि । तर्काऽभावे नानुमानम् । अनुमानाभावे च न प्रत्यक्षमपि इति प्रमाणाभावः ।

(५१) तेषामिति तथागतानाम् । कथं हि तर्केत्यादि । ईदृशमिति सर्वशून्यत्वपातकत्वम् । तद्भावे इति अनुमानाऽभावे । प्रत्यक्षस्यापीति न प्राणा इति संबन्धः । तद्दशायामिति उत्पत्त्यवस्थायाम् । उभयोरिति प्रमाणाऽप्रमाणयोः । सौसदृश्यादिति समानभावात् । तन्निश्चये इति प्रामाण्याऽप्रामाण्यनिर्णये । इदमिति अनुमानम् । सापि वेति अथवा सर्वशून्यतापि । तस्या अपीति सर्वशून्यताया अपि । अयमिति तथागतः । तपस्वीति वराकः ।

२३ अथ

“धूमाधीर्वहिविज्ञानं धूमज्ञानमधीस्तयोः ।

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामिति पञ्चभिरन्वयः” ॥१॥

निर्णीयते । अनुपलम्भोऽपि प्रत्यक्षविशेष एवेति प्रत्यक्षमेव व्याप्तितात्पर्यपर्यालोचनानातर्यदर्शयति । किं तर्कापक्रमेणेति चेत् । ननु प्रत्यक्षं तावन्नियतधूमाग्निगोचरतया प्राक्प्राप्तम् । तद्वदि व्याप्तिरपि तावन्भावे एव स्यात्तदाऽनुमानमपि तत्रैव प्रवर्त्ततेति तुल्यत्वं तन्मन्तरेणेत्यादिऽधिकरणशुशुक्लिलक्षणम् ?

एतन्नवदाद वधूवान् विहस्य सार्धत्रिकी व्याप्तिं पर्याप्नोति निर्णेतुमिति चेत् । किं न तैव तावन्वयः, तद्वदि व्याप्तिपर्याप्तमानुपलम्भसम्भवेन स्वीकारात् । किन्तु व्याप्तिप्रतिपत्तिः तदभावे प्रमाणं कर्तव्यं नैव । अथ तथाप्रवर्त्तमानोऽयं प्राक्प्रवृत्तप्रत्यक्षव्यापारोदयेन तद्वदन्वयः तदेव तत्र प्रमाणम् इति चेत् । तर्हि अनुमानमपि तद्वद्व्याप्ति-
प्रमाणम् । अथ तद्वद्व्याप्तिप्रमाणं तदेव तद्वद्व्याप्तिप्रमाणम्, नानुमानम् इति किं न

સ્યાત્ ? અય કથમેવં વક્તું શક્યમ્ ? લિङ्ગપ્રત્યક્ષં હિ લિङ्ગગોચરમેવ, અનુમાનં તુ સાધ્યગોચરમ્ इति कथं तत् तद्व्यापारमामुखयेत् ? तर्हि प्रत्यक्षं पुरोवर्तिस्वल-
क्षणेषुक्षणक्षुण्णमेव, तर्कविकल्पस्तु साध्यसाधनसामान्यावमर्षमनीषीति कथं सोऽपि तद्
व्यापारमुद्दीपयेत् !

§૩ ઔદ્ધ—કાર્યકારણની અન્વયવ્યાપ્તિનું જ્ઞાન ઉપલભ-પ્રત્યક્ષ અને અનુપલભના પંચક્રથી થાય છે, તે આ પ્રમાણે-(૧) પહેલાં ધૂમનો અનુપલભ. એટલે અગ્નિ અને ધૂમ બન્નેથી રહિત છતાં દૃશ્ય ભૂતલાદિ પદાર્થમાં ધૂમાભાવનું જ્ઞાન. ત્યાર બાદ કેમે (૨) વહ્નિવિજ્ઞાન અગ્નિનો ઉપલભ, (૩) ધૂમજ્ઞાન-ધૂમનો ઉપલભ. (૪) અગ્નિનો અનુપલભ (૫) અને ધૂમનો અનુપલભ

અહીં અનુપલભ પણ પ્રત્યક્ષવિશેષ (પ્રત્યક્ષના લેહરૂપ) જ છે, માટે પ્રત્યક્ષ જ વ્યાપ્તિજ્ઞાનના રહસ્યને વિચારવા સમર્થ છે. તો પછી તર્કને સ્વીકારવાનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ આ રીતે પ્રત્યક્ષથી જ વ્યાપ્તિજ્ઞાન થઈ જાય છે, તો વ્યપ્તિજ્ઞાનમાં તર્કની કોઈ જાતની ઉપયોગિતા નથી

જૈન—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો નિયત ધૂમાગ્નિવિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલું છે અને જો વ્યાપ્તિ પણ એટલાની જ હોય-અર્થાત્ નિયત ધૂમ અને અગ્નિની જ હોય તો અનુમાન પણ ત્યાં જ એટલે કે નિયત ધૂમ-અગ્નિમાં જ થશે તો પછી પર્વતની કંદરામાં રહેલ અગ્નિનું જ્ઞાન ધૂમથી કઈ રીતે થઈ શકશે ?

§૪ ઔદ્ધ—નિયતવિષયક પ્રત્યક્ષના બળથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પ જ સર્વદેશકાલની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કરવાને સમર્થ છે.

જૈન—એવું કોણ નથી માનતું ? અર્થાત્ અમારું કથન પણ એ જ છે. એટલેકે-અમોએ પણ ઉપલભ (પ્રત્યક્ષ) અને અનુપલભ(પ્રત્યક્ષવિશેષ થી ઉત્પન્ન થનાર તર્કરૂપ વિકલ્પ માનેલ છે. પણ સાથે સાથે અમારું એટલું જ કહેવું છે કે-વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં તો તે તર્કરૂપ વિકલ્પને જ પ્રમાણરૂપ માનવો જોઈએ.

ઔદ્ધ—પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલ તર્કરૂપ વિકલ્પ પૂર્વે થઈ ગયેલ પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને જ અભિમુખ કરે છે-માટે પ્રત્યક્ષને જ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપ માનવું જોઈએ, પણ તર્કરૂપ વિકલ્પને નહિ.

જૈન—જો એમ હોય તો અનુમાન પણ લિંગ-હૈતુગ્રાહી પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને જ અભિમુખ કરતું હોવાથી ત્યાં-વહ્નિવિજ્ઞાનમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ બનશે પરંતુ અનુમાન નહિ થાય, એવું કેમ ન કહી શકાય ?

ઔદ્ધ --એમ કેમ કહેવાય ? કારણકે-લિંગગ્રાહી પ્રત્યક્ષ તો લિંગવિષયક જ હોય છે, અને અનુમાન તો સાધ્યવિષયક હોય છે, માટે અનુમાન લિંગગ્રાહી પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને અભિમુખ કઈ રીતે કરી શકે ?

જૈન—તો પછી પ્રત્યક્ષ પણ સન્મુખ રહેલ પોતાના વિષયને જ જાણવામાં સમર્થ છે, અને તર્કરૂપ વિકલ્પ તો-સાધ્યસાધનસામાન્યના-(સમસ્ત સાધ્ય

साधनना) ज्ञानमां समर्थं छे, भाटे ते पणु प्रत्यक्षना व्यापारने केम उदीपन (अभिमुष) इरी शके ?

(प०) अथ “धूमेत्यादि परवाक्यम् । प्रत्यक्षविशेष एवेत्यग्रे हेतोरिति शेषः । नन्विति सूरिः । नियतधूमाग्निगोचरतयेति महानसादिनियतदेशस्थितौ धूमाग्नी गोचरो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता, तथा । तावन्मात्रे एवेति नियतधूमाग्निगोचरे एव । तत्रैवेति नियतदेशे एव । कुतस्त्यमित्यादौ लक्षणमिति ज्ञानम्, तत्र प्रत्यक्ष(क्षा)प्रवृत्तेरित्याशयः ।

तद्वलादिति प्रत्यक्षबलात् । निषेधेति काल्पनिकत्वाद्विकल्पस्य । को नामैवमित्यादि सूरिवाक्यम् । अयमेवेति तर्क एव । तथेति उपलम्भानुपलम्भसम्भवत्त्वेन । तदेवेति प्रत्यक्षम् । तत्रेति व्याप्तिप्रतिपत्तौ । तर्हीत्यादिनाचार्यं प्रसङ्गमुत्पादयति । तदेवेति लिङ्गग्राहि-प्रत्यक्षम् । अथ कथमित्यादि परवाक्यम् । तदिति अनुमानम् । तद्व्यापारमिति लिङ्गप्रत्यक्षस्य व्यापारम् । तर्हीत्यादि सूरिः । सोऽपीति तर्कः । तद्व्यापारमिति प्रत्यक्षव्यापारम् ।

(टि०) अथ “धूमाधीरित्यादि ॥ द्वौ उपलम्भौ, त्रयश्चानुपलम्भाः । उपलम्भः प्रत्यक्षमित्येकोऽर्थः । प्रत्यक्ष द्विमेदं वहिर्विज्ञानधूमज्ञान-लक्षणम् । अनुपलम्भस्त्रिभेदः । तथा च पूर्वं धूमाधीः धूमेऽवुद्धिर्धूमादर्शनदेव । तयोरिति वहिर्विज्ञानधूमज्ञानयो अधीरनुपलब्धिज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यक्ष चानुपलम्भश्च प्रत्यक्षानुपलम्भौ ताभ्याम् ॥ ननु प्रत्यक्षमित्यादि । १ कार्यहेतौ तावद् व्याप्तं प्रतिपत्तिं प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकाज्जायते । अग्निधूमव्यतिरिक्तेषु हि परिदृश्यमानेष्वपि भूतलादिषु प्रथमं धूमस्यानुपलम्भ एकः । तदनन्तरमग्निरुपलम्भः, ततो धूमस्येत्युपलम्भद्वयम् । पश्चादग्निरनुपलम्भोऽनन्तरं धूमस्यानुपलम्भ इति द्वावनुपलम्भौ । अनुपलम्भोपि प्रत्यक्षविशेष एव लक्षयितव्यः । इत्थं प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकैकस्यामपि व्यक्तौ कारणभावावगमो भवति ‘अग्नेः कार्यं धूम’ इति । यत्र यत्कार्यं स तेन नियतः । यदि तेन नियतो न स्यात् तदा तन्निर-पेक्षत्वान् नित्यं सत्त्वमसत्त्व वा तस्य स्यात् । ततश्चायमर्थं संपन्न-यो यस्मादुत्पन्नः सकृद-प्युपलब्धः स तस्मादेव नान्यस्मादिति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकात्कार्यहेतौ सार्वत्रिकाऽविनाभावप्रती-तिरुपजायते इति धूमाधीरित्यादेर्व्याख्या स्याद्वादरत्नाकरे* । तावन्मात्रे इति नियतधूमा-ग्निगोचर एव । तत्रैवेति नियतधूमाग्निगोचर एव । तद्वलादिति प्रत्यक्षबलात् । वभूवानिति नन्वित्युत्पन्नः । सार्वत्रिकीमिति सर्वत्रभवा प्रत्यक्षाद्विकल्पो जायते विकल्पेन सार्वत्रिकी-व्याप्तिर्निर्णीयते । तर्कविकल्पस्येति तर्कल्पो विकल्पस्तर्कविकल्पस्तस्य । अयमेवेति तर्कविकल्प एव । अथ तथेत्यादि ॥ अयमिति तर्कविकल्पः । तदेवेति प्रत्यक्षम् । तत्रेति व्याप्तिप्रति-पत्तौ । तदेवेति लिङ्गग्राहिप्रत्यक्षम् । कथं तदिति अनुमानम् । तद्व्यापारेति लिङ्गग्राहिप्रत्यक्ष-व्यापारम् । सोऽपीति तर्कविकल्पः । तद्व्यापारमिति प्रत्यक्षव्यापारम् ।

* अथ मामान्यममान्यमेव, अगत्त्वादिति कथं तत्र प्रवर्तमानस्तर्कः प्रमाणं स्यादिति चेत् । अनुमानमपि कथं स्यात् ? तस्यापि मामान्यगोचरत्वाव्यभिचा-रान् “अगत्त्वं मामान्यदर्शनं सोऽनुमानस्य विषयः” [न्यायविन्दु ? १६, १७] इति धूमस्येति व्याप्तिप्रतिपत्तौ ।

૬ ૬ તત્ત્વતોઽપ્રમાણમેવૈતદ્, વ્યવહારેણૈવાસ્ય પ્રામાણ્યાત્, “સર્વં એવાયમનુ-
માનાનુમેયવ્યવહારો બુદ્ધચારુદેન ધર્મધર્મિન્યાયેન” ઇતિ વચનાદિતિ ચેત્ । તર્કોઽપિ
તથાઽસ્તુ । અથ નાયં વ્યવહારેણાપિ પ્રમાણમ્, સર્વથા વસ્તુસંસ્પર્શપરાહ્મુખત્વાત્
ઇતિ ચેત્ । અનુમાનમપિ તથાઽસ્તુ । અવસ્તુનિર્માસમપિ પરમ્પરયા પદાર્થપ્રતિન્વધાત્
પ્રમાણમનુમાનમિતિ ચેત્, કિં ન તર્કોઽપિ । અવસ્તુત્વં ચ સામાન્યસ્યાદ્યાપિ કેસરિ-
કિશોરવક્ત્રક્રોડદંષ્ટ્રાહ્કુરાકર્પાયમાણમસ્તિ । સદૃશપરિણામરૂપસ્યાસ્ય પ્રત્યક્ષાદિપરિચ્છે-
ષ્ટ્વાત્ ઇતિ તત્ત્વત એવાનુમાનમ્, તર્કશ્ચ પ્રમાણમ્ પ્રત્યક્ષવદિતિ પાષાણરેખા ॥૭॥

૬૫ ખૌદ્ર—સામાન્ય તો અસત્ છે. માટે તે અમોને માન્ય નથી. તો
સામાન્યમાં પ્રવર્તમાન તર્ક કઈ રીતે પ્રમાણરૂપ હોઈ શકે?

જૈન—તો પછી અનુમાન પણ કઈ રીતે પ્રમાણરૂપ થઈ શકશે? કારણકે-
અનુમાન પણ સામાન્યને જ વિષય કરે છે, કારણકે-ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે કે-
“સ્વલક્ષણથી ભિન્ન છે, તે સામાન્ય છે, અને તે અનુમાનનો વિષય છે.”

૬૬ ખૌદ્ર—તે ખરાખર છે, પણ અનુમાન તાત્ત્વિક રીતે તો અપ્રમાણ જ છે.
માત્ર વ્યવહારથી જ તેનું પ્રામાણ્ય છે. કારણકે-કહ્યું છે કે—“અનુમાન અને
અનુમેયરૂપ આ સઘળો વ્યવહાર બુદ્ધિમાં આરૂઢ ધર્મ-ધર્મિના ન્યાયથી છે,
પરંતુ વાસ્તવિક નથી.”

જૈન—તો પછી તર્ક પણ એ જ રીતે વ્યવહારથી પ્રમાણ થાય.

ખૌદ્ર—તર્ક તો વ્યવહારથી પણ પ્રમાણ નથી કારણકે તે વસ્તુની સાથે
સર્વથા સંબંધ રહિત છે.

જૈન—અનુમાન પણ વસ્તુ સાથે સંબંધ રહિત હોવાથી તે પણ વ્યવહાર-
થી પ્રમાણ નહિ થાય.

ખૌદ્ર—જે કે અનુમાન અવસ્તુરૂપ સામાન્યનું ઓધક છે, તો પણ તેનો
પરંપરાએ વસ્તુ સાથે સંબંધ હોવાથી તે પ્રમાણરૂપ છે.

જૈન—તે જ રીતે તર્ક પણ પ્રમાણરૂપ કેમ નહિ થાય? વળી, સામાન્યમાં
અવસ્તુતા સિદ્ધ કરવી એ તો કેસરી સિંહના બચ્ચાના મુખમાંથી દાઢો ખેંચવા
જેવું છે. અર્થાત્ કેસરીસિંહના બચ્ચાની દાઢો કાઢવી એ સરલ નથી તેમ સામા-
ન્યમાં અવસ્તુત્વની સિદ્ધિ કરવી સરલ નથી. કારણકે સદૃશ પરિણામરૂપ સામાન્ય
પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. માટે પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાન અને તર્ક એ બન્ને
તાત્ત્વિક પ્રમાણરૂપ છે. આ પાષાણમાં કેરેલી રેખા છે. અર્થાત્ કોઈ પણ
તેનું ખંડન કરવા સમર્થ નથી. ૭

(૫૦) અથેત્યાદિ પરઃ । તન્નેતિ સામાન્યે । અન્યદિતિ સ્વલક્ષણાદપરમ્ । કીર્તનાદિતિ
ન્યાયચિન્દૌ તર્કશાસ્ત્રે ।

तत्त्वत इत्यादि परवाक्यम् । अस्येति अनुमानस्य । अथ नेत्यादि परवाक्यम् । अयमिति तर्कः । वस्त्विति स्वलक्षणस्याख्या । अनुमानमित्यादि सूरिः । अवस्त्वित्यादि परः । पदार्थप्रतिबन्धादिति स्वलक्षणपर्यवसानात् । अनुमानमिति भवद्बुच्या । तर्कश्च प्रमाणमिति अस्मद्बुच्या ॥७॥

टि०) तत्रेति सामान्ये । तस्यापीति अनुमानस्यापि । अन्यदिति वस्तु द्विधा स्वलक्षणलक्षणं सामान्यलक्षणं च । तत्र स्वलक्षणलक्षणं वस्तु प्रत्यक्षविषयः । अन्यत् सामान्यलक्षणमनुमानस्य विषयः । एतदिति अनुमानम् । अस्येति अनुमानस्य । तथेति व्यवहारेण प्रमाणं भवतु । अथ नायमिति तर्कः । तथास्त्विति अप्रमाणं भवतु, सर्वथावस्तुसंस्पर्शपराङ्मुखत्वात् । अवस्तुनिर्मासमपीति सामान्यनिर्मासमपि । केसरिकिशोरेति यदस्मत्सदसि सामान्यं निर्मूलमुन्मूलयितुमिच्छुस्त्वम्, तत् सिंह(हं) परिभूय तद्वक्त्रदंष्ट्रापकर्षणं चिकीर्षुः । तथा चोक्तम्—

“आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभा
सन्धारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥”

अस्येति सामान्यस्य ॥७॥

अत्रोदाहरन्ति—

यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो बहौ सत्येव भवतीति,
तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येव ॥ ८ ॥

अत्राद्यमुदाहरणमन्वयव्याप्तौ, द्वितीयं तु व्यतिरेकव्याप्तौ ॥८॥

तर्कतुं उदाहरण—

‘ने दे ध धूम छे ते सर्व अग्नि होय तो न होय छे’, ‘ते न होय तो होतो न नथी.’ ८.

§१ आ सूत्रमां प्रथम दृष्टान्त अन्वयव्याप्तितुं छे, अने भीष्मं दृष्टान्त व्यतिरेक व्याप्तितुं छे. ८.

अथानुमानस्य लक्षणार्थं तावत् प्रकारौ प्रकाशयन्ति—

अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च ॥९॥

§ १ नन्वनुमानस्याप्यक्षस्येव सामान्यलक्षणमनाल्यायैव कथमादित एव प्रकार-
तोऽपि मिति चेत् १ उच्यते । परमार्थिनः स्वार्थस्यैवानुमानस्य भावात् । स्वार्थमेव अनु-
मानं कारणे कारणोपचारात् परार्थं कथ्यते । यद्वक्ष्यन्ति तत्रभवन्तः “पक्षहेतुवचना-
भक्तं परमार्थमनुमानोपचारात्” [३. २३] इति । नहि गोः, उपचरितगोत्वस्य च
कारणस्यैव न उपचरित । यत्पुन स्वार्थेन तुन्यक्षतयाऽभ्योपादानम्, तदादे शास्त्रे
न तेनैव उपचारात्, लोकेऽपि च प्रायेणाम्योपयोगान् तदत्र प्राधान्यस्यापनार्थम् ।

§ ૨ તત્ર અનુ હેતુગ્રહણસંબન્ધસ્મરણયોઃ પશ્ચાન્મીયતે પરિચ્છિદ્યતેઽર્થોઽનેનેત્યનુમાનમ્ ।
સ્વસ્મૈ પ્રમાતુરાત્મને ઇદમ્, સ્વસ્ય વાર્થોઽનેનેતિ સ્વાર્થમ્ । સ્વાવબોધનિબન્ધનમિત્યર્થઃ ।
एवं परार्थमपि ।

અનુમાનના લક્ષણને જણાવવા માટે પ્રથમ તેના એ લેદનું નિરૂપણ—
અનુમાન એ પ્રકારે છે—સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન. ૯.

§૧ શંકા—પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાનનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવ્યા સિવાય
પ્રથમથી જ તેના લેદ કેમ કહ્યા ?

સમાધાન—પરમાર્થથી—વાસ્તવિક રીતે તો સ્વાર્થાનુમાનરૂપ એક જ અનુ-
માન છે. પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સ્વાર્થાનુમાનને જ પરાર્થાનુમાન
કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે સૂત્રકાર પોતે જ ‘પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થાનુમાનમુ-
પચારાત્’ (૩.૨૩) એ સૂત્રમાં કહેશે. ગૌ (બળદ) અને ઉપચારથી જેને ગૌ
કહેવામાં આવે છે એવા વાહીક(મજુર)નું એક જ લક્ષણ હોતું નથી. પણ
સૂત્રમાં સ્વાર્થાનુમાનની તુલ્ય કક્ષાએ પરાર્થાનુમાન જે રીતે મૂકવામાં આવેલ
છે તેનું કારણ એ છે કે—વાદમાં અને શાસ્ત્રમાં પણ પરાર્થાનુમાનથી જ વ્યવ-
હાર થાય છે, અને લોકમાં પણ પ્રાયઃ પરાર્થાનુમાનનો ઉપયોગ છે, એટલે પરાર્થા-
નુમાનની પણ સ્વાર્થાનુમાનની જેમ પ્રધાનતા જણાવવી.

§૨. અનુ એટલે હેતુનું ગ્રહણ અને સંબંધનું સ્મરણ થયા પછી મીયતે-
જેનાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે અનુમાન છે. સ્વ અર્થે જે અનુમાન એટલે કે
પ્રમાતાને પોતાને માટે જે અનુમાન અથવા સ્વનો અર્થ જેથી સરે તેવું અનુ-
માન એટલે કે જેથી સ્વયં પ્રમાતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેવું અનુમાન તે
સ્વાર્થાનુમાન છે. સારાંશ એ છે કે પ્રમાતાના પોતાના જ્ઞાનમાં જે કારણ હોય
તે. પરાર્થાનુમાનની વ્યુત્પત્તિ પણ સ્વાર્થાનુમાનની જેમ સમજી લેવી.

(૫૦) यद् वक्ष्यन्तीति इहैव परिच्छेदे । अनुमानमुपचारादिति पक्षहेतुवचनस्य
जडरूपतया मुख्यतः प्रामाण्यायोगे सत्युपचारादित्युक्तम् । कारणे कार्योपचारात्—प्रतिपाद्यगतं हि
यत् ज्ञानं तस्य कारणं पक्षादिवचनम् । कार्ये कारणोपचाराद्वा—प्रतिपाद्यगतं हि यत् स्वार्थानु-
मानं तस्य कार्यं पक्षादिवचनमिति मर्म । न हि गोरित्यादि । अत्रोपदेशः—यदि हि
प्रथममनुमानस्य सामान्यलक्षण कथ्येत तदा द्वयोरप्यनुमानयोरेकमेव लक्ष्यं स्यात्, अस्ति च
पृथक् । तद्वदिति स्वार्थानुमानवत् । तत्रेति उपप्रदर्शने ।

(ટિ) स्वार्थમેवेत्यादि ॥^૧ कारणे इति वचनरूपापन्ने । कार्योपचारादिति कार्यस्य
ज्ञानस्य उपचारात् । कारणे कार्योपचारात्—कोऽर्थ. ^૨ प्रतिपाद्यगतं यज्જ્ઞાનં તસ્ય કારણં
પક્ષાદિવચનમ્, કાર્યે કારણોપચારાદ્વા—પ્રતિપાદકગત હિ યત્ સ્વાર્થાનુમાનં તસ્ય કાર્યં પક્ષાદિ-
વચનમિત્યર્થઃ । ઉપચારાદિતિ પક્ષહેતુવચનસ્ય જડરૂપતયા મુખ્યત પ્રામાણ્યાયોગે સતિ ઉપચા-

૧ “પ્રતિવન્ધાદિતિ સ્વલક્ષણપર્યવસાનાત્ પ્રમાણમિતિ યોજ્ય તસ્યાપિ તથાસ્પત્વાત્ ।
પરમાર્થત્ત્વમિતિ । યદિ હિ અનુમાનસામાન્યલક્ષણં કથ્યતે તદા દ્વયોરપ્યનુમાનયોરેકમેવ લક્ષણં
સ્યાત્, અસ્તિ ચ પૃથક્” इत्यधिकं देप्रती ।

રાદિત્યુક્તમ્ । વાહીકસ્યેતિ ભારવાહકસ્ય, ભારવાહકત્વાદ્ ‘અયં ગૌઃ’ ઇતિ કેનાપ્યુક્તસ્ય ।
અસ્યેતિ પરાર્થસ્યાનુમાનસ્ય । અનેનેતિ વચનરૂપાપન્નેન પરાર્થેન । ‘અસ્યૈવેતિ પરાર્થસ્યૈવ ॥
તદ્વદિતિ સ્વાર્થાનુમાનવત્ ॥

§ ૩ અત્ર ચાર્વાકશ્ચર્ચયતિ—નાનુમાનં પ્રમાણમ્, ગૌણત્વાત્ । ગૌણં હ્યનુમાનમ્,
ઉપચરિતપક્ષાદિલક્ષણત્વાત્ । તથાહિ—

“જ્ઞાતવ્યે પક્ષધર્મત્વે પક્ષો ધર્મ્યભિધીયતે ।

વ્યાપ્તિકાલે ભવેદ્ધર્મઃ સાધ્યસિદ્ધૌ પુનર્દયમ્” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

અગૌણં હિ પ્રમાણં પ્રસિદ્ધમ્, પ્રત્યક્ષવદિતિ ।

§ ૪ તત્રાયં વરાકશ્ચાર્વાકઃ સ્વારૂઢાં શાખાં સ્વળ્હયન્નિયતં મૌતમનુકરોતિ ।
ગૌણત્વાદિતિ હિ સાધનમભિદધાનો ધ્રુવં સ્વીકૃતવાનેવાયમનુમાનં પ્રમાણમિતિ
કથં તદેવ દલયેત્ ? ન ચ પક્ષધર્મત્વં હેતુલક્ષણમાચક્મહે યેન તત્સિદ્ધયે સાધ્ય-
ધર્મવિશિષ્ટે ધર્મિણિ પ્રસિદ્ધમપિ પક્ષત્વં ધર્મિણ્યુપચરેમ, અન્યથાઽનુપપત્યેકલક્ષણત્વા-
દ્વેતોઃ । નાપિ વ્યાપ્તિં પક્ષેણૈવ વ્રૂમહે, યેન તત્સિદ્ધયે ધર્મે તદારોપયેમહિ । સાધ્ય-
ધર્મેણૈવ તદભિધાનાત્ ।

§૩. ચાર્વાક—અનુમાન પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે તે ગૌણ છે. અનુમાન ગૌણ
જ છે, કારણ કે તેના પક્ષાદિ ઉપચારિક છે. તે આ પ્રમાણ—હેતુની પક્ષધર્મતા જાણવી
હોય ત્યારે ધર્મીને પક્ષ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ હેતુનું લક્ષણ છે કે તે પક્ષનો
ધર્મ હોવો જોઈએ. આ પ્રસંગે પક્ષ શબ્દથી ધર્મી સમજવાનો છે. પણ વ્યાપ્તિ
પ્રસંગમાં પક્ષ એટલે ધર્મ છે. અર્થાત્ જ્યારે વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કરવાનું હોય છે,
ત્યારે પક્ષ શબ્દનો અર્થ ધર્મ છે. જેમકે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ
છે એવી વ્યાપ્તિ આપણે કરીએ છીએ ત્યારે પર્વતરૂપ ધર્મીનો અગ્નિરૂપ ધર્મ
પક્ષ મનાયો છે પણ પર્વતરૂપ ધર્મી નહિ અને વળી સાધ્યસિદ્ધિમાં તો ધર્મ
અને ધર્મી બંને પક્ષ શબ્દના વાચ્ય બને છે અર્થાત્ ધૂમ હેતુથી માત્ર વહ્નિ
નહિ પણ પર્વત અને વહ્નિનો સમુદાય સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે પક્ષ શબ્દનો
વ્યાપ્ત્ય પ્રસંગે જુદો જુદો અર્થ થાય છે તેથી અનુમાન ગૌણ પ્રમાણરૂપે સિદ્ધ
થાય છે, અને પ્રમાણ તો પ્રત્યક્ષની જેમ અગૌણ જ હોવું જોઈએ.

§૪ જૈન—આ ગરીબ બિચારો ચાર્વાક જે કાળ ઉપર બેઠો છે તે જ
કાળને કાપનાર ભૂત(૮૭)નું જ અનુકરણ કરી રહ્યો છે કારણ કે—‘તે ગૌણ છે’ એવા
હેતુનું કથન કરીને તેણે અનુમાનને પ્રમાણરૂપે અવશ્ય સ્વીકાર્યું જ છે. તો તેનું
અંતર કઈ રીતે કરી શકે? વળી, હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોવો જોઈએ એવું અમે
માનતા પણ નથી અમારે મને સાધ્યધર્મથી યુક્ત ધર્મી જ પક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે
તેથી હેતુને પક્ષનો ધર્મ સિદ્ધ કરવા માટે કેવળ ધર્મીને ઉપચારથી પક્ષ કહેવો

पडतो नथी कारण्यु के अभावे भते तो हेतुनुं लक्षण्यु अेकभात्र अन्यथानुपपात्त छे. तेम न व्याप्तिनेो संभंध पणु अमे पक्ष साथे करता नथी, आथी व्याप्तिनी सिद्धि भाटे अभावे धर्मने पक्ष कडेवो पडतो नथी. अमे तो हेतुनी व्याप्तिनेो संभंध साध्यधर्म साथे कडीअे छीअे.

(५०) उपचरितपक्षादिलक्षणत्वादिति उपकल्पितपक्षादिलक्षणत्वात् ।

पक्षधर्मत्वे इति हेतोः सत्के । धर्मीति पर्वतादिः । धर्म इति वह्निमत्त्वादिः । इहापि चेत् साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष उच्येत तदा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिः प्राप्नुयादिति गर्भार्थः । साध्यसिद्धौ पुनर्द्वयमिति साध्यसिद्धौ पञ्चावयवप्रयोगावसरे पुनर्द्वयम् । कोऽर्थः ? साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष उच्यते ।

भौतमिति भूताविष्टम् । तदेवेति अनुमानमेव । उपचरेमेत्यतः पुरो वाक्यारम्भे अस्मन्मते इति गम्यम् । पक्षेणैवेति मुकुलितेनैव । येनेति कारणेन । तत्सिद्धये इति व्याप्तिसिद्धये । धर्मे इति वह्निमत्त्वादौ । तदिति पक्षत्वम् । आरोपयेमहीत्यस्य पुरः किन्त्विति शेषः । तदभिधानादिति व्याप्त्यभिधानादस्माकम् ।

ज्ञातव्ये इत्यादि । हेतुलक्षणे निश्चेतव्ये धर्मिमात्रे समुदायोपचारात् पक्षशब्दो वर्तते, मुख्यपक्षैकदेशत्वं चात्र समुदायोपचारनिमित्तमिति । न च साध्यधर्मिणोऽन्यत्र न पक्षत्वप्रसंगः । तथा व्याप्तिग्रहणकाले धर्मी पक्षो न भवति । यतो दृष्टान्ते धर्मिणाऽव्याप्तौ हेतुर्न सिद्धः, अत एव धर्मधर्मिसमुदायोऽपि व्याप्तिग्रहणकाले न पक्षो धर्ममात्रं तु युक्तम् । धर्मेणैव दृष्टान्ते हेतुर्व्याप्तौ यतः । साध्यप्रतीतिकालेऽपि धर्ममात्रं न पक्षोपि तु समुदायः, निराधारस्य धर्मस्याऽसिद्धेः । नापि धर्मिमात्रं पक्षो धर्मिणः पक्षत्वेन पक्षधर्मग्रहणकाल एव सिद्धत्वात् । ततः साध्यप्रतीतिकाले धर्मधर्मिसमुदाय एव पक्षो युक्तः ।

(टि०) येन तत्सिद्धये इत्यादि ॥ तत्सिद्धये इति पक्षधर्मत्वसिद्धये । धर्मिणीति केवल एव न साध्यधर्मविशिष्टे । तत्सिद्धये इति व्याप्तिसिद्धये । तदिति पक्षत्वम् । तदभिधानादिति व्याप्त्यभिधानात् ।

§ ५ नन्वानुमानिकप्रतीतौ धर्मविशिष्टो धर्मी, व्याप्तौ तु धर्मः साध्यमित्यभिधास्यत इत्येकत्र गौणमेव साध्यत्वमिति चेत् । मैवम् । उभयत्र मुख्यतल्लक्षणभावेन साध्यत्वस्य मुख्यत्वात् । तत्किमिह द्वयं साधनीयम् ? सत्यम् । नहि व्याप्तिरपि परस्य प्रतीता, ततस्तत्प्रतिपादनेन धर्मविशिष्टं धर्मिणमयं प्रत्यायनीय इत्यसिद्धं गौणत्वम् । अथ नोपादीयत एव तत्सिद्धौ कोऽपि हेतुस्तर्हि कथं अप्रमाणिका प्रामाणिकस्येष्टसिद्धिः स्यादिति नानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधः साधीयस्तां दधाति ।

“नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतुः स चेत्

क्वानुमामानतावाधनं स्यात् तदा ।

नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतुर्न चेत्

क्वानुमामानतावाधनं स्यात्तदा ॥१॥” इति संग्रहश्लोकः

રૂપ ચાર્વાક—આનુમાનિક પ્રતીતિમાં ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી સાધ્ય છે અને વ્યાપ્તિમાં ધર્મ સાધ્ય છે એમ (સૂત્ર ૩ ૨૦, ૧૮) સૂત્રકાર પોને જ કહેશે, એટલે ઉક્ત બન્નેમાંથી એક સ્થળે તો ‘સાધ્યત્વ’ ને ગૌણ માનવું જ પડશે.

જૈન—એમ ન કહો કારણકે—ઉપરોક્ત બન્ને સ્થળે સાધ્યતારૂપ મુખ્ય લક્ષણ એક જ હોવાથી તે બન્ને મુખ્ય જ છે.

ચાર્વાક—તો શું અહીં વ્યાપ્તિ અને સાધ્યધર્મી એ બન્ને સાધનીય છે ?

જૈન—હા, એમ જ છે પરને વ્યાપ્તિ પણ પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેનું પ્રતિપાદન કરીને પછી ધર્મચુક્ત ધર્મી એને બતાવવો જાઈએ. માટે ‘ગૌણત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ છે.

ચાર્વાક—અનુમાનના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ માટે અમે કોઈ પણ હેતુ નહિ સ્વીકારીએ.

જૈન—તો પ્રામાણિક પુરુષને પ્રમાણુ વિના ઇષ્ટસિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? આ પ્રકારે અનુમાનના પ્રામાણ્યનો નિષેધ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. “અનુમાન પ્રમાણુરૂપ નથી એ સિદ્ધ કરવાને ‘ગૌણત્વ’ હેતુ કહો તો અનુમાનનો બાધ કઈ રીતે થઈ શકશે ? અને જો અનુમાન પ્રમાણુરૂપ નથી એ સિદ્ધ કરવાને કોઈ હેતુ જ ન હોય તો પણ અનુમાનનો બાધ કઈ રીતે થઈ શકશે ?”

(૫૦) નન્વાનુમાનિકેત્યાદિ પરવાક્યમ્ । અભિધાસ્યત્ત્વમ્ ભવદ્ગિરેવ । તત્ કિમિદ્દ્યમિતિ ધર્મો ધર્મી ચ । પ્રામાણિકસ્યેતિ ભવતઃ ।

हेतुरिति गौणत्वम् । क्वानुमानतावाधानं स्यात् । तदेति गौणत्वहेतोरङ्गीकारात् ।

(ટિ૦) एकत्रेति व्याप्तौ साध्यत्वं गौणमेवेति संबन्धः । उभयत्रेति आनुमानिकप्रतीतौ व्याप्तौ च । तल्लक्षणेति अप्रतीतमनीराकृतमभीप्सित साध्यमिति साध्यलक्षणभावेन । द्वयमिति साध्य व्याप्तिश्च । तत्प्रतिपादनेनेति व्याप्तिप्रतिपादनेन । अयमिति परः शिष्यादिश्चार्याको वा । तत्सिद्धाविति अनुमानप्रामाण्यसिद्धौ विषयसप्तमी ।

§૬ કથં વા પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રામાણ્યનિર્ણયઃ ? । યદિ પુનરર્થક્રિયાસંવાદાત્ તત્ર તન્નિર્ણયન્તર્હિ કથં નાનુમાનપ્રામાણ્યમ્ ? । પ્રત્યષીપદામૈ ચ—

“પ્રત્યક્ષેપિ પરીક્ષલક્ષણમતેર્યેન પ્રમારૂપતા ।

પ્રત્યક્ષેડપિ કથં ભવિપ્યતિ મતે તસ્ય પ્રમારૂપતા ॥૧૧॥” ઇતિ ॥૧૧॥

§૬ વળી, પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ કઈ રીતે થશે ?

ચાર્વાક—અર્થક્રિયાના સંવાદથી પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે.

જૈન— તો તે જ રીતે અનુમાનનું પ્રામાણ્ય પણ કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? અમે ક્યું પણ છે કે—

“એવું પદોક્ત—અનુમાનની પ્રમાણુતાનું ખંડન ક્યું છે તેને મતે પ્રત્યક્ષમાં પણ પ્રમાણુતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ?” ૯

(प०) कथं वेत्यादिगद्ये अनुमानप्रामाण्यं विनेति गम्यम् । तत्रेति प्रत्यक्षे प्रत्यपीप'दामैवेति वयमेव प्रतिपादितवन्तः । प्रत्यक्षेपीति प्रतिक्षिप्ता । परोपलक्षणमतेरिति अनुमानादेः । येनेति नास्तिकेन । प्रत्यक्षेऽपीत्यादि अनुमानपूर्वकत्वात् प्रत्यक्षस्य ॥९॥

(टि०) यदि पुनरित्यादि । तत्रेति प्रत्यक्षे । तन्निर्णय इति प्रामाण्यनिर्णयः ॥ नानुमानेति अनुमानं प्रमाणम्, अर्थक्रियासंवादादिति हेतुः । प्रत्यपीपदामैति वयं स्तुतौ कृतवन्तः काव्याद्ध-मेतत् । प्रत्यक्षेपीति प्रतिक्षिप्ता । परोक्षेति परोक्षरूपस्य ज्ञानस्य । येनेति चावर्किण । तस्येति लोकायतस्य ॥९॥

तत्र स्वार्थं व्यवस्थापयन्ति—

तत्र हेतुग्रहणसंबन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम् ॥१०॥

§१ हिनोत्यन्तर्भावितणिजर्थत्वाद् गमयति परोक्षमर्थमिति हेतुः, अनन्तरमेव निर्दे-
श्यमाणलक्षणस्तस्य ग्रहणं च प्रमाणेन निर्णयः, संबन्धस्मरणं च यथैव संबन्धो व्याप्ति-
नामा प्राक् तर्केणाऽतर्कि, तथैव परामर्शस्ते कारणं यस्य तत्तथा । साध्यस्याख्यास्य-
मानस्य विशिष्टं संशयादिशून्यत्वेन ज्ञानं स्वार्थमनुमानं मन्तव्यम् ॥१०॥

स्वार्थानुमानं निरूपय—

हेतुनुं ज्ञानं अने अविनाभाव संभंधनुं स्मरणं ये कारणाधी उत्पन्न
थनार ने साध्यनुं ज्ञान, ते स्वार्थानुमानं छे. १०.

§१ हिनोति-आमां प्रेरणार्थं प्रत्ययं 'णिजू' ने। अर्थं अन्तर्गतं सभ-
जवाने। छे तेथी जणुवे छे अवे। अर्थं थाय छे. अटले के परोक्ष पदार्थने ने
जणुवे ते हेतु छे. तेनुं लक्षणं हुवे पधी तरत ज करवामां आवशे. अ हेतुनुं
अहुणु अटले प्रमाणुथी निर्णय अने संभंधनुं स्मरण-ने प्रकारे व्याप्तिनामने।
संभंध पडेलां तर्क प्रमाणुथी जणुये। हुतो ते ज प्रकारे तेने। परामर्श अर्थात्
हेतुनुं अहुणु अने संभंधनुं स्मरणं ते अ नेनां कारणा छे तेनुं. साध्य, नेनुं
लक्षणा आगण करवामां आवशे, तेनुं विशिष्ट अटले संशयादिरहित ज्ञान-ते
स्वार्थानुमानं छे. १०.

(प०) तत्रेति तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये ।

अतर्कीति कथितः ॥१०॥

हेतुस्वरूपं निरूपयन्ति—

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥११॥

§१ अन्यथा साध्यं विना, अनुपपत्तिरेव, न मनागप्युपपत्तिः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वे
साध्ये विपक्षैकदेशवृत्तेरनित्यत्वस्यापि गमकत्वापत्तेः । ततो निश्चिता निर्णीताऽन्यथानुपप-
त्तिरेवैका लक्षणं यस्य स तादृशो हेतुर्ज्ञेयः । अन्यथाऽनुपपत्तिश्चात्र हेतुप्रक्रमात् साध्य-
धर्मेणैव साध्यं ग्राह्या । तेन तदितरार्थाऽन्यथाऽनुपपन्नैः प्रत्यक्षादिज्ञानैर्नातिव्याप्तिः ॥११॥

હેતુનું લક્ષણ -

‘નિશ્ચિત એવી અન્યથાનુપપત્તિ’ એ એક જ હેતુનું લક્ષણ છે. ૧૧.

૬૧ અન્યથા-સાધ્યવિના, અનુપપત્તિ-અઘટના અર્થાત્ સાધ્ય વિના અંશતઃ પણ ઉપપત્તિ ન હોવી જોઈએ. અન્યથા અશતઃ ઉપપત્તિવાળો વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ ‘અનિત્યત્વ’ એ હેતુ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વનો સાધક બની જશે. એટલે કે-શબ્દ પ્રયત્નાનન્તરીયક-પ્રયત્નજન્ય છે, કારણ કે-તે અનિત્ય છે આ હેતુની યદપિ સાધ્યાભાવવાળા આકાશમાં વૃત્તિ નથી છતાં પણ સાધ્યાભાવવાળા વિદ્યદાદિ પદાર્થમાં વૃત્તિ છે જ, અર્થાત્ તે અંશતઃ સાધ્ય વિના ઉપપન્ન છે. પણ હેતુમાં અન્યથાનુપપત્તિ તો સર્વથા હોવી જોઈએ આ જ વસ્તુને સૂચવવા નિશ્ચિત એવું વિશેષણ આપ્યું છે અને તેથી ‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ જ માત્ર હેતુનું લક્ષણ સમજવાનું છે. અહીં હેતુનું પ્રકરણ હાવાથી અન્યથાનુપપત્તિ સાધ્ય ધર્મના સંબંધે જ જાણવી તેથી કરીને સાધ્યધર્મથી ભિન્ન ઘટાદિ પદાર્થ સંબંધી અન્યથાનુપપત્તિવાળાં પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનમાં હેતુલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી. અર્થાત્ ઘડા વિના ઘટનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું જ નથી છતાં ઘટનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને હેતુ બનાવી અનુમાનથી સિદ્ધ કરાતું નથી. કારણ કે તે સાધ્યેતર છે. એટલે કે-પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પોતાના વિષય વિના અનુપપન્ન હોઈ અન્યથાનુપપન્ન છે છતાં પોતાના વિષયમાં તે હેતુ ન કહેવાય ૧૧.

(૫૦) તત્તો નિશ્ચિત્તેત્યાદિના તત્ત્વમાહ । તદિતરાર્થાન્યથાનુપપન્નૈરિતિ સાધ્યાદિતરે ચેડર્થા ઘટાદયસ્તૈરિત્યાદિસમાસઃ । પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનૈર્નાતિવ્યાપ્તિરિતિ તેષામપિ અન્યથાનુપપત્તિમાત્રેણ હેતુત્વં ન ॥૧૧॥

(ટિ૦) પ્રયત્નાનન્તરીયેત્યાદિ ॥ પ્રયત્ન-ચેતનાવતો વ્યાપાર. । વિપક્ષૈકદેશેતિ અપ્રયત્નાનન્તરીયમાકાશવિદ્યુદાદિ । વિદ્યુદાદૌ વર્તતેડનિત્યત્વં નાકાશાદૌ । વિદ્યુદાદૌ અનિત્યત્વં વિદ્યતે પરં પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં નાસ્તિ ઇતિ અનિત્યત્વાદિતિ હેતુરગમક. । યદિ મનાગપિ ઉપપત્તિરુમીક્રિયતે તદા ગતિઃ ઇતિ યોગ । તદિતરો ઘટાદિરર્થઃ પદાર્થસાર્થઃ તત્ર નિશ્ચલૈઃ । સાધ્યાદિતરે ચેડર્થા ઘટાદય., તેષામપ્યન્યથાનુપપત્તિમાત્રેણ હેતુત્વ ન ॥૧૧॥

एतद्वचवच्छेयं दर्शयन्ति—

न तु त्रिलक्षणकादिः ॥१२॥

૬૧ ત્રીણિ પક્ષધર્મ-વ-સપક્ષમત્ત્વ-વિપક્ષાસત્ત્વાનિ લક્ષણાનિ યરય સૌગતસમ્મતસ્ય હેતોઃ । આદિગન્દાદ યોગમત્તીતપચ્ચલક્ષણકહેત્વવગેઃ । તેનાડવાધિતવિપયત્વાડસત્પ્રતિ-પક્ષવયોગપિ તદ્વજ્રગત્તેને કથનાત્ । તથાદિ-વદ્ધિમત્ત્વે સાધ્યે ધૂમવત્ત્વં પક્ષસ્ય પર્વ-તમ્ય ધર્મ, ન ગન્દે ચાક્રુપવવદનદ્ધર્મ । સપક્ષે પાકસ્થાને સન્, ન તુ પ્રાભાકરેણ શબ્દ-નિયતે માત્ત્વે શ્રાવગવવન્ તનો વ્યાવૃત્તમ । વિપક્ષે પયમ્વતિ પ્રદેશેડસન્, ન તુ તત્રૈવ માત્ત્વે પ્રનેયવવન્ તત્ર વર્તમાનમ્ । અવાધિતવિપયમ્, પ્રત્યગ્રાગમાન્યાં અવાધ્યમાનમાધ્ય-ત્વાદ, ન તુ અનુગત્તેનોડવયવી દ્રવ્યત્વાજ્ઞવત્, વિપ્રેણ સુગ પેયા દ્રવત્વાત્ તદ્દેવેતિવન્

તામ્યાં બાધિતવિષયમ્ । અસત્પ્રતિપક્ષમ્—સાધ્યવિપરીતાર્થોપસ્થાપકાનુમાનરહિતમ્, ન પુનર્નિત્યઃ શબ્દોઽનિત્યધર્માનુપલઘ્વેરિત્યનુમાનમિવ સત્પ્રતિપક્ષમ્, इति लक्षणत्रयपञ्चक-सद्भावाद् गमकम् । तत एतादृक्षलक्षणलक्षितमेवाक्षुणं लिङ्गम्—इति सौगत-यौगयोर-भिप्रायः । न चायं निरपायः ॥ १२ ॥

હેતુલક્ષણના વ્યવચ્છેદનું નિરૂપણ —

પરંતુ હેતુ ત્રણ આદિ લક્ષણવાળો નથી. ૧૨.

૬૧ પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણવાળો હેતુ ખૌદ્રો માને છે, અને આદિ શબ્દથી અબાધિતવિષયત્વ તથા અસત્પ્રતિપક્ષત્વ એ બે મળીને પાંચ લક્ષણવાળો હેતુ યૌગો (નૈયાયિકો) માને છે. એ બંને હેતુલક્ષણોનો આથી વિરોધ થાય છે. તેઓ આ પ્રમાણે માને છે—

૧ પક્ષધર્મત્વ—‘વહ્નિમત્ત્વ’ સાધ્ય હોય ત્યારે ‘ધૂમત્વ’ એ પર્વતરૂપ પક્ષનો ધર્મ છે, પણ શબ્દરૂપ પક્ષમાં આક્ષુષત્વની જેમ તે પક્ષનો અધર્મ નથી.

૨. સપક્ષસત્ત્વ ધૂમરૂપ હેતુ પાકશાલારૂપ સપક્ષ (દષ્ટાન્ત)માં વિદ્યમાન હોય, પણ પ્રાભાકરે (મીમાંસકે) શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને કહેલ શ્રાવણત્વ હેતુની જેમ સપક્ષથી વ્યાવૃત્ત-સપક્ષમા અવિદ્યમાન ન હોય અર્થાત્ સપક્ષમાં હેતુનો અભાવ ન હોય

૩. વિપક્ષાસત્ત્વ ધૂમરૂપ હેતુનો જલાશયરૂપ વિપક્ષમાં અભાવ હોય પણ અગ્નિને સિદ્ધ કરવાને કહેલ ‘પ્રમેયત્વ’ હેતુની જેમ વિપક્ષમાં સદ્ભાવ ન હોય.

૪. અબાધિતવિષયત્વ—પ્રત્યક્ષ અને આગમ પ્રમાણથી સાધ્ય અબાધિત હોય તો તે હેતુનું અબાધિતવિષયત્વ છે પરંતુ અગ્નિ ઠંડો છે દ્રવ્ય હોવાથી, જલની જેમ આમાં સાધ્ય પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે અને બ્રાહ્મણે સુરા પીવી જોઈએ. દ્રવ છે માટે, પાણીની જેમ—આમાં સાધ્ય આગમથી બાધિત છે. માટે દ્રવ્યત્વ અને દ્રવત્વ એ બંને હેતુ બાધિતવિષય છે હેતુ તો અબાધિત-વિષય હોવો જોઈએ.

૫. અસત્પ્રતિપક્ષત્વ સાધ્યથી વિપરીત અર્થ—અર્થાત્ સાધ્યાભાવને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનથી રહિત હેતુ હોય પરંતુ શબ્દ નિત્ય છે, અનિત્ય ધર્મોનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી. આ અનુમાનની સાથે જ તેનું વિરોધી-શબ્દ અનિત્ય છે, નિત્યધર્મોનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી. આ અનુમાન છે આ પ્રકારે હેતુ સત્પ્રતિ-પક્ષ-વિરુદ્ધઅનુમાનવાળો ન હોય.

આ રીતે હેતુ ખૌદ્રના મતે ત્રણ લક્ષણવાળો, અને નૈયાયિકોના મતે પાંચ લક્ષણવાળો હોવાથી હેતુ ગમક છે માટે આવા લક્ષણવાળો હેતુ નિર્દોષ છે-આવો સૌગત અને નૈયાયિક, યૌગનો અભિપ્રાય છે. પણ તે નિર્દોષ નથી ૧૨

(૫૦) તલ્લક્ષણત્વેનેતિ हेतुलक्षणत्वेन शब्दे इति शब्देऽनित्ये साध्ये । अतद्धर्म इति न शब्दस्य धर्मः । ततो व्यावृत्तमिति ततः सपक्षव्यावृत्तम् सपक्षोऽपि नास्तीति भावः ।

तत्रैवेति नित्यत्वे एव । तत्रैति विपक्षे । लक्षणत्रयपञ्चकसद्भावादिति लक्षणत्रयं सौगत-
मते, लक्षणपञ्चक यौगमते ॥१२॥

(टि०) त्रीणि पक्षेत्यादि ॥ तेनेति यौगेन । तल्लक्षणत्वेनेति हेतुलक्षणत्वेन । अतद्धर्म इति
न पक्षधर्मः । ङव्देऽनित्ये साध्ये चाक्षुषत्वात्-अयं हेतुः पक्षधर्मो न भवेत् । तत इति सपक्षात्
शब्दं विहाय श्रावणत्वस्यापरस्य सपक्षस्याभावात् । तत्रैवेति शब्दनित्यत्वे । तत्रैति विपक्षे
पयस्वति प्रदेशे । प्रत्यक्षेति नन्वनुमानेन यदि बाधा तदा प्रकरणसमः स्यात् । तद्वदेवेति
जलवदेव । ताभ्यामिति प्रत्यक्षागमाभ्याम् । न चायमिति यौगसौगताभिप्रायः । निर-
पाय इति दुःखरहितो न ॥१२॥

एतदुपपादयन्ति—

तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् ॥१३॥

११ अनेन अतिव्याप्तिं प्रागुक्तलक्षणस्याऽऽचरत्युः । स श्यामः तत्पुत्रत्वात् प्रेक्ष्यमाणे-
तरतत्पुत्रवदित्यत्र समग्रतल्लक्षणवीक्षणेऽपि हेत्वाभावात् ।

१२ अत्र विपक्षे असत्त्वं निश्चितं नास्ति, न हि श्यामत्वासत्त्वे तत्पुत्रत्वेन अवश्यं
निवर्तनीयमित्यत्र प्रमाणमस्तीति सौगतः । स एवं निश्चितान्यथानुपपत्तिमेव शब्दान्तरो-
पदेशेन शठः शरणीकरोतीति सैव भगवती लक्षणत्वेनास्तु ।

अनुं समर्थन—

कारणके ते त्रिलक्षणार्थेनेो हेत्वाभासमां पणु संलव छे. १३.

११ आथी उक्त औद्ध तथा यौग(नैयायिक)ना लक्षणमां अतिव्याप्ति
लक्षापी. ते आ प्रभाणे—ते श्याम छे, तत्पुत्र होवाथी. अेटवेके तेने—भिन्नानो
पुत्र होवाथी, लेवा के तेना भील पुत्रो छे. आ हेतुमां औद्ध अने नैयायिक
दथित लक्षणो संपूर्ण होवा छतां ते हेतु नथी.

१२ औद्ध—उक्त हेतुमां त्रिलक्षण नथी कारणके तेने विपक्षमां अलाव
निश्चित नथी. ते अेटवा माटे के 'श्यामत्व न होय तो तत्पुत्रत्व पणु न होय'
आ व्याप्तिनी सिद्धिमा डोर्ध प्रभाणु नथी आथी ते हेत्वाभास न छे.

हेतु—आ प्रभाणे डडीने शठ अेवा तमे भील शब्दोथी हेतुना लक्षण
तरीके निश्चितान्यथानुपपत्तिनु न शरणु स्वीकार्युं छे. माटे ते न लगवती
'निश्चितान्यथानुपपत्ति' अेट मात्र हेतुनुं लक्षण रडो.

(१०) अत्र विपक्षे अ्यादि पर । सागन इति सौगतो वदति ।

(टि०) अनेनातिव्याप्तिमित्यादि ॥ प्रागुक्तेनेति पूर्व यौग-नाथागताभ्यां प्रतिपादि-
त्वात् तेने—अतद्धर्म लक्षणपञ्चकस्य च । तल्लक्षणेति हेतुलक्षणविलोकनेपि । सैवेति
निश्चितान्यथानुपपत्ति ।

३ यौगमत्तु मति—अनौपाधिकसम्बन्धो व्याप्तिः । न चायं तत्पुत्रत्वेऽस्ति ।

साधनाऽव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः
अनेन निश्चितान्यथानुपपत्तिः । तथा चात्र साधनाऽव्यापकः इति उपाधिभेदभावात् न तत्पुत्रत्वे

વિપક્ષાસત્ત્વસમ્ભવ इति । सोऽपि न निश्चितान्यथानुपपत्तेरतिरेक्तमुक्तवानिति सैवै-
काऽस्तु । नहि अनौपाधिकसम्बन्धे सति किञ्चिदवशिष्यते, यदपोहाय शेषलक्षणप्रणयन-
मक्षणं स्यात् ।

§ ૪ પક્ષધર્મત્વાભાવે રસવતીધૂમોઽપિ પર્વતે સપ્તાર્ચિષં ગમયેત્ इत्यभिदधानો बौद्धो
न बुद्धिमान् । यतः पक्षधर्मत्व(त्वा)भावेऽपि किं नैष तत्र तं गमयेत् ? ननु कौतुकमेतत् ।
ननु कथं हि नाम पक्षधर्मतापगमे रसवतीधर्मः सन् धूमो महीध्रकन्धराधिकरणं धन-
ञ्जयं ज्ञापयतु इति चेत् । एवं तर्हि जलचन्द्रोऽपि नभश्चन्द्रं मा जिज्ञपत्, जलचन्द्रस्य
जलधर्मत्वात् । अथ जलनभश्चन्द्रान्तरालवर्तिनस्तावतो देशस्यैकस्य धर्मित्वेन जलचन्द्रस्य
तद्धर्मत्वनिश्चयात् कुतो न तज्ज्ञापकत्वमिति चेद् । एवं तर्हि रसवतीपर्वतान्तरालवर्ति-
वसुन्धराप्रदेशस्य धर्मित्वमस्तु । तथा च महानसधूमस्यापि पर्वतधर्मतानिर्णयात् जलच-
न्द्रवत् कथं न तत्र तद्गमकत्वं स्यात् ? । पक्षधर्मता खल्वभयत्राऽपि निमित्तम् । ततो
यथाऽसौ स्वसमीपदेशे धूमस्य धूमध्वजं गमयतोऽम्लानतनुरास्ते, तथा व्यवहितदेशेऽपि
पर्वतादौ तदवस्थैव । अन्यथा जलचन्द्रेऽपि नासौ स्याद्, देशव्यवधानात् ।

§ ૩ યોગ—અમારી ગર્જના છે કે ઉપાધિ રહિત જે સંબંધ તે વ્યાપ્તિ કહેવાય
છે. અને તે તત્પુત્રત્વ હેતુમાં તો શાકાદિ આહારના પરિણામાદિરૂપ ઉપાધિ
લાગેલી છે. સાધન(હેતુ)નો અવ્યાપક અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિવાળો પદાર્થ
ઉપાધિ કહેવાય છે. અહીં પણ શાકાદિ આહારનો પરિણામ આવે જ છે. એટલે
ઉપાધિ હોવાથી તત્પુત્રત્વમાં વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણનો સંભવ નથી. માટે પૂર્વોક્ત
હેતુલક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી.

જૈન—ઉપર મુજબ ભેરશોરથી કથન કરીને તમે પણ 'નિશ્ચિતાન્યથાનુપ-
પત્તિ' થી ભિન્ન કોઈ લક્ષણ કહેતા નથી, તો પછી તે જ એક લક્ષણ રહો.
કારણ કે—સંબંધને અનૌપાધિક માનવામાં આવે તો એવું કંઈ બાકી નથી રહેતું
કે જેના નિરાકરણ માટે અન્ય લક્ષણ કરવું પડે.

§ ૪ બૌદ્ધ—પક્ષધર્મત્વરૂપ હેતુલક્ષણ જે માનવામાં ન આવે તો એટલે કે
હેતુને પક્ષનો ધર્મ માનવામાં ન આવે તો રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતમાં અગ્નિનો
બોધક થઈ જશે.

જૈન—તમારું આ કથન તમારી બુદ્ધિમત્તાને સૂચવતું નથી, કારણ કે—અમે
પૂછીએ છીએ કે—હેતુને પક્ષનો ધર્મ માનવામાં ન આવે તો પણ તે પક્ષમાં વહિનો
શા માટે બોધક ન થાય ?

બૌદ્ધ—બરેબર તમારો આ પ્રશ્ન કૌતુક જેવો છે, કારણ કે—રસોડાનો ધૂમ
એ પક્ષરૂપ પર્વતનો ધર્મ ન હોવાથી પર્વતમાં કેવી રીતે વહિનો બોધક બને
એ તમે જ કહોને ?

જૈન—જો એમ જ હોય, અર્થાત્ હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોય તો જ ઓધક બને એવો નિયમ હોય તો જલચંદ્ર પણ નલચંદ્રનો જ્ઞાપક નહિ બની શકે કારણ કે જલચંદ્ર એ જલનો ધર્મ છે, પરંતુ નલનો ધર્મ નથી તેથી પક્ષધર્મતાનો અભાવ ત્યાં પણ છે. એટલે તે ગમક ન બની શકે, પણ બને તો છે. તેથી પક્ષ-ધર્મતા એ હેતુનું આવશ્યક લક્ષણ નથી.

બૌદ્ધ—જલચંદ્ર અને નલચંદ્રનો મધ્યભાગવતી સમગ્ર પ્રદેશ એક ધર્મી-રૂપ હોવાથી જલચંદ્ર પણ તેનો ધર્મ છે એવો નિશ્ચય છે જ. તો જલચંદ્ર નલચંદ્રનો ઓધક કેમ નહિ થાય ?

જૈન—તો તે જ પ્રકારે રસોડા અને પર્વતનો મધ્યભાગવતી સમગ્ર પૃથ્વી પ્રદેશ પણ એક ધર્મી થાય અને તે રીતે રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતના ધર્મરૂપે નિશ્ચિત થશે તો તે રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતમાં અગ્નિનું અનુમાન કેમ નહિ કરાવે ? કારણકે બંને સ્થળે (રસોડાના ધૂમમાં અને જલચંદ્રમાં) પક્ષધર્મતારૂપ નિમિત્ત તો છે. અને તે પક્ષધર્મતારૂપ નિમિત્ત, જેમ અગ્નિની સમીપે રહેલ ધૂમ અગ્નિને જણાવે તેમાં તત્પર છે, તેમ વ્યવહિત દેશમાં પણ તે અગ્નિને જણાવે એમાં તત્પર છે જ. અન્યથા જલચંદ્રની પક્ષધર્મતા પણ ગમકતાનું નિમિત્ત નહિ બને. કારણકે-ત્યાં પણ દેશનું વ્યવધાન તો છે જ.

(પ૦) અયમિતિ સમ્બન્ધો અનૌપાધિકઃ । શાકાઘાહારે इत्यादि गद्ये शाकाघाहारो गर्भावस्थात्मकः । साध्येनेति श्यामत्वेन । तथा चात्रेति साधनाव्यापकः साध्येन समव्याप्ति-कञ्च । न तत्पुत्रत्वे विपक्षासत्त्वसम्भवः इति यौगो वक्ति । सोऽपीति यौग. ।

પક્ષધર્મત્વાભાવે इत्यादि सूरिवाक्यम् । एष इति रसवतीधूमः । तत्रेति पर्वते । तमिति सप्तार्चिपं, गमयेदिति वक्ष्यमाणयुक्त्या । ननु कौतुकमित्यादि परः । एवं तर्हि इत्यादि सूरिः । जलधर्मत्वादिति नभःस्थितचन्द्रजापनं न युक्तमिति भावः । अथ जलेत्यादि बौद्धः । एवं तर्हि रसवतीत्यादि सूरिः । तत्रेति पर्वते । तद्गमकत्वमिति वहिगमकत्वम् । असा-विति पक्षधर्मता । स्वसमीपदेशे महानसादौ । स्वसमीपदेशेऽम्लानं तनुरास्ते इति योग. ।

(ટિ૦) ન ચાયમિતિ સમ્બન્ધઃ । સાધનેતિ યો યસ્તત્પુત્ર. સ સ શાકાઘાહારપરિણામ-પાન । ગર્ભત્ર ઉપાધિ. સાધ્ય ક્રિયતે । અગ્રે તતો હેતુર્હેતુઃ ક્રિયતે । યથા ચ સ શ્યામ શાકા-ઘાહારપરિણામે મતિ તત્પુત્રત્વાન્ । સોપીતિ નૈયાયિકઃ । સૈવૈકેતિ નિશ્ચિતાન્યથાનુ-પપન્નિ ।

પક્ષધર્મત્વેન્યાદિ ॥ સપ્તાર્ચિપમિતિ અગ્નિ જ્ઞાપયન્ । एष इति धूमः । तत्रेति पर्वते । तमिति सप्तार्चिपम् । तद्धर्मत्वेति । जलचन्द्रनभश्चन्द्रान्तरालवर्तितावत्प्रदेश-भसं निर्दिश्यात् । तज्जापकत्वमिति नभश्चन्द्रावगमकम् । तत्रेति पर्वतनितम्बे । तद्गम-कत्वमिति विधानगजापकत्व भवेत् । उभयत्रापीनि रसवती धूम जलचन्द्रे च । असा-विति पक्षधर्मता । तद्गमकत्वेति अन्यानतनुरास्ते केनापि प्रकारेणाऽनिगकृतत्वर्थ. । अन्यथेति यदि सा पक्षधर्मता व्यवहितदेशत्वान्न म्मुद्रा प्रतिभासते नदा । असाविति पक्षधर्मता ।

પણ નેયમેવાત્ર ગમકવાદ્વમ્, કિન્તુ કાર્યકારણભાત્રોઽપિ । કાર્ય ચ કિમપિ વીર્યમ્ । તદિદ્ર રૂપંદ્રજ્ઞના સ્વસમીપપ્રદેશમેવ ધૂમકાર્યમર્જયિતુમર્થજ્ઞાનઃઃ નમ્ચન્દ્રસ્તુ

व्यवहितदेशमपीति न महानसधूमो महीधरकन्धराकोणचारिणमाशुशुक्षणिं गमयतीति चेत् । नन्वेवं धूमस्तदेशेनैव पावकेनान्यथानुपपन्नः, नीरचन्द्रमाः पुनरतदेशेनाऽपि नभश्चन्द्रेण, इत्यन्यथाऽनुपपत्तिनिर्णयमात्रसद्भावादेव साध्यसिद्धेः संभवात् किं नाम जलाकाशमृगाङ्गमण्डलान्तरालादेर्धर्मित्वकल्पनाकदर्थनमात्रनिमित्तेन पक्षधर्मतावर्णनेन ? । यौगस्याप्येवमेव च पक्षधर्मत्वानुपयोगो दर्शनीयः ।

१५ औद्ग—जलत्र द्रमां मात्र पक्षधर्मता ज गमकतानुं कारणु नथी परंतु कार्यकारणभाव पणु छे. वणी, कार्यं पणु कोछि केवुं होय छे ने कोछि केवुं होय छे, तेथी अहीं अग्नि स्वसमीप प्रदेशमां ज धूमरूप कार्यंने उत्पन्न करवाने समर्थ छे, परंतु आकाशत्र तो ह्रदेशवतीं जलत्र द्ररूप कार्यंने उत्पन्न करवाने समर्थ छे. आथी रसोडानो धूम पर्वतना अेक भूणामां रडेल व्यवहित अग्निनो ओधक बनतो नथी.

जैन—आ प्रकारे तो धूम स्वदेशमां रडेल अग्नि साथे अने जलत्र द्र ह्रदेशवतीं आकाशत्र साथे अनुपपन्न संबंध धरावे छे. अेटले के रसोडामां अग्नि विना धूम नथी अने जलमां त्र आकाशना त्र विना नथी. आ प्रकारे 'अन्यथानुपपत्ति'ना निर्णय मात्रथी ज साध्य सिद्ध थरुं जय छे. तो जलत्र अने आकाशत्रना मध्यवतीं अेक प्रदेशने धमीं तरीके कटपवाना कष्टमां कारणभूत पक्षधर्मताना वर्णननुं शुं प्रयोजन छे ? अर्थात् कंछ पणु प्रयोजन नथी. यौगने पणु आ ज प्रमाणे डेतुमां पक्षधर्मतानो अनुपयोग जणुवी देवो.

(प०) अथ नेयमित्यादि ताथागतः । स्वसमीपप्रदेशमेवेति निकटोऽवस्थानप्रदेशो यस्येति विग्रहः । अधीशान इति समर्थः । सोऽपि धूमः स्वसमीपप्रदेशमेव वह्निं गमयितुं समर्थ इति भावः । व्यवहितदेशमपीति तत्र तादृक् कार्यम् । इतीति अतः कारणात् । नन्वेवमित्यादि सूरिः । नभश्चन्द्रेणेति नभश्चन्द्रेण सहान्यथानुपपन्नः ।

(टि०) इयमेवेति पक्षधर्मतैव । अत्रेति पावकानुमाने । तद्देशेनेति रसवत्यादिदेशस्थेनैव वह्निना । नीरचन्द्रमा इति जलचन्द्रः । अतद्देशेनापीति जलप्रदेशव्यतिरिक्तेनापि किंतु गगनप्रतिष्ठेन ।

१६ सपक्षसत्त्वमप्यनौपयिकम्, सत्त्वादेरगमकत्वापत्तेः । यस्तु पक्षाद् बहिष्कृत्य किमपि कुटादिकं दृष्टान्तयति तस्यापूर्वः पाण्डित्यप्रकारः कुटस्यापि पटादिवद् विवादास्पदत्वेन पक्षाद् बहिष्करणाऽनुपपत्तेः । तथा च कथमयं निदर्शनतयोपदर्श्येत ? प्रमाणान्तरात्तत्रैव क्षणिकत्वं प्राक् प्रसाध्य निदर्शनतयोपादानमिति चेद् । ननु तत्रापि कः सपक्षीकरिष्यते ? यदि क्षणिकत्वप्रसाधनपूर्वं पदार्थान्तरमेव, तदा दुर्वारमनवस्थाकदर्थनम् । अन्यथा तु न सपक्षः कश्चित् । यत एव च प्रमाणात् क्षणिकत्वनिष्ठङ्गं कुटे प्रकटयते तत एव पटादिपदार्थान्तरेष्वपि प्रकटयताम्, किमपरप्रमाणोपन्यासालीकप्रागल्भीप्रकाशनेन ? ।

હું વાદીઓએ કહેલ 'સપક્ષસત્ત્વ'રૂપ હેતુલક્ષણ પણ કોઈ ઉપાયથી સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે હેતુનું આવું લક્ષણ કરવાથી સત્ત્વાદિ હેતુઓમાં અગમ-કતાની આપત્તિ આવશે, અર્થાત્ તે હેતુઓ સાધ્યસાધક થઈ શકશે નહિ. વળી જે ઘટાદિ કોઈ પણ પદાર્થને પક્ષમાંથી પૃથક્ કરીને તેને દૃષ્ટાન્ત કહે છે, અર્થાત્ તેમ કરી 'સત્ત્વાદિ'રૂપ હેતુની સપક્ષવૃત્તિની સ્થાપના કરે છે, તેનું પાંડિત્ય તો કોઈ અપૂર્વ છે. કારણ કે પટાદિની જેમ ઘટ પણ વિવાદાસ્પદ હોવાથી પક્ષથી પૃથક્ થઈ શકે તેમ નથી. તો પછી ઘટને દૃષ્ટાન્ત તરીકે કઈ રીતે કહી શકાય ?

બૌદ્ધ—ઘટમાં અન્ય અનુમાન પ્રમાણથી પ્રથમ ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ કરીને પછી દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેનું ગ્રહણ કરેલ છે.

જૈન—પરંતુ તે અનુમાનમાં પણ કોને સપક્ષ કરશો ? જે બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ કરીને તેને દૃષ્ટાન્ત બનાવશો તો અનવસ્થા-રૂપ પીડા રોકવી મુશ્કેલ થશે. અન્યથા એટલે કે દૃષ્ટાન્ત વિના જ જે ઘટમાં ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરશો તો 'સપક્ષ' જેવી કોઈ વસ્તુ જ નહિ રહે. અને વળી જે પ્રમાણથી ઘટમાં ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરો છો, તે જ પ્રમાણથી પટાદિરૂપ બીજા પદાર્થોમાં પણ ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરી લો, અને તો પછી એક જ ક્ષણિકતાને સિદ્ધ કરવા માટે જુદા જુદા પ્રમાણનો પ્રયોગ કરી ખોટી બહાઈ હાંકવાથી શું વળશે ?

(૫૦) નિર્દર્શનતયેતિ દૃષ્ટાન્તતયા । તત્રાપીતિ કુટાદિસાધનેઽપિ । અન્યથા ત્વિતિ કુટાદિકં ન દૃષ્ટાન્તયતિ ચેત્ । તત્ત ઇવેતિ તસ્માદેવ પ્રમાણાત્ । કિમપરપ્રમાણેતિ ગચ્છે અપર-પ્રમાણં સત્ત્વાનુમાનમ્ ।

(ટિ૦) અનોપયિકમિતિ ન ઉપાયસાધ્યમ્-કેનાપ્યુપાયેન ન સિદ્ધયતીત્યર્થઃ ॥ સત્ત્વા-દેરિતિ ક્ષણિકત્વમાવનાય સૌગતપ્રયુક્તસ્ય હેતોઃ । સર્વં ક્ષણિકં સત્ત્વાદિત્યભિદધાનેન તથાગતેન સર્વં જગતોવસ્તુ પક્ષતયોપાદદે । અતસ્તદ્વ્યતિરિક્તસ્ય કસ્યાપિ સપક્ષસ્યાભાવાત્ । તથા ચેતિ વિવાદાસ્પદત્વે મતિ । અયમિતિ કુટાદિ । નિર્દર્શનતયેતિ દૃષ્ટાન્તત્વેન । તત્રૈવેતિ ઘટાદાવેન । ઘટાદાવપિ ક્ષણિકત્વં પ્રમાન્ય સપક્ષીકરણાદનવસ્થા । નનુ તત્રાપીતિ ઘટસ્ય ક્ષણિક-ત્વમાને । યદ્દિ ક્ષણિકત્વેતિ ક્ષણિકત્વસ્ય પ્રસાધન પૂર્વં યસ્ય પદાર્થાન્તરસ્ય શકટાદેઃ મમ્મન શકટાદાવપિ ક્ષણિકત્વ પ્રસાધ્ય સપક્ષીકરણાદનવસ્થા । અન્યથેતિ ક્ષણિકત્વાઽપ્રસાધને । અમ્મત્સમતેન ગર્ભમ્ય નિન્યાનિન્યસ્યૈવ ભાવાન્ સપક્ષાભાવઃ । તત્ત ઇવેતિ પ્રથક્ષાદિપ્રમાણત ઇવ ।

૭ યસ્તુ 'સાન્યધર્મવાન્ સપક્ષઃ' ઇતિ સપક્ષં લક્ષયિત્વા પક્ષમેવ સપક્ષમાચક્ષીત-'સાધ્ય-ધર્મવતયા હિ સપક્ષત્વમ્. સાધ્યત્વેનેષ્ટતયા તુ પક્ષત્વમ્: ન ચ વિરોધઃ, વાસ્તવસ્ય સપક્ષ-ત્વસ્યેત્યાદ્યવસ્થિતેન પક્ષત્વેન નિગર્હનુમયકય વાન્' ઇતિ સ મહાર્તમા નિશ્ચિતં નિર્ઢિવિષ્ણઃ, મત્વાદે-ર્શનિકત્વાદનુમાને સપક્ષસત્ત્વાવમાયવંચાયમેવ સાન્યધર્મસ્યાવવોધેનાનુમા-નનર્થમ્ ઇત્યન । પક્ષો ઇતિ સાન્યધર્મવતયા સપક્ષત્વન નિશ્ચિક્ષ્યે, હેતોશ્ચ તત્ર સત્ત્વમ્, તદા ઇતિ તામ પશાદેતુન્ત સાધનીયમ્ !

§ ૮ ક્લિષ્ણ । એવનેન સંપક્ષં લક્ષ્યતા “સાધ્યધર્મસામાન્યેન સમાનોર્થઃ સપક્ષઃ” इति द्विगुणागत्य.

“અનુમેયેઽથ તત્તુલ્યે સદ્ભાવો નાસ્તિતાઽસતિ”

इति धर्मवर्तिश्च वचो निश्चितं वञ्चितमेव स्यात् ।

§ ૯ યૌગશ્ચ કેવલાન્વયવ્યતિરેકમનુમાનમનુમન્યમાન કણં પક્ષલક્ષણતાં લિક્ષ્યશ્ચ સંવાહયેત્ ? इति निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं लिङ्गलक्षणमङ्गुणम् ।

તત્ત્વમેતદેવ, પ્રપ્જ્ઞઃ પુનરયમિતિ ચેત, તર્હિ સૌગતેનાબાધિતવિષયસ્વમસાશ્વ-
તિપક્ષત્વમ્, જ્ઞાતત્વં ચ; યૌગેન ચ જ્ઞાતત્વં લક્ષણમાહ્યાનીયમ્ । અથ વિપક્ષાન્નિશ્ચિ-
તવ્યાવૃત્તિમાત્રેણાબાધિતવિષયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વં ચ, જ્ઞાપકહેત્વધિકારાત્ જ્ઞાતત્વં ય
લઘ્વમેવેતિ ચેત્, તર્હિ ગમકહેત્વધિકારાદશેષમપિ લઘ્વમેવેતિ કિં શેષેણાપિ પ્રપ્જ્ઞો-
નેતિ ॥૧૩॥

§૭ ધૌદ્ધ—સપક્ષનું લક્ષણ આણું કરીએ-એ સાધ્યધર્મવાળો હોય તે સપક્ષ.
આ રીતે પક્ષ એ જ સપક્ષ થયો. પરંતુ સાધ્યધર્મ જેમાં હોય તે સપક્ષ, અને
એ જ ધર્મને સાધ્યરૂપે સ્વીકારીએ તો તે પક્ષ. આ રીતે સપક્ષ માનવામાં કાંઈ
વિરોધ નથી. કારણ કે વસ્તુતઃ તે સપક્ષ છતાં તેને આપણે આપણી ઇચ્છાથી
જે પક્ષ કહીએ તો તેથી તેની સપક્ષતાનું નિરાકરણ થઈ જતું નથી.

જૈન—આ પ્રમાણે સપક્ષતાનો ખુલાસો કરનાર આ શાસ્ત્રમાં ગણેગણ નિર્વે-
દને પામેલ છે. સત્ત્વ હેતુથી ક્ષણિકત્વસાધક અનુમાનમાં જ્યારે સપક્ષસત્ત્વનો
નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે જ સાધ્યધર્મનું જ્ઞાન એટલે કે ક્ષણિ-
કતાની સિદ્ધિ થઈ જ જાય છે, તો પછી અનુમાન કરવું નિરર્થક જ થઈ પડશે.
કારણ કે—તમે પક્ષ એ જ સાધ્યધર્મવાળો હોવાથી સપક્ષ છે એવો નિશ્ચય કર્યો
છે, અને હેતુનું ત્યાં સત્ત્વ પણ નિશ્ચિત કર્યું છે. તો આ પછી કઈ વસ્તુ બાકી
રહી જાય છે, જેની સિદ્ધિ હેતુથી થશે ?

§૮ વળી સપક્ષનું આણું લક્ષણ કરીને ‘સાધ્યધર્મસામાન્યને કારણે જે પક્ષ
સમાન હોય તે સપક્ષ’ દ્વિગુણના આ વચનની તથા ‘અનુમેય અને તત્તુલ્યમાં
સદ્ભાવ અને વિપક્ષમાં અસદ્ભાવ’ એ ધર્મદીર્ઘિના વચનની વાંચના જ કપી છે.

§૯ તે જ રીતે કેવલાન્વયી અને કેવલવ્યતિરેદ્રી અનુમાનને માનનાર મીઠા
(નૈય યિક) હેતુમાં પાંચ લક્ષણોનો નિવાંહ કઈ રીતે કરી શકે ? માટે ‘નિશ્ચિતાન્ય-
ન્યથાનુપપત્તિ’ એ એક જ હેતુનું નિર્દોષ લક્ષણ છે, એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—પરમાર્થથી હેતુનું લક્ષણ તો આ એક જ છે, પરંતુ ત્રણ કે પાંચ
લક્ષણ એ તો એનો જ વિસ્તાર છે

સમાધાન—એમ માનીએ તો—બૌદ્ધે અગ્રાધિતવિષયત્વ, અગ્રપ્રતિપક્ષ-
અને જ્ઞાતત્વ એ ત્રણ તથા નૈયાયિકે જ્ઞાનત્વ લક્ષણનું ‘પાંચ કથન કરવું’ નેર્મળ

शंका—विपक्षभां निश्चयपूर्वकं अलाव छे ऐम कडेवाभात्रथी अवाधितवि-
पयत्व अने असत्प्रतिपक्षत्व, अने ऐ ज्ञापक डोय छे. आ वातथी ज्ञातत्व प्राप्त
थई गयेल न छे.

समाधान—जे ऐम डोय तो—हेतु गमक छे, ऐटलुं कडेवाथी तभारा कडेलां
सधणां लक्षणो पणु प्राप्त थई लय छे न, तो इरीथी ऐ लक्षणो कडेवानी शी
आवश्यकता छे ? अर्थात् कंई आवश्यकता नथी १३.

(प०) यस्त्विति भवत्पक्षीयः । पक्षमेवेति तस्यापि ह्येतदेव लक्षणम् । आचक्षीतेत्यस्मात्
पुरः 'कथयति चेत्थम्' इति गम्यम् । न च विरोध इति को भावः ? साध्यधर्मवत्तया सप-
क्षत्व साध्यत्वेनेष्टतया पक्षत्वम् । वास्तवस्येति सहजसिद्धस्य । वास्तवत्वं च साध्यधर्मवत्तया ।
इच्छान्यवस्थितेनेति साधयितुमिष्टतया । अशक्यत्वादित्यस्य पुरः 'प्रवदति' इत्युचितत्वाद्
गम्यम् । स महात्मेति उपहासवचनम् । सत्त्वादेरिति पुरः 'कथम्' इति गम्यम् । साध्यधर्मस्येति
क्षणिकत्वस्य । अवबोधेनेति पक्षसपक्षयोरैक्यात् सपक्षे यदा साध्यधर्मावबोधो जातस्तदा पक्षेऽपि ।
अनुमानानर्थक्यादिति सपक्षे सत्त्व निश्चित्यैव हि हेतुः प्रयोज्यः । अत्र च पक्षसपक्षयो-
रैक्य त्वया कृतम् । ततः सपक्षसत्त्वनिश्चये एव साध्यधर्मनिश्चयान्निर्णयकमनुमानमित्यर्थः ।
एतदेव स्पष्टयति—पक्षो हीत्यादिना । हेतोरिति सत्त्वात् ।

एवमिति अनया रीत्या । अनेनेति पूर्वोक्तवादिना । सपक्षं लक्षयतेति पक्ष एवेति
ज्ञेयम् । दिग्नागस्येति न्यायप्रवेशकमूत्रकर्तुं । तत्तुल्ये इति सपक्षे । असतीति विपक्षे ।
तत्त्वमेतदेवेत्यादिना यौगसौगतोक्तिः । ज्ञातत्वं चेति प्रतीतत्वं च । ज्ञापक-
हेत्वधिकारादिति कारकहेतुस्तु प्रमाणे नोपयुज्यते ॥१३॥

(टि०) यस्त्विति अर्चटश्चर्चचतुरः । विरोध इति पक्षसपक्षयोः । वास्तवस्येति
मुल्यस्य । साध्यधर्मस्येति 'पक्ष एव सपक्षः' इत्यङ्गीक्रियमाणे क्षणिकत्वस्य पूर्वमेव सिद्ध-
त्वादन्वया सपक्ष एव न स्यात् । अतो वैयर्थ्यं प्रागपि पक्षसपक्षसिद्धेः । पक्षो हीति पक्ष
एव सपक्षो निश्चितो यदि तत्र पक्षे सत्त्वं च हेतोर्निर्णीतम् ।

एवमिति साध्यधर्मवान् सपक्ष इति प्रकारेण ।

अनेनेति दुर्घटाचटमतानुयायिना धीमतान्तेवासिना । साध्यधर्मेति अनित्यत्वादिना ।
दिग्नागस्येति न्यायप्रवेशकमूत्रकारस्य । अनुमेये इति पक्षे । तत्तुल्ये इति पक्षसमाने
सपक्षे उच्यते । सद्भाव इति हेतोरिति शेषः । ननु साध्यधर्मवान् सपक्षः । असतीति विपक्षे ।
निश्चितान्यथेत्यादि ।

अयमिति पञ्चलक्षणः ।

तदिति सौगतेनेति बौद्धेन त्रिलक्षणहेत्वज्ञीकारात् । शेषलक्षणत्रयम्—द्वयं नैयायिक
प्रतिपक्षं तृतीयं ज्ञातत्वं चाज्ञीकर्णीयम् । नैयायिकेन तु पञ्चलक्षणसाधनस्वीकारात्, पष्ठं ज्ञात-
त्वलक्षणसाध्यित्वस्य पञ्चलक्षणत्वाद्देतो । अशेषमर्पति पञ्चलक्षणत्वमपि ॥१३॥

साध्यविज्ञानमित्युक्तमिति साध्यमभिदधति—

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥१४॥

१. अप्रतीतमनिश्चिनम्, अनिराकृतं प्रत्यक्षावधारितम्, अभीप्सितं साध्यत्वे-

नेष्टम् ॥१४॥

‘સાધ્યવિરૂપત્’ એમ ૧૦-મા સૂત્રમાં કહેલ છે. માટે સાધ્યલક્ષણનું નિરૂપણ—
અપ્રતીત, અનિરાકૃત અને અભીષિત હોય તે સાધ્ય છે. ૧૪.

§૧. અપ્રતીત એટલે અનિશ્ચિત, અનિરાકૃત એટલે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી
અભાધિત અને અભીષિત એટલે સાધ્ય તરીકે ઈષ્ટ સમજવું. ૧૪.

અપ્રતીતત્વં સમર્થયન્તે—

શક્તિવિપરીતાનવ્યવસિતવસ્તૂનાં સાધ્યતાપ્રતિપત્યર્થમપ્રતીતવચનમ્ ॥૧૫॥

§૧. एवंविद्यमेव हि साध्यम्, अन्यथा साधनवैफल्यात् ॥૧૫॥

સાધ્યના અપ્રતીત વિશેષણનું સમર્થન—

જેમને વિષે શંકા, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય હોય એ સાધ્ય અને
છે, તે જણાવવા માટે ‘અપ્રતીત’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૫.

§૧ આવા લક્ષણથી યુક્ત જ ‘સાધ્ય’ હોય છે. અન્યથા હોય તો તેની
સિદ્ધિ કરવી એ વ્યર્થ બની જાય છે. ૧૫.

અનિરાકૃતત્વં સફલયન્તિ—

પ્રત્યક્ષાદિવિરુદ્ધસ્ય સાધ્યત્વં મા પ્રસજ્યતામિત્યનિરાકૃતગ્રહણમ્ ॥૧૬॥

§૧. પ્રત્યક્ષાદિવિરુદ્ધસ્ય ધનજ્ઞયાદૌ શૈત્યાદેઃ ॥૧૬॥

સાધ્યના અનિરાકૃત વિશેષણની સફલતા—

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી ભાધિત પદાર્થ સાધ્ય થઈ ન જાય, તે માટે ‘અનિ-
રાકૃત’ એ વિશેષણનું ગ્રહણ કરેલ છે. ૧૬.

§૧ અગ્નિ આદિમાં શૈત્ય આદિની સિદ્ધિ કરવી એ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમા-
ણથી વિરુદ્ધ-ભાધિત છે. ૧૬

અભીષિતત્વં વ્યજ્ઞયન્તિ—

અનભિમતસ્યાસાધ્યત્વપ્રતિપત્તયેઽભીષિતપદોપાદાનમ્ ॥૧૭॥

§૧. અનભિમતસ્ય સાધયિતુમનિષ્ઠસ્ય ॥૧૭॥

સાધ્યના ‘અભીષિત’ પદની સાર્થકતા—

જે પદાર્થ સાધવાને-સિદ્ધ કરવાને અનભિમત હોય તે પદાર્થ સાધ્ય
બનતો નથી એ જણાવવા માટે અભીષિત વિશેષણ ગ્રહણ કરેલ છે. ૧૭.

અનભિમત એટલે સાધવાને અનિષ્ટ. ૧૭.

સાધ્યત્વં સૂત્રત્રયેણ વિષયવિભાગેન સદ્ધિરન્તે—

વ્યાપ્તિગ્રહણસમયાઽપેક્ષયા સાધ્યં ધર્મ એવાન્યથા તદનુપપત્તેઃ ॥૧૮॥

§૧ ધર્મો વહિમત્વાદિઃ, તસ્યા વ્યાપ્તિરનુપપત્તેઃ ॥૧૮॥

વિષયનો વિભાગ કરી ત્રણ સૂત્ર દ્વારા સાધ્યનું નિયમન કરી બતાવે—

વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરવાના સમયે ધર્મ જ સાધ્ય હોય છે, અન્ય પ્રકારે
વ્યાપ્તિ ઘટી શકતી નથી. ૧૮.

§૧ ધર્મ એટલે વહ્નિમત્વાદિ, તદ્દનુપપત્તિ-એટલે વ્યાપ્તિની અનુપપત્તિ. ૧૮.
(૫૦) વ્યાપ્તિગ્રહણેતિ સૂત્રે ધર્મ એવેતિ ન તુ ધર્મી ॥૧૮॥

एतदेव भावयन्ति—

न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्ति-
रस्ति ॥१९॥

व्यक्तमेतत् ॥१९॥

ઉપરોક્ત સૂત્રનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ—

જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિની જેમ પર્વતની પણ અનુવૃત્તિ નથી. ૧૯.

આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. તે આ પ્રમાણે—જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં પર્વત અગ્નિવાળો છે—આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ બનતી નથી. ૧૯.

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्यायस्तद्विशिष्टः
प्रसिद्धो धर्मी ॥२०॥

§૧. આનુમાનિકી પ્રતિપત્તિરનુમાનોદ્ભવા પ્રમિતિઃ, તદ્વિશિષ્ટો વ્યાપ્તિકાલાપેક્ષયા સાધ્યત્વાભિમતેન ધર્મેણ વિશિષ્ટઃ ॥૨૦॥

આનુમાનિક પ્રતિપત્તિ સમયે તો તેથી યુક્ત ધર્મી સાધ્ય છે. તેનું ખીજું નામ પક્ષ છે. ૨૦

§૧ આનુમાનિક પ્રતિપત્તિ એટલે અનુમાનજન્ય પ્રમિતિ. તેથી યુક્ત એટલે વ્યાપ્તિકાલની અપેક્ષાએ સાધ્ય તરીકે જે ધર્મ ઈષ્ટ હોય તેથી યુક્ત જે ધર્મી તે સાધ્ય છે. ૨૦.

प्रसिद्धो धर्मोक्तम् । अथ यतोऽस्य प्रसिद्धिस्तदभिदधति—

धर्मिणः प्रसिद्धिः कचिद्विकल्पतः कुत्रचित्प्रमाणतः कापि विकल्प-
प्रमाणाभ्याम् ॥२१॥

§૧. વિકલ્પોઽધ્યવસાયમાત્રમ્ ॥૨૧॥

ધર્મી પ્રસિદ્ધ છે એમ કહેલ છે તો—ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ શાથી થાય છે, તેનું નિરૂપણ—

ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ ક્યાંઈક વિદ્યપથી, ક્યાંઈક પ્રમાણથી, તો ક્યાંઈક વળી વિદ્યપ અને પ્રમાણ બન્નેથી થાય છે. ૨૧.

§૧ માત્ર અધ્યવસાય તે વિદ્યપ છે ૨૧.

अथात्र क्रमेणोदाहरन्ति—

यथा गमन्ति गमन्त्वन्नुवेदा, क्षितिधरकन्धमेयं धूमध्वजवती,
ध्वनिः पणिनिमान ॥२२॥

§૧. અત્રાઘોદાહરણે ધર્મિણો વિકલ્પેન સિદ્ધિઃ । ન હિ હેતુપ્રયોગાત્ પૂર્વં વિકલ્પં વિહાય વિશ્વવિત્ કુતોઽપિ પ્રાસિદ્ધ્યત્ । દ્વિતીયે પ્રમાણેન પ્રત્યક્ષાદિના, ક્ષિતિધર-કન્ધરાયાસ્તદાનીં સંવેદનાત્ । તૃતીયે તૂમાભ્યામ્ । ન હિ શ્રૂયમાણાદન્યેષાં દેશકાલ-સ્વભાવવ્યવહિતધ્વનીનાં ગ્રાહકં કિઞ્ચિત્ તદાનીં પ્રમાણં પ્રવર્તત્ ઇતિ વિકલ્પાદેવ તેષાં સિદ્ધિઃ ।

ક્રમથી ઉદાહરણો—

સમસ્ત વસ્તુને જાણનાર (સર્વજ્ઞ) છે, પર્વતની ટોચ અગ્નિવાળી છે, શબ્દ પરિણતિવાળો (અનિત્ય) છે. ૨૨

§૧ અહીં પહેલા ઉદાહરણમાં ધર્મીની સિદ્ધિ વિકલ્પથી છે. કારણ કે હેતુનો પ્રયોગ કર્યા પહેલાં વિકલ્પ વિના ખીજ કોઈ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞપદધર્મી સિદ્ધ નથી. ખીજું ઉદાહરણ પ્રમાણસિદ્ધધર્મીનું જાણવું. કારણ કે પર્વતની ટોચ રૂપ ધર્મી તે વખતે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. જ્યારે ત્રીજું ઉદાહરણ તે વિકલ્પ અને પ્રમાણ બન્નેથી સિદ્ધ થયેલા ધર્મીનું જાણવું. વર્તમાન કાળે સાંભળવામાં આવતા શબ્દ સિવાયના દેશ કાળ કે સ્વભાવથી વ્યવધાનવાળા શબ્દોનું આહુક કોઈ પણ પ્રમાણ તે વખતે નથી તેથી તેવા શબ્દોની સિદ્ધિ વિકલ્પથી જ છે. અર્થાત્ અહીં શબ્દથી ત્રણેકાળના અને સર્વ દેશના શબ્દો અભિપ્રેત છે. તેથી શબ્દરૂપ ધર્મી અંશતઃ વિકલ્પથી અને અંશતઃ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે.

(પ૦) અત્રાઘોદાહરણે इत्यादि गद्ये, कुतोऽपीति प्रमाणात् । अन्येषामिति एतावता श्रूयमाणो ध्वनिः प्रमाणसिद्धोऽन्ये विकल्पसिद्धाः ।

(ટિ૦) તૃતીયે તૂમાભ્યામિત્યાદિ ॥ તેષામિતિ ધ્વનીનામ્ ।

§ ૨ નનુ નાસ્તિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી, તન્માત્રેણ સિદ્ધેઃ કસ્યાપ્યસંભવાત્ । અન્યથાઽહંપ્રથમિકયા પ્રમાણપર્યેષણપ્રયાસઃ પરીક્ષકાણામકક્ષીકરણીય એવ ભવેત્ । પ્રમાણમૂલતાયાં પુનરેતસ્ય પ્રમાણસિદ્ધપ્રકારેણૈવ ગતાર્થત્વાદિતિ । સોઽયં સ્વયં વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણમાચક્ષાણઃ પરોક્તં પ્રત્યાચક્ષાણશ્ચ નિયતમુત્સ્વપ્નાયતે । યદિ હિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી નાસ્ત્યેવ, તદા 'નાસ્તિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી, તન્માત્રેણ સિદ્ધેઃ કસ્યાપ્યસંભવાત્' ઇત્યત્ર કથં તમેવાવોચથાઃ ! પરોપગમાદયમસ્ત્યેવેતિ ચેત્ ।

“यदि परोपगमः प्रमितिस्तदा कथमयं प्रतिषेधविधिर्भवेत् ।

अथ तथा न तदापि वतोच्यतां कथमयं प्रतिषेधविधिर्भवेत्” ॥१॥

તસ્માત્ પ્રમાણાત્ પૃથગ્ભૂતાદપિ વિકલ્પાદસ્તિ કાચિત્તથાવિધા સિદ્ધિઃ ચામના-શ્રયતા તાર્કિકેણ ન ક્ષેમેણાસિતું શક્યત્ ઇતિ ॥૨૨॥

§૨ શબ્દા વિકલ્પ માત્રથી કોઈની પણ સિદ્ધિ થતી નથી. માટે વિકલ્પ સિદ્ધ ધર્મી છે જ નહિ. જો કદાચ વિકલ્પથી પણ પદાર્થની સિદ્ધિ માનવામાં

આવે તો—અમે પ્રથમ પ્રામાણિક થઈ એ અર્થાત્ અમે પ્રમાણને પ્રથમ જાણી લઈએ એવો જે પરીક્ષક પુરુષોનો પ્રયત્ન છે તે વ્યર્થ થઈ જશે. અને જો વિકલ્પને પ્રમાણમૂલક કહો તો ધર્મી પ્રમાણસિદ્ધ થયો એટલે કે—પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મીના પ્રકારથી જ ગતાર્થ હોઈ અન્ય પ્રકાર અનાવશ્યક છે.

સમાધાન—આવું કથન કરનાર પોતે જ વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી સ્વીકારે છે. અને વળી ખીજાએ કહેલ વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનું ખંડન પણ કરે છે માટે અવશ્ય તે ઉંધમાં જ બકવાદ કરી રહેલ છે એમ માનવું. કારણ કે—જો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી નથી તો પછી તમે એમ કેમ કહ્યું કે 'વિકલ્પ માત્રથી કોઈની પણ સિદ્ધિ થતી નથી માટે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી છે નહિ'. એટલે કે આ અનુમાનમાં તમે પોતે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીને પક્ષ તરીકે કેમ કહ્યો ?

શંકા—અમે ભલેને ન માન્યો પણ ખીજાઓએ તો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી માનેલ છે માટે તેનો સ્વીકાર કરીને અમે અહીં એમ કહ્યું છે.

સમાધાન—“પણ ખીજાઓની માન્યતા પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો તેનો નિષેધ કેમ કરી શકાય ? અથવા ખીજાઓની માન્યતા પ્રમાણસિદ્ધ ન હોય તો પણ ધર્મી અસત્ હોવાથી તેનો નિષેધ કઈ રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન થઈ શકે” માટે પ્રમાણથી ભિન્ન એવા વિકલ્પથી પણ કોઈ એક એવી પદાર્થની સિદ્ધિ છે, કે જેને માન્યા સિવાય તાકિંકને સુખ ઉપજતું નથી સારાંશ છે કે (૧) જે પક્ષ—ધર્મીનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ ન હોય, પરંતુ અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે જેનો પક્ષ તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવે તે વિકલ્પથી સિદ્ધ કહેવાય. જેમકે—સર્વજ્ઞ. સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ હજુ સુધી સિદ્ધ નથી માટે સર્વજ્ઞ વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી છે, (૨) પ્રત્યક્ષ કે ખીજા કોઈ પ્રમાણથી જેના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય હોય તે પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મી કહેવાય છે, જેમ કે—પર્વત. 'પર્વત' પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ છે. (૩) શબ્દ અનિત્ય છે, આ અનુમાનનો ધર્મી શબ્દ ઉભયસિદ્ધ છે, કારણ કે વર્તમાનકાલીન શબ્દ પ્રત્યક્ષથી અને ભૂતભવિષ્ય કાલીન શબ્દ વિકલ્પથી સિદ્ધ છે ૨૨.

(૫૮) નનુ નાસ્તીતિ સૌગતગચમ્ । સોઽયં સ્વયમિત્યાદિ સરિવાક્યમ્ । ધર્મિ-
ણમાત્રદ્રાણ ઇતિ ધર્મો હિ પ્રતીતઃ । કર્તવ્યમ્ । તસ્ય નાસ્તિત્વ સાન્યો ધર્મ ।

પ્રમિતિરિતિ પ્રમાણમ્ । અથ તથા નેતિ પરોપગમો ન પ્રમાણમ્ । તાર્કિકેણેતિ
ભવતા મોપહામ વાક્યમ્ ॥૨૨॥

(૬૦) તન્માત્રેણેતિ વિકલ્પમાત્રેણ । કસ્યાપીતિ પદાર્થસ્ય । અન્યથેતિ વિકલ્પમાત્રેણ
વિદ્યાવદિ । અહંપ્રથર્માતિ અત્મહનિમ્યા । ણ્તસ્યેતિ વિકલ્પસ્ય । તમેત્તેતિ વિકલ્પ-
નિર્દર્શિતમ્ । પરોપગમાદિતિ જ્ઞેનાત્તીકારાત્ । અયમિતિ વિકલ્પદ્વિધો ધર્મો ।

યદિ પરેત્યદિ ॥ પરોપગમ ઇતિ જ્ઞેનાત્તીકૃતપક્ષ. પ્રમાણં ચેત । અયમિતિ ભવત્પ્રયુક્તઃ ।
પ્રતિષેધેતિ વિજ્ઞાનિર્દર્શનિષેધનો વિધિ ॥ તથા નેતિ પરોપગમો ન પ્રમાણં ચેત્ ॥૨૨॥

અમુના પગર્થાનુમાનં પ્રત્યયન્તિ—

પક્ષદેનુત્તરનાન્મત્રં પગર્થમનુમાનમુપચાગન્ ॥૨૩॥

§૧ પક્ષહેતુવચનાત્મકત્વં ચ પરાર્થાનુમાનસ્ય વ્યુત્પન્નમતિપ્રતિપાઘાપેક્ષયાઽત્રોક્તમ્ । અતિવ્યુત્પન્નમતિપ્રતિપાઘાપેક્ષયા તુ ધૂમોઽત્ર દૃશ્યત ઇત્યાદિ હેતુવચનમાત્રાત્મકમપિ તદ્ભવતિ । બાહુલ્યેન તત્પ્રયોગાભાવાતુ નૈતત્સાક્ષાત્સૂત્રે સૂત્રિતમ્, ઉપલક્ષિતં તુ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

§૨ મન્દમતિપ્રતિપાઘાપેક્ષયા તુ દૃષ્ટાન્તાદિવચનાત્મકમપિ તદ્ભવતિ । યદ્દક્ષ્યન્તિ “મન્દમર્તીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ પ્રયોજ્યાનિ” (૩. ૪૨.) ઇતિ ।

§૩ પક્ષહેતુવચનસ્ય ચ જડરૂપતયા મુલ્યતઃ પ્રામાણ્યાઽયોગે સતિ ઉપચારાદિ-
લ્યુક્તમ્ । કારણે કાર્યોપચારાદિત્યર્થઃ । પ્રતિપાઘગતં હિ યજ્ઞાનં તસ્ય કારણં પક્ષા-
દિવચનમ્ । કાર્યં કારણોપચારાદ્વા । પ્રતિપાદકગતં હિ યત્ સ્વાર્થાનુમાનં તસ્ય
કાર્યં તદ્વચનમિતિ ॥૨૩॥

પરાર્થાનુમાનનું લક્ષણ—

પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ પરાર્થાનુમાન ઉપચારથી છે. ૨૩.

§૧ પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ પરાર્થાનુમાન છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે વ્યુત્પન્ન બુદ્ધિવાળા શિષ્ય (જિજ્ઞાસુ શ્રોતા) ની અપેક્ષાથી કહેલ છે, અને અતિવ્યુત્પન્નબુદ્ધિવાળા શિષ્યની અપેક્ષાએ તો ‘અહીં ધૂમાડો દેખાય છે’ એ પ્રમાણે માત્ર હેતુવચનાત્મક પણ પરાર્થાનુમાન હોય છે. પરંતુ માત્ર હેતુવચનાત્મક પરાર્થાનુમાનનો પ્રયોગ બહુધા થતો નથી, માટે સૂત્રમાં તેનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન કરેલ નથી, પરંતુ ઉપલક્ષણ દ્વારા તે પણ સમજી લેવું.

§૨ વળી, મદમતિવાળા શિષ્યાદિની અપેક્ષાએ તો દૃષ્ટાન્તાદિવચનરૂપ પણ પરાર્થાનુમાન થાય છે. આ બાબત સૂત્રકાર પોતે જ ‘મદમતિને બોધ કરાવવા માટે દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરવો’ એમ કહે છે. (બુચ્ચો ૩. ૪૨.).

§૩ પક્ષ અને હેતુ વચન જડરૂપ હોવાથી મુખ્યપણે તેમાં પ્રામાણ્યનો યોગ નથી માટે સૂત્રકારે તેને ઉપચારથી અનુમાન કહેલ છે. કારણમાં કાર્યનો, અથવા કાર્યમાં કારણનો એમ ઉપચાર બે પ્રકારે થાય છે તે આ પ્રમાણે— શિષ્યાદિગત જ્ઞાનનું કારણ પક્ષાદિ વચન છે તેથી તેમાં જ્ઞાનરૂપ કાર્યનો ઉપચાર છે. તેવી જ રીતે પ્રતિપાદક (આચાર્ય)ગત સ્વાર્થાનુમાનજ્ઞાનનું કાર્ય પક્ષાદિ વચન છે આથી કાર્યમાં કારણનો પણ ઉપચાર સિદ્ધ થયો. ૨૩.

(૫૦) પ્રતિપાદકગત હીત્યાદિગથે સ્વાર્થાનુમાનમિતિ કારણમૂતમ્ ॥૨૩॥

(ટિં) પક્ષહેત્વિત્યાદિ ॥ તદ્વિતિ પરાર્થાનુમાનમ્ । તત્પ્રયોગેતિ હેતુપ્રયોગાભાવાત્ ।

જડરૂપતયેતિ યત્ સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણં તતઃ પક્ષહેતુવચનં જડસ્વભાવમેવ । તસ્યેતિ સ્વાર્થાનુમાનસ્ય । તદ્વચનમિતિ પરાર્થાનુમાનવચનમ્ ॥૨૩॥

સંપ્રતિ વ્યાપ્તિપુરસ્સરં પક્ષધર્મતોપસંહારં તન્પૂર્વિકાં વા વ્યાપ્તિમાચક્ષાણાન્
ભિક્ષૂન્ પક્ષપ્રયોગમઙ્ગીકારચિતુમાહુઃ—

साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसंबन्धिताप्रसिद्धये हेतोरूपसंहारवचनवत्
पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्यः ॥२४॥

§१ यथा यत्र धूमस्तत्र धूमध्वज इति हेतोः सामान्येनाधारप्रतिपत्तावपि
पर्वतादिविशिष्टधर्मिधर्मताधिगतये 'धूमश्चात्र' इत्येवंरूपमुपसंहारवचनमवश्यमाश्रीयते
सौगतैः, तथा साध्यधर्मस्य नियतधर्मिधर्मतासिद्धये पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्य
इति ॥२४॥

व्याप्तिपूर्वक पक्षधर्मतानो उपसंहार, अथवा पक्षधर्मताना उपसंहार.
पूर्वक व्याप्तिनो प्रयोग करनार लिक्षु-भौद्ध पक्ष प्रयोग स्वीकारे ते भाटेनुं
कथन—

साध्य नियतधर्मी साथे स'बंध छे ते सिद्ध करवा भाटे हेतुना उपसंहार
वचननी जेम पक्षनो प्रयोग पक्ष अवश्य करवो जेध'मे २४.

§१ ज्यां धूम डोय त्यां अग्नि डोय जे व्याप्तिना प्रयोगथी सामान्य
इये हेतुना आधारनुं ज्ञान थ'ज लय छतां धूमाडो पर्वतादि इप विशेष धर्मीनो
धर्म छे जे प्रकारे पक्षधर्मतानुं ज्ञान करवा 'अही धूम छे,' जे प्रमाणे हेतुनुं
उपसंहार वचन जेम भौद्धो जे मानेद छे, तेम साध्यने पक्ष नियतधर्मीनो धर्म
सिद्ध करवाने तेजेजे पक्ष प्रयोग पक्ष अवश्य स्वीकारवो जेध'मे. सारांश के
भौद्ध पक्षनो प्रयोग करवानुं आवश्यक मानता नथी. जे मान्यतानुं निराकरण
अही छे. जे पक्षनो प्रयोग करवाभां न आवे तो साध्य कयां सिद्ध करवानुं छे
जे लक्षणवामां नहि आवे, भाटे साध्यधर्मनो नियतधर्मी साथे स'बंध
लक्षणववा भाटे पक्षनुं कथन करवुं आवश्यक छे २४.

(टि०) संप्रतीत्यादि । उपसंहारमिति यत्सत्तत्क्षणिकं सन्तश्च भावाः । तत्पूर्विकामिति
पक्षधर्मनोपसंहारपूर्विकाम्-शब्दः कृतको दृश्यते यच्च कृतकं तदनित्यम् ॥२४॥

अमुमेवार्थं सोपालम्भं समर्थयन्ते—

त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः कः खलु न पक्ष-
प्रयोगमङ्गीकुरुते ॥२५॥

§१ त्रिविधं कार्यस्वभावानुपलम्भभेदात् । तस्य साधनस्य समर्थनम्—असिद्ध-
तादिव्युद्गमेन स्वसाध्यसाधनसामर्थ्योपदर्शनम् । न हि असमर्थितो हेतुः साध्यसिद्धच-
क्षणम्, अतिप्रसङ्गान् । ततः पक्षप्रयोगमनङ्गीकुर्वता तत्समर्थनरूपं हेतुमनभिधायैव
तत्समर्थनं विवेक्यम् ।

२. "हन्त हेतुगिह ज्ञान्यते न चेत्, अस्तु कुत्र स समर्थनाविधिः ।

नहि पक्ष इह ज्ञान्यते न चेत्, अस्तु कुत्र स समर्थनाविधिः ॥१॥

प्राच्यते ननु विवादतः स्फुटं पक्ष एष किमतस्तदाग्न्यया ।

नहि हेतुगिह ज्ञान्यते ततोऽनुक्त एव तदमौ समर्थनाम् ॥२॥

મન્દમતિપ્રતિપત્તિનિમિત્તં સૌગત ! હેતુમથામિદધીથાઃ ।

મન્દમતિપ્રતિપત્તિનિમિત્તં તર્હિં ન કિં પરિજલ્પસિ પક્ષમ્ ॥૩॥” ॥૨૫॥

પક્ષપ્રયોગની આવશ્યકતાનું ઉપાલંભ (ઠપકો) આપીને સમર્થન—
ત્રણ પ્રકારનાં હેતુનું કથન કરીને તેનું સમર્થન કરનાર એવો કોણ હશે
કે જે પક્ષનો પ્રયોગ કરવાનો સ્વીકાર ન કરે ? ૨૫.

§૧. કાર્ય, સ્વભાવ અને અનુપલબ્ધિ એમ ત્રણ પ્રકારે હેતુ છે. તે હેતુનું
સમર્થન—એટલે તેમાં અસિદ્ધતા આદિ દોષ દૂર કરીને પોતાના સાધ્યને
સિદ્ધ કરવાનું સમર્થ્ય દેખાડવું તે. કારણ કે સમર્થન વિનાનો હેતુ અતિપ્રસંગ
દોષને કારણે સાધ્યસિદ્ધિનું કારણ થઈ શકતો નથી. એટલે કે પક્ષપ્રયોગ
નહિ સ્વીકારનાર ઔઠ્ઠ હેતુના સમર્થનરૂપ અંગની પૂર્તિ પણ હેતુના કથન
વિના જ કરવી જોઈએ, અર્થાત્ હેતુના પ્રયોગ વિના જ તેનું સમર્થન કરે !

§ ૨ શંકા—“ જો અહીં હેતુ ન કહેવાય તો સમર્થન વિધિ કયાં થાય ?
સમાધાન—એમ હોય તો—અનુમાનમાં પક્ષ ન કહેવાય તો સમર્થન વિધિ
કયાં થશે ? એ તમે જ કહો.

શંકા—વિવાદથી આ પક્ષ છે એમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, તો પછી તેનું
કથન કરવાની શી આવશ્યકતા છે ?

સમાધાન—જો એમ હોય તો એ જ રીતે હેતુ પણ વિવાદથી જ્ઞાત થઈ
જશે માટે હેતુના કથન વિના જ તેનું સમર્થન કરવું જોઈએ.

શંકા—મંદબુદ્ધિવાલા પુરુષને માટે હેતુનું કથન કરવું જોઈએ.

સમાધાન—તો પછી મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષને માટે પક્ષનું કથન કેમ
કરતા નથી ?” ૨૫.

(૫૦) કાર્યસ્વભાવાનુપલમ્ભમેદાદિતિ યત્ર ધૂમસ્તત્ર વહિઃ ઇતિ કાર્યહેતુઃ । યત્ સત્
તત્ક્ષણિકં ઇતિ સ્વભાવહેતુઃ । યદુપલન્ધિલક્ષણપ્રાપ્તં સન્નોપલમ્બ્યતે તન્નાસ્તિ ઇત્યનુપલન્ધિહેતુઃ ।

હન્ત હેતુરિત્યાદિ પરઃ । સ ઇતિ અસિદ્ધતાદિવ્યુદાસરૂપઃ । તર્હિં પક્ષ ઇતિ સૂરિઃ ।
સ સમર્થનાવિધિરિતિ હેતુરૂપઃ । પ્રાપ્યતે ઇતિ પરઃ । તર્હિં હેતુરિત્યાદિ સૂરિઃ ॥૨૫॥

(ટિ૦) તતઃ પક્ષપ્રયોગેત્યાદિ । તત્સમર્થનેતિ પરવાદિના પક્ષદૂષણે ઉદ્ભાવિતે
પક્ષસમર્થનલક્ષણમ્ । પક્ષસમર્થન—મદીયોઽયં હેતુરસિદ્ધો ન ભવતીત્યભિધાને પક્ષઃ સમર્થ્યત એવ,
યતોઽયમપિ પક્ષ એવ ॥ તત્સમર્થનમિતિ પક્ષસમર્થનમ્ ॥૨૫॥

અથ પ્રત્યક્ષસ્યાપિ પારાર્થ્ય સમર્થ્યન્તે—

પ્રત્યક્ષપરિચ્છિન્નાર્થાભિધાયિ વચનં પરાર્થ્ય પ્રત્યક્ષમ્, પરપ્રત્યક્ષ-
હેતુત્વાત્ ॥૨૬॥

§૧ યથાઽનુમાનપ્રતીતોઽર્થઃ પરસ્મૈ પ્રતિપાદમાનો વચનરૂપાપન્નઃ પરાર્થમનુ-
માનમુચ્યતે, તથા પ્રત્યક્ષપ્રતીતોઽપિ તથૈવ પરાર્થ્ય પ્રત્યક્ષમિત્યુચ્યતામ્, પરપ્રત્યાયનસ્યો-
ભયત્રાપ્યવિશિષ્ટત્વાદિતિ ॥૨૬॥

પ્રત્યક્ષ પણ પરાર્થ છે-એણું સમર્થન—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણેલ પદાર્થનું કથન કરનારું વચન પરાર્થ પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે-તે પરના પ્રત્યક્ષમાં કારણ છે. ૨૬.

§ ૧. અનુમાનથી જાણેલ પદાર્થનો ખીજ પુરુષને ઓધ કરાવવા માટે કરાતું કથન જેમ પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે, તેમ પ્રત્યક્ષથી જાણેલ પદાર્થનો પર પુરુષને પ્રત્યક્ષ ઓધ કરાવવા માટે કરાતા કથનને પરાર્થ પ્રત્યક્ષ કહેવું જોઈએ, કારણ પરને ઓધ કરાવવો એ બન્ને સ્થળે સમાન જ છે. ૨૬.

(૫૦) તથૈવૈતિ પરસ્મૈ પ્રતિપાઘમાનઃ ॥૨૬॥

एतदुल्लिखन्ति—

यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिताभरणभारिणीं जिनपति-
प्रतिमाम् ॥२७॥

§ ૧ વ્યક્તમદઃ । एवं स्मरणादेरपि यथासम्भवं पारार्थ्यं प्रतिपत्तव्यम् । तथा च वदन्ति—

“स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन् भवानमुं वनान्ताद् वनिताऽपहारिणम् ।

पयोधिमावद्गजज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥ ૧ ॥” [શિશુ ૦ ૧. ૬૮.]

“परिभावय स एवाऽयं मुनिः पूर्वं नमस्कृतः” इत्यादि ॥२७॥

પરાર્થ પ્રત્યક્ષનું ઉદાહરણ—

જેમ કે કિરણો પ્રસારતી મણિઓના કણો જડેલ આભૂષણોને ધારણ કરનારી આ સામેની જિનેશ્વર ભગવંતની પ્રતિમા જો. ૨૭.

§ ૧ આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. એ જ રીતે યથાસંભવ પરાર્થ સ્મરણાદિ પણ જાણી લેવું જોઈએ. કહ્યું છે કે—“આપ રામ હતા ત્યારે બાંધેલ અને ચલાયમાન જલચુક્ત સમુદ્રને ઓળંગી આપે વનમાંથી સ્ત્રીનું અપહરણ કરનાર આને (રાવણને) લકા પાસે હણ્યો તે યાદ છે ? ” આ પરાર્થ સ્મરણનું દષ્ટાન્ત છે.

‘બુઝો આ તે જ મુનિ છે, કે જેને આપણે પહુલાં નમસ્કાર કર્યા હતા’.
આ પરાર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું દષ્ટાન્ત છે. ૨૭

प्रासङ्गिकमभिधाय पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमिति प्रागुक्तं समर्थयन्ते—
पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गम्, न दृष्टान्तादि-
वचनम् ॥२८॥

§ ૧. આદિચ્છેદનોપનયનિગમનાદિગ્રહઃ । एवं च यद् व्याख्युपेतं पक्षधर्मतोपसंहा-
रणं सौमन, पक्षहेतुदृष्टान्तस्वरूपं भाट्टप्राभाकरकापिलै, पक्षहेतुदृष्टान्तोपनयनિगમन-
લક્ષણં નૈવાધિકૃત્વેનૈપિકાન્યામનુમાનમામ્નાયિ, તદપાસ્તમ, વ્યુપન્નમતીન્ પ્રતિ પક્ષ-
હેતુવચનોગ્વોપયોગાન ॥૨૮॥

પ્રાસંગિકની ચર્ચા કરીને હવે પૂર્વે કહેલ પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ પરાર્થાનુમાનનું સમર્થન કરે છે—

પક્ષ અને હેતુનો પ્રયોગ એમ બે જ અવયવો પરને બોધ કરાવવામાં કારણ છે, પરંતુ દષ્ટાન્ત આદિનો પ્રયોગ કારણ નથી. ૨૮.

§ ૧ સૂત્રમાં કહેલ 'આદિ' પદથી ઉપનય અને નિગમનાદિનું ગ્રહણ કરવું. આ પ્રમાણે કહેવાથી—બૌદ્ધ સંમત વ્યાપ્તિયુક્ત પક્ષધર્મતાના ઉપસંહારરૂપ; ભાદ્ર, પ્રાભાકર (બન્ને મીમાંસક) તથા કાપિલ (સાંખ્ય)ને માન્ય પક્ષ, હેતુ અને દષ્ટાન્તરૂપ, તથા નૈયાયિક અને વૈશેષિકને સંમત-પક્ષ, હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનરૂપ અનુમાનનું નિરસન થયું બાણુવું. કારણ કે—વ્યુત્પન્નમતિ પ્રમાતાને પક્ષ અને હેતુ વચનનો જ ઉપયોગ છે ૨૮

પક્ષપ્રયોગં પ્રતિષ્ઠાપ્ય હેતુપ્રયોગપ્રકારં દર્શયન્તિ—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥२९॥

§ ૧. તથૈવ સાધ્યસંભવપ્રકારૈણૈવોપપત્તિસ્તથોપપત્તિઃ । અન્યથા સાધ્યાભાવ-

પ્રકારૈણાનુપપત્તિરેવાન્યથાનુપપત્તિઃ ॥૨૯॥

પક્ષપ્રયોગની પ્રતિષ્ઠા કરીને હેતુપ્રયોગના પ્રકારોનું કથન—

હેતુપ્રયોગ-૧ તથોપપત્તિ અને ૨ અન્યથાનુપપત્તિ-એમ બે પ્રકારે છે. ૨૮.

§ ૧ તથૈવ-એટલે કે-સાધ્યનો સભવ(સત્તા) હોય તો જ હેતુની ઉપપત્તિ થાય તે તથોપપત્તિ છે. અન્યથા એટલે સાધ્યનો અભાવ હોય ત્યારે હેતુની અનુપપત્તિ જ હોય તે અન્યથાનુપપત્તિ છે. ૨૯

અમૂ એવ સ્વરૂપતો નિરૂપયન્તિ—

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥३०॥

निगदव्याख्यानम् ॥३०॥

હેતુના એ બન્ને પ્રકારનું સ્વરૂપ—

સાધ્ય હોય તો જ હેતુનું હોવું તે તથોપપત્તિ છે, અને સાધ્ય ન હોય તો હેતુનું પણ ન જ હોવું તે અન્યથાનુપપત્તિ છે. ૩૦

વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે. ૩૦

પ્રયોગતોડપિ પ્રકટયન્તિ—

यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः, सत्येव कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेः,
असत्यनुपपत्तेर्वा ॥३१॥

एतदपि तथैव ॥३१॥

હેતુના બન્ને પ્રકારોના પ્રયોગનું પ્રદર્શન—

જેમ કે-આ પાકશાલા-રસોડું અગ્નિવાણું છે, કારણ કે-અગ્નિ હોય તો જ ધૂમ હોય છે, અથવા અગ્નિ ન હોય તો ધૂમ પણ હોતો નથી. ૩૧.

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પણ સ્પષ્ટ જ છે. ૩૧.

(પ૦) एतदपि तथैवेति निगदव्याख्यातमेव ॥३१॥

(ટિ૦) एतदपि तथैवेति निगदव्याख्यातमेव ॥३१॥

अमुयोः प्रयोगौ नियमयन्ति—

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानु-
पयोगः ॥३२॥

§ ૧ અયમર્થઃ—પ્રયોગયુગ્મેઽપિ વાક્યવિન્યાસ એવ વિશિષ્યતે, નાર્થઃ । સ
ચાન્યતરપ્રયોગેણૈવ પ્રકટીભૂવેતિ કિમપરપ્રયોગેણ ? इति ॥३२॥

હેતુના આ બંને પ્રકારના પ્રયોગ વિષે નિયમન—

આ બેમાંથી કોઈ એકનો પ્રયોગ કરવાથી સાધ્યનું જ્ઞાન થતું હોવાથી
એક જ સ્થળે બીજાનો પ્રયોગ વ્યર્થ છે. ૩૨

§ ૧ હેતુના આ બંને પ્રકારના પ્રયોગમાં 'વાક્યરચના'ની જ વિશેષતા
છે પરંતુ અર્થની નથી. અને તે અર્થ તો કોઈ પણ એક પ્રકારના પ્રયોગથી
પ્રકટ થઈ જાય છે, તો પછી બીજા પ્રયોગની શી જરૂર છે ? ૩૨.

§ ૧ અથ ચદુક્તં 'ન દૃષ્ટાન્તાદિવચનં પરપ્રતિપત્તેરજ્ઞમ્' (૩. ૨૮) इति ।
તત્ર દૃષ્ટાન્તવચનં તાવન્નિરાચિકીર્ષવઃ—તદ્વિ કિં પરપ્રતિપત્યર્થ પરૈરજ્ઞીક્રિયતે ?,
કિંવા હેતોરન્યથાનુપપત્તિર્નિર્ણાયે ?, ચદ્વાઽવિનાભાવસ્મૃતયે ?—इति विकल्पेषु
પ્રથમં વિકલ્પં તાવદ્ દૂષયન્તિ—

न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव
व्यापारोपलब्धेः ॥३३॥

§ ૨ પ્રતિપન્નાઽવિસ્મૃતસંબન્ધસ્ય હિ પ્રમાતુરગ્નિમાનયં દેશો ધૂમવત્વાન્યથાનુપપ-
ત્તેરિત્યેતાવતૈવ ભવત્યેવ સાધ્યપ્રતીતિરિતિ ॥૩૩॥

§ ૧ 'દૃષ્ટાન્તાદિનો પ્રયોગ પરને ઓધનું કારણ નથી' એમ કહેવામાં
આવ્યું છે. તેમાંથી પ્રથમ દૃષ્ટાન્તવચનનું નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી સૂત્ર-
કાર, દૃષ્ટાન્ત વચનનો અંગીકાર પરપ્રતિપત્તિ (બીજાના જ્ઞાન) માટે છે, હેતુની
અન્યથાનુપપત્તિના નિષ્ક્રિય માટે છે કે અવિનાભાવ/સંબંધ-વ્યાપ્તિ)ના
સ્મરણ માટે છે ?—આ ત્રણ વિકલ્પમાંથી પહેલા વિકલ્પના દૂષણનું કથન કરે છે—
દૃષ્ટાન્તવચન પરને ઓધ કરાવવાને સમર્થ નથી, કારણ કે—બીજાના
ઓધમાં પક્ષ અને હેતુવચનનો જ વ્યાપાર જોવામાં આવે છે. ૩૩.

§ ૧ જેણે સંબંધને પ્રથમ જાણ્યો હોય અને તેને ભૂલ્યો પણ ન હોય,
એવા પ્રમાણને તો 'આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, કારણ કે અગ્નિ ન હોત તો ધૂમ ન
હોત' માત્ર આટલું કહેવાથી જ, અર્થાત્ પક્ષ અને હેતુવચનથી જ સાધ્યનું જ્ઞાન
થઈ જાય છે ૩૩

(પ૦) प्रतिपन्नाविस्मृतसम्बन्धस्येति प्रवृत्तानाऽविस्मृतसम्बन्धस्य ॥३३॥

(ટિ૦) નદ્વૈતિ દૃષ્ટાન્તવચનમ્ ।

न दृष्टान्तेत्यादि । तस्यामिति परप्रतिपत्तौ ॥३३॥

द्वितीयं विकल्पं परास्यन्ति—

न च हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यथोक्ततर्कप्रमाणादेव तदुपपत्तेः ॥३४॥

§१ दृष्टान्तवचनं प्रभवतीति योगः ॥३४॥

णील विकल्पुं अंउन--

हेतुनी अन्यथानुपपत्तिनो निश्चय करवाभां पणु नथी, कारणु के-हेतुना
अविनाभावना निश्चय तो पूर्वोक्त तर्क प्रमाणुथी न थाय छे. ३४.

§१ सूत्र ३३ भांथी 'दृष्टान्तवचन समर्थ' आ अंशनी अनुवृत्ति 'नथी'
पहेलां करवी. ३४.

अत्रैवोपपत्त्यन्तरमुपवर्णयन्ति—

नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रति-
पत्तौ तदन्तरापेक्षायामनवस्थितेर्दुर्निवारः समवतारः ॥३५॥

§१ प्रतिनियतव्यक्तौ हि व्याप्तिनिश्चयः कर्तुमशक्यः । ततो व्यक्त्यन्तरेषु
व्याप्त्यर्थं पुनर्दृष्टान्तान्तरं मृग्यम् । तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेनापरदृष्टान्तापेक्षायामनवस्था
स्यात् ॥३५॥

आभां न णील युक्तिनुं प्रदर्शन—

दृष्टान्त नियत ऐक स्वभाववाणुं होय छे, माटे तेभां संपूर्ण व्यापित घटी
शकती नथी. अटले न्यारे दृष्टान्तभां व्यापित संप्रधी विवाह उपस्थित थाय
त्यारे णीणुं दृष्टान्त शोधपुं पडे अने तेथी अनवस्था दोष अनिवार्य
थर्ध पडशे. ३५.

§१ केध ऐक नियत व्यक्तितभां व्याप्तिनो निश्चय थर्ध शकतो नथी. तेथी-
णील व्यक्तितभां व्याप्तिना निश्चय माटे णीणुं दृष्टान्त शोधपुं पडे, अने अये पणु
ऐक व्यक्तितविशेष होवाथी तेभां पणु व्याप्तिना निश्चय माटे नपुं दृष्टान्त
शोधपुं पडे अये रीते अनवस्था दोष आवे छे. ३५.

(प०) नियतैकविशेषस्वभावे इति नियत एको विशेष कृतकत्वादिः । तदन्तरा-
पेक्षायामिति दृष्टान्तान्तरापेक्षायाम् । प्रतिनियतव्यक्ताविति महानसादौ व्याप्ति-
निश्चय कर्तुमशक्य इति । को भावः ? सामान्यमात्रव्यापिका हि सा ॥३५॥

तृतीयविकल्पं पराकुर्वन्ति—

नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रद-
र्शनेनैव तत्प्रसिद्धेः ॥३६॥

§१ दृष्टान्तवचनं प्रभवतीति योगः ॥३६॥

અવિનાભાવતું સ્મરણ કરાવવામાં પણ નથી કારણ કે-જે બુદ્ધિમાન પુરુષે પૂર્વે વ્યાપ્તિ જાણી છે, તેને માત્ર યજ્ઞ અને હેતુ જણાવવા માત્રથી જ અવિનાભાવતું સ્મરણ થઈ જાય છે. ૩૬.

સૂત્ર ૩૩ માંથી 'દૃષ્ટાન્તવચન સમર્થ' આ અંશની અનુવૃત્તિ કરવી. ૩૬.

અસુમેવાર્થ સમર્થયન્તે—

અન્તર્વ્યાપ્ત્યા હેતોઃ સાધ્યપ્રત્યાયને શક્તાવશક્તૌ ચ બહિર્વ્યાપ્તે-
રુદ્ભાવનં વ્યર્થમ્ ॥૩૭॥

§૧ અયમર્થ:—

“અન્તર્વ્યાપ્તેઃ સાધ્યસંસિદ્ધિશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ।

અન્તર્વ્યાપ્તેઃ સાધ્યસંસિદ્ધ્યશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ॥૧॥”

મત્પુત્રોડયં બહિર્વક્તિ, એવંરૂપસ્વરાન્યથાનુપપત્તેઃ, इत्यत्र बहिर्व्याप्त्यभावेऽपि गमकत्वस्य; स श्यामः, तत्पुत्रत्वात्, इतरतत्पुत्रवत्—इत्यत्र तु तद्भावेऽप्यगमकत्व-
स्योपलब्धेरिति ॥૩૭॥

એ જ બાબતનું સમર્થન—

હેતુ અન્તર્વ્યાપ્તિ દ્વારા સાધ્ય જણાવવાને સમર્થ હોય તો બહિર્વ્યાપ્તિનું કથન કરવું વ્યર્થ છે, અને અન્તર્વ્યાપ્તિદ્વારા હેતુ જે સાધ્યને જણાવવાને અસમર્થ હોય તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું ઉદ્ઘાપન વ્યર્થ છે. ૩૭.

§ ૧ આ પ્રમાણે અર્થ છે—“અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં સમર્થ હોય તો- બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે અને અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં અસમર્થ હોય તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે. ”

‘આ મારો પુત્ર બહાર બોલે છે, નહિતર આવો સ્વર હોય નહિ’—આ સ્થળે દૃષ્ટાન્ત નથી તો પણ હેતુની ગમકતા જણાય છે. અને ‘તે શ્યામ છે, તેનો (મિત્રાનો) પુત્ર હોવાથી, તેના બીજા પુત્રની જેમ.’ અહીં બહિર્વ્યાપ્તિ તો છે પણ અન્તર્વ્યાપ્તિ ન હોવાથી હેતુની ગમકતા જણાતી નથી. ૩૭.

अथैतयोः स्वरूपमाहुः—

पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु
बहिर्व्याप्तिः ॥૩૮॥

यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु, सत्त्वस्य तथैवोपपत्तेरिति, अग्निमानयं
देवः धूमवच्चान्, य एवं स एवम्, यथा पाकस्थानमिति च ॥૩૯॥

અન્તર્વ્યાપ્તિ અને બહિર્વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ—

પક્ષી નરીકે સ્વીકારેલ પદાર્થમાં જ સાધ્ય સાધ્ય સાધનની વ્યાપ્તિ હોય તો તે અન્તર્વ્યાપ્તિ છે. અન્યત્ર હોય તો તે બહિર્વ્યાપ્તિ છે. ૩૮

જેમ કે-વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે. કારણ કે તેનું સત્ય અનેકાન્ત હોય તો જ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રદેશ અગ્નિવાણો છે, જેમ કે-પાકસ્થાન રસોડું. ૩૯.
(૫૦) પક્ષીકૃત એવ વિષયે इति અનેકાન્તાત્મકવસ્તુલક્ષણે । અન્યત્ર ત્વિતિ અન્યત્રાપિ દૃષ્ટાન્તાદૌ ॥૩૮॥

अग्निमानयमिति वहिर्व्याप्तिः ॥૩૯॥

ઉપનય-નિગમનયોરપિ પરપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્યં કદર્થયન્તે—

नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं पक्षहेतुप्रयोगादेव तस्याः
सद्भावात् ॥૪૦॥

§૧ ન કેવલં દૃષ્ટાન્તસ્યેત્યપેરર્થઃ ॥૪૦॥

ઉપનય અને નિગમન પણ પરપ્રબોધમાં સમર્થ નથી—

પરને પ્રબોધમાં ઉપનય અને નિગમનનું પણ સામર્થ્ય નથી કારણ કે- પક્ષ અને હેતુવચનના ઉપયોગથી જ પરને બોધ થાય છે. ૪૦

§ ૧. માત્ર દૃષ્ટાન્તનું જ સામર્થ્ય નથી એમ નહિ પણ ઉપનય અને નિગમનનું પણ સામર્થ્ય નથી એ જણાવવાને સૂત્રમાં 'પણ' શબ્દનું ગ્રહણ છે. ૪૦.

एतदेवाहुः—

समर्थनमेव परं परप्रतिपत्त्यङ्गमास्तां तदन्तरेण दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि
तदसंभवात् ॥૪૧॥

§૧ પ્રયુજ્યાપિ હિ દૃષ્ટાન્તાદિકમ્, સમર્થનં હેતોરવશ્યં વક્તવ્યમ્, इतरथा साध्यसिद्धयसंभवादिति तदेवाभिधीयताम्, किं दृष्टान्तादिवचनेन ? इति ॥૪૧॥

એ જ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે—

સમર્થનને જ પરપ્રતિપત્તિનું પરમ કારણ માનવું જોઈએ. કારણ કે-દૃષ્ટાન્ત આદિનો પ્રયોગ કરવા છતાં પણ જો સમર્થન ન હોય તો પરને બોધ થતો નથી ૪૧.

§ ૧. દૃષ્ટાન્તાદિકનો પ્રયોગ કરીને પણ હેતુનું સમર્થન તો અવશ્ય કરવું જોઈએ. અન્યથા સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ. માટે હેતુનું સમર્થન કરે। પરંતુ દૃષ્ટાન્તાદિ પ્રયોગની શી આવશ્યકતા છે ? ૪૧.

व्युत्पन्नानाश्रित्य परार्थानुमानमभिधाय मन्दमतीनुद्दिश्य तत् प्रपञ्चयन्ति—

मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि ॥૪૨॥

§૧ અપિશબ્દાત્ પક્ષહેતૂ. પક્ષાદિગુહ્યથ્ચ પञ्च ग्राह्या । तत उत्कृष्टं दशा-
वयवं परार्थानुमानमित्युक्तं भवति । मध्यमं तु नवावयवादारभ्य यावत् द्व्यवयवम् ।
जघन्यं पुनः साधनमात्रोपन्यासस्वरूपम् । प्रतिपाद्यानां मन्दव्युत्पन्नातिव्युत्पन्नत्वात् ।
तदुक्तम्—

“अन्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमिष्यते ।

प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुसारतः ॥૧॥” इति ॥૪૨॥

વ્યુત્પન્નબુદ્ધિની અપેક્ષાએ પરાર્થાનુમાન કહ્યું હોવે મંદમતિની અપેક્ષાએ પરાર્થાનુમાનનો વિસ્તાર કરે છે—

મન્દબુદ્ધિવાળાને બોધ કરાવવાને દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઈ એ. ૪૨.

§ ૧ સૂત્રગત 'પણ' શબ્દથી પક્ષ, હેતુ અને પક્ષાદિની પાંચ શુદ્ધિનું ગ્રહણ કરવું. અર્થાત્ દૃષ્ટાન્તાદિ ઉપરાંત તેનું પણ કથન કરવું જોઈ એ એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ પરાર્થાનુમાન દશ અવયવોના પ્રયોગવાળું થાય છે, મધ્યમ પરાર્થાનુમાન નવ અવયવથી લઈને બે અવયવ સુધી થાય છે, અને જઘન્ય પરાર્થાનુમાન માત્ર હેતુના કથનરૂપ એક અવયવવાળું જ હોય છે. આવો ભેદ થવાનું કારણ પ્રતિ-પાઘ-શિષ્ય-શ્રોતા વિગેરેમાં કોઈ મંદબુદ્ધિ હોય છે, તો કોઈ અતિવ્યુત્પન્ન હોય છે, એ છે માટે પરાર્થાનુમાનમાં કોઈ એક પ્રકાર નથી. કહ્યું છે કે “અન્યથાનુ પપત્તિરૂપ એક લક્ષણવાળો જ હેતુ ઇષ્ટ છે પરંતુ પ્રયોગપરિપાટી તો પ્રતિ-પાઘ-શિષ્યાદિ શ્રોતા પુરુષને અનુસરીને જ થાય છે.” ૪૨.

(૫૦) સાધનમાત્રોપન્યાસસ્વરૂપમિતિ ધૂમોઽન્ન દ્રશ્યતે इत्याकार' । પ્રતિપાઘાના-મિતિ શિષ્યાણામ્ ॥૪૨॥

अथ दृष्टान्तं प्रकटयन्ति—

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः ॥४३॥

§ ૧ પ્રતિબન્ધો વ્યાપ્તિરવિનાભાવઃ । તત્સ્મરણસ્થાનં મહાનસાદિદૃષ્ટાન્તો જ્ઞેયઃ ॥૪૩॥

દૃષ્ટાન્તનું વિવરણ—

પ્રતિબંધના જ્ઞાનનું સ્થાન દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૩.

§ ૧ પ્રતિબંધ એટલે વ્યાપ્તિ કે અવિનાભાવ તેના સ્મરણનું જે સ્થાન તે પાકશાલાદિ દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૩

भेदतोऽमून् दर्शयन्ति—

स द्वेषा-साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च ॥४४॥

§ ૧ સમાનો ધર્મો યસ્યાઽસૌ સધર્મા । વિસદૃશો ધર્મો યસ્યાઽસૌ વિધર્મા, નયોર્ભાવઃ સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય ચ, તતઃ ॥૪૪॥

દૃશ્યન્તના ભેદો—

તેના બે ભેદ છે—સાધર્મ્યથી અને વૈધર્મ્યથી. ૪૪.

૨ ૧ સમાન ધર્મવાળો સધર્મા અને વિસદૃશ-અસમાન ધર્મવાળો વિધર્મા કહેવાય છે. તેનો ભાવ-એટલે તેવા હોવું તે-સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય છે. તે કારણે દૃષ્ટાન્ત બે પ્રકારે છે ૪૪.

(૫૦) તત્ ઉચિત્ સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય કાર્યમ્ય દૃષ્ટાન્તો દ્વેષા ભવતિ ॥૪૪॥

આર્થ પ્રકારમાહુઃ—

યત્ર સાધનધર્મસત્તાશમવશ્યં સાધ્યધર્મસત્તા પ્રકાશ્યતે, સ સાધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૫॥

યથા યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વહ્નિર્યથા મહાનસઃ ॥૪૬॥

દૃષ્ટાન્તનો પ્રથમ પ્રકાર—

ન્યાં સાધનધર્મ(હેતુ) હોવાથી અવશ્ય સાધ્ય ધર્મની સત્તા અતાવવામાં
આવે તે સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૫.

જેમકે—ન્યાં ન્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે. જેમકે—૨સોડું. ૪૬

દ્વિતીયમેદં દર્શયન્તિ—

યત્ર તુ સાધ્યાભાવે સાધનસ્યાવશ્યમભાવઃ પ્રદર્શ્યતે, સ વૈધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૭॥

યથાડગ્ન્યભાવે ન ભવત્યેવ ધૂમઃ, યથા જલાશયે ॥૪૮॥

દૃષ્ટાન્તનો બીજો ભેદ—

ન્યાં સાધ્યના અભાવથી અવશ્ય સાધનનો અભાવ દેખાડાય તે વૈધર્મ્ય
દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૭.

જેમકે—અગ્નિ નહિ હોવાથી ધૂમ પણ છે જ નહિ, જેમકે—જલાશયમાં. ૪૮.

ઉપનયં વર્ણયન્તિ—

હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ ॥૪૯॥

યથા ધૂમશ્ચાત્ર પ્રદેશે ॥૫૦॥

ઉપનયનું વર્ણન —

સાધ્યધર્મી(પક્ષ)માં હેતુનો ઉપસંહાર કરવો—(અર્થાત્ પક્ષમાં હેતુનું પુનઃ
કથન કરવું) તે ઉપનય કહેવાય છે. ૪૯.

જેમકે—આ પ્રદેશમાં ધૂમ છે. ૫૦

નિગમનં લક્ષયન્તિ—

સાધ્યધર્મસ્ય પુનર્નિગમનમ્ ॥૫૧॥

§૧ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમિતિ યોગઃ ॥૫૧॥

યથા તસ્માદગ્નિરત્ર ॥૫૨॥

નિગમનનું લક્ષણ અને ઉદાહરણ—

પણ સાધ્યધર્મનો, તે નિગમન કહેવાય છે. ૫૧.

આ સૂત્રમાં ઉપરના સૂત્ર ૪૯ માંથી 'સાધ્યધર્મી'માં ઉપસંહાર' એ અંશનો
સંબંધ કરી લેવો. ૫૧

જેમકે—માટે અહીં અગ્નિ છે. ૫૨.

પક્ષવચનાદીનાં પૂર્વાચાર્યપ્રવર્તિતાં સંજ્ઞાં કથયન્તિ—

एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते ॥५३॥

§ ૧ અપિશબ્દાત્ તચ્છુદ્ધીનામપ્યવયવસંજ્ઞા વિજ્ઞેયા ॥૫૩॥

પક્ષવચનાદિની પૂર્વાચાર્યોએ કહેલ સંજ્ઞાનું કથન--

એ પક્ષપ્રયોગાદિ પાંચ પણ 'અવયવ' નામથી ઓળખાય છે. ૫૩.

સૂત્રગત 'પણ' શબ્દથી પક્ષાદિની પાંચ શુદ્ધિની પણ અવયવ સંજ્ઞા ળખવી. ૫૩.

प्रागुक्तमेव हेतुं प्रकारतो दर्शयन्ति—

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः—उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानत्वात्॥५४॥

પૂર્વે કહેલ હેતુના ભેદ—

પૂર્વે કહેલ હેતુના બે પ્રકાર છે—ઉપલબ્ધિરૂપ, અને અનુપલબ્ધિરૂપ. ૫૪.

अथैतयोः साध्यमाहुः—

उपलब्धिर्विधिनिषेधयोः सिद्धिनिबन्धनम्, अनुपलब्धिश्च ॥५५॥

યથા ચૈતદેવં તથા વક્ષ્યતે ॥૫૫॥

બન્ને પ્રકારના હેતુના સાધ્યનું કથન—

ઉપલબ્ધિ હેતુથી વિધિ અને નિષેધ બન્ને સિદ્ધ થાય છે, અને અનુપલબ્ધિ હેતુથી પણ. ૫૫.

આ કેવી રીતે છે તે વિષે કહેવાશે. ૫૫.

विधिमभिदधति—

विधिः सदंशः ॥५६॥

§ ૧ सदसदंशात्मनो वस्तुनो योऽयं सदंशो भावरूपः, स विधिरित्यभिधीयते ॥५६॥

વિધિનું લક્ષણ—

સત્ અંશ વિધિ છે. ૫૬.

§ ૧ સત્ અને અસત્ ઉભય સ્વરૂપ પદાર્થનો લાવરૂપ બે સત્ અંશ છે, તે વિધિ કહેવાય છે. ૫૬.

प्रतिषेधं प्रकटयन्ति—

प्रतिषेधोऽसदंशः ॥५७॥

§ ૧ तादृशम्यैव वस्तुनो योऽयमसदंशोऽभावस्वभावः, स प्रतिषेध इति गीयते ॥५७॥

પ્રતિષેધનું લક્ષણ—

અસત્ અંશ પ્રતિષેધ છે. ૫૭.

§ ૧ સત્ અને અસત્ ઉભય સ્વરૂપ પદાર્થનો અલાવરૂપ બે અસત્ અંશ છે તે પ્રતિષેધ કહેવાય છે. ૫૭.

(૫૦) તાદૃશસ્યૈવેતિ સદસદંગાત્મનઃ ॥૫૭॥

અસ્યૈવ પ્રકારાનાહુઃ—

સ ચતુર્દ્વા પ્રાગભાવઃ પ્રધ્વંસાભાવ ઇતરેતરાભાવોઽત્યન્તાભાવશ્ચ ॥૫૮॥

§૧ પ્રાક્ પૂર્વ વસ્તૂત્પત્તેરભાવઃ, પ્રધ્વંસશ્ચાસાવભાવશ્ચ, ઇતરસ્યેતરસ્મિન્નભાવઃ, અત્યન્તં સર્વદાઽભાવ' । વિધિપ્રકારાસ્તુ પ્રાક્તનૈર્નોચિરે । અતઃ સૂત્રકૃદ્વિરપિ નામિ-
દધિરે ॥૫૮॥

પ્રતિષેધના પ્રકાશે—

તે ચાર પ્રકારે છે— ૧ પ્રાગભાવ, ૨ પ્રધ્વંસાભાવ, ૩ ઇતરેતરાભાવ,
૪ અત્યન્તાભાવ. ૫૮.

§૧ વસ્તુની ઉત્પત્તિની પૂર્વે જે અભાવ તે પ્રાગભાવ છે. પ્રધ્વંસ (નાશ)
રૂપ અભાવ તે પ્રધ્વંસાભાવ છે. ઇતરનો ઇતરમાં અભાવ એટલે કે એક વસ્તુનો
બીજી વસ્તુમાં અભાવ તે ઇતરેતરાભાવ છે અને અત્યન્ત એટલે સર્વદા અભાવ
તે અત્યન્તાભાવ છે. પૂર્વાચાર્યોએ વિધિના ભેદ કહ્યા નથી, માટે સૂત્રકારે પણ
કહ્યા નથી. ૫૮.

તત્ર પ્રાગભાવમાવિર્ભાવયન્તિ—

યન્નિવૃત્તાવેવ કાર્યસ્ય સમુત્પત્તિઃ સોઽસ્ય પ્રાગભાવઃ ॥૫૯॥

§૧ યસ્ય પદાર્થસ્ય નિવૃત્તાવેવ સત્યામ્, ન પુનરનિવૃત્તાવપિ; અતિવ્યાપ્તિ-
પ્રસક્તેઃ; અન્ધકારસ્યાપિ નિવૃત્તૌ ક્વચિજ્ઞાનોત્પત્તિર્દર્શનાદન્ધકારસ્યાપિ જ્ઞાનપ્રાગભાવ-
ત્વપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચૈવમપિ રૂપજ્ઞાનં તન્નિવૃત્તાવેવોત્પદ્યત ઇતિ તદ્વ્રતિ તસ્ય તત્ત્વપ્રસક્તિ-
રિતિ વાચ્યમ્, અતીન્દ્રિયદર્શિણિ નક્તચ્ચરારાદૌ ચ તદ્ભાવેઽપિ તદ્ભાવાત્ । સ ઇતિ પદાર્થઃ,
અસ્યૈતિ કાર્યસ્ય ॥૫૯॥

પ્રાગભાવતુ' લક્ષણુ—

જે પદાર્થની નિવૃત્તિ-નાશ થવાથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તે તેનો
પ્રાગભાવ છે ૫૯

અહીં સૂત્રમાં “જે પદાર્થની નિવૃત્તિ થવાથી જ” એમ કહી એ જણાવ્યું
છે, કે—જે પ્રાગભાવ હોય તેની નિવૃત્તિ કાર્યોત્પત્તિ માટે આવશ્યક છે. એટલે
કે તે નિવૃત્તિ ન હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન ન જ થાય. આ પ્રકારે તેની નિવૃત્તિને
આવશ્યક ન માનવામાં આવે તો જે પ્રાગભાવ ન હોય તે પણ પ્રાગભાવ થઈ જશે,
અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે. જેમ કે—અંધકારની નિવૃત્તિ થયે ક્વચિત
રૂપજ્ઞાન થાય છે, માટે તે પણ રૂપજ્ઞાનનો પ્રાગભાવ થઈ જાય પરંતુ રૂપજ્ઞાન
અંધકારની નિવૃત્તિથી જ થાય છે એમ નથી. અંધકાર હોય છતાં પણ
અતીન્દ્રિય દર્શિણોને તથા નક્તચ્ચરોને રૂપજ્ઞાન થાય છે. માટે અંધકારને
પ્રાગભાવ કહેવાય નહિ, કારણ કે—તેની રૂપજ્ઞાન માટે નિવૃત્તિ આવશ્યક નથી.
સૂત્રમાં ‘તે’ એટલે પદાર્થ અને ‘તેનો’ એટલે ‘કાર્યનો’ સમજવું. ૫૯.

(प०) तत्प्रतीति ज्ञानं प्रति । तस्येति अन्धकारस्य । तत्त्वप्रसक्तिरिति प्रागभाव-
त्वप्रसङ्ग । वाच्यमिति न चैवमपि वाच्यमिति योग । नक्तञ्चरादाविति उलूकमार्जारादौ ।
तद्भावेऽपीति अन्धकारभावेऽपि । तद्भावादिति रूपज्ञानभावात् ॥५९॥

(टि०) यस्य पदार्थस्य निवृत्तावित्यादि । क्वञ्चिदिति निशाचरादौ ॥
तन्निवृत्ताविति अन्धकारनिवृत्तावेव । न ह्यन्धकारपूरपरिप्लावितापवरककूणके रूपिघटादिज्ञानं
कस्याप्युन्मज्जेत ॥ तत्प्रतीति रूपिज्ञानं प्रति । तस्येति अन्धकारस्य । तत्त्वप्रसक्तिरिति
प्रागभावत्वप्रसङ्ग । तद्भावेऽपीति अन्धकारसद्भावेऽपि । तद्भावादिति ज्ञानसंभवात् ॥५९॥

अत्रोदाहरन्ति—

यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्डः ॥६०॥

प्रागभावनुं उदाहरणु—

नेमके-भाटीना पिंडनी निवृत्ति थवाथी न् उत्पन्न थनार घडानो, भाटीना
पिंड अये प्रागभाव छे. ६०.

प्रध्वंसाभावं प्राहुः—

यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभावः ॥६१॥

§१ यस्य पदार्थस्योत्पत्तौ सत्यां प्रागुत्पन्नकार्यस्यावश्यं नियमेन, अन्यथाति-
प्रसङ्गाद् विपत्तिर्विघटनम्, सोऽस्य कार्यस्य प्रध्वंसाभावोऽभिधीयते ॥६१॥

उदाहरन्ति—

यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपाल-
कदम्बकम् ॥६२॥

प्रध्वंसाभावनुं लक्षणु—

नेनी उत्पत्तिथी कार्यनो अवश्य नाश थर्ध न्य ते तेनो प्रध्वंसाभाव छे. ६१.

§२ ने पदार्थनी उत्पत्ति थवाथी प्रथम उत्पन्न थयेद कार्यनो अवश्य
नाश थाय, ते पदार्थ ते कार्यनो प्रध्वंसाभाव डडेवाय छे कार्यनी विपत्ति—
(नाश) अवश्य मानवी नेर्ध अये. अन्यथा अतिप्रसंग छे अर्थात् कार्यनी अवश्य
विपत्ति न स्वीकारवाभां आवे तो-अधकारनी उत्पत्ति थवाथी रूपज्ञाननो डव-
यित् नाश थाय छे, तो अधकार पणु रूपज्ञाननो प्रध्वंसाभाव थर्ध न्य. आम
अनिव्यामि थाय पणु सर्वदा अये नथी जनतुं डे-अधकार थवाथी रूपज्ञाननो
नाश न् थाय. माटे अत्रमा डपुं छे डे-कार्यनी विपत्ति आवश्यक छे. सूत्रगत
'ते' अेटडे पदार्थ अने 'तेनो' अेटडे कार्यनो, अये अर्थ समजवो. ६१.

प्रध्वंसाभावनुं उदाहरणु—

नेमके-कपालसमृद्ध- (डीडरां-ट्टडा) उत्पन्न थवाथी अवश्य नाश पामनार
घटनो कपालसमृद्ध (डीडरां) अये प्रध्वंसाभाव छे. ६२.

इतरेणगभावं वर्णयन्ति—

स्वल्पान्तगान् स्वल्पव्यावृत्तिगितरेणगभावः ॥६३॥

§૧ સ્વભાવાન્તરાન્ન પુનઃ સ્વસ્વરૂપાદેવ, તસ્યાભાવપ્રસક્તેઃ, સ્વરૂપવ્યાવૃત્તિઃ સ્વસ્વભાવવ્યવચ્છેદ ઇતરેતરાભાવોઽન્યાપોહનામા નિગદ્યતે ॥૬૩॥

ઉદાહરણમાહુઃ—

યથા સ્તમ્ભસ્વભાવાત્ કુમ્ભસ્વભાવવ્યાવૃત્તિઃ ॥૬૪॥

ઇતરેતરાભાવનું લક્ષણ—

કોઈ એક સ્વરૂપનો ખીજના સ્વરૂપથી ભેદ તે ઇતરેતરાભાવ છે. ૬૩.

§૧ અહીં ભેદ ખીજના સ્વભાવથી સમજવાનો છે, પરંતુ સ્વસ્વરૂપથી નહિ. જે સ્વસ્વરૂપથી પણ ભેદ હોય તે પોતાનો જ અભાવ થઈ જાય. સ્વરૂપવ્યાવૃત્તિ એટલે અન્યથી સ્વસ્વભાવનો વ્યવચ્છેદ તે ઇતરેતરાભાવ કહેવાય છે. ‘અન્યા-પોહ’ એ તેની ખીજ સંજ્ઞા છે. ૬૩

ઇતરેતરાભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-સ્તમ્ભસ્વરૂપથી કુમ્ભસ્વરૂપની જે વ્યાવૃત્તિ-ભેદ છે, તે ઇતરેતરા-ભાવ છે. ૬૪.

અત્યન્તાભાવમુપદિશન્તિ—

કાલત્રયાઽપેક્ષિણી હિ તાદાત્મ્યપરિણામનિવૃત્તિરત્યન્તાભાવઃ ॥૬૫॥

§૧ અતીતાઽનાગતવર્તમાનરૂપકાલત્રયેઽપિ યાઽસૌ તાદાત્મ્યપરિણામનિવૃત્તિરે-કત્વપરિણતિવ્યાવૃત્તિઃ, સોઽત્યન્તાભાવોઽભિધીયતે ॥૬૫॥

નિદર્શયન્તિ—

યથા ચેતનાઽચેતનયોઃ ॥૬૬॥

§૧ ન સ્વલ્લ ચેતનમાત્મતત્ત્વમચેતનપુદ્ગલાત્મકતામચકલત્, કલયતિ, કલયિષ્યતિ વા, તચ્ચૈતન્યવિરોધાત્ । નાપ્યચેતનં પુદ્ગલતત્ત્વં ચેતનસ્વરૂપતામ્, અચેતનત્વ-વિરોધાત્ ॥૬૬॥

અત્યન્તાભાવનું લક્ષણ—

ત્રણે કાલમાં જે તાદાત્મ્ય—તદ્રૂપપરિણામની નિવૃત્તિ છે, તે અત્યન્તાભાવ છે. ૬૫.

§૧ અતીત, અનાગત અને વર્તમાન રૂપ ત્રણે કાલમાં જે તાદાત્મ્ય પરિ-ણામ—એકત્વ પરિણામની વ્યાવૃત્તિ (અર્થાત એક સ્વરૂપે ન થવું) તે અત્યન્તા-ભાવ કહેવાય છે. ૬૫.

અત્યન્તાભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-ચેતન અને અચેતનમાં અત્યન્તાભાવ છે. ૬૬

§૧ આત્મતત્ત્વરૂપચેતન કદી પણ અચેતન-પુદ્ગલરૂપે થયું નથી, થતું નથી અને ધશે પણ નહિ. કારણ કે-ચેતનમાં રહેલ ચૈતન્ય સ્વભાવનો અચેતન સાથે વિરોધ છે. તે જ રીતે અચેતનત્વનો ચૈતન્ય સાથે વિરોધ હોવાથી અચેતન-પુદ્ગલતત્ત્વ પણ ચેતનસ્વરૂપને પામ્યું નથી, પામતું નથી અને પામશે પણ નહિ ૬૬.

અનુમાન કરાય છે ત્યાર પછી તે રસોત્પાદક સામગ્રીથી જેમ રસ ઉત્પન્ન થયો તેમ તેથી જ રૂપ પણ ઉત્પન્ન થયું છે—એવું અનુમાન થાય છે.

§૩ તો આ રીતે—પૂર્વકાલીન રૂપ ક્ષણ, સબ્જાતીય રૂપાન્તર ક્ષણરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરતી વખતે જ, વિબ્જાતીય રસ રૂપ કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી જે રસનું પ્રત્યક્ષ હોય તો—તેની ઉત્પાદક સામગ્રીમાં રહેલ પૂર્વકાલીન રૂપક્ષણથી સબ્જાતીય કાર્યરૂપ બીજા રૂપક્ષણનું અનુમાન માનનાર બૌદ્ધોએ કોઈ પણ એક કારણને હેતુતરીકે માનેલ જ છે, કે—જે કારણના સામર્થ્ય-શક્તિનો નાશ ન થયો હોય અને જેનાં અન્ય સમસ્ત સહકારી કારણોની ઉપસ્થિતિનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતા હોય.

(૫૦) રજન્યાં રસ્યમાનાત્ કિલ રસાત્તજ્જનકસામગ્ર્યનુમાનમિતિ અત્રાસ્તિ તથાવિધરસજનિકા સામગ્રી તથાવિધરસાન્યથાનુપપત્તે । તત્તોડપીતિ તજ્જનકસામગ્ર્યનુમાનાત્ ન્યાનુમાનમિતિ—અસ્ત્યત્ર તથાવિધં રૂપમ્, આસ્વાદ્યમાનરસેન રૂપસ્યૈકસામગ્રીકત્વાત્ ।

રસલક્ષણમિતિ સહકારિત્વેન । કારણાન્તરસાકલ્યમિતિ સહકારિકારણાન્તર-સામગ્ર્યમ્ ।

(ટિ૦) તસ્યેતિ કારણસ્ય । પ્રતિવદ્ધેતિ મન્ત્રાદ્યવષ્ટબ્ધસ્ય । તદિતિ કારણમ્ । અર્વાગૂઢ્ઞેતિ સામાન્યેન મગદ્દશેન । અવસાતુમિતિ જ્ઞાતુમ્ ।

રસ્યમાનાદિતિ આસ્વાદ્યમાનાત્ । તજ્જનકેતિ રસોત્પાદકસામગ્ર્યનુમાનમ્ । તત્તો-ડપીતિ રસોત્પાદકસામગ્ર્યનુમાનત્ ।

યસ્મિન્નિતિ હેતૌ ।

§૪ અથ નૈતત્ કારણાત્ કાર્યાનુમાનમ્, કિન્તુ સ્વભાવાનુમાનમદઃ । ઈદ્દ-શરૂપાન્તરોત્પાદસમર્થમિદં રૂપમ્, ઈદ્દશરસજનકત્વાદિત્યેવં તત્સ્વભાવમૂતસ્યૈવ તજ્જનન-સામર્થ્યસ્યાનુમાનાદિતિ ચેત્ । નન્વેતદપિ પ્રતિવન્ધાભાવ-કારણાન્તરસાકલ્યનિર્ણયમન્ત-રેણ નોપપદત એવ । તન્નિશ્ચયે તુ યદિ કારણાદેવ તસ્માત્ કાર્યમનુમાસ્યતે, તદા કિં નામ દુશ્ચરિતં ચેતસ્વી વિચારયેત્ ? । ણ્વમ્—અસ્ત્યત્ર ષ્ઠાયા, છત્રાદિત્યાદીન્યવ્યભિ-ચારનિશ્ચયાદનુમાનાન્યેવેત્યુક્તં ભવતિ ॥૭૦॥

§૪ બૌદ્ધ-આ અનુમાન કારણથી કાર્યાનુમાન રૂપ નથી પરંતુ સ્વભાવાનુમાન છે. જેમ કે—આ રૂપ આવા બીજા રૂપને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, કારણ કે તે આ પ્રકારે રસોત્પાદનમાં સમર્થ છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે રૂપથી રૂપનું અનુમાન નહિ પણ રૂપના અન્ય રૂપને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યનું અનુમાન થાય છે. અને સામર્થ્ય એ તો રૂપનો સ્વભાવ છે, તેથી તે સ્વભાવાનુમાન કહેવાય.

જૈન : રૂપના એ સ્વભાવનું અનુમાન પણ પ્રતિબંધાભાવનો અને સમસ્ત મદ્દશની કારણોનો નિશ્ચય એ એ વિના થઈ શકતું જ નથી, એટલે પ્રતિબંધા-ભાવનો અને સમસ્ત મદ્દશની કારણોનો નિશ્ચય થઈ ગયો હોય ત્યારે કારણ હેતુની કાર્યાનું અનુમાન કરવું તેમાં બુદ્ધિમાન એવા તમોને શું અઘટિત થયાનું નહીં હોય ?

એ રીતે-અહીં છાયા છે, કારણ કે છત્ર છે વગેરે પ્રયોગો પણ અનુમાન જ છે. કારણ કે - તેમાં અવ્યભિચારનો નિશ્ચય છે, માટે કારણરૂપ હેતુથી કાર્ય-રૂપ અનુમાન થાય છે, એ સિદ્ધ થયું.

સારાંશ છે કે ખૌદ્ર ઉપલબ્ધિ હેતુના સ્વભાવ અને કાર્ય એ બે ભેદ જ માને છે પરંતુ કારણાદિ ભેદો માનતા નથી સ્વમતની સિદ્ધિ માટે તેઓ કહે છે કે—કાર્યનો કારણ સાથે અવિનાભાવ છે પણ કારણનો કાર્ય સાથે અવિનાભાવ નથી, કારણ કે-કારણ વિના કાર્ય હોતુ નથી પણ કાર્ય વિનાનું કારણ તો હોય છે. માટે કારણને હેતુ તરીકે મનાય નહિ. ખૌદ્રોની આ માન્યતાનું નિરાકરણ કરવાને બે વાત કહેવામાં આવી છે—

(૧) દરેક કારણ હેતુરૂપ હોતું નથી પણ જે કારણનું કાર્યોત્પાદક સામર્થ્ય મણિમન્ત્રઔષધિ વિગેરે પ્રતિબંધક દ્વારા રોકાયુ ન હોય અને જેના સમસ્ત સહકારી કારણ વિદ્યમાન હોય. એવું વિશિષ્ટ કારણ જ હેતુ તરીકે માનવામાં આવેલ છે, કારણ કે-આવું કારણ હોય તો અવશ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૨) ખૌદ્ર પોતે પણ કારણને હેતુ તરીકે માને છે, એ પણ દષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવ્યું છે અંધારી રાત્રે કોઈ કેરી ખાતો હોય છે ત્યારે તેને રૂપનું પ્રત્યક્ષ નથી પણ રસનું પ્રત્યક્ષ છે એટલે તે કેરીના રસથી તે રસને ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી (પૂર્વકાલીન રસ-રૂપ વિગેરે)નું અનુમાન કરે છે, અહીં આખવામાં આવતો રસ કાર્યરૂપ છે. અને પૂર્વકાલીન રસ-રૂપ વિગેરે કારણરૂપ છે આ કાર્યથી કારણનું અનુમાન થયું. ત્યાર પછી કેરી ખાનાર તે કારણભૂત રૂપાદિ સામગ્રીથી વર્તમાનકાલીન રૂપનું અનુમાન કરે છે. આ કારણથી કાર્યનું અનુમાન છે. આ રીતે ખૌદ્ર સ્વયં કારણથી કાર્યનું અનુમાન કરે છે તો પછી કારણને હેતુ કેમ ન માને ? આ પ્રકારને ખૌદ્રો સ્વભાવાનુમાનાન્તર્ગત માને છે પણ તેમ કરવું અનાવશ્યક છે, એમ ઉપર જણાવ્યું છે. ૭૦.

(૫૦) અથ નૈતદિત્યાદિ પરવાક્યમ્ । નૈતત્કારણાત્ કાર્યાનુમાનમિતિ । કો ભાવ ? વૌદ્ધા હિ કાર્યાત્ કારણાનુમાનં મન્યન્તે, ન તુ કારણાત્ કાર્યાનુમાનમ્ । નન્વેતદ્દર્પીત્યાદિ ગથે પ્રતિવન્ધશબ્દેન સ્વલનમ્ । છાએતિ કાર્યભૂતા ॥૭૦॥

(ટિ.) તત્સ્વભાવેતિ । કેદ્દગ્નરૂપાન્તરોત્પાદસ્વભાવસ્યૈવ । તડજનનંતિ કેદ્દગ્નરસોત્પાદન-સામર્થ્યસ્ય । एतदર્पीति स्वभावानुमानमपि ॥૭૦॥

અથ પૂર્વચરોત્તરચરયોઃ સ્વભાવ-કાર્ય-કારણહેત્વનન્તર્ભાવાદ્દેદાન્તરસ્ત્વં સમર્થયન્તે—
પૂર્વચરોત્તરચરયોર્ન સ્વભાવ-કાર્યકારણભાવૌ, તયોઃ કાલવ્યવહૃતાવનુપ-
લમ્ભાત્ ॥૭૧॥

૧૧ સાધ્યસાધનયોસ્તાદાત્મ્યે સતિ સ્વભાવહેતૌ, તદુત્પતૌ તુ કાર્યે કારણે વાડન્તર્ભાવૌ વિભાવ્યેત । ન ચૈતે સ્ત । તાદાન્ન્યં હિ સમસમવ્યન્ય પ્રયન્તાન્તરી-
યકત્વ-પરિણામિત્વાદેરુપપન્નમ્ । તદુત્પત્તિ'ચાન્યોડન્યમન્યવહિતસ્યૈવ ધૂમ-ધૂમ્વજાદે-
સમધિગતા. ન તુ વ્યવહૃતકાલસ્ય. અતિપ્રગત્તે ॥૭૧॥

સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણ હેતુમાં અન્તર્ભાવ થતો ન હોવાથી પૂર્વચર અને ઉત્તરચર સ્વતંત્ર હેતુઓ છે એનું સમર્થન—

પૂર્વચર અને ઉત્તરચર હેતુઓ સાધ્યના સ્વભાવ કે કાર્યકારણભાવરૂપે નથી, કારણ કે—સ્વભાવ અને કાર્યકારણભાવ કાલનું વ્યવધાન હોય ત્યાં હોતા નથી. ૭૧.

§૧ સાધ્ય અને સાધનમાં જ્યારે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય ત્યારે હેતુનો સમાવેશ સ્વભાવ હેતુમાં થાય છે. પરંતુ જો સાધ્ય અને સાધનમાં તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય તો હેતુનો સમાવેશ કાર્ય હેતુ કે કારણ હેતુમાં થઈ શકે છે. પરંતુ આ પૂર્વચર અને ઉત્તરચરમાં તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ સંબંધ નથી. કારણ કે—તાદાત્મ્ય તો સમસમયે—એકકાલે વિદ્યમાન પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વ અને પરિણામિત્વાદિ રૂપ સાધ્ય-સાધનમાં હોય છે; અને તદુત્પત્તિ તો—અન્યોન્ય કાલ વ્યવધાન રહિત અગ્નિ અને ધૂમમાં હોય છે પરંતુ કાલના વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં અતિપ્રસંગ હોવાથી તદુત્પત્તિ હોતી નથી, અર્થાત્ કાલનું વ્યવધાન હોય ત્યાં કાર્યકારણભાવ ઘટે નહિ આ પ્રકારે પૂર્વચર અને ઉત્તરચરની કાલાન્તરમાં ઉપલબ્ધિ હોવાથી તેનો સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણમાં અન્તર્ભાવ થતો નથી.

સારાંશ કે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય ત્યાં સ્વભાવ હેતુ હોય છે અને તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય ત્યાં કાર્યહેતુ કે કારણહેતુ હોય છે. તાદાત્મ્ય સંબંધ સમકાલીન વસ્તુઓમાં હોય છે અને તદુત્પત્તિ-કાર્યકારણભાવ સંબંધ અવ્યવહિત પૂર્વોત્તર ક્ષણવતી અગ્નિ અને ધૂમ આદિમાં હોય છે. આ રીતે કાલનું વ્યવધાન તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ બંનેમાં નથી. જ્યારે પૂર્વચર અને ઉત્તરચરમાં કાલનું વ્યવધાન હોય છે. માટે એ બંનેનો સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણ હેતુમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. ૭૧.

(૫૦) તયોરિતિ સ્વભાવ-કાર્યકારણભાવયોઃ ॥૭૧॥

(ટિપ્) સાધ્યસાધનયોરિત્યાદિ ॥ ણ્તે ઇતિ તાદાત્મ્યતદુત્પત્તી । પ્રયત્નાનન્તરીયેતિ શબ્દાદૌ ધર્મિણિ ॥૭૧॥

§૧ નનુ કાલવ્યવધાનેડપિ કાર્યકારણભાવો ભવત્યેવ, જાગ્રદ્બોધપ્રવોધયોર્મર-ગારિષ્ટયોશ્ચ તથાદર્શનાદિતિ પ્રતિજાનાનં પ્રજાકરં પ્રતિક્ષિપન્તિ—

ન ચાત્તિક્રાન્તાનાગતયોર્જાગ્રદ્ગાસંવેદન-મરણયોઃ પ્રવોધોત્પાતૌ પ્રતિ કાર-ણત્વં, વ્યવહિતત્વેન નિર્વ્યાપારન્વાન્ ॥૭૨॥

૨. ધ્યમર્ગે । જાગ્રદ્ગાસંવેદનમર્તાનં મુક્તાવસ્થોત્તરકાલભાવિજ્ઞાનં વર્તમાનં પ્રતિઃ મરણં જ્ઞાનાગત ધ્રુવ વીરુણાદિકમરિષ્ટં મામ્પ્રતિકં પ્રતિ વ્યવહિતત્વેન વ્યાપારપરમદ્મુગ્ધ—ઈતિ કયં તત્ત્ર કારણત્વમવલ્ભવેત ? । નિર્વ્યાપારસ્યાપિ તત્કલ્પને નર્થ મર્વમ્ય કારણં મ્યાન્ ॥૭૨॥

૩. કાલનું વ્યવધાન હોય તો પણ કાર્યકારણભાવ હોય છે જેમકે—જાગ્રત-મરણનો સંબંધ અને પ્રયોધાઅર્થને કલ્યાણપછીના જ્ઞાન)માં તથા મરણ અને

અરિષ્ટમાં. આ પ્રકારે કાલનું વ્યવધાન હોવા છતાં કાર્યકારણભાવ છે, એવું માનનાર પ્રજ્ઞાકરનું નિરાકરણ—

અતીતકાલીન જાત ત દશાનું સ વેદન અને અનાગતકાલીન મરણ અનુક્રમે વર્તમાનકાલીન પ્રબોધનું અને અરિષ્ટનું કારણ નથી, કારણ કે-કાલનું વ્યવધાન હોવાથી વ્યાપાર ઘટી શકતો નથી. ૭૨.

ફર જાત અવસ્થાનું સ વેદન અતીત છે, તેથી તે સુખાવસ્થા પછીના વર્તમાન જ્ઞાનમાં, અને જે જ રીતે મરણ એ અનાગત-ભવિષ્યત્ છે, તે વર્તમાનમાં ધ્રુવના અદર્શન રૂપ અરિષ્ટ-અમંગળ-માં, કાલનું અંતર હોવાથી વ્યાપાર રહિત છે. અર્થાત્ તે તે કાર્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિકાલે તે તે કારણ પદાર્થ છે જ નહિ, તો તેની ઉત્પત્તિ માટેનો વ્યાપાર કેવી રીતે કરે? માટે જાત અવસ્થાનો ઓધ પ્રબોધ-માં અને મરણ અમંગળમાં કારણ રૂપ કઈ રીતે થઈ શકે? વ્યાપાર રહિત પદાર્થને પણ કારણ તરીકે કલ્પવામાં આવે તો—સર્વ પદાર્થો સર્વનાં કારણ બની જશે. ૭૨.

(૫૦) પ્રજ્ઞાકરમિતિ સૌગતવિશેષમ્ ।

વર્તમાન પ્રતીત્યતઃ પુર. વ્યાપારપરાહ્મુખમિતિ ગમ્યમ્ । તદિતિ જાગ્રદ્-શાસંવેદનં મરણં ચ । તન્નેતિ પ્રવોધે અરિષ્ટે ચ । કથં તત્તત્ર કારણત્વમાલમ્બેતેતિ જાગ્રદ્-શાસંવેદનં ન પ્રવોધસ્ય કારણ કિન્તુ ક્ષયોપશમઃ, મરણ ચોત્પાતસ્ય કારણં ન, કિન્તુ ધાતુચિ-ત્તાદિવિપર્યય ઇતિ મર્મ ॥૭૨॥

(ટિ૦) નનુ કાલેત્યાદિ ॥ તથેતિ કાલવ્યવધાનેऽપિ કાર્યકારણભાવાવીક્ષણાત્ । પ્રતિજા-નાનમિતિ પ્રજ્ઞાકર મન્યમાનમ્ । કથં તદિતિ જાગ્રદ્શાસંવેદનમતીત, મરણાગતં ચ ॥

તન્નેતિ વર્તમાનજાને અરિષ્ટવીક્ષણાદૌ સાંપ્રતિકે । તત્કલ્પને ઇતિ કારણત્વકલ્પને ॥૭૨॥

इदमेव भावयन्ति—

સ્વવ્યાપારાપેક્ષિણી હિ કાર્ય પ્રતિ પદાર્થસ્ય કારણત્વવ્યવસ્થા, કુલા-લસ્યેવ કલશં પ્રતિ ॥૭૩॥

§૧ અન્વય-વ્યતિરેકાવસેયો હિ સર્વત્ર કાર્યકારણભાવઃ । તૌ ચ કાર્યસ્ય કારણવ્યાપારસવ્યપેક્ષાવેવ યુજ્યેતે । કુમ્ભસ્યેવ કુમ્ભકારવ્યાપારસવ્યપેક્ષાવિતિ ॥૭૩॥

ઉપરોક્ત કથનનું સમર્થન—

પોતાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ પદાર્થને કાર્ય પ્રત્યે કારણતા છે. અર્થાત્ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપારવાળો પદાર્થ જ કારણરૂપ મનાય છે. જેમ કે-કુંભાર પોતાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ ઘટમાં કારણ છે. ૭૩.

§૧ કાર્યકારણભાવનો નિશ્ચય સર્વત્ર અન્વય અને વ્યતિરેકથી જ થાય છે. અને કાર્યનો તે અન્વય-વ્યતિરેક કારણતા વ્યાપારને જ આધીન છે. જેમકે—કુંભનો અન્વય-વ્યતિરેક કુંભારના વ્યાપારને જ આધીન છે. ૭૩.

(૫૦) તાવિતિ અન્વયવ્યતિરેકૌ ॥૭૩॥

(ટિ૦) અન્વયેત્યાદિ । તાવિતિ અન્વયવ્યતિરેકૌ ॥૭૩॥

ननु चातिक्रान्ताऽनागतयोर्व्यवहितत्वेऽपि व्यापारः कथं न स्यादित्यारेका-
मधरयन्ति—

न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय्यमतिप्रसक्तेः ॥७४॥

११ तयोरतिक्रान्ताऽनागतयोर्जाग्रदशासंवेदन-मरणयोः ॥७४॥

व्यवधानयुक्तं होवा छतां अतीतं अने अनागत पदार्थानो व्यापार केम
नहि थाय ? अे शंका नो परिहार—

व्यवधानवाणा ते अनेभां पणु व्यापारनी कल्पना क्खवी अे न्याययुक्त नथी.
अरणु के—अेपुं मानवाथी अतिप्रसङ्गित होप आवशे. ७४.

११ 'अनेभां' अेटले अतीतकालीन जाग्रदशा संवेदन अने अनागत-
कालीन मरणु अे अनेभां. ७४.

अतिप्रसक्तिमेव भावयन्ति—

परम्पराव्यवहितानां परेषामपि तत्कल्पनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् ॥७५॥

११ परेषामपि रावण-शङ्खचक्रवर्त्यादीनाम् । तत्कल्पनस्य व्यापारकल्पनस्य ।

१२ अथान्वय-व्यतिरेकसमधिगम्यः कार्यकारणभावः । ततो व्यवधानाविशे-
पेऽपि यस्यैव कार्यमन्वय-व्यतिरेकावनुकरोति, तदेव तत्कारणम् । अन्यथाऽव्यवधा-
नाविशेषेऽपि किं न काष्ठकृगानुवत्तत्र स्थित एव शर्कराकणनिकरोऽपि धूमकारणं
स्यात् ? ततो नातिप्रसङ्ग इति चेत् ।

नन्वन्वयस्तद्भावे भावः, स चात्र तावत् नास्त्येव । जाग्रदशासंवेदन-मरण-
योरभाव एव सर्वदा तत्कार्योत्पादात् । अथ स्वकाले सतोरेव तयोस्तत्कार्योत्प-
त्तेरन्वयः कथं न स्यादिति चेत्; तर्हीदृशोऽयं रावणादिभिरप्यस्यास्त्येव । सत्यम्,
अस्त्येव व्यतिरेकस्तु रिक्त इति चेत् ।

अतिप्रसङ्गित होपनुं स्पष्टीकरणु—

अरणु के—परंपराथी व्यवधानवाणा अन्य पदार्थो विषे पणु तेनी कल्पनानुं
निवारणु थर् शकशे नहि. ७५.

११. 'अन्य पदार्थो' अेटले रावणु-शंखचक्रवर्ती आदि. 'तेनी कल्पनानुं'
अेटले व्यापारनी कल्पनानुं.

१२ अथ—कार्यकारणभावनुं जान अन्वय-व्यतिरेकथी थाय छे, अेटले
ले पदार्थानां व्यवधानने अरणु कशी विशेषता न होय छतां पणु लेनी साथे
कार्यनो अन्वय-व्यतिरेक होय ते न अरणु छे, अेम मानवु लेथ अे. अन्यथा
अव्यवधाननी समानता छतां साकशाना अशिनी लेम त्यां न अव्यवहितरूपे
अेटले लेनीने! कल्पसमूह पणु धूमनुं अरणु केम न अने ? माटे व्यवधान-
अव्यवधान जीणु आभन छे. तेथी उपदेश अतिप्रसङ्ग होप आवशे नहि.

સમાધાન—તમારી વાત ખરી છે. અન્વય એટલે 'તે(કારણ)ની સત્તા હોય તો તે(કાર્ય)ની સત્તા હોય' તે. અને આ અન્વય પ્રસ્તુતમાં છે જ નહિ. કારણ કે—જાગ્રદ્શાસંવેદન અને મરણનો અભાવ હોય ત્યારે જ તેના કાર્યોની (પ્રબોધ અને અમંગળની) ઉત્પત્તિ થાય છે. નહિ કે તેમનું સત્ત્વ હોય ત્યારે.

શંકા—જાગ્રદ્શાસંવેદન અને મરણ સ્વકાલમાં વિદ્યમાન છે, તેથી જ તેમનાં ઉપરોક્ત કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તો અન્વય કેમ નહિ ?

સમાધાન—આ પ્રકારનો અન્વય તો રાવણુ આદિ સાથે પણ છે. એટલે કે તેમને કારણુ કેમ ન માનવાં ?

ખૌદ્ર—ખરીવાત. રાવણુઆદિ સાથે અન્વય તો છે, પરંતુ વ્યતિરેક તો નથી, માટે કારણુ ન બને.

(૫૦) તત્કલ્પનસ્યેતિ વ્યાપારકલ્પનાયા. ।

અથાન્વયેત્યાદિ પરવાક્યમ્ । કાર્યમિતિ કાર્ય કર્તૃ ।

તત્કાર્યોત્પાદાદિતિ પ્રવોધારિષ્ટકાર્યોત્પત્તે. । ઈદ્દશોડયમિતિ અયમન્વયઃ । અસ્યેતિ કાર્યસ્ય ।

(ટિ૦) અથાન્વયેત્યાદિ । તદ્ભાવે ઇતિ ધ્રુમસદ્ભાવે ભાવોઽગ્નિમત્ત્વસ્ય । સ ચેતિ ભાવો વોધારિષ્ટવીક્ષણલક્ષણ । અત્રેતિ ભવદુક્તજાગ્રદ્શાસંવેદને મરણે ચ ॥ તત્કાર્યોત્પાદાદિતિ તયોર્જાગ્રદ્શાસંવેદનમરણયો કાર્યવોધોત્પાતયોસ્ત્પત્તિસંભવાત્ ॥ તયોરિતિ જાગ્રદ્શાસંવેદનમરણયો । તત્કાર્યોત્પત્તેરિતિ તયોઃ કાર્ય વોધોત્પાતલક્ષણ તત્કાર્ય તસ્યોત્પત્તિ । અયમિતિ અન્વયઃ । અસ્યેતિ વ્યાપારસ્ય કાર્યસ્ય ।

§૩ નનુ કોડયં વ્યતિરેકો નામ ? તદભાવેઽભાવ ઇતિ ચેત્ । સ તર્હિ જાગ્રદ્શાસંવેદનાદેઃ કથં સ્યાત્ । તદભાવ એવ સર્વદા પ્રવોધાદેર્ભાવાત્ । સ્વકાલે ત્વભાવસ્તસ્ય નાસ્ત્યેવેતિ કથં વ્યતિરેકઃ સિદ્ધિમધિવસેત્ ? ઇતિ ન વ્યવહિતયોઃ કાર્યકારણભાવઃ સંભવતિ ॥ ૭૫ ॥

§૩ જૈન—જે એમ જ હોય તો તમે વ્યતિરેક કેને કહો છે ?

ખૌદ્ર—'કારણુના અભાવમાં કાર્યનો અભાવ' એ—વ્યતિરેક છે.

જૈન—તો જાગ્રદ્શાસંવેદનાદિનો પોતાના કાર્ય સાથે આવો વ્યતિરેક કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણુ કે—જાગ્રદ્શાસંવેદનાદિના અભાવકાલમાં જ પ્રબોધાદિ-કાર્યોનો સદા સહાવ છે અને જાગ્રદ્શાસંવેદનાદિનો સ્વકાલમાં અભાવ તો છે જ નહિ. માટે વ્યતિરેક કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? આ પ્રકારે વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનો કાર્યકારણુભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ૭૫.

(૫૦) તસ્યેતિ જાગ્રદ્શાસંવેદનાદે ॥૭૫॥

(ટિ-) તદ્ભાવે ઇતિ ધર્માભાવે । અભાવ ઇતિ નેતોરમન્વયમ્ । સ ઇતિ વ્યતિરેક । તદ્ભાવ ઇતિ તસ્ય જાગ્રદ્શાસંવેદનસ્ય ડમન્વયે । તસ્યેતિ જાગ્રદ્શાસંવેદનસ્ય મરણસ્ય વર્ ॥૭૫॥

सहचरहेतोरपि स्वभाव कार्य-कारणेषु नान्तर्भाव इति दर्शयन्ति-

सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः, सहोत्पादेन तदुत्पत्तिविपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः ॥ ७६ ॥

§ १ यदि हि सहसचरणशीलयोर्वस्तुनोस्तादात्म्यं स्यात्, तदा परस्परपरिहारेण स्वरूपोपलम्भो न भवेत् । अथ तदुत्पत्तिः; तदा पौर्वापर्येणोत्पादप्रसङ्गात् सहोत्पादो न स्यात् । न चैवम् । ततो नास्य प्रोक्तेषु स्वभाव-कार्य-कारणेष्वन्तर्भावः ॥७६॥

सहचर हेतुने। पणु स्वभाव, कार्य के कारण हेतुमां समावेश थतो नथी।
हेतुं समर्थन—

सहचरहेतुं परस्पर स्वरूप भिन्न भिन्न होवाथी तेमां तादात्म्य संबंध घटी शकतो नथी। वणी तेमो अेक साथे न उत्पन्न थता होवाथी तदुत्पत्ति पणु घटती नथी। माटे सहचर हेतुने। स्वभाव, कार्य के कारण हेतुमां समावेश थतो नथी। ७६

§१ सहचर-साथे रहेनार पदार्थोने। परस्पर तादात्म्य संबंध होय तो तेमो अेक णीनथी जुदा न्णाय नडि तेवी न रीते तेमोने। तदुत्पत्ति संबंध होय तो आगण पाछण उत्पत्तिने। प्रसंग होवाथी सडोपत्ति न थाय। परंतु अे प्रमाणे नथी। अर्थात् सहचर पदार्थो परस्पर भिन्न रूपवाणा छे अने साथे उत्पन्न थाय छे। माटे पूर्वे कडेला स्वभाव, कार्य के कारण हेतुमां तेने। समावेश थतो नथी। ७६.

(प०) सहसंचरणशीलयोरिति अश्विनीकुमारयोरिव । पौर्वापर्येणोत्पादप्रसङ्गादिति नियतप्राकालभावि कारण नियतोत्तरकालभावि कार्यम् ॥७६॥

इदानीं मन्दमतिव्युत्पत्तिनिमित्तं साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां पञ्चावयवां व्याप्याविरुद्धोपलब्धिमुदाहरन्ति—

ध्वनिः परिणतिमान्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः प्रयत्नानन्तरीयकः स परिणतिमान्, यथा स्तम्भः, यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयकः, यथा वान्ध्वेयः, प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाऽविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण च ॥ ७७ ॥

अत्र ध्वनि परिणतिमानिति साध्यधर्मविशिष्टधर्मभिधानरूपा प्रतिज्ञा । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुः । य प्रयत्नानन्तरीयक इत्यादी तु व्यापिप्रदर्शनपूर्वा साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां स्तम्भ-वान्ध्वेयरूपौ दृष्टान्तौ । प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिभ्युपनयः । तस्मान् परिणतिमानिति निगमनम् ।

२ यद्यपि व्याप्यत्वं कार्योदिते तृणानयन्ति, साध्येन व्याप्यत्वात् । तथापि तन्नेत्र विदितम्, किन्तु मायेन तदानीं गृह्यया कार्यादि रूपस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वादे स्वस्वभित्तयदीय । ७७ ॥

હુવે મંદમતિ શ્રોતાને સમન્નવવા સાધમ્યં અને વૈધમ્યં દ્વારા પાંચ અવયવ-
વાળી વ્યાખ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

શબ્દ પરિણુતિમાન-અનિત્ય છે, પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી. જે પ્રયત્ન દ્વારા ઉત્પન્ન થાય તે પરિણુતિમાન હોય છે, જેમકે-થાંભલો. વળી જે પરિણુતિ માન-અનિત્ય ન હોય તે પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો નથી જેમકે-વધ્યાપુત્ર. શબ્દ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પરિણુતિમાન છે—આ પ્રમાણે આ સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ એવા વ્યાખ્ય હેતુની ઉપલબ્ધિ સાધમ્યં અને વૈધમ્યં (અન્વય-વ્યતિરેક) દ્વારા છે. ૭૭.

§૧ આ સૂત્રમાં ‘શબ્દ પરિણુતિમાન છે’ એ અંશ સાધ્યધર્મથી વિશિષ્ટ ધર્મીના કથનરૂપ પ્રતિજ્ઞા છે અને ‘પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી’ એ હેતુ છે. તથા ‘જે પ્રયત્ન દ્વારા’ ઇત્યાદિ કહ્યું છે તેમાં અન્વયવ્યાપ્તિ પ્રદર્શન કરી સ્તંભરૂપ સાધમ્યં દષ્ટાંત અને ‘જે પરિણુતિમાન ન હોય’ ઇત્યાદિ કહ્યું છે તેમાં વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનું પ્રદર્શન કરી વૈધમ્યં દષ્ટાંત બતાવ્યું છે. ‘શબ્દ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે’ એ ઉપનય છે અને ‘માટે પરિણુતિમાન છે’ એ નિગમન છે.

§૨ યદ્યપિ કાર્યાદિ હેતુઓમાં પણ વ્યાખ્યત્વ છે, કારણ કે-તેઓ પણ સાધ્યના વ્યાખ્ય છે, તો પણ તે વ્યાખ્યત્વ અહીં વિવક્ષિત નથી પરંતુ જે સાધ્યની સાથે કથંચિત્ તાદાત્મ્યપરિણામને પામેલ હોય પણ કાર્યકારણાદિ રૂપ ન હોય એવું પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિ હેતુનું વ્યાખ્યસ્વરૂપ જ અહીં વિવક્ષિત છે. તેથી કોઈ દોષ નથી. ૭૭

(ટિ.) ધ્વનિઃ પરિણતિમાનિત્યાદિ । શબ્દોઽનિત્યઃ । યદા શબ્દમુદ્દિશ્ય પ્રયત્નાનન્તરી-
કત્વહેતુવશાદનિત્યત્વં સાધ્યતે તદા વિશિષ્ટં શબ્દ પક્ષીકૃત્ય પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં સાધનમુપન્ય-
સનીયમ્ । અન્યથા હિ શબ્દમાત્રપરિગ્રહે પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમવ્યાપકાઽસિદ્ધ સ્યાત્ । નહિ પ્રયત્ના-
નન્તરં સર્વશબ્દાના જન્માઽસ્તિ । ઘન્ટાવેળ્વાદૌ વાતાદપિ શબ્દપ્રાદુર્ભાવાત્ । યદ્યપીત્યાદિ ॥
વ્યાપ્યત્વમિતિ હેતુત્વમ્ । કાર્યાદિહેત્નામિતિ કૃતકત્વાદીનામપિ । તદિતિ કૃતકત્વ-
હેતુત્વમ્ । હ્યેતિ શબ્દાનિત્યત્વે સાધ્યે ॥ તદાત્મીભૂતસ્યેતિ વ્યાપ્યરૂપસંજાતસ્ય કૃતકત્વાદિ-
વ્યતિરિક્તસ્ય । સ્વરૂપમિતિ વિવક્ષિતમ્ ॥૭૮॥

અથ કાર્યાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધ્યાદીનુદાહરન્તિ—

અસ્ત્યત્ર ગિરિનિકુઞ્જે ધનઞ્જયો ધૂમસમુપ્લમ્ભાદિત્તિ કાર્યસ્ય ॥૭૮॥

§ ૧ સાધ્યેનાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ પૂર્વમૂત્રાદિહોત્તરત્ર ચાનુવર્તનોયન્ ॥ ૭૮ ॥

ભવિષ્યતિ વર્ષ તથાવિધવાન્નિશ્ચાન્નિલોકનાદિતિ કારણસ્ય ॥ ૭૯ ॥

§ ૧ તથાવિધેતિ સાત્તિનયોન્નત્ત્વાદિધર્મોપત્ત્વં નૃત્યતે ॥ ૭૯ ॥

ઉદેપ્યતિ મુહૂર્તાન્તે તિપ્યતારકાઃ પુનર્વશ્વદ્યદર્શનાદિતિ પૂર્વચન્સ્ય ॥ ૮૦ ॥

§ ૧ તિપ્યતારકેનિ પુષ્યનન્ત્રમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉદગુર્મુહૂર્તાત્પૂર્વે પૂર્વફલગુન્ય ઉત્તરફલગુર્નાનામુદ્ગમોપલબ્ધેરિન્યુત્તરચરમ્યા ॥૮૧॥

अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः समास्वाद्यमानरसविशेषादिति सहचरस्य ॥८२॥

§ ૧ इयं च साक्षात् षोढाऽविरुद्धोपलब्धिरुक्ता । परम्परया पुनः संभवन्तीयमत्रै-
वान्तर्भावनीया । तद्यथा, कार्यकार्याऽविरुद्धोपलब्धिः कार्याविरुद्धोपलब्धौ । अभूदत्र
कोशः कलशोपलम्भात् इति । कोशस्य हि कार्यं कुरूलस्तस्य चाविरुद्धं कार्यं कुम्भ
इत्येवमन्या अप्यत्रैवान्तर्भावनीयाः ॥ ८२ ॥

कार्याविरुद्धोपलब्ध्यादिनां ઉદાહરણો—

આ પર્વતના નિકુંજમાં અગ્નિ છે, કારણ કે-ધૂમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે
છે—આ કાર્યની. ૭૮.

§૧ 'સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ છે' એ પ્રમાણે પૂર્વસૂત્રમાંથી અહીં
અને હવે પછીના સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ કરી લેવી. ૭૮.

વરસાદ થશે. કારણ કે-તથાવિધ વાદળાં જોવામાં આવે છે—આ કારણની. ૭૯.

§૧ પ્રત્યુત્તમાં તથાવિધ એટલે અતિશય ઊંચા વગેરે વાદળાં સમજવાં.
અર્થાત્ એવાં વાદળાં જે અવશ્ય વરસે. ૭૯.

એક મુહૂર્ત પછી તિષ્ઠતારકાનો ઉદય થશે. કારણ કે-અત્યારે પુનર્વાસુ-
નક્ષત્રનો ઉદય જોવામાં આવે છે—આ પૂર્વચરની. ૮૦

§૧ તિષ્ઠતારા એટલે પુષ્ય નક્ષત્ર સમજવું. ૮૦.

એક મુહૂર્ત પહેલાં પૂર્વફલગુની નક્ષત્રનો ઉદય થઈ ગયો છે— આ ઉત્તર-
ચરની ૮૧.

આ કેરીમાં રૂપ વિશેષ છે. કારણ કે આખવામાં આવતો રસ વિશેષ છે,
આ સહચરની. ૮૨.

§૧ આ પ્રમાણે છ પ્રકારની સાક્ષાત્ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવામાં આવી. અને
પરપરાએ તો જે અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ થાય છે, તેમનો આમાં જે અન્તર્ભાવ
કરવો. તે આ પ્રમાણે—કાર્યકાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનો કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં અન્તર્ભાવ
છે. જેમકે-અહીં કોશહતો, કારણ કે-કલશની ઉપલબ્ધિ થાય છે. અહીં કોશનું
કાર્ય કુશલ છે અને તેનું અવિરુદ્ધ કાર્ય કલશ છે. આ પ્રમાણે અન્ય
જે પરંપરાએ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ હોય તેમનો ઉપરોક્ત અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓમાં
અન્તર્ભાવ કરી લેવો. ૮૨.

अव्युता विरुद्धोपलब्धिमेदानाहु -

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिषत्तो मत्प्रकारा ॥८३॥

હવે વિરુદ્ધોપલબ્ધિના ભેદો જણાવે છે -

પ્રતિષેધને મિદ્ધ કરનારી વિરુદ્ધોપલબ્ધિ માત્ર પ્રકારે છે. ૮૩.

प्रथमप्रकारं प्राक् प्रमाद्यन्ति-

ત્રણાઘા સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ ॥૮૪॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યસ્યાર્થસ્ય યઃ સ્વભાવઃ સ્વરૂપમ્ , તેન સહ યત્ સાક્ષાદ્ વિરુદ્ધમ્ , તસ્યોપલબ્ધિઃ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ ॥૮૪॥

एतामुदाहरन्ति—

यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् ॥८५॥

§ ૧ સ્પષ્ટો હિ સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોઃ સાક્ષાદ્વિરોધો ભાવાઽભાવયોરિવ ।

§ ૨ નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરેવ યુક્તઃ ‘‘યાવાન્ કશ્ચિત્ પ્રતિષેધઃ સ સર્વોઽનુપલબ્ધેઃ’’ ઇતિ વચનાદિતિ ચેત્ । તન્મલીમસમ્ । ઉપલમ્ભાભાવસ્યાત્ર હેતુત્વેનાનુપન્યાસાત્ । અથ વિરુદ્ધયોઃ સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોર્વહ્નિશીતસ્પર્શયોરિવ પ્રથમં વિરોધઃ સ્વભાવાનુપલબ્ધ્યા પ્રતિપન્ન ઇત્યનુપલબ્ધિમૂલત્વાત્સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધેરનુપલબ્ધિરૂપત્વં યુક્તમેવેતિ ચેત્ । તર્હિ સાધ્યધર્મિણિ મૂઢરાદૌ, સાધને ચ ધૂમાદાવધ્યક્ષીકૃતે સતી-દમપ્યનુમાનં પ્રવર્તત ઇતિ પ્રત્યક્ષમૂલત્વાદિદમપિ પ્રત્યક્ષં કિં ન સ્યાત્ ? ઇતિ ॥૮૫॥

પ્રથમ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પહેલો પ્રકાર પ્રકટ કરે છે—

તેમાંનો પહેલો ભેદ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે. ૮૪.

§૧ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થના સ્વભાવ—સ્વરૂપની સાથે જેનો સાક્ષાત્ વિરોધ હોય તેની ઉપલબ્ધિ તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે. ૮૪.

તેનું ઉદાહરણ—

જેમકે—સર્વથા એકાન્ત નથી, કારણ કે અનેકાન્તની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૮૫.

§૧ ભાવ અને અભાવની જેમ એકાન્ત અને અનેકાન્તનો સાક્ષાત્ વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે.

§૨ શંકા : પ્રસ્તુત વિરોદ્ધોપલબ્ધિરૂપ હેતુને અનુપલબ્ધિહેતુરૂપ જ માનવો જોઈએ કારણકે કહેવામાં આવ્યું છે કે—‘‘જે કોઈ પ્રતિષેધ છે તે સૌ અનુપલબ્ધિથી જ સિદ્ધ થાય છે’’

સમાધાન : આમ કહેવું યુક્તિહીન છે. કારણ કે—અહીં ઉપલબ્ધિના અભાવને હેતુ તરીકે કહેલ નથી. તો તે અનુપલબ્ધિ કેમ કહેવાય ?

શંકા : અગ્નિ અને શીત સ્પર્શની જેમ સર્વથા વિરુદ્ધ એવા એકાન્ત અને અનેકાન્તનો વિરોધ સર્વ પ્રથમ સ્વભાવાનુપલબ્ધિથી જ જાણ્યો છે માટે અનુપલબ્ધિમૂલક હોવાથી સ્વભાવવિરુદ્ધઉપલબ્ધિને પણ અનુપલબ્ધિરૂપ જ માનવી તે યુક્તિસિદ્ધ કહેવાય.

સમાધાન : તો પછી સાધ્ય ધર્મી પર્વતાદિનું અને ધૂમાદિ હેતુઓનું પ્રત્યક્ષ ધયા પછી જ અનુમાન પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષમૂલક હોવાથી એ અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષરૂપ કેમ ન માનવું ? ૮૫.

(પ૦) નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરિતિ પરવાકયમ । અથ વિરુદ્ધયોરિત્યાદિ પગ્યાગ્ગમ ॥૮૫॥

(ટિ૦) નાસ્તિ સર્વથૈકાન્ત ઇત્યાદિ ।

ઉપલમ્ભાભાવસ્યેતિ નાત્ર પ્રનન્વયપ્રતિષેધનાત્રં મિન્તુ પર્યયાત્ । ન ચ વન્વયન્નવદિધિ-સ્પ. । અત્તેતિ સર્વથૈકાન્તનિષેધાનુમાને ॥૮૫॥

અસ્તીહ સહકારફલે રૂપવિશેષઃ સમાસ્વાઘમાનરસવિશેષાદિતિ સહચરસ્ય ॥૮૨॥

§ ૧ इयं च साक्षात् षोढाऽविरुद्धोपलब्धिर्मुक्ता । परम्परया पुनः संभवन्तीयमत्रै-
वान्तर्भावनीया । तद्यथा, कार्यकार्याऽविरुद्धोपलब्धिः कार्याविरुद्धोपलब्धौ । अभूदत्र
कोशः कलशोपलम्भात् इति । कोशस्य हि कार्यं कुशूलस्तस्य चाविरुद्धं कार्यं कुम्भ
इत्येवमन्या अप्यत्रैवान्तर्भावनीयाः ॥ ८२ ॥

કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધ્યાદિનાં ઉદ્ઘાટરણો—

આ પર્વતના નિકુંજમાં અગ્નિ છે, કારણ કે-ધૂમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે—આ કાર્યની. ૭૮.

§૧ 'સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ...ઉપલબ્ધિ છે' એ પ્રમાણે પૂર્વસૂત્રમાંથી અહીં
અને હવે પછીના સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ કરી લેવી. ૭૮.

વરસાદ થશે. કારણ કે-તથાવિધ વાદળાં જોવામાં આવે છે—આ કારણની. ૭૯.

§૧ પ્રસ્તુતમાં તથાવિધ એટલે અતિશય ઊંચા વગેરે વાદળાં સમજવાં.
અર્થાત્ એવાં વાદળાં જે અવશ્ય વરસે. ૭૯.

એક મુહૂર્ત પછી તિબ્યતારકાનો ઉદય થશે. કારણ કે-અત્યારે પુનર્વસુ-
નક્ષત્રનો ઉદય જોવામાં આવે છે—આ પૂર્વચરની. ૮૦

§૧ તિબ્યતારા એટલે પુબ્ય નક્ષત્ર સમજવું. ૮૦.

એક મુહૂર્ત પહેલાં પૂર્વકુંડલિની નક્ષત્રનો ઉદય થઈ ગયો છે— આ ઉત્તર-
ચરની. ૮૧.

આ કેરીમાં રૂપ વિશેષ છે. કારણ કે આખવામાં આવતો રસ વિશેષ છે,
આ સહચરની. ૮૨.

§૧ આ પ્રમાણે છ પ્રકારની સાક્ષાત્ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવામાં આવી. અને
પરપરાએ તો જે અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ થાય છે, તેમનો આમાં જ અન્તર્ભાવ
કરવો. તે આ પ્રમાણે—કાર્યકાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનો કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં અન્તર્ભાવ
છે, જેમકે-અહીં કોશ હોતો, કારણ કે-કલશની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અહીં કોશનું
કાર્ય કુશૂલ છે અને તેનું અવિરુદ્ધ કાર્ય કલશ છે. આ પ્રમાણે અન્ય
જે પરંપરાએ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ હોય તેમનો ઉપરોક્ત અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓમાં
અન્તર્ભાવ કરી લેવો. ૮૨.

अधुना विरुद्धोपलब्धिभेदानाहुः—

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा ॥८३॥

હવે વિરુદ્ધોપલબ્ધિના ભેદો જણાવે છે —

પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરનારી વિરુદ્ધોપલબ્ધિ સાત પ્રકારે છે. ૮૩.

प्रथमप्रकारं प्राक् प्रकाशयन्ति—

तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ॥८४॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યસ્યાર્થસ્ય યઃ સ્વભાવઃ સ્વરૂપમ્ , તેન સહ યત્ સાક્ષાદ્ વિરુદ્ધમ્ , તસ્યોપલબ્ધિઃ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ ॥૮૪॥

एतामुदाहरन्ति—

यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् ॥૮૫॥

§ ૧ સ્પષ્ટો હિ સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોઃ સાક્ષાદ્વિરોધો ભાવાઽભાવયોરિવ ।

§ ૨ નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરેવ યુક્તઃ “યાવાન્ કશ્ચિત્ પ્રતિષેધઃ સ સર્વોઽનુપલબ્ધેઃ” ઇતિ વચનાદિતિ ચેત્ । તન્મલીમસમ્ । ઉપલમ્ભાભાવસ્યાત્ર હેતુત્વેનાનુપન્યાસાત્ । અથ વિરુદ્ધયોઃ સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોર્વહિશીતસ્પર્શયોરિવ પ્રથમં વિરોધઃ સ્વભાવાનુપલબ્ધ્યા પ્રતિપન્ન ઇત્યનુપલબ્ધિમૂલત્વાત્સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધેરનુપલબ્ધિરૂપત્વં યુક્તમેવેતિ ચેત્ । તર્હિ સાધ્યધર્મિણિ મૂઢરાદૌ, સાધને ચ ધૂમાદાવધ્યક્ષીકૃતે સતી-દમપ્યનુમાનં પ્રવર્તત ઇતિ પ્રત્યક્ષમૂલત્વાદિદમપિ પ્રત્યક્ષં કિં ન સ્યાત્ ? ઇતિ ॥૮૫॥

પ્રથમ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિનેા પહેલો પ્રકાર પ્રકટ કરે છે—

તેમાંનેા પહેલો ભેદ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે. ૮૪.

§૧ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થના સ્વભાવ—સ્વરૂપની સાથે જેનેા સાક્ષાત્ વિરોધ હોય તેની ઉપલબ્ધિ તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે. ૮૪.

તેનું ઉદાહરણ—

જેમકે—સર્વથા એકાન્ત નથી, કારણ કે અનેકાન્તની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૮૫.

§૧ ભાવ અને અભાવની જેમ એકાંત અને અનેકાન્તનો સાક્ષાત્ વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે.

§૨ શંકા : પ્રસ્તુત વિરોદ્ધોપલબ્ધિરૂપ હેતુને અનુપલબ્ધિહેતુરૂપ જ માનવો જેઈએ કારણકે કહેવામાં આવ્યું છે કે—“જે કોઈ પ્રતિષેધ છે તે સૌ અનુપલબ્ધિથી જ સિદ્ધ થાય છે.”

સમાધાન : આમ કહેવું યુક્તિહીન છે. કારણ કે—અહીં ઉપલબ્ધિના અભાવને હેતુ તરીકે કહેલ નથી. તો તે અનુપલબ્ધિ કેમ કહેવાય ?

શંકા : અગ્નિ અને શીત સ્પર્શની જેમ સર્વથા વિરુદ્ધ એવા એકાન્ત અને અનેકાન્તનો વિરોધ સર્વ પ્રથમ સ્વભાવાનુપલબ્ધિથી જ જાણ્યો છે માટે અનુપલબ્ધિમૂલક હોવાથી સ્વભાવવિરુદ્ધઉપલબ્ધિને પણ અનુપલબ્ધિરૂપ જ માનવી તે યુક્તિસિદ્ધ કહેવાય.

સમાધાન : તો પછી સાધ્ય ધર્મી પર્વાતાદિનું અને ધૂમાદિ હેતુઓનું પ્રત્યક્ષ ધયા પછી જ અનુમાન પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષમૂલક હોવાથી એ અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષરૂપ કેમ ન માનવું ? ૮૫.

(૫૦) નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરિતિ પરવાચનમ્ । અથ વિરુદ્ધયોરિત્યાદિ પરવાચનમ્ ॥૮૫॥

(ટિ૦) નાસ્તિ સર્વથૈકાન્ત સ્ત્યાદિ ।

ઉપલમ્ભાભાવસ્યેતિ નાત્ર પ્રત્યક્ષપ્રતિષેધનાત્રં મિન્તુ પર્યુદાનઃ । ન ન નન્વયમનુપલબ્ધિરૂપ । અત્રેતિ સર્વથૈકાન્તપ્રતિષેધાનુમાને ॥૮૫॥

વિરુદ્ધોપલબ્ધેરાઘપ્રકારં પ્રદર્શ્ય શેષાનાઠ્યાન્તિ—

પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધવ્યાપ્તાદીનામુપલબ્ધયઃ षટ્ ॥૮૬॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યેનાર્થેન સહ યે સાક્ષાદ્વિરુદ્ધાસ્તેષાં યે વ્યાપ્તાદયો વ્યાપ્ય-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચરોત્તરચર-સહચરાસ્તેષામુપલબ્ધયઃ षટ્ ભવન્તિ । વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિશ્ચેતિ ॥૮૬॥

વિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પ્રથમ પ્રકાર જણાવ્યો. હવે બીજા વિષે જણાવે છે— પ્રતિષેધ્ય(જેનો પ્રતિષેધ કરવાનો છે)થી વિરુદ્ધ પદાર્થના વ્યાપ્તાદિની ઉપલબ્ધિઓ છ પ્રકારની છે. ૮૬

§૧ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થની સાથે જેનો સાક્ષાત્ વિરોધ છે તેવા વિરુદ્ધ પદાર્થોના જે વ્યાપ્તાદિ—એટલે કે વ્યાપ્ય-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર અને સહચર છે તેની ઉપલબ્ધિઓ છ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—૧ વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ, ૨ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, ૩ વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ, ૪ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિ, ૫ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ, અને ૬ વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિ. ૮૬.

ક્રમેણાસામુદાહરણાન્યાહુઃ—

વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિર્યથા નાસ્ત્યસ્ય પુંસસ્તત્ત્વેષુ નિશ્ચયસ્તત્ર સન્દેહાત્ ॥૮૭॥

§ ૧ અત્ર જીવાદિતત્ત્વગોચરો નિશ્ચયઃ પ્રતિષેધ્યઃ, તદ્વિરુદ્ધશ્ચાનિશ્ચયઃ, તેન વ્યાપ્તસ્ય સન્દેહસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૮૭॥

છ પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

આ પુરુષને તત્ત્વોમાં નિશ્ચય નથી. કારણ કે—તેને તેમાં સંદેહ છે—આ વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ છે ૮૭

§૧ અહીં જીવાદિતત્ત્વોનો નિશ્ચય પ્રતિષેધ્ય છે, તેથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ 'અનિશ્ચય' છે, તેનાથી વ્યાપ્ત સંદેહ છે. તે સંદેહની ઉપલબ્ધિ છે તેથી નિશ્ચય સંભવે નહિ. સારાંશ કે વ્યાપ્ત એટલે વ્યાપ્ય છે. તેની ઉપલબ્ધિ અહીં સમજવાની છે. એટલે જ્યાં વ્યાપ્ય—વ્યાપ્ત હોય ત્યાં વ્યાપક હોય જ તેથી સંદેહ હોઈ અનિશ્ચય હોય જ. ૮૭.

વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિર્યથા ન વિદ્યતેઽસ્ય ક્રોધાદ્યુપશાન્તિર્વદનવિકારાદેઃ ॥૮૮॥

§૧ વદનવિકારસ્તાપ્રતાદિઃ, આદિશબ્દાદધરસ્ફુરણાદિપરિગ્રહઃ । અત્ર ચ પ્રતિષેધ્યઃ ક્રોધાદ્યુપશમઃ, તદ્વિરુદ્ધસ્તદનુપશમઃ, તત્કાર્યસ્ય વદનવિકારાદેરુપલબ્ધિઃ ॥૮૮॥

આ પુરુષમાં ક્રોધાદિની શાન્તિ નથી કારણ કે—તેના મુખ ઉપર વિકારવગેરે જેવામાં આવે છે—આ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ છે. ૮૮.

§૧ વદન વિકાર-એટલે મુખની લાલાશ વિગેરે જાણવાં અને આદિ શબ્દથી હોઠનું સ્ફુરાયમાન થવું—હોઠનું ફરકવું, ભ્રુકુટિ વાંકી થવી, આંખ લાલ થવી વિગેરેનું ગ્રહણ જાણવું આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધ્ય છે ક્રોધાદિનો ઉપશમ, તેથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ છે ક્રોધાદિનો અનુપશમ અને તેનાં કાર્ય વદન વિકારાદિની ઉપલબ્ધિ છે, તેથી ક્રોધના ઉપશમનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૮૮.

વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિર્યથા નાસ્ય મહર્ષેરસત્યં વચઃ સમસ્તિ રાગદ્વેષ-
કાલુષ્યાઽકલઙ્કિતજ્ઞાનસંપન્નત્વાત્ ॥૮૯॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યેન હ્યસત્યેન સહ વિરુદ્ધં સત્યમ્, તસ્ય કારણં રાગદ્વેષકાલુષ્યા-
કલઙ્કિતજ્ઞાનમ્ । તત્ કુતશ્ચિત્સૂક્તામિધાનાદેઃ સિદ્ધચત્ સત્યં સાધયતિ । તચ્ચ
સિદ્ધચદસત્યં પ્રતિષેધતિ ॥૮૯॥

આ મહર્ષિ અસત્ય વચન યોલતા નથી, કારણ કે તે રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યના કલંકરહિત જ્ઞાનવાળા છે. આ વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ છે. ૮૯.

§૧ અહીં પ્રતિષેધ્ય 'અસત્ય' છે તેનાથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ સત્ય છે અને સત્યનું કારણ રાગદ્વેષરૂપ કલિમાથી રહિત જ્ઞાન છે. એવા જ્ઞાનની સિદ્ધિ કેઈ પ્રકારની સૂક્તિથી થાય છે. તેનું જ્ઞાન સત્યને સિદ્ધ કરે છે અને સિદ્ધ થતું સત્ય અસત્યનો નિષેધ કરે છે. ૮૯.

(૫૦) પ્રતિષેધ્યેન હ્યોત્યાદિગથે સિદ્ધચદિતિ જ્ઞાનં સિદ્ધચત્ ॥૮૯॥

વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિર્યથા નોદ્ગમિષ્યતિ મુહૂર્તાન્તે પુષ્યતારા રોહિ-
ણ્યુદ્ગમાત્ ॥૯૦॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યોઽત્ર પુષ્યતારોદ્ગમઃ, તદ્વિરુદ્ધો મૃગશીર્ષોદયઃ, તદનન્તરં પુનર્વસૂદ-
યસ્યૈવ ભાવાત્ । તત્પૂર્વચરો રોહિણ્યુદયસ્તસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૯૦॥

એક મુહૂર્ત પછી પુષ્યતારા નક્ષત્રનો ઉદય નહિ થાય, કારણ કે-અત્યારે રોહિણી નક્ષત્રનો ઉદય છે આ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિ છે. ૯૦.

§૧ અહીં પુષ્યતારાનો ઉદય પ્રતિષેધ્ય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ મૃગશીર્ષનો ઉદય છે. કારણ કે-પુષ્યતારાની પહેલાં પુનર્વાસુ નક્ષત્રનો જ ઉદય થાય છે પણ અહીં તે મૃગશીર્ષના પણ પૂર્વચર રોહિણીના ઉદયની ઉપલબ્ધિ છે. ૯૦.

વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિર્યથા નોદ્ગાન્મુહૂર્તાત્પૂર્વ મૃગશિરઃ પૂર્વફલ્ગુન્યુદયાત્ ॥૯૧॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યોઽત્ર મૃગશીર્ષોદયઃ, તદ્વિરુદ્ધો મઘોદયઃ, અનન્તરમાર્ઘોદયાદૈરૈવ
ભાવાત્ । તદુત્તરચરઃ પૂર્વફલ્ગુન્યુદયસ્તસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૯૧॥

એક મુહૂર્ત પહેલાં મૃગશિર નક્ષત્રનો ઉદય થયેા નથી. કારણ કે-અત્યારે પૂર્વફલ્ગુની નક્ષત્રનો ઉદય છે, આ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ છે. ૯૧.

§૧ અહીં મૃગશીર્ષનો ઉદય પ્રતિષેધ્ય છે, તેનાથી વિરુદ્ધ મઘાનો ઉદય છે અને મૃગશીર્ષના ઉદય પછી આર્દ્રાનો જ ઉદય થાય છે પણ અહીં તે મઘાન ઉત્તરચર પૂર્વ ફલ્ગુનીના ઉદયની ઉપલબ્ધિ છે ૯૧.

વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિર્યથા નાસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનં સમ્યગ્દર્શનાત્ ॥૧૨॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યેન હિ મિથ્યાજ્ઞાનેન સહ વિરુદ્ધં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્, તત્સહચરં સમ્યગ્-
દર્શનમ્ । તચ્ચ પ્રાણ્યનુકમ્પાદેઃ કુતચ્ચિત્ લિજ્ઞાત્પ્રસિદ્ધચત્સહચરં સમ્યગ્જ્ઞાનં
સાધયતિ ।

§ ૨ इयं च सप्तप्रकाराऽपि विरुद्धोपलब्धिः प्रतिषेध्येनार्थेन साक्षाद्विरोधमा-
श्रित्योक्ता, परम्परया विरोधाश्रयणेन त्वनेकप्रकारा विरुद्धोपलब्धिः संभवन्त्यत्रैवाभियु-
क्तैरन्तर्भावनीया । तद्यथा कार्यविरुद्धोपलब्धिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः कारणविरुद्धोपलब्धिरिति
त्रयं स्वभावविरुद्धोपलब्धौ । तत्र कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र देहिनि दुःखकारणमस्ति,
सुखोपलम्भादिति । साक्षादत्र सुखदुःखयोर्विरोधः । प्रतिषेध्यस्वभावेन तु दुःख-
कारणेन परम्परया । व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—न सन्निकर्षादिः प्रमाणम्, अज्ञान-
त्वादिति । साक्षादत्र ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोर्विरोधः, प्रतिषेध्यस्वभावेन तु ज्ञानत्वव्याप्येन
प्रामाण्येन व्यवहितः । कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नासौ रोमहर्षादिविशेषवान्,
समीपवर्तिपावकविशेषादिति । अत्र पावकः साक्षाद्विरुद्धः शीतेन । प्रतिषेध्यस्वभावेन
तु रोमहर्षादिना शीतकार्येण पारम्पर्येण ।

§ ૩ ये तु— नास्त्यस्य हिमजनितरोमहर्षादिविशेषो धूमात्; प्रतिषेध्यस्य हि
रोमहर्षादिविशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इत्यादयः कारणविरुद्धकार्यो-
पलब्ध्यादयो विरुद्धोपलब्धेर्भेदाः—ते यथासंभवं विरुद्धकार्योपलब्ध्यादिष्वन्तर्भाव-
नीयाः ॥१२॥

આ પુરુષને મિથ્યાજ્ઞાન નથી, કારણ કે—તેને સમ્યગ્દર્શન છે. આ વિરુદ્ધ
સહચરોપલબ્ધિ છે. ૯૨.

§૧ અહીં પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાજ્ઞાન છે તેનાથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને
તેનું સહચર સમ્યગ્દર્શન છે અને પ્રાણી ઉપર અનુકમ્પાદિ કોઈ પણ હેતુથી
સધાતું તે સમ્યગ્દર્શન પોતાના સહચર સમ્યગ્જ્ઞાનને સિદ્ધ કરે છે.

§૨ આ સાત પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ સાથે સાક્ષાત્ વિરોધને
આધારે કહી છે. પરંતુ પરંપરાએ વિરોધનો આશ્રય કરવામાં આવે તો બે
અનેક પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ થાય છે, તેનો બુદ્ધિમાનોએ આમાં જ અન્ત-
ભાવ કરી લેવો, તે આ પ્રમાણે—કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિ,
કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિ—આ ત્રણનો સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં અન્તભાવ કરવો.
તેમાં કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—આ આત્માને વિષે હું ખતું કારણ નથી,
કારણ કે—સુખની પ્રતીતિ થાય છે. સુખ અને દુઃખનો પરસ્પર સાક્ષાત્ વિરોધ
છે, પણ પ્રસ્તુતમાં પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ દુઃખના કારણ સાથે સુખનો વિરોધ પર-
પરાથી છે. વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણરૂપ નથી,

કારણ કે-તે અજ્ઞાનરૂપ છે. અહીં જ્ઞાનત્વ અને અજ્ઞાનત્વનો સાક્ષાત્ વિરોધ છે, પરંતુ પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ જ્ઞાનત્વના વ્યાખ્ય પ્રામાણ્ય સાથે અજ્ઞાનને પરંપરાએ વિરોધ છે. કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—આ પુરુષ રોમહર્ષાદિરૂપ વિશેષ-વાણી નથી, કારણ કે-નજીકમાં અગ્નિવિશેષ છે. અહીં અગ્નિ અને શીતનો પરસ્પર સાક્ષાત્ વિરોધ છે, પરંતુ પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ શીતના કાર્યરૂપ રોમહર્ષાદિ સાથે અગ્નિનો પરંપરાએ વિરોધ છે.

§૩ વળી, આ પુરુષને હિમ(ખરફ)જનિત રોમહર્ષાદિવિશેષ નથી. કારણ કે-અહીં ધૂમ છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રતિષેધ્ય રોમહર્ષાદિવિશેષ છે, તેનું કારણ હિમ છે. તેનાથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ અગ્નિ છે, અને તેનું કાર્ય ધૂમ છે—આ પ્રમાણે કારણવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ વિગેરે જે વિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ છે :તેનો યથાસંભવ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ આદિમાં અન્તર્ભાવ કરવો. ૯૨.

(૫૦) તत्र कार्यविरुद्धोपलब्धिरिति तत्र तासां मध्ये । ज्ञानत्वव्याप्येनेति ज्ञानत्वं साधकत्वं यस्येति विग्रहः । ये त्विति 'धर्मोत्तरादयः (?) ॥૧૨॥

(ટિ.) કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિત્યાદિ દુઃખકારણં વિષાદિ, કાર્યં દુઃખમ્ ॥૧૨॥

इति श्री साधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-
विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पनके तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥

सम्प्रत्यनुपलब्धि प्रकारतः प्राहुः—

अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यम्, अविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्च ॥१३॥

§ ૧ અવિરુદ્ધસ્ય પ્રતિષેધ્યેનાર્થેન સહ વિરોધમપ્રાપ્તસ્યાનુપલબ્ધિરવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિઃ । एवं विरुद्धानुपलब्धिरपि ॥૧૩॥

अनुपलब्धिना लेद—

अनुपलब्धिना पणु ये लेद છે- અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ. ૯૩.

§૨ અવિરુદ્ધ-અટલે પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ સાથે જેને વિરોધ ન હોય, તેની જે અનુપલબ્ધિ. તે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ છે. એ જ રીતે વિરુદ્ધ-અટલે પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ સાથે જેને વિરોધ હોય તેની અનુપલબ્ધિ, તે વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ છે. ૯૩.

(૫૦) अविरुद्धानुपलब्धिरिति निषेधसाधयित्री । विरुद्धानुपलब्धिरिति विधि-
नाधयित्री ॥૧૩॥

सम्प्रत्यविरुद्धानुपलब्धेर्निषेधसिद्धौ प्रकारसङ्ख्यामाह्वयान्ति—

तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे समप्रकारा ॥१४॥

अमूनेव प्रकारान् प्रकटयन्ति—

प्रतिषेधेनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारणपृत्रचरोत्तरचर-

सत्चराणामनुपलब्धिः ॥१५॥

૧ एवं च स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारणानु-
पलब्धिः, पूर्वचरानुपलब्धिः, उत्तरचरानुपलब्धिः, सहचरानुपलब्धिश्चेति ॥१५॥

પ્રતિષેધસાધક અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના લેહોની સંખ્યા જણાવે છે —

પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરનારી અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ સાત પ્રકારે છે ૯૪.

તે પ્રકારોનું પ્રકાશન—

પ્રતિષેધય પદાર્થની સાથે અવિરુદ્ધ એવાં સ્વભાવ-વ્યાપક-કાર્ય-કારણ-
પૂર્વચર-ઉત્તરચર અને સહચરની અનુપલબ્ધિ છે. ૯૫.

§૧ એ રીતે ૧ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, ૨ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, ૩ કાર્યાનુપલબ્ધિ,
૪ કારણાનુપલબ્ધિ, ૫ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ, ૬ ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિ અને ૭ સહ-
ચરાનુપલબ્ધિ-આ સાત લેહ અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિનાં છે. ૯૫.

क्रमेणामूनुदाहरन्ति—

स्वभावानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य
तत्स्वभावस्यानुपलम्भात् ॥१६॥

§ ૧ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति उपलब्धिर्ज्ञानम्, तस्य लक्षणानि कारणानि चक्षु-
रादीनि, तैर्ह्युपलब्धिर्लक्ष्यते जन्यत इति यावत् तानि प्राप्तः; जनकत्वेनोपलब्धिकारणा-
न्तर्भावात् स तथा दृश्य इत्यर्थस्तस्यानुपलम्भात् ॥१६॥

સાત પ્રકારની અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

આ ભૂતલમાં કુંભ નથી, કારણ કે-ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત તેના સ્વભાવનો
અનુપલંભ છે. આ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ છે. ૯૬.

§૨. 'ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત'—આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-ઉપલબ્ધિ—
એટલે જ્ઞાન. લક્ષણ એટલે કારણો-ચક્ષુ ઈન્દ્રિય વગેરે. કારણ કે ચક્ષુ આદિ કાર-
ણોથી જ્ઞાન લક્ષિત થાય છે. અર્થાત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્ષુ આદિ કારણોને પ્રાપ્ત
થયેલ-એટલે કે જ્ઞાનનો જનક હોવાથી સ્વયં ઘટનો પણ જ્ઞાનના કારણોમાં
અન્તર્ભાવ થાય છે. અર્થાત્ તે પણ પોતાના દર્શનનું કારણ બનતો હોઈ ઉપ-
લબ્ધિ કારણને પ્રાપ્ત કહેવાય. એટલે કે તે દૃશ્ય છે. આમ કુંભ દૃશ્ય સ્વભાવ
છતાં તેની અનુપલબ્ધિ છે. ૯૬.

(૫૦) स तथा दृश्य इति द्रष्टुं योग्य ॥१६॥

व्यापकानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः पादपानुपलब्धेः ॥१७॥

कार्यानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्रાપ્રતિહતશક્તિકં बीजमङ्करानवलोकनात् ॥१८॥

§ ૧ अप्रतिहतशक्तिकत्वं हि कार्यं प्रत्यप्रतिवद्रसामर्थ्यत्वं कथ्यते । तेन बीज-
मात्रेण न व्यभिचारः ॥१८॥

कारणाऽनुपलब्धिर्यथा न सन्त्यस्य प्रथमप्रभृतयो भावास्तत्त्वार्थ-

श्रद्धानाभावात् ॥१९॥

§૧ પ્રજ્ઞાનપ્રવૃત્તયો જ્ઞાતા इति प्रज्ञानसंवेगनिर्वेदानुક્રમ્યાસ્તિત્વયત્ત્વજીવપરિણા-
મવિરોધાઃ । તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં તત્ત્વાજ્ઞાનઃ કુતોડપિ દેવદ્રવ્યમક્ષણાદેઃ પાપ-
કર્મણઃ સ્ત્રાણાત્સિદ્ધચંત્તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનકાર્યનૂતાનાં પ્રજ્ઞાનાદીનાનભાવં ગત્વતિ ॥૯૯॥

આ પ્રદેશમાં પતસ નથી કારણ કે-અહીં વૃક્ષ નથી, આ વ્યાપકાનુપ-
લબ્ધિ છે. ૯૬.

અહીં અપ્રતિહત શક્તિવાળું બીજ નથી, કારણ કે અંકુર દેખાતા નથી.
આ કાર્યાનુપલબ્ધિ છે. ૯૮.

§૧ કાર્યનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિએ જે કારણનું સામર્થ્ય પ્રતિબંધ રહિત હોય
તે કારણને અપ્રતિહતશક્તિક-એટલે કાર્યોત્પત્તિ માટે અવિરોધ કહેવાય છે.
આથી સામાન્ય બીજ વડે વ્યભિચાર થશે નહિ અર્થાત્ અહીં વિશિષ્ટ પ્રકારનું
બીજ વિવક્ષિત છે, છે હોય તો અંકુર ધાય જ. ૯૮.

આ પુરુષમાં પ્રશમ આદિ ભાવો નથી કારણ કે-તેને તત્ત્વાર્થમાં પ્રજ્ઞાનો
અભાવ છે-આ કારણાનુપલબ્ધિ છે. ૯૯.

§૧ 'પ્રશમ આદિ'નું વિવરણ છે કે, પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુક્રમ્યા
અને આસ્તિક્ય. એ જીવના પરિણામવિશેષો છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન એટલે સમ્યગ્
દર્શન. તેનો અભાવ કોઈ દેવદ્રવ્યના ભક્ષણાદિ પાપકર્મથી સિદ્ધ થાય છે અને તેથી
તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના કાર્યરૂપ પ્રશમાદિ ભાવોના અભાવનો ઘોષ કરાવે છે. ૯૯.

पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहूर्त्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रो-
दयादर्शनात् ॥૧૦૦॥

उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा नोद्गमत् पूर्वभद्रपदा मुहूर्त्तात्पूर्वमुत्तरभद्रपदोद्-
गमानवगमात् ॥૧૦૧॥

सहचरानुपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुप-
लब्धेः ॥૧૦૨॥

§૧ इयं च सप्तधाऽप्यनुपलब्धिः साक्षादनुपलम्भद्वारेण, परम्परया पुनरेषा सम्भ-
वन्त्यत्रैवाऽन्तर्भावनीया । तथाहि-नास्ति एकान्तनिरन्वयं तत्त्वम्, तत्र क्रमाना-
मानुपलब्धेरिति या कार्यव्यापकानुपलब्धिः, निरन्वयतत्त्वकार्यस्यार्थक्रियारूपस्य यद्वा-
पकं क्रमाक्रमरूपं तस्यानुपलम्भसद्भावात् । सा व्यापकानुपलब्धिर्गन्ध प्रदेयनीया ।
एवमन्या अपि यथासम्भवास्वेव विशन्ति ॥१०२॥

એક મુહૂર્ત પછી સ્વાતિ નક્ષત્રનો ઉદય નહિ થાય કારણ કે ચિત્રાનો
ઉદય જોવાતો નથી-આ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૦.

સારાંશ છે કે ચિત્રાના ઉદય પછી સ્વાતિનો ઉદય થાય છે. અહીં સ્વાતિનો
ઉદય પ્રતિષેધ્ય છે તેનાથી અવિરુદ્ધ પૂર્વચર ચિત્રાના ઉદયની અનુપલબ્ધિ છે,
માટે આ અવિરુદ્ધ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૦.

એક મુહૂર્ત પહેલાં પૂર્વભદ્રપદા નક્ષત્રનો ઉદય થયો નથી. કારણ કે ઉત્તર ભદ્રપદાનો ઉદય જણાતો નથી. આ અવિરુદ્ધોત્તરચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૧.

સારાંશ કે અહીં પ્રતિષેધ્ય પૂર્વભદ્રપદાનો ઉદય છે. તેનાથી અવિરુદ્ધ ઉત્તરચર ઉત્તરભદ્રપદાના ઉદયની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૧.

આ પુરુષને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણ કે—તેમાં સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ છે. આ સહચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૨.

§૧ આ સાત પ્રકારની અનુપલબ્ધિ સાક્ષાત્ અનુપલબ્ધિ-અનુપલબ્ધિ દ્વારા કહી છે. પરપરાએ તો તેના જે અનેક ભેદ થાય છે તેમનો આમાં જ અન્તર્ભાવ કરવો તે આ પ્રમાણે—તત્ત્વ એકાન્તે નિરન્વય (ઉચ્છિન્ન) નથી, કારણ કે—તેમાં ક્રમાક્રમની અનુપલબ્ધિ છે—આમાં નિરન્વય તત્ત્વનું કાર્ય અર્થક્રિયા છે અને તેના વ્યાપક ક્રમ-અક્રમ છે. એટલે એ કાર્યવ્યાપકાનુપલબ્ધિ કહેવાય. તેનો વ્યાપકાનુપલબ્ધિમાં અન્તર્ભાવ કરવો. આ રીતે પરંપરાથી થતી ધીજી અનુપલબ્ધિ-ઓનો પણ યથાસભવ ઉક્ત અનુપલબ્ધિઓમાં જ અન્તર્ભાવ થાય છે. ૧૦૨.

(૫૦) इयं च सप्तधाऽप्यनुपलब्धिरिति इयमुक्तरूपा । तत्रेति एकान्तानरन्वये तत्त्वे । कार्यव्यापकानुपलब्धिरित्यतः पुरः कथमिति योज्यम् ॥૧૦૨॥

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ વિધિસિદ્ધૌ ભેદતો માષન્તે—

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિસ્તુ વિધિપ્રતીતૌ પઞ્ચધા ॥૧૦૩॥

તાનેવ ભેદાનાહુઃ—

વિરુદ્ધકાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરાનુપલબ્ધિભેદાત્ ॥૧૦૪॥

§૧ વિધેયનાર્થેન વિરુદ્ધાનાં કાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરાણામનુપલબ્ધિ અનુપલબ્ધયસ્તૈર્ભેદો વિશેષસ્તસ્માત્ । તત્ત્વ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ શ્ચેતિ ॥૧૦૪॥

વિધિસાધક વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના ભેદોની સંખ્યા—

વિધિને સિદ્ધ કરનારી વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ પાંચ પ્રકારે છે ૧૦૩.

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના ભેદો—

વિરુદ્ધ એવાં કાર્ય-કારણ-સ્વભાવ-વ્યાપક અને સહચરના ભેદથી વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ પાંચ પ્રકારની છે. ૧૦૪.

§૧ વિધેય પદાર્થથી વિરુદ્ધ કાર્ય-કારણ-સ્વભાવ-વ્યાપક અને સહચરની અનુપલબ્ધિના વિશેષથી વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના પાંચ ભેદ થાય છે. તે આ પ્રમાણે— ૧ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિ, ૨ વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિ, ૩ વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિ, ૪ વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિ અને ૫ વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ. ૧૦૪.

ક્રમેણૈતાસામુદાહરણાન્યાહુઃ—

વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિર્યથાઽત્ર ગરીરિણિ રોગાતિશયઃ સમસ્તિ, નીરોગ-વ્યાપારાનુપલબ્ધેઃ ॥૧૦૫॥

§૧ વિધેયસ્ય હિ રોગાતિશયસ્ય વિરુદ્ધમારોગ્યમ્, તસ્ય કાર્યં વિશિષ્ટો વ્યાપારઃ, તસ્યાનુપલબ્ધિરિયમ્ ॥૧૦૫॥

અનુક્રમે એ બધીનાં ઉદાહરણો—

આ પ્રાણીમાં રોગનો અતિશય-છે, કારણ કે-તીરોગ વ્યાપાર જણાતો નથી. આ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૫.

§૧ અહીં વિધેય-સાધ્ય રોગાતિશય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ આરોગ્ય છે. તે આરોગ્યનું વિશિષ્ટ કાર્ય અનુપલબ્ધ છે. ૧૦૫.

વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિર્યથા વિદ્યતેઽત્ર પ્રાણિનિ કષ્ટમ્, ઇષ્ટસંયોગાભાવાત્ ॥૧૦૬॥

§૧ અત્ર વિધેયં કષ્ટમ્, તદ્વિરુદ્ધં સુખમ્, તસ્ય કારણં ઇષ્ટસંયોગઃ, તસ્યાનુપલબ્ધિરેષા ॥૧૦૬॥

આ પ્રાણીને કષ્ટ છે, કારણ કે-(તેને) ઇષ્ટસંયોગનો અભાવ છે. આ વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૬.

§૧ અહીં વિધેય કષ્ટ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ સુખ છે, તેનું કારણ ઇષ્ટ સંયોગની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૬.

વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિર્યથા વસ્તુજાતમનેકાન્તાત્મકમેકાન્તસ્વભાવાનુપલમ્ભાત્ ॥૧૦૭॥

§૧ વસ્તુજાતમન્તરજ્ઞો બહિરજ્ઞશ્ચ વિશ્વવર્તી પદાર્થસાર્થઃ । અમ્યતે ગમ્યતે નિશ્ચાયત ઇત્યન્તો ધર્મઃ, ન ઈકોઽનેકઃ, અનેકશ્ચાસાવન્તશ્ચાનેકાન્તઃ । સ આત્મા સ્વભાવો યસ્ય વસ્તુજાતસ્ય તદનેકાન્તાત્મકં સદસદાવનેકધર્માત્મકમિત્યર્થઃ । અત્ર હેતુઃ ઈકાન્તસ્વભાવસ્ય સદસદાવન્યતરધર્માવિધારણસ્વરૂપસ્યાનુપલમ્ભાદિતિ । અત્ર વિધેયેનાનેકાન્તાત્મકત્વેન સહ વિરુદ્ધઃ સદાવેકાન્તસ્વભાવઃ, તસ્યાનુપલબ્ધિરસૌ ॥૧૦૭॥

સમસ્ત વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે, કારણ કે એકાન્ત સ્વભાવ પ્રતીત નથી- આ વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૭.

§૧ સમસ્ત વસ્તુ-એટલે જગત્માં રહેલ અંતરંગ અને બાહ્ય એ બંને પ્રકારનો અર્થ સમૂહ. અમ્યતે-એટલે બોધ કરાય, નિશ્ચય કરાય, તે 'અન્ત'-એટલે ધર્મ. એક ન હોય તે અનેક. આ અનેક અને અન્ત બંને શબ્દોનો ધર્મ-ધારય સમાસ કરવાથી એટલે કે અનેક એવા જે અન્ત તે "અનેકાન્ત". એ અનેકાન્ત સ્વભાવ છે જેનો તે અનેકાન્તાત્મક. એટલે કે બધી વસ્તુઓ સત-અસત્ આદિ અનેકધર્મસ્વરૂપ છે-આ પ્રમાણે અર્થ થયો. આ અનુમાનમાં સત-અસત્ વગેરે ધર્મમાંથી કેઈ પણ એક ધર્મના નિશ્ચયરૂપ એકાન્તસ્વભાવની અનુપલબ્ધિ, એ હેતુ છે. અહીં વિધેય અનેકાન્તાત્મકત્વ-અનેકાન્ત સ્વભાવ છે, તેનો વિરુદ્ધ સદાદિ એકાન્ત સ્વભાવ છે. તેની અનુપલબ્ધિ છે માટે આ વિરુદ્ધ-સ્વભાવાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૭.

(૫૦) અન્તરજ્ઞ ઇતિ આત્મકર્માદિઃ । વહિરજ્ઞ ઇતિ ઘટાદિઃ ॥૧૦૭॥

વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિર્યથા અસ્ત્યત્ર છાયા, ઔણ્યાનુપલબ્ધેઃ ॥૧૦૮॥

§૧ વિધેયયા છાયાયા વિરુદ્ધસ્તાપઃ, તદ્વ્યાપકમૌણ્યમ્, તસ્યાનુપલબ્ધિરિ-
યમ્ ॥૧૦૮॥

અહીં છાયા છે, કારણ કે-ઉણ્ણુતાની અનુપલબ્ધિ છે. આ વિરુદ્ધવ્યાપકા-
નુપલબ્ધિ છે. ૧૦૮.

§૧અહીં વિધેય છાયા છે, તેની વિરુદ્ધ તાપ છે. અને તાપની વ્યાપક
ઉણ્ણુતાની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૮.

વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિર્યથા અસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનમ્, સમ્યગ્દર્શનાનુપ-
લબ્ધેઃ ॥૧૦૯॥

§૧ વિધેયેન મિથ્યાજ્ઞાનેન વિરુદ્ધં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્, તત્સહચરં સમ્યગ્દર્શનમ્,
તસ્યાનુપલબ્ધિરેષા ॥૧૦૯॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके' श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां स्मरणप्रत्यभिज्ञान-
तर्कानुमानस्वरूपनिर्णयस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

આ પુરુષમાં મિથ્યાજ્ઞાન છે, કારણ કે-તેનામાં સમ્યગ્દર્શન દેખાતું નથી.
—આ વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૯.

§૧ અહીં વિધેય-સાધ્ય મિથ્યાજ્ઞાન છે, તેથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને
તેના સહચર સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૯.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રી. રત્નપ્રભાચાર્ય વિર-
ચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-તર્ક-અનુ-
માનસ્વરૂપનિર્ણય' નામના ત્રીજા પરિચ્છેદનેા શ્રી રૈવતાચલચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન-
(જીર્ણ)તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મહાયવિજયજીએ
સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયેા.

(૫૦) સ્મૃતેઃ પ્રામાણ્યસ્થાપનં ૧, નૈયાયિકમીમાસકાભિપ્રેતપ્રામાણ્યસ્યોપમાનસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાયામન્ત-
ર્ભાવઃ ૨, વૌદ્ધાપ્રામાણ્યસ્થાપનં ૩, વૌદ્ધાપ્રમાણીકૃતતર્કપ્રામાણ્યસ્થાપનં ૪, નાસ્તિકાપ્રમાણિતાનુમા-
નપ્રામાણ્યસ્થાપન ૫, વૌદ્ધાભિમતત્રિલક્ષણકયૌગાભિપ્રેતપચ્ચલક્ષણહેતુનિરાકરણેન નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્યે
કલક્ષણહેતુસ્થાપનં ૬, વિકલ્પસિદ્ધધર્મિસ્થાપનં ૭, વૌદ્ધાનામપિ પક્ષાઙ્ગીકારણ ૮, દૃષ્ટાન્તોપનયનિ-
ગમનાનાં પરપ્રતિપ્રત્યજ્ઞતાનિરાસ ૯, અત એવ વ્યાપ્તિપક્ષધર્મતારુપસ્ય સૌગતાના, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્ત-
સ્વરૂપસ્ય માદૃપ્રમાકરકાપિલાના, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાત્મકસ્ય યૌગવૈશેષિકાણા અનુમાનસ્ય
નિરાસ. ૧૦, કારણાત્ કાર્યાનુમાનસ્ય વૌદ્ધાનભિપ્રેતસ્ય સ્થાપન ૧૧, પૂર્વચરોત્તરચરસહચરાણા
સ્વભાવકાર્યકારણતાનિરાસ. ૧૨, પ્રજ્ઞાકરાભિપ્રેતજ્ઞાપ્રદ્ધનાસંવેદનમરણયોઃ પ્રવૌધારિષ્ટે પ્રતિ કારણ-
ત્વનિરાસ. ૧૩ ॥ છ ॥

॥ इति तृतीयपरिच्छेदवादसंग्रहः ॥

अहम् ।
अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

संप्रति परोक्षस्य पञ्चमप्रकारमागमाख्यं बहुवक्तव्यत्वात् परिच्छेदान्तरेणो-
पदिशन्ति—

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः ॥१॥

§१ आप्तः प्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपः, तद्वचनाज्जातमर्थज्ञानमागमः । आग-
म्यन्ते मर्यादयाऽवबुध्यन्तेऽर्था अनेनेत्यागमः ॥१॥

परोक्षप्रभाषुना आगमनामना पांशुमा लेहमां विशेष कडेवानुं डोवाथी
अर्थकार तेनुं णुहा परिच्छेदमां वणुंन करे छे—

आप्तपुरुषना वयनथी उत्पन्न थयेलुं अर्थज्ञान आगम छे. १.

§१ जेना स्वप्नुं प्रतिपादन करशे तेवा आप्तपुरुषना वयनथी उत्पन्न
थयेलुं अर्थज्ञान ते आगम प्रभाषु छे. मर्यादापूर्वक जेना वडे पदार्थ जणाय
ते आगम छे. १.

(प०) ॥१॥ ॐ नमः॥ चतुर्थपरिच्छेदे प्रतिपादयिष्यमाणस्वरूप इति । अभिधेयं
वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञातं चाभिधत्ते स आप्तः ॥१॥

ननु यद्यर्थसंवेदनमागमः, तर्हि कथमाप्तवचनात्मकोऽसौ सिद्धान्तविदां प्रसिद्ध
इत्याशङ्क्याऽऽहुः—

उपचारादाप्तवचनं च ॥२॥

§१ प्रतिपाद्यज्ञानस्य ह्याप्तवचनं कारणमिति कारणे कार्योपचारात् तदप्यागम
इत्युच्यते, अनन्योपायताख्यापनार्थम् ।

§२ अत्रैवं वदन्ति काणादाः—शब्दोऽनुमानम्, व्याप्तिग्रहणत्रलेनार्थप्रतिपादक-
त्वाद, धूमवत्, इति । तत्र हेतोरामुखे कूटाकूटकार्पापणनिरूपणप्रवणप्रत्यक्षेण व्यभि-
चारः, तथाभूतस्यापि तत्प्रत्यक्षस्यानुमानरूपताऽपायात् । आः ! कथं प्रत्यक्षं नाम
भूत्वा व्याप्तिग्रहणपुरस्सरं पदार्थं परिच्छिन्धात् ? उन्मीलितं हि चेन्न्योचनम्, जात-
मेव परीक्षकाणां कूटाकूटविवेकेन प्रत्यक्षमिति क्व व्याप्तिग्रहणावसर इति चेत् ।
एतदेवान्यत्रापि प्रतीहि । तथाहि—समुद्भाग्नित्थेद् ध्वनिः जानमेव जनस्य शब्दा-
र्थसंवेदनमिति क्व व्याप्तिग्रहणावसर इति ' एवं तर्हि नादिकेऽर्थावगमिनोऽपि पतन-

શબ્દાત્ તદર્થસંવિત્તિઃ સ્યાદિતિ ચેત્ । કિં નાપરીક્ષકસ્યાપિ કાર્ષાપણે કૂટાકૂટવિવે-
કેન પ્રત્યક્ષોત્પત્તિઃ ? ।

જે આગમપ્રમાણુ અર્થના જ્ઞાનરૂપ છે, તે સિદ્ધાન્તવેત્તાઓમાં આપ્તના
વચનરૂપ આગમ પ્રમાણુ કઈ રીતે પ્રસિદ્ધ છે ? એ શંકાનું નિવારણ—

ઉપચારથી આપ્તનું વચન પણ આગમ છે. ૨

૬૧ શિષ્ય(શ્રોતા)ના જ્ઞાનનું કારણુ આપ્તવચન છે માટે કારણુમાં કાર્યનો
ઉપચાર કરી આપ્તવચન પણ આગમ કહેવાય છે. આ ઉપચાર એટલા માટે
જરૂરી છે કે આગમ પ્રમાણુમાં વચન સિવાય બીજું કોઈ કારણુ નથી.

૬૨ વૈશેષિક—શબ્દ અર્થાત્ આગમ અનુમાન છે, કારણુ કે-ધૂમની જેમ
વ્યાપ્તિજ્ઞાનના બળથી અર્થનો યોગ્ય છે.

જૈન—પ્રસ્તુત અનુમાનના પ્રારંભમાં જ સિદ્ધાઓમાંથી ખરાખોટાનો
વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષથી હેતુનો વ્યભિચાર છે. કારણુ કે એવું પ્રત્યક્ષ વ્યાપ્તિજ્ઞા-
નના બળથી પરીક્ષા કરે છે, છતાં તે અનુમાન નથી.

વૈશેષિક— અરે ! પ્રત્યક્ષ છતાં તે વ્યાપ્તિગ્રહણપૂર્વક પદાર્થયોગ્યક કઈ
રીતે હોઈ શકે ? આપણો અનુભવ છે કે આંખ ઉઘાડતાંની સાથે જ પરીક્ષક
પુરુષોને ખરા-ખોટાનો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલે તેમાં
વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કરવાનો અવસર જ ક્યાં છે ?

જૈન— એ જ પ્રમાણુ શબ્દ વિષે પણ સમજ લો. તે આ પ્રમાણુ-શબ્દો-
ચાર થતાં જ પુરુષને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થઈ જ જાય છે તે તેમાં પણ વ્યાપ્તિનું
ગ્રહણ કરવાનો અવકાશ ક્યાં છે ?

વૈશેષિક—શબ્દોચાર માત્રથી જ નો યોગ્ય થઈ જતો હોય તે નાલિયેર
દ્વીપમાં વસનાર પુરુષને પણ ‘પનસ’ શબ્દના શ્રવણથી તેના વાચ્ય અર્થનું
જ્ઞાન થઈ જાય.

જૈન—તો પછી અપરીક્ષક પુરુષને સિદ્ધા જ્ઞેતાવેંત જ ખરા-ખોટા સિદ્ધાનો
લેદ કરનાર પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ કેમ થતી નથી, તે તમે જ કહોને ?

(૫૦) પ્રતિપાદ્યજ્ઞાનસ્યેતિ શિષ્યજ્ઞાનસ્ય । અનન્યોપાયતાખ્યાપનાર્થમિતિ આત-
વચનં વિનાડર્થસવેદનં ન ભવત્યેવ ।

આમુખે ઇતિ આદાવેવ । વ્યભિચાર ઇતિ વ્યાપ્તિગ્રહણવલેનાર્થપ્રતિપાદકમપિ ભવિ-
પ્યતિ, અનુમાનમપિ ન ભવિપ્યતિ, યથા કૂટાકૂટકાર્ષાપણનિરૂપણપ્રગુણ પ્રત્યક્ષમ્ । તથાભૂતસ્યા-
પીતિ વ્યાપ્તિગ્રહણવલેનાર્થપ્રતિપાદકસ્યાપિ । તત્પ્રત્યક્ષસ્યેતિ કૂટાકૂટકાર્ષાપણનિરૂપણપ્રવણપ્રત્ય-
ક્ષસ્ય । આ ઇત્યાદિ કાણાદ । પરિચ્છિન્ધ્યાદિત્યત. પુરઃ કિમિતીતિ ગમ્યમ્ । ણતદેવેત્યાદિ
સૂરિવાક્યમ્ । અન્યત્રાપીતિ આગમેડપિ । પ્રતીહીત્યત. પુરઃ કથમિતિ ગમ્યમ્ । પવં તર્હી-
ત્યાદિ પર. । કિં નેત્યાદિ સૂરિઃ ।

(ટિ૦) ॥ચતુર્થપરિચ્છેદઃ॥ તર્હિ કથમિત્યાદિ । અસાવિતિ આગમઃ । સિદ્ધાન્ત-
વિદામિતિ જૈનાગમપ્રવીણાનામિત્યુપહાસ. ।

तदपीति आप्तवचनमपि । अनन्योपायेति । आप्तवचनप्रकारं परित्यज्य केनाप्यपरेणोपायेनागमो न सिद्धयतीत्यर्थः ।

तत्रेति शब्दस्यानुमानसाधकेऽनुमाने । हेतोरिति व्याप्तिग्रहणेनेत्यादिकस्य । 'आमुखे इति अनुमानप्रारम्भे । तथाभूतस्येति व्याप्तिग्रहणवलेनार्थप्रतिपादकस्य । तत्प्रत्यक्षस्येति कूटाकूटकार्षापणप्रत्यक्षस्य । अन्यत्रापीति शब्देऽपि जानीहि । एवं तर्हीत्यादि । तदर्थसंवित्तिरिति पनसशब्दवाच्यपदार्थज्ञानम् ।

§३ अथ यावानेतादृशविशेषसमाकलितकलेवरः कार्षापणः, तावानशेषः कूटोऽकूटो वा निष्टङ्कनीयस्त्वया—इत्युपदेशसाहायकापेक्षं चक्षुरादि तद्विवेके^१ कौशलं कलयति, न चापरीक्षकस्यायं प्राक् प्रावर्त्तिष्ठेति चेत् । तर्हि शब्दोऽपि यावान् पनसशब्दस्तावान् पनसार्थवाचक इति संवित्तिसहायः तत्प्रतिपदने पटीयान् । न च नालिकेरद्वीपवासिनः प्रागियं प्रादुरासीदिति कथं तस्य तत्प्रतीतिः स्यात्^२ । अथैतादृशसंवेदनं व्याप्तिसंवेदनरूपमेव । तदपेक्षायां च शब्दार्थज्ञानमनुमानमेव भवेदिति चेत् । कूटाकूटकार्षापणविवेकप्रत्यक्षमपि किं न तथा, तत्रापि तथाविधोपदेशस्य व्याप्त्युल्लेखस्वरूपत्वात् ? ।

§४ अथ व्याप्तेः प्राक् प्रवृत्तावपि तदानीमभ्यासदशापन्नत्वेनानपेक्षणात् प्रत्यक्षमेवैतत्, तदपेक्षायां तु भवत्येवैतदनुमानम्—कूटोऽयं कार्षापणः, तथाविधविशेषसमन्वितत्वात्, प्राक्प्रेक्षितकार्षापणवत्—इति चेत् । एतदेव समस्तमन्यत्रापि तुल्यं विदाङ्करोतु भवान् ।

§५ न खल्वभ्यासदशायां कोऽपि व्याप्ति शब्देऽप्यपेक्षते, सहसैव तज्ज्ञानोत्पत्तेः । अनभ्यासे तु को नाम नानुमानतां मन्यते ? यथा कस्यचिद्विस्मृतसङ्केतस्य कालान्तरे पनसशब्दश्रवणे—यः पनसशब्दः स आमूलफलेग्रहिविटपिविशेषवाचकः, यथा यज्ञदत्तोक्तः प्राक्तनः, तथा चायमपि देवदत्तोक्त इति । एवं च पक्षैकदेशं सिद्धसाध्यता, शब्दोऽनुमानमित्यत्र सकलवाचकानां पक्षीकृतानामेकदेशस्यानुमानरूपतया स्वीकृतत्वात् । यस्त्वागमरूपतया स्वीकृतः शब्दः, तत्राभ्यासदशापन्नत्वेन व्याप्तिग्रहणापेक्षैव नास्ति, अन्यथा कूटाकूटकार्षापणप्रत्यक्षेण व्यभिचारापत्तेः । तथा च हेतोरसिद्धिः । एवं च शब्दत्वस्य व्याप्तिग्रहणानपेक्षत्वे सिद्धे विवादास्पदः^३ शब्दो नानुमानम् । तद्विभिन्नसामग्रीकत्वात्, कूटाकूटकार्षापणविवेकप्रत्यक्षवत् । इति सिद्धम् ।

§३ वैशेषिक—आवा आवा विशेषोऽथी युक्त स्वर्णपाणा सिद्धाने अशेषोऽथी लघुवे अथैव उपदेशनी सहाय उाय तो आंअ आदि अशेषोऽथी विवेकभां पुशण अने छे पणु आ प्रशरने उपदेश अपरीक्षक पुरुषने पडेलं अण्ये नथी माटे तेतुं जान तेतुं धतुं नथी ।

१ आरुते-हे-३। २ हे-३-विभिन्नस्य 'तद्विवेकको' इति पाठः । ३ 'नद-इति' इत्येव पाठः ।

જૈન—તે જ પ્રમાણે જ ‘પનસ’ શબ્દ છે તે પનસરૂપ અર્થનો વાચક છે એવા જ્ઞાનની સહાયતા હોય તો જ શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે. પણ તેલું જ્ઞાન નાલિયેર દ્વીપવાસી પુરુષને પહેલાં થયું ન હતું, માટે પનસ શબ્દ સાંભળવાથી ‘પનસ’ અર્થનો યોગ્ય તે પુરુષને કઈ રીતે થઈ શકે ?

વૈશેષિક—પણ આવું જ્ઞાન તો વ્યાપ્તિ જ્ઞાનરૂપ જ છે અને તેવા જ્ઞાનની શબ્દના અર્થજ્ઞાનમાં બે અપેક્ષા હોય તો શબ્દાર્થજ્ઞાન અનુમાન જ થશે.

જૈન—તે જ ન્યાયે ખરા-ખોટા સિદ્ધાંતો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષ પણ અનુમાનરૂપ કેમ નહિ થાય ? કારણ કે—ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ઉપદેશ વ્યાપ્તિના પ્રયોગરૂપ જ છે.

૬૪ વૈશેષિક—વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન પ્રથમ થઈ ગયું છે. છતાં પણ જ્યારે પરીક્ષક ખરા-ખોટાનો વિવેક કરે છે ત્યારે અભ્યાસને કારણે વ્યાપ્તિની અપેક્ષા નથી માટે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ જ છે. પરંતુ બે વ્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખે તો તે જ્ઞાન અનુમાનરૂપ જ થાય જેમકે—આ સિદ્ધો ખોટો છે, કારણ કે—ખોટા સિદ્ધાંતમાં રહેલ વિશેષોથી યુક્ત છે, પૂર્વે જોયેલ ખોટા કાર્ષાપણુ-સિકકાની જેમ.

જૈન—આ બધુંય શબ્દમાં પણ સમાન જ છે, એમ જાણો.

૬૫ અભ્યાસ દશામાં શબ્દજ્ઞાન વખતે કોઈ પણ પુરુષ વ્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખતો નથી કારણ કે—શબ્દોચ્ચારની સાથે જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અને અનભ્યાસ દશામાં તો વળી શબ્દમાં કોણ તેની અનુમાનતા નથી માનતું ? જેમકે—સંકેત ભૂલી જનાર પુરુષને કાલાન્તરમાં ‘પનસ’ શબ્દ સાંભળવાથી એલું થાય છે કે—આ ‘પનસ’ શબ્દ મૂળ સુધી ફળવાળા વૃક્ષ વિશેષનો વાચક છે. જેમકે—પહેલાં યજ્ઞદત્તે કહેલ પનસની જેમ દેવદત્તે કહેલ આ પનસ શબ્દ પણ તેવો જ છે. અને આ રીતે શબ્દમાં અનુમાનરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમોએ જે અનુમાન કહેલ છે તેમાં પક્ષકદેશમાં સિદ્ધસાધ્યતા રૂપ દોષ પણ છે. કારણ કે—તમે જ્યારે એમ કહો છો કે ‘શબ્દ એ અનુમાન છે’ ત્યારે પક્ષરૂપ બનાવેલ જેટલા શબ્દો છે તેમાંથી એક દેશ—એટલે અનભ્યસ્ત શબ્દોની બાબતમાં અમોએ પણ અનુમાનરૂપતા સ્વીકારી છે. પણ આગમ તરીકે જે શબ્દ અમે સ્વીકાર્યો છે તે અભ્યસ્ત હોવાથી તેમાં તો વ્યાપ્તિગ્રહણની અપેક્ષા જ નથી. તેમ ન માનવામાં તો સિદ્ધાંતમાં ખરા-ખોટાનો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષથી વ્યભિચાર આવશે. એ અમે કહ્યું જ છે. માટે તમારો હેતુ અસિદ્ધ થયો અને એ રીતે શબ્દમાં વ્યાપ્તિ ગ્રહણની અપેક્ષા સિદ્ધ નથી માટે વિવાદાસ્પદ—(અભ્યાસદશાપન્ન) શબ્દ પણ અનુમાનથી ભિન્ન સામગ્રીવાળો હોવાથી ફટાફટ કાર્ષાપણુના વિવેચક પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાન નથી એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) અથેત્યાદિ પર. । પ્તાદશવિશેષેતિ તથાવિધમુદ્રોપલક્ષણમ્ । તદ્વિવેકે ઇતિ કૂટવિવેકે અયમિતિ ઉપદેશ । તર્હિ શબ્દોડપીત્યાદિ સૂરિગી । તત્પ્રતિપાદને ઇતિ પનસાર્થપરિ-

ज्ञापने । इयमिति संवित्तिः । तस्येति नालिकेरद्वीपवासिनः । तत्प्रतीतिरिति पनसार्थपरिज्ञानम् । अथेति परवाक्यम् । एतादृशसंवेदनमिति पूर्वसवित्तिसहायम् । यदपेक्षायामिति व्याप्त्यपेक्षायाम् । कूटेत्यादि सूरिः । किं न तथेति किं नानुमानमित्यर्थः । किं न तथेत्यग्रे किमितीति गम्यम् । तत्राऽपीति कूटाकूटविवेकप्रत्यक्षेऽपि । व्याप्त्युल्लेखस्वरूपत्वादिति अनुमानत्वं प्राप्नोतीति भावः

अथ व्याप्तेरित्यादि परः । तदपेक्षायामिति व्याप्त्यपेक्षायाम् । एतदिति प्रत्यक्षम् । अनुमानमिति अनुमानरूपत्वमेव दर्शयति । तथाविधविशेषेत्यादि प्राक्सकेतितं ज्ञेयम् । एतदेवेत्यादि सूरिः । अन्यत्रापीति आगमेऽपि ।

शब्देऽपीति प्रत्यक्षे इव तथाविधे शब्दे व्याप्त्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः । शब्दश्रवणे इति शब्दश्रवणे सति । अयमपीति अनुभूयमान । एवं चेत्यादिना आचार्य एव प्रपञ्चयति । सिद्धसाध्यतेत्यग्रे कथमिति गम्यम् । अनुमानरूपतयेति अनभ्यासदशायाम् । अन्यथेति तत्रापि व्याप्तिग्रहणापेक्षायाम् । हेतोरिति भवदीयस्य ।

टि०) तद्विवेके इति^१ कूटाकूटकार्पाणविचारदक्षताम् । अपरीक्षकस्येति परीक्षानभिज्ञस्य । अयमिति उपदेशः । तत्प्रतिपादके इति पनसशब्दवाच्यार्थप्रतिपादने । पटीयानिति प्रकृष्ट. पट्ट. पटीयान् । “गुणादिष्ठेयन्सौ वा” [कातन्त्रे नाम्नि च० २।६।४० वृत्तौ पृ० १३५] इयन्सप्रत्ययः । “तद्वदिष्ठेमेयस्य बहुलम्” [कातन्त्रे आख्याते ३।२।१२ वृत्तौ पृ० १७३] उकारलोपः । इयमिति संवित्तिः । तस्येति नालिकेरद्वीपवासिनः । तत्प्रतीतिरिति पनसवाच्यार्थप्रतीतिः । तदपेक्षायामिति व्याप्त्यपेक्षायाम् । तथेति कथं नानुमानम् । तत्रापीति कूटाकूटकार्पाणप्रत्यक्षेऽपि । तथाविधेति शब्दस्यार्थमभिव्यञ्जयतो यादृश उपदेशस्तादृश उपदेशः कूटकार्पाणप्रत्यक्षेऽपि समस्तीति भावः ।

एतदिति कूटाकूटकार्पाणप्रत्यक्षम् । तदपेक्षायामिति व्याप्त्यपेक्षायाम् ॥ अन्यत्रापीति शब्देऽपि ।

एवं च पक्षेत्यादि ॥ वाचकानामिति शब्दानाम् । विवादास्पदमिति^२ अभ्यासदशापन्नः ॥ तद्विभिन्नेति अनुमानव्यतिरिक्तसामग्रीकत्वात् ।

१६ किंच । वाचामनुमानमानतामातन्वानोऽसौ कथं पक्षधर्मतादिकमादर्शयेत् ? । चैत्रः ककुदादिमदर्थविवक्षावान्, गोजब्दोच्चारणकर्तृत्वात्, अहमिव-इतीत्यमिति चेत् । नन्वतो विवक्षामात्रस्यैव प्रतीतिः स्यात् । तथा च कथमर्थे प्रवृत्तिर्भवेत् ? । विवक्षातोऽर्थसिद्धिरिति चेत् । मैवम् । अस्यारतद्यमिचारात्, अनाप्तानां अन्यथाऽपि तदुपलब्धेः । अथ यथासौक्ताच्छब्दान् तथाऽऽनविवक्षातोऽध्वैवार्थसिद्धिर्भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । किन्त्वप्रतीतिपराहृतैवेयं परम्परा, शब्दश्रुतौ मन्यां प्रतीत्यन्तराव्यवहिनस्यैव अर्थस्य संवेदनान्, यथा लोचनव्यापारे मति रूपाय । अपि च, अप्रातीतिकैतादृक्कल्पनामहापातकं क्रियतां नाम, यदि नान्या गतिः स्यात् । अग्निचेयम्, शब्दस्य स्वाभाविकवान्यवाचकभावसंबन्धद्वारेण अर्थप्रत्यायकत्वोपपत्तेः । एतच्च “स्वाभाविकसामर्थ्यसमयान्यां-” [४. ११] इत्यादि नृते निर्दिश्यते ॥२॥

१ तद्विवेकवैमलमिति- टि० । २ नृते नृते-इति नृते । ३ नृते नृते-इति नृते । ४ नृते नृते-इति नृते ।

૬૬ વળી શબ્દને અનુમાન માનનાર આ વૈશેષિક પક્ષધર્મતા વગેરે હેતુ-લક્ષણો કઈ રીતે જણાવશે ?

વૈશેષિક—ચૈત્ર ખુંધવાળા પદાર્થની વિવક્ષાવાળો છે, ગો શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતો હોવાથી, મારી જેમ, આ પ્રમાણે પક્ષધર્માદિ છે.

જૈન—આ અનુમાનથી તો કેવળ વિવક્ષાની જ સિદ્ધિ થશે, તો એ રીતે અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે થશે ? વળી, વિવક્ષાથી અર્થસિદ્ધિ થાય છે એમ પણ નથી, કારણ કે-વિવક્ષાનો અર્થ સાથે વ્યભિચાર પણ છે, કારણ કે-અનામ પુરુષોની વિવક્ષા વિપરીત પણ જોવામાં આવે છે

વૈશેષિક—જેમ આપના કહેલ શબ્દથી અર્થસિદ્ધિ થાય છે, તેવી જ રીતે આમ પુરુષની વિવક્ષાથી પણ અર્થસિદ્ધિ થશે

જૈન—તે વાત ઠીક છે પરંતુ આ પરંપરા(પ્રથમ શબ્દનું સાંભળવું, પછી વિવક્ષાની પ્રતીતિ, પછી અર્થની પ્રતીતિ એવી પરંપરા)ની પ્રતીતિ થતી જ નથી તેથી તે નિરાકૃત છે, કારણ કે-નેત્રનો વ્યાપાર થતાં જ જેમ રૂપનું જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે શબ્દ સાંભળતાંવેંત જ અન્ય કોઈ વિવક્ષાની પ્રતીતિના વ્યવધાન વિના જ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે વળી, ખીજે કોઈ માર્ગ ન હોય તો આવી-પ્રતીતિથી વિરુદ્ધ કદવના કરવાનું મહાપાતક વહોરી ક્ષેત્રુ યોગ્ય બને છે, પરંતુ અહીં ખીજે માર્ગ તો છે જ. કારણ કે- શબ્દમાં સ્વાભાવિક વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે અને તેથી તે અર્થનો ઓધક બની શકે છે. એ વાત 'સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામ્' ઈત્યાદિ સૂત્રમાં થંથકાર પોતે જ કહેશે. ૨

(૫૦) અસાવિતિ કાણાદ. । તથા ચેતિ વિવક્ષામાત્રપ્રતીતૌ સત્યામ્ । તથા ચ કથમિતિ અનુમાનાદિ અનુમેયેડર્થે પ્રવૃત્તિર્ભવત્યેવ । અસ્યા इति વિવક્ષાતઃ । તદ્વ્યભિચારાદિતિ અર્થસિદ્ધેર્વ્યભિચારાત્ । અન્યથાપીતિ અર્થસિદ્ધિ વિનાડપિ । તદુપલબ્ધેરિતિ વિવક્ષોપલબ્ધેઃ । અથ યથેત્યાદિ પરઃ । इयं પરમ્પરેતિ આદૌ વિવક્ષા, તત્ શબ્દોચ્ચારણ, તતોડર્થે પ્રતીતિઃ । પ્રતીત્યન્તરાવ્યવહિતસ્યૈવેતિ વિવક્ષારૂપપ્રતીત્યન્તરાવ્યવહિતસ્યૈવ । इयમિતિ ગતિઃ । સમ્બન્ધદ્વારેણેતિ સદ્કેતદ્વારેણ । અર્થપ્રત્યાયકત્વોપપત્તેરિતિ 'શબ્દસ્યર્થપ્રત્યાયકત્વોપપત્તેરિતિ યોગ' ॥૨॥

(ટિ૦) અસાવિતિ કળમક્ષઃ । પક્ષધર્મતાદિકમિતિ નહિ ઘટાદિકે દ્રવ્યે શબ્દ. સમસ્તિ કિન્તુ વક્તર્યેવ । નન્વત इति અનુમાનાત્ । અસ્યા इति વિવક્ષાયા । તદ્વ્યભિચારાદિતિ તેનાર્થેન સહ વ્યભિચારાત્ । અન્યથાપીતિ અર્થાડભાવે અપિ । તદુપલબ્ધેરિતિ વિવક્ષોપલબ્ધેઃ । પરંપરેતિ પ્રથમં શબ્દાકર્ણન તતો વિવક્ષાવિચારણમ્, તત આપ્તાડનાપ્તપરીક્ષા इति પરિપાટી અપ્રતીતૈવ । પ્રતીત્યન્તરેતિ વિવક્ષાયા અન્તરેણાન્તરિતસ્ય શબ્દશ્રવણાદેવાભ્યાસદશાપન્નત્વેન વિવક્ષાવિચારાદત્તેડર્થજ્ઞાનોત્પાદાત્ ॥ અપિ ચેત્યાદિ । इयમિતિ ગતિઃ ॥૨॥

ઉદાહરન્તિ—

સમસ્ત્યત્ર પ્રદેશે રત્નનિધાનમ્, સન્તિ રત્નસાનુપ્રમૃતયઃ ॥૩॥

૬૧ વચ્ચમાણલૌકિકજનકાદિલોકોત્તરતીર્થકરાચપેક્ષયા ક્રમેણોદાહરણોભયી ॥ ૩ ॥

આગમનું ઉદાહરણ—

આ પ્રદેશમાં રત્નોનો ખજાનો છે, રત્નોનાં શિખરવાળો પર્વત (મિરુ) આદિ છે. ૩

§૧ હવે પછીના સૂત્રમાં આગમના ભેદ કહેવાશે એક તો લૌકિક, પિતા આદિ અને ખીલે લોકોત્તર, તીર્થંકરાદિ, આ બંનેની અપેક્ષાએ સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ક્રમશઃ બે ઉદાહરણ કહ્યાં છે. ૩.

આપ્તસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચાભિધત્તે

સ આપ્તઃ ॥૪॥

§૧ આપ્યતે પ્રોક્તોઽર્થોઽસ્માદિત્યાપ્તઃ । યદ્વા, આપ્તી રાગાદિદોષક્ષયઃ, સા વિદ્યતે યસ્યેત્યર્શઆદિત્વાદતિ આપ્તઃ । જાનન્નપિ હિ રાગાદિમાન્ પુમાનન્યથાઽપિ પદાર્થાન્ કથયેત્, તદ્વ્યુચ્છિત્તયે યથાજ્ઞાનમિતિ । તદુક્તમ્—

“આગમો હ્યાપ્તવચનમાર્પિતિ દોષક્ષયં વિદુઃ ।

ક્ષીણદોષોઽનૃતં વાક્યં ન વ્રૂયાદ્દેત્વસમ્ભવાત્” ॥૧॥ ઇતિ ।

§૨ અભિધાનં ચ ધ્વને પરમ્પરયાઽપ્યત્ર દ્રષ્ટવ્યમ્ । તેનાક્ષરવિલેખનદ્વારેણ, અઙ્કોપદર્શનમુલેન, કરપલ્લવ્યાદિચેષ્ટાવિશેષવશેન વા શબ્દસ્મરણાયઃ પરોક્ષાર્થવિપયં વિજ્ઞાનં પરસ્યોત્પાદયતિ, સોઽપ્યાપ્ત ઇત્યુક્તં ભવતિ । સ ચ સ્મર્યમાણઃ શબ્દ આગમ ઇતિ ॥૪॥

આપ્તનું સ્વરૂપ—

જે અભિધેય વસ્તુને યથાર્થરૂપે જાણે અને જે પ્રમાણે જાણતો હોય તે પ્રમાણે જ કહે, તે આપ્ત છે. ૪.

§૧ જેના કહેવાથી પદાર્થનો યથાર્થ જોધ પ્રાપ્ત થાય તે આપ્ત છે, અથવા આપ્તિ-એટલે રાગાદિ દોષનો ક્ષય, તે આપ્તિવાળો હોય તે આપ્ત. અહીં આ શબ્દ વ્યાકરણપ્રસિદ્ધ અર્થોદિ ગણનો હોવાથી મત્વર્થાદિ અત્ પ્રયય થવાથી ‘આપ્ત રૂપ સિદ્ધ થયેલ છે. રાગાદિ દોષવાળો પુરુષ પદાર્થને જાણતો હોવા છતાં કોઈ વખતે અન્યથા-(અયથાર્થ રૂપે) પણ ક્યત કહે માટે તેનું નિરાકરણ કરવા સૂત્રમાં ‘યથાજ્ઞાનં’ વિશેષણ કહેલ છે, આ જ વાત પુષ્ટ કરવાને કહ્યું છે છે કે—“આપ્ત પુરુષનું વચન એ આગમ છે, અને દોષના ક્ષયને આપ્તિ કહે છે. ક્ષીણ દોષવાળો પુરુષ જુહું વાક્ય જોલતો નથી કારણ કે-તેમાં અન્ય જોલવાનું કોઈ કારણ નથી”

§૨. અહીં શબ્દમાં અર્થાભિધાનતા પરંપરાથી પણ છે એમ જાણવું. માટે અક્ષર વિલેખનથી અથવા અંકના ઉપદર્શનાદિથી, કરપલ્લવી આદિ વગેરે વિશેષથી શબ્દસ્મરણ કરાવી પરોક્ષ પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન ખીલવે ઉત્પન્ન કરાવે તે

પણ આપ્ત કહેવાય છે, અને અક્ષર વિદોખનાદિ દ્વારા જે શબ્દનું સ્મરણ થયું તે શબ્દ આગમ કહેવાય છે. ૪.

(૫૦) આપ્યતે इति श्रोतृभिः । प्रोक्त इति तेनैव वक्त्रा । यथाज्ञानमिति यथाज्ञानं चाभिधत्ते ।

अभिधानमिति अर्थस्य भणनम् । ध्वनेरिति शब्दस्य ॥४॥

(ટિ૦) આગમો હીત્યાદિ ॥ હેત્વસંભવાદિતિ અનુતત્ત્વાક્યસ્ય કારણાભાવાત્ । રાગદ્વેષ-મોહાદ્યશેષદોષાન્ વિહાયાનુતતભાષણે નાન્યન્નિદાનમ્ ।

अभिधानमित्यादि ॥ ध्वनेरिति ध्वनेरुपलक्षणं शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् करपल्ल-
वीप्रभृतयोऽष्टादशलपयो मूलदेव्यादयः कपालिलाटमुख्या देशभाषा उपचारादाक्षिप्ता ज्ञातव्याः ॥४॥

कस्मादमूढशस्यैवाप्तत्वमित्याहुः—

तस्य हि वचनमविसंवादि भवति ॥५॥

§૧ યો હિ યથાવસ્થિતાભિધેયવેદી; પરિજ્ઞાનાનુસારેણ તદુપદેશકુશલશ્ચ ભવતિ તસ્યૈવ યસ્માદ્વચનં વિસંવાદશૂન્યં સંજાયતે । મૂઢવચ્ચક્રવચને વિસંવાદસંદર્શનાત્ । તતો યો યસ્યાવચ્ચક્રઃ, સ તસ્યાપ્ત इति ऋष्यार्यम्लेच्छसाधारणं वृद्धानामाप्तलक्षणमनू-
दितं भवति ॥५॥

ઉપર જાણાવેલ પુરુષને જ આપ્ત કહેવાનું કારણ—

કારણ કે-તેનું વચન અવિસવાદી હોય છે. ૫

§૧ જે પુરુષ પદાર્થને જેવા સ્વરૂપે હોય તેવા સ્વરૂપે જાણનાર છે, અને વળી પોતાના જ્ઞાનને અનુસારે પદાર્થના ઉપદેશમાં કુશલ છે, તેવા પુરુષનું જ વચન વિસંવાદથી રહિત છે માટે તે આપ્ત છે. કેમકે મૂઢ અને વંચક પુરુષના વચનમાં વિસંવાદ જેવાય છે. તેથી જે જેનો અવંચક હોય તે તેનો આપ્ત છે, આ પ્રકારે ઋષિ, આર્ય અને મ્લેચ્છમાં સાધારણ એવા આ વૃદ્ધોએ કરેલ આપ્ત લક્ષણનો અનુવાદ કર્યો છે. ૫.

(૫૦) મૂઢવચ્ચક્રવચને इति मूढो न जानाति, वचकस्तु जानन्नप्यन्यथा वक्ति ॥५॥

(ટિ૦) યો યસ્યાવચ્ચક્ર इति अत्राप्राप्तशब्देन केवलज्ञानशाली नम्रामरासुरनरेश्वरनिकुरम्ब-
मौलिमौलिमणिप्रभाजालोत्तेजितचरणनखकान्तिस्तीर्थकरः केवल एव नाभ्युपगम्यते जैनैः, किन्तु म्ले-
च्छादिरपि यो यं न वच्चयेत्स तं प्रति आप्तः । मगधाधिपश्रेणिकं प्रति अभयकुमारमहामा[त्य]-
बुद्धिवद्वोप्यविकलविद्याद्वयदायी मातङ्गो यथा ॥५॥

आप्तभेदौ दर्शयन्ति—

स च द्वेषा लौकिको, लोकोत्तरश्च ॥६॥

૧ લોકે સામાન્યજનરૂપે ભવો લૌકિકઃ । લોકાદુત્તરઃ પ્રધાનં મોક્ષમાર્ગો-
પદેશકત્વાલ્લોકોત્તરઃ ॥૬॥

આપ્ત પુરુષના ભેદ—

આપ્ત જે પ્રકારના છે-લૌકિક અને લોકોત્તર. ૬.

તાવેવ વદન્તિ—

લૌકિકો જનકાદિર્લોકોત્તરસ્તુ તીર્થંકરાદિઃ ॥૭॥

§૧ પ્રથમાદિશબ્દેન જનન્યાદિગ્રહઃ । દ્વિતીયાદિશબ્દેન તુ ગણધરાદિગ્રહણમ્ ।

§૨ યે તુ શ્રોત્રિયાઃ શ્રુતેરપૌરુષેયત્વે પૌરુષં સ્ફોરયાંચક્રુઃ, તે કીદર્શી શ્રુતિ-મમૂમાસ્થાય—કિં વર્ણરૂપામ્, આનુપૂર્વીરૂપાં વા ? યદિ પ્રાચિકીમ્, તદસ્પષ્ટમ્, ઉપરિ-ષ્ટાત્ ‘અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ’ (૪. ૯) इत्यत्र વિત્રાસ્યમાનત્વાદસ્યાઃ । અથો-દીચીનામ્, તર્હિં તત્ર તત્પ્રતીતૌ પ્રત્યક્ષમ્. અનુમાનમ્, અર્થાપત્તિઃ, આગમો વા પ્રમાણં પ્રણિગથેત । ન પ્રત્યક્ષમ્, અસ્ય તાદાત્વિકભાવસ્વભાવાવભાસમાત્રચરિત્રપવિત્રત્વાત્, “સમ્બદ્ધં વર્તમાનં ચ ગૃહ્યતે ચક્ષુરાદિના” [મી૦ શ્લો૦ પ્ર૦ ૮૪] इति वचनात् ।

યૈવ શ્રુતિર્મયા પ્રાગધ્યગાયિ, સૈવેદાનીમપીતિ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષમક્ષૂણં લક્ષ્યત ઇવાસ્યાઃ સદાત્વમવ્યોતયદિતિ ચેત્, નન્વસૌ “સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્” इत्यादिलोकायतागमेष्वप्येकरसैवास्तीति तेऽपि तथा स्युः । तथा च तत्पठितानुष्ठान-निष्ठा पटिष्ठता विप्राणामपि प्राप्नोति, अन्यथा प्रत्यवायसंभवात् । अथात्रेयमभि-धानानन्तरानुपलम्भेन बाध्यते, किं न श्रुतावपि ? । अभिव्यक्त्यभावसंभवी तदानी-मनुपलम्भः श्रुतौ, नाभावनिवन्धन इति चेत् । किं न नास्तिकसिद्धान्तेऽप्येवम्, इति सकलं समानम् ।

§૧ લોક-સામાન્ય જનમાં જે લોક, તે લૌકિક અને મોક્ષમાર્ગને ઉપદેશ કરવાથી લોકથી ઉત્તર-પ્રધાન તે લોકોત્તર છે. ૬.

તે બંને વિષે કહે છે—

જનક—પિતા આદિ લૌકિક અને તીર્થંકર આદિ લોકોત્તર આપ્ત છે. ૭.

§૨ સૂત્રમાં ‘જનક’ શબ્દ સાથે રહેલ આદિ પદથી માતા આદિનું અને તીર્થંકર શબ્દ સાથે રહેલ ‘આદિ’ પદથી ગણધર આદિનું બ્રહ્મ બ્રહ્મણું.

§૨ જે મીમાંસકો વેદમાં અપૌરુષેયત્વ-નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને પુરુષાર્થ ક્ષેરથી રહેલ છે, તેમને અમે પૃષ્ઠીએ છીએ કે-શ્રુતિ-વેદને કેવા પ્રકારે તેઓ માને છે-વર્ણરૂપ કે આનુપૂર્વીરૂપ? જો શ્રુતિને વર્ણરૂપ માનવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે-આગમ “અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ” ૪. ૯. એ સૂત્રમાં આ વર્ણરૂપ વેદની અપૌરુષેયતાનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે. શ્રુતિને આનુ-પૂર્વીરૂપ માનીને અપૌરુષેય કહે તે-તે આનુપૂર્વીરૂપ અપૌરુષેય-નિત્યત્વને સિદ્ધ કરનારું પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ છે. અનુમાન છે, અર્થાપત્તિ છે કે આગમ છે? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તે કહી શકાયો નહિ કારણ કે-અપ્રત્યક્ષ અને વર્તમાન

વસ્તુનું ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયેથી ગ્રહણ થાય છે.” એ વચનથી પ્રત્યક્ષ તત્કાલિક-
(વર્તમાન) પદાર્થને જ જણાવવામાં ચરિતાર્થ છે.

મીમાંસક—જે શ્રુતિનું મેં પહેલાં ગાન કરેલું તે જ અત્યારે પણ ગાઈ, એ પ્રમાણે શ્રુતિના નિત્યત્વને સિદ્ધ કરનાર પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન રૂપ પ્રત્યક્ષ સમર્થ છે.

જૈન—તો ‘સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્’—ભૂતોના સમુદાય માત્રરૂપ આ શરીર છે, અર્થાત્ કોઈ આત્મા સિદ્ધ નથી—આદિ નાસ્તિકના આગમને વિષે પણ તેવી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સમાન જ છે, માટે નાસ્તિકોના આગમો પણ નિત્ય થશે. અને એમ થતાં નાસ્તિકોના આગમોમાં પઠિત-જાણાવેલ આચરણની પટુતા વેદપાઠી બ્રાહ્મણોએ પણ પ્રાપ્ત કરવી પડશે અને તેમ નહિ કરે તો આપત્તિ આવી પડશે.

મીમાંસક—લોકાયતના આગમ વિષેની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા બાધિત છે; કારણ, તેના અભિધાન પછી તરત જ તે આગમની અનુપલબ્ધિ છે.

જૈન—તે જ પ્રમાણે વેદમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞા કેમ બાધિત નહિ થાય ?

મીમાંસક—અભિધાન પછી વેદનો જે અનુપલંભ છે, તે અભિવ્યક્તિના અભાવને કારણે છે, પરંતુ વેદના અભાવના કારણે નથી.

જૈન—નાસ્તિકોના સિદ્ધાન્ત વિષે પણ એમ કેમ નહિ બને ? આ રીતે તો વેદ અને નાસ્તિક આગમમાં બધી વાતો સમાન છે.

(૫૦) પ્રથમાદિશબ્દેનેતિ જનકાદિરિતિ સૂત્રસ્થેન । દ્વિતીયાદિશબ્દેનેતિ તીર્થ-
કરાદિરિતિ સૂત્રસ્થેન ।

અકારાદિરિત્યાદિ । પુરુષપ્રેરિતભાષાદ્રવ્યવર્ગનાભિર્નિષ્પાદ્યતે एता वर्णरूपा श्रुति-
ર્નાપૌરુષેયી । અસ્યા इति वर्णरूपायाः । तत्रेति आनुपूर्वीरूपश्रुतौ । तत्प्रतीताविति अपौरुषे-
યત્વપ્રતીતૌ । तादात्विकेत्यादिगद्ये तादात्विका पुरोवर्तिनः ।

ચૈવેત્યાદિપરઃ । અસ્યા इति श्रुतेः । एकरसैवेति परिपूर्णा । तथा स्युरिति
સનાતના સ્યુ । અથેત્યાદિ પર । અત્રેતિ લોકાયતાગમે । इयमिति प्रत्यभिज्ञा । किं न श्रुता-
वपीति सूरिः । अभिव्यक्तीत्यादि परः । तदानीमिति अभिधानानन्तरम् । अभावनि-
वन्धन इति अभिव्यक्त्यभावहेतुकः । किं नेत्यादि सूरिः । एवमिति अभिव्यक्त्यभावसम्भवी
અનુપલમ્ભઃ ।

(ટિ૦) ये तु श्रोत्रिया इत्यादि ॥ ते इति श्रोत्रिया । आस्थायेति अङ्गीकृत्य ।
अस्या इति वर्णरूपायाः श्रुतेर्निराचिकीर्षया प्रचिक्रंसितत्वात् । तर्हि तत्रेति श्रुतौ । तत्प्रती-
ताविति तस्याऽपौरुषेयत्वस्य प्रतीतिस्तत्प्रतीतिस्तस्याम् । अस्येति प्रत्यक्षस्य । तादात्विक-
भावेति वर्तमानकालभावपदार्थप्रकटनकृतार्थत्वात् ।

સંવદ્ધમિતિ સ્વયોગ્યતયા ગોચરીભૂતં, ન ચ વૈશેષિકાદિવદ્દશિમન્નવગાન્નેત્રસંલગ્નં, તસ્ય
પ્રાગેવ પ્રાપ્યકારિવાદે વ્યપાસ્તત્વાત્ ।

अध्यगायोति कै नै चै शब्दे ॥ “संध्यक्षरान्तानामा०” [कातन्त्र ३।१।२०। पृ० २०६]
अद्यतनीत “भावकर्मणोश्च” [कानन्त्र ३।२।३०। पृ० १८०] इच् । “आयिरिच्य्यादन्तानाम्
[कातन्त्र ३।६।२०। पृ० २२८] “इचस्तलोपः” [कातन्त्र ३।१।३२। पृ० २११] अस्या इति
श्रुतेः । सदात्वमिति सनातनत्वम् । नन्वसाविति प्रतिज्ञा ॥ लोकायतेति । नास्ति-

કસિદ્ધાન્તેત્વપિ । **एकरसै**ત્રેતિ સમાનૈવ । તેડપીતિ લોકાયતાગમા । તથા સ્યુરિતિ અપૌરુષેયા નિત્યાચ્ચ ભવેયુ ॥ તત્પઠિતેતિ તેષાં લોકાયતાગમાના પઠનાચરણપદ્ધતા । અન્યથેતિ તદપઠનંડનાચરણે ચ । પ્રત્યવાયેતિ અપવાદોત્પત્તે । અથાત્રેતિ લોકાયતાગમે । ઇયમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞા । **अनुपलम्भे**તિ તદૈવ વિનષ્ટત્વાત્ । અભિવ્યક્ત્યભાવેતિ યૈઃ કારણૈઃ શબ્દો-ડભિવ્યજ્યતે તદભાવે સંભવતીત્યેવંશીલઃ । તદાનીમિતિ અભિવ્યક્તકારણાસાકલ્યે પ્રત્યભિજ્ઞા નુપલબ્ધેર્વેદનાડભાવહેતુઃ ॥

§૩ કિંચ । અનુભવાનુચરણચતુરં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્, અનુભવશ્ચ પ્રાયેણ પ્રત્યભિજ્ઞાં તાદ્ભવિકીમ્, જાતિસ્મૃત્યાદિમતઃ કસ્યાપિ કતિપયભવવિષયાં ચ પ્રભાવયિતું પ્રમુઃ— ઇતિ કથમનાદૌ કાલે કેનાપિ નેયં શ્રુતિઃ સૂત્રિતા—ઇતિ પ્રકટયિતું પટીયસીયં સ્યાત્ ? । તન્ન તત્ર પ્રત્યક્ષં ક્ષમતે ।

નાપ્યનુમાનમ્, તદ્દિ કર્ત્રસ્મરણમ્, વેદાધ્યયનવાચ્યત્વમ્, કાલત્વં વા । તત્રૈતેષુ સર્વેષ્વપિ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમવધિતત્વં તાવત્પક્ષદોષઃ । તત્ર પ્રત્યક્ષવાધઃ તાવત્— તથાવિધમઠપીઠિકાપ્રતિષ્ઠાઠવઠરાધ્વર્યૂદગાતૃહોતૃપ્રાયપ્રચુરસ્વણિકેષુ યજુઃસામર્ચ્ચ ઉચ્ચૈ-સ્તરાં યુગપત્ પૂત્કુર્વત્સુ કોલાહલમમી કુર્વન્તીતિ પ્રત્યક્ષં પ્રાદુરસ્તિ, તેન ચાપૌરુષેય-ત્વપક્ષો વાધ્યતે । અભિવ્યક્તિસદ્ભાવાદેવેયં પ્રતીતિરિતિ ચેત્ । તર્હિ હંસપક્ષાદિહસ્તકે-ષ્વપિ કિ નેયં તથા ?—ઇતિ તેડપિ નિત્યાઃ સ્યુઃ । વર્ણયિગ્યમાણવર્ણવ્યક્તિવ્યપાકરણં ચેહાપ્યનુસન્ધાનીયમ્ ।

§ ૩ વળી, પ્રત્યભિજ્ઞાન અનુભવનું અનુસરણ કરવામાં ચતુર છે. અર્થાત્ જેવો અનુભવ હોય તેવું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે. અને અનુભવ સામાન્યરીતે તે જ ભવ (જન્મ)માં પ્રત્યભિજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે અને ક્યારેક વળી જાતિસ્મરણ (પૂર્વજન્મના સ્મરણ) વાલા પુરુષને કેટલાક પૂર્વભવવિષયક પ્રત્યભિ-જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. પરંતુ અનાદિ કાળમાં કોઈએ આ શ્રુતિ (વેદ)-ની રચના કરી નથી એ વાત પ્રકટ (સિદ્ધ) કરવાને આ પ્રત્યભિજ્ઞા કઈ રીતે સમર્થ થશે ? આ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ—વેદના અપૌરુષેયત્વ (નિત્યત્વ) ને સિદ્ધ કરવા સમર્થ પ્રકારે નથી.

અનુમાન પ્રમાણ પણ શ્રુતિમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, કારણકે-અનુમાનમાં ક્યો હેતુ છે ? શું કર્ત્રસ્મરણ અર્થાત્ કર્તાનું સ્મરણ નથી તે, કે વેદાધ્યયનવાચ્યત્વ કે કાલત્વ છે ? આ બધા અનુમાનોમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી બાધ હોઈ પક્ષદોષ છે. તેમાં પ્રત્યક્ષથી બાધ આ પ્રમાણે છે— મહત્તી પીઠિકામા બહેલા શક-વચક અને બદર-જક એવા અધ્વર્યુ, ઉદગાતૃ, હોતૃ અને તેમના અનેક શિષ્યો જ્યારે યજુઃ (યજુર્વેદ) સામ-સામવેદ) ઝગ (ઝગ્વેદ) ઉચ્ચ સ્વરે એકીસાથે પોષાસ્તા હોય છે ત્યારે તેમને વિષ્ણુ આ હોડા હોડાહુલ કરી રહ્યા છે એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી અપૌરુષેયત્વ-નો બાધ પાય છે

भीमांसक—तमे ऋष्यावी ते कोलाहल विषेनी प्रत्यक्ष प्रतीति श्रुतिनी
अभिव्यक्ति-प्रादुर्भाव छे अने नहि के श्रुतिनी उत्पत्ति विषे.

नैन—तो हंसपक्षादि हस्तमुद्रा विषे पणु अभिव्यक्तिने कारणे आवी
प्रतीति केम नहि थाय ? माटे ते पणु नित्य थशे. अने वणी, आगण ६मा
सूत्रमां) वणुनी अभिव्यक्तितुं षंडन करशे ते पणु अही' समल्लेपुं.

(५०) अनुभवानुचरणचतुरमिति अनुभवानुगमनदक्षम् । कतिपयभवविषयामिति
परिगणीतभवविषयाम् । तत्रेति श्रुतेरपौरुषेयत्वे ।

एतेष्विति हेतुषु । हंसपक्षादिहस्तकेष्वपीति भरतशास्त्रप्रसिद्धेषु चतु पष्टि-
संख्येषु । इयमिति प्रतीतिः । तथेति अभिव्यक्तिसद्भावादेव ।

(टि०) अनुभवेत्यादि ॥ प्रत्यक्षानुसरणनिपुणम् । तादृक्विकीमिति तस्मिन्नेव भवे
जन्मनि भावात्तादृक्विकी भवार्थे इकण् । सूत्रितेति न रचिता ॥ तन्न तत्रेति आनुपूर्वीरूपवि-
कल्पतः श्रुतेरपौरुषेयत्वसिद्धौ ॥

नाप्यनुमानमित्यादि । तद्वीति अनुमानम् । खण्डिकेष्विति शिष्येषु । यजुःसामार्च्य-
इति अध्वर्यवो यजुर्वेदाध्यायिन । उद्गातार. सामपाठप्रवीणा, होतार ऋग्वेदोच्चारतत्परा ।
तेन चेति प्रत्यक्षेण । इयं प्रतीतिरिति । कोलाहलकरणरूपा । हंसपक्षादीति भरतशास्त्र-
प्रसिद्धा हंसपक्षादयो हस्तकास्तेष्विति । इयमिति प्रतीतिः । कोलाहलकरणरूपा । तथेतीति
अभिव्यक्तिसद्भावादेव ॥ तेऽपीति हस्तका अपि ॥ वर्णव्यक्तीति वर्णाभिव्यञ्जकनिराकरणम् ।

§ ४ श्रुतिः पौरुषेयी, वर्णाद्यात्मकत्वात्, कुमारसंभवादिवत्—इत्यनुमानबाधः ।
पुरुषो हि परिभाव्याभिधेयभावस्वभावं तदनुगुणां ग्रन्थवीथीं ग्रथ्नाति, तदभावे कौत-
स्कुतीयं संभवेत् ? । यदि हि शङ्खसमुद्रमेघादिभ्योऽपूरुषेभ्योऽपि कदाचित् तदात्मकं
वाक्यमुपलभ्येत, तदाऽत्रापि संभाव्येत । न चैवम् ।

§ ५ अथ वर्णाद्यात्मकत्वमात्रं हेतूचिकीर्षितं चेत्, तदानीमप्रयोजकम्, वल्मी-
कस्य कुलालपूर्वकत्वे साध्ये मृद्विकारत्ववत् । अथ लौकिकश्लोकादिविलक्षणं तत् । तर्हि
विरुद्धम्, साधनशून्यं च कुमारसंभवादिनिदर्शनम्, तत्रैव साध्ये विशिष्टमृद्विकारत्व-
वत्, कृदृष्टान्तवच्चेति चेत् । नैतच्चतुरस्रम् । यतस्तन्मात्रमेव हेतुः, न चाप्रयोजकम्
विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वस्यैव काप्यसम्भवाद् । दुःश्रव-दुर्भणत्वादेस्तु श्रुतिविशेषस्य—

“नांष्ट्रास्त्वाष्ट्रारिराष्ट्रे न भ्राष्ट्रे नादंष्ट्रिणो जनाः ।

धार्तराष्ट्राः सुराष्ट्रे न महाराष्ट्रे तु नोष्ट्रिणः ॥ १ ॥”

इत्यादौ लौकिकश्लोके सविशेषस्य सद्भावात् । अभ्यधिष्महि च—

“यत् कौमारकुमारसंभवभवाद् वाक्यान्न किञ्चित् क्वचित् ।

वैशिष्ट्यं श्रुतिषु स्थितं तत इमाः स्युः कर्तृगून्याः कथम् ॥” इति ।

“प्रजापतिर्वेदमेकमासीत्, नाहरासीत्, न रात्रिरासीत्, स तपोऽतप्यत, तस्मा-
त्तपनः, तपनाच्चत्वारो वेदा अजायन्त” इति स्वकर्तृप्रतिपादकागमबाधः ।

નનુ નાયમાગમઃ પ્રમાણમ્, મૂતાર્થાભિધાયકત્વાત્ । કાર્યં એવ હર્થે વાચાં પ્રામાણ્યમ્, અન્વય-વ્યતિરેકાભ્યાં લોકે કાર્યાન્વિતેષુ પદાર્થેષુ પદાનાં શક્ત્યવગમાદિતિ ચેત્ । તદ્શ્લો-લમ્ । કુશલોદર્કસમ્પર્કકર્કશઃ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્ન ઇત્યાદેર્મૂતાર્થસ્યાપિ શબ્દસ્ય લોકે પ્રયોગોપલમ્ભાત્ । અથાત્રાપિ કાર્યાર્થતૈવ, તસ્માદત્ર પ્રવર્તિતવ્યમ્ ઇત્યવગમાદિતિ ચેત્ । સ તર્હ્યવગમ ઔપદેશિકઃ, ઔપદેશિકાર્થકૃતો વા ભવેત્ । ન તાવદાદ્યઃ, તથાવિધો-પદેશાશ્રવણાત્ । દ્વિતીયસ્તુ સ્યાત્ । ન પુનસ્તત્રોપદેશસ્ય પ્રામાણ્યમ્, અસ્ય સ્વાર્થ-પ્રથામાત્રચરિતાર્થત્વાત્ । પ્રતિપાદકત્વેનૈવ પ્રમાણાનાં પ્રામાણ્યાત્ । અન્યથા પ્રવૃત્તાવિવ તત્સાધ્યાર્થેઽપિ પ્રામાણ્યપ્રસન્નાત્ । પ્રત્યક્ષસ્ય ચ વિવક્ષિતાર્થવત્ તત્સાધ્યાર્થક્રિયાઽપિ પ્રમેયા ભવેત્ । તસ્માત્ પુરુષેષ્છાપ્રતિવદ્વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિરસ્તુ । મા વા મૂત, પ્રમાણેન પદાર્થપરિચ્છેદ્શ્ચેત્ ચક્રાણઃ, તાવતૈવ પ્રેક્ષાવતોઽપેક્ષાવુદ્ધેઃ પર્યવસાનાત્ પુણ્યં પ્રામા-ણ્યમસ્યાવસેયમ્ ।

યદ્વા, અસ્તુ 'તસ્માદત્ર પ્રવર્તિતવ્યમ્' ઇત્યવગમાત્ કુશલોદર્કેત્યાદિવાક્યાનાં પ્રામાણ્યમ્ । કિંતુ તદ્વદેવ વેદે કર્તૃપ્રતિપાદકાગમસ્યાપિ પ્રામાણ્યં પ્રાસાહ્વીદેવેતિ સિદ્ધ આગમવાધોઽપિ ।

૬૪ વળી, શ્રુતિ પૌરુષેયી છે, વર્ણાદિસ્વરૂપ હોવાથી, કુમારસંભવની જેમ. આ રીતે અપૌરુષેયત્વરૂપ સાધ્યમાં અનુમાનથી પણ પક્ષનો બાધ છે, કારણ કે પુરુષ જ અભિધેય પદાર્થના સ્વરૂપને બાણીને તેને અનુસરતી ગ્રથ રચના કરે છે, તો પુરુષના અભાવમાં આ વેદરૂપ ગ્રન્થરચના કઈ રીતે થઈ શકે ? વળી, અપુરુષ એવા શંખ, સમુદ્ર, મેઘ વિગેરે પદાર્થથી કેઈ પણ વખતે વર્ણા-ત્મક વાક્યની ઉપલબ્ધિ થતી હોય તો વેદવાક્યમાં અપૌરુષેયત્વની સંભાવના માની શકાય, પરંતુ એવું વાક્ય બેવામાં આવતું નથી.

૬૫ મીમાંસક—શ્રુતિના નિત્યત્વ બાધક અનુમાનમાં 'વર્ણાદિસ્વરૂપ હોવાથી' માત્ર એટલો જ હેતુ કહો તો તે રાક્ષામાં કુંભારની કારણતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ માત્ર 'મૃદ્ધિકારત્વ' હેતુની જેમ અપ્રયોજક છે તથા જે 'લૌકિક શ્લોકથી વિલક્ષણ વર્ણાદિ સ્વરૂપ હોવાથી' એમ વિશેષણયુક્ત હેતુ કહો તો તે વિરુદ્ધ હેતુભાસ ધરે, અને કુમારસંભવાદિ દ્વાનત સાધન-હેતુ રહિત ધરે જેમકે-રાક્ષામાં કુંભારની કારણતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ વિશિષ્ટમૃદ્ધિકારત્વરૂપ હેતુ વિરુદ્ધ છે અને તેમાં ઘટરૂપ દ્વાનત સાધનહીન છે.

જૈન—તમારી આ યાત સુક્ષિપ્તુક્ત નથી કારણ કે-અને 'વર્ણાદિસ્વરૂપ હોવાથી' માત્ર એટલો જ હેતુ કહીએ છીએ. છતાં પણ તે અપ્રયોજક નથી, જેમકે- 'વિશિષ્ટવર્ણાદિ સ્વરૂપ' તો કયાય પણ અનુભવનું નથી.

અને કેઈ પ્રતિ દુષ્ટવ (કર્કકટ્ટ) અને દુર્બલ હોય તેથી કરી તેને વિશિ-ષ્ટવર્ણાદિ સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો નાંવોન્વાપ્દારિનાન્દે—કર્ક.દિ લી.કિં

લોકમાં સવિશેષરૂપે તેવું જોવામાં આવે છે તો તે પણ નિત્ય માનવો પડશે. એ શ્લોકનો અર્થ આવે છે—“કુરુ દેશમા લંઠ લોકો નથી, બ્રાહ્મદેશમાં લોકો લાંબી દાઢવાળા છે, સુરાષ્ટ્ર દેશમાં હંસો નથી અને મહારાષ્ટ્રમાં ઊંટવાળા નથી.” અને અમે પણ કહ્યું છે કે—“જો કુમારસંભવના વાક્યથી શ્રુતિમાં કંઈ પણ વિશેષ નથી તો તે શ્રુતિ કર્તૃશૂન્યા (નિત્ય) કંઈ રીતે હોઈ શકે?” માટે તમારું સાધ્ય ‘અપૌરુષેયત્વ’ અનુમાનથી પણ બાધિત છે.

વળી, “પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) એ એક જ હતા, દિવસ ન હતો, રાત્રિ ન હતી, તેમણે તપ કર્યું”, તેનાથી સૂચ્ય થયો, તેનાથી ચાર વેદો થયા આ” રીતે વેદના કર્તાનું પ્રતિપાદન કરનાર આગમથી વેદનું અપૌરુષેયત્વ બાધિત થાય છે.

મીમાંસક— આ આગમ ભૂત-અતીત (સિદ્ધ) અર્થને કહેનાર હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી. કારણ કે-કાર્યરૂપ અર્થમાં જ વચનનું પ્રામાણ્ય છે, લોકોમાં પણ અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા કાર્યાન્વિત પદાર્થમાં પદોની શક્તિનો બોધ થાય છે

જૈન—તમારું આ કથન અયોગ્ય છે. કારણ કે-સાધુપુરુષની ઉપાસનાનો અપ્રસંગ હોય અર્થાત્ સાધુપુરુષની ઉપાસના ન કરી હોય તો કુશલનો સંપર્ક કઠણ છે. એટલેકે સત્સંગનો અભાવ હોય તો કુશલનો સંપર્ક થતો નથી આદિ ભૂતાર્થક શબ્દોનો લોકમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે

મીમાંસક—પ્રસ્તુતમાં પણ કાર્યાર્થ જ અભિપ્રેત છે, કારણ કે એથી પણ ‘તેથી કરી આમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ’ એવો બોધ થાય છે.

જૈન—તો તે બોધ માત્ર ઔપદેશિક-ઉપદેશજન્ય છે, કે ઉપદેશજન્ય અર્થથી જન્ય છે? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહિ કારણકે તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ સંભળાતો નથી. બીજો પક્ષ ભલે હોય પરંતુ તેમાં ઉપદેશ પ્રમાણ નથી કારણ કે-ઉપદેશ વાક્ય તો માત્ર પોતાનો જ અર્થ બતાવવામાં ચરિતાર્થ છે. કેમકે પ્રમાણોનું પ્રામાણ્ય તો તેની પ્રતિપાદકતાને કારણે છે. અન્યથા-પ્રવૃત્તિની જેમ પ્રવૃત્તિથી સાધ્ય અર્થમા પણ પ્રામાણ્યનો પ્રસંગ આવશે અને વળી પ્રત્યક્ષનો વિવક્ષિત અર્થ પ્રમેય છે તેમ પ્રમેયસાધ્ય અર્થક્રિયા પણ પ્રત્યક્ષની પ્રમેય થઈ જશે. માટે પ્રવૃત્તિને તો પુરુષની ઇચ્છાને જ અધીન માનવી જોઈએ. અને પ્રવૃત્તિ ન થાય તો પણ પ્રમાણ વડે જ્યારે પદાર્થજ્ઞાન કર્યું તે જ વખતે બુદ્ધિમાન પુરુષની અપેક્ષાબુદ્ધિ સમાપ્ત થાય છે. તેથી તેટલામાત્રથી પ્રમાણનું પુણ્ય પ્રામાણ્ય સમજી લેવું જોઈએ.

અથવા ‘તેથી કરી અહીં પ્રવૃત્તિ કરવી’ એવો બોધ થતો હોવાથી ‘કુશલનો સંપર્ક કઠણ છે’ ઇત્યાદિ લૌકિક વાક્યમાં પ્રામાણ્ય ભલે મનાય પરંતુ એ જ રીતે વેદના કર્તાનું પ્રતિપાદન કરનાર આગમમા પણ પ્રામાણ્ય અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે અને એ રીતે વેદના અપૌરુષેયત્વમા આગમબાધ પણ સિદ્ધ થયો

(૫૦) તદ્ભાવે ઇતિ અભિવેચસ્વભાવપરિભાવનાડભાવે ઇચ્છમિતિ ગ્રન્થવીથી । તદ્દાત્મકમિતિ વર્ણાત્મકમ્ । અત્રાપીતિ શ્રુતાવપિ ।

અથેત્યાદિ મીમાસકો જૈન પ્રતિ-કચમનેન હેતુના પૌરુષેયત્વ સાધયતિ ભવાન્ ? અપ્રયોજકમિતિ અનેન હિ હેતુના પૌરુષેયત્વમપિ સાવ્યતેડપૌરુષેયત્વમપિ । મૃદ્ધિકારત્વવ-

दिति यथा मृद्विकारत्वमप्रयोजकमित्यर्थः । लौकिकश्लोकादिविलक्षणमिति विशिष्टवर्णाद्यात्मकमित्यर्थः । विरुद्धमिति अपौरुषेयत्वसाधनात् । साधनशून्यमिति साधनेन लौकिकश्लोकादिविलक्षणविशिष्टवर्णपदवाक्यप्रकरणात्मकत्वाख्यहेतुना शून्यं कुमारसम्भवादिनिदर्शनम्, विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वाभावात् तस्येति भावः । तत्रैव साध्ये इति कुलालपूर्वकत्वे साध्ये । विशिष्टमृद्विकारत्ववदिति विशिष्टमृद्विकारत्वविरुद्धकृतदृष्टान्तवदिति विशिष्टमृद्विकारत्व तत्र नास्त्यतः साधनशून्यम् । नैतच्चतुरस्रमिति जैनो वक्ति । तन्मात्रमेवेति वर्णाद्यात्मकत्वमात्रम् । विशिष्टवर्णाद्यात्मकस्यैवेति विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वं श्रुतौ नास्त्येत्यर्थः ।

नाण्ड्या इति राक्षसा । त्वाण्ड्यारिराष्ट्रे इति इन्द्रराष्ट्रे स्वर्गे । धार्तराष्ट्रा इति काका । नोण्ड्रूण इति तत्रोण्ड्राभावात् । सविशेषस्येति दुःश्रवदुर्भणत्वादे । क्वचिद्वैशिष्ट्यमिति अस्मत्कृतस्तुतावपि दुःश्रवदुर्भणत्वाद्यो विशेषा विद्यन्ते, एतावतैव नापौरुषेयत्वमिति ।

प्रजापतिर्वेति प्रजापतिरेव । इदमेकमासीदिति इदं जगत्प्रजापतिरेवासीदेकमिति वाक्यार्थः । तपस्तपनादिति पाठान्तरम् । स्वर्गवन्देन वेदः । ननु नायमित्यादि मीमांसकः । भूतार्थामिधायकत्वादिति अधिगतार्थामिधायकत्वात् । कार्यं एव ह्यर्थे वाचां प्रामाण्यमिति । मीमांसकानां हि अनधिगतार्थामिधान्तृप्रमाणमतस्तेषां विधिरेव वाक्यार्थः, अप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वात् तस्य, भूतार्थानां त्वनुवादमात्रतया प्रामाण्यम् । कार्यान्वितेष्विति विधेयान्वितेषु । शक्त्यवगमादिति सामर्थ्यज्ञानात् । तद्वल्लीलमिति सूरिः । भूतार्थस्यापीति वारतवार्थस्यापि । अत्रापीति भूतार्थेऽपि । स तर्हीत्यादि सूरिः । तथाविधोपदेशाश्रवणादिति 'तस्मादत्र प्रवर्तितव्यम्' इत्यादिरूप उपदेशः । तत्रेति औपदेशिकार्थवृत्तपक्षे । अस्येति उपदेशस्य । अन्यथाप्रवृत्ताविवेति यथा भवन्मते प्रवृत्तौ प्रमाणानां प्रामाण्यं एवं तत्साध्यार्थेऽपि प्रामाण्यं स्यात् । न चैतदिष्यते इति पराभिप्रायेण दृष्टान्तः । तत्साध्यार्थेऽपीति क्रियादावपीत्यर्थः । अपेक्षावुद्धेरिति 'इदं मदीयं ज्ञानं तदैव प्रमाणं यदायं परिच्छिनत्ति' इत्यपेक्षा । इयं चापेक्षार्थपरिच्छेदे परिपूर्णा भवति ।

यद्वाऽस्त्विति अहो मीमांसकः । वेदे कर्तृप्रतिपादकागमस्यापीति तत्रापि तत इमां पौरुषेयीं विजानीया इत्यवगमस्य प्रतिमानात् ।

(टि०) तदनुगुणामिति अभिप्रेयभावस्वभावानुगुणम् । तदभावे इति पुराभावे । इयमिति ग्रन्थवीथी एतन्नुक्तो भवा । तत्रात्मकमिति अभिप्रेयभावस्वभावम् । अत्रापीति पौरुषे वेदेपि ॥

अथ वर्णव्यादि । जैन एव दृष्टान्तवच्चैतिपर्यन्तं परमावहते । चिकीर्षितमिति हेतुतत्पूर्वापरिधायकम् । विलक्षणमिति विविधमिति । तदिति वर्णव्यात्मकम् । विरुद्धमिति साधनं विरुद्धमित्यर्थः । साधनशून्यमिति साधनेन लौकिकश्लोकादिविलक्षणविशिष्टवर्णपदवाक्यप्रकरणात्मकत्वाख्यहेतुना शून्यं कुमारसम्भवादिनिदर्शनम्, विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वाभावात् तस्येति भावः । तत्रैव साध्ये इति कुलालपूर्वकत्वे साध्ये । विशिष्टमृद्विकारत्ववदिति विशिष्टमृद्विकारत्वविरुद्धकृतदृष्टान्तवदिति विशिष्टमृद्विकारत्व तत्र नास्त्यतः साधनशून्यम् । नैतच्चतुरस्रमिति जैनो वक्ति । तन्मात्रमेवेति वर्णाद्यात्मकत्वमात्रम् । विशिष्टवर्णाद्यात्मकस्यैवेति विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वं श्रुतौ नास्त्येत्यर्थः ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા હસાઃ સુરાષ્ટ્રમ્બલે ન । અત્ર ધાર્તરાષ્ટ્રશબ્દેનૌચિત્યેન હંસા એવ, ન તુ ધૃતરાષ્ટ્રભૂપતિ-
તનયાઃ ॥ ઉક્તં ચ—

“મલ્લિકાખ્યાસ્તુ મલિનૈર્ધાર્તરાષ્ટ્રા સિતેતરૈઃ ।

કાદમ્વાસ્તુ કલહંસા પક્ષૈઃ સ્યુરિતિ ધૃસરૈ ॥ ૧ ॥”

મહારાષ્ટ્રે ઉષ્ટ્રિણઃ દૌવારિકા ન તત્રોષ્ટ્રાણામભાવાત્ । યત્કૌમારેતિ કૌમારઃ કલાપકઃ ।

નનુ નાયમિત્યાદિ ॥ ભૂતાર્થેતિ અતીતપદાર્થપ્રરૂપકત્વાત્ । કાર્ય એવેતિ વાર્ત્તમાનિકે કર્ણીયે
એવ । અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમિત્યજ્ઞીકારાત્ । અથાત્રાપીતિ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્નરૂપે શબ્દે ।
તસ્માદિતિ કારણાત્ । અત્રેતિ શબ્દે । અવગમાદિતિ સ્વાભિપ્રાયેણ પરિજ્ઞાનાત્ । ન પુન-
સ્તત્રેતિ ઔપદેશકાર્યક્રુતેઽવગમે । તસ્યેતિ ઉપદેશસ્ય । અન્યથેતિ પ્રતિપાદકત્વાભાવે ।
તત્સાધ્યાર્થેઽપીતિ પ્રવૃત્તિસાધ્યપદાર્થેઽપિ । તત્સાધ્યાર્થક્રિયાપીતિ પ્રત્યક્ષસાધ્યા યા અર્થક્રિયા
સાપિ । અસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય ।

તદ્વદેવેતિ વાક્યવદેવ પ્રાસાંક્ષીદિતિ પ્રસજ્યતે સ્મ ।

§ યત્તુ કર્તૃસ્મરણં સાધનમ્, તદવિશેષણં સવિશેષણં વા વર્ણ્યેત ? પ્રાક્તનં તાવત્
પુરાણકૃપપ્રાસાદારામવિહારાદિભિર્વ્યભિચારિ, તેષાં કર્તૃસ્મરણેઽપિ પૌરુષેયત્વાત્ । દ્વિતીયં
તુ સમ્પ્રદાયાવ્યચ્છેદે સતિ કર્તૃસ્મરણાદિતિ વ્યધિકરણાસિદ્ધમ્, કર્તૃસ્મરણસ્ય શ્રુતેઃ
અન્યત્રાશ્રયે પુંસિ વર્તનાત્ ।

અથાપૌરુષેયી શ્રુતિઃ, સમ્પ્રદાયાવ્યવચ્છેદે સત્યસ્મર્યમાણકર્તૃકત્વાત્, આકાશવત્
ઇત્યનુમાનરચનાયામનવ ક્લાશા વ્યધિકરણાસિદ્ધિઃ । મૈવમ્, એવમપિ વિશેષણે સન્દિગ્ધા-
સિદ્ધતાપત્તેઃ । તથાહિ આદિમતામપિ પ્રાસાદાદીનાં સમ્પ્રદાયો વ્યવચ્છિદ્યમાનો વિલો-
ક્યતે । અનાદેસ્તુ શ્રુતેરવ્યવચ્છેદી સમ્પ્રદાયોઽઘાપિ વિદ્યત ઇતિ મૃતકમુષ્ટિબન્ધમન્વકા-
ર્ષીત્ । તથા ચ કથં ન સન્દિગ્ધૈસિદ્ધં વિશેષણમ્ ? વિશેષ્યમપ્યુભયાસિદ્ધમ્, વાદિપ્રતિ-
વાદિભ્યાં તત્ર કર્તુઃ સ્મરણાત્ ।

નનુ શ્રોત્રિયાઃ શ્રુતૌ કર્તારં સ્મરન્તીતિ મૃષોઘમ્, શ્રોત્રિયાપશદાઃ સ્વલ્વમી ઇતિ
ચેત્ । નનુ યૂયમાન્નાયમાન્નાસિષ્ટ તાવત્, તતો “યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ” ઇતિ
“પ્રજાપતિઃ સોમં રાજાનમન્વસૃજત્ તત્સયો વેદા અન્વસૃજન્ત” ઇતિ ચ સ્વયમેવ સ્વસ્ય
કર્તારં સ્મરન્તીં શ્રુતિ વિશ્રુતામશ્રુતામિવ ગણયન્તો યૂયમેવ શ્રોત્રિયાપસદાઃ કિં ન સ્યાત ?

§૬ વેદના અપૌરુષેયત્વને સિદ્ધ કરવાને જે કર્તાનું અસ્મરણ એવો હેતુ છે,
તે વિશેષણ રહિત છે કે વિશેષણ સહિત ? વિશેષણ રહિત કહો તો—એ હેતુ
પ્રાચીન ક્વા, પ્રાસાદ, આરામ, વિહાર આદિથી વ્યભિચારી છે કારણ કે તે
પ્રાચીન ક્વા આદિના કર્તાનું સ્મરણ નથી તો પણ તે પૌરુષેય—અનિત્ય છે. બીજા
પક્ષે એટલે કે હેતુમાં સંપ્રદાયને અવિચ્છેદ છતાં એવું વિશેષણ જોડો તો તે
વ્યધિકરણાસિદ્ધ છે. કારણ કે—કર્તાનું અસ્મરણ તો શ્રુતિથી ભિન્ન પુરુષરૂપ
આશ્રયમાં રહે છે.

મીમાંસક—શ્રુતિ અપૌરુષેયી છે, કારણ કે સંપ્રદાયનો અવ્યવચ્છેદ છતાં જેના કર્તાનું સ્મરણ નથી એવી તે શ્રુતિ છે, આકાશની જેમ, આ પ્રમાણે અનુમાનની રચના કરવાથી ઉપરોક્ત વ્યધિકરણાસિદ્ધિરૂપ દોષ નહિ આવે.

જૈન—એમ ન કહો. કારણ કે એવું વિશેષણ કરવાથી પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ દોષની આપત્તિ આવશે. કારણ કે આદિવાળાં પ્રાસાદ વગેરેના સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ ભવાય છે, તે અનાદિ કાળથી સિદ્ધ શ્રુતિના સંપ્રદાયનો અવિચ્છેદ અત્યારસુધી કેમ હોય ? એટલે એમ માનવું એ તો મડાગાંઠ જેવું છે. એટલે તે વિશેષણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ કેમ ન કહેવાય ? વિશેષ્ય પણ ઉભયાસિદ્ધ છે, કારણ કે વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને વેદમાં કર્તાનું સ્મરણ છે.

મીમાંસક—શ્રોત્રિય લોકો (વેદપાઠી ખાલણો) શ્રુતિમાં કર્તાનું સ્મરણ કરે છે, એમ જે તમે કહો છો તે જૂઠું છે. જે શ્રોત્રિયો કર્તાનું સ્મરણ કરે છે તેમને શ્રોત્રિયાપશદ (નીચશ્રોત્રિય) સમજવા.

જૈન—તમે તો વેદ લણ્યા છો તો “જેણે વેદો મોકલ્યા” એ પ્રમાણે, અને “પ્રજાપતિ-બ્રહ્માએ સોમને રાજા બનાવ્યો, તેનાથી ત્રણ વેદો ઉત્પન્ન થયા”- આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ શ્રુતિ પોતે જ પોતાના કર્તાને સંભારે છે, તેવી શ્રુતિને અશ્રુતિ-અણસંભળેલ ગણો તો તમે પોતે જ શ્રોત્રિયાપશદ (નીચશ્રોત્રિય) કેમ નહિ બનો ?

(૫૦) પ્રાક્તનમિતિ કર્ત્વસ્મરણમાત્રમ્ । વ્યધિકરણાસિદ્ધમિતિ ધવલઃ પ્રાસાદ. કાકરય કાળ્પ્યાદિતિવત્ ।

અથેત્યાદિ મીમાસક । મૈવમિતિ ન્દરિ. । વિશેષણે ઇતિ સમ્પ્રદાયાવ્યવચ્છેદે સત્તિ ઇત્યેવંરૂપે । અન્વકાર્પાદિતિ ભવદ્વચન કર્ત્વ । વિશેષ્યમિતિ અન્મર્યમાણકર્ત્વકત્વાદિ-ત્યેવંરૂપમ્ । વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામિતિ વાદિના મના, પ્રતિવાદિના ભવતા । તન્નેતિ શ્રુતૌ ।

નન્વિત્યાદિ મીમાસકઃ । ધર્મી ઇતિ ચે શ્રુતૌ કર્તાર સ્મરન્તિ । નનુ યૂયમિતિ સ્મરિ. । આસ્નાસિષ્ટેતિ અમ્યસ્તવન્તઃ ।

(ટિ૦) તેપામિતિ કૃપ-પ્રાનાદાદીનામ્ । શ્રુત્તેરિતિ શ્રુતે મવાનાત્ । તથાદિ-આદિમતા-મિત્યાદિ । વિશેષણમિતિ સપ્રદાયાવ્યવચ્છેદશબ્દમ્ । વિશેષ્યમપીતિ-વર્ત્ત્વસ્મરણાદિતિ હેતુ ।

આસ્નાસિષ્ટેતિ અમ્યસ્તવન્તઃ । વિશ્રુતામિતિ વિનેષેગ શ્રુતા વિશિષ્ટામાર્યિતામ્ વા ।

કિચ. કળ્પ-માધ્યંદિન-તિતિરિપ્રવૃત્તિમુન્નિમાત્રિતા ક્લાથ્ચન ગ્રાસ્વાઃ, તન્કૃ-તત્વાદેવ, મન્વાદિસ્મૃત્યાદિવત્ । ઝમન્નાનાં તાસ્માં કળ્પાદૌ નૈરુપ્વાન્. પ્રકાથિતન્વાદ્રા તન્નામન્નિરે અનાદૌ કાલેઽનન્તમુનિનામાત્રિત્વં તાસ્માં ચ્યાન્ । જ્ઞનાથ કાન્દાનુરમેન-ત્કર્તાર સ્મરન્તિ । કર્ત્વવિશેષે વિપ્રતિષ્ઠેત્પ્રમાણમેદૈત્વસ્મરણમિતિ ચેન્. નૈવન્, યતો વ્યંદ વિગતિપત્તિઃ, તમેયાઽપનાયનન્તુ, ન પુન નર્ત્વમાસ્મરણમપિ ।

“વેદસ્વાપ્રવચનં સર્વં સુર્વં વચ્ચન્દર્શનમ્ ।

વેદઃ સ્વયન્વચનમ્ પ્રાદાપુનઃ સ્વયન્નં મયમ્” ॥૬૦॥

“અતીતાડનાગતૌ કાલૌ વેદકારવિવર્જિતૌ
કાલત્વાત્, તથથા કાલો વર્તમાનઃ સમીક્ષયતે” ॥૨૧॥”

इति कारिकोक्ते वेदाध्ययनवाच्यत्व-कालत्वे अपि हेतू, ‘कुरङ्गशृङ्गमङ्गुरं कुरङ्गा-
क्षीणां चेतः’ इति वाक्याध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकम्, एतद्वाक्याध्ययनवाच्यत्वात्, अधु-
नातनाध्ययनवत्; अतीताऽनागतौ कालौ प्रक्रान्तवाक्यकर्तृवर्जितौ, कालत्वात्, वर्तमान-
कालवत्, इतिवदप्रयोजकत्वात् अनाकर्णनीयौ सकर्णानाम् ।

વળી, કણ્વ, માધ્યંદિન, તિત્તિરિ આદિ મુનિઓના નામથી અંકિત કેટલીક
વેદની શાખાઓ છે. તે બધી તે તે ઋષિઓએ જ કરેલી છે એમ માનવું જોઈએ
જેમકે-મનુ આદિના નામથી અંકિત સ્મૃતિ ગ્રન્થો મનુ આદિએ બનાવ્યા છે.

મીમાંસક—નષ્ટ થયેલી તે તે શાખાઓને કલ્પની આદિમાં તે તે ઋષિઓએ
જોઈ તેથી અથવા તેમનો પ્રકાશ તેમના દ્વારા થવાથી તેઓના નામથી તે તે
શાખા અંકિત છે.

જૈન—એમ હોય તો અનાદિ એવા કાળમાં અનન્ત કલ્પો હોવાથી અનન્ત
મુનિઓના નામથી તે શાખાઓ અંકિત થવી જોઈએ અને વળી જૈનો વેદના
કર્તા તરીકે કાલાસુરનું સ્મરણ કરે છે

મીમાંસક—કર્તા વિશેષમાં વિનાદ હોવાથી જૈનોનું તેવું સ્મરણ પ્રમાણ
નથી એટલે કે-કર્તા તરીકે કોઈ એક નિશ્ચિત વ્યક્તિનું સ્મરણ નથી માટે કર્તાનું
સ્મરણ પ્રમાણરૂપ નથી.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે જે અંશમાં વિવાદ છે તે ભલે અપ્રમાણ-
રૂપ હોય એટલે કે કર્તા કોણ છે તે વિષે ભલે વિવાદ રહે પણ વેદનો કોઈ ને
કોઈ કર્તા છે-એવા સ્મરણમાં તો કોઈ વિવાદ નથી જ.

મીમાંસક—‘વેદનું બધું અધ્યયન ગુરુદ્વારા અધ્યયન પૂર્વક છે કારણ કે તે
વેદાધ્યયન કહેવાય છે, જે જે વેદાધ્યયન હોય તે સમસ્ત ગુર્વધ્યયનપૂર્વક જ
હોય છે જેમકે ‘અત્યારનું વેદાધ્યયન ગુર્વધ્યયનપૂર્વકનું છે’ આ હેતુથી અને
‘અતીત અને અનાગત કાલ વેદકાર (વેદના કર્તા)થી રહિત છે. કારણ તે કાલ
છે જેમકે-વર્તમાન કાલ’ આ હેતુથી વેદ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

જૈન—‘સ્ત્રીઓનું ચિત્ત હરણના શિંગરાની જેમ ભંગુર-વક છે’-આ વાક્યનું
અધ્યયન ગુર્વધ્યયનપૂર્વક છે, તેવું અધ્યયન કહેવાય છે માટે, અત્યારના એ
અધ્યયનની જેમ. અતીત અને અનાગત કાલ પ્રસ્તુત વાક્યકારથી વર્જિત છે,
કાલ છે માટે, વર્તમાન કાલની જેમ—આ બંને હેતુઓની જેમ તમારા બંને
હેતુઓ અપ્રયોજક હોવાથી બુદ્ધિમાન્ પુરુષો માટે સાંભળવાયોગ્ય નથી.

(૫૦) किंचेत्यादि सूरि । तत्कृतत्वादेवेति तन्नामाङ्किता इत्यर्थ । कालासुर-
मिति कालासुरद्वारेण पर्वतक क्षीरकदम्बकाख्यविप्राजम् । कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेरिति वय

कालासुरं तत्कर्त्तारं न मन्यामहे इति ब्रूते । स्मरणमिति भवदीयम् । नैवमिति सूरिः । यत्रैवेति कालासुरादौ । न पुनः कर्त्तृमात्रस्मरणमपीति कालासुरः कर्त्ता मा भवतु, तथापि केनचित् कर्त्ता भाव्यमेव ।

(प०) गुर्वध्ययनपूर्वकमिति गुरो पाश्वे यदध्ययनं तत्पूर्वकम् । वेदाध्ययनवाच्यत्वादिति वेदाध्ययनमिति यः शब्दस्तेन वाच्यत्वात् ।

(टि०) तत्कृतत्वादेवेति कण्व-माध्यंदिनादिमुनिवृत्तत्वादेव यथा मनुकृता मानवी स्मृतिः । उत्सन्नानामिति विच्छेदप्राप्तानाम् । तासामिति शाखानाम् । कल्पादाविति सृष्टिरचनासमये । तैरिति कण्व-माध्यंदिनादिभिः । तन्नामेति कण्वाद्यभिधानलक्षणेन । अनादाविति आदिवर्जिते । यवनादिकालिना श्रुतिश्चेत् कण्वादिभिरनेकवार प्रकाशितत्वाद्नेककर्तृकत्वप्रसङ्गं तन्नामचिह्नेन तादृक्प्रतीतिसद्भावात् । तासामिति शाखानाम् । एतत्कर्त्तारमिति वेदकर्त्तारं कालासुरनामानं दैत्यमामनन्ति ।

वेदस्याध्ययनेत्यादि । उत्तरविकल्पोभयी पराचिकीर्षुः कारिकोक्तश्लोकवलात्परपरिभाषितं पक्षद्वितयं सूरि प्रादुर्भावयति । अधुनाध्ययनमिति इदानींतनवेदपठनवत् । हेतू इति हेतू कारिकोक्तावपि । प्रक्रान्तेति 'कुरङ्गयज्ञभङ्गुरं कुरङ्गाधीणां चेत.' इति । सकर्णानां विदुषाम् अनाकर्णनीयो न श्रोतव्याविति सवन्ध ॥

६. अथ अर्थापत्तेरपौरुषेयत्वनिर्णयो वेदस्य । तथाहि-संवाद-विसंवाददर्शनाऽदर्शनाभ्यां तावदेष निःशेषपूरुषैः प्रामाण्येन निरणायि । तन्निर्णयश्चास्य पौरुषेयत्वे दुरापः । यतः—

“शब्दे दोषोद्भवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितिः ।

तदभावः क्वचित्तावद् गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥” [श्लो० चो० ६२]

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसंभवात् ।

वेदे तु गुणवान् वक्ता निर्णेतुं नैव शक्यते ॥

ततश्च दोषाभावोऽपि निर्णेतुं शक्यतां कथम् ? ।

वक्त्रभावे तु सुज्ञानो दोषाभावो विभाव्यते ॥

यस्माद्वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥”

ततः प्रामाण्यनिर्णयान्यधानुपपत्तेरपौरुषेयोऽयमिति ।

अस्तु तावदत्र कृपणपशुपरम्पराप्राणव्यपरोपगप्रगुणप्रचुरोपदेवापवित्रवाटप्रमाणमवैष इत्यनुत्तरोत्तरप्रकारः । प्रामाण्यनिर्णयेऽयस्य न मान्यसिद्धिः, दिनद्वयान्, गुणवद्वक्तृकतायामेव तावदेषु प्रामाण्यनिर्णयोपपत्तेः । पुरुषो हि यथा मनादिमान् कृपावादी, तथा सत्य-शौचादिमानवित्थवचन-मनुष्यवत् । मृतौ तु तदनुमानात् नैव धरयमेव भवेत् । कथं वक्तुर्गुणवतिः प्रयत्नमिति चेत्, यदेति-विनाशक-प्रपितामहा-देस्यसौ ते न्यात् येन तदस्त्वन्तरतद्वर्गोऽपि, पारम्पर्येणैव वाऽनुसारेण प्रप-
 ६. सुनिर्णय इति श्लो० चो० ६३ : २. यत्तावद् इति प्रामाण्यनिर्णय इति श्लो० चो० ६४

દેય-નિધાનાદૌ નિઃશઙ્કં પ્રવર્તેથાઃ ? ક્વચિત્ સંવાદાચ્ચેત્ । અત એવાન્યત્રાપિ પ્રતીહિ, કારી-
યાદૌ સંવાદદર્શનાન્ । કાદાચિત્કવિસંવાદસ્તુ સામગ્રીવૈગુણ્યાત્ ત્વયાડપિ પ્રતીયત એવ,
પ્રતીતાપ્તત્વોપદિષ્ટમન્ત્રવત્ । પ્રતિપાદિતશ્ચ પ્રાકૂ રાગ-દ્વેષાડજ્ઞાનશૂન્યપુરુષવિશેષનિર્ણયઃ ।

૬૬ મીમાંસક—વેદના અપૌરુષેયત્વનો નિર્ણય અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા થાય છે. તે આ પ્રમાણે—સંવાદ જોવાથી અને વિસંવાદ ન જોવાથી સર્વ-
લોકોએ વેદમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય કરેલ છે. અને વેદને પૌરુષેય માનવાથી તેવો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કારણ કે—“શબ્દમાં દોષોત્પત્તિ વક્તાને આધીન છે—એવો નિર્ણય છે. અને ક્વચિત્ શબ્દમાં જે દોષનો અભાવ જણાય છે તે ગુણવાન્ વક્તાને કારણે છે. કારણ કે—વક્તાના ગુણોથી દોષો દૂર થઈ જાય છે. તેથી દોષોનું સંક્રમણ શબ્દમાં થઈ શકતું નથી. પરંતુ વેદમાં ગુણવાન્ વક્તાનો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી એટલે તે કારણે દોષોના અભાવનો પણ નિશ્ચય કઈ રીતે કરી શકાય ? પરંતુ જે વેદનો કોઈ વક્તા (કર્તા) જ ન હોય તો દોષનો અભાવ જણવો સરલ થઈ પડે છે. કારણ કે—વક્તા ન હોવાથી દોષો પણ આશ્રય-
ને અભાવે રહી શકતા નથી.” અને વેદના ઉપર્યુક્ત પ્રામાણ્યનો નિર્ણય અપૌ-
રુષેય ન માનવામાં આવે તો થઈ શકતો નથી, માટે તે અપૌરુષેય છે.

જૈન—આનો ઉત્તમ ઉત્તર તો એ છે કે—ખિચારા પશુઓની પરંપરા-
(સમૂહ)ના પ્રાણોના નાશમાં તત્પર અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ વેદમાં છે માટે તે અપવિત્ર હોવાથી અપ્રમાણ જ છે. અથવા અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા વેદને પ્રમાણ માનવા છતાં વિરોધ આવતો હોવાથી તમારા સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે ગુણવાન્ વક્તા હોય તો જ વાક્યમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે. કારણ કે જેમ રાગાદિમાન્ પુરુષ જૂઠું ખોલનાર હોય છે, તેમ સત્ય શૌચાદિ યુક્ત પુરુષ સત્યવચનવાળો અનુભવાય છે, અને વેદમાં તો બંને પ્રકારના વક્તા પુરુષ ન હોવાથી નિરર્થકતા જ છે.

મીમાંસક—પણ વેદના વક્તામાં ગુણો છે તેનો નિશ્ચય કઈ રીતે થઈ શકે ?
જૈન - પિતા, પિતામહ (દાદા), પ્રપિતામહ (વડદાદા) વગેરે પુરુષોમાં ગુણોનો નિશ્ચય તમે કઈ રીતે કરો છો, કે જેથી કરીને તેઓએ લખેલ અક્ષરો કે ઉપ-
દેશની પરંપરાને અનુસારે ધનની લેવડ-દેવડમાં અને થાપણુ વગેરેમાં નિઃશંક થઈ તમે પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છો ?

મીમાંસક—કોઈ વખતે કોઈ ઠેકાણે સંવાદ અનુભવવાથી પિતા-પિતામહ વગેરેના ગુણિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—એ જ રીતે વેદના કર્તા વિષે પણ ગુણનો નિશ્ચય જાણીદો, કારણ કે—
કારીરી વગેરે યાગમાં સંવાદ જોવામાં આવે છે. અને પ્રસિદ્ધ આસ પુરુષેજણા-
વેલ મન્ત્રની જેમ સામગ્રીની વૈગુણ્યતા-વિકલતાને લઈને કોઈ વખત વિસંવાદ પણ તમોએ માનેલ છે. અને રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનથી રહિત ગુણવાન્ પુરુષ-
વિશેષનો નિર્ણય પૂર્વે (૨. ૨૪.) અમે જણાવી ચૂક્યા છીએ.

(प०) अस्येति वेदस्य ।

अपकृष्टानामिति निराकृतानां दोषाणाम् । शक्यतां कथमित्यतोऽग्रे ततश्चेति गम्यम् । अयमिति वेदः ।

(प०) विरुद्धत्वादिति पौरुषेयत्वसाधनात् । कथमित्यादि मीमांसक । कथं पितृ-पितृ-त्यादि सूरिः । असाविति वक्तुर्गुणित्वनिश्चयः । अन्यत्रापीति श्रुतावपि । प्रतीहीत्यतोऽग्रे कथमिति गम्यम् । मन्त्रेदित्यग्रे 'प्रतीताप्तत्वश्च क' इति परमाशङ्क्याह । प्रतिपादितश्च प्रागिति द्वितीयपरिच्छेदे । रागद्वेषेत्यादि स एव चाप्तः ।

(टि०) अथ अर्थापत्तेरित्यादि ॥ एष इति वेदः । तन्निरणय इति प्रामाण्यनिश्चयः । अस्येति वेदस्य ।

शब्दे दोषोद्भव इत्यादि । तदभाव इति दोषाभाव । तद्गुणैरिति गुणवद्वक्तृकत्व-गुणैः । अपकृष्टानामिति निष्काशितानां दोषाणाम् । संक्रान्त्यसंभवादिति संक्रमणाऽभावात् अयमितीति वेदः ।

एष इति वेदः । अनुत्तरोत्तरेति प्रधानमेवोत्तरं तस्य भेदः । अस्येति वेदस्य । साध्य-सिद्धिरिति अपौरुषेयत्वसिद्धिर्न । विरुद्धत्वादिति श्रुतरपौरुषेयी प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति हेतोर्विरुद्धत्वम् । तदुभयाभावे इति गुणवद्वक्तृकत्व-रागादिमद्वक्तृकत्वपुरुषाभावे । छन्दसीति वेदे । असाविति गुणित्वनिश्चयः । येनेति गुणित्वनिश्चयेन । तद्धस्तन्यस्तेति तस्य पिता-मह-प्रपितामहादेः करलिखितवर्णपद्धतेः । पारम्पर्येति पूर्वजपरम्परायाः श्रुतस्य वा । अत एवेति संवादादेव । अन्यत्रापीति वेदेऽपि । कारीर्यादाविति ग्रन्थविशेषे वृष्टिनिमित्तम् इष्टिः कारीरी, कारणे कार्योपचारात् कारीरीनामग्रन्थविशेषोपदिष्टमन्त्रनिवर्त्यत्वात् कारीरी । प्रतीताप्तत्वेति प्रतीतमवगतमाप्तत्वं यस्य स तेन कथितमन्त्रवत् ।

§७ किञ्च, अस्य व्याख्यानं तावत् पौरुषेयमेव, अपौरुषेयत्वे भावना-नियोगादिविरुद्ध-व्याख्याभेदाभावप्रसङ्गात्, तथा च को नामात्र विश्रम्भो भवेत् ? कथं चैनद्ध्वनीनामर्थनिर्णीतिः ? लौकिकध्वन्यनुसारेणेति चेत्, किं न पौरुषेयत्वनिर्णीतिरपि तत्रोभयस्यापि विभावेनात् ? अन्यथा त्वर्द्धजरतीयम् । न च 'लौकिकार्थानुसारेण मदीयोऽर्थः स्थापनीयः' इति श्रुतिरेव स्वयं वक्ति । न च जैमिन्यादावपि तथाकथयति प्रत्यय इत्यपौरुषेयववसा-मर्थोऽप्यन्य एव कोऽपि समाच्येत । पौरुषेयीणामपि श्लेष्ठाऽऽर्यवाचामकार्थ्यं नाग्निः, किं पुनरपौरुषेयवाचाम् ? ततः 'परमहृपापीयूष्ठादितान्तं क्रमणः कोऽपि पुमान् निर्दिष्टः प्रामि-कार्थ्येर्ध्वनिभिः स्वाध्यायं विधाय व्याख्याति, इदानींतनग्रन्थकारवत्' इति युक्तं प्रमाणम् ।

अवोचाम च—

"इन्द्र स्वीकृत्ये प्रमात्तमथ चैतन्मन्त्रेणैव ।

कश्चिदिदं न जन्मि तने जानीऽन्मन्त्रेणैव ।" इति ।

§૭. વળી, તમોને માન્ય અપૌરુષેય વેદનું વ્યાખ્યાન તો પૌરુષેય જ છે. કારણ કે જે વ્યાખ્યા અપૌરુષેય હોય તો ભાવના-નિયોગાદિરૂપ નાના પ્રકારની વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાનો અભાવ થઈ જશે. અને એમ થતાં વેદમાં વિશ્વાસ કેવી રીતે થશે ? વળી, વેદના શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય કઈ રીતે થાય છે ? લૌકિક શબ્દોની જેમ વેદના શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય થતો હોય તો વેદમાં પૌરુષેયત્વનો નિર્ણય પણ લૌકિક શબ્દની જેમ કેમ નહિ થાય ? કારણ કે લૌકિક શબ્દમાં અર્થ અને પૌરુષેયત્વ બન્નેની પ્રતીતિ થાય છે. તો વેદમાં લૌકિક શબ્દને અનુસારે અર્થના નિર્ણયનો તો સ્વીકાર કરવો પણ પૌરુષેયત્વનો પરિહાર કરવો—એમાં તો ‘અર્થજરતી’ ન્યાયનો પ્રસંગ આવશે. વળી, ‘લૌકિક અર્થને અનુસારે મારો અર્થ કરવો.’ એવું શ્રુતિ પોતે જ કહેતી નથી અને જૈમિનિ વગેરે મુનિએ ‘શ્રુતિનો અર્થ લૌકિક શબ્દોના અર્થને અનુસરી કરવો’ એમ કહ્યું છે, તેમાં પણ અમને વિશ્વાસ નથી. એટલે અપૌરુષેય વચનોનો અર્થ પણ કોઈ અન્ય જ હોય એમ કેમ ન બને ? કારણ કે મ્લેચ્છ અને આર્યોના શબ્દો પૌરુષેય હોવા છતાં તેનો અર્થ એક નથી. તો પછી અપૌરુષેય શબ્દોનું તો કહેવું જ શું ? માટે વર્તમાનકાલીન ગ્રંથકાર ગ્રંથની રચના કરીને વ્યાખ્યા કરે છે, તેમ પરમ કૃપરૂપ અમૃતથી આર્દ્રહૃદયવાદો કોઈ પણ દોષરહિત પુરુષ, પ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દોથી સ્વાધ્યાય-વેદ-નું નિર્માણ કરીને તેની-વેદની વ્યાખ્યા કરે છે, એમ માનવું એ યુક્ત છે. અમે પણ કહ્યું છે કે—“હું મીમાંસક ! વેદને પ્રમાણરૂપ માનો છો પરંતુ એના અર્થના નિશ્ચાયક કોઈ સર્વજ્ઞને માનતા નથી તેથી તમે વિના મૂલ્યે ખરીદનાર જેવા થયા છો.”

(૫૦) પૌરુષેયમેવેત્યગ્રે ભવતાડપ્યમ્બ્યુપગમ્યતે ઇતિ ગમ્યમ્ । ભાવના-નિયોગાદીત્યાદિ । યદિ હિ સૂત્રવદ્ વ્યાખ્યાનમપ્યપૌરુષેય સ્યાત્ તદા ભાવના-નિયોગાદયો વ્યાખ્યાભેદાસ્તત્તદ્વાદિવિ-પ્રતિપત્તિજન્યાઃ કથં ઘટેરન્ ? તથા હે-વાક્યરૂપ શબ્દ એવ પ્રવર્તકત્વાદ્વિધિરિત્યેકે । તદ્વ્યાપારો ભાવનાડપરપર્યાયો વિધિરિત્યન્યે । નિયોગ ઇત્યપરે । પ્રૈષાદય ઇત્યન્યે । તિરસ્કૃતતદુપાધિપ્રવર્ત-નામાત્રમિતિ ચાપરે । એવં ફરુમ્ તદમિ શષકર્માદયોડપિ વાચ્યા । તેડમી વ્યાખ્યાભેદા અપૌરુષેયત્વે વ્યાખ્યાનસ્ય કથં ઘટન્તે ? । ન હિ સૂત્રેડપૌરુષેયે કાચિદ્ વિપ્રતિપત્તિર્ભવદ્યૂથ્યાનામ્ । વિરુદ્ધ-વ્યાખ્યાભેદાભાવપ્રસન્નાદિતિ પરસ્પરવિરુદ્ધવ્યાખ્યાભેદાભાવપ્રસન્નાત્ । કો નામાત્ર વિશ્રમ્ભો ભવેદિતિ “અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામ ” ઇત્યસ્ય “શ્વાન્ ભક્ષયેત્ સ્વર્ગકામ.” ઇત્ય-પ્યર્થ કિં ન સ્યાત્ નિયામકાભાવાત્ ? કથમિત્યાદિ જૈનોક્તિ । એતદ્ધ્વનીનામિતિ અપૌ-રુષેયશ્રુતિવાક્યાનામ્ । ઉભયસ્યાપીતિ અર્થનિર્ણાતે પૌરુષેયત્વં ચ । તથાકથયતીતિ લૌકિક-વન્યનુસારેણ શ્વેતરર્થ કથયતિ સતિ । પ્રત્યય ઇતિ વિશ્વાસઃ । સમ્ભાવ્યેત્તેત્યતોડગ્રે યત ઇતિ ગમ્યમ્ । વિધાયેતિ પઠિત્વા પ્રસિદ્ધાર્થધ્વનિભિર્વ્યાખ્યાતિ ઇતિ યોગઃ ।

(ટિ૦) કિંચ, અસ્યેતિ વેદસ્ય । ભાવના-નિયોગેતિ નિષ્કર્મ-સકર્મયોર્ભેદદર્શનાત્ । તથા-ન્નેતિ વ્યાખ્યાનભેદે સતિ । અન્નેતિ વેદે । કથં ચૈતદિત્યાદિ ॥ એતદ્ધ્વનીનામિતિ વંદિક-શબ્દાનામ્ । તન્નેતિ લૌકિકશબ્દેપુ । ઉભયસ્યેતિ અર્થનિર્ણયસ્ય પૌરુષેયત્વસ્ય ચાડવિશેષેણ વર્તનાત્ । અન્યથેતિ લૌકિકશબ્દાનુસારેણાર્થનિશ્ચયાદ્વોકારે, પૌરુષેયત્વપરિહારે ચ । અર્થજરતીયમિતિ

पुरन्ध्री जरानुरा तारुण्यरमणीया च यथा मत्तेन प्रोच्येत तद्वद् भवद्वावयम् । तथाकथयतीति लौकिकार्थानुसारेण पौरुषेय्या. अपि श्रुतेरर्थः समर्थनीय इति निवेदयति सति ।

अत्रोचाम चेत्यादि । छन्द इति वेदं प्रमाणं मन्यसे । एतद्वाच्येति वेदार्थनिश्चाय-
कम् । विश्वचिदमिति सर्वज्ञम् । अस्येति वेदस्य । यथा चतुष्पथे वेतनगृहीतपवृत्तस्य सहकारण
कुर्विदादिनावगम्यते, तथा वेदस्यापि ।

§ ८ आगमोऽपि नाऽपौरुषेयत्वमाख्याति । पौरुषेयत्वाविष्कारिण एवास्योक्त
वत्सद्भावात् ।

§ ९ अपि च, इयमानुपूर्वी पिपीलिकादीनामिव देशकृता, अङ्कुर-पत्र-कन्दल-काण्डा-
दीनामिव कालकृता वा वर्णानां वेदे न संभवति, तेषां नित्यव्यापकत्वात् । क्रमेणाभिव्यक्तेः
सा संभवतीति चेत्, तर्हि कथमियमपौरुषेयी भवेत्, अभिव्यक्तेः पौरुषेयत्वात्? इति
सिद्धा पौरुषेयी श्रुतिः ॥७॥

§ ८ वणी, आगम पाणु अपौरुषेय त्वने कृतेतो नथी. परंतु पौरुषेयत्वने
न नृणावनार आगमनो सद्भाव छे. ये आगण कृतेवार्थ गयुं छे.

§ ९ वणी, वेदमां वणोनी आ आनुपूर्वीं कीडी वगेरेनी जेम देशकृत,
अथवा अङ्कुर-पत्र-कंद-कांड वगेरेनी जेम कालकृत घटी शकती न नथी.
शरणु के तमारा मते वणो नित्य अने व्यापक छे.

भीमांसक - अलिव्यक्ति कभपूर्वक थती डोवाथी देशकृत अथवा कालकृत
आनुपूर्वीं घटी शकशे.

जेन—अलिव्यक्ति जे पौरुषेयी डोय तो आ आनुपूर्वीं अपौरुषेयी कर्ध
रीते थर्ध शकशे ? आ प्रमाणे श्रुति पौरुषेयी (अनित्य) सिद्ध थर्ध. ७.

(प०) अस्येति आगमस्य । उक्तवत् सद्भावादिति उक्तरीत्येत्यर्थः ।

नित्यव्यापकत्वादिति भवन्मते व्यापकस्य द्रव्यतानुपूर्वी न घटते, नित्यस्य च
फलकृता न घटते । सेति आनुपूर्वी ॥७॥

(टि०) आगमोऽपीति वेदोऽपि । अस्येति वेदस्य । उक्तवदिति "प्रजापतिर्वेदनामीन्"
इतिवत् ।

तेषामिति नित्यत्वात् गणकृता, व्यापकत्वात् ग्राहता वर्णानामानुपूर्वी न संभवति । तन्मते
वर्णा नित्या जरोऽनित्याच्च व्याख्या । सेति आनुपूर्वी । इयमिति आनुपूर्वी ॥८॥

भाष्यं प्रत्यय तदर्थं प्रत्ययान्ति —

वणे पद्-वाक्यात्मकं वचनम् ॥८॥

११ उपलक्ष्यं वेदं पदगम-पि-वेदादीनामपि ॥ ८ ॥

आस सुपुपनी यइपणु री. हवे मता व्यतनी प्रइपत्ता—

पणु. पर अने वाक्यात्प वचन के. ८.

११ उपलक्ष्यं वेदं पदगम-पि-वेदादीनामपि ॥ ८ ॥

तत्र वर्णं वर्णयन्ति—

अकारादिः पौद्गलिको वर्णः ॥९॥

§१ पुद्गलैर्भाषावर्गणापरमाणुभिरारब्धः पौद्गलिकः ।

अत्र याज्ञिकाः प्रज्ञापयन्ति—वर्णस्याऽनित्यत्वमेव तावद् दुरुपपादम्, कुत-
स्तरां पुद्गलारब्धत्वमस्य स्यात् ? तथाहि—स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञा, शब्दो
नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदित्यनुमानम्, शब्दो नित्यः, परार्थं तदुच्चारणान्यथानुप-
पत्तेरित्यर्थापत्तिश्चेति प्रमाणानि दिनकरकरनिकरनिरन्तरप्रसरपरामर्शोपजातजृम्भाऽऽरम्भा-
म्भोजानीव मनःप्रसादमस्य नित्यत्वमेव द्योतयन्ति ।

वर्णुं नुं वर्णुं न—

‘अ’ आदि वर्णुं पौद्गलिकं छे ६.

पुद्गलोऽथी अर्थात् भाषावर्गणानां परमाणुऽथी भनेल डोय ते पौद्गलिक
कडेवाय छे.

§१ भीभांसक - प्रथमं तो वर्णुंभां अनित्यता न सिद्धं थर् शके तेम नथी तो
पथी वर्णुंनी पुद्गलन्यता कर् शीते डोर् शके ? वर्णुंनी नित्यता आ प्रमाणे—‘आ
ते न गकार छे’ आनी प्रत्यभिज्ञा, ‘शब्द नित्य छे, श्रोत्र न्यज्ञाननो विषय डोवाथी
शब्दत्वनी नेम.’ आ अनुमान, अने ‘भील पुरुष भाटे शब्दोऽव्यारणु अन्यथा-
भील शीते—संगत थतुं न डोवाथी शब्द नित्य छे’ आ अर्थापत्ति—आ अधां
प्रमाणे सूर्यना किरणु समूहना सतत ड्रेलावाथी भीलेला कमणे नेम मननी
प्रसन्नताने प्रकट करे छे, तेम शब्दना नित्यत्वने न नणावे छे

(प०) स एवायमिति मया य पूर्वमुपलब्धः । शब्दो नित्यः, परार्थं तदुच्चा-
रणान्यथानुपपत्तेरिति अनुमानमपि हि स्वार्थत्वेन व्यवस्थितं सत् परार्थमुच्चार्यते एवं शब्दोऽ-
पि नित्य एव सन् परार्थमुच्चार्यते ।

(टि०) वर्णस्यानित्यत्वमित्यादि ॥ अस्येति वर्णस्य । तदुच्चारणेति शब्दोच्चा-
रणम् । अस्य नित्यत्वमेवेति शब्दस्य सनातनत्वमेव ।

§२ तदवद्यम् । यतः प्रत्यभिज्ञानं तावत् कथञ्चिदनित्यत्वेनैवाऽविनाभावमाभेज्ञा-
नम्, एकान्तैकरूपतायां ध्वनेः ‘स एवायम्’ इत्याकारोभयगोचरत्वविरोधात् । कथमा-
त्मनि तद्रूपेऽपि ‘स एवाहम्’ इति प्रत्यभिज्ञेति चेत्, तदशस्यम् । तस्यापि कथञ्चि-
दनित्यस्यैव स्वीकारात् ।

प्रत्यभिज्ञाभासश्चायम्, प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्यां वाध्यमानत्वात्, प्रदीपप्रत्यभिज्ञा-
वत् । प्रत्यक्षं हि तावत् ‘उत्पेदे विपेदे च वागियम्’ इति प्रवर्तते । न च प्रत्यभिज्ञा-
नेनैवेदं प्रत्यक्षं वाधिष्यत इत्यभिधानीयम्, अस्यानन्यथासिद्धत्वात् ।

અભિવ્યક્તિભાવાઽભાવાભ્યામેવેયં પ્રતીતિરિતિ ચેત્, કુટ-કટ-કટાહ-કટાક્ષાદાવપિ
 કિં નેયં તથા ? કુમ્ભકારમુદ્ગરાદિકારણકલાપવ્યાપારોપલમ્ભાત્ તદુત્પત્તિ-વિપત્તિ-
 સ્વીકૃતૌ, તાલુ-વાતાદિહેતુવ્યાપારપ્રેક્ષણાદક્ષરેષ્વપિ તત્સ્વીકારોઽસ્તુ । તાલુ-વાતાદેરભિ-
 વ્યક્ત્યનભિવ્યક્તિમાત્રહેતુત્વે, કુલાલાદેરપિ તદસ્તુ । ન ચાભિવ્યક્તિભાવાઽભાવાભ્યાં
 તથાપ્રતીતિરુપાપાદિ, દિનકરમરીચિરાજીવ્યજ્યમાને ઘનતરતિમિરનિકરાકીર્યમાણે ચ
 કુમ્ભાદૌ 'ઉદપાદિ વ્યપાદિ ચાયમ્' इति પ્રતીત્યનુત્પત્તેઃ । તિમિરાવરણવેલાયામપિ સ્પર્શન-
 પ્રત્યક્ષેણાસ્યોપલમ્ભાન્ન તથેયમિતિ ચેત્, યદા તર્હિ નોપલમ્ભઃ તદા કિં વક્ષ્યસિ ?
 અથ ક્વાપિ તિમિરાદેઃ તત્સત્ત્વાવિરોધિત્વાવધારણાત્ સર્વત્રાનભિવ્યક્તિદશાયાં તત્સત્ત્વં
 નિશ્ચીયત इति ચેત્, તત્કિમાવૃતાવસ્થાયાં શબ્દસ્ય સત્ત્વનિર્ણાયકં ન કિશ્ચિત્ પ્રમાણ-
 મસ્તિ ? ઓમિતિ ચેત્, તર્હિ સાધકપ્રમાણાભાવાદસત્ત્વમસ્તુ । અસ્ત્યેવ પ્રત્યભિજ્ઞા-
 દિકં તદિતિ ચેત્, ન, અસ્ય પ્રત્યક્ષત્રાધિતત્વેનોન્મદ્ક્તુમશક્તઃ । ઉન્મજ્જનેઽપિ વ્યક્તિભા-
 વાભાવયોઃ કુમ્ભાદાવિવાત્રાપ્યુદય-વ્યયાધ્યવસાયો ન સ્યાત્ । અસ્તિ ચાયમ્, તસ્માદ-
 નન્યથાસિદ્ધપ્રત્યક્ષપ્રતિવદ્ધ એવેતિ નિશ્ચીયતે ।

૬૨ જૈન—તમોએ શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને જે ત્રણ પ્રમાણો કહ્યાં તે
 અયોગ્ય છે. કારણ કે—પ્રત્યભિજ્ઞાની વ્યાપ્તિ કથયિત્ અનિત્યત્વ સાથે જ છે.
 શબ્દને એકાન્ત એકરૂપ (નિત્ય) માનવાથી તેમાં 'આ તે જ છે' એટલે કે-જે
 આ વર્તમાનકાલીન દેખાય છે તે જ પૂર્વકાલીન હતો એમ ઉભયાકારે શબ્દ
 વિષય બને એમાં વિરોધ છે.

મીમાંસક—તો એકાન્ત નિત્યસ્વરૂપ આત્માને વિષે 'હું તે જ છું' એ
 પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞા કેમ થશે ?

જૈન—તમારો આ પ્રશ્ન પણ પ્રશંસનીય નથી. કારણ કે—અમોએ આત્માને
 પણ કથયિત્ અનિત્ય જ માનેલ છે.

વળી, તમોએ જે 'આ તે જ ગકાર છે' એમ પ્રત્યભિજ્ઞા જણાવી છે તે
 પ્રત્યભિજ્ઞાભાસ છે. કારણ કે તે પ્રદીપ વિષેની પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ પ્રત્યક્ષ અને
 અનુમાનથી બાધિત છે. વાદ્ (વાણી-શબ્દ) ઉપદ્ર ધાય છે અને તાદા પામે છે-
 આવું બાધક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

મીમાંસક—પણ આ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી બાધિત છે.

જૈન—એમ ન કહી શકાય. કારણ કે જે શબ્દમાં અનિત્યત્વ ન હોય તે
 ઉત્પત્તિ-વિનાશ વિષયક તે ધર્મ શક્યું નથી.

મીમાંસક—શબ્દની ઉત્પત્તિ નહિ પણ અભિવ્યક્તિનો સદાય હોય તે
 તેનું પ્રમાણ સાથે જે અને અસદૃશ્ય હોય તે તેનું પ્રમાણ ધનું નથી.

જૈન—તો પછી કુટ-ઘડો, કટ-ચટાઈ, કટાહુ-કડાઈ, કટાક્ષ વગેરેમાં પણ અભિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવને કારણે જ તેવી પ્રતીતિ કેમ ન થાય ? તે બધાને પણ ઉત્પન્ન શા માટે માનવા ?

મીમાંસક—કુંભાર આદિના વ્યાપારથી ઘટાદિની ઉત્પત્તિ અને મુદ્દગરાદિના વ્યાપારના કારણે ઘટાદિ પદાર્થોનો નાશ દેખાય છે. માટે તેમાં અભિવ્યક્તિ-આવિર્ભાવ નહિ પણ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ સ્વીકારીએ છીએ.

જૈન—તો પછી અક્ષર-વર્ણની ઉત્પત્તિમાં પણ તાલુ આદિ હેતુઓનો વ્યાપાર અને વિપત્તિમાં વાયુ આદિ હેતુઓનો વ્યાપાર દેખાય છે. તેથી તેમાં પણ તેમ જ માનવું જોઈએ.

મીમાંસક—તાલુ-વાતાદિ માત્ર શબ્દની અભિવ્યક્તિ કે અનભિવ્યક્તિમાં જ હેતુરૂપ છે.

જૈન—તો પછી કુંભારાદિને પણ તેમ જ માનો. વળી, અભિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવથી ઘટાદિમાં ઉત્પત્તિ અને નાશની પ્રતીતિ યુક્તિથી ઘટી શકતી નથી. કારણ કે-સૂર્યપ્રકાશથી ઘટાદિ અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે તેઓ ઉત્પન્ન થયા એવી અને જ્યારે ગાઠ અંધકારથી ઢંકાઈ જાય છે ત્યારે ઘટાદિ નષ્ટ થઈ ગયા —એવી પ્રતીતિ તો થતી નથી.

મીમાંસક—ગાઠ અંધકારથી ઢંકાઈ ગયા હોય ત્યારે પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી તે ઘટાદિ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેથી તેમાં ઉત્પત્તિ કે વિનાશની પ્રતીતિ થતી નથી.

જૈન—પણ જ્યારે સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી પણ ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ ન થતી હોય ત્યારે શું કહેશે ?

મીમાંસક—કેઈક સ્થળે તિમિરાદિનો ઘટાદિ પદાર્થની સત્તા સાથે અવિરોધ નિશ્ચિત છે એટલે કે અંધારામાં પણ ઘડાની સત્તા ટકી રહે છે એવો નિશ્ચય હોવાથી સર્વત્ર અનભિવ્યક્તદશામાં ઘટાદિપદાર્થની સત્તાનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—તો શું આવૃતાવસ્થામાં શબ્દની સત્તાનો નિર્ણય કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી ?

મીમાંસક—હા, કોઈ પણ પ્રમાણ નથી.

જૈન—તો પછી સાધક પ્રમાણ ન હોવાથી ત્યારે શબ્દનું અસત્ત્વ જ માનવું જોઈએ.

મીમાંસક—ના, કારણ કે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પ્રમાણ તો છે જ.

જૈન—ના, એ પ્રત્યક્ષથી ખાદિત હોવાથી પ્રમાણ તરીકે ઉપસ્થિત થવા અશક્ત છે. છતાં પણ જો કદાચ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પ્રમાણ તરીકે ઉપસ્થિત થાય, તો પછી અભિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવમાં કુંભારાદિ પદાર્થની જેમ શબ્દમાં ઉત્પત્તિ અને નાશનો અધ્યવસાય-નિશ્ચય થવો ન જોઈએ, પણ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો, વિનષ્ટ થયો—એવો અધ્યવસાય થાય તો છે માટે તે અધ્યવસાય તે વિના ન થનાર પ્રત્યક્ષથી જ થયો છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

(प०) आभेजानमिति प्राप्तम् । कथमित्यादि याज्ञिकः । तद्रूपेऽपीति एकान्तैकरूपे नित्ये इत्यर्थः । तदशस्यमिति जैनः । तस्यापीति आत्मनोऽपि । कथञ्चिदिति पर्यायार्थतया ।

अस्येति प्रत्यक्षस्य ।

इयं प्रतीतिरिति उत्पत्ति-विपत्तिप्रतीतिर्यथासंख्यम् । इयमिति प्रतीतिः । तदुत्पत्ति-विपत्तिस्वीकृताविति कुटादेः उत्पत्ति-विपत्तिस्वीकृतौ । तालु-वातादिहेतुव्यापारप्रेक्षणादिति तालवादय उत्पत्तिहेतवः, वातादयो विपत्तिहेतवः । तत्स्वीकार इति उत्पत्ति-विपत्तिस्वीकारः । तदस्त्विति अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिकृते एव उत्पत्ति-विपत्ती इत्यस्तु । न चेत्यादि सूरि । तथाप्रतीतिरिति उत्पत्ति-विपत्तिप्रतीतिः । उपापादीत्यतोऽग्रे कथमिति गम्यम् । दिनकरेत्यादिगद्ये उद्पादि व्यपादीति पदद्वय सह यथासंख्यम् । अस्येति कुम्भादेः । तथेयमिति विपत्तिप्रतीतिः । नोपलम्भ इति पर्वतादेः । अथ क्वापीत्यादिगद्ये अहो याज्ञिक । अथैवं वक्ष्यसि । तत्सत्त्वाविरोधित्वादिति कुम्भादिपदार्थसत्त्वाविरोधित्वात् । निश्चीयते इत्यग्रे अतो न तत्र विपत्तिप्रतीतिरिति गम्यम् । प्रमाणमस्तीत्यग्रे येन दृष्टान्तदर्शनेनास्मान् बोधयसि इति गम्यम् । ओमिति चेदिति नास्ति प्रमाणमित्यर्थः । साधकेत्यादि सूरि । असत्त्वमस्त्विति तथा चानभिव्यक्तिभाषणं मृषा । अस्येवेति याज्ञिकः । व्यक्ति-भावाभावयोरिति सूर्य-तिमिरकृतयोः । अत्रापीति ङङ्देऽपि । उद्य-व्ययाध्यवसाय इति व्यक्तिभावाभावकृतः । न स्यादिति न प्राप्नोति । अनन्यथासिद्धप्रत्यक्षप्रतिबद्ध पवेति उत्पेदे विपेदे च वागिति अमुं प्रकारं विनापि सिध्यत्युद्य-व्ययाध्यवसायः ।

कथञ्चिदिति तादात्म्येन नित्यानित्यत्वेनेत्यर्थः । एकान्तैकरूपतायां ध्वनेः 'स पवेति पूर्वानुभूतार्थस्वरूपम्, अयमिति वर्तमानिकस्वरूपमिति स्वभावद्वयं न स्यात्, नित्यत्वेनैकस्व-भावत्वात्तस्य ।

(टि०) तद्रूपेऽपीति एकान्तनित्येऽपि । तस्यापीति आत्मनः । अयमिति न एवायं गकार एवरूपः । अस्येति प्रत्यक्षस्य । अनन्यथासिद्धत्वादिति शब्दस्याऽनित्यत्वमन्तरेण उत्पत्ति-विपत्तिलक्षणं प्रत्यक्षं शब्दे न सिंयतीत्यर्थः ।

इयमिति प्रत्यक्षरूपा प्रतीतिः । इयमिति प्रतीतिः । तथेति म एवाय कट इत्यादि-लक्षणा । तदुत्पत्तीति पदात्तुत्पत्ति-विनाशौ र्वाक्रियेत चेत् । तत्स्वीकार इति उत्पत्ति-विपत्ति-स्वीकारः । तदस्त्विति अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिसामान्य भवेत् । तथेति उत्पत्ति-विपत्तिरूपा । निमित्-रायरणेत्यादि ॥ अस्येति पदादिपदार्थसत्त्वम् । तथेति उत्पत्ति-विपत्तिरूपा । इयमिति प्रतीतिः । नोपलम्भ इति । इच्छाप्रभावे निति । तत्सत्त्वेति पदादिपदत्वम् । तत्सत्त्वमिति पदादिपदत्वम् । ओमिति तथेति नास्ति प्रमाणमिति "अमुं वा पदम् नते" [अभिज्ञानशक्तिः ० ४० १ पंक्तौ १७२] इति पदवादे । तदिति प्रमाणम् । अस्येति प्रत्यक्षप्रतिबद्धम् । अत्रा-पीति सत्त्वेऽपि । उद्येति प्रत्यक्षप्रतिबद्धत्वेन व्यक्तिसत्त्वप्रतिबद्धम्, उद्येति सत्त्वम्, उद्येति सत्त्वम् । अयमिति उद्येति सत्त्वम् ।

इति अर्थः य. वादः, तत्त्वमिति अर्थः । सुख-दुःखादिविच्छिन्नमिति ।
व्यक्तिसत्त्वप्रतिबद्धत्वेन, तत्त्वमिति चेत्, इति नत सत्त्वम् । अत्रापीति

ધ્વનય इति चेत्, कथं तर्हि तद्धर्माणां तेषां श्रावणप्रत्यक्षे प्रतिभासः स्यात् ध्वनीना-
मश्रावणत्वेन तद्धर्माणामप्यश्रावणत्वात् ? न खलु मृदुसमोरलहरीतरङ्गचमाणनिष्पङ्कपयो-
भाजनादौ प्रतिबिम्बितमुखादिगतत्वेन तरलत्वमिव माधुर्यमप्यचाक्षुषं चक्षुःप्रत्यक्षेण
प्रेक्ष्यते । श्रोत्रग्राह्य एव कश्चिदर्थः शब्दस्य व्यञ्जकः, तीव्रतादिधर्मवान्, अनित्यश्चे-
ष्यत इति चेत्, न, तस्यैव शब्दत्वात् । श्रोत्रग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणम् । तल्लक्षण-
युक्तस्य च तस्य ततोऽर्थान्तरत्वमयुक्तम् ।

इउ शब्द अनित्य છે, તીવ્રમન્દતાદિધર્મવાળો હોવાથી, સુખદુઃખાદિની
જેમ, આ અનુમાનથી પણ ઉપરોક્ત પ્રત્યક્ષિણા બાધિત છે.

મીમાંસક—વ્યંજકમાં રહેલા તે તીવ્રતાદિ ધર્મો શબ્દમાં જણાય છે. અર્થાત્
તે ધર્મો શબ્દમાં નથી પણ વ્યંજકમાં છે.

જૈન—શબ્દમાં વ્યંજક શું છે ?

મીમાંસક—કૌષ્ઠવાયુવિશેષરૂપ ધ્વનિઓ વ્યંજક છે.

જૈન—તો પછી ધ્વનિના ધર્મોનો શ્રાવણ પ્રત્યક્ષમાં કઈ રીતે પ્રતિભાસ
થાય, કારણ કે ધ્વનિઓ સ્વયં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય નથી ? જેમકે મન્દવાયુની
લહેરોથી તરલ-ચલનશીલ બનેલ-નિર્મળ પાણીના ભાજનમાં પ્રતિબિંબિત મુખા-
દિમાં તરલતા તો દેખાય છે પણ જલનું માધુર્ય જે અચાક્ષુષ છે, તે દેખાતું
નથી.

મીમાંસક—તીવ્રતાદિધર્મવાળા અને અનિત્ય એવા કોઈ શ્રોત્રગ્રાહ્ય પદાર્થને
જ શબ્દના વ્યંજક તરીકે અમે સ્વીકારીએ છીએ.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે-તે જ તો શબ્દ છે. કારણ કે-શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ
એ જ તો શબ્દનું લક્ષણ છે, અને તેથી શબ્દના લક્ષણયુક્ત પદાર્થને
શબ્દથી ભિન્ન માનવો તે અયોગ્ય છે.

(પ૦) અનિત્ય इत्यादि सूरिरेवानित्यत्वसाधनायानुमानं प्रयुङ्क्ते । व्यञ्जकाश्रिता इत्यादि-
परः । तत्रेति शब्दे । किं तत्र व्यञ्जकमिति तत्र शब्दे कि व्यञ्जनं ध्वनयन्ति इति व्यञ्जकाः ।
तद्धर्माणामिति कोष्ठवायुविशेषधर्माणाम् । ध्वनीनामिति वायुविशेषध्वनीनाम् । तद्धर्माणा-
मिति तीव्रतादीनाम् । माधुर्यमिति पयोगतम् । श्रोत्रेत्यादि याज्ञिकः । नेत्यादि सूरिः ।
तस्येति भवत्परिकल्पितस्यार्थस्य । तत इति शब्दात् ।

(टि०) व्यञ्जकाश्रिता इत्यादि । तत्रेति शब्दे । तत्रेति ध्वनौ । तद्धर्माणामिति
कोष्ठवायुविशेषध्वनिधर्माणाम् । तेषामिति शब्दानाम् । ध्वनीनामिति वायुविशेषाणाम् ।
तद्धर्माणामिति वायुविशेषधर्माणाम् । तस्यैवेति श्रोत्रग्राह्यपदार्थस्यैव । तल्लक्षणेति शब्द-
लक्षणसहितस्य । तस्येति पदार्थस्य । तत इति वादपदाधिस्त्वशब्दात् ।

किंच, कस्य किं कुर्वन्तोऽमी व्यञ्जका ध्वनयो भवेयुः ? । शब्दस्य, श्रोत्रस्य,
उभयस्य वा संस्कारमिति चेत्, कोऽयं संस्कारोऽत्र-रूपान्तरोत्पत्तिः, आवरणविप-
त्तिर्वा ? आद्यश्चेत्, कथं न शब्द-श्रोत्रयोरनित्यत्वं स्यात् स्वभावान्यत्वरूपत्वात्तस्य ? ।

અથ રૂપં ધર્મઃ; ધર્મધર્મિણોશ્ચ ભેદાત્, તદુત્પત્તાવપિ ન ભાવસ્વભાવાન્યત્વમિતિ ચેત્, નનુ ધર્માન્તરોત્પાદેડપિ ભાવસ્વભાવોડજનયદ્ધરૂપસ્વરૂપસ્તાદ્દમેવ ચેત્, તદા પટાદિનેવ શ્રોત્રેણ ઘટાદેરિવ ધ્વનેનોપલભ્મઃ સંભવેત્ । તત્સંબન્ધિનસ્તસ્ય કરુણાદદોષ ઇતિ ચેત્, સ તાવત્ સંબન્ધો ન સંયોગઃ, તસ્યાડદ્રવ્યત્વાત્ । સમવાયસ્તુ કથચ્ચિદવિ-
પ્લવગ્ભાવાન્નાન્યો ભવિતુમર્હતીતિ તદાત્મકધર્મોત્પત્તૌ ધર્મિણોડપિ કથચ્ચિદુત્પત્તિરનિ-
વાર્યા । આવરણાપગમઃ સંસ્કારઃ ક્ષેમકાર ઇતિ ચેત્, સ તર્હિ શબ્દસ્યૈવ સંભાવ્યતે, તતશ્ચૈકત્રાવરણવિગમે સમગ્રવર્ણાડસકર્ણનં સ્યાત્ । પ્રતિવર્ણ પૃથગાવરણમિતિ યસ્યૈવા-
વરણવિરમણમ્ તસ્યૈવોપલલ્લિધરિતિ, ચેત્ તન્નાવિતથમ્ । અપૃથગદેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિય-
ગ્રાહ્યાણાં પ્રતિનિયતાડસવરણાડસવાર્યત્વવિરોધાત્ । યત્ ક્ષલ્લ પ્રતિનિયતાવરણાવાર્યમ્, તત્ પૃથગદેશે વર્તમાનમ્, અનેકેન્દ્રિયગ્રાહ્યં ચ દૃષ્ટમ્, યથા ઘટ-પટૌ, યથા વા રૂપ-રસા-
વિતિ । અપૃથગદેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાદેવ ચ નાસ્ય પ્રતિનિયતવ્યજ્જકવ્યજ્જચત્વમપિ ।

વળી, આ ધ્વનિઓ કોને શું કરે છે જેથી તે વ્યંજક કહેવાય છે ?

મીમાંસક—શબ્દમાં, શ્રોત્રમાં કે શબ્દ અને શ્રોત્ર ઉભયમાં સંસ્કાર કરે છે, તેથી તે વ્યંજક કહેવાય છે,

જૈન—અહીં શબ્દાદિમાં સંસ્કાર એ શું છે ? શું રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ છે કે આવરણનો નાશ છે ? રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ રૂપ સંસ્કાર હોય તો—શબ્દ અને શ્રોત્ર અનિત્ય કેમ નહિ થાય ? કારણ કે ‘સ્વભાવાન્યત્વ’ એ જ અનિત્ય-
ત્વનું લક્ષણ છે

મીમાંસક—‘રૂપ’ એ ધર્મ છે અને ધર્મ તથા ધર્મીનો ભેદ છે. માટે રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પદાર્થમાં સ્વભાવાન્યત્વ થતું નથી.

જૈન—તો પછી ધર્માન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં ભાવસ્વભાવનું તો રૂપાન્તર થતું નથી, તેથી તે તેવો જ છે, જો એમ તમે માનતા હો તો—જેમ પટાદિથી ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ(જ્ઞાન) થતી નથી તેમ શ્રોત્રથી ધ્વનિ-શબ્દની પણ ઉપલબ્ધિ નહિ થાય.

મીમાંસક—શબ્દ અને શ્રોત્રનો સંસ્કાર-રૂપાન્તરોત્પત્તિ તે બન્નેથી બિન્ન છતાં તેમના સંબંધી તો તે સંસ્કાર છે જ. તેથી ઉક્ત દોષ—ઉપલબ્ધિ ન થવી તે, છે નહિ

જૈન—શ્રોત્ર અને શબ્દ સાથે સંસ્કારનો સંયોગ સંબંધ નો નથી. કારણ કે-તે સંસ્કાર એ દ્રવ્ય નથી અને સંયોગ તો એ દ્રવ્યોનો થતા હોવાથી અહીં તે ઘટે નહિ. અને સમગ્ર તો કયારેય તાદાન્યરૂપ સિવાય અન્ય રૂપ પડી શકતો નથી એટલે સંસ્કારની ઉત્પત્તિ હોય તો તેની સાથે તાદાન્ય સંબંધ ધરાવતા શબ્દ અને શ્રોત્રરૂપ ધર્મોની પણ કયારેય ઉત્પત્તિ માનવી જ નહોતી.

મીમાંસક—તો પછી સંસ્કાર એટલે માત્રાનું નાશ એ બીજો પદ કેમ કરે છે. અર્થાત્ એ બીજો પણ જ નહીં સ્વીકારીશું.

ધ્વનય इति चेत्, कथं तर्हि तद्धर्माणां तेषां श्रावणप्रत्यक्षे प्रतिभासः स्यात् ध्वनीना-
मश्रावणत्वेन तद्धर्माणामप्यश्रावणत्वात् ? न खलु मृदुसमोरलहरीतरङ्गचमाणनिष्पङ्कपयो-
भाजनादौ प्रतिबिम्बितमुखादिगतत्वेन तरलत्वमिव माधुर्यमप्यचाक्षुषं चक्षुःप्रत्यक्षेण
प्रेक्ष्यते । श्रोत्रग्राह्य एव कश्चिदर्थः शब्दस्य व्यञ्जकः, तीव्रतादिधर्मवान्, अनित्यश्चे-
ष्यत इति चेत्, न, तस्यैव शब्दत्वात् । श्रोत्रग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणम् । तल्लक्षण-
युक्तस्य च तस्य ततोऽर्थान्तरत्वमयुक्तम् ।

३३ शब्द अनित्य છે, તીવ્રમન્દતાદિધર્મવાળો હોવાથી, સુખદુઃખાદિની
જેમ, આ અનુમાનથી પણ ઉપરોક્ત પ્રત્યક્ષિજ્ઞા બાધિત છે.

મીમાંસક—વ્યંજકમાં રહેલા તે તીવ્રતાદિ ધર્મો શબ્દમાં જણાય છે. અર્થાત્
તે ધર્મો શબ્દમાં નથી પણ વ્યંજકમાં છે.

જૈન—શબ્દમાં વ્યંજક શું છે ?

મીમાંસક—કોષવાયુવિશેષરૂપ ધ્વનિઓ વ્યંજક છે.

જૈન—તો પછી ધ્વનિના ધર્મોનો શ્રાવણ પ્રત્યક્ષમાં કઈ રીતે પ્રતિભાસ
થાય, કારણ કે ધ્વનિઓ સ્વયં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય નથી ? જેમકે મન્દવાયુની
લહેરોથી તરલ-ચલનશીલ બનેલ-નિર્મળ પાણીના ભાજનમાં પ્રતિબિંબિત મુખા-
દિમાં તરલતા તો દેખાય છે પણ જલનું માધુર્ય જે અચાક્ષુષ છે, તે દેખાતું
નથી.

મીમાંસક—તીવ્રતાદિધર્મવાળા અને અનિત્ય એવા કોઈ શ્રોત્રગ્રાહ્ય પદાર્થને
જ શબ્દના વ્યંજક તરીકે અમે સ્વીકારીએ છીએ.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે-તે જ તો શબ્દ છે. કારણ કે-શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ
એ જ તો શબ્દનું લક્ષણ છે, અને તેથી શબ્દના લક્ષણયુક્ત પદાર્થને
શબ્દથી ભિન્ન માનવો તે અયોગ્ય છે.

(પ૦) અનિત્ય इत्यादि सूरिरेवानित्यत्वसाधनायानुमानं प्रयुङ्क्ते । व्यञ्जकाश्रिता इत्यादि-
परः । तत्रेति शब्दे । किं तत्र व्यञ्जकमिति तत्र शब्दे कि व्यञ्जनं ध्वनयन्ति इति व्यञ्जकाः ।
तद्धर्माणामिति कोष्ठवायुविशेषधर्माणाम् । ध्वनीनामिति वायुविशेषध्वनीनाम् । तद्धर्माणा-
मिति तीव्रतादीनाम् । माधुर्यमिति पयोगतम् । श्रोत्रेत्यादि याज्ञिकः । नेत्यादि सूरिः ।
तस्येति भवत्परिकल्पितस्यार्थस्य । तत इति शब्दात् ।

(ટિ૦) વ્યજ્જકાશ્રિતા इत्यादि । तत्रेति शब्दे । तत्रेति ध्वनौ । तद्धर्माणामिति
कोष्ठवायुविशेषध्वनिधर्माणाम् । तेषामिति शब्दानाम् । ध्वनीनामिति वायुविशेषाणाम् ।
तद्धर्माणामिति वायुविशेषधर्माणाम् । तस्यैवेति श्रोत्रग्राह्यपदार्थस्यैव । तल्लक्षणेति शब्द-
लक्षणसहितस्य । तस्येति पदार्थस्य । तत इति वादपदाधिरूढशब्दात् ।

किंच, कस्य किं कुर्वन्तोऽमी व्यञ्जका ध्वनयो भवेयुः ? । शब्दस्य, श्रोत्रस्य,
उभयस्य वा संस्कारमिति चेत्, कोऽयं संस्कारोऽत्र-रूपान्तरोत्पत्तिः, आवरणविप-
त्तिर्वा ? आद्यश्चेत्, कथं न शब्द-श्रोत्रयोरनित्यत्वं स्यात् स्वभावान्यत्वरूपत्वात्तस्य ? ।

અથ રૂપં ધર્મઃ; ધર્મધર્મિણોશ્ચ ભેદાત્, તદુત્પત્તાવપિ ન ભાવસ્વભાવાન્યત્વમિતિ ચેત્, નનુ ધર્માન્તરોત્પાદેડપિ ભાવસ્વભાવોડજનયદ્સ્વરૂપસ્વરૂપસ્તાદ્ભેવ ચેત્, તદા પટાદિનેવ શ્રોત્રેણ ઘટાદેરિવ ધ્વનેનોપલમ્ભઃ સંભવેત્ । તત્સંબન્ધિનસ્તસ્ય કરુણાદદોષ ઇતિ ચેત્, સ તાવત્ સંબન્ધો ન સંયોગઃ, તસ્યાડદ્રવ્યત્વાત્ । સમવાયસ્તુ કથચ્છિદવિ-
ષ્વગ્ભાવાન્નાન્યો ભવિતુમર્હતીતિ તદાત્મકધર્મોત્પત્તૌ ધર્મિણોડપિ કથચ્છિદુત્પત્તિરનિ-
વાર્યા । આવરુણાપગમઃ સંસ્કારઃ ક્ષેમકાર ઇતિ ચેત્, સ તર્હિ શબ્દસ્યૈવ સંભાવ્યતે,
તતશ્ચૈકત્રાવરુણવિગમે સમગ્રવર્ણાડસકર્ણનં સ્યાત્ । પ્રતિવર્ણં પૃથગાવરુણમિતિ યસ્યૈવા-
વરુણવિરમણમ્ તસ્યૈવોપલલ્લિધરિતિ, ચેત્ તન્નાવિતથમ્ । અપૃથગદેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિય-
ગ્રાહ્યાણાં પ્રતિનિયતાડસવરુણાડસવાર્યત્વવિરોધાત્ । યત્ સ્વલ્લુ પ્રતિનિયતાવરુણાવાર્યમ્,
તત્પૃથગદેશે વર્તમાનમ્, અનેકેન્દ્રિયગ્રાહ્યં ચ દૃષ્ટમ્, યથા ઘટ-પટૌ, યથા વા રૂપ-રસા-
વિતિ । અપૃથગદેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાદેવ ચ નાસ્ય પ્રતિનિયતવ્યજ્જકવ્યજ્જચત્વમપિ ।

વળી, આ ધ્વનિએા કેાને શુ કરે છે જેથી તે વ્યંજક કહેવાય છે ?

મીમાંસક—શબ્દમાં, શ્રોત્રમાં કે શબ્દ અને શ્રોત્ર ઉભયમાં સંસ્કાર કરે છે, તેથી તે વ્યંજક કહેવાય છે,

જૈન—અહીં શબ્દાદિમાં સંસ્કાર એ શું છે ? શું રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ છે કે આવરણનો નાશ છે ? રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ રૂપ સંસ્કાર હોય તો—શબ્દ અને શ્રોત્ર અનિત્ય કેમ નહિ થાય ? કારણ કે ‘સ્વભાવાન્યત્વ’ એ જ અનિત્ય-ત્વનું લક્ષણ છે

મીમાંસક—‘રૂપ’ એ ધર્મ છે અને ધર્મ તથા ધર્મીનો ભેદ છે. માટે રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પદાર્થમાં સ્વભાવાન્યત્વ થતું નથી.

જૈન—તો પછી ધર્માન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં ભાવસ્વભાવનું તો રૂપાન્તર થયું નથી, તેથી તે તેવો જ છે, જે એમ તમે માનતા હો તો—જેમ પટાદિથી ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ(જ્ઞાન) થતી નથી તેમ શ્રોત્રથી ધ્વનિ-શબ્દની પણ ઉપલબ્ધિ નહિ થાય.

મીમાંસક—શબ્દ અને શ્રોત્રનો સંસ્કાર-રૂપાન્તરોત્પત્તિ તે બન્નેથી ભિન્ન છતાં તેમના સંબંધી તો તે સંસ્કાર છે જ. તેથી ઉક્ત દોષ—ઉપલબ્ધિ ન થવી તે, છે નહિ

જૈન—શ્રોત્ર અને શબ્દ સાથે સંસ્કારનો સંયોગ સંબંધ તો નથી. કારણ કે-તે સંસ્કાર એ દ્રવ્ય નથી અને સંયોગ તો એ દ્રવ્યોનો થતો હોવાથી અહીં તે ઘટે નહિ. અને સમવાય તો કથંચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સિવાય અન્ય રૂપે ઘટી શકતો નથી એટલે સંસ્કારની ઉત્પત્તિ હોય તો તેની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ ધરાવતા શબ્દ અને શ્રોત્રરૂપ ધર્મોની પણ કથંચિત્ ઉત્પત્તિ માનવી જ જોઈએ.

મીમાંસક—તો પછી સંસ્કાર એટલે આવરણનો નાશ એ બીજો પદ્ધત્તેમ-કર છે. અર્થાત્ એ બીજો પદ્ધ જ અમે સ્વીકારીશું.

જૈન—તો તે આવરણાપગમ—આવરણનો નાશ—શબ્દનો જ સંભવી શકે છે. અને તેથી એક સ્થળે આવરણનો નાશ થતાં સમસ્ત વર્ણો સંભળાવા જોઈએ.

મીમાંસક—દરેક વર્ણુનું લિન્ન લિન્ન આવરણ છે. તેથી જે વર્ણુના આવરણનો નાશ થયો હોય તેનો જ ઓધ થાય છે.

જૈન—તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એક દેશ-અંશ-માં રહેલ અને એક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય એવા વર્ણોમાં જુદાં જુદાં આવરણો વડે આવૃત થવાનું સંભવે નહિ. એમાં વિરોધ છે. કારણ કે—જે પ્રતિનિયત આવરણથી આવૃત હોય છે તે જુદા જુદા દેશ-અંશ-માં રહેનાર અને અનેક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોય છે. જેમ કે—જુદા જુદા દેશમાં રહેનાર ઘટ અને પટ, અથવા તો જુદી જુદી ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થનાર રૂપ અને રસ. વળી એક દેશમાં રહેનાર તથા એક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોવાથી શબ્દ પ્રતિનિયત વ્યંજકથી વ્યંજ્ય પણ નથી.

(પ૦) કિંચેત્યાદિના આચાર્યો યાજ્ઞિક પ્રશ્નયતિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । અથ રૂપમિત્યાદિ યાજ્ઞિક । તદુત્પત્તાવપીતિ ધર્મોત્પત્તાવપિ । નન્વિત્યાદિ સૂરિઃ । તદેત્યાદિગદ્યે યથા પટાદિના ઘટાદેનોપલમ્ભઃ તથા શ્રોત્રેણાપિ ધ્વનેનોપલમ્ભઃ સ્યાત્ । તત્સમ્બન્ધિન ઇતિ તે ધ્વનયો વ્યજ્ઞકાસ્ત ધર્મ શબ્દસમ્બન્ધિનં શ્રોત્રસમ્બન્ધિનં ચ કુર્વન્તિ । તસ્યેતિ ધર્મસ્ય । એકત્રેતિ વર્ણે । અપૃથગ્દેશવર્ત્તમાનૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યાણામિતિ એકં યદિન્દ્રિય તેન ગ્રાહ્યા એકેન્દ્રિયગ્રાહ્યા અપૃથગ્દેશવર્ત્તમાનાશ્ચ તે એકેન્દ્રિયગ્રાહ્યાશ્ચ^૧ અપૃથગ્દેશવર્ત્તમાનૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યાસ્તેષામ્ ।

(ટિ૦) આદ્યશ્ચેદિત્યાદિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । તદુત્પત્તાવિતિ રૂપાન્તરોત્પાદેડપિ । ભાવસ્વભાવ ઇતિ સ્વભાવસ્તાદૃગેવ પૂર્વાવસ્થારૂપ એવ ઇતિ સંબન્ધઃ । કોદશ્ચ ? અજનયદ્ અનુત્પદ્યમાનં રૂપસ્વરૂપં સ્વભાવો યસ્ય । પટાદિનેવેતિ કરણે તૃતીયા । તત્સંબન્ધિના ઇતિ ધર્મિસંબન્ધયુક્તસ્ય । તસ્યેતિ શબ્દસ્ય આકાશગુણત્વેન દ્રવ્યતાપાયાત્ । રૂપાન્તરસ્ય ગુણત્વેન ગુણા દ્રવ્યાશ્રયા. ન ચ ગુણાશ્રયા ઇતિ । કથંચિદપીતિ તાદાત્મ્યસ્વરૂપાત્, નિત્યાડનિત્યપક્ષાદિતરઃ અન્યો નિત્યત્વાદિધર્મા । તદાત્મકેતિ નિત્યાડનિત્યાત્મકધર્મોત્પાદે । આવરણેત્યાદિ । સ ઇતિ આવરણાપગમ । એકત્રેતિ વર્ણે । યસ્યૈવેતિ વર્ણસ્ય । પ્રતિનિયતેતિ એકમેકં પ્રતિ નિયતં નિશ્ચિતં પ્રતિનિયતં ચ તત્ તદાવરણં ચ તેનાડસ્યાર્યત્વમાવરણીયત્વં તસ્ય । અસ્યેતિ શબ્દસ્ય ।

અસ્તુ વૈતત્તથાડપ્યયમભિવ્યજ્યમાનઃ સામસ્ત્યેન, પ્રદેશતો વા વ્યજ્યેત ? નાદઃ પક્ષઃ ક્ષેમંકરઃ । સકલશરીરિણાં યુગપત્તદુપલમ્ભાપત્તેઃ । દ્વિતીયવિકલ્પે તુ કથં સકર્ણસ્યાપિ સંપૂર્ણવર્ણાકર્ણનં ભવેત્ ? । ન ક્ષલુ નિશ્ચિલાવૃતાઙ્ગરાજાઙ્ગનાનામપદુપવનાપનીયમાનવસનાચ્ચલત્વેન ચલનાઙ્ગુલિકોટિપ્રકટતાયાં વિકસ્વરશિરીષકુસુમસુકુમારસમગ્રવિગ્રહયટિનિષ્ટઙ્ગનં વિશિષ્ટેક્ષણાનામપોક્ષ્યતે । પ્રદેશાભિવ્યક્તૌ ચાસ્ય સપ્રદેશત્વં પ્રસજ્યતે । તતો વ્યજ્ઞકસ્ય કસ્યચિચ્છવ્દે સંભવાભાવાત્, તદ્ગતા એવ તીવ્રતાદય ઇતિ નાસિદ્ધો હેતુઃ ।

અથવા શબ્દ, પ્રતિનિયત વ્યંજકથી વ્યંજ્ય ભલે હોય તો પણ વ્યક્ત થનાર આ શબ્દ સંપૂર્ણરૂપે વ્યક્ત થાય છે કે અંશથી ? સંપૂર્ણરૂપે વ્યક્ત માનો તો

પક્ષ કલ્યાણકારી છે જ નહિ. કારણ કે એમ માનવાથી સમસ્ત દેહધારી જીવોને તે વ્યક્ત થયેલો શબ્દ એક સાથે ઉપલબ્ધ થઈ જશે. તેમ થતું તો નથી. અને જે શબ્દ એક અંશથી વ્યક્ત થાય છે એ ખીજો પક્ષ કહો તો સકર્ણુ પુરુષ-(સાંભળવામાં અતિ સાવધાન પુરુષ) પણ સંપૂર્ણ તથા કોઈ પણ વર્ણુ કઈ રીતે સાંભળી શકશે ? કારણ કે સંપૂર્ણ ઠાંકેલા અંગવાળી રાજસ્ત્રીઓના આવરણ ભૂત વસ્ત્રનો છેડો મંદપવન દ્વારા ખસી જવાથી તે સ્ત્રીઓના પગની આંગળીનો અથ્રલાગ ખુલ્લો થઈ જાય છે ત્યારે પણ ખીજેલા શિરીષ પુષ્પની જેવા સુકોમળ સંપૂર્ણ દેહનો યોધ તીવ્ર નજરવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષને પણ થતો નથી. અર્થાત્ એક અંશ પ્રકટ થવાથી સમગ્રનો યોધ થતો નથી. વળી, શબ્દને એક અંશથી વ્યક્ત માનવામાં તો શબ્દ પ્રદેશવાળો બની જશે. આ પ્રકારે શબ્દમાં કોઈ પણ વ્યંજકનો સંભવ નથી, તેથી તીવ્રતાદિ ધર્મો શબ્દમાં જ યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ છે, આથી અમારો પૂર્વોક્ત હેતુ—તીવ્રમન્દતાદિ ધર્મવાળો હોવાથી—અસિદ્ધ નથી અર્થાત્ આ રીતે તમારી પ્રત્યક્ષિણા અનુમાનથી પણ બાધિત થઈ

(૫૦)અયમિતિ શબ્દઃ । અસ્ય સપ્રદેશત્વં પ્રસજ્યત્ત્વમિતિ તથા ચ નિત્યત્વવ્યાઘાતઃ ।

તત્ત્વમિતિ તત્ત્વમાહ ।

નાસિદ્ધ્વમિતિ નાસિદ્ધ્વો જૈનાનામ્ ।

(ટિ૦) અયમિતિ શબ્દ । તદુપલમ્ભેતિ શબ્દશ્રવણાપત્તેઃ, નિત્યત્વાત્, વ્યાપકત્વાચ્ચ શબ્દસ્ય । અસ્યેતિ વર્ણસ્ય । સપ્રદેશત્વમિતિ સાંશત્વમ્ । વર્ણો હિ નિરંશો ભાષાવર્ગણાપુદ્ગલૈરનારમ્યમાણત્વાત્ ત્વદાગમાભિપ્રાયેણ । તદ્ગતા એવેતિ શબ્દગતા એવ ।

યદપિ શ્રાવણત્વાદિત્યનુમાનમ્, તદપિ—

“કાન્તકીર્ત્તિપ્રથાકામઃ કામયેત સ્વમાતરમ્ ।

બ્રહ્મહત્યાં ચ કુર્વીત સ્વર્ગકામઃ સુરાં પિવેત્ ” ॥૧॥

જ્યાધાનુપૂર્વ્યા સવ્યમિચારમ્ । નિત્યૈવેયમિતિ ચેત્ । તર્હિ પ્રેરણાવત્ પ્રામાણ્યપ્રસન્નઃ, તદર્થાનુષ્ઠાનાશ્રદ્ધાને ચ પ્રત્યવાયાપત્તિઃ । ઉદાત્ત-સ્વરિત-તીવ્ર-મન્દ-સુસ્વર-વિસ્વરત્વાદિ-ધર્મૈશ્ચ વ્યમિચારઃ, તેષાં નિત્યત્વે સદાપ્યેકાકારપ્રત્યયપ્રસક્તેઃ । નિત્યત્વેડપ્યમીષામભિવ્યક્તિઃ કાદાચિત્કીર્તિ ચેત્, તદચારુ, પરસ્પરવિરુદ્ધાનામેકત્ર સમાવેશાસંભવાત્ । પ્રમાકરેણ શબ્દત્વાસ્વીકારાદુભયવિકલશ્ચ તં પ્રત્યત્ર દૃષ્ટાન્તઃ ।

અથ મદ્દ એવેત્યમનુમાનયતિ । પ્રમાકરસ્તુ દેશકાલમિન્ના ગોશબ્દવ્યક્ટિવુદ્ગય એકગોશબ્દગોચરાઃ, ગૌરિત્યુત્પદ્યમાનત્વાત્, અઘોચ્ચારિતગોશબ્દવ્યક્ટિવુદ્ધિવદિતિ વદતીતિ ચેત્, તદપ્પનવદાતમ્, અત્ર પ્રતિબન્ધાડભાવાત્, તદિત્તન્તુનિત્યત્વસિદ્ધાવપ્યેવં-વિધાનુમાનસ્ય કર્તુ શક્યત્વાત્ ।

વળી, શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને કરેલ અનુમાનનો ‘શ્રાવણત્વ’ હેતુ “સારી કીર્તિની ઇચ્છાવાળો પુરુષ સ્વમાતાની કામના કરે અને બ્રહ્મહત્યા કરે તથા સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો મદિરા પાન કરે” ઇત્યાદિની આનુપૂર્વીકી વ્યભિચારી છે,

એ આનુપૂર્વી^૯ નિત્ય છે એમ કહેશે તો પ્રેરણા (વેદવાક્ય)ની જેમ તેમાં પણ પ્રામાણ્યનો પ્રસંગ આવશે. અને તેથી તે વાક્યમાં કહેલ અર્થમાં અશ્રદ્ધા કરવાથી પ્રત્યવાય (બાધા)નો પ્રસંગ આવશે.

વળી, ઉદાત્ત, સ્વરિત, તીવ્ર, મન્દ, સુસ્વર (કર્ણપ્રિય સ્વર) દુઃસ્વર (કર્ણકટુ સ્વર) વગેરે ધર્મોથી પણ શ્રાવણત્વ હેતુનો વ્યભિચાર છે. કારણ કે ઉદાત્તાદિધર્મો નિત્ય હોય તો હુ મેશાં તેમનુ એકાકારે જ જ્ઞાન થવું જોઈ એ, થતું નથી એથી તેમને અનિત્ય જ માનવા જોઈ એ.

મીમાંસક—નિત્ય હોવા છતાં આ ઉદાત્તાદિ ધર્મોની અભિવ્યક્તિ કોઈક કોઈક વેળા થાય છે. તેથી તે તે વેળાએ તેનો તેવો બોધ થાય છે.

જૈન—તે યોગ્ય નથી. કારણ કે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો એક જ આશ્રયમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. વળી, પ્રભાકરે તો શબ્દત્વ માનેલ નથી. માટે તેની અપેક્ષાએ શબ્દમાં નિત્યત્વસાધક અનુમાનમાં દૃશ્યન્ત (શબ્દત્વ) સાધ્ય અને હેતુ એ ઉભયથી રહિત છે.

મીમાંસક—આવું અનુમાન તો કુમારિલ ભટ્ટ કરે છે. પરંતુ પ્રભાકર તો આ પ્રમાણે કરે છે—દેશ અને કાલથી ભિન્ન એવી ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિ વિષેની બુદ્ધિઓ એક જ ગોશબ્દને વિષય કરે છે, કારણ કે તે 'ગો' એવા જ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે પ્રથમ ઉચ્ચારેલ ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિની બુદ્ધિની જેમ.

જૈન—તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આ અનુમાનમાં વ્યાપ્તિનો અભાવ છે. આવું અનુમાન તો વીજળીના અપકારામાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પણ કરી શકાય છે, સારાંશ એ છે કે શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને અનુમાન પ્રમાણ સમર્થ નથી.

(૫૦) સવ્યભિચારમિતિ इहापि श्रावणत्वं वर्तते । नित्यैवेत्यादि परः । तर्हीत्यादि सूरिः । प्रेरणावदीति नियोगवत् विधिवाक्यवदित्यर्थः । प्रत्यवायापत्तिरिति उपद्रवापत्तिः । उदात्तेत्यादिगद्ये व्यभिचार इति—तेऽपि श्रावणा विद्यन्ते पर न नित्या. । सदाप्येकाकारप्रत्ययप्रसक्तेरिति य उदात्तस्तेनोदात्तेनैव भवितव्यम् । यश्च स्वरितस्तेन स्वरितेनैव भाव्यम् । न च तथा उदात्तो भूत्वा स्वरितो भवति स्वरितश्च भूत्वा उदात्तो भवति । परस्परविरुद्धानामिति उदात्त-स्वरितादीनाम् । एकत्रेति शब्दे । उभयविकलश्चेति साव्यसाधनविकलश्च । तं प्रतीति प्रभाकर प्रति ।

अथ भट्टेत्यादि शिष्यपृच्छावाक्यम् । इत्थमिति नित्य शब्द. श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदित्येवंरूपेण । अनुमानयतीत्यतः पुरः 'पूर्वोक्तमेव समाधानम्' इति शेष. । गौरितीति गौरित्युत्लेखेन । इति वदतीति शब्दनित्यत्वव्यवस्थापनायेति गम्यम् । प्रतिवन्धाभावादिति निश्चयाभावात् । एवंविधानुमानस्येत्यादि । देशकालभिन्नास्तडिद्यक्तियुद्धयः एकतडिद्गोचराः 'तडित्'इत्युत्पद्यमानत्वात् अद्योत्पन्नतडिद्यक्तियुद्धिवत् ।

(ટિ૦) इयमितीति 'कान्तकीर्तीत्यादित्पानुपूर्वी । प्रेरणावदिति प्रेर्यते सादरो विधीयते सकर्ममीमासाभेदेन यज्ञादिकर्मणि, नैकर्म्यमीमांसाभेदेन ब्रह्मकर्मणि वाऽनया सा प्रेरणा वेदस्तद्वत् । भट्ट-प्रभाकराभ्यां भेदेन मीमांसाकरणाद्वेदस्यापि द्वैविध्यम् ॥ तदर्थानुष्ठानेति कान्तकीर्तीत्याद्यानुपूर्व्युपदिष्टार्थाचरणाऽस्वीकारं । प्रत्यवायेति अपवादप्रसङ्गात् । तेषा-

મિતિ ઉદાત્તાદીનામ્ । **एकाकारेति** यं रवर उदात्तः स उदात्त एव न कदाचिदप्यनुदात्तः । तथा सप्तमस्वराचरणचतुरा न मन्दभाषिणो भवेयुः, तत्स्वरस्य तत्स्वभावभावनित्यत्वात् । **अमीपामिति** उदात्तादीनाम् । **एकत्रेति** शब्दे । **प्रभाकरेणेत्यादि** ॥ **तं** प्रतीति प्रभाकरं प्रति । **अत्रेति** शब्दनित्यसाधकानुमाने । **दृष्टान्त** इति शब्दत्वरूपः ।

अत्रेति अनुमाने । **प्रतिबन्धेति** अविनाभावाभावात् ।

૬૪ યાડપ્યર્થાપત્તિઃ પ્રત્યપાદિ, તત્રાયમર્થઃ—અનિત્યત્વે સતિ યો ગૃહીતસંબન્ધઃ શબ્દઃ, સ તદૈવ દધ્વંસે इति व्यवहारकालेऽन्य एवागृहीतसंबन्धः कथमुच्चार्येत ? उच्चार्यते च । तस्मान्नित्य एवायमिति । तदयुक्तम् । अनेन न्यायेनार्थस्यापि नित्यतैकतापत्तेः । अन्यथा बाहुल्ये गृहीतसंबन्धोऽपि गोशब्दः शाबलेयादिष्वगृहीतसंबन्धः कथं प्रतिपत्तिं कुर्यात् ?

સામાન્યસ્યૈવ શબ્દાર્થત્વાદદોષ इति चेत् । न, लम्बकम्बलः ककुद्मान्, वृत्तशृङ्गश्चायं गौरिति सामानाधिकरण्याभावप्रसक्तेः । ततः सामान्यविशेषात्मैव शब्दार्थः । स च नैकान्तेनाऽन्वेतीति न नित्यैकरूपोऽभ्युपेयः स्यात् । कथं च धूमव्यक्तिः पर्वते पावकं गमयेत् ? धूमत्वसामान्यमेव गमकमिति चेत् । वाचकमपि सामान्यमेवास्तु ।

भीमांसक—અર્થાપત્તિ પ્રમાણુ જે આપવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ આ છે—ગૃહીતસંબંધવાળો જે શબ્દ છે તે જો અનિત્ય હોય તો તે જ વખતે નાશ પામી જાય માટે વ્યવહારકાળમાં અગૃહીતસંબંધવાળો ખીજો શબ્દ કઈ રીતે બોલી શકાય ? પરંતુ બોલાય તો છે માટે શબ્દ નિત્ય છે.

જૈન—તે અથોગ્ય છે. કારણ કે—એ જ ન્યાયથી અર્થમાં પણ નિત્યત્વ અને એકત્વની આપત્તિ આવશે. જો તેમ માનવામાં ન આવે તો ગો શબ્દનો સંબંધ બાહુલ્ય—શ્યામગોમાં ગૃહીત હોય છતાં તે, જેમાં સંબંધનું ગ્રહણ થયું જ નથી એવી શાબલ્ય—કાળરચિતરી ગોમાં કઈ રીતે જ્ઞાન કરાવી શકશે ?

भीमांसक—શબ્દનો અર્થ સામાન્ય જ છે, માટે ઉપર્યુક્ત દોષ નથી.

જૈન—એમ નથી. કારણ કે—સામાન્ય જ શબ્દનો અર્થ હોય તો આ ગો વિશેષ લમ્બકમ્બલ કકુદ્માન્ અને ગોળ શીંગડાવાળો છે એ પ્રમાણે સામાનાધિકરણ્ય થઈ શકશે નહિ (અર્થાત્ આ બળદ લાંબી ગોઠડીવાળો મોટી ખુંધવાળો અને ગોળ શીંગડાવાળો છે, એ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષનું સામાનાધિકરણ્ય વિશેષણવિશેષ્યભાવ બની શકશે નહિ—અન્નેની એક જ વિભક્તિ થઈ શકશે નહિ. માટે શબ્દનો અર્થ સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક જ છે. અને તે એકાન્ત સાથે અન્વિત નથી, અર્થાત્ નિત્ય એકાન્ત કે અનિત્ય એકાન્ત સાથે સમ્બંધ નથી. માટે તેને નિત્ય એકરૂપ માની શકાય નહિ

वणी, पर्वतमां धूमव्यक्तित् अग्निने। ओध कर्ष रीते करावशे ? अर्थात् जे शण्डमां संभंधनुं अडुणु थयुं हुतुं ते शण्ड तो ते जे काणुमां नाश पाभ्ये। ओटले व्यवहारकाणमां जेमां संभंधनुं अडुणु थयुं जे नथी ओवे। भीजे शण्ड कर्ष रीते ओली शक्य ? विगेरे कडेल छे. ओ जे न्याये जे धूममां संभंधनुं अडुणु थयेल ते तो पर्वतमां नथी तो पर्वतमां रडेल धूम पर्वतगत अग्निने ओधक कर्ष रीते थशे ?

श्रीमांसक—धूमत्वइय सामान्य जे ओधक छे.

जैन—तो वायकने पणु सामान्य जे माने।

(प०) अनित्यत्वे इति शब्दस्यानित्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणे । तदैवेति उच्चारणानन्तरम् । अन्य एवेति शब्दः । नित्यतैकतापत्तेरिति नित्यतैकतयोरपत्तिः । अन्यथेति नित्यतैकते विना । गृहीतसम्बन्ध इति यदि हि पदार्थस्यैक्यं न स्यात् तदा बाहुलेये गृहीतसम्बन्ध शब्द शाब-लेये कथं प्रवर्तते विलक्षणत्वात् तयोः ? अथ च प्रवर्तते । तस्मादैक्यं नित्यत्वं चाङ्गीकर्तव्यम् । अनित्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणे बाहुलेये गृहीतसम्बन्धः शब्दो बाहुलेये विनश्यति सति विनष्ट एव । ततः शाबलेये कथमगृहीतसम्बन्धः प्रतिपत्तिं कुरुते । तस्मान्नित्योऽर्थः ।

सामान्यस्यैवेत्यादि प्रभाकरः । शब्दार्थत्वादिति वाच्यत्वात् । न लभ्येत्यादि जैनः । सामानाधिकरण्याभावप्रसक्तेरिति । यदि हि सामान्यं शब्दार्थं स्यात् तदा नपुंसकत्वं प्राप्नोतीति भावः । एतानि हि विशेषस्य विशेषणानि । विशेषेण सह सामानाधिकरण्याभाव-प्रसक्तेरिति ज्ञेयम् । तत् इत्यादि जैनः । स इति शब्दार्थः । अन्वेतीति सामान्यविशेष-रूपत्वात् तस्य । स्यादिति कथञ्चित् । कथमित्यादि जैनः । धूमत्वेत्यादि प्रभाकरः । वाच-कमपीत्यादि जैनः ।

(टि०) याप्यर्थापत्तिरित्यादि ॥ तत्रेति अर्थापत्तौ । स तदैवेति शब्दस्तत्काल-मेव विनष्टः, अनित्यत्वात् । अयमिति शब्दः । अर्थस्यापीति बाहुलेयादिपदार्थस्य । अन्य-थेति पदार्थस्यानित्यत्वे । शाबलेयादिष्विति पूर्वमदृष्टेषु तत्कालोत्पन्नेषु वा । सामानाधि-करण्येति उभयोः पदयोर्विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यम् । स चेति शब्दार्थः । एका-न्तेन [न] नित्यत्वेनाऽन्वितो भवतीति नित्य एवाङ्गीकरणीयो न स्यात् ।

अथ शब्दत्वम्, गोशब्दत्वम्, क्रमाभिव्यज्यमानगतौत्वादिकं वा तद्भवेत् । आद्यपक्षे प्रतिनियतार्थप्रतिपत्तिर्न स्यात्, सर्वत्र शब्दत्वस्याविशेषात् । गोशब्दत्वं तु नास्त्येव, गोशब्दव्यक्तेरेकस्याः कस्याश्चित्तदाधारभूताया असंभवात् । क्रमेण व्यज्य-मानं हि वर्णद्वयमेवैतत् । क्रमाभिव्यज्यमानेत्यादिपक्षोऽप्यसंभवी, गत्वादिसामान्यस्या-विद्यमानत्वात्, सर्वत्र गकारादेरेकत्वात् ।

अत्रोच्यते । अस्तु तार्तायीकः कल्पः । न च गकारादेरैक्यम्, गर्गभर्गवर्ग-स्वर्गादौ भूयांसोऽमी गकारा इति तद्देवोपलम्भात् । व्यञ्जकभेदादयमिति चेत्, अका-राद्यशेषेष्वर्णेष्वप्येपोऽस्त्वित्येक एव वर्णः स्यात् । अथ यथा अयमपि गकारः, अयमपि गकारः—इत्येकाकारा प्रतीनिः, तथा नाकाराद्यशेषवर्णेष्वपि चेत् । नैवम् ।

અયમપિ વર્ણઃ, અયમપિ વર્ણઃ, इत्येकप्रत्यवमशोत्पत्तेः । सामान्यनिमित्तक एवायमिति चेत् । तर्हि गकारादावपि तथास्तु । अथाकारेकारादौ विशेषोऽनुभूयते, न तु गर्गादि-गकारेषु, तेषां तुल्यस्थानास्यप्रयत्नादित्वादिति चेत् । एवं तर्हि—

“सहर्षं हेषन्ते हरिहरिति हम्मीरहरयः”

इत्यादिहकारात् कण्ठ्याद्वह्निजिह्वादिहकारस्य

“ह उरस्यो वह्निजिह्वादौ वर्गपञ्चमसंयुतः”

इति वचनादुरस्यत्वेन स्थानभेदप्रतीतेः, ततो भिन्नोऽयं वर्णो भवेत् । न च गकारे नास्ति विशेषावभासः, तीव्रोऽयं मन्दोऽयं गकार इति तीव्रतादिविशेषस्फुरणात् । व्यञ्जक-गतास्तीव्रतादयः तत्र स्फुरन्तीति चेत् । कृतोत्तरमेतत् । अकारेकारादावप्यनुभूय-मानः स स विशेषः तद्वत् एवाऽस्तु, तथाचैक एव वर्णः किं न भवेत् ? मा भूद् वा विशेषावभासो गकारेषु भेदावभासस्तु विद्यत एव, ‘वहवोऽमी गकाराः’ इति प्रतीतेः । भवति च विशेषावभासं विनापि भेदस्फूर्तिः, सर्पपराशौ गुरुलाघवादिविशेषावभासं विनापि तद्वेदप्रतिभासवत् । इति सिद्धो गकारभेदः । तथा च तदादिवर्णवर्तिसामान्या-नामेव वाचकत्वमरतु तत्त्वतस्तु गोशब्दत्वमेव सदृशपरिणामात्मकं वाचकम् । क्रमाभि-व्यज्यमानं वर्णद्वयमेवैतत्, नैका गोशब्दव्यक्तिरिति च न वाच्यम्, नित्यत्वाऽप्रसिद्धा-वद्याप्यस्योत्तरस्य कूर्परकोटिसंટङ्कितगुडायमानत्वात् । तस्मात् क्रमोत्पदिष्णुतत्तद्गकारा-दिपर्यायोपहितभाषाद्रव्यात्मको गोशब्द एव सदृशपरिणामात्मा वाचकोऽस्तु । तथा च क्षीणाऽर्थापत्तिः ।

भीमांसક—વાચક સામાન્યરૂપ છે એમ માનીએ પણ તે સામાન્ય શુ' શબ્દત્વ છે, ગોશબ્દત્વ છે કે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગત્વ-ઓત્વાદિક છે ?

પહેલો પક્ષ એટલે કે શબ્દત્વરૂપ સામાન્ય માનવામાં પ્રતિનિયત પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ. કારણ કે બધા શબ્દોમાં શબ્દત્વ તો સમાન જ છે તેથી તે પ્રતિનિયતનો ખોધ કેવી રીતે કરાવી શકે ?

બીજો પક્ષ એટલે કે ગોશબ્દત્વને સામાન્ય કહે તો-તે છે જ નહિ, કારણ કે ગોશબ્દત્વની આધારભૂત કોઈ એક ગોશબ્દ વ્યક્તિ જ નથી પરંતુ અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગકાર અને ઓકાર એવા બે વર્ણુ માત્ર છે. ત્રીજો પક્ષ એટલે કે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગત્વ-ઓત્વાદિ એ સામાન્ય છે, એ ક્થન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે-સર્વત્ર ગકારાદિ એક હોવાથી ગત્વાદિ સામાન્ય છે જ નહિ.

જૈન—ઉપરના વિકલ્પોમાંથી ત્રીજો વિકલ્પ જ માનવા યોગ્ય છે. પણ તમે કહ્યું તેમ સર્વત્ર ગકારાદિ એક નથી. કારણ કે-ગર્ગ, ભર્ગ, વર્ગ, સ્વર્ગ વિગેરેમાં એક નહિ પણ અનેક ગકારો દેખાય છે, તેથી ગકારના ભેદો પ્રતીયમાન છે જ.

બીમાંસક—ગકાર તો એક જ છે પણ વ્યંજકના ભેદને કારણે તે ભિન્ન જણાય છે અર્થાત્ ભેદ વાસ્તવિક નથી.

જૈન—તો પછી અકારાદિ સમસ્ત વર્ણોમાં પણ વ્યંજકના લેહથી જ લેહ માનો અને એમ થતાં જગતમાં એક જ વર્ણુ રહેશે, અર્થાત્ વર્ણુલેહ અનાવશ્યક બની જશે.

મીમાંસક—‘આ પણ ગકાર છે,’ ‘આ પણ ગકાર છે’ એવી એકસરખી પ્રતીતિ જેમ ગકારમાં થાય છે તેમ અકારાદિ સમસ્ત વર્ણોમાં એકસરખી પ્રતીતિ થતી નથી પણ ‘આ અકાર છે’ ‘આ ગકાર છે’ એવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે માટે એક વર્ણુ માની શકાય નહિ.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે—‘આ પણ વર્ણુ છે’ ‘આ પણ વર્ણુ છે’ એ રીતે એકાકાર બોધ થાય જ છે.

મીમાંસક—આ એકાકાર બોધ સામાન્યનિમિત્તક છે.

જૈન—તો ગકારાદિમાં પણ તે એકાકાર બોધ સામાન્ય નિમિત્તક જ થશે અર્થાત્ બધા ગકારમાં ગત્વ સામાન્ય માનવું પડશે.

મીમાંસક—અકાર ઇકારાદિમાં તો લેહ જોવાય છે, પરંતુ ગર્ગાદિના ગકારોમાં સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન તુલ્ય હોવાથી લેહ દેખાતો નથી.

જૈન—‘સહર્ષ હેપન્તે હરિહરિતિ હમ્મરીહરયઃ’ આ વાક્યમાં રહેલ હકાર કંઠ્ય હકાર છે. પણ ‘વહિ’ અને ‘જિહ્વા’ આદિ શબ્દગત હકાર ઉરસ્ય છે, તેમાં “વહિ જિહ્વાદિમાં વર્ગના પચમ અક્ષરથી સંયુક્ત હકાર છે તે ઉરસ્ય છે” એ વચન પ્રમાણુ છે તેથી ઉરઃસ્થાનવાળો હોવાથી ‘વહિ’ આદિનો હકાર ભિન્ન સ્થાનવાળો પ્રતીત થાય છે. તેથી તે ભિન્ન વર્ણુ ઠઈ જશે.

વળી, ગકારમાં પણ લેહાવભાસ છે જ, કારણુ કે આ ગકાર તીવ્ર છે, આ ગકાર મન્દ છે એ પ્રમાણુ તેમાં પણ લેહની પ્રતીતિ છે.

મીમાંસક—એ તીવ્રતાદિ ધર્મો વ્યંજકગત છે પણ ગકારમાં જણાય છે.

જૈન—આનો ઉત્તર તો અમે આપી ચૂક્યા છીએ (૪. ૯. §૩) વળી, એમ જ હોય તો અકાર ઇકારાદિમાં અનુભવાતા તે તે લેહો પણ વ્યંજકગત જ થશે, અને તેમ થતાં જગતમાં એક જ વર્ણુ કેમ ન થાય ?

અથવા ગકારમાં ભલે વિશેષાવભાસ-વિશેષતાનો બોધ ન થતો હોય, પણ લેહનો-અનેકતાનો અવભાસ તો થાય છે જ, કારણુ કે—આ ઘણા ગકાર છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે અને વિશેષાવભાસ વિના પણ લેહ જ્ઞાન તો સંભવે છે, જેમ કે—સરસવના ઢગલામાં રહેલા સરસવમાં પરસ્પર નાના મોટાનો વિશેષ જણાતો નહિ હોવા છતાં પણ તેઓનો લેહ(અનેકતા) તો જણાય છે, આ પ્રકારે ગકારમાં લેહ(અનેકતા) સિદ્ધ થયો અને એ લેહ સિદ્ધ થવાથી ગકારાદિ વર્ણોમાં રહેલ સામાન્ય જ વાચક થશે. વસ્તુતઃ સદૃશ પરિણામવાળું ગોશબ્દત્વ જ વાચક છે.

મીમાંસક—આ ગોશબ્દત્વ એટલે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ઙ્કત બે વર્ણુ જ છે, પરંતુ કોઈ એક ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિ નથી.

જૈન—એમ ન કહેવું કારણુ કે હજી મુઘી શબ્દનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થયું નથી, તેથી તમારો આ ઉત્તર કોણીએ લાગેલા ગોળના જેવો છે અર્થાત્ નકામો

छे. भाटे कुमथी उत्पन्न थनार ते ते गकारादि पर्यायथी संपन्न भाषा द्रव्यरूप
गोशब्द न सप्तश परिणामवाणे छे तेने वाचक मानवे जेथ ये. आ प्रभाषे
शब्द परिणामी (अनित्य) सिद्ध थवाथी शब्दमां नित्यत्व साधक अर्थापत्ति
प्रभाषु पणु व्यर्थ थर्ध गथुं न्नाणुपुं.

(प०) अथ शब्दत्वमित्यादि प्रभाकर एव जैनं प्रश्नयति । तद् भवेदिति कि सामान्यं
वाचकं भवेदित्यर्थ । प्रभाकर 'एवोपन्यस्तानां क्रमेण वाचकत्वं निरस्यति आद्यपक्षे इत्यादिना ।
एकस्या इति एकाकिन्या । असम्भवादित्यतोऽत्रे 'कि पुनरस्ति' इति गम्यम् ।

अत्रोच्यते इति जैनेन । अयमिति तद्भेदोपलम्भः । एष इति अकारादिवर्णानामपि
वस्तुत एवमेव । परं व्यञ्जकभेदादेव भेदोपलम्भ इत्यपि प्राप्नोति । अथ यथेत्यादि पर ।
प्रतीतिरिति प्रत्यवमर्श । एकप्रत्यवमर्शोत्पत्तेरिति अकारादिष्वप्येकप्रत्यवमर्शोत्पत्तेः ।
सामान्यनिमित्तक एवेति वर्णत्वनिमित्तक एव । तथाऽस्त्विति सामान्यनिमित्तक एवास्तु ।
अकारेकारादाविति परस्परमिति ज्ञेयम् । विशेष इति भेदो वैसदृश्यमित्यर्थ । एवं तर्ही-
त्यादि सूत्रे ।

सहर्षमित्यादि पद्यांश । पद्यं त्विदम्—

कथाशेष कर्णोऽजनि धनकृशा काशिनगरी

सहर्ष हेषन्ते हरिहरिति हम्मीरहरय

सररवत्याः लेषप्रवणलवणोदप्रणयिनि ।

प्रभासस्य क्षेत्रे मम हृदयमुत्कण्ठितमदः ॥१॥”

तत इति कण्ठ्यहकारात् । भिन्नोऽयमिति उरस्यहकारः । न चेत्यादि जैन । तत्रेति
गकारे । कृतोत्तरमिति कस्य कि कुर्वतोऽमी' इत्यत्र । अकारेकारादावपीत्यादिना जैन
प्रसङ्गमुत्पादयति । स स विशेष इति परस्परवैसदृश्यलक्षणः । तद्गत एवेति व्यञ्जकगत
एव । अस्त्विति परमार्थेन पुनरैवमेव । भेदावभास इति पार्थक्यावभास । विनापीति
परस्परं भेदावभासं विनापि । तद्भेदप्रतिभासवदिति सर्षपभेदप्रतिभासवत् । तदादीति
गकारादि । नित्यत्वाप्रसिद्धाविति शब्दस्य । तस्मादिति यत् तत्त्वं तद्वच्चिम् । क्रमोत्पत्ति-
पिचत्यनेन अभिव्यज्यमानत्वाभावेन^२ कार्यत्वमाह ।

(टि०) अथ शब्दत्वमित्यादि ॥ तदिति सामान्यम् । आद्यपक्षे इति शब्दत्वे सामान्ये
वस्तुवाचके सति । प्रतिनियतेति त्रिभुवनभुवनान्तर्वर्तिसमस्तपदार्थप्रयत्नं युगपदेव जायते,
शब्दत्वस्य सर्वत्र समानत्वात् । तदाधारेति तस्य 'गोशब्दत्वसामान्यस्याश्रयसंपन्नायाः ॥
एतदिति गत्वौत्वादिकम्, न त्वपरं गोशब्दत्वमस्ति ।

(टि०) अस्तु तार्तीयिक इत्यादि । तद्भेदेति गकारभेददर्शनात् । अयमिति भेदो-
पलम्भः । एष इति व्यञ्जकभेदाद् भेदोपलम्भ । अयमितीति एकप्रत्यवमर्शः । तथास्त्विति ।
सामान्यनिमित्तक एव प्रत्यवमर्शो भवतु । तेषामिति सर्वेषां गकाराणाम् । तुल्यस्थानेति
कण्ठत्वात् । 'अवर्णकवर्गा हविसर्जनीयाः कण्ठ्या' [कातन्त्रसंधौ प्रथमे] इति वचनान् ।
वह्नि-जिह्वेति उरस्य-सामान्यकण्ठ्यहकारान् अनुनासिकान्तस्थासयोगवतो हकारस्य भेदेन
प्रतीतेः । तस्य उरस्यत्वान् ॥ चतुर्वतम्—

१ एवेति न्यरताना—ल । २ न्यस्तं कं—क । ३ भावे कां ल । ४ गोशब्दत्वस्य
सामान्यसाश्र० हे ३ ।

“हकारं पञ्चमैर्युवतमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।

उरस्य त विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥१॥

उरस्यत्वेनेति उरःस्थानोद्भूतत्वेन । तत् इति तस्मात् कारणात्, कण्ठ्यहकाराद्वा । अयमिति जिह्वादिहकारः । तत्रेति स्वर्ग-भर्ग संग-रङ्ग-भङ्गादिगकारेषु । स् स् इति ‘स स’ भेदः । तद्गत एवेति व्यञ्जकायत्त एव । तथा च्चेति भेदस्य व्यञ्जकगतत्वे । तद्भेदप्रतीति सर्षपभेदावभासवत् । तथा च्चेति भेदसिद्धौ । तदादि इति गकारादि ।

§५ अस्त्वनित्यो ध्वनिः, किन्तु नायं पौद्गलिकः संगच्छत इति यौगाः सङ्गिर-
माणाः सप्रणयप्रणयिनीनामेव गौरवार्हाः । यतः कोऽत्र हेतुः; स्पर्शशून्याश्रयत्वम्,
अतिनिबिडप्रदेशे प्रवेशनिर्गमयोरप्रतिघातः, पूर्व-पश्चाच्चाऽवयवानुपलब्धिः, सूक्ष्ममूर्त्त-
द्रव्यान्तराऽप्रेरकत्वं, गगनगुणत्वं वा ?

§५, यौग-नैयायिक-शब्द अनित्य लक्षणे डो (अर्थात् अमे शब्दने अनित्य
भागीये छीये) परंतु ते पौद्गलिक (अथेतन रूपादिवाणुं द्रव्य) छे ये वात तो
युक्तिसंगत नथी.

नैन-आ प्रभाणु कथन करनारा नैयायिको प्रेमवती स्त्रीयो पासे न गौरवने
लायक छे डारणु डे-शब्दमा पौद्गलिकत्वना निषेधनी सिद्धिमां कथो हेतु छे ? शुं
ते १. स्पर्शशून्याश्रयत्व, २. अतिगाढ प्रदेशमां प्रवेश डे निर्गमनमां अप्रति-
घातक, ३ पडैलां डे पछी तेना अवययोनी अनुपलब्धि, ४. सूक्ष्म अने मूर्त्त
स्वरूप भीला द्रव्यनी अप्रेरकता, डे ५. आकाशगुणत्व छे ?

(प०) अत्रेति अपौद्गलिकत्वे ।

(टि०) यतः क इत्यादि ॥ १अत्रेति वर्णानामपौद्गलिकत्वे ।

नाद्यः पक्षः । यतः शब्दपर्यायस्याश्रये भाषावर्णारूपे स्पर्शाऽभावो न तावद-
नुपलब्धिमात्रात् प्रसिद्धयति, तस्य सव्यभिचारत्वात् । योग्यानुपलब्धिस्त्वसिद्धा, तत्र
स्पर्शस्यानुद्भूतत्वेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वाऽभावात्, उपलभ्यमानगन्धाधारद्रव्यवत् । अथ
धनसारगन्धसारादौ गन्धस्य स्पर्शव्यभिचारनिश्चयादत्रापि तन्निर्णयेऽप्यनुपलम्भादनुद्-
भूतत्वं युक्तम्, नेतरत्र, तन्निर्णायकाभावात् इति चेत् । मा भूतावत्तन्निर्णायकं किञ्चित् ।
किन्तु पुद्गलानामुद्भूतानुद्भूतस्पर्शानामुपलब्धेः शब्देऽपि पौद्गलिकत्वेन परैः प्रणिगद्य-
माने, बाधकाभावे च सति सन्देह एव स्यात्, न त्वभावनिश्चयः । तथा च सन्दिग्धा-
सिद्धो हेतुः । न च नास्ति तन्निर्णायकम् । तथाहि-शब्दाश्रयः स्पर्शवान्, अनुवात-
प्रतिवातयोर्विप्रकृतनिकटशरीरिणोपलभ्यमानाऽनुपलभ्यमानेन्द्रियार्थत्वात्, तथाविधगन्धा-
धारद्रव्यवत् इति ।

(१) पडैलो पक्ष स्पर्शशून्याश्रयत्वरूप हेतु अटले डे शब्दना आश्रय
भाषावर्णारूपां स्पर्श नथी भाटे ते पौद्गलिक नथी. ते योग्य नथी डारणु डे-शब्द
पर्यायना भाषावर्णारूप आश्रयमां स्पर्शना अभाव मात्र अनुपलब्धि हेतुथी

सिद्धं थम् शक्तो नथी कारणं के मात्र अनुपलब्धि हेतु तो पिशाचादिथी व्यभि-
चारी छे, कारणं के पिशाचादि होय छतां तेनी अनुपलब्धि तो हेय छे अने
योग्यानुपलब्धि रूप हेतु अहीं असिद्ध छे, कारणं के-जेम उपलब्धमान
गंधना आधार रूप पुष्प रत्न आदि द्रव्योमां स्पर्श अनुद्भूत होवाथी पुष्परत्नं
अन्द्रिय प्रत्यक्ष थतुं नथी, तेम शब्दमां स्पर्श अनुद्भूत होवाथी तेनुं पणु
अन्द्रिय प्रत्यक्ष थतुं नथी. अर्थात् ते अयोग्य होवाथी अनुपलब्ध छे. तेथी ते
विषे योग्यानुपलब्धि घटे नहि.

नैयायिक—कपूर, चंदन विगेरे द्रव्योमां गंधना स्पर्श साथेना अव्यभि-
चारनो निश्चय होवाथी अहीं-गंधरत्नेद्रव्यमां पणु स्पर्शना अस्तित्वनो
निश्चय थम् नय छे, छतां पणु तेनी उपलब्धि थती न होवाथी तेने अनुद्भूत
मानवो योग्य छे. परंतु शब्दमां तेम मानवुं योग्य नथी. कारणं के-शब्दमां
स्पर्शनुं निर्णायक केथ प्रमाणु नथी.

नैन—शब्दमां स्पर्शनुं निर्णायक प्रमाणु लवे न होय परंतु पुद्गलो जे
प्रकारनां छे, १-उद्भूत स्पर्शवाणां अने-अनुद्भूत स्पर्शवाणां. हुवे न्यारे
अन्य प्रतिपक्षी पुद्गल होवाने कारणे शब्दमां अनुद्भूत स्पर्श कहे अने जे
तेमां बाधक न होय तो ते अनुद्भूत स्पर्श विषे सदेहु न थाय पणु अनुद्भूत
स्पर्शना अभावनो निश्चय तो थाय न नहि. आम होवाथी शब्दमां पौद्गलिक-
त्वना निषेधनी सिद्धि माटे तमोअे कडेल स्पर्शगून्याश्रयत्व अे हेतु स द्विधा-
सिद्ध छे. वणी, 'शब्दमां स्पर्शनुं निर्णायक केथ प्रमाणु नथी' अेम पणु तमे
कही शकशो नहि. कारणं के शब्दमां स्पर्शनुं निर्णायक प्रमाणु आ प्रमाणु
छे-शब्दोना आश्रयभूत लाषावर्गणुना पुद्गलो स्पर्शवान छे, कारणं के अनुद्भूत
वायुने कारणे ते हर देशमांथी पणु धन्द्रियजन्य प्रत्यक्षनो विषय अने छे, अने
जे प्रतिक्षण वायु होय तो नञकना देशमांथी पणु धन्द्रियजन्य प्रत्यक्षनो विषय
थतो नथी, तथाविध गंधाधार द्रव्यनी जेम.

सव्यभिचारत्वादिति पिशाचादिना । तत्रेति आश्रये । गन्धाधारद्रव्यवदिति यथा
तत्र स्पर्शवत्त्वमनुद्भूतम् । अथेत्यादि पर । अत्रापीति दूरादुपलभ्यमाने गन्धे । तन्निर-
र्णयेऽपीति स्पर्शनिर्णयेऽपि । इतरत्रेति शब्दपर्यायस्याश्रये । तन्निरर्णायकाभावादिति
स्पर्शनिर्णायकाभावात् । किञ्चिदिति प्रमाणम् । उद्भूतानुद्भूतस्पर्शानुपलब्धेरिति
भस्मच्छन्नाग्न्यादयोऽनुद्भूतस्पर्शाः । परैरिति जेत । शब्दाश्रय इति भाषावर्णारूप ।
अनुवातेत्यादिगद्ये अनुवाते समीरणे विप्रकृष्टेनापि शरीरिणोपलभ्यते शब्द , प्रतिवाते निकट-
शरीरिणापि नोपलभ्यते इति योग ।

(टि०) आश्रये इति द्रव्ये । तस्येति अनुपलब्धिमात्रस्य । सव्यभिचारत्वादिति
पिशाचादिना-पिशाचो हि मनुष्यादिभिरदृश्यवादनुपलभ्यमानोऽपि भवत्येव । योग्यानुपल-
ब्धिरिति अस्तु अयोग्यपिशाचादे रपने । योग्यस्य शब्दस्य स्पर्शानुपलब्धिः ॥ तत्रेति शब्दं ।
अनुद्भूतत्वेनेति स्पर्शस्वल्पत्वेन । अथ घनत्सारेति घनत्तारः र्ज्पू., गन्धमागन्धवन्तम् ।
अत्रापीति गन्धाधारद्रव्ये । तन्निरर्णयेपीति स्पर्शस्य शब्दाधारद्रव्ये तावत्तन्निरर्णायकमिति

દ્રવ્યનિશ્ચાયકમ્ । પરૈરિતિ નૈયાયિકૈઃ । હેતુરિતિ સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વાશ્રયઃ । ન ચ નાસ્તિ તન્નિ-
ર્ણાયક્રમિતિ સ્પર્શપ્રતિપાદકમ્ । ઇન્દ્રિયાર્થત્વાદિતિ ઇન્દ્રિયવિપયત્વાત્ ।

દ્વિતીયકલ્પેડપિ ગન્ધદ્રવ્યેણ વ્યભિચારઃ । વર્તમાનજાત્યકસ્તૂરિયકાકપૂરકશ્મીર-
જાદિગન્ધદ્રવ્યં હિ પિહિતકપાટસંપુટાડપવરકસ્યાન્તર્વિશતિ, બહિશ્ચ નિસ્સરતિ, ન ચા-
ડપૌદ્ગલિકમ્ । અથ તત્ર સૂક્ષ્મરન્ધ્રસંભવેનાતિનિબિડત્વાભાવાત્ તત્પ્રવેશનિષ્કાશૌ ।
અત એવ તદલ્પીયસ્તા, ન ત્વપાવૃતદ્વારદશાયમિવ તદેકાર્ણવત્ત્વમ્ । સર્વથા નીરન્ધ્રે તુ પ્રદેશે
નૈતૌ સમ્ભવત્ ઇતિ ચેત્ । એવં તર્હિં શબ્દેડપિ સર્વસ્ય તુલ્યયોગક્ષેમત્વાદસિદ્ધતા હેતો-
રસ્તુ ।

પૂર્વે પશ્ચાન્ચાવયવાનુપલબ્ધિઃ, સૌદામિનીદામોલ્કાદિભિરનૈકાન્તિકી ।

સૂક્ષ્મમૂર્ત્તદ્રવ્યાન્તરાપ્રેરકત્વમપિ ગન્ધદ્રવ્યવિશેષસૂક્ષ્મરજોધૂમાદિભિર્વ્યભિચારી ।
ન હિ ગન્ધદ્રવ્યાદિકમપિ નસિ નિવિશમાનં તદ્વિવરદ્વારદેશોદ્મિન્નશ્મશ્રુપ્રેરકં પ્રેક્ષ્યતે ।

ગગનગુણત્વં ત્વસિદ્ધમ્ । તથાહિ ન ગગનગુણઃ શબ્દઃ, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષત્વાત્,
રૂપાદિવદિતિ । પૌદ્ગલિકત્વસિદ્ધિઃ પુનરસ્ય—શબ્દઃ પૌદ્ગલિકઃ, ઇન્દ્રિયાર્થત્વાત્, રૂપાદિ-
વદેવેતિ ॥૧૧॥

(૨) અતિગાઠ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કે નિર્ગમનમાં અપ્રતિઘાત થતો હોવાથી
એ હેતુ કહો તો તે ગંધ દ્રવ્યથી વ્યભિચારી છે. કારણ કે વિદ્યમાન જાતિવંત
કસ્તૂરી, કપૂર, કેસર વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્ય ગંધ ખારણાવાળા એરડામાં પ્રવેશ કરે
છે અને બહાર પણ નીકળે છે, પરંતુ તે અપૌદ્ગલિક નથી.

નૈયાયિક—તેમાં (ગંધ ખારણામાં) સૂક્ષ્મ છિદ્રનો સંભવ હોવાથી ગાઠ
નિખિડતાનો અભાવ છે તેથી ગંધનો પ્રવેશ અને નિર્ગમ થઈ શકે છે, એટલા
જ માટે તે ગંધ અટપ હોય છે, પરંતુ ખુલ્લા ખારણાની જેમ સર્વત્ર પરિભ્રમણનો
પ્રસાર થતો નથી. અર્થાત્ છિદ્રરહિત ઉપયુક્ત પ્રદેશ (ખારણા)માં ગંધનો
પ્રવેશ અને નિર્ગમ થતો હોય તો ખુલ્લા દરવાજામાંથી જેવો ગંધનો
પ્રવેશ અને નિર્ગમ થાય તેવો જ ત્યાં થવો જોઈએ પણ તેવો થતો નથી
માટે અવશ્ય સૂક્ષ્મ છિદ્ર છે, પરંતુ સર્વથા છિદ્ર રહિત પ્રદેશમાં તો ગંધનો
પ્રવેશ કે નિર્ગમ થઈ શકતો જ નથી.

જૈન—શબ્દને વિષે પણ યોગક્ષેમ સરખો જ છે, માટે તમારો આ હેતુ
અસિદ્ધ જ થશે.

(૩) પહોલાં અને પછી અવયવની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુકહો તો તે હેતુ
વિજ્ઞાની ઉલ્કાદિથી વ્યભિચારી છે.

(૪) સૂક્ષ્મ અને મૂર્ત્ત એવા અન્ય દ્રવ્યનો અપ્રેરક હોવાથી એ હેતુ કહો તો તે
ગંધ દ્રવ્ય વિશેષની સૂક્ષ્મ રજ તથા ધૂમાદિથી વ્યભિચારી છે કારણ કે—ગંધ
દ્રવ્ય વિગેરે પદાર્થ નાકમાં જ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે નાકના છિદ્રના દ્વાર
પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મૂળના વાળને પ્રેરણા કરતો દેખાતો નથી.

(प) आकाशगुणत्वरूप हेतु कडा तो—ते असिद्धे छे. ते आ प्रमाणे-
शब्द आकाशनेो गुणु नथी, आपणा प्रत्यक्षनेो विषय होवाथी, इयनी जेम.
अर्थात् रूप आपणा प्रत्यक्षनेो विषय होवाथी जेम आकाशनेो गुणु नथी तेम
शब्द पणु आपणा प्रत्यक्षनेो विषय होवाथी आकाशनेो गुणु नथी. शब्दमां
पौद्गलिकत्वनी सिद्धि तो आ प्रमाणे छे,—शब्द पौद्गलिक छे, धन्द्रियनेो विषय
होवाथी, इपादिनी जेम. (अर्थात् ऐन्द्रिय प्रत्यक्षनेो विषय होवाथी पौद्गलिक
छे, अे सिद्ध थयुं.) ८.

(प०) व्यभिचार इत्यतोऽप्रे 'कथम्' ति गम्यम् । अपौद्गलिकमिति भवन्मतेऽपि ।
अथ तत्रेत्यादि पर. । एताविति प्रवेश-निष्काशौ ॥९॥

(टि०) अथ तत्रेति पिहितकपाटसंपुटापवरके । तत्प्रवेशेति गन्धप्रवेश-निःसारौ ।
तदल्पीयस्तेति गन्धाल्पत्वम् । न त्वपावृत्तेति उद्घाटितद्वारावस्थावत् । तदेकार्णवत्व-
मिति सर्वत्र परिमलैक्यम् । एताविति प्रवेश-निष्काशौ । तुल्ययोगक्षेमत्वादिति समानव-
चनीयत्वात् ।

पूर्व पश्चादित्यादि ॥ सौदामिनीति तत्कालं चपलाविलासे उल्कापाते च संवृत्ते
पूर्व पश्चाच्च अवयवा नोपलभ्यन्ते, ते नाऽपौद्गलिकाः चक्षुषः प्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात् ।

सूक्ष्मसूर्त्तित्यादि ॥ धूमादिभिरिति न तैः किमपि प्रेर्यते । नसीति नासिकायाम् ।
तद्विवरद्वारेति नासिकारन्ध्रमुखोत्पन्नकूर्चवालकं दृश्यते ।

पुनरस्येति शब्दस्य ॥९॥

पदवाक्ये व्याकुर्वन्ति—

वर्णानामन्योन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदम्, पदानां तु वाक्यम् ॥१०॥

§१ वर्णौ च वर्णाश्रित्येकशेषात्; ब्रह्मसंबोधने क इत्यादौ द्वयोः, गौरित्यादौ
बहूनां च वर्णानाम् । अन्योन्यापेक्षाणाम्—पदार्थे प्रतिपत्तौ कर्त्तव्यायां परस्परं
सहकारितया स्थितानाम् । निरपेक्षा—पदान्तरवर्तिवर्णनिर्वर्तितोपकारपराङ्मुखी संह-
तिर्मेलकः पदमभिधीयते, पद्यते गम्यते स्वयोग्योऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्तेः ।

§२ प्रायिकत्वाच्च वर्णद्वयादेरेव पदत्वं लक्षितम् । यावता विष्णुवाचकैकाक्षरा-
कारादिकमपि पदान्तरवर्तिवर्णनिर्वर्तितोपकारपराङ्मुखत्वरूपेण निरपेक्षत्वलक्षणेन पदत्वेन
लक्षितं द्रष्टव्यम् ।

§३ पदज्ञां पुनः स्वोचितवाक्यार्थप्रत्यायने विधेयेऽन्योन्यनिर्मितोपकारमनुसरतां
वाक्यान्तरस्थपदापेक्षारहिता संहतिर्वाक्यमभिधीयते, उच्यते स्वसमुचितोऽर्थोऽनेनेति
न्युत्पत्तेः ॥१०॥

१ 'तत्र' इति टिप्पणसंमतः पाठ । २ न्ययभिचारि० टिप्पणसंमतः पाठ ।

પદ અને વાક્યનું લક્ષણ—

પરસ્પર અપેક્ષા રાખનાર વર્ણોના નિરપેક્ષ સમૂહ પદ અને પરસ્પર અપેક્ષા રાખનાર પદોનો નિરપેક્ષ સમૂહ તે વાક્ય છે. ૧૦.

§૧ બ્રહ્મવાચી 'ક' શબ્દના સંબોધન 'ક' માં બે વર્ણ છે અને 'ગૌઃ' વિગેરે શબ્દોમાં અનેક વર્ણો છે, એટલે 'વર્ણો' ચ વર્ણાશ્ચ' એ પ્રમાણે એકશેષ સમાસ થવાથી વર્ણાઃ, તેષામ્=વર્ણાનામ્-વર્ણોની. પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી વર્ણોની સંહિતિ એ પદ છે કારણ કે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જે અર્થનો ઓધ કરાવે તે પદ કહેવાય છે. પરંતુ એવી સંહિતિ સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ છે. એક પદગત વર્ણો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે પણ તેઓ પદાન્તરના વર્ણોની અપેક્ષા રાખતા નથી તેથી નિરપેક્ષ પણ છે.

ઉપર પદમાં બે કે તેથી વધારે વર્ણો હોવાનું જે જણાવ્યું છે તે નિયમતઃ નથી સમજવાનું પણ પ્રાય કરી તેમ હોય એમ સમજવાનું છે, તેથી વિષ્ણુવાચક માત્ર 'અ'કાર પણ પદ કહેવાય. કારણ, તે અકાર પદાન્તરગત વર્ણોની અપેક્ષા રાખતો ન હોવાથી નિરપેક્ષ તો છે જ, બે કે તેમાં સંહિતિ ન હોવાથી પરસ્પર સાપેક્ષતાનો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી.

§૩. એ જ રીતે વાક્યના સ્વયોગ્ય અર્થના ઓધમાં જે પદો પરસ્પરનો ઉપકાર કરે છે તેથી સાપેક્ષ છે પણ જે અન્ય વાક્યમાં રહેલા પદોના ઉપકારની અપેક્ષા રાખતા નથી, તે પદોની સંહિતિ એ વાક્ય છે. કારણ કે તેની વ્યુત્પત્તિ આવી છે—પોતાને ઉચિત અર્થ જેનાથી કહેવાય તે વાક્ય છે. ૧૦.

§૧ અથ સંકેતમાત્રેણૈવ શબ્દોઽર્થ પ્રતિપાદયતિ, ન તુ સ્વાભાવિકસંબન્ધવશાદિતિ ગદતો નૈયાયિકાન્ સમયાદપિ નાઽયં વસ્તુ વદતીતિ વદતઃ સૌગતાંશ્ચ પરાકુર્વન્તિ—

સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામર્થબોધનિબન્ધનં શબ્દઃ ॥૧૧॥

§૨ સ્વાભાવિકમ્—સહજમ્, સામર્થ્યમ્—શબ્દસ્યાઽર્થપ્રતિપાદનશક્તિઃ યોગ્યતા-નામ્ની । સમયશ્ચ સંકેતઃ । તાભ્યામર્થપ્રતિપત્તિકારણં શબ્દ ઇતિ ।

§૩ તત્ર નૈયાયિકાન્ પ્રત્યેવં વિધેયાનુવાદ્યભાવઃ—યોઽયમર્થબોધનિબન્ધનં શબ્દોઽ-ભ્યુપગતોઽસ્તિ, સ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યાં દ્વાભ્યામપિ, ન પુનઃ સમયાદેવ કેવલાત્ । સમયો હિ પુરુષાયત્તવૃત્તિઃ । ન ચ પુરુષેચ્છયા વસ્તુનિયમો યુજ્યતે । અન્યથા તદિચ્છાયા અવ્યાહતપ્રસરત્વાદર્થોઽપિ વાચકઃ, શબ્દોઽપિ વાચ્યઃ સ્યાત્ ।

§૪ અથ ગત્વૌત્વાદિસામાન્યસંબન્ધો યસ્ય ભવતિ, સ વાચકત્વે યોગ્યઃ, ઇતરસ્તુ વાચ્યત્વે, યથા દ્રવ્યત્વાવિશેષેઽપ્યગ્નિત્વાદિસામાન્યવિશેષવત એવ દાહજનકત્વમ્, ન જલત્વાદિસામાન્યવિશેષવત ઇતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્ । અતીન્દ્રિયાં શક્તિ વિનાઽગ્નિત્વા-દેરપિ કાર્યકારણભાવનિયામકત્વાનુપપત્તેઃ । અગ્નિત્વં હિ દાહવદ્વિજાતીયકારણજન્યકા-

યૈવ્વપિ તુલ્યરૂપમ્, ન હિ દાહં પ્રત્યેવાગ્નેરગ્નિત્વમ્, યથા પુત્રાપેક્ષાં પિતુઃ પિતૃત્વમ્ । તતશ્ચાગ્નિર્દાહવત્પિપાસાપનોદમપિ વિદધ્યાદિતિ નાતીન્દ્રિયાં શક્તિમન્તરેણાગ્નિત્વાદીનાં કાર્યકારણભાવવ્યવસ્થાહેતુત્વમ્ । તદ્દેવ ચ ગત્વૌત્વાદિસામાન્યાનામપિ ન વાચ્યવાચક-ભાવનિયમહેતુત્વમિતિ નિયામિકા શક્તિઃ સ્વીકર્તવ્યૈવ ।

§૧ માત્ર સંકેતથી જ શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ સ્વાભાવિક સંબંધને કારણે નથી કરતો એમ કહેનાર નૈયાયિક, તથા સંકેતથી પણ શબ્દ અર્થને કહી શકતો નથી એવું બોલનાર બૌદ્ધનું નિરસન—

શબ્દ સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સમય (સંકેત) એ બંને દ્વારા અર્થ-બોધનું કારણ છે. ૧૧.

§૨. સ્વાભાવિક એટલે સહજ-નૈસર્ગિક અને સામર્થ્ય એટલે શબ્દની અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ જેને યોગ્યતા પણ કહેવાય. સમય એટલે સંકેત નૈસર્ગિક શક્તિ અને સંકેત એ બંને દ્વારા અર્થના જ્ઞાનનું કારણ શબ્દ છે.

§૩. નૈયાયિકની અપેક્ષાએ આ સૂત્રમાં વિધેયાનુવાદભાવ-લક્ષ્યલક્ષણભાવ આવે છે અર્થજ્ઞાનમાં કારણમૂલ જે શબ્દ માનેલ છે તે સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત એ બંને દ્વારા કારણ છે. પરંતુ કેવલ સંકેતથી જ શબ્દ કારણ નથી. કારણ કે સંકેત કરવાનું પુરુષને આધીન છે, અને પુરુષની ઇચ્છા માત્રથી વસ્તુનું નિયમન થાય તે યુક્તિયુક્ત નથી. અન્યથા એટલે કે પુરુષની ઇચ્છા માત્રથી વસ્તુનું નિયમન હોય તો પુરુષની ઇચ્છા સર્વત્ર પ્રતિબંધ રહિત હોવાથી શબ્દને વાચ્ય અને અર્થને વાચક બનાવશે.

§૪. નૈયાયિક—ગત્વ તથા ઓત્વ આદિ સામાન્યનો જેમાં સંબંધ હોય તે વાચક બનવાયોગ્ય છે, અને તેનાથી ભિન્ન હોય તે વાચ્ય બનવાયોગ્ય છે. જેમ કે દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્યની તુલ્યતા હોવા છતાં અગ્નિત્વાદિરૂપ સામાન્ય વિશેષવાળું દ્રવ્ય જ દાહજનક છે, પરંતુ જલત્વાદિ સામાન્યવિશેષથી યુક્ત દ્રવ્ય દાહજનક નથી.

જૈન—તે કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે અતીન્દ્રિય શક્તિ વિના અગ્નિત્વાદિકમાં પણ કાર્યકારણભાવની નિયામકતા ઘટી શકશે નહિ. કારણ કે અગ્નિત્વ તો દાહની જેમ વિભક્તિય કારણોથી ઉત્પન્ન થનારાં કાર્યો પ્રત્યે પણ સમાન જ છે. જેમ પુત્રની અપેક્ષાએ પિતાનું પિતૃત્વ છે, તેમ દાહ પ્રત્યે અગ્નિનું અગ્નિત્વ નથી. માટે અગ્નિ દાહની જેમ તરસને પણ દૂર કરે. માટે અતીન્દ્રિય શક્તિ ન હોય તો અગ્નિત્વાદિ પણ કાર્યકારણભાવની વ્યવસ્થામાં હેતુ નથી. તેમ ગત્વ ઓત્વ વિગેરે સામાન્ય પણ વાચ્યવાચકભાવના નિયમનમાં હેતુ નથી. માટે નિયમન કરનારી અતીન્દ્રિય શક્તિ અવશ્ય માનવી જોઈએ.

(૫) તાભ્યામર્થપ્રતિપત્તિકારણમિતિ । તાભ્યામિતિ મિલિતાન્યા પ્રતિપત્તિકારણમ્ । ન તુ સદેહગાદ્રેણ । પર્વં વિધેયાનુવાદભાવ દત્તિ વક્ષ્યમાનગર્ભ્યા । અભ્યુપગત મ્તિ મવશિરપન્નુપગત । કૈવલાદિત્યતોડ્રે 'ન્મિ' ઈતિ ગમ્યમ્ ।

अथेत्यादि परः । योग्य इति शब्द इत्यर्थः । न हि दाहमित्यादि । एतदेवाचष्टे तद्देवेति अग्नित्वसामान्यवत् । वाच्यवाचकेत्यादि अतीन्द्रियां शक्तिं विना । इतीति अतः कारणात् । स्वीकर्त्तव्यैवेति भवता ।

(टि०) अथ संकेतमात्रेणेत्यादि ॥ समयादपीति संकेतादपि । अयमिति शब्दः । वस्त्विति स्वलक्षणम् । तत्र नैयायिकानित्यादि । अन्यथेति पुरुषेच्छाया वस्तुनियमे सति । तदिच्छाया इति पुरुषेच्छाया ।

इतरस्त्विति गत्वौत्वादिसामान्यसंबन्धवर्जितः । अग्नित्वं हि दाहवदिति दाहे इव । विजातीयकारणेति जलाद्युत्पादेषु कार्येषु क्लेदादिषु ॥ तुल्यरूपमिति समानम् । पिपासापनोदमिति तृषापहारमपि कुर्यात् ॥ तद्देवेति अग्नित्वादिवदेव ।

§५ अथ किमनेनातीन्द्रियशक्तिकल्पनाक्लेशेन ? करतलानलसंयोगादिसहकारि-
कारणनिकरपरिकरितं कृपीटयोनिस्वरूपं हि स्फोटघटनपाटवं प्रकटयिष्यति, किमव-
शिष्टं यदनया करिष्यते ? । तथा च जयन्तः—

“स्वरूपादुद्भवत्कार्यं सहकार्युपबृंहितात् ।

नहि कल्पयितुं शक्तं शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम्” ॥१॥ [न्यायमं० पृ० २८]

यत्तूक्तम्—अग्निर्दाहवत्पिपासापनोदमपि विदध्यादिति । तन्न सत् । न हि वय-
मद्य कञ्चिदभिनवं भावानां कार्यकारणभावमुत्थापयितुं शक्नुमः, किन्तु यथाप्रवृत्तमनु-
सरन्तो व्यवहरामः । न ह्यस्मदिच्छया आपः शीतं शमयन्ति, कृशानुर्वा पिपासाम्,
किन्तु तत्र दाहादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वा, वृद्धव्यवहाराद्वा ज्वलनादेरेव कारणत्वम-
वगच्छाम इति तदेव तदर्थिन उपादद्महे, न जलादि ।

नैयायिक—अतीन्द्रिय शक्तिनी कल्पना करवाना क्लेशनी शुं नृर छे ?
कारणु के करतल (हुथेली) अने अग्निना संयोग आदि रूप सङ्कारी कारणो
मल्ये अग्नितुं स्वरूप पोते न र्क्षेड (क्षेडला)ने उत्पन्न करवानी पोतानी कुश-
लता प्रकट करशे. अर्थात् अग्निना स्वरूपथी न क्षेडले उत्पन्न थथ नृशे तो
पछी शुं भाडी रहुं के ने अने अतीन्द्रिय शक्तिथी थशे ? नयंत नामना
आचार्ये पणु कलु छे के—

“सङ्कारी कारणोथी पुण्ट थथेल वस्तुस्वरूपथी कार्य उत्पन्न थथ नृय छे,
भाटे तेनाथी सिन्न डोथ णील अतीन्द्रिय शक्ति कल्पवी शक्य नथी ” वणी
तमोअने ने कलुं के-दाडनी नेम तरस छीपाववानुं कार्य पणु अग्नि करे ते योग्य
नथी. कारणु के-पदार्थानो डोथ नवीन कार्यकारणुलाव उलो करवाने अने
शक्तिमान् नथी, परंतु घटना ने रीते घटे छे तेनुं अनुसरणु करीने अने
व्यवहार करीअने छीअने. अमारी ध्मिछाथी कांथ नृल शीतनुं शमन करतुं नथी अने
अग्नि तृषाने दूर करती नथी, परंतु दाडादि कार्योनी अन्वयव्यतिरेकथी अथवा
पृद्ध व्यवहारथी अग्न्यादिमां न कारणुतानो निश्चय करीअने छीअने, भाटे अने
अग्निने न अङ्गु करीअने छीअने, परंतु नृलादि अङ्गु करता नथी.

(प०) अथेत्यादि परः । क्लेशेनेत्यतोऽग्रे 'यत्' इति गम्यम् । संयोगादीति आदि शब्दार्थोऽग्रे पूर्वपक्षे निर्वहियति । हीति 'हि'शब्द एवार्थः । अनयेति शक्त्या । जयन्त इति जयन्तमञ्जर्याम् ।

स्वरूपादिति । केवलात् कार्यमिति दाहादि । सहकार्युपवृंहितादिति करतलसयोगाद्युपवृंहितात् । अन्यामिति स्वरूपमात्राद् व्यतिरिक्ताम् ।

यत् तूक्तमिति जैनेन । पिपासामित्यतोऽग्रे 'किंतु' इति गम्यम् । दाहादाविति विषये ।

(टि०) यदनयेति शक्तिकल्पनया ।

स्वरूपादिति करतलानलसंयोगादिसहकारिकारणकलापपरिकरितात्मस्वरूपात् कृपीटयोने स्वभावात् कार्यम्—दाहादि उत्पद्यमानं अन्याम् स्वरूपाद्व्यतिरिक्ताम् शक्तिम् अदृश्यसामर्थ्यसमर्थनसमर्थता नाश्रयति । न हि वयमित्यादि ॥ यथाप्रवृत्तमिति प्रवृत्त्यनतिक्रमेण लोकव्यवहारेणेत्यर्थः । तदेवेति अग्नित्वादि । तदर्थिन इति दाहाभिलाषिण ।

॥६॥ तदेतदतथ्यम् । यतो यथाभूतादेव विभावसोर्दाहोत्पत्तिः प्रतीयते, तथाभूतादेव मणिमन्त्रयन्त्रतन्त्रौषधादिसन्निधाने सति न प्रतीयते । यदि हि दृष्टमेव रूपं स्फुटं स्फोटं घटयेत्, तदा तदानीं तस्य समस्तस्य सद्भावात्तदनुत्पादो न स्यात् । अस्ति चासौ ततो दृष्टरूपस्य व्यभिचारं प्रपञ्चयन्नतीन्द्रियायाः शक्तेः सत्त्वं समर्पयति । तथा च—

“स्वरूपात् क्वाप्यनुद्यत्तत् सहकार्युपवृंहितात् ।

किं न कल्पयितुं शक्तं शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम् ?” ॥१॥

॥७॥ यत्तूक्तम्—दाहादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वा, वृद्धव्यवहाराद्वा ज्वलनादेरेव कारणत्वमवगच्छाम इति । तदुक्तिमात्रमेव । यत् एव हि दाहदहनयोः कार्यकारणभावनियमः प्रसिद्धिपद्धतिप्रतिबद्ध एव, तत् एव प्रसङ्गः प्रवर्त्यते । यदि कृशानुः स्वरूपमात्रादेव दाहमुत्पादयेत्, तर्हि तदविशेषादुदन्याऽपनोदमपि विदध्यादिति । अथ न मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धकनैकटये स्फोटानुत्पत्तिरदृष्टं रूपमाक्षिपति । यथा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधृतसामर्थ्यो दहनो दाहहेतुः, तथा प्रतिबन्धकाभावोऽपि । स च प्रतिबन्धकयोगे विनिवृत्त इति सामग्रीवैगुण्यादेव दाहस्यानुत्पत्तिः, न तु शक्तिवैकन्यादिनिचेत् । तदयुक्तम् । यतः प्रतिबन्धकाभावो भावादेकान्तव्यतिरिक्तः कथं किञ्चिन्कार्यं कुर्यात्, कूर्मरोमराजीवत् ? ।

नैन—अथ उडेपुं योज्य नथी. कारधु डे ने प्रधरनी अशिधी दाहादि कार्यनी उत्पत्ति थती लेवाय छे, ते न प्रधरनी अशिधी न्याये शक्ति (शं'प्रधं

१ पञ्जिकाकारेण 'किन्तु' इति मूले नोपलब्धमिति गम्यन्तेन निर्मा दृ १ ।

મણિ), મંત્ર, યંત્ર, તંત્ર કે ઔષધિ વિગેરે તેની સમીપમાં હોય છે ત્યારે દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ જોવાતી નથી. વળી, જો અગ્નિનું દષ્ટ સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ રીતે ક્ષેલ્લાને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો, તે વખતે એટલે કે જ્યારે મણિ-મન્ત્ર-યન્ત્ર તંત્ર કે ઔષધિ તેની સમીપમાં હોય ત્યારે, તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપે હોવા છતાં ક્ષેલ્લો ઉત્પન્ન ન કરે એવું ન બને. પણ એવું બને તો છે. માટે આ ક્ષેલ્લાની અનુત્પત્તિ અગ્નિના દષ્ટ સ્વરૂપમાં વ્યભિચારને વિસ્તારતી હોઈ અતીન્દ્રિય શક્તિને સત્તા સમર્પિત કરે છે એટલે કે અગ્નિ સ્વરૂપે વિદ્યમાન છતાં તેવે પ્રસંગે દાહજનક તે બનતી નથી, તેથી તે સિવાય અદૃષ્ટ કોઈ શક્તિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને કહ્યું-પણુ છે “સહકારી કારણોનો સહકાર છતાં સ્વરૂપથી કોઈક સ્થળે કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી માટે દષ્ટરૂપથી ભિન્ન એવી અતીન્દ્રિય શક્તિ કેમ નહિ કલ્પી શકાય ?

૬૭. વળી, અન્વય વ્યતિરેક અથવા વૃદ્ધ વ્યવહારથી દાહાદિકાર્યમાં અગ્નિ આદિની કારણતાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ—એમ તમોએ જે કહ્યું તે તો કથન માત્ર છે અર્થાત્ તેમાં યુક્તિ નથી, કારણ કે જે કારણે દાહ અને દહન (અગ્નિ) માં કાર્યકારણભાવનો નિયમ સિદ્ધ નથી થતો તે જ કારણે પ્રસંગ દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે—જો અગ્નિ સ્વરૂપથી જ દાહ ઉત્પન્ન કરતો હોય તો—તે સ્વરૂપમાં અવિશેષ-અભેદ હોવાથી તરસની પીડાનો નાશ પણ કરે. અર્થાત્ સ્વરૂપથી ભિન્ન એવી દાહ શક્તિ માનવી જોઈએ.

નૈયાયિક—મણિ-મન્ત્રાદિરૂપ પ્રતિબંધકની નિકટતાથી ક્ષેલ્લાની અનુત્પત્તિ અદષ્ટરૂપ-અતીન્દ્રિય શક્તિની સિદ્ધ કરી શકતી નથી, કારણ કે જેમ અન્વય વ્યતિરેકથી અગ્નિ દાહમાં સમર્થ છે એવો નિશ્ચય હોઈ તે દાહનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ પ્રતિબંધકાભાવ પણ દાહનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. અને પ્રતિબંધકાભાવ પ્રતિબંધકનો યોગ હોય ત્યારે નથી. માટે સામગ્રીની વિકલતાથી દાહની અનુત્પત્તિ છે, અને નહિ કે શક્તિના અભાવથી.

જૈન—તે અયોગ્ય છે કારણ કે ભાવ-પદાર્થથી એકાન્ત ભિન્ન એવો કાર્ય-બાના રામની જેવો પ્રતિબંધકાભાવ કઈ રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરશે ? અર્થાત્ પ્રતિબંધકાભાવ તુચ્છ હોઈ કોઈ પણ કાર્ય નહિ કરે.

(૫૦) તદેતદિત્યાદિ સૂરિ । યથાભૂતાદિતિ જ્વલદ્રૂપાત્ । તદાનીમિતિ મણિમન્ત્રયન્ત્ર-તન્ત્રૌપધાદિસન્નિધાને । તદનુત્પાદો ન સ્યાદિતિ સ્ફોટાનુત્પાદ કરતલસંયોગેડપિ । અસાવિતિ સ્ફોટાનુત્પાદ. ।

સ્વરૂપેત્યાદિપથે તદિતિ દાહાદિ ।

યત્ તૂક્તમિતિ યૌગેન । પ્રસન્ન ઇતિ અનિષ્ટાપાદનપ્રસન્ન । તદ્વિશેષાદિતિ સ્વરૂ-પાધિષેપાત્ । અથેત્યાદિ પરઃ । નૈકદ્રૂયે ઇતિ નૈકદ્રૂયે સતિ । અદ્દૃષ્ટમિતિ શક્તિલક્ષણમ્ । પ્રતિબંધકયોગે ઇતિ સયોગે સતિ । તદયુક્તમિતિ જૈન । ભાવાદેકાન્તવ્યતિરિક્ત ઇતિ ભવન્મતે ।

(ટિ૦) પ્રતીયતે इति अस्माभिरिति शेषः । तदेति मणि-मन्त्र-यन्त्र-तन्त्रौषधादिसन्निधानेऽपि । तस्येति रूपस्य । समस्तस्येति प्रत्यक्षलक्षणस्य न परोक्षादिपिहितस्य । तदनुत्पाद इति स्फोटानुत्पादः । असाविति स्फोटानुत्पादः ।

स्वरूपादिति । तदिति कार्यम् ।

तद्विशेषादिति स्वरूपमात्रविशेषवैमुख्यात् । उदन्यापનોदमिति तृषार्त्तिनाશમપિ । અદૃષ્ટં રૂપમિતિ શક્તિલક્ષણમ્ । સ ચેતિ પ્રતિબંધકાભાવઃ । કૂર્મરોમરાજીવદિતિ યથા અસત્કલ્પા કૂર્મરોમરાજી કિમપિ કાર્યં નાર્જયતિ તથા અભાવોઽપિ ભાવાદત્યન્તવ્યતિરિક્તતયા-ઽસત્કલ્પત્વાદકિચ્છિક્કર. સન્, ભાવઃ ક્રિયાસાધક इति भावः ।

§૮ નનુ નિત્યાનાં કર્મણામકરણાત્પ્રાગભાવસ્વભાવાત્ પ્રત્યવાય ઉત્પદ્યતે, અન્યથા નિત્યાકરણે પ્રાયશ્ચિત્તાનુષ્ઠાનં ન સ્યાદ્, વૈયર્થ્યાત્ । તન્ન તથ્યમ્ । નિત્યાકરણસ્વ-ભાવાત્ ક્રિયાન્તરકરણાદેવ પ્રત્યવાયોત્પત્તેરભ્યુપગમાત્, ત્વન્મતસ્ય તસ્ય તદ્વેતુત્વાસિદ્ધેઃ ।

§૯ યદપ્યુચ્યતે—

“સુખદુઃખસમુત્પત્તિરભાવે શત્રુમિત્રયોઃ ।

કળ્પકાભાવમાલ્લક્ષ્ય પાદઃ પથિ નિધીયતે” ॥૧॥

તત્રાપ્યમિત્રમિત્રકળ્પકાભાવજ્ઞાનાનામેવ સુખદુઃખાલ્લક્ષ્યનિધાનવાર્યકારિત્વમ્, ન ત્વ-ભાવાનામ્ । તજ્ઞાનમપ્યમિત્રમિત્રકળ્પકવિવિક્તપ્રતિયોગિવસ્ત્વન્તરસમ્પાદિતમેવ, ન તુ ત્વદ-ભિમતાભાવકૃતમ્ ।

§૮ નૈયાયિક—અભાવ પણ કાર્યકારી છે. જેમકે—નિત્ય કર્મનું અકરણ એ તેનો પ્રાગભાવ છે. અને તે પ્રાગભાવથી પ્રત્યવાય (બાધા-પીડા-પાપરૂપ ભાવ) ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યથા એટલે કે પ્રત્યવાયનો અનુત્પાદ માનો તો નિત્ય કર્મના અકરણમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન ન કરવું જોઈએ, કારણ કે પ્રત્યવાયના અભાવમાં તે વ્યર્થ છે. સારાંશ એ છે કે નિત્યકર્મનું અનાચરણ એ પ્રાયશ્ચિત્તનું કારણ છે. જો અનાચરણ પ્રત્યવાય પેદા ન કરે તો પછી પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે ?

જૈન—તે તથ્ય નથી કારણ કે નિત્યકર્મને ન કરવાથી પ્રત્યવાયની ઉત્પત્તિ નથી પરંતુ નિત્યકર્મના અકરણરૂપ જે અન્ય ક્રિયાનું કરણ છે તેથી જ પ્રત્યવાયની ઉત્પત્તિ સ્વીકારાયેલી છે, એટલે તમોને ઇષ્ટ પ્રાગભાવ પ્રત્યવાયરૂપ કાર્યના ઉત્તરુપે અસિદ્ધ છે.

§૯ વળી “શત્રુના અભાવથી સુખ અને મિત્રના અભાવથી દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષ ઇંટકનો અભાવ જોઈને જ પગ મૂકે છે.” એવું જે કહેવાય છે તેમા પણ શત્રુ-મિત્ર અને ઇંટકનો અભાવ કારણ નથી પણ તેનું જ્ઞાન અનુક્રમે સુખ દુઃખ અને પગ મૂકવામાં કારણ છે, અને તે અભાવનું જ્ઞાન પણ શત્રુ-મિત્ર અને ઇંટકથી લિન્ત એવી તેમની પ્રતિયોગિરૂપ અન્યવસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. પરંતુ તમોને માન્ય અભાવથી અભાવનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલ ન

(પ૦) નન્વિતિ પરં । નિત્યાનામિતિ સ્નાનાદીનામ્ । પ્રત્યવાય ઇતિ દોષઃ । અન્ય-
થેતિ દોષાભાવે । ન તથ્યમિતિ આચાર્યં । ક્રિયાન્તરકરણાદિતિ નિત્યં ન કૃતં કિમપિ
ક્રિયાન્તરકૃતમિતિ ગર્ભં । તસ્યેતિ નિત્યાકરણસ્ય । તદ્દેતુત્વાસિદ્ધેરિતિ પ્રત્યવાયહેતુત્વા-
સિદ્ધે ।

ઉચ્યત ઇતિ ભવતા વક્ષ્યમાણમ્ ।

આલક્ષ્યેતિ જ્ઞાત્વા । નિધીયત ઇતિ અભાવાદાપિ કાર્યોત્પત્તિર્જાતેતિ પરાશયઃ ।
તત્રાપીત્યાદિ સૂરિઃ । તજ્ઞાનમપીતિ નનુ જ્ઞાન તાવદભાવાદુત્પન્નમેતાવતા ચ જ્ઞાનલક્ષણં કાર્ય-
મુત્પાદિતમભાવેનેતિ પરાભિપ્રાયઃ । અમિત્રે ઇત્યાદિગથે વિવિક્તશબ્દેન રહિત ઇતિ જ્ઞેયમ્ ।
વસ્ત્વન્તરસમ્પાદિતમિતિ ગ્રામસ્થાનાદિ ।

(ટિ૦) પ્રત્યવાય ઇતિ અપવાદ । અન્યથેતિ અપવાદાનુત્પાદે । ત્વન્મતસ્યેતિ તવાભી-
ષ્ટસ્ય । તસ્યેતિ અભાવસ્ય । તદ્દેતુત્વાસિદ્ધેરિતિ કાર્યહેતુત્વાસિદ્ધે ।

તજ્ઞાનમપીતિ અભાવાદુત્પન્નજ્ઞાનમ્ । ત્વદભિમતેતિ તવાભીષ્ટેન નિઃસ્વભા-
વેનાઽભાવેન વિહિતમ્ ।

§૧૦ અથ ભાવવદભાવોઽપિ ભાવજનનસમર્થોઽસ્તુ । કો દોષઃ ? । ન હિ નિઃશે-
ષસામર્થ્યરહિતત્વમભાવલક્ષણમ્, અપિ તુ નાસ્તીતિજ્ઞાનગમ્યત્વમ્ । સત્પ્રત્યયગમ્યો હિ
ભાવ ઉચ્યતે, અસત્પ્રત્યયગમ્યસ્ત્વભાવ ઇતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્ । ત્વદમ્યુપગતાભાવસ્ય
ભાવાત્સર્વથા પાર્થક્યેન સ્થિતસ્ય ભાવોત્પાદકત્વવિરોધાત્ । તથાહિ—વિવાદાસ્પદીભૂતો-
ઽભાવો ભાવોત્પાદકો ન ભવતિ, ભાવાદેકાન્તવ્યતિરિક્તત્વાત્, યદેવં તદેવં યથા
તુરઙ્ગશૃઙ્ગમ્, તથા ચાયં, તસ્માત્ તથા । પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવપરસ્પરાભાવસ્વભાવો
હ્યભાવો વસ્તુનો વ્યતિરિક્તમૂર્તિર્ભાવોત્પાદકઃ પરૈરિષ્ટઃ, સોઽત્ર વિવાદપદશબ્દિતઃ ।
અન્યથા જૈનસ્ય ભાવાવિષ્વગ્મૂતાભાવૈર્ભાવોત્પાદકત્વેનાઙ્ગીકૃતૈર્વાધા સ્યાત્ । યૌગસ્ય
ચાત્યન્તાભાવેન ભાવાનુત્પાદકેન સિદ્ધસાધ્યતા ભવેત્ ।

§૧૦ નૈયાયિક—ભાવની જેમ અભાવ પણ ભલે ભાવને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ
હો, તેમાં શું દોષ છે ? કારણ કે સર્વથા સામર્થ્યરહિતપણું અભાવનું લક્ષણ
નથી, પરંતુ 'નથી' એવા જ્ઞાનનો વિષય બનવો—એ અભાવનું લક્ષણ છે, કારણ
કે ભાવ તે છે, જે 'સત્' એવા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે અને અભાવ તે છે જે 'અસત્'
એવા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે.

જૈન—તે અયોગ્ય છે કારણ કે તમે માનેલ ભાવથી સર્વથા ભિન્ન એવા
અભાવમાં ભાવોત્પાદકતાનો વિરોધ છે . તે આ પ્રમાણે—[વિવાદાસ્પદ અભાવ
ભાવનો ઉત્પાદક નથી, ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી, જે ભાવથી એકાન્ત
ભિન્ન હોય તે ભાવોત્પાદક ન હોય, જેમકે—ઘોડાનું શિંગડું, આ અભાવ પણ
ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન છે, માટે તે ભાવોત્પાદક નથી. વસ્તુથી ભિન્ન છે, માટે તે
ભાવોત્પાદક નથી. વસ્તુથી ભિન્ન સ્વભાવવાળા પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, પરસ્પરા-
ભાવ—ઇતરેતરાભાવરૂપ અભાવોને તમે નૈયાયિકોએ ભાવોત્પાદક માનેલ છે,
અને તે અભાવો જ અહીં વિવાદાસ્પદ સમજવાના છે. તેમને વિવાદાસ્પદ ન

ગણીએ તો જ્ઞેનો જ્ઞેને લાવોત્પાદક માને છે અને જે લાવથી કથંચિત્ અભિન્ન છે તેવા અલાવેથી, તેઓ પણ અલાવ હોઈ, આધા(પક્ષ દોષ) આવશે, અને વળી નૈયાયિકસંમત અત્યંતાલાવ તો તેમને મતે પણ લાવનો અનુત્પાદક હોવાથી તેને લઈને અનુમાનમાં સિદ્ધસાધ્યતા (સિદ્ધસાધન) દોષ આવશે.

(પ૦, અથેત્યાદિ પર: । સત્પ્રત્યયગમ્યમ્ ઇત્યાદિ પર એતદેવ વ્યાચષ્ટે । તદ્યુક્તમિતિ જૈનઃ ભાવાવિષ્વગ્ભૂતાભાવૈરિતિ ભાવાવિષ્વગ્ભૂતાશ્ચ તેઽભાવાશ્ચ તૈરિતિ વિગ્રહઃ । વાધેતિ જૈનસ્ય વાધા સ્યાદિત્યર્થઃ । સિદ્ધસાધ્યત્તેતિ જૈન(યૌગ)સ્ય અત્યન્તાભાવં ભાવાનુત્પાદકં સોઽપિ મન્યતે એવ ।

(ટિ૦) વિવાદાસ્પદીતિ ભવદીપ્સિતો નિઃસ્વાભાવોઽભાવઃ । પ્રાગભાવેત્યાદિ ॥ પરૈરિતિ નૈયાયિકાદિભિઃ । સ્વ ઇતિ પરાભ્યુપગતાભાવઃ ॥ અન્યથેતિ સર્વાભાવગ્રહણે ॥ ભાવાવિષ્વગિતિ ભાવેન સહ કથંચિત્તાદામ્યમાપન્નૈરભાવૈઃ ।

§૧૧ નન્વયં ધર્મિત્વેનોપાત્તોઽભાવો ભવદ્ધિઃ પ્રતિપન્નો ન વા । યદિ પ્રતિપન્નઃ, કિં પ્રત્યક્ષાદ્, અનુમાનાદ્, વિકલ્પાદ્ વા, ઉપમાનાદેરત્રાનુચિતત્વાત્ । યદિ પ્રત્યક્ષાત્, તદા કથમભાવસ્ય ભાવોત્પાદનાપવાદઃ સૂપપાદઃ સ્યાત્ ? પ્રત્યક્ષસ્યૈવોત્પાદિતત્વાત્ । અનુમાનાત્તુ તત્પ્રતિપત્તૌ, તત્રાપ્યભાવધર્મિણઃ પ્રતીતિરનુમાનાન્તરાદેવ, ઇત્યત્રાન્વસ્થાદૌ-સ્થસ્થેમા । વિકલ્પાદપિ તત્પ્રતીતિઃ, પ્રમાણમૂલાત્, તન્માત્રાદેવ વા ? ન પ્રથમાત્, પ્રમાણપ્રવૃત્તેસ્તત્ર તિરસ્કૃતત્વાત્ । વિકલ્પમાત્રાત્તુ તત્પ્રતીતિરસત્કલ્પા, તતઃ કત્યાપિ પ્રતિપત્તેરનુપપત્તેઃ । અન્યથા પ્રામાણિકાનાં પ્રમાણપર્યેપણમરમણીયં સ્યાત્ । તથા ચાશ્રયાસિદ્ધો હેતુઃ । અથાપ્રતિપન્નઃ । તર્હિં કથં ધર્મિતયોપાદાયિ ? ઉપાત્તે ચાસ્મિન્ હેતુરાશ્રયાસિદ્ધ એવ ।

§૧૧ નૈયાયિક—ઉપરોક્ત અનુમાનમાં તમે અલાવને ધર્મી (પક્ષ) તરીકે કહેલ છે, તો—તે ધર્મી તમને જ્ઞાત છે કે નહીં ? જ્ઞાત હોય તો—પ્રત્યક્ષથી, અનુમાનથી કે વિકલ્પથી છે ? કારણ કે ઉપમાનાદિ પ્રમાણો તો અહીં ઉચિત નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ્ઞાત હોય તો—અલાવ લાવનો ઉત્પાદક નથી એવો—અલાવ વિષેનો અપવાદ યુક્તિસંગત કઈ રીતે થશે ? કારણ કે—અલાવે પ્રત્યક્ષ રૂપ લાવને તો ઉત્પન્ન કર્યો છે. અનુમાન પ્રમાણથી અલાવરૂપ ધર્મી જ્ઞાત હોય તો—તે અનુમાનમાં પણ અલાવરૂપ ધર્મીની પ્રતીતિ વળી બીજા અનુમાનથી ધર્મે એમ અનવસ્થા દોષ આવશે. વિકલ્પ માત્રથી અલાવરૂપ ધર્મીની સિદ્ધિ થતી હોય તો તે—પ્રમાણમૂલક વિકલ્પથી કે કેવલ વિકલ્પ-થી થાય છે ? અલાવરૂપ ધર્મીમાં પ્રમાણની પ્રવૃત્તિનું અંત કદી વ્યથા ધીએ માટે પ્રમાણમૂલક વિકલ્પથી અલાવરૂપ ધર્મીની સિદ્ધિ કોણે તો—તે સિદ્ધિ અસ્ત રૂપ છે. કારણ કે વિકલ્પ માત્રથી કોઈ પણ પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. અન્યથા પ્રમાણિક પુરુષોનું પ્રમાણનું એવું વ્યર્થ કઈ જશે. એ રીતે અલાવરૂપ

धर्मीनी सिद्धिं यती नथी. तेथी पूर्वोक्त हेतु आश्रयासिद्धि छे. अने पूर्वोक्त अभावश्च धर्मी ज्ञात न होय तो धर्मी तरीके तेनुं उपादान केम कथुं ? अज्ञात छतां उपादान कथुं तो हेतु आश्रयासिद्धि न थये.

(प०) नन्वयमित्यादि यौग प्रश्नयति । प्रतिपन्न इति । भावोत्पादकत्वेन । उपमाना-
देरिति उपमानाद्यभावात् । तत्प्रतिपत्ताविति अभावप्रतिपत्तौ । तत्रापीति अनुमानेऽपि ।
तत्प्रतीतिरिति अभावप्रतीतिः । तत्रेति अभावे । तिरस्कृतत्वादिति पूर्वमेव । तत्
इति विकल्पमात्रात् । कस्यापीति पदार्थस्य । अन्यथेति विकल्पादेव साध्यसिद्धौ । आश्र-
यासिद्ध इति विकल्पादेवाभावाऽसिद्धौ । धर्मितयेति प्रतीतो हि धर्मो क्रियते ।

(टि०) अत्रेति अभावप्रतिपत्तौ । तत्प्रतिपत्ताविति अभावप्रतिपत्तौ । तत्रापीति अ-
भावप्रतिपत्तिसाधकानुमाने । तत्प्रतीतिरिति अभावप्रतीति । तन्मात्रादिति विकल्पमात्रादेव ।
तत्रेति अभावे धर्मिणि । तत् इति विकल्पमात्रात् । अन्यथेति विकल्पमात्रादेव प्रतिपत्ति
सिद्धौ । तथा चेति अभावप्रतीतौ साधकप्रमाणाभावे ॥ उपादायीति उपात्तः । उपात्ते
इति अप्रतिपन्नेऽभावे धर्मितया गृहीते सति ।

§ १२ अत्रोच्यते । विकल्पमात्रादेव तत्प्रतिपत्ति ब्रूमहे । न चाश्रयासिद्धिः, अव-
स्तुनि विकल्पात् प्रसिद्धेरवश्याश्रयणीयत्वात् । अन्यथा वन्ध्यास्तनन्धयादिशब्दानुच्चारण-
प्रसङ्गात् । न च नोच्चार्यत एवायं मयेति वाच्यम् । वान्ध्येयोऽस्ति, नास्ति वेति
पर्यनुयोगे पृथ्वीपतिपरिषदवश्यं विधिनिषेधान्यतराभिधायिवचनस्यावकाशात् । तूर्णो
पुष्णतोऽस्याऽप्रतिपत्तिसत्, किञ्चिदुच्चारयतो वा पिशाचकित्त्वप्रसङ्गात् । तथाविधव-
चनोच्चारणे च कथमेतदिति प्रमाणगवेषणेऽनुमानमुच्चार्यमाणमाश्रयसिद्धिप्रसक्तम् ।
समस्तं निष्प्रमाणकं वचनमात्रं प्रेक्षावता प्रश्नकृताऽनपेक्षितमेव । न चोभयाभावोऽ-
भिधातुं शक्यः । विधिनिषेधयोर्भावाभावस्वभावत्वात्, एकनिषेधेनापरविधानात् । विधि-
प्रतिषेधो हि निषेधः, निषेधप्रतिषेधश्च विधिः । अस्तु बोभयप्रतिषेधप्रतिज्ञा, हेतोस्तु
तत्रोपादीयमानस्य नाश्रयासिद्धिपरिहारः । तदुक्तम्—

“धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनि मानसिद्धा

वाधाविविध्यवहतिः किमिहास्ति नो वा ।

अस्त्येव चेत् कथमियन्ति न दूषणानि ?

नास्त्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः” ॥१॥

अवस्तुनि वाधाविधिव्यवहारो नास्तीत्येतदनेनैव स्ववचनेन प्रतिरुध्यते; नास्ती-
तिप्रतिषेधस्य स्वयंकृतत्वात्, इत्यन्त्यपादस्यार्थः । तुरङ्गशृङ्गदृष्टान्तोऽपि विकल्पादेव
प्रसिद्धः स्वीकर्तव्यः । तत्र च वस्त्वेकान्तव्यतिरेके सति भावानुत्पादकत्वमपि प्रती-
तम्, इति नास्य साध्यमाधनोभयवैकल्यम् ।

૬૧૨ જૈન—ઉક્ત અનુમાનમાં ધર્મી તરીકે ગ્રહણ કરેલ અભાવની સિદ્ધિ વિકલ્પમાત્રથી જ છે—એમ કહીએ છીએ અને છતાં હેતુમાં આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ નથી. કારણ કે અવસ્તુ(અભાવ)રૂપ વાન્ધ્યેયાદિ પદાર્થની સિદ્ધિ વિકલ્પથી જ માનવી જોઈએ અન્યથા વન્ધ્યાપુત્રાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચાર જ તમારાથી થઈ શકશે નહિ. અને અમે વન્ધ્યાપુત્રાદિ શબ્દો કહી પણ જોલતા જ નથી એવું પણ તમે કહી શકશો નહિ કારણ કે જગત્માં વન્ધ્યાપુત્ર છે કે નથી? એ પ્રમાણે જ્યારે કોઈ એ રાજાની સલામાં આવીને પૂછ્યું હોય ત્યારે વન્ધ્યાપુત્ર અંગે તમારે વિધાયક કે નિષેધક એ એ પ્રકારમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારનો ઉત્તર આપવો જ પડશે. કારણ કે—કંઈ પણ ન જોલતાં મૌન રહેશે અથવા જે વિષે કશું જ જાણવાની ઈચ્છા નથી એ વિષે કાંઈક જોલશે તો ગાંડામાં ખપશે. અને જે વન્ધ્યાપુત્ર વિષે વિધાયક કે નિષેધક ઉત્તર કરશે તો એ કંઈ રીતે સિદ્ધ છે એમ પ્રશ્ન થતાં પ્રમાણ શોધવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થતાં તમે જે અનુમાન પ્રમાણનું ઉચ્ચારણ કરશે તો તે તો આશ્રયાસિદ્ધિ દોષથી ગ્રસ્ત હશે. અને બધું જ પ્રમાણરહિત વચનમાત્ર તો બુદ્ધિમાન પ્રશ્નકર્તાને માટે અનપેક્ષિત થશે અર્થાત્ અસંગત વચન બની જશે. વળી વન્ધ્યાપુત્રમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ઉભયનો અભાવ છે, એમ પણ તમે કહી શકશો નહિ, કારણ કે—વિધિ ભાવસ્વરૂપ છે. અને નિષેધ અભાવસ્વરૂપ છે. માટે એકના નિષેધથી બીજાનો વિધિ થઈ જ નય છે. કેમકે—વિધિનો પ્રતિષેધ એ નિષેધ છે અને નિષેધનો પ્રતિષેધ એ વિધિ છે. અથવા તમારી ઉભયાભાવની પ્રતિજ્ઞા ભલે રહો પરંતુ તેમાં જે હેતુ કહેશે તેના આશ્રયાસિદ્ધિદોષનો પરિહાર તો થશે નહિ. કહ્યું છે કે—

“આ જગત્માં અવસ્તુ(વાન્ધ્યેયાદિ)માં (અસ્તિત્વાદિ) કોઈ ધર્મની બાધા કે વિધિનો વ્યવહાર પ્રમાણ સિદ્ધ છે કે નથી? બાધા કે વિધિ વ્યવહાર પ્રમાણ સિદ્ધ છે એમ કહો તો—પૂર્વોક્ત આશ્રયાસિદ્ધ્યાદિ દોષો કેમ નહિ આવે? યદિ કહો કે—અવસ્તુમાં બાધાવિધિ વ્યવહાર પ્રમાણસિદ્ધ નથી, તો સ્વવચનના વિરોધની સિદ્ધિ થઈ.”

“અવસ્તુમાં બાધાવિધિ વ્યવહાર નથી” આ વચનનો વિરોધ એ જ વચનથી છે, અર્થાત્ સ્વવચનનો સ્વવચનથી જ વિરોધ છે, કારણ કે—જે વ્યવહાર ન થતો હોય તો—‘વ્યવહાર નથી’ એમ કહેવું તે પણ વિકૃત છે. શ્લોકના અનિમ પાદનો આ અર્થ જાણવો. અનુમાનમાં કહેલ ‘ઘોડાના શિંગડારૂપ’ દયાન્તને પણ વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધ સ્વીકારવું જોઈએ, અને વસ્તુ—ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી ઘોડાના શિંગડામાં ભાવની અનુત્પાદકતા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. માટે આ દયાન્ત સાધ્ય અને સાધનથી રહિત નથી.

(૫-) શબ્દાનુચ્ચરણપ્રસન્નાદિતિ ભવતોડયિ । અસ્યેતિ ભવતઃ । નિષ્પ્રમાણકમિતિ અનુમાનાભાષે । તન્નેતિ વાન્ધ્યેયાદૈ ।

કસ્યચ્ચિદિતિ અસ્તિત્વાદે । માનન્નિદ્ધેતિ પ્રમાણમિતિ । વાધાવિધિવ્યવહારિતિ નિષેધવિધિવ્યવહાર । ઇચ્ચન્તીતિ પૂર્વોક્તવચનિ । ન વૃષ્ણાનાતિ ભવન્નેડયિ ।

સ્વચમિતિ સ્વયં । તન્નેતિ હુરુદ્ગુરુદશન્તે । અસ્યેતિ હુરુદ્ગુરુદશન્તે ।

(टि०) विकल्पमात्रादित्यादि ॥ तत्प्रतिपत्तिमिति धर्मितयोपात्ताभावप्रतिपत्तिम् । अवस्तुनीति वान्ध्येयादौ विषये । अन्यथेति विकल्पसिद्धयस्वीकारे । अयमिति वान्ध्येयादिशब्दः । तूष्णीमिति मौनमाश्रयतः । अस्त्येति नैयायिकस्य । अप्रतिपत्तिसतमिति प्रतिपत्तुमनिष्टं किञ्चिज्जल्पतः । तथाविधेति अप्रतिपत्तिसतवाक्योद्गारे । एतदिति वाक्यम् । प्रमाणगवेषणे इति प्रमाणान्वेषणे । उभयाभाव इति विधिनिषेधाभावः । अस्तु वोभयेत्यादि । तत्रेति उभयप्रतिषेधप्रतिज्ञायाम् ।

तत्र चेति तुरङ्गशब्दे । 'अस्त्येति तुरङ्गविषाणदृष्टान्तस्य ।

§१३ ननु जैनैर्भावादभिन्नस्याभावस्याभ्युपगमाद्, वाद्यसिद्धो हेतुरिति चेत् तदसत् । पराभ्युपगताभावस्य धर्माकृतत्वात्, तस्य च भावादेकान्तेन पृथग्भूततया जैनैरपि स्वीकारात् । न खल्ववस्तु वस्तुभूताद्भावादभिन्नमिति मन्यन्ते जैनाः । ततो नाभावो भावोत्पादकस्तवास्तीति सिद्धम् ।

§१३ नैयायिक—जैनोऽपि अलावने लावथी अलिन्न स्वीकारेण लोपाथी 'लावथी ऐकान्त लिन्न लोपाथी' ऐ हेतु वाही जैनने असिद्ध छे.

जैन—ते असंगत छे. कारणे के-अमे नैयायिकोऽपि स्वीकारेण अलावने न धर्मा कहेल छे, अने तेने तो जैनो पणु लावथी ऐकांत लिन्न स्वीकारे छे. कारणे के-जैनो अवस्तुने वस्तुरूप लावथी अलिन्न मानता नथी. भाटे तमेने मान्य अलाव लावोत्पादक नथी ऐ सिद्ध थयुं.

(प०) नन्विति परः पृच्छति । वाद्यसिद्ध इति वादिनो भवतोऽसिद्धः । तदसदित्यादि जैनः । पराभ्युपगताऽभावस्येति यौगाभ्युपगताऽभावस्य । तस्येति पराभ्युपगताभावस्य स्वीकारादित्यग्रे 'यतः' इति गम्यम् । अवस्त्विति पराभ्युपगताभावरूपम् ।

(टि०) पराभ्युपगतेति नैयायिकाङ्गीकृताभावस्य । तस्येति पराभ्युपगताभावस्य ।

§१४ किञ्च । यदा प्रतिबन्धकाभावो विभावसुस्वरूपादेकान्तभिन्नोऽभ्युपागामि, तदा विभावसुः प्रतिबन्धकस्वभावः स्वीकृतः स्यात्, प्रतिबन्धकाभावाद् व्यावर्तमानत्वात्, मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धकस्वरूपवत् । तथा च कथं कदाचिदाहादिकार्योत्पादो भवेत् ? विभावसोरेव प्रतिबन्धकत्वात् । अथ कथं विभावसुः प्रतिबन्धकः स्यात् ? तत्र प्रतिबन्धकप्रागभावस्य विद्यमानत्वात् । तदनवदातम् । एतावता हि तत्र वर्तमानः प्रतिबन्धकप्रागभाव एव प्रतिबन्धकस्वभावो मा भूत्, विभावसुस्वरूपं तु तदभावाद् व्यावर्तमानं प्रतिबन्धकतां कथं न कलयेत् ? । यथा हि प्रतिबन्धकः स्व(स्वा)भावाद् व्यावर्तमानः प्रतिबन्धकतां दधाति, तथा तनूनपादपि प्रतिबन्धकाभावाद् व्यावर्तमानमूर्तिः कथं न प्रतिबन्धकरूपतां प्रतिपद्येत् ? । स्याद्वादिनां तु भावाभावोभयात्मकं वस्त्विति प्रतिबन्धकाभावात्मनः कृष्णवर्त्मनो न प्रतिबन्धकरूपता ।

§१४ वणी, तमे प्रतिषंधकालावने अग्निथी श्रेकांत लिन्न मानता डी तो मणिमन्त्रादि प्रतिषंधकना स्वरूपनी जेम अग्नि पणु प्रतिषंधकालावथी लिन्न डोवाथी तमारे तेने प्रतिषंधक रूपे मानवो पडशे, अने तेम थतां अग्निथी क्यारेय पणु दाडादिकार्यनी उत्पत्ति थशे नडि, कारणु के अग्नि पोते प्रतिषंधक छे.

नैयायिक—अग्नि प्रतिषंधकरूपे कथं रीते होध शके ? कारणु के तेमां तो प्रतिषंधकनो प्रागलाव छे.

नैन—तमारुं आ कथन दूषित छे. कारणु के ओथी तो जेम कही शकय के अग्निमां रहेल प्रतिषंधकप्रागलाव न प्रतिषंधक स्वलाव नथी, परंतु स्वयं अग्नि जे प्रतिषंधक प्रागलावथी लिन्न छे ते प्रतिषंधकरूप केम नडि अने ? जेम प्रतिषंधक पोताना अलावथी जुहो होध प्रतिषंधक अने छे, तेम अग्नि पणु प्रतिषंधकालावथी लिन्न स्वरूपवाणो डोवाथी प्रतिषंधक स्वलाव केम नडि अने ? अने अमो स्याद्वाहीओना (अनेकांतवाहीओना) मतमां तो वस्तुमात्र लावालाव उलयस्वरूप डोवाथी प्रतिषंधकालाव स्वरूप अग्नि प्रतिषंधकस्वरूप नथी.

(प०) अथेत्यादि परः । तत्रेति विभावसौ प्रतिबन्धकप्रागभावस्येति अवापि प्रतिबन्धस्यानुत्पन्नत्वात् ।

(टि०) अथ कथमित्यादि ॥ तत्रेति विभावसौ । तत्रेति कृपीट्योनौ । तदभावादिति प्रतिबन्धकाभावात् । 'स्याद्वादिनामिति जैनानाम् ।

§१५ किञ्च । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे, प्रतिबन्धकस्य कस्यचिन्नैकटत्रेऽपि प्रस्तिबन्धकाभावान्तराणामनेकेषां भावात् कथं न कार्योत्पादः ? । न हि कुम्भकार-कारणः कुम्भः कुम्भकारस्यैकस्याभावेऽपि कुम्भकारान्तरव्यापारान्न भवति । न चैक एव कश्चित्प्रतिबन्धकाभावः कारणम्, यदभावात् तदानीं न कार्यं जायते, तद्वदेव, त्वन्मतेन सर्वेषामवधृतसामर्थ्यत्वात् ।

§१६ अथ सर्वे प्रतिबन्धकाभावाः समुदिता एव कारणम्: न पुनरेकैकशः कुम्भकारवत्. तर्हि कदाचिदपि दाहादिकार्योत्पत्तिर्न स्यात्, तेषां सर्वेषां [न] कदाचिदभावाद्, भुवने मणिमन्त्रतन्त्रादिप्रतिबन्धकानां भूयसां संभवात् ।

§१७ अथ ये प्रतिबन्धकास्ते तन्नृत्पातं प्रतिबद्धं प्रसिद्धसामर्थ्याः, तेषामेवाभावाः सर्वे कारणम्, न तु सर्वेषाम्, सर्वशब्दस्य प्रकारकात्त्वेन वर्तमानस्य स्वीकारात्— इति चेत् ।

ननु प्रसिद्धसामर्थ्या इति सामर्थ्यशब्दस्यातीन्द्रिया शक्तिः. स्वहृषं वा प्रतिबन्धकानां वाच्यं स्यात् । प्राप्यपक्षकर्तारोः क्षंण क्षणेनादयोः कण्टकोप-अतीन्द्रिय-शक्तिर्स्वीकारात् । उर्तिवपक्षे तु न एव नं प्रति प्रतिबन्धकाः; नपरे, इति कौत-

સ્કુતી નીતિઃ ? સ્વરૂપસ્યોભયેષામપિ ભાવાત્ । ન खलु मणिमन्त्रादेः कञ्चिदेव जात-
वेदसमाश्रित्य तत्स्वरूपम् , न पुनर्जातवेदोऽन्तरमिति ।

§૧૫ વળી, કાર્યોત્પત્તિમાં પ્રતિબંધકાભાવને પણ તમે કારણ માને છે તો કોઈ પણ એક પ્રતિબંધક સમીપમાં હોવા છતાં બીજા અનેક પ્રતિબંધકાભાવની વિદ્યમાનતા હોવાથી દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ કેમ થતી નથી ? લોકમાં પણ કુંભારનું કાર્ય ઘટ છે તો તે ઘટ કોઈ એક કુંભાર ન હોય તો બીજા કુંભારના વ્યાપારથી શું નિષ્પન્ન નથી થતો ? કોઈ એક જ પ્રતિબંધકનો અભાવ તો કારણ નથી, જેથી તે એકના અભાવને કારણે તે વખતે કાર્ય ન થાય. તે જ પ્રમાણે તમારા મતમાં તે અને બીજા સર્વ પ્રતિબંધકાભાવો કાર્યોત્પાદમાં સમર્થ રૂપે નિશ્ચિત હોઈ તેમનાં કોઈના પણ સહાવમાં કાર્યોત્પત્તિ થવી જોઈએ.

§૧૬ નૈયાયિક—બધા પ્રતિબંધકાભાવો સમુદ્ધિતરૂપે જ કારણ છે, પરંતુ કુંભારની જેમ પ્રત્યેક કારણરૂપ નથી.

જૈન—તો પછી કદી પણ દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય, કારણ કે-સમસ્ત પ્રતિબંધકાભાવોનો કદી પણ સંલવ નથી. કારણ કે-જગત્માં મણિમંત્ર તન્ત્ર વિગેરે અનેક પ્રતિબંધકો વિદ્યમાન હોય જ છે.

§૧૭ નૈયાયિક—જે પ્રતિબંધકોનું તે અગ્નિનો પ્રતિબંધ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રસિદ્ધ છે, તેઓના જ અભાવો કારણ છે પરંતુ સઘળા પ્રતિબંધકોના સમુદ્ધિત અભાવો કારણ નથી, કારણ કે અમે અહીં સર્વશબ્દને તે તે પ્રકારની સમ-થતા એ અર્થમાં સ્વીકારેલ છે,

જૈન—અહીં તમે ‘સામર્થ્ય પ્રસિદ્ધ છે’ એમ જે કહ્યું તેમાં સામર્થ્ય શબ્દનો અર્થ અતીન્દ્રિય શક્તિ છે કે પ્રતિબંધકોનું સ્વરૂપ છે ? પ્રથમ પક્ષ—એટલે કે ‘અતીન્દ્રિયશક્તિ’ સ્વીકારો તો—આપણો ઝઘડો પતી ગયો. કારણ કે-તમે જ અતીન્દ્રિયશક્તિનો સ્વીકાર કરી લીધો. અને જો સ્વરૂપ પક્ષ સ્વીકારો તો તે પદાર્થો જ તે કાર્ય પ્રત્યે પ્રતિબંધકો છે, અને બીજા નથી એ નીતિ શા માટે ? કારણ કે—સ્વરૂપ તો પ્રતિબંધ કરવાને સમર્થ અને અસમર્થ બન્ને પ્રકારના પ્રતિબંધક પદાર્થમાં છે જ. વળી મણિમન્ત્રાદિનું જે પ્રતિબંધક સ્વરૂપ છે તે કોઈ એક અગ્નિની અપેક્ષાએ જ છે, અને બીજા અગ્નિની અપેક્ષાએ નથી એમ તો નથી.

(૫૦) किञ्चेत्यादि जैनो यौग पृच्छति । कारणत्वे इति दाहादे । प्रतिबन्धकस्येति मण्यादे । कस्यचिदिति एकस्य । कश्चिदिति विवक्षित कश्चिन्मण्यभावादि । तद्वदिव विवक्षित. कश्चिदिव । कदाचिदभावादिति देशकालान्तरिता. सर्वेऽपि प्राप्यन्ते इति नास्ति ।

પ્રસિદ્ધસામર્થ્યાં इति प्रसिद्धसामर्थ्यां अत एव ये निकट भवन्ति न पुनर्देशान्तरिता योजनान्तरिताश्च । प्रकारकात्स्नर्ये इति अवधितासमर्थ्यप्रकारः ।

नन्वित जैन. पृच्छति । स्वीकारादिति त्वयाऽपि । द्वितीयपक्षे इति स्वल्पपक्षे । कौतुकुस्ती नीतिरिति अग्रे ‘क्विम्’ इति गम्यम् । उभयेषामिति निकटस्थाना दूरस्थाना चेति नावन् । जातवेदसमिति अग्निम् ।

(ટિ०) કસ્યચિદ્વિતિ મણિ-મન્ત્રસદ્ભાવેપિ । પ્રતિવન્ધકેતિ ઔષધમન્ત્રાયભાવાનાં વહૂનાં યદ્ભાવાદ્વિતિ યસ્ય એકસ્ય પ્રતિવન્ધકસ્યાભાવાત્ । તદ્દેવેતિ એકપ્રતિવન્ધકવત્ । ત્વન્મત્તેનેતિ યૌગાભિપ્રાયેણ । સર્વેષામિતિ પ્રતિવન્ધકાભાવાદીનામ્ । અવધૃતેતિ ગૃહીતસાવલ્યાત્ ।

સમુદિતા એવેતિ મિલિતા એવ દાહાદિકાર્યસ્ય કારણતા વ્રજેયુઃ પશ્ચકુલવત્ । તેષામિતિ પ્રતિવન્ધકાભાવાનામ્ ।

અથ એ ઇત્યાદિ ॥ તનૂનપાતમિતિ વૈશ્વાનરમ્ । પ્રતિવદ્ધુમ્ ઇતિ કાર્યોત્પાદસામર્થ્યવિકલ વિધાતું પ્રત્યલમ્ । તેષામિતિ પ્રતિવન્ધકાભાવાનામ્ ।

દ્વિતીયેતિ સ્વરૂપમાત્રપક્ષકક્ષીકારે ત એવેતિ પ્રસિદ્ધસામર્થ્યા એવ તં પ્રતીતિ તનૂનપાતં પ્રતિ । અપરે ઇતિ અસમર્થાઃ । ઉભયેષામિતિ પ્રતિવદ્ધુ સમર્થાનામસમર્થાના ચ સ્વરૂપમાત્રે સામર્થ્યાઽસામર્થ્યમેદસ્યાસંભવાત્ । તત્સ્વરૂપમિતિ પ્રતિવન્ધકસ્વરૂપમ્ ।

§૧૮ તથા ન પ્રતિવન્ધકસ્યાત્યન્તાભાવસ્તાવત્ કારણતયા વક્તું યુક્તઃ, તા સ્ય^{૧૩૫} સત્વાત્ અન્યથા જગતિ પ્રતિવન્ધકકર્તા પ્રત્યસ્તમયપ્રસજ્ઞાત્ । અપરે પુનઃ પ્રતિવન્ધકાભાવા એકૈકશઃ સહકારિતાં દધીરન્, દ્વિત્રા વા । પ્રથમપક્ષે પ્રાગભાવઃ, પ્રધ્વંસાભાવઃ, પરસ્પરાભાવઃ, યઃ કશ્ચિદ્વા સહકારી સ્યાત્ । ન પ્રથમઃ, પ્રતિવન્ધકપ્રધ્વંસેઽપિ પાવકસ્ય પ્લોષકાર્યોપલમ્ભાત્ । ન દ્વિતીયઃ, પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવેઽપિ દહનસ્ય દાહોત્પાદકત્વાત્ । ન તૃતીયઃ, પ્રતિવન્ધકસંબન્ધવન્ધોરપિ ધનઙ્ગયસ્ય સ્ફોટઘટનપ્રસજ્ઞાત્, તસ્ય તદાનીમપિ ભાવાત્ । ન ચતુર્થઃ, પ્રરૂપયિપ્યમાણાનિયતહેતુકત્વદોપાનુષજ્ઞાત્ । દ્વિત્રપ્રતિવન્ધકાભાવભેદે તુ કિ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવૌ, પ્રાગભાવપરસ્પરાભાવૌ, પ્રધ્વંસાભાવપરસ્પરાભાવૌ, ત્રયોઽપિ વા હેતવો ભવેયુઃ । નાઘઃ પક્ષઃ, ઉત્તમ્બકનૈકટચે તાવન્તરેણાપિ પાવકસ્ય પ્લોષકાર્યાર્જનદર્શનાત્ । ન દ્વિતીયતૃતીયતુરીયાઃ, પ્રતિવન્ધકપરસ્પરાભાવસ્ય પ્રાક્ તદકારણત્વેન વર્ણિતત્વાત્, ભેદત્રયસ્યાપિ ચાસ્ય પરસ્પરાભાવસંવલિતત્વાત્ ।

§૧૮ વળી, પ્રતિવન્ધકના અત્યન્તાભાવને તો ડારણ તરીકે કહી શક્યો જ નહિ ડારણ કે-તેનો અત્યન્તાભાવ છે જ નહિ અન્યથા જગત્માં પ્રતિવન્ધકની કથા રહેશે જ નહિ. અને પ્રતિવન્ધકના પ્રાગભાવાદિ અન્ય અભાવો એકલા જ સહકારી બને છે કે બે કે ત્રણ મળીને સહકારી બને છે ? એકલો જ અભાવ-સહકારી બનતો હોય તો તે-પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, પરસ્પરાભાવ. કે ગમે તે કોઈ સહકારી છે ? પ્રતિવન્ધકના પ્રાગભાવને સહકારી ડારણ કહી શક્યો નહિ. ડારણ કે-પ્રતિવન્ધકના પ્રધ્વંસ ડાલમાં પણ અર્થાત તે વખતે પણ પ્રાગભાવ નથી છતાં પણ અગ્નિનું દાહાદિ કાર્ય જેવામાં આવે છે. પ્રતિવન્ધકનો પ્રધ્વંસાભાવ પણ સહકારી ડારણ નથી ડારણ કે-પ્રતિવન્ધકના પ્રાગભાવ ડાલમાં પણ એટલે કે તે વખતે પ્રધ્વંસાભાવ નથી છતાં પણ અગ્નિનું દાહાદિ કાર્ય જેવાય છે. એ જ રીતે તૃતીય-અન્યોન્યાભાવને પણ સહકારી ડારણ કહી શકાય નહિ ડારણ કે-પ્ર

બંધકનો સંબંધ હોય ત્યારે પણ અગ્નિથી સ્ફોટ (ફાટલા)ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે કારણ કે-અન્યોન્યાભાવ તો પ્રતિબંધક કાલમાં પણ વિદ્યમાન છે જ, ગમે તે કોઈ સહકારી માનવો એ ચોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમ માનવામાં નિયત હેતુનું નિરૂપણ થતું ન હોવાથી અનિયત હેતુકતા રૂપ દોષ આવશે. એને વિષે આગળ કહેવાશે. આ પ્રકારે કોઈ એક અભાવ સહકારી કારણ બને છે એ પક્ષ સંગત નથી અને જો એ કે ત્રણ પ્રતિબંધકાભાવ મળીને સહકારી કારણ છે-એ પક્ષ સ્વીકારો તો-પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ, પ્રાગભાવ અને પરસ્પરાભાવ કે પ્રધ્વંસાભાવ અને પરસ્પરાભાવ સહકારી કારણ છે કે પછી ત્રણે સમુદ્ધિત સહકારી કારણ છે ? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-અગ્નિ પાસે પ્રતિબંધક હોય ત્યારે તેનો પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ નથી. છતાં પણ જો ઉત્તેજક (સૂર્યકાન્તમણિ) સમીપમાં હોય તો અગ્નિનું કાર્ય જોવાય છે. અર્થાત ઉક્ત બંને અભાવ કારણ હોય તો-ઉત્તેજકના સદ્ભાવમાં કાર્ય નિષ્પત્તિ થવી ન જોઈએ. અને બીજો, ત્રીજો અને ચોથો પક્ષ પણ કહી શકશો નહિ, કારણ કે-પ્રતિબંધકના પરસ્પરાભાવને પહેલાં ઠાઠાદિ કાર્યના અહેતુ તરીકે જણાવેલ છે અને આ ત્રણે પક્ષો પરસ્પરાભાવથી યુક્ત છે.

તથા નેત્યાદિના સૂરિરેવ ચર્ચયતિ । તસ્યેતિ અત્યન્તાભાવસ્ય । અસત્ત્વાદિતિ અત્યન્ત-મભાવસ્ય કદાચિદપ્યવિદ્યમાનત્વાત્ । યઃ કશ્ચિદિતિ એતેષામન્યતમ કશ્ચિત્ । પ્રતિવન્ધક-પ્રધ્વંસેઽપીતિ ન કેવલં પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવે એવ । પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવેઽપીતિ પ્રધ્વંસાભાવેઽપિ । તસ્યેતિ પરસ્પરાભાવસ્ય । ત્રયોઽપીતિ મિલિતા इत्यर्थ । તાવિતિ મિલિતૌ । પ્લોષ-કાર્યાર્જનદર્શનાદિતિ કેવલાદેવ પ્રાગભાવાત્ । તદ્કારણત્વેનેતિ દાહાદિકારણત્વેન ।

(ટિ.) તસ્યેતિ અત્યન્તાભાવસ્યાભાવાત્ । અન્યથેતિ અત્યન્તાભાવસમ્ભવે પ્રતિવન્ધકાના-મત્યન્તાભાવસ્વીકારે રાસમશ્ચઙ્ગવત્તેષામસત્ત્વાપત્તે । અપરે इति પ્રાગભાવાદયસ્ત્રય । ન ચતુર્થ इति ય કશ્ચિત્પક્ષઃ । ઉત્તમ્ભકેતિ પ્રતિવન્ધકમન્ત્રસામર્થ્યહન્તા ઉત્તમ્ભકો નિગદ્યતે ॥ તાવિતિ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવૌ વિના-યત-પ્રતિવન્ધકાના પ્રાગભાવો નાસ્તિ મણે સદ્ભાવાત્, પ્રધ્વંસાભાવોઽપિ નાસ્તિ મણેરેવ સદ્ભાવાત્ । પ્લોષકાર્યેતિ દાહકાર્યજનનવિલોકનાત્ । તદ્કારણત્વેનેતિ દાહાદિકાર્યહેતુત્વેન કથનાત્ ।

§૧૯ અથ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવોત્તમ્ભકમણિમન્ત્રતન્ત્રાદયો યથાયોગં કારણમિતિ ચેત્ । તદસ્ફુટમ્ । સ્ફોટાદિકાર્યસ્યૈવમનિયતહેતુકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । અનિયતહેતુકં ચાહે-તુકમેવ । તથાહિ-અન્વયવ્યતિરેકાવધાર્યઃ કાર્યકારણભાવો ભાવાનામ્, ધૂમધૂમધ્વ-જયોરિવ । પ્રસ્તુતે તુ પ્લોષાદિ યદેકદૈકસ્માદુત્પદ્યમાનમીક્ષામાસે, તદન્યદા યદન્ય-તોઽપિ સ્યાત્, તર્હિ તત્કારણકમેવ તન્ન ભવેદિતિ કથં નાહેતુકં સ્યાત ?

§૨૦ અથ ગોમયાદ્, વૃશ્ચિકાચ્ચ વૃશ્ચિકોત્પાદઃ પ્રેક્ષ્યતે । ન ચ તન્નાનિયતહેતુ-કત્વં સ્વીકૃતં ત્વયાઽપીતિ ચેત્ । તદપિ ત્રપાપાત્રમ્ । સર્વત્ર હિ શાઙ્કગોમયાદૌ વૃશ્ચિક-

હિમ્માઽઽરમ્ભશક્તિરેકાસ્તિ—ઇતિ યાનિ તચ્છક્તિયુક્તાનિ, તાનિ તત્કાર્યોત્પાદકાનિ—ઇતિ નાયં નઃ કરુઙ્કઃ સંક્રામતિ । ભવતાં પુનરત્રાપ્યયં પ્રાદુર્ભવન્ દુષ્પ્રતિષેઘઃ, યેષાં વૃશ્ચિક-ગોમયસાધારણમેકં ક્ષિચ્ચિન્નાસ્તિ । ન ચ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવોત્તમ્ભકાદીનામપ્યેકં ક્ષિચ્ચિત્તુલ્યં રૂપં વર્તતે । ઇતિ નાનિયતહેતુકત્વેન દુર્વિઘદૈવૈનેવામી મુચ્યન્તે ।

§૨૧ એતેન ભાવસ્વભાવોઽપ્યભાવ એવાસ્તુ હેતુર્ન ત્વતીન્દ્રિયશક્તિસ્વીકારઃ સુન્દરઃ—
ઇત્યપ્યુચ્યમાનમપાસ્તમ્, ઉક્તાભાવવિકલ્પાનામત્રાપ્યવિશેષાત્ ।

§૧૯ નૈયાયિક—પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, ઉત્તેજકમણિ, મન્ત્ર, તન્ત્ર વિગેરે-માંથી જ્યાં જેની યોગ્યતા હોય ત્યાં તે કારણ છે.

જૈન—એમ કહે તો તે અસ્પષ્ટ હોવાથી યોગ્ય નથી. કારણ કે—સ્ફોટાદિ (સ્ફોટાદિ) કાર્યમાં અનિયતહેતુકતા એટલે કે તેના કોઈ નિયત હેતુનો અભાવ છે એવા દોષની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જે અનિયતહેતુક હોય છે, તે હેતુ રહિત જ છે. તે આ પ્રમાણે—પદાર્થોના કાર્યકારણભાવનો નિશ્ચય અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા થાય છે. જેમકે—ધૂમ અને અગ્નિનો કાર્યકારણભાવ અન્વય વ્યતિરેકથી છે. અહીં પ્રકૃતમાં તો દાહાદિ કાર્ય એક સમયે કોઈ એક પ્રતિ-ષાંધકાભાવથી ઉત્પન્ન થતું જોવાય છે, તો બીજે સમયે વળી અન્ય ઉત્તેજકથી ઉત્પન્ન થતું જોવાય છે. એટલે તે દાહાદિકાર્યનું તે જ કારણ છે, એવો નિશ્ચય થશે નહિ. આ રીતે તે અનિયત હેતુવાળું કાર્ય 'અહેતુક' કેમ નહિ થાય ?

§૨૦ નૈયાયિક—ગોમય(છાણ)થી અને વીંછીથી વીંછીની ઉત્પત્તિ જોવાય છે, છતાં પણ તમોએ ત્યાં અનિયતહેતુકતા સ્વીકારી નથી, તો પ્રકૃત પ્રકરણ માં પણ એ રીતે દોષ માનવો ન જોઈએ.

જૈન - તમારી આ વાત લજ્જસ્પદ છે કારણ કે—વીંછી અને છાણ આદિ દરેક સ્થળે વીંછીનાં બચ્ચાંને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ એક જ છે. માટે જે જે તેવી શક્તિવાળું હોય તે તે કાર્યજનક હોય છે. માટે અમને તે દોષ લાગતો નથી, પણ તમે તો તે દોષને અહીં પણ રોકી શકશો નહિ; કારણ કે તમારા મતમાં વીંછી અને છાણમા કોઈ એક સાધારણ ધર્મ નથી, અને પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ અને ઉત્તેજક વિગેરેમાં પણ કોઈ એક સાધારણ ધર્મ નથી. માટે આ અનિયતહેતુકતારૂપ દુર્ભાગ્યથી તમારો હૃટકારો નથી.

§૨૧ અમારી આ દલીલોથી—ભાવસ્વરૂપ અભાવ જ ભલે કારણ બને પરતુ અતીન્દ્રિય શક્તિનો સ્વીકાર તો યોગ્ય નથી—એ કથનનું પણ ખંડન થઈ ગયું કારણ કે—પૂર્વોક્ત અભાવ વિષેના વિકલ્પો અહીં પણ સમાન જ છે.

(૯૦) અર્થેત્યાદિ પરઃ । તદસ્ફુટમિતિ ત્વિઃ । ણ્વમિતિ ઘનેન પ્રારેણ ।

અથ ગોમયાદિત્વાદિના યોગ સ્મૃત્તિ । ત્વયાઽપીતિ જ્ઞેનાપિ । સર્વત્ર હીત્વાદિ-ભયે શાલ્કમવજ્ઞેન ઉપિગમ્ના । ન ઇતિ યન્નગમ્ । અયમિતિ ઘનિત્વત્કુલ્કવદોષઃ ।

પશ્યમિતિ ઘનિત્વકલ્પમ્ । તુલ્યમિતિ ઘનસ્વરૂપા તુ સર્વતે દુર્ભાગ્યે ઘનિત્વકલ્પમ્ ।

ઉચ્યમાનમિતિ યૈર્ન ।

(टि०) प्रस्तुते इति प्रागभाव-प्रध्वंसाभावकारणत्वे तत्कारणकमिति प्रागभावादिकारण-
कम् । तदिति पूर्वविदितं दाहादि ।

अथ गोमयादित्यादि ॥ तत्रेति वृश्चिकोत्पादे । तच्छक्तियुक्तानीति वृश्चिकडिम्भारम्भक-
शक्तियुक्तानि । तत्कार्येति वृश्चिकडिम्भोत्पादकानि । अयमिति अनियतहेतुकलक्षणः । न इति
अस्माकम् । अत्रापीति वृश्चिकोत्पादेऽपि । अयमिति अनियतहेतुकत्वकलङ्कः प्रकटीभवन्
दुर्निवारः ॥ अमी इति यौगाः ।

§२२ अथ शक्तिपक्षप्रतिक्षेपदीक्षिता आक्षपादा एवं साक्षेपमाचक्षते—ननु भवत्पक्षे
प्रतिबन्धकोऽकिञ्चित्करः, किञ्चित्करो वा भवेत् । अकिञ्चित्करप्रकारे, अतिप्रसङ्गः, शृङ्ग-
भृङ्गभृङ्गारादेरप्यकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात् । किञ्चित्करस्तु किञ्चिदुपचिन्वन्,
अपचिन्वन् वा स्यात् । प्राचि पक्षे, किं दाहशक्तिप्रतिकूलां शक्तिं जनयेत्, तस्या एव
धर्मान्तरं वा । न प्रथमः, प्रमाणाभावात् । दाहाभावस्तु, प्रतिबन्धकसन्निधिमात्रेणैव
चरितार्थ इति न तामुपपादयितुमीश्वरः । धर्मान्तरजनने तदभावे सत्येव दाहोत्पाद
इत्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः, त्वदुक्ताशेषप्रागभावादिविकल्पावकाशश्च । अपचयपक्षे
तु प्रतिबन्धकस्तां शक्तिं विकुट्टयेत्, तद्धर्मं वा । प्रथमप्रकारे, कुतस्यं कृपीटयोनेः
पुनः स्फोटघटनपाटवम् । तदानीमन्यैव शक्तिः संजातेति चेत् । ननु सा संजायमाना
किमुत्तम्भकात्, प्रतिबन्धकाभावाद्, देशकालादिकारकचक्राद्, अतीन्द्रियार्थान्तराद्वा
जायते । आद्यभिदायाम्, उत्तम्भकाभावेऽपि प्रतिबन्धकाभावमात्रात् कौतस्कुतं कार्या-
र्जनं जातवेदसः । द्वितीये भेदे, तत एव स्फोटोत्पत्तिसिद्धेः शक्तिकल्पनावैयर्थ्यम् ।
तृतीये, देशकालादिकारकचक्रस्य प्रतिबन्धककालेऽपि सद्भावेन शक्त्यन्तरप्रादुर्भाव-
प्रसङ्गः । चतुर्थे, अतीन्द्रियार्थान्तरनिमित्तकल्पने तत एव स्फोटः स्फुटं भविष्यति,
किमनया कार्यम् ? । तत्र शक्तिनाशः श्रायसः, तद्वदेव तद्धर्मनाशपक्षोऽपि प्रतिक्षे-
पणीयः ।

§२२ नैयायिक—शक्ति पक्षानुं षंउन करवाने अमे आक्षपादो-नैयायिके
प्रतिज्ञाभद्ध छीये. अमारो आक्षेप छे के - डे शक्तिवादीयो भण्डि-भंत्र तंत्रादि
ने प्रतिबंधक छे ते तमारो मतमां अडिंचित्कर छे के डिंचित्कर- (कंछ पणु
करनार) ? अडिंचित्कर डोय तो-अतिप्रसंगदोष आवशे करणुके-अडिंचित्कर अेवा
शृंग-भृंग भृंगारादिने प्रतिबंधकतानी प्राप्ति थशे. डिंचित्कर डोय तो शुं कंछक
उत्पन्न करे छे माटे के केछिनो नाश करे छे तेथी प्रतिबंधक कडेवाय छे ? कंछक
उत्पन्न करवाथी ते डिंचित्कर डोय तो-ते दाड शक्तिथी प्रतिक्षण शक्तिने उत्पन्न
करे छे के शक्तिना केछ धर्मान्तरने उत्पन्न करे छे ? प्रतिक्षण शक्तिनी उत्पत्ति
तो मानी शकाशे नडि, करणु के तेमां केछ प्रमाणु नथी. दाडालावने प्रतिक्षण
शक्तिनी उत्पत्तिमां प्रमाणुश्चे उपस्थित करी शकाशे नडि, अर्थात् प्रतिक्षण

શક્તિ ન હોત તો દાહાભાવ ન થયો હોત એમ કહી શકશો નહિ. કારણ કે-દાહાભાવ તો પ્રતિબંધકના સાન્નિધ્યથી જ ચરિતાર્થ છે, એટલે દાહાભાવ પ્રતિ-કલ શક્તિનો સાધક થઈ શકે નહિ. પ્રતિબંધક ધર્માન્તર ઉત્પન્ન કરે છે એ ખીન્ને પક્ષ કહો તો-તેથી એમ કહિત થાય છે કે-તે ધર્માન્તરનો અભાવ હોય ત્યારે જ દાહ થાય. આ રીતે તો તમે અભાવની કારણતા માની. એટલે તમોએ કહેલા પ્રાગભાવાદિ વિષેના સમગ્ર વિકલ્પોને પણ અવકાશ આપ્યો. પ્રતિબંધક અપચય (નાશ) કરે છે, એ પક્ષ માને તો-પ્રશ્ન છે કે પ્રતિબંધક દાહકશક્તિનો નાશ કરે છે કે તે શક્તિના ધર્મનો? દાહકશક્તિનો જ નાશ કરે છે એમ કહો તો-અગ્નિમાં ફેલાવિ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય (શક્તિ) પુનઃ કયાંથી આવશે? અર્થાત્ એક વખત શક્તિનો નાશ થયા પછી પ્રતિબંધક દૂર કર્યા પછીના કાલમાં તે શક્તિ કયાંથી આવશે? તે કાળમાં એટલે કે પ્રતિબંધકભાવ સમયે ખીલ જ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એમ કહો તો પુનઃ ઉત્પન્ન થનારી આ શક્તિ કેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે? શુ' ૧-ઉત્તેજકમણિથી, ૨-પ્રતિબંધકના અભાવથી, ૩-દેશકાલાદિ કારક સમૂહથી, કે ૪-અતીન્દ્રિય પદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે? પહેલો પક્ષ કહો તો-ઉત્તેજકમણિનો અભાવ હોય છતાં પણ પ્રતિબંધકના અભાવ માત્રને લીધે અગ્નિથી દાહાદિ કાર્યો કેમ થાય છે? અર્થાત્ ઉત્તેજક નથી માટે કાર્યોત્પત્તિ ન થવી જોઈએ. ખીન્ને પક્ષ કહો તો-પ્રતિબંધકભાવથી જ ફેલાવી ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ જવાથી શક્તિની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે, ત્રીજો પક્ષ કહો તો-દેશકાલાદિ કારકસમૂહ તો પ્રતિબંધક હોય ત્યારે પણ વિદ્યમાન હોય છે. એટલે ખીલ શક્તિનો ઉત્પાદ થવાનો પ્રસંગ આવશે. ચોથો પક્ષ કહો તો અતીન્દ્રિય પદાર્થથી જ ફેલાવિ કાર્ય થઈ જશે. તો પછી શક્તિની શી આવ-શ્યકતા છે? અર્થાત્ અન્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થને શક્તિનુ કારણ અને શક્તિને ફેલાવનું કારણ માને છે. તેના કરતાં તે અતીન્દ્રિય પદાર્થને જ ફેલાવિ કાર્યનું કારણ માની લો, તો પછી શક્તિને માનવાની જરૂર રહેશે નહિ. આ રીતે પ્રતિ-બંધક શક્તિનો નાશ કરે છે એ પક્ષ શ્રેયસ્કર નથી અને તે જ રીતે શક્તિના ધર્મના નાશ પક્ષનું પણ બુદ્ધિમાન પુરુષે સ્વયં ખડન કરી લેવું.

(૫૦) દાહોત્પાદ્ इति यावद्धर्मान्तर नोत्पद्यते तावद्दहति दहन. एतावता प्रागभाव कारणम् । अभावस्येति प्रागभावस्य । पुनः स्फोटघटनमिति गच्छौ एकदा कुष्ठिताया सत्यामिति भावः । आयभिदायामिति एतावताऽऽदावप्युत्तम्भकादेव शक्तिरत्पन्नेति पराशयः । जानवेद्दस इत्यग्रे अथ च प्रतिबन्धकाभावमात्रेऽपि कार्यमुत्पद्यत एवेति । शक्तिकल्पनावैयर्थ्यमिति अम्मन्मता-धीसारथ । तत् पवेति अतीन्द्रियार्थान्तरादेव । शक्तिनाश इति प्रतिबन्धकह ।

(૬૦) प्राचि पक्षे इत्यादि ॥ तस्या इति शक्तेरेव । प्रतिबन्धकेति प्रतिबन्धक-ताभाषणमात्रेव ह्यर्थम् । तामिति प्रतिबन्धकमित् । तदभावे इति धर्मान्तरानावे । विकुट्ट-वेदिति विद्वानभेन्श्लोकान् ॥ तद्धर्ममिति शक्तिधर्मम् ॥ कुनस्यमिति नशीकान्देन-वस्तु पुनस्तत्तत्प्रमाणम् । तदानीमिति दाहोत्पत्तिकाले उत्पन्नेऽदिम्प्रदाये । स्नेहे शक्तिः । अत्र प्रमाणम् । अग्रमे तावद् दहति एतावता प्रागभाव कारणम् । उत्तम्भकेति उत्तम्भक-मन्मन्त्रे पुनस्तौ उपमन्त्रे इतिवि प्रतिबन्धकात् देयव प्रतिबन्धकमेव न प्रोक्तम् । ह्यस्य

च प्रतिबन्धकाभावे तं विनापि कार्योत्पत्तिः ॥ तत एवेति प्रतिबन्धकाभावादेव ॥ तृतीय इति प्रतिबन्धकसद्भावेपि देशकालादिसामग्री विद्यते, ततः शक्त्यन्तरदाहजनकं प्रादुर्भवति । तत एवेति अतीन्द्रियार्थान्तरनिमित्तत एव । अनयेति शक्तिकल्पनया, तदिति तस्मात्कारणात् प्रतिबन्धकसद्भावे । न श्रायस इति नोत्तमः । तद्देवेति शक्तिनाशवदेव । तद्धर्मेति शक्तिधर्मनाशः ।

§२३ अत्राभिदध्महे । एतेषु शक्तिनाशपक्ष एव कक्षीक्रियत इत्यपरविकल्पशिल्पकल्पनाजल्पाकता कण्ठशोषायैव वः संबभूव । यत्तूक्तम्—कुतः पुनरसावुत्पद्येतेति । तत्र शक्त्यन्तरसहकृतात् कृपीटयोनेरेवेति ब्रूमः ।

§२४ ननु प्रतिबन्धकदशायां सा शक्तिरस्ति नवा । नास्ति चेत्, कुतः पुनरुत्पद्येत । शक्त्यन्तरसहकृतादनेरेवेति चेत्, तर्हि साऽपि शक्त्यन्तरसधोचस्तस्मादेवोन्मज्जेदित्यनवस्था । अथास्ति, तदानीमपि स्फोटोत्पादिकां शक्तिं संपादयेत्, ततोऽपि स्फोटः स्फुटं स्यादेवेति ।

§२५ अत्रोच्यते । ^{प्रति}प्रतिबन्धकावस्थायामप्यस्त्येव शक्त्यन्तरम्, घटयति च स्फोटघटनलम्पटां शक्ति तदाऽपि । यस्तु तदा स्फोटानुत्पादः, स प्रतिबन्धकेनोत्पन्नोत्पन्नायास्तस्याः प्रव्वंसात् । प्रतिबन्धकापगमे तु स्फोटः स्फुटीभक्त्येवेत्यतीन्द्रियशक्तिसिद्धिः । अत्राऽऽशङ्कान्तरपरीहारप्रकारमौक्तिककणप्रचयावचायः स्याद्वादरत्नाकरात् तार्किकैः कर्तव्यः । एवं च स्वाभाविकशक्तिमान् शब्दोऽर्थं बोधयतीति सिद्धम् ।

अथ तदङ्गीकारे तत एवार्थसिद्धेः सङ्केतकल्पनाऽनर्थिकैव स्यादिति चेत् । नैवम् । अस्य सहकारितया स्वीकारात्; अङ्कुरोत्पत्तौ पयःपृथिव्यादिवत् । अथ स्वाभाविकसंबन्धाभ्युपगमे देशभेदेन शब्दानामर्थभेदो न भवेद्, भवति चायम्, चौरशब्दस्य दाक्षिणात्यैरोदने प्रयोगादिति चेत् । तदशस्यम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वात् । यत्र च देशे यदर्थप्रतिपादनशक्तिसहकारी संकेतः, स तमर्थं तत्र प्रतिपादयतीति सर्वमवदातम् ।

§२३ नैन—डे नैयायिके ! तमोऽप्ये शक्तिना विषयमां उपर ने विकल्पे कथां तेमांथी इकत शक्तिनाश पक्षनो न अमे स्वीकार करीये छीये. तेथी भाडीना भील विकल्पे करवा अये निष्कण छे. अने तमे ने कहुं हुतुं डे शक्ति पुनः कथांथी उत्पन्न थाय छे तो तेना उत्तरमां कडेवानुं डे, ते शक्ति अन्य शक्तिना सहकारवाणा अग्निथी उत्पन्न थाय छे.

§२४ नैयायिक—प्रतिबन्धक दशामा ते अन्य शक्ति छे डे नथी? ने नथी अमे कडे तो—अये शक्ति वणी केनाथी उत्पन्न थाय छे? कदाच तेथी अन्य शक्तिना सहकारवाणा अग्निथी ते शक्ति उत्पन्न थाय छे—अमे कडे तो—ते शक्ति पथु

તેથી અન્ય શક્તિના સહકારવાળા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થશે. એ રીતે અનવસ્થા આવશે. પ્રતિબંધક દશામાં તે અન્ય શક્તિ છે, એમ કહો. તે તે પ્રતિબંધક દશામાં પણ ક્ષેત્રવાને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિને ઉત્પન્ન કરે, અને તેથી સ્પષ્ટરૂપે ક્ષેત્રવાદિ કાર્ય થવું જોઈએ

કુરુપ જૈન—આને ઉત્તર એ છે કે—પ્રતિબંધક દશામાં પણ અન્ય શક્તિ વિદ્યમાન છે જ, અને તે પ્રતિબંધક કાલમાં પણ દાહજનિકા શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. છતાં પણ તે વખતે શક્તિનું કાર્ય ક્ષેત્રવાને ઉત્પન્ન થતો નથી તેનું કારણ એ છે પ્રતિબંધક દ્વારા પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થતી દાહજનિકા શક્તિનો નાશ કરવામાં આવે છે. અને જ્યારે પ્રતિબંધક દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે ક્ષેત્રવાને સ્પષ્ટ થઈ જ જાય છે. આ રીતે અતીન્દ્રિય શક્તિની સિદ્ધિ થઈ. આ સ્થળે ખીજી અનેક શંકાઓ અને તેનું સમાધાનરૂપ મોતીના દાણાનો સંગ્રહ અને વિસ્તરણ સ્યાદ્વાદરતનાકરમાંથી તાર્કિક પુરુષોએ જાણી લેવું. આ પ્રમાણે શક્તિ સિદ્ધ થવાથી સ્વાભાવિક શક્તિવાળો શબ્દ અર્થનો ઘોષ કરાવે છે—એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—જે શબ્દમાં શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે શક્તિથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જશે, તે સંકેતની કલ્પના નિરર્થક જ થશે.

સમાધાન—એમ નથી. અંકુરની ઉત્પત્તિમાં પાણી અને પૃથ્વી આદિ જેમ સહકારી છે તેમ શબ્દથી અર્થજ્ઞાનમાં સંકેત પણ સહકારી છે.

શંકા—સ્વાભાવિક સંબંધ હોય તે દેશભેદથી શબ્દોનો અર્થભેદ થવો ન જોઈએ, પરંતુ અર્થભેદ થાય તે છે, જેમકે—દક્ષિણ દેશના લોકો ચૌર શબ્દનો પ્રયોગ ઓદન-ભાત અર્થમાં કરે છે.

સમાધાન—આ કથન ખરાબર નથી, કારણ કે સર્વ શબ્દોમાં સર્વ અર્થનો ઘોષ કરાવવાની શક્તિ છે. પરંતુ જે દેશમાં જે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી શક્તિ નો સહકારી સંકેત હોય છે, તે શબ્દ તે દેશમાં તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ રીતે સર્વ નિર્દોષ છે.

(૫૦) શક્ત્યન્તરસહકૃતાદિતિ જવત્યન્તર પ્રકાશકવાદિ ।

નન્વિતિ નૈયાયિકઃ । પુનસ્તપ્યેત્તેતિ પ્રતિબંધકે ગતે સતિ । શક્ત્યન્તરસહકૃતાદિઃ । શક્ત્યન્તર પ્રકાશકવાદિ । અથાસ્તીત્યાદિગથે । તદાનીમપીતિ પ્રતિબંધકજગ્યાનાપિ ।

સ્યાદ્વાદરતનાકરાદિતિ તત્રાયં શ્લોકઃ—

“જયન્ત ! હન્ત કા તત્ર ગણના ત્વયિ કીટકે ।

ત્રારયા મક્તિસસ્તિૌ નન્વન્વુદ્યનદિપ ॥૧૧॥”

દાક્ષિણાત્યૈરિતિ ત્રવિદેઃ ।

(ટિપ્) પ્રતિબંધકેન્વદિ ॥ ઉત્પન્નોત્પન્નાયા ઇતિ નવગાયાઃ સંજ્ઞાયઃ । તન્વ્યા ઇતિ શક્તેઃ ॥ અથ તદ્દ્વીકારે ઇતિ મક્તિસ્વીકારે ॥ તત પ્યેતિ મક્તેન્વદ અન્વૈતિ નન્વ તસ્ય । અયમિતિ સર્વભેદઃ । સ્ત ઇતિ શબ્દઃ । તત્રેતિ પ્રેમઃ ।

§२६ सौगतांस्तु प्रत्येवं विधेयानुवाद्यभावः—योऽयं शब्दो वर्णात्माऽऽवयोः प्रसिद्धः, स स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यां कृत्वाऽर्थबोधनिबन्धनमेवेति ।

§२७ अथ स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यां शब्दस्यार्थे सामान्यरूपे, विशेषलक्षणे, तदुभयस्वभावे वा वाचकत्वं व्याक्रियेत । न प्रथमे, सामान्यस्यार्थक्रियाकार्त्वाभावेन नभोऽम्भोजसन्निभत्वात् । न द्वैतीयके, विशेषस्य स्वलक्षणलक्षणस्य वैकल्पिकविज्ञानागोचरत्वेन संकेतास्पदत्वासंभवात् । तत्सम्भवेऽपि विशेषस्य व्यवहारकालाननुयायित्वेन संकेतनैरर्थक्यात् । तार्तीयके तु स्वतन्त्रयोः, तादात्म्यापन्नयोर्वा सामान्य-विशेषयोस्तद्गोचरता संगीर्येत । नाद्यः पक्षः, प्राचिकविकल्पोपदर्शितदोषानुषङ्गात् । न द्वितीयः । सामान्यविशेषयोर्विरुद्धधर्माध्यासितत्वेन तादात्म्यायोगादिति नार्थो वाच्यो वाचाम्, अपि तु परमार्थनः सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपेषु स्वलक्षणेष्वेकार्यकारित्वेन, एककारणत्वेन चोपजायमानैरुप्रत्ययवर्गैरुपविकल्पस्याकारो बाह्यत्वेनाभिमन्यमानो बुद्धिप्रतिबिम्बव्यपदेशभावापोहः; शब्दश्रुतौ सत्यां तादृशोच्छेदशेखरस्यैव वेदनस्योत्पादात् । अपोहत्वं चास्य स्वाकारविपरीताकारोन्मूलकत्वेनावसेयम् । अपोह्यते स्वाकाराद्विपरीत आकारोऽनेनेत्यपोह इति व्युत्पत्तेः । तत्त्वतस्तु न किञ्चिद्वाच्यं वाचकं वा विद्यते, शब्दार्थतया कथिते बुद्धिप्रतिबिम्बात्मन्यपोहे कार्यकारणभावस्यैव वाच्यवाचकतया व्यवस्थापितत्वात् ।

§२६ सौगतो(भौद्धो)नी अपेक्षाये अनुवाद्य-विधेयत्वात् आ प्रभाषे छे— आपणु णन्नेने वणुस्वरूपे णे शब्द प्रसिद्ध छे(अनुवाद्य) ते स्वाभाविक सामर्थ्यं अने सङ्केत द्वारा पदार्थं बोधमां कारणु छे ण (विधेय). आ प्रभाषे अनुवाद्य-विधेयत्वात् थयो.

§२७ भौद्ध—स्वाभाविक सामर्थ्यं अने सङ्केत द्वारा शब्द वाचक छे, तो ते शुं सामान्य अर्थनो, विशेष अर्थनो के सामान्यविशेष उभयस्वरूपअर्थनो वाचक छे? पडेलो पक्ष तो योग्य नथी, कारणु के सामान्य अर्थ क्रियाकारी न होवाथी आकाश कमलनी तुल्य छे, अर्थात् सामान्य असत्त्वरूप होवाथी छे ण नहि. णीजे पक्ष पणु योग्य नथी कारणु के—स्वलक्षणु स्वरूप विशेष विकल्प ज्ञाननो विषय नथी. भाटे सङ्केतनो विषय णनी शकतो नथी. अने न्ने सङ्केतनो विषय केरि पणु रीते मानवाभां आवे तो पणु व्यवहार काल सुधी विशेष रहनेो न होवाथी तेभां सङ्केत करवो ये निरर्थक छे. त्रीण पक्षभां तो प्रश्न छे के—स्वतन्त्र सामान्य अने विशेष सङ्केतनो विषय छे के तादात्म्यने प्राप्त थयेल सामान्यविशेष सङ्केतनो विषय छे ? आद्य पक्ष तो योग्य नथी कारणु के—अभ मानवाथी उपरना ये

વિકલ્પમાં કહેલ દોષોની પ્રાપ્તિ થશે. ખીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ-કે સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય હેવાથી તે બંનેમાં તાદાત્મ્ય (એક રૂપતા)નો સંભવ જ નથી માટે શબ્દોનો વાચ્ય અર્થ નથી. પરંતુ પરમાર્થથી તે સર્વથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપવાલા-ભિન્ન સ્વરૂપવાલા સ્વલક્ષણોમાં એકાર્થકારી હેવાથી અને એક કારણથી થતા હોવાથી એક પ્રત્યવમશ્(બોધ) રૂપ વિકલ્પનો આકાર જે બાહ્યરૂપે મનાય છે અને જે બુદ્ધિ પ્રતિબિંબ નામે ઓળખાય છે તે અપોહ જ વાચ્ય છે. કારણ કે-શબ્દ સાંભળ્યા પછી તે પ્રકારના ઉદ્ભવવાલા જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વિકલ્પ જ્ઞાન અપોહ એટલા માટે કહેવાય છે કે તે પોતાના આકારથી વિપરીત આકારનું ઉન્મૂલન કરે છે, કારણ કે-પોતાના આકારથી વિપરીત આકાર જેનાથી ફર કરાય તે અપોહ-એવી વ્યુત્પત્તિ અપોહ શબ્દની છે. તત્ત્વથી વિચારીએ તો-ન કોઈ વાચ્ય છે, કે ન કોઈ વાચક છે, પરંતુ શબ્દ અને અર્થરૂપે કહેલ બુદ્ધિના પ્રતિબિંબ સ્વરૂપ અપોહમાં જ કાર્યકારણભાવ છે, તેની જ વાચ્યવાચક તરીકે વ્યવસ્થા છે.

(૫૦) અથ સ્વાભાવિકેત્યાદિના સૌગત. પૂર્વપક્ષયતિ । સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામિતિ ભવત્પરિકલ્પિતાભ્યામ્ । તદુભયસ્વભાવે इति सामान्यविशेषात्मके । सर्वतो व्यावृत्तेत्यादिगणे । स्वलक्षणेष्विति इतरेतरविशकलितपरमाणुषु । एकार्थकारित्वे इति एकार्थकारित्वं जलाहरणलक्षणम् । एककारणत्वेनेति एकस्य विकल्पस्य कारणानि एकविकल्पकारणानि तेषां भावस्तत्त्वं तेन । कार्यकारणभावस्यैवेत्यादि । अत्र १लोक —

“विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पा. शब्दयोनयः ।

कार्यकारणता तेषां नार्थ शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥१॥”

(ટિ૦) વિશેષસ્યેત્યાદિ । તત્સંભવેડપીતિ સંકેતસંભવેડપિ યો વિશેષઃ સ્વલક્ષણલક્ષણ. સંકેતગોચરમનાયિ તસ્ય ક્ષણિકત્વેન તદાનીમેવ ચિનષ્ટત્વાદ્વચવહારસમયે સંકેતો નિરર્થક એવ મન્વેત્ । અપિ ચ, તત્કાલમુત્પન્ને સ્વલક્ષણે આકાશાત્પતિન ઇવ નવીન. સંકેત કલ્પનીય । પૂર્વ. સંકેતાનામપિ ચિનષ્ટવાન્ । પૂર્વમનીક્ષિતે વસ્તુનિ નવીનસંકેતકલ્પનાપ્યત્રીયસી । તદ્ગોચરત્તેતિ શબ્દવિષયતાડસચકીત । નાર્થો વાચ્ય इति वाचा शब्दानामर्थ स्वलक्षणहृषो न वाच्यः किन्तु तत्त्वतोऽपોह एवेति नमन्थ. ॥ सर्वत इति सामान्यतो घटादेर्व्यावृत्तेषु विशेषत्वाद्विशकलितत्वात् । एकार्थेति एवमर्थ घटादिक करोतीति तद्भावस्तत्त्वम् तेन । एकस्य एव पदार्थस्य कारणं तद्भावस्तत्त्वं तेन 'संजायमान उभयमान 'एकोऽयं पट' इत्याद्येक वारो य प्रथममनो विचारस्तद्रूपस्य । वाहान्वેનેતિ અન્તર્મુન્વોડપિ સર્વ વાલ્પમિતિ જાનાનઃ । શબ્દશ્રુતાવિતિ દઞ્ચાવર્ણમે નતિ । તાદશોત્લેસેતિ અપોહોત્લેસએન્દરસચ । સંવેદનસ્યેતિ જ્ઞાનમ્ । અસ્યેતિ વિકલ્પાકારમ્ ।

૧૨૮ અથ શ્રીમદનેકાન્તસનુદ્રોપપિપામિનઃ ।

અપોહમાપિવાનિ ડ્રાન્ વીજન્તાં મિજ્ઞવઃ ક્ષણમ્ ॥૧॥

૧ મુને 'હવચાનમાન' શ્ચિ પાટ । = વેદનન્દ—શ્ચિ મ્હે ।

इह तावद्विकल्पानां तथाप्रतीतिपरिहृतविरुद्धधर्माध्यासकथञ्चित्तादात्म्यापन्नसामान्यविशेषस्वरूपवस्तुलक्षणाक्षूणदीक्षादीक्षितत्वं प्राक् प्राकट्यत । ततस्तत्त्वतः शब्दानामपि तत्प्रसिद्धमेव । यतोऽजल्पि युष्मदायैः “स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पानाम्” इति कथमपोहः शब्दार्थः स्यात् । अस्तु वा तथाऽप्यनुमानवत् किं न शब्दः प्रमाणमुच्यते । अपोहगोचरत्वेऽपि परम्परया पदार्थे प्रतिबन्धात् प्रमाणमनुमानमिति चेत्, तत एव शब्दोऽपि प्रमाणमस्तु । अतीतानागताम्बरसरोजादिष्वसत्स्वपि शब्दोपलम्भान्नात्रार्थप्रतिबन्ध इति चेत् । तर्ह्यभूद् वृष्टिः, गिरिन्दीवेगोपलम्भाद्, भावी भरप्युदयः; रेवत्युदयात्, नास्ति रासभशृङ्गम्; समग्रप्रमाणैरनुपलम्भात् इत्यादेरर्थाभावेऽपि प्रवृत्तेऽनुमानेऽपि नार्थप्रतिबन्धः स्यात् । यदि वचोवाच्यापोहोऽपि पारम्पर्येण पदार्थप्रतिष्ठः स्यात्, तदानीमलाबूनि मज्जन्तीत्यादिविप्रतारकवाक्यापोहोऽपि तथा भवेदिति चेत्, अनुमेयापोहेऽपि तुल्यमेतत्, प्रमेयत्वादिहेत्वनुमेयापोहेऽपि पदार्थप्रतिष्ठताप्रसक्तेः । प्रमेयत्वं हेतुरेव न भवति, विपक्षासत्त्वतल्लक्षणाभावादिति कुतस्या तदपोहस्य तन्निष्ठतेति चेत् । तर्हि विप्रतारकवाक्यमप्यागम एव न भवति, आपोक्तत्वतल्लक्षणाभावादित्यादि समस्तं समानम् ।

इति नै—“श्रीमान् अनेकान्तवाहनी उद्घोषणा કરવાથી પિપાસુ (તૃષાવાન્) થયેલો હું અપોહનું શીઘ્ર પાન કરી જાઉ છું તે હે બૌદ્ધો! તમે ક્ષણમાત્ર જુઓ.”

પ્રથમ તો અહીં તથાપ્રકારની પ્રતીતિ હોવાથી વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનો પરિહાર થઈ જતો હોઈ કથંચિત્ ઐક્યલાવને પામેલ સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુલક્ષણની નિર્દોષ દીક્ષામાં વિકલ્પો દીક્ષિત છે આ બાબત પહેલાં જ પ્રકટ થઈ ચૂકી છે. અર્થાત્ વિકલ્પો સામાન્ય વિશેષરૂપ વસ્તુને વિષય કરે છે એ કહેવાઈ ગયું છે. તેથી તત્ત્વતઃ શબ્દો પણ ઉભયાત્મક વસ્તુને વિષય કરનારા સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે—તમારા જ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—“જે વિકલ્પોનો વિષય છે તે જ શબ્દોનો વિષય છે.” તો પછી શબ્દનો અર્થ અપોહ કઈ રીતે થઈ શકશે? તાત્પર્ય કે—જે વિકલ્પનો વિષય હોય તે જ શબ્દનો વિષય બનતો હોય તો વિકલ્પનો વિષય સામાન્યવિશેષાલયાત્મક વસ્તુ હોઈ શબ્દનો પણ વિષય તેવી જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે, પણ અપોહ તો બને જ નહિ. અથવા અપોહને શબ્દનો અર્થ (વ.ચ્ય) માની લેવામાં આવે તો પણ અનુમાનની જેમ શબ્દ કેમ પ્રમાણ નહિ કહેવાય?

બૌદ્ધ—અનુમાન અપોહને વિષય કરતું હોવા છતાં પરંપરાએ પદાર્થમાં સંબંધ હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે.

નૈ—શબ્દ પણ તે જ રીતે પ્રમાણ હો.

બૌદ્ધ—અતીત અને અનાગત તથા આકાશકમલ વિગેરે અસત્ પદાર્થો વિષે પણ શબ્દ ઉપલબ્ધ હોવાથી શબ્દનો અર્થ સાથે સંબંધ નથી.

જૈન—તો પછી વરસાદ થયો હોવો જોઈએ, કારણ કે પર્વતમાંથી આવતી-
નદીમાં પાણીનો વેગ જોવાય છે, રેવતી નક્ષત્રનો ઉદય થયો છે માટે ભરણીનો ઉદય
હવે પછી થશે, ગધેડાનું શીંગડું જગત્માં નથી, કારણ કે—સમસ્ત પ્રમાણોથી પણ
તેની ઉપલબ્ધિ થતી નથી—વિગેરે સ્થળે પદાર્થ નથી છતાં અનુમાનની પ્રવૃત્તિ
થાય છે, માટે અનુમાનનો પણ પદાર્થ સાથે સંબંધ ન હોવો જોઈએ.

બૌદ્ધ—જે શબ્દનો વાચ્ય અપોહ પણ પરંપરાથી પદાર્થ સાથે સંબંધ
હોય તો ‘તુંબડું ડૂબે છે’ ઇત્યાદિ છેતરપીંડી કરનાર ઠગ પુરુષના વાક્યોનો
વિષય અપોહ પણ પરંપરાએ સંબંધવાળો થવો જોઈએ.

જૈન—તે જ પ્રમાણે અનુમેયાપોહમાં પણ બનશે, કારણ કે પ્રમેયત્વાદિ
હેતુના અનુમેયાપોહમાં પણ પરંપરાએ પદાર્થનો સંબંધ માનવો પડશે.

બૌદ્ધ—પ્રમેયત્વ હેતુ જ થઈ શકતો નથી, કારણ કે—વિપક્ષાસત્ત્વરૂપ હેતુનું
લક્ષણ તેમાં નથી, એટલે પ્રમેયત્વના અનુમેયાપોહના અર્થમાં પરંપરાએ
સંબંધ કઈ રીતે હોઈ શકે ?

જૈન—તો પછી આપોક્તત્વરૂપ લક્ષણ છેતરપીંડી કરનાર પુરુષના વાક્યમાં
ન હોવાથી તે આગમરૂપ પ્રમાણ પણ બની શકતું નથી, માટે એ સમસ્ત બાબત
પરસ્પર સમાન જ છે

(૫૦) અપોહમિતિ અપ. કર્મતાપન્નાઃ અહમ્ ।

इह तावदित्यादिगवे लक्षणशब्देन परिज्ञानम् । अस्तु वेत्यादि अस्तु वाऽपोहः शब्दार्थः ।
पदार्थे इति स्वलक्षणे । अत्रेति शब्दे । यद्वि वच् इत्यादि सौगतः । तथा भवेदिति पदार्थ-
प्रतिष्ठ । अनुमेयाऽपोहेऽपीत्यादि सर् । प्रमेयत्वमित्यादि सागत । तदपोहस्य प्रमेयापोहस्य
तन्निष्ठतेति पदार्थनिष्ठता । तर्हीत्यादि सर् । आप्तोक्तत्वतल्लक्षणाभावादिति
आप्तोक्तत्वाख्यागमलक्षणाभावात् ।

(ટિ૦) इह तावदित्यादि । तथाप्रतीतीति तथाविधा विरुद्धप्रमाध्यागरहिता या
प्रतीतिस्तया परिततो विरुद्धप्रमाध्यामो येन तत् तथा क्वचिन्नादात्म्यापज्ञौ अविष्वग्भावसमा-
धितौ यौ सामान्य-विशेषौ तत्स्वरूपतदात्मक यद वस्तुलक्षणं स्वलक्षणम् तस्य या अक्षया
दीक्षा तथा दीक्षितत्वम् विक्रान्तं स्वलक्षणान्त प्रवेश प्राग्भाविता उति भाव । तदिति उभ-
यात्मस्वरुविषयत्वम् । तत् एवेति परस्परया पदार्थप्रतिबन्धाभावादेव । यतीनानागतैत्यादि ।
अत्रेति शब्दे ॥ अलावृत्तीति तुम्बरादीनि जलतलगतान्यपि न मज्जन्ति ॥ तथा चोक्तम्—
“तुम्बकं तृणवाप्तं च तैले जलनागतम् । एनं स्वरुयानमायाति... ” ॥ इत्यादि ॥

अत एव विप्रकारक । तथेति परस्पर्येण पदार्थप्रतिष्ठः स्यात् । अनुमेयेति अनु-
मेयप्रमासावरोहणेति तर्माकारक ॥ प्रमेयत्वे प्रमेयतादिकीन्तुमि एव प्रमेयतादिकीन्तुमि-
अपोहे पदार्थप्रतिष्ठे न स्यात् । तैरेवसां । प्रमेयत्वमित्यादि ॥ विपक्षान्तरौ-
दित्यादि ॥ तदपोहस्य प्रमेयापोहस्य तन्निष्ठतेति अनुमेयतैरेव । तन्निष्ठतेति
पदार्थनिष्ठता । तल्लक्षणे ॥

§૨૯ યસ્તુ નાતોક્ત્વં વચસિ વિવેચયિતું શક્યમિતિ શાકચો વક્તિ, સ પર્યનુયોજ્યઃ । કિમાત્સ્યૈવ કસ્યાપ્યભાવાદેવમભિધીયેત, ભાવેડપ્યસ્ય નિશ્ચયાભાવાત્, નિશ્ચયેડપિ મૌનવ્રતિકત્વાદ્, વક્તૃત્વેડપ્યનાત્તવચનાત્ તદ્વચસો વિવેકાવધારણાભાવાદ્વા । સર્વમપ્યેતચ્ચાર્વાકાદિવાચાં પ્રપજ્ઞાત્ માતાપિતૃપુત્રભ્રાતૃગુરુસુગતાદિવચસાં વિશેષમાતિષ્ઠમાનૈરપ્રકટનીયમેવ । ન ચ નાસ્તિ વિશેષસ્વીકારઃ, તત્પટિતાનુષ્ઠાનઘટનાયામેવ પ્રવૃત્તેર્નિર્નિવન્ધનત્વાપત્તેઃ ।

§૨૯. ખૌદ્ર—આ વચન આપ્તનું છે કે અનાપ્તનું એવો વિવેક થઈ શકતો નથી તેનું શું ?

જૈન—અહીં તમને પૂછવું જોઈએ કે ‘વિવેકનો સંભવ નથી’ એ તમારા કથનનું કારણ શું ? કેઈ આપ્ત પુરુષ તો છે પણ નિશ્ચય નથી. (તે આપ્ત જ છે એવો નિશ્ચય નથી) માટે, આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય હોવા છતાં તે શું મૌનવ્રતી (સદા મૌન રહેવાની પ્રતિજ્ઞાવાળા) છે માટે, કે જોલે છે પરતુ અનાપ્તના વચનથી તેમના વચનમાં શું ભેદ છે તેનો નિશ્ચય નથી માટે ? ચાર્વાકાદિ-નાસ્તિકાદિ લોકોની વાણીના પ્રપંચથી માતા, પિતા, પુત્ર ભાઈ, ગુરુ, સુગત વિગેરેની વાણી-શબ્દમાં વિશેષતા છે એમ માનનારા ખૌદ્રાએ આ બધું કહેવું જ ન જોઈએ, અને જો માતા પિતાદિકના વચનની ચાર્વાકના વચનની અપેક્ષાએ વિશેષતા સ્વીકારતા ન હો તો તેમની-માતપિતાદિકની વાણીને આધારે જ જે અનુષ્ઠાન થાય છે તે નિષ્કારણ બની જશે.

(પ૦) અનાપ્તવચનાદિતિ અનાપ્તવચનસકાશાત્ । તદ્વચસ્સ इति આપ્તવચસઃ ।

(ટિ૦) સર્વમપ્યેતદિતિ । તત્પટિતેતિ તેષાં પિતૃમાતૃસુગતાદિવાક્યાનાં પઠનાચરણઘટનાયામ્ । નિર્નિવન્ધનેતિ નિષ્કારણત્વપ્રસજ્ઞાત્ આદરાભાવપ્રસવતે ।

§૩૦ અથાનુમાનિક્યેવાત્સશબ્દાદર્થપ્રતીતિઃ—

પાદપાર્થવિવક્ષાવાન્ પુરુષોડયં પ્રતીયતે ।

વૃક્ષશબ્દપ્રયોક્તૃત્વાત્ પૂર્વાવસ્થાસ્વહં યથા ॥ ૧ ॥

इति विवक्षामनुमाय ‘सत्या विवक्षेयम्; आप्तविवक्षात्वात्, मद्विवक्षावत्’ इति वस्तुनो निर्णयादिति चेत् ।

§૩૧ તદચતુરસમ્ । અમૂદશબ્યવસ્થાયા અનન્તરોક્તવૈશેષિકપક્ષપ્રતિક્ષેપેણ કૃત-નિર્વચનત્વાત્ । કિન્ચ, શાખાદિમતિ પદાર્થે વૃક્ષશબ્દસંક્રેતે સત્યેતદ્વિવક્ષાડનુમાન-માતન્યેત્, અન્યથા વા । ન તાવદન્યથા । કેનચિત્કક્ષે વૃક્ષશબ્દં સંકેત્ય તદુચ્ચારણાત્, ડન્મત્તસુત્તશુકસારિકાદિના ગોત્રસ્વલ્નવતા ચાન્યથાડપિ તત્પ્રતિપાદનાચ્ચ હેતો-ર્વ્યભિચારાપત્તેઃ । સંકેતપક્ષે તુ યદ્યેષ તયસ્ત્રી શબ્દસ્તદ્વશાદ્સ્ત્વેવ વદેત્, તદા કિં નામ ક્ષૂણં સ્યાત્ । ન સ્વલ્વેપોડર્થાદ્ વિભેતિ । વિશેષલાભશ્ચૈવં સતિ યદેવંવિધાનનુભૂયમાન-પારંપર્યપરિત્યાગ इति ।

૬૩૦. ઔદ્ધ—આખતવચનથી જે અર્થજ્ઞાન થાય છે તે અનુમાનથી થાય છે. કારણ કે—“આ પુરુષ વૃક્ષ અર્થની વિવક્ષાવાળો છે, વૃક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ કરતો હોવાથી, જેમ પૂર્વાવસ્થામાં વૃક્ષરૂપ અર્થની વિવક્ષાથી મેં વૃક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો ” આ રીતે પ્રથમ વિવક્ષાનું અનુમાન કરીને પછી—આ વિવક્ષા સાચી છે, આપની વિવક્ષા હોવાથી, મારી વિવક્ષાની જેમ—આ રીતે અનુમાનથી વસ્તુનો અર્થાન્ પદના અર્થનો નિર્ણય થાય છે.

૬૩૧. જૈન—તે અસંગત છે. કારણ કે તમારી આ વ્યવસ્થાનું હમણાં જ કરેલ વૈશેષિકના ખંડને દ્વારા(જ.ર.) ખંડન થઈ જ નાય છે. વળી, શાખા પ્રશાખા-(ડાળ-ડાળીઓ) વિગેરેથી યુક્ત પદાર્થમાં વૃક્ષ શબ્દનો સંકેત હોય ત્યારે આપું વિવક્ષાનું અનુમાન કરો છો કે તેવા પદાર્થમાં સંકેત કર્યા વિના ? ‘તેવા પદાર્થમાં સંકેત કર્યા વિના’ એ બીજો પક્ષ તો કહી શકશો નહિ. કારણ કે—કોઈ પુરુષ કક્ષ-ઘાસ વિગેરે પદાર્થ વિષે વૃક્ષ શબ્દનો સંકેત કરી ઉચ્ચાર કરે, કે ઉન્મત્ત પુરુષ, સૂતેલ પુરુષ, પોપટ, મેના અને ગોત્ર સ્ખલનાવાળો (કંઈ બોલવાને બદલે બીજું કંઈ બોલનાર) પુરુષ તથારૂપ પદાર્થમાં સંકેત કર્યા વિના પણ વૃક્ષશબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે, તેથી વૃક્ષશબ્દપ્રયોગકૃત્વ હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે. અર્થાત્ વૃક્ષશબ્દનો પ્રયોગ હોવા છતાં આ બધામાં શાખાદિમાન્ પદાર્થની વિવક્ષા નથી અને જે ‘તથારૂપ અર્થમાં સંકેત કરીને વૃક્ષશબ્દનો ઉચ્ચાર કરે’ એ પક્ષ માન્ય હોય તો—આ બિચારો શબ્દ સંકેતના બદલી વસ્તુનો વાચક બને છે એમ માનવામાં શુ નુકશાન છે ? એ શબ્દ કંઈ અર્થથી ડરતો તો નથી અને સંકેતગમ્ય અર્થ માનવાથી વિશેષ લાભ તો એ છે કે—પ્રથમ વિવક્ષાનું અનુમાન, પછી તેની સત્યતાનું અનુમાન અને પછી શબ્દાર્થ બોધ-આવી અનુભવમાં નહિ આવતી પરંપરાનો ત્યાગ આપોઆપ થઈ જાય છે.

(૫૦)અથાનુમાનિક્ષેત્વાદિ સંગતઃ । અર્થપ્રતીતિરિત્યતોડને ‘કથમ્’ इति गम्यम् ।

ક્ષિચ્ચેત્યાદિ મૂરિ । હેતોરિતિ વૃક્ષશબ્દપ્રયોગકૃત્વાદિતિ હેતોઃ । તદ્દશાદિતિ સંકેત-વશાદિતિ । વસ્ત્વેવ વદેદિતિ ન વિવક્ષામ્ । અર્થાદ્ વિસેતીતિ યેન વિવક્ષામેવ વદેત્ ।

(ટિપ્) અમૂલ્યેતિ પુરા ધેનોપિકમતાપાસનમાતન્વાનૈર્વિવક્ષા નિર્મૂલકાપમુન્મૂલિત્વ । તદુચ્ચારણાદિતિ વૃક્ષશબ્દપ્રકટનાત્ । ઉન્મત્તમુપ્તેતિ ઉન્મત્ત-શુક-સારિખપ્રમૃતયો ભમિધેવ-ગ્ન્યં વદન્તિ । અન્યધાર્પીતિ નકેતં વિનાપિ । તત્પ્રતિપાદનાદિતિ વૃક્ષશબ્દપ્રયોગાત્ ॥ હેતોરિતિ જન્ત્યત્પણમ્ય । તદ્દશાદિતિ સંકેતવશાત્ । વસ્ત્વેવેતિ વિવક્ષાનુમાનં પરિત્વજ્ય ગ્ણાદિવશાર્પનેવાવગમતો । તસા ઈ હૌનમ્ ૨ યપ્ इति સંકેત । યં સતીતિ સંકેત-ગમ્યેડે । યંવંપ્રિયેતિ વિવક્ષાનુમાનગમ્યવશાદિરંપરાગ કલ્પિતિત્વજ્ઞાત્ સાધ્યેવ દુભમ્ ।

૬૨૨ ચત્કરિ પરમા રિતિ મર્તોડન્યાદૃશસ્વરૂપેષુ ત્વલ્બનેવેચાર્યકારિત્વેને-ત્યાદિ । તદ્વચનમ્ । યનોડૈર્ગ્ય તાદૃશોત્પાદેરકાવસ્-અરિત્યવર્વ, મમાનયં વા વિવ-ક્ષિતમ્ । ન તાદૃશોત્પાદેરકાવસ્-અરિત્યવર્વ, મમાનયં વા વિવ-ક્ષિતમ્ । ન તાદૃશોત્પાદેરકાવસ્-અરિત્યવર્વ, મમાનયં વા વિવ-ક્ષિતમ્ ।

ભિન્નસ્યૈવ સંદર્શનાત્ । દ્વિતીયપક્ષેઽપિ સદશપરિણામાસ્પદત્વમ્, અન્યવ્યાવૃત્ત્યધિષ્ટિત્વં વા સમાનત્વં સ્યાત્ । ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ, સદશપરિણામસ્ય સૌગતૈરસ્વીકૃતત્વાત્ । ન દ્વિતીયઃ, અન્યવ્યાવૃત્તૈરતાત્વિકત્વેન વાન્ધ્યેયસ્યેવ સ્વલક્ષણેઽધિષ્ઠાનાસંભવાત્ ।

§૩૩ કિન્ચ, અન્યતઃ સામાન્યેન, વિજાતીયાદ્વા વ્યાવૃત્તિરન્યવ્યાવૃત્તિર્ભવેત્ । પ્રથમ-પક્ષ, ન કિન્ચિદસમાનં સ્યાત્, સર્વસ્યાપિ સર્વતો વ્યાવૃત્તત્વાત્ । દ્વિતીયે તુ વિજા-તોયત્વં વાજિકુલ્લરાદિકાર્યાણાં વાહાદિસજાતીયત્વે સિદ્ધે સતિ સ્યાત્, ત્ચ્ચાન્ય-વ્યાવૃત્તિરૂપમન્યેષાં વિજાતીયત્વે સિદ્ધે સતિ, ઇતિ સ્પટં પરસ્પરાશ્રયત્વમિતિ । એવં ચ કારણૈક્યં, પ્રત્યવમર્શૈક્યં ચ વિકલ્પ્ય દૂષણીયમ્ ।

§૩૨ વળી, તમોએ પરમાર્થથી તો સર્વથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપવાલા (ભિન્ન સ્વરૂપવાળા) સ્વલક્ષણોમાં એકાર્થકારી હોવાથી (§૨૮) વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તે નિર્દોષ નથી. કારણ કે- વાહુ દોહાદિ અર્થનું એકત્વ એટલે તમને શું અભિપ્રેત છે ? શું તે એ અર્થ નથી તે કે બંને સમાન છે એ ? પહેલો પક્ષ તો કહેવા યોગ્ય નથી. કારણ કે ષંડમુહાદિ (ખંડિત શીંગવાળા કે શૃંગહીન) ગૌમાં કોઈ કુંડવાહી, કોઈ કાંડવાહી તો કોઈ ભાંડવાહી હોય છે એમ ભિન્ન ભિન્ન અર્થ ભેવાય છે. બીજો પક્ષ કહે તો-સમાન એટલે સદશ પરિણામવાળું છે કે અન્ય વ્યાવૃત્તિ એટલે અન્યાપોહથી સંબદ્ધ છે ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહિ કારણ કે ખૌદ્રોને સદશ પરિણામ માન્ય નથી. બીજો પક્ષ પણ સંગત નથી. કારણ કે અન્ય વ્યાવૃત્તિ (અન્યાપોહ) વંધ્યાપુત્રની જેમ અતાત્વિક-તુચ્છરૂપ હોવાથી સ્વલક્ષણમાં તે રહી શકશે નહિ.

§૩૩. વળી, અન્ય વ્યાવૃત્તિ એ અન્ય એટલે સામાન્યથી કે વિજાતીયથી વ્યાવૃત્તિ છે ? સામાન્યથી વ્યાવૃત્તિરૂપ પહેલો પક્ષ કહે તો-કોઈ કોઈથી અસ-માન થશે જ નહિ, કારણ કે સર્વે ઘટાદિ પદાર્થ સર્વ સજાતીય ઘટોથી વ્યાવૃત્ત (પૃથગ્) છે. અર્થાત્ સજાતીયથી વ્યાવૃત્તિ હોવાથી વિજાતીયથી વ્યાવૃત્તિનો અવ-કાશ રહેશે નહિ તેથી તે વિજાતીયથી સમાન બની જતો હોઈ અસમાન બનશે નહિ.

બીજો પક્ષ કહે તો-પ્રથમ વાહાદિ પદાર્થમાં સજાતીયત્વ સિદ્ધ હોય તો વાજિ-અશ્વ, કુંજર-હાથી, વિગેરે કાર્યોમાં વિજાતીયતા સિદ્ધ થાય, અને તે સજાતીયતા પણ અન્યવ્યાવૃત્તિરૂપ હોઈ અન્યની વિજાતીયતા સિદ્ધ હોય તો થાય છે, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ સ્પષ્ટ જણાય છે એ જ રીતે કારણૈક્ય અને પ્રત્યવમર્શૈક્ય (§૨૮) વિષે પણ વિકલ્પો કરીને તેમને દૂષિત કરવાં.

(૫૦) ષષ્ઠમુષ્ઠાદાવિત્યાદિગથે કાણ્ડગઢેન શરમારમ્યાલ્યા । સદશપરિણામાસ્પદ-ત્વમિતિ સામાન્યમિત્યર્થઃ । અન્યવ્યાવૃત્ત્યધિષ્ટિત્વમિતિ અન્યાપોહાધિષ્ટિત્વમ્ । સામાન્યે-નેતિ સજાતીયાદ્ વિજાતીયાચ્ચ । સર્વસ્યાપીતિ ઘટાદે । કાર્યાણામિતિ વાહાનામ્ । વાહા-દીતિ વાહા ગવાદય ।

(ટિ०) યતોઽર્થસ્યેત્યાદિ ॥ અતાસ્ત્વિકત્વેનેતિ અભાવસ્વરૂપતયા । યથા વાન્ધ્યેયઃ સત્ત્વાભાવાત્ સ્વલક્ષણાન્ત પ્રવેશં ન લભતે ।

સામાન્યેનેતિ સજાતીયાદ્વિજાતીયાચ્ચ ॥ અસમાનમિતિ સજાતીયાત્ પરમાણુસમૂહાદ્ વ્યાવૃત્તૌ સામાન્યે ઘટ. પટેન સમમ્ પટો ઘટેન સહ સમાનઃ આપ્નોતિ । સર્વસ્યાપીતિ ઘટસ્યાપિ સજાતીયાપરસમપ્રઘટેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાત્પટેન સામ્યમ્ પટસ્ય સજાતીયાપરપટેભ્યો વ્યાવૃત્ત્યા- ઘટેન સામ્યમ્ । તત્ત્વેતિ સજાતીયત્વમ્ । અન્યેષામિતિ ધવલાદીનામ્ ।

§૩૪ અપિ ચ યદિ બુદ્ધિપ્રતિબિંબાત્મા શબ્દાર્થઃ સ્યાત્, તદા કથમતો બહિ- ર્થે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ? । સ્વપ્રતિભાસેઽનર્થેઽર્થાધ્યવસાયાચ્ચેત્ । નનુ કોઽયમર્થાધ્યવ- સાયો નામ । અર્થસમારોપ ઇતિ ચેત્, તર્હિ સોઽયમર્થાનર્થયોરગ્નિમાણવકયોરિવ તદ્વિ- કલ્પત્રિપયભાવે સત્યેવ સમુત્પત્તુમર્હતિ । ન ચ સમારોપવિકલ્પસ્ય સ્વલક્ષણં કદાચન ગોચરતામચ્ચતિ । યદિ ચાનર્થેઽર્થસમારોપઃ સ્યાત્, તદા વાહદોદાઘર્થક્રિયાર્થિનઃ સુતરાં પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્ । નહિ દાહપાકાઘર્થો સમારોપિતપાવકત્વે માણવકે કદાચિત્ પ્રવર્તતે । રજતરૂપતાઽવભાસમાનશુક્તિકાયામિવ રજતાર્થિનો અર્થક્રિયાર્થિનો વિક- લ્પાત્ તત્ર પ્રવૃત્તિરિતિ ચેત્ । ભ્રાન્તિરૂપસ્તર્હ્યં સમારોપઃ, તથા ચ કથં તતઃ પ્રવૃત્તો- ઽર્થક્રિયાર્થો કૃતાર્થઃ સ્યાત્ । યથા શુક્તિકાયાં પ્રવૃત્તો રજતાર્થક્રિયાર્થાતિ ।

§૩૪. વળી, શબ્દાર્થ બુદ્ધિપ્રતિબિંબરૂપ હોય તો-શબ્દથી બાહ્ય અર્થમાં કઈ રીતે પ્રવૃત્તિ થશે ?

બૌદ્ધ—બુદ્ધિના પ્રતિભાસરૂપ અનર્થ (અન્યાપોહ)માં અર્થનો અધ્યવસાય (નિશ્ચય) થવાથી પ્રવૃત્તિ થશે.

જૈન—અહીં પ્રશ્ન એ છે કે અર્થનો અધ્યવસાય એટલે શું ?

બૌદ્ધ—અર્થનો અધ્યવસાય એટલે અર્થનો સમારોપ.

જૈન—તમારો કહેલ આ અર્થસમારોપ તો-અર્થ અને અનર્થ બંને અગ્નિ અને માણવક (છોકરા)ની જેમ વિકલ્પના વિષય હોય ત્યારે જ ઘટી શકે છે, પરંતુ સ્વલક્ષણરૂપ અર્થ તો કદી પણ સમારોપ વિકલ્પનો વિષય બનતો જ નથી. અને જો અનર્થમાં અર્થનો સમારોપ હોય તો વાહદોદાદિ અર્થ- ક્રિયાના ઇચ્છુક પુરુષોની કદી પ્રવૃત્તિ થશે જ નહિ, કારણ કે-જગતમાં દાહપા- કાદિ અર્થક્રિયાની ઇચ્છાવાળો કોઈ પણ પુરુષ જેમાં અગ્નિત્વધર્મનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે, એવા માણવક (છોકરા)માં કદી પણ પ્રવૃત્તિ થતો નથી.

બૌદ્ધ—રજતરૂપે જાણતી છીપલીનાં રજતાર્થો પુરુષની જેમ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમ અર્થક્રિયાના અર્થો પુરુષની સમારોપિત પદાર્થમાં વિકલ્પ જાનથી પ્રવૃત્તિ થાય છે.

જૈન—તો પછી સમારોપ જનિરૂપ જ છે અને એ રીતે જનિરૂપ સમા- રોપથી પ્રવૃત્તિ થયેલો અર્થક્રિયાનો અર્થ પુરુષ કઈ રીતે કૃતાર્થ કઈ રીતે ?

अर्थात् न थर् शके. जेमके-छीपमां प्रवृत्त थयेदो रञ्जतनी अर्थक्रियानो अर्थी पुरुष कृतार्थं थतो नथी.

(प०) स्वप्रतिभासे इत्यादि सौगतः । नन्विति सूरिः । तद्विकल्पविषयभावे इति स चासौ विकल्पश्च तद्विकल्प इत्यादि विग्रहः । विषयत्वं च वस्तुनोरसतोरेव भवति । तद्विकल्पोऽग्निविकल्पः । गोचरतामिति भवन्मतेऽपि । अर्थक्रियार्थिन इत्यादि बौद्ध । तत्रेति पावके ।

(टि०) यदि बुद्धीत्यादि ॥ अतो बहिरिति किन्त्वन्तर्मुखैव परमाणुनिविष्टैव । न च गिरि-नगर-सागर-कुरङ्ग-शृङ्ग-मृङ्ग-विहङ्ग-भुजङ्ग-मातुलिङ्ग-नारङ्ग-पूग-लवङ्गरूपा प्रवृत्तिः प्रथते । अनर्थे इति अन्यापोहलक्षणे । सोऽयमिति अर्थाध्यवसाय । तद्विकल्पेति अर्थाध्यवसाय-विकल्पगोचरसत्त्वे । विकल्पस्येति शब्दारूपितज्ञानस्य । सुतरामिति सादरतया । नहि विषममृततयोपचरितमपि प्राणितुमिच्छुः पुमान् सप्रणयं प्रायेणाऽर्नीयात् । तत्रेति अर्थसमारोपमा(प्रा)पितेनार्थे । तत इति भ्रान्तिरूपात् समारोपात् ॥

§३५ यदापि प्रोक्तम्—कार्यकारणभावस्यैव वाच्य-वाचकतया व्यवस्थापितत्वादिति । तदप्ययुक्तम् । यतो यदि कार्यकारणभाव एव वाच्य-वाचकभावः स्यात् , तदा श्रोत्रज्ञाने प्रतिभासमानः शब्दः स्वप्रतिभासस्य भवत्येव कारणमिति तस्याप्यसौ वाचकः स्यात् । यथा च विकल्पस्य शब्दः कारणम्, एवं परंपरया स्वलक्षणमपि । अतस्तदपि वाचकं भवेदिति प्रतिनियतवाच्यवाचकभावव्यवस्थापनं प्रलयपद्धतिमनुधावेत् । ततः शब्दः सामान्यविशेषात्मकार्थावबोधनिबन्धनमेवेति स्थितम् ॥११॥

§३५—वणी, कार्यकारणभाव ए वाच्य-वाचकभाव तरीके व्यवस्थापित छे, जेम जे तमे कहु (इ२७), ते अथोग्य छे, कारण के-कार्यकारणभाव जे ए वाच्य-वाचकभाव होय तो-श्रोत्रज्ञानमां प्रतिभासमान शब्द पोताना प्रतिभासनुं कारण छे माटे ते शब्द स्वज्ञाननो पणु वाचक थशे. वणी, जेम विकल्पनुं शब्द कारण छे तेम पर पराजे स्वलक्षणु पणु कारण छे, तो ते पणु वाचक थशे, आथी प्रतिनियत वाच्य-वाचकभावव्यवस्था-जेटले अमुक शब्द समुद्र अर्थनो वाचक छे, जेवी व्यवस्था तो प्रलयमार्गमां ए याली जशे. अर्थात् तेथी व्यवस्था जनी शकशे नहि. माटे शब्द सामान्यविशेषात्मक अर्थना बोधनुं कारण छे जे वात सिद्ध थर्. ११.

(प०) तस्यापीति प्रतिभासस्यापि । असाविति शब्दः ॥११॥

(टि०) यतो यदोत्यादि । श्रोत्रज्ञाने इति श्रोत्रजन्यज्ञाने । तस्यापीति स्वप्रतिभासस्यापि । असाविति शब्दः । अत इति कारणात् ॥ तदपीति स्वलक्षणमपि, स्वलक्षणस्य विकल्पे जायमाने कारणरूपत्वात् ॥११॥

स्वाभाविकसामर्थ्यसमयान्यामर्थबोधनिबन्धनं शब्द इत्युक्तम् । अथ किमस्य शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं, किञ्च परापेक्षमिति विवेचयन्ति—

अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद्यथार्थायथार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषा-वनुसरतः ॥१२॥

§૧ અર્થપ્રકાશકત્વમ્, અર્થાવબોધસામર્થ્યમ્ । અસ્ય શબ્દસ્ય । સ્વાભાવિકં પરા નપેક્ષમ્ । પ્રદીપવત્ । યથા હિ પ્રદીપઃ પ્રકાશમાનઃ શુભમશુભં વા યથાસન્નિહિતં ભાવમવભાસયતિ, તથા શબ્દોઽપિ વક્ત્રા પ્રયુજ્યમાનઃ શ્રુતિવર્ત્તિર્નામવર્તીર્ણઃ સત્યેઽનૃતે વા, સમન્વિતેઽસમન્વિતે વા, સફલે નિષ્ફલે વા, સિદ્ધે સાઁચ્યે વા વસ્તુનિ પ્રતિપત્તિ- મુત્પાદયતીતિ તાવદેવાસ્ય સ્વાભાવિકં રૂપમ્ । અયં પુનઃ પ્રદીપાન્શબ્દસ્ય વિશેષઃ— યદસૌ સંકેતવ્યુત્પત્તિમપેક્ષમાણઃ પદાર્થપ્રતીતિમુપજનયતિ, પ્રદીપસ્તુ તન્નિરપેક્ષઃ । યથાર્થ- ત્વાયથાર્થત્વે સત્યાર્થત્વાસત્યાર્થત્વે પુનઃ પ્રતિપાદકનરાધિકરણશુદ્ધત્વાશુદ્ધત્વે અનુ- સરતઃ । પુરુષગુણદોષાપેક્ષે ઇત્યર્થઃ । તથાહિ—સમ્યગ્દર્શિનિ શુચૌ પુરુષે વક્તરિ યથાર્થા શાબ્દી પ્રતીતિરન્યથા તુ મિથ્યાર્થેતિ । સ્વાભાવિકે તુ યાથાર્થ્યે મિથ્યાર્થત્વે ચાસ્યા સ્વીક્રિયમાણે વિપ્રતારકેતરપુરુષપ્રયુક્તવાક્યેષુ વ્યભિચારાવ્યભિચારનિયમો ન ભવેત્ ।

પુરુષસ્ય ચ કષ્ટણાદયો ગુણા દ્વેષાદયો દોષાઃ પ્રતીતા એવ । તત્ર યદિ પુરુષગુણાનાં પ્રામાણ્યહેતુત્વં નાભિમન્યતે જૈમિર્નાયૈઃ, તર્હિ દોષાણામપ્યપ્રામાણ્ય- નિમિત્તતા મા ભૂત્ । દોષપ્રશમનચરિતાર્થા એવ પુરુષગુણાઃ, પ્રામાણ્યહેતવસ્તુ ન ભવન્તીત્યત્ર ચ કોશપાનમેવ શરણં શ્રોત્રિયાણામિતિ ॥૧૨॥

સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત એ બંને દ્વારા શબ્દ અર્થબોધનું કારણ છે, એમ ઉપરના જ સૂત્રમાં કહેલ છે. તે હવે શબ્દનું સ્વાભાવિક(નેસર્ગિક) સ્વરૂપ કેવું છે અને પરની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ કેવું છે, તેનું વિવેચન—

શબ્દ અર્થબોધ સ્વાભાવિક રીતે જ કરે છે, પ્રદીપની જેમ, પરંતુ તે અર્થ- બોધની યથાર્થતા કે અયથાર્થતાનો આધાર વક્તા પુરુષના શુભ-દોષો છે. ૧૨.

§૧ અર્થપ્રકાશકત્વમ્—અર્થબોધ સામર્થ્ય, અસ્ય-શબ્દનું, સ્વાભાવિક- બીજાની અપેક્ષા નહિ રાખનાર. પ્રદીપની જેમ. જેમ પ્રકાશવંત ફીપક યથાયોગ્ય નજીક સ્થાનમાં રહેલ શુભ કે અશુભ પદાર્થને જણાવે છે, તેમ વક્તાથી પ્રયુક્ત શબ્દ પણ શ્રવણમાર્ગમાં પ્રવેશીને સાચા કે ખૂટા, સમન્વિત કે અસમન્વિત- (સમ્બદ કે અસમ્બદ) સફલ કે નિષ્ફલ, સિદ્ધ કે સાઁચ્ય વસ્તુવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. શબ્દનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ આ જ છે. પરંતુ પ્રદીપથી શબ્દમા એટલી વિશેષતા છે. કે શબ્દ સંકેતની વ્યુત્પત્તિ-જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીને પદાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે પ્રદીપ તેવી અપેક્ષાથી રહિત છે. શબ્દબોધવત્ જે યથાર્થતા કે અયથાર્થતા હોય છે. તે વક્તા પુરુષના રહેલ શુભત કે અશુ- ભતા(પાવિચ્ય કે અપાવિચ્ય)ને અધીન છે અર્થાત્ પુરુષગત શુભ-દોષને અધીન રે. જેમકે—સમ્યગ્દર્શનવાળો અને યત્નિય વક્તા હોય તા-વ્યર્થ-સંકેત શબ્દબોધ ધાય છે અને તેનાથી વિનંદ-સમ્યગ્દર્શનથી રહિત અર્થવિચ વક્તા હોય તો મિથ્યા-બોધે શબ્દબોધ ધાય છે. જે શબ્દબોધના વધાર્યાને કે અવધાર્યાત્વને પણ સ્વાભાવિક જ્ઞાનવાનાં સાધે તો હેતુસર્થીક કરનાર હોય, અને

તેનાથી અન્ય (પ્રામાણિક) પુરુષોએ પ્રયુક્ત વાક્યમાં વ્યભિચાર કે અવ્યભિચારનો નિયમ નહિ રહે.

વળી, પુરુષમાં કરુણાદિ ગુણો અને દ્રેષાદિ દોષો પ્રસિદ્ધ જ છે. હવે જો પુરુષના ગુણોને મીમાંસકો પ્રામાણ્યનું કારણ ન માને તો દોષો પણ અપ્રામાણ્યનું કારણ નહિ બને. પુરુષના ગુણો તો દોષોના પ્રશમન (નાશ)માં જ ચરિતાર્થ છે, તે પ્રામાણ્યનું કારણ નથી બનતા એવું કહેવામાં શ્રોત્રિયો (મીમાંસકો) ને કોશપાન (સોગંદ) જ શરણરૂપ છે. અર્થાત્ એ કથન પ્રમાણુ નથી. ૧૨.

(૫૦) તથા શબ્દોઽપીત્યાદિગથે સમન્વિતે इति સવદ્ધે । असमन्विते इति असम्बद्धे । असाविति शब्द । दोषप्रशमनेत्यादिगथे न भवन्तीत्यथे इति 'यत्ते प्रमाणयन्ति' शेष ॥૧૨॥

(ટિ૦) તથા શબ્દ इत्यादि ॥ समन्विते इति संबद्धे । अस्थेति शब्दस्य । असाविति-शब्द । तन्निरपेक्ष इति सकेत-व्युत्पत्तिनिरपेक्ष । अन्यथेति मिथ्यादर्शिनि अशुचौ पुंसि वक्तरि । अस्या इति शब्दप्रतीतेः ॥૧૨॥

§ ૧ इह यथैवान्तर्बहिर्वा भावराशिः स्वरूपमाविर्भक्तिं तथैव तं शब्देन प्रकाशयतां प्रयोक्तृणां प्रावीण्यमुपजायते । तं च तथाभूतं सप्तमह्नीसमनुगत एव शब्दः प्रतिपादयितुं पटीयानित्याहुः—

सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तमह्नीमनुगच्छति ॥

§૨ सदसन्नित्यानित्यादिसकलैकान्तपक्षविलक्षणानेकान्तात्मके वस्तुनि विधिनिषेध-विकल्पाभ्यां प्रवर्तमानः शब्दः सप्तमह्नीमહ્નીકુર્વાણ एव प्रवर्तत इति भावः ॥૧૩॥

§૧. આ જગતમાં આભ્યન્તર (અહિંસાદિ) અને બાહ્ય (ઘટપટાદિ) પદાર્થોનું જેવું સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપે જ તે પદાર્થોને શબ્દ દ્વારા પ્રગટ કરનાર વક્તાઓ પ્રવીણ બને છે અને તે તે સ્વરૂપવાલા ભાવરાશિને યથાર્થરૂપે પ્રતિપાદન કરવાને સમ્ભંગીનું અનુસરણ કરનાર શબ્દ જ સમર્થ છે—એ વાતનું નિરૂપણ—

सर्वत्र विधि અને નિષેધ દ્વારા શબ્દ પોતાના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે ત્યારે સપ્તભંગીને અનુસરે છે. ૧૩

§૨. સત્ કે અસત્, નિત્ય કે અનિત્ય આદિ સમસ્ત એકાન્ત પક્ષોથી વિલક્ષણ અનેકાન્તસ્વરૂપ પદાર્થમાં વિધિ અને નિષેધરૂપ વિકલ્પો દ્વારા પ્રવર્તમાન શબ્દ સમ્ભંગીને સ્વીકારીને જ પ્રવર્તે છે. ૧૩.

(૫૦) અન્તર્બહિર્વેતિ અન્ત આત્માદિ, વહિર્ઘટાદિ । તમિતિ ભાવરાશિમ્ ॥૧૩॥

(ટિ૦) इह यथेत्यादि ॥ वहिरिति घटादि ॥ तथैवेति तत्स्वरूपमेव ॥ तमिति भावराशिम् । तं चेति भावराशिम् । तथाभूतमिति तथास्वरूप नित्यानित्यस्वभावं सदसत्स्वरूप च ।

सदसन्नित्येति सत् असत् सर्वम्, नित्यमनित्य वा इत्यादि । सकलाः विश्ववर्तिसम-स्तवस्तुवर्तिन एकान्तपक्षास्तद्विलक्षणं स्वरूपं तदेवानेकान्तः स्याद्वादवाद कथंचिदुभयस्व-भावम् । स एवात्मा यस्य वस्तुन तस्मिन् । सप्तमह्नीमिति । स्यादस्त्येव, स्यान्नास्त्येव, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव, स्यादवक्तव्यम्, स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यम्, स्यान्नास्त्येव स्यादवक्त-

व्यम्, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यम् इति सप्तभङ्गीप्रयोगः अस्तिनास्तित्व-
साधने वस्तुनः कर्तव्य. ॥१३॥

अथ सप्तभङ्गीमेव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-
निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्यप्रयोगः सप्तभङ्गी ॥१४॥

§ १ एकत्र जीवादौ वस्तुन्येकैकसत्त्वादिधर्मविषयप्रश्नवशादविरोधेन प्रत्यक्षादि-
वाधापरिहारेण पृथग्भूतयोः समुदितयोश्च विधिनिषेधयोः पर्यालोचनया कृत्वा
स्याच्छब्दलाञ्छितो वक्ष्यमाणैः सप्तभिः प्रकारैर्वचनविन्यासः सप्तभङ्गी विज्ञेया । भज्यन्ते
भिद्यन्तेऽर्था यैस्ते भङ्गा वचनप्रकारास्ततः सप्त भङ्गाः समाहृताः सप्तभङ्गीति कथ्यते ।

नानावस्त्वाश्रयविधिनिषेधकल्पनया सप्तभङ्गीप्रसङ्गनिवर्तनार्थमेकत्र वस्तुनीत्यु-
पन्यस्तम् । एकत्रापि जीवादिवस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्मपर्यालोचनया-
ऽनन्तभङ्गीप्रसक्तिव्यावर्तनार्थमेकैकधर्मपर्यनुयोगवशादित्युपात्तम् ।

§ ३ अनन्तेष्वपि हि धर्मेषु प्रतिधर्म पर्यनुयोगस्य सप्तधैव प्रवर्तमानत्वात्
तत्प्रतिवचनस्यापि सप्तविधत्वमेवोपपन्नमित्येकैकस्मिन् धर्मे एकैकैव सप्तभङ्गी साधी-
यसी । एवं चानन्तधर्मापेक्षया सप्तभङ्गीनामानन्त्यं यदायाति, तदभिमतमेव ।
एतच्चाग्रे सूत्रत एव निर्णेष्यते ।

§ ३ प्रत्यक्षादिविरुद्धसदाथेकान्तविधिप्रतिषेधकल्पनयाऽपि प्रवृत्तस्य वचन-
प्रयोगस्य सप्तभङ्गीत्वानुषङ्गभङ्गार्थमविरोधेनेत्यभिहितम् ।

अवोचाम च—

“या प्रश्नाद्विधिपर्युदासभिद्यया वाधच्युता सप्तधा
धर्मे धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचनाऽनेकार्मके वस्तुनि ।
निर्दोषा निरदेशि देव ! भवता सा सप्तभङ्गी यया
जन्पन् जल्परणाङ्गणे विजयते वादी विषक्षं क्षणान् ॥१॥”

§ ४ इदं च सप्तभङ्गीलक्षणं प्रमाणनयसप्तभङ्ग्योः साधारणमवधारणीयम् ।
विशेषलक्षणं पुनरनयोरेव वक्ष्यते ॥१॥

सप्तभङ्गीनां स्वरूपं निरूपय—

येषु पदार्थिनां शेषे षेऽथ धर्मविषया प्रश्नते शब्दे विशेषेण शशी वृत्ता
वृत्ता न्यधया संभिक्षित विधि न्यते निषेधनी इत्येता इति ‘स्यात्’ पदधी नृत्त
सात प्रधारतो वचनप्रयोग सप्तभङ्गी के. १४.

§૧. જીવાદિ એક પદાર્થમાં સત્ત્વ આદિ કોઈ એક ધર્મવિષયક પ્રશ્નને કારણે, વિરોધ ટાળીને એટલે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની આધાનો પરિહાર કરીને જીવાદિ અથવા સંમિલિત વિધિ અને નિષેધની પર્યાલોચના-કલ્પના કરીને સ્થાત્-પદ્ધતી યુક્ત આગળ કહેવાશે એ રીતે સાત પ્રકારની વચનરચનાને સમ્મલંગી જાણવી. પદાર્થ જેનાથી લેદાય તે ભંગ અર્થાત્ વચનપ્રકાર છે. તેવા સાત-ભંગોનો સમૂહ તે સમ્મલંગી કહેવાય છે.

§૨. ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ વિષે વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી તો સેંકડો ભંગોનો પ્રસંગ થાય તેનું નિવારણ કરવા ‘એક પદાર્થમાં’ એવું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું છે, એમ જાણવું. એક જીવાદિ પદાર્થમાં વિધીયમાન અને નિષિધ્યમાન અનન્ત ધર્મોની કલ્પનાથી અનન્ત ભંગીના પ્રસંગને દૂર કરવા ‘કોઈ એક ધર્મના પ્રશ્નને કારણે’ એવું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું છે, એમ જાણવું. કારણ કે -અનન્ત ધર્મોમાંથી પણ પ્રત્યેક ધર્મમાં સાત પ્રકારના જ પ્રશ્નોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે તે ધર્મના ઉત્તર પણ સાત પ્રકારે જ યુક્તિસંગત થાય છે; માટે પ્રત્યેક ધર્મની એક એક સમ્મલંગી સિદ્ધ થઈ. અને એમ થતાં અનન્તધર્મની અપેક્ષાએ જે અનન્ત સમ્મલંગી થાય છે તે તો ઈષ્ટ જ છે અને આ વિષયમાં સૂત્રકાર પોતે જ સૂત્રદ્વારા નિર્ણય કરશે.

§૩. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ એવા એકાન્ત સત્ અસત્ વિગેરેની વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી પ્રવૃત્ત થયેલ વચનપ્રયોગ સમ્મલંગી રૂપે અમાન્ય છે તે જાણાવવા ‘વિરોધ ટાળીને’ એમ કહ્યું છે. આ જાખતમાં અમે પણ કહ્યું છે કે—

“હે દેવ ! આપે અનેકાન્તાત્મક પદાર્થમાં એકેક ધર્મની અપેક્ષાએ પ્રશ્નના કારણે વિધિ અને નિષેધરૂપ લેદ કરીને આધારહિત જે સાત પ્રકારની વચન રચનાનો—ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો પ્રયોગ કરીને જલ્પ (શાસ્ત્રાર્થ-વાદ) રૂપ રણાંગણમાં વાદી ક્ષણવારમાં પ્રતિવાદીને જીતી લે છે.”

§૪. સમ્મલંગીનું આ લક્ષણ પ્રમાણ સમ્મલંગી અને નયસમ્મલંગી એ બન્નેનું સાધારણ—સામાન્ય લક્ષણ જાણવું અને એ બન્નેનાં વિશેષલક્ષણો તો હવે પછી કહેવાશે.

સારાંશ છે કે દરેક પદાર્થમાં અનન્ત ધર્મ જોવામાં આવે છે, અથવા એમ કહીએ કે અનન્ત ધર્મોનો પિંડ એ જ પદાર્થ કહેવાય છે. આ અનન્ત ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મને લઈને અમુક ધર્મ સત્ છે કે અસત્ છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછે તો એ પ્રશ્નને અનુસારે તે એક ધર્મના વિષયમાં સાત પ્રકારના ઉત્તર દેવા પડશે. દરેક ઉત્તર સાથે ‘સ્થાત્’ (કથંચિત્) શબ્દ જોડેલ હોય છે. કોઈ ઉત્તર વિધિરૂપ હશે કોઈ નિષેધરૂપ હશે અર્થાત્ કોઈ ઉત્તર ‘હા’માં હશે તો કોઈ ‘ના’માં હશે પરન્તુ વિધિ અને નિષેધમાં વિરોધ આવવો ન જોઈએ. આ રીતે વિધિ અને નિષેધ—એકેક લઈને અને મેળવીને સાત ભંગ બને છે. તેથી તે વચનપ્રયોગને સમ્મલંગી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૧૪

(૫૦) અવોચામ ચેતિ પચ્ચાગતિ યા પ્રજ્ઞનાદિત્યાદિપયૌ પર્યુદાસશબ્દેન નિષેધસ્યાસ્ત્યા ।
વાઘચ્યુતે પ્રત્યક્ષાદિવાવચ્યુતા ॥૧૪॥

(५०) या प्रश्नादित्यादि ॥ प्रश्नादिति प्राश्निकानुयोगवशात्, विधिनिषेधभेदेन, पर्युदासस्य नञ्वाचक्रत्वाद् निषेधः । वाधेति प्रत्यक्षादिविद्वसदाद्येकान्तपीडावर्जिता । सप्त-
धेति सप्तप्रकारा । धर्ममिति सदसदाद्यम् नित्यानित्याद्यं वा । अनेकात्मके इति अनेक-
धर्माधारभूने कथंविदपक्षपवित्रिते इति । निरदेशीति निर्दिष्टा । ययेति सप्तभङ्ग्या । जल्पेति
वादसगरचत्वरे । विजयते इति 'वि'पूर्वं 'जि ज्ये' 'वि-पराभ्या जि.' [कान्तन्त्रे पृ० १८४
३ २।४२ सूत्रान्तर्गतम्] इति वचनादात्मनेपदम् ।

प्रमाणेति अनेकान्तात्मकवस्तुग्राहकज्ञानम् । नयेति वस्त्वेकदेशग्राहकं ज्ञानम्, तयोः
सप्तभङ्ग्यौ, तयोः । साधारणमिति समानम् । अनयोरिति प्रमाणनयसप्तभङ्ग्योः ॥१४॥

अथास्यां प्रथमभङ्गोल्लेखं तावद् दर्शयन्ति—

तद्यथा— स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिविकल्पनया प्रथमो भङ्गः ॥१५॥

§ १ स्यादित्यव्ययमनेकान्तावद्योतकं स्यात्कथञ्चित्स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपे-
णास्त्येव सर्वं कुम्भादि, न पुनः परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण । तथाहि कुम्भो द्रव्यतः
पार्थिवत्वेनास्ति, न जलादिरूपत्वेन, क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न कान्यकुब्जादित्वेन;
कालतः शैशिरत्वेन, न वासन्तिकादित्वेन; भावतः श्यामत्वेन, न रक्तत्वादिना ।
अन्यथेतररूपापत्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति ।

§ २ अवधारणं चात्र भङ्गेऽनभिमतार्थव्यावृत्त्यर्थमुपात्तम् । इतरथाऽनभिहित-
तुल्यतैवास्य वाक्यस्य प्रसज्येत, प्रतिनियतस्वार्थानभिधानात् ।

तदुक्तम्—

“वाक्येऽवधारणं तावदनिष्ठार्थनिवृत्तये ।

कर्त्तव्यमन्यथाऽनुक्तसमत्वात् तस्य कुत्रचित्” ॥१॥

§ ३ तथाऽप्यस्त्येव कुम्भ इत्येतावन्मात्रोपादाने कुम्भस्य स्तम्भाद्यस्तित्वेनापि
सर्वप्रकारेणास्तित्वप्राप्तेः प्रतिनियतस्वरूपानुपपत्तिः स्यात्, तत्प्रतिपत्तये स्यादिति
प्रयुज्यते, स्यात्कथञ्चित्स्वद्रव्यादिभिरेवायमस्ति, न परद्रव्यादिभिरपीत्यर्थः । यत्रापि चासौ
न प्रयुज्यते तत्रापि व्यवच्छेदफलैवकारवद् बुद्धिमद्भिः प्रतीयत एव । यदुक्तम्—

“सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात् प्रतीयते ।

यथैवकारोऽयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः” ॥१॥१५॥

सप्तभङ्गीना प्रथम लङ्गने उद्देश्य—

घटादि पदार्थं स्यात् छे न-आ प्रक्षारे विधिनी उद्देशनाथी पर्युदास लङ्ग
छे १५.

इति 'स्यात्' अव्ययमनेकान्तने नञ्वाचक्रत्वाद् छे. स्यात् क्षेत्रे उद्देश्येन स्व-
द्रव्य. स्वक्षेत्र, स्वक्षाल मने स्वलावधी कुम्भादि समस्त पदार्थं विद्यमान छे न,
परन्तु परद्रव्य परक्षेत्र. परक्षाल मने परलावधी विद्यमान तदी न आ प्रक्षारे-

કુંભ દ્રવ્યથી પાર્થિવરૂપે વિદ્યમાન છે પરંતુ જલાદિરૂપે નથી. ક્ષેત્રથી પાટલી પુત્રનો છે પણ કાન્યકુબ્જદિનો નથી. કાળથી શિશિર ઋતુનો છે પરંતુ વસન્તાદિ ઋતુનો નથી. ભાવથી શ્યામ છે પરંતુ રક્તાદિ રૂપે નથી. પરરૂપાદિ વડે પણ અસ્તિત્વ માનવામાં પરરૂપાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી સ્વરૂપાદિની હાનિનો પ્રસંગ આવશે.

૬૨. આ ભંગમાં જે ‘જ’ એવું અવધારણુ છે તે અનભિમત (અનિષ્ટ) ધર્મની નિવૃત્તિ (નિવારણ) માટે છે, એવી નિવૃત્તિ ન માનવામાં કહ્યું ન કહ્યા ધરાધર થઈ જશે. કારણ કે—તે વાક્ય વડે પોતાના નિયત અર્થનું કથન તો થયું નથી. કહ્યું છે કે—વાક્યમાં અવધારણુ અવશ્ય કરવું જોઈએ, અન્યથા એ વાક્ય કોઈક સ્થળે અકથિત સમાન થઈ જશે, એટલે કે કહ્યા છતાં અભિપ્રેત અર્થ પ્રકટ નહિ કરી શકે.

૬૩. ‘જ’કારનું ગ્રહણ કરવા છતાં એટલે કે ‘કુંભ છે જ’ એટલું કહેવામાં આવે અને ‘સ્યાત્’ પદનું ગ્રહણ કરવામાં ન આવે તો કુંભમાં સ્તંભાદિ સર્વ-પ્રકારના અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ થશે, અર્થાત્ કુંભ સર્વપ્રકારે અસ્તિ ધની જશે, અને તેમ થતાં પ્રતિનિયત સ્વરૂપની અનુપપત્તિ થશે એટલે કે—કુંભ કુંભરૂપે નહિ રહે, તેથી પ્રતિનિયત સ્વરૂપના ઓધ માટે સ્યાત્પદનો પ્રયોગ કરવો જરૂરી છે, એટલે કે—આ ઘટાદિ પદાર્થ સ્યાત્ (કથયિત) સ્વદ્રવ્યાદિથી જ ‘છે,’ પરંતુ પરદ્રવ્યાદિથી પણ છે નહિ—આવો અર્થ થશે વળી, જ્યાં પણ આ સ્યાત્પદનો પ્રયોગ ન કરાયો હોય ત્યાં પણ તે વ્યવચ્છેદ કરનાર ‘જ’કારની જેમ બુદ્ધિ-માન્ પુરુષો જાણી જ લે છે. કહ્યું છે કે—“અયોગાદિવ્યવચ્છેદક ‘જ’કારનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ જેમ તજ્જ પુરુષો અર્થાત્ તેને જાણી જ લે છે તેમ પ્રયુક્ત ન હોય તો પણ સ્યાત્કારને તેઓ જાણી લે છે.” ૧૫.

(૫૦) અન્યથેતરરૂપાપસ્યેતિ અન્યથા પરરૂપેનાપ્યસ્તિત્વેડ્ગ્નીક્રિયામાણે ।

સ્યાદિતિ સ્યાચ્છબ્દઃ ॥૧૫॥

(ટિ૦) તથાહિ इत्यादि ॥ अन्यथेति द्रव्यक्षेत्रकालभावानियमे ॥ अनभिमतेति स्वयोग-व्यवस्थापनार्थमित्यर्थः । इतरथेति स्वयोगव्यवस्थापनं विना । वाक्येऽवधारणमित्यादि ॥ समत्वादिति तुल्यत्वात् । तस्येति वाक्यस्य ।

तत्प्रतिपत्तये इति । प्रतिनियतस्वरूपप्रतिपत्तये । अयमिति भावराशिः । असाविति स्याच्छब्द । सोऽप्रयुक्त इति । स इति स्यात्कारशब्द । तज्જैरिति સ્યાત્કારશબ્દજ્ઞૈઃ ॥૧૫॥

अथ द्वितीयमङ्गोल्लेखं ख्यापयन्ति—

स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः ॥१६॥

§ ૧ સ્વદ્રવ્યાદિભિરિવ પરદ્રવ્યાદિભિરપિ વસ્તુનોડસત્વાનિષ્ઠૌ હિ પ્રતિનિયત-સ્વરૂપાભાવાદ્ વસ્તુપ્રતિનિયમવિરોધઃ ।

§ ૨ ન ચાસ્તિત્વૈકાન્તવાદિભિરત્ર નાસ્તિત્વમસિદ્ધમિત્યમિધાનીયમ્ । કથञ्चित્તસ્ય વસ્તુનિ યુક્તિસિદ્ધત્વાત્ સાધનવત્ । નહિ ક્વચિદનિત્યત્વાદૌ માધ્યે સત્વાદિસાધનસ્યા-સ્તિત્વં વિપક્ષે નાસ્તિત્વમન્તરેણોપપન્નમ્, તસ્ય સાધનાભાસત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

§ ૩ અથ યદેવ નિયતં સાધ્યસદ્ભાવેઽસ્તિત્વં તદેવ સાધ્યાભાવે સાધનસ્ય નાસ્તિત્વમભિધીયતે, તત્કથં પ્રતિપેધ્યમ્ ? સ્વરૂપસ્ય પ્રતિપેધ્યત્વાનુપપત્તેઃ, સાધ્યસદ્ભાવે નાસ્તિત્વં તુ, યત્ તત્પ્રતિપેધ્યમ્, તેનાવિનાભાવિત્વે સાધ્યસદ્ભાવાસ્તિત્વસ્ય વ્યાઘાતાત્ તેનૈવ સ્વરૂપેનાસ્તિ નાસ્તિ ચેતિ પ્રતીત્યભાવાદિતિ ચેત્ ।

§ ૪ તદસત્ । एवं हेतोस्त्रिरूपत्वविरोधात्, विपक्षामत्वस्य तात्त्विकस्या-
भावात् । यदि चार्थं भावाभावयोरेकत्वमाचक्षीत; तदा सर्वथा न क्वचित् प्रवर्तेत,
नापि कुतश्चिन्निवर्तेत । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्य भावस्याभावपरिहारेणासम्भवात्, अभा-
वस्य च भावपरिहारेणेति वस्तुनोऽस्तित्वनास्तित्वयो रूपांतरत्वमेष्टव्यम् । तथाचास्तित्वं
नास्तित्वेन प्रतिपेद्येनाविनाभावि सिद्धम् । यथा च प्रतिपेद्यमस्तित्वस्य नास्तित्वं तथा
प्रधानभावतः क्रमार्पितोभयत्वादिधर्मपञ्चकमपि वक्ष्यमाणं लक्षणीयम् ॥१६॥

સમસળીના ખીજા લગનો ઉલ્લેખ-શબ્દ પ્રયોગ બતાવે છે—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ નથી જ એ નિષેધની કલ્પનાથી ખીજા છે. ૧૬

§ ૧. જેમ સ્વરૂપ્યાદિથી વસ્તુમાં અસત્ત્વ નથી, તેમ પરદ્રવ્યાદિથી પણ અસત્ત્વ ન માનવામાં આવે તો પ્રતિનિયતસ્વરૂપનો અભાવ ઘટાથી વસ્તુના પ્રતિ-
નિયમનો વિરોધ આવશે, અર્થાત્ પરદ્રવ્યથી અસત્ છે માટે જ વસ્તુનું એક
નિયત સ્વરૂપ બને છે.

§ ૨. એકાન્ત અસ્તિત્વવાદીઓએ તેમાં નાસ્તિત્વ અસિદ્ધ છે, એમ કહેવું ન
જોઈ એ. કારણ કે હેતુની જેમ વસ્તુમાં કથંચિત્ નાસ્તિત્વ પણ યુક્તિસિદ્ધ છે.
અનિત્યત્વાદિ સાધ્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં સિદ્ધ કરવું હોય ત્યારે સત્ત્વાદિ હેતુનું
અસ્તિત્વ વિપક્ષમાં નાસ્તિત્વ વિના યુક્તિસંગત થઈ શકતું નથી, અન્યથા તે
હેત્વાભાસ બની જશે, અર્થાત્ સત્ત્વાદિ હેતુનું પક્ષ અને સપક્ષમાં જેમ
અસ્તિત્વ છે તેમ વિપક્ષમાં નાસ્તિત્વ ન માનવામાં આવે તો તે હેત્વાભાસ
બની જશે.

§ ૩ શંકા—સાધ્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે સાધનનું જે નિયમપૂર્વક અસ્તિત્વ
છે, તે જ સાધ્યના અભાવમાં નાસ્તિત્વ કહેવાય છે તો આ પ્રકારનું નાસ્તિત્વ
સ્વયં અસ્તિત્વરૂપ હોઈ કઈ રીતે પ્રતિપેધ્ય હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેનો પ્રતિપેધ્ય
ન થઈ શકે કારણ કે સ્વરૂપ પ્રતિપેધ્ય બનતું નથી અર્થાત્ સ્વરૂપનો નિયમ
થઈ શકતો નથી પરંતુ સાધ્યના સહાયમાં જે નાસ્તિત્વ છે તે તો પ્રતિપેધ્ય છે,
એટલે તે પ્રતિપેધ્યરૂપ નાસ્તિત્વ સાથે સાધ્યના સહાયમાં કહેલ અસ્તિત્વનો
આવિનાભાવ બાધિત છે. કારણ કે જે સ્વરૂપથી અસ્તિત્વ છે, તે જ સ્વરૂપથી
નાસ્તિત્વ છે એવી પ્રતીતિ પડી નથી.

§ ૪. સમાધાન—આ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે જેમ સત્ત્વામાં હેતુની ત્રિ-
પતા (નિરૂપણ) માં વિરોધ સ્વરૂપો, કારણ કે હેતુનું વિપક્ષસ્ત્વ હોવાથી, નાસ્તિત્વ
નારે બને વળી જે અસ્તિત્વને નાસ્તિત્વ સહાય-વેદાન્તના અભાવ અને અભાવ

उलयने ष्येकस्वरूप कडे तो ते सर्वथा कथांथ प्रवृत्त नडि थाय अने कथांथथी निवृत्त पणु नडि थाय. कारणे के-प्रवृत्ति अने निवृत्तिना विषयरूप लावनेो अलावना परिहारथी अने अलावनेो लावना परिहारथी कथांथ पणु संलव नथी. वस्तुमां अस्तित्व अने नास्तित्व अनेने लिन्न लिन्नमानवा जेथ अये. अने अयेम थतां प्रतिषेध्य नास्तित्वनुं अस्तित्व अविनाभावि सिद्ध थयु अने जेम प्रतिषेध्य नास्तित्वनुं अविनाभाविरूपे अस्तित्व सिद्ध छे; तेम हुवे पछी कडेवातुं प्रधानल वथी कुमनी अपेक्षाये उलयत्वादि धर्मपथकनुं पणु अविनाभावि सिद्ध छे, अयेम जणुबुं. १६.

(प०) अथ^१ यदेवेत्यादिगद्ये तदिति नास्तित्वम् । कथं प्रतिषेध्यमिति स्वरूप हि तत् । स्वरूपस्येति अस्तित्वनास्तित्वलक्षणस्य । तेनेति प्रतिषेध्येन नास्तित्वेन^२ । अविनाभावित्वे इति जैनाभिमतम् ।

तदसदित्यादि जैनो वक्ति । अयमिति पूर्वोपन्यस्तवादी । निवर्त्ततेत्यतोऽग्रे 'यत्.' इति गम्यम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्येत्यादिगद्ये भावस्येति प्रवृत्तिविषयस्य । अभावस्येति निवृत्तिविषयस्य । असम्भवादिति ऐक्यात् तयो । अभावस्य च भावपरिहारेणेत्यतोऽग्रे 'असम्भवात्' इति योज्यम् । अथ च प्रवर्त्तते निवर्त्तते चेति समग्रवाक्यार्थः । रूपांतरत्वमेष्टमिति न पुनरैक्यम् । अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्ती न सम्भवतः । तथा चेत्यादिना तत्त्वमाह । अविनाभावि सिद्धमिति न पुनरैक्यं तयो । अस्तित्वस्येति अस्तित्वस्य नास्तित्वं प्रतिषेध्यम् इति योगः । यथा द्वितीयभङ्गे अस्तित्वस्य प्रतिषेध्यं नास्तित्वं प्राधान्येनाभवदिति वाच्यार्थः । क्रमार्पितोभयत्वादीत्यादि क्रमार्पितोभयत्वाख्यस्तृतीयो भङ्गः । लक्षणीयमिति अस्तित्वस्येव ॥१६॥

(टि०) स्वद्रव्यादिभिरित्यादि ॥ यथा स्वकीयद्रव्यक्षेत्रकालभावैर्वस्तुनोऽसत्त्वमनिष्टं तथा यदि परद्रव्यादिभिरपि असत्त्वमनिष्टम् प्रतिनियतस्वरूपत्व तत्र न स्यात् । अत एव विरोधः संभवी ।

अत्रेति वस्तुनि । तस्येति अनित्यत्वस्य । साधनवदिति हेतुवत् । विपक्षे नास्तित्ववर्जितस्यास्तित्वस्य ।

तदिति नास्तित्वम् । स्वरूपस्येति अस्तित्वस्य । यतोऽस्तित्वमेव नास्तित्वम् यतो न घटत्वरूपं घटेनैव निषिध्यते । साध्यसद्भावे इति । साध्यसद्भावे नास्तित्वं यत् तेनास्तित्वेन सहाविनाभावित्वेनास्तित्वमिति हेतोः । तेनेति नास्तित्वेन । तेनैवेति येनैव स्वरूपेणास्तित्वं न तेनैव नास्तित्वम् । एकस्वरूपे उभयोरस्तित्व-नास्तित्वयोः प्रतीत्यनुपपत्तेः । यदि चायमिति । अस्तित्वैकान्तवादी । यथा चेति नास्तित्वमिति अविनाभावि ॥१६॥

अथ तृतीयं भङ्गमुल्लेखतो व्यक्तीकुर्वन्ति-

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः ॥१७॥

§ १ सर्वमिति पूर्वमूत्रादिहोत्तरत्र चानुवर्त्तनीयम् । ततोऽयमर्थः । क्रमार्पितस्वरूपद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया क्रमार्पिताभ्यामस्तित्वनास्तित्वाभ्यां विशेषितं सर्वं कुम्भादि वस्तु स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेत्युल्लेखेन वक्तव्यमिति ॥१७॥

સમભંગીના ત્રીજા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ કથયિત છે જ અને કથયિત નથી. જ એ રીતે ક્રમિક વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી ત્રીજો ભંગ છે ૧૭.

હદાર્ની ચતુર્થમજ્જોલ્લેખમાવિર્ભવયન્તિ—

સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ યુગપદ્વિધિનિષેધકલ્પનયા ચતુર્થઃ ॥૧૮॥

§ ૧ દ્વાભ્યામસ્તિત્વનાસ્તિત્વાસ્વધર્માભ્યાં યુગપત્પ્રધાનતયાઽર્પિતાભ્યામેકસ્ય વસ્તુ નોઽભિધિસ્યાયાં તાદૃશસ્ય શબ્દસ્યાસંભવાદવક્તવ્યં જીવાદિ વસ્તિવતિ । તથાહિ—
સદસત્ત્વગુણદ્વયં યુગપદેકત્ર સદિત્યભિધાનેન વક્તુમશક્યમ્ । તસ્યાસત્ત્વપ્રતિપાદના-
સમર્થત્વાત્ । તથૈવાસદિત્યભિધાનેન ન તદ્વક્તું શક્યમ્ । તસ્ય સત્ત્વપ્રત્યાયને સામર્થ્યા-
ભાવાત્ । સાઙ્કેતિકમેકં પદં તદભિધાતું સમર્થમિત્યપિ ન સત્યમ્ । તસ્યાપિ ક્રમે-
નાર્થદ્વયપ્રત્યાયને સામર્થ્યોપપત્તે. । શતૃશાનચૌ સદિતિ શતૃશાનચોઃ સઙ્કેતિતસચ્છ-
વ્દવત્ । દ્વન્દ્વવૃત્તિપદં તયોઃ સકૃદભિધાયકમિત્યપ્યનેનાપાસ્તમ્ । સદસત્ત્વે ઇત્યાદિ
પદસ્ય ક્રમેણ ધર્મદ્વયપ્રત્યાયને સમર્થત્વાત્ । કર્મધારયાદિવૃત્તિપદમપિ ન તયોરભિ-
ધાયકં તત્ત एव वाक्यं તયોરભિધાયકમનેનૈવાપાસ્તમિતિ સકલવાચકરહિતત્વાદ-
વક્તવ્યં વસ્તુ યુગપત્ સદસત્ત્વાભ્યાં પ્રધાનભાવાર્પિતાભ્યામાક્રાન્તં વ્યવતિષ્ઠતે ।

§ ૨ અયં ચ મજ્જઃ કૈશ્ચિત્ તૃતીયમજ્જસ્થાને પઠ્યતે, તૃતીયશ્ચૈતસ્ય સ્થાને ।
ન ચૈવમપિ કશ્ચિદ્દોષઃ, અર્થવિશેષસ્યામાવાત્ ॥૧૮॥

આ સૂત્રમાં અને ભંગના પ્રતિપાદક હુવે પછીના સૂત્રોમાંથી પૂર્વ સૂત્રમાં
'સર્વ' પદની અનુવૃત્તિ કરી લેવી તેથી કરીને આ અર્થ થયો—ક્રમથી અર્પિત
સ્વપરદ્રવ્યાદિ અતુષ્ટયની અપેક્ષાએ ક્રમોપરિત અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ધર્મયુક્ત
ક્રમોપરિત સર્વ વસ્તુ સ્યાત છે જ, અને સ્યાત નથી જ. ૧૭.

સમભંગીના ચોથા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત અવકલતવ્ય જ છે. આ રીતે યુગપત્ (એકી
સાથે) વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી આ ચોથો ભંગ છે ૧૮.

યુગપત પ્રધાન સ્વરૂપે વિવક્ષિત અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એ બંને ધર્મ
દ્વારા એક વસ્તુને કહેવાની ઈચ્છા હોય ત્યારે કોઈ શબ્દ નથી કે જે પૂર્વોક્ત
બંને ધર્મોથી યુક્ત પદાર્થને કહી શકે. માટે ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત
અવકલતવ્ય જ છે, તે આ પ્રમાણે—

સત્ત્વ અને અસત્ત્વરૂપ બંને યુગો—(ધર્મો) એક સાથે એકી વસ્તુને 'સત્ત્વ'
શબ્દથી કહી શકાતા નથી. કારણ કે—'સત્ત્વ' શબ્દ અસત્ત્વનું પ્રતિપાદન ક્રિયાત્

કરવાને અસમર્થ છે, તેવી જ રીતે 'અસત્' શબ્દથી પણ કથન થઈ શકતું નથી કારણ કે—અસત્ શબ્દ સત્વતું પ્રતિપાદન કરવાને અસમર્થ છે. અર્થાત્ 'સત્' શબ્દ જેમ બન્ને ધર્મોને એકી સાથે કહી શકતો નથી તેમ 'અસત્' શબ્દ પણ બન્ને ધર્મોને એકી સાથે કહી શકતો નથી. સંકેતિત કોઈ એક શબ્દ તે બન્ને ધર્મોને એકી સાથે કહેવા સમર્થ થશે, એમ પણ નથી, જેમકે “શત્-શાનચૌ સત્” (૩. ૪ ૧૨૪ પાણિનિ)સૂત્રથી શત્ અને શાનચ્ પ્રત્યયના અર્થમાં સંકેતિત 'સત્' શબ્દ શત્ અને શાનચ્ એ બન્નેનું ક્રમથી જ પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ યુગપત્ પ્રતિપાદન કરતો નથી. દ્વન્દ્વ સમાસથી બનેલ પદ(શબ્દ) એકી સમયે આ બન્ને ધર્મોને કહી શકશે એ કથન પણ ઉપરોક્ત કથનથી ખંડિત થઈ ગયેલું બાણુવું. કારણ કે 'સદસત્' આદિ સમસ્ત પદો પણ અનુક્રમે જ બન્ને ધર્મોને જણાવવાને સમર્થ છે. કર્મધારય વિગેરે સમાસથી બનેલ પદ પણ તે બન્ને ધર્મોનું એકી સમયે એક જ સ્થળે અભિધાયક થઈ શકતું નથી. તેવી જ રીતે વાક્ય પણ તે બન્ને ધર્મોનું એક સાથે યોગ્ય છે એવું કથન પણ ઉપરોક્ત કથનથી ખંડિત થઈ ગયેલ બાણુવું. માટે પ્રધાનભાવે વિવક્ષિત સત્વ અને અસત્વ ધર્મથી યુક્ત વસ્તુ સર્વ પ્રકારના વાક્યથી રહિત હોવાથી 'અવકતવ્ય' જ છે એ સિદ્ધ થયું.

§૨. આ ભંગને કોઈ ત્રીજા ભંગના સ્થાને અને ત્રીજાને આ ભંગના સ્થાને કહે છે. તેમાં કોઈ ભતનો અર્થભેદ નથી માટે તેમાં દોષ નથી. ૧૮

(૫૦) તથાહિ સદસત્ત્વગુણદ્વયમિત્યાદિગચે एकत्रेति एकत्र वस्तुनि । तदिति सदसत्त्व-गुणद्वयम् । साङ्केतिकमित्यादि पर. । तदभिधातुमिति सदसत्त्वगुणद्वयं वक्तुम् । तस्यापीति साङ्केतिकपदस्यापि । “शतृशानचौ”[૩।૨।૧૨૪]इति पाणिनिसूत्रम् । शतृ-शानचोरिति-शतृ-शानचोर्विषये । अनेनेति वक्ष्यमाणप्रकारेण । अपास्तमित्यतोऽग्रे 'यत' इति गम्यम् । सदसत्त्वे इत्यादि । पदस्येत्यादि काक्वा व्याख्या । तत एवेति क्रमेण धर्मद्वयप्रत्यायने समर्थत्वादेव । अनेनेति पूर्वोक्तप्रकारेण ।

कैश्चिदिति गन्धहस्तिप्रभृतिभिः ॥१८॥

(ટિ૦) તથાહિ-સદિત્યાદિ ॥ તસ્યેતિ સત્ત્વસ્ય । તસ્યેતિ અસત્ત્વસ્ય ॥ તદિતિ ગુણદ્વયમ્ । તસ્યાપીતિ સાકેતિકપદસ્યાપિ । દ્વન્દ્વવૃત્તીતિ સદસદ્વૃપં પદમ્ । તયોરિતિ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વયોઃ । તત એવેતિ સદસત્ત્વે ઇત્યાદિપદસ્ય ક્રમેણ ધર્મદ્વયપ્રત્યાયને સમર્થત્વાદેવ । વાક્યમિતિ પદ-સમૂહાત્મકમ્ । તયોરિતિ સદસતો. ॥૧૮.॥

अथ पञ्चमभङ्गोल्लेखमुपदर्शयन्ति-

स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया
च पञ्चमः ॥१९॥

§૧ સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયાઽસ્તિત્વે સત્યસ્તિત્વનાસ્તિત્વામ્યાં સહ વક્તુમશક્યં સર્વ વસ્તુ । તતઃ સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેત્યેવં પञ्चमभङ्गेनोपदर्शयत् इति ॥१९॥

સમભંગીના પાંચમા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ છે જ, સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે, એ રીતે વિધિની કલ્પના અને યુગપત્વિધિનિષેધની કલ્પનાથી આ પાંચમો ભંગ જાણવો. ૧૯.

§૧ સમસ્ત વસ્તુનું સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ છતાં તે અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દો વડે યુગપત્ કહી શકાતી નથી, માટે સ્યાત્ છે જ અને સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે. આવા પ્રકારના પાંચમા ભંગથી તેનું નિરૂપણ થાય છે. ૧૯

અથ ષષ્ઠમઙ્ગોલ્લેખં પ્રકટયન્તિ—

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्प-
नया च षष्ठः ॥२०॥

§ ૧ પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા નાસ્તિત્વે સત્યસ્તિત્વનાસ્તિત્વાભ્યાં યૌગપદ્ધેન પ્રતિપાદયિતુમશક્યં સમસ્તં વસ્તુ । તતઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેત્યેવં ષષ્ઠ-મઙ્ગેન પ્રકાશ્યતે ॥૨૦॥

સમભંગીના છઠ્ઠા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ નથી જ અને સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે. એ રીતે નિષેધની કલ્પના અને યુગપત્ વિધિનિષેધની કલ્પનાથી આ છઠ્ઠો ભંગ જાણવો. ૨૦.

§૧, સમસ્ત વસ્તુનું પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છતાં તે અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દોથી એકી સાથે કહી શકાતી નથી માટે સ્યાત્ નથી જ અને સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે આવા પ્રકારના છઠ્ઠા ભંગથી તેનું પ્રકાશન થાય છે. ૨૦.

સંપ્રતિ સત્તમમઙ્ગમુલ્લિખન્તિ—

स्यादरत्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्प-
नया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तम इति ॥२१॥

§ ૧ દત્તિચન્દ્ર સત્તમઙ્ગીસમાખ્યર્થઃ । સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયાઽસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વયો. સતોરસ્તિત્વનાસ્તિત્વાભ્યાં સમસમયમભિધાતુમશક્યમન્વિઠં વન્તુ તન પદ્મનેન મઙ્ગેનોપલક્ષ્યંતે ॥૨૧॥

સમભંગીના સાતમા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ છે જ, સ્યાત્ નથી જ અને સ્યાત્ અવ-કતવ્ય જ છે. એ રીતે સમથી વિધિ-નિષેધની કલ્પના અને યુગપત્ વિધિનિષે-ધની કલ્પનાથી આ સાતમા ભંગ જાણવો. ૨૧.

૨૧ સત્તમમઙ્ગી સત્તમમઙ્ગી પ્રકારની સમાપ્તિ માટે છે. સમસ્ત

વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વથી યુક્ત અને પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વથી યુક્ત છે. છતાં તેનું અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દ દ્વારા સમ-સમયે કથન થઈ શકતું નથી માટે સ્વાત્ છે જ, સ્વાત્ નથી જ, સ્વાત્ અવકતવ્ય જ છે, આ સાતમા ભંગ દ્વારા તેનું ઉપદર્શન થાય છે. ૨૧.

(૫૦) સમસમયમિતિ સમકાલમ્ ॥૨૧॥

અથાસ્યામેવ સપ્તમહ્નચામેઘાન્તવિકલ્પાન્નિરાચિકીર્ણવઃ સૂત્રાણ્યાહુઃ—

વિધિપ્રધાન એવ ધ્વનિરિતિ ન સાધુ ॥૨૨॥

પ્રાધાન્યેન વિધિમેવ શબ્દોઽભિધત્તે ઇતિ ન યુક્તમ્ ॥૨૨॥

અત્ર હેતુમાહુઃ—

નિષેધસ્ય તસ્માદપ્રતિપત્તિપ્રસક્તેઃ ॥૨૩॥

§ ૧ તસ્માદિતિ શબ્દાત્ ॥૨૩॥

આશઙ્કાન્તરં નિરસ્યન્તિ—

અપ્રાધાન્યેનૈવ ધ્વનિસ્તમભિધત્તે ઇત્યપ્યસારમ્ ॥૨૪॥

§ ૧ તમિતિ નિષેધમ્ ॥૨૪॥

અત્ર હેતુમાચક્ષતે—

ક્વચિત્ કદાચિત્ કથન્નિત્ પ્રાધાન્યેનાપ્રતિપન્નસ્ય તસ્યાપ્રાધાન્યાનુપ-
પત્તેઃ ॥૨૫॥

§ ૧ ન સ્વલ્લ મુખ્યતઃ સ્વરૂપેનાપ્રતિપન્નં વસ્તુ ક્વચિદપ્રધાનભાવમનુભવ-
તીતિ ॥૨૫॥

આ સમભંગીમાં એકાન્ત વિકલ્પોનું નિરાકરણ—

ધ્વનિ-શબ્દ મુખ્યપણે વિધિનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, એ કથન યુક્તિ-સંગત નથી, ૨૨.

§૧. શબ્દ પ્રધાનરૂપે વિધિનું જ કથન કરે છે, એ યુક્તિયુક્ત નથી. ૨૨
એ વિષે હેતુનું કથન—

કારણ કે-તો પછી શબ્દથી નિષેધનો ઓધ થશે નહિ. ૨૩.

§૧. સૂત્રગત તસ્માત્ પદનો અર્થ શબ્દથી એમ છે. ૨૩.

એ જ વિષયમાં બીજી શકાનું નિરસન—

શબ્દ નિષેધને ગૌણરૂપે જ કહે છે. એ કથન પણ યોગ્ય નથી. ૨૪.

§૧ સૂત્રગત તમ્ પદનો અર્થ નિષેધ છે. ૨૪.

એ વિષે હેતુનું કથન—

કારણ કે-કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ વખતે, કોઈ પણ રીતે મુખ્યરૂપે નિષેધ ન જણાયો હોય તો તે અન્યત્ર ગૌણરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ૨૫.

§૧. મુખ્ય સ્વરૂપે અજ્ઞાત વસ્તુ કદી પણ ગૌણભાવને અનુભવતી નથી. ૨૫.

इत्थं प्रथममङ्गैकान्तं निरस्येदानीं द्वितीयमङ्गैकान्तनिरासमतिदिशन्ति—
निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् ॥२६॥
व्यक्तम् ॥२६॥

अथ तृतीयमङ्गैकान्तं पराकुर्वन्ति—

क्रमादुभयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः ॥२७॥

अयमिति शब्दः ॥२७॥

एतदुपपादयन्ति—

अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्यवाध्यमानत्वात् ॥२८॥

§१ प्रथमद्वितीयमङ्गगतैकैकप्रधानत्वप्रतीतेरप्यवाधितत्वान्न तृतीयमङ्गैकान्ताभ्युपगमः
श्रेयान् ॥२८॥

उपर मुञ्ज पडेला लंगना ओझान्तनुं निरसन करीने णील लंगना
ओझान्तना निरसननी ललाभणु—

शब्द प्रधानरूपे निषेधेनो ङ वाचक छे आ कथन पणु पूर्वोक्त न्यायशी
अङ्कित थर्ष गयेल छे. २६.

त्रीज लंगना ओझान्तनुं निराकरणु—

शब्द अनुकमे विधि अने निषेध अन्तेनो ङ प्रधानरूपे वाचक छे, ओ
कथन पणु समीचीन नथी. २७.

§१. सूत्रमां 'अयम्' थी शब्द समञ्जो. २७.

ओ विषेनुं समर्थन—

कारणु के-शब्द मात्र विधि के मात्र निषेधेनो पणु प्रधानरूपे वाचक
छे, ओ रीते थतो अनुभव आधित (ओरो) नथी. २८.

§१. प्रथम लंग अने णील लंग-ओ प्रत्येकनी प्राधान्यता आधित थया
विना ङ ज्ञात थाय छे, माटे ओझान्त त्रीज लंगनेो स्वीकार अयच्छर नथी. २८.

अथ चतुर्थमङ्गैकान्तपराभावाय प्राहुः—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरस्रम् ॥२९॥

§१ रयादवक्तव्यमेवेति चतुर्थमङ्गैकान्तो न श्रेयानिचर्षः ॥२९॥

वृत्त इत्याहुः—

तस्यावक्तव्यमन्वदेनाप्यवाच्यत्वप्रमदान् ॥३०॥

योधा लंगना ओझान्तनु निराकरणु—

शब्द अप्री साथे विधि अने निषेधरूप पदार्थेनो अवाचक ङ छे-आम
ओलहुं ते उचित नथी २९.

§१ चतुर्थ इधामित्, अयच्छर न छे-मा के. लंगनेो ओझान्त थ, अय-
च्छर नथी. २९.

योथा लंगना ऐकान्तनी अनुचिततानुं कारणु—

कारणु के-अेषुं मानवाभां पदार्थं अव्यक्तव्य शब्दधी पणु वाच्य षनी
शकशे नहि. ३०.

अथ पञ्चमभङ्गैकान्तमपास्यन्ति—

विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्ये-
कान्तोऽपि न कान्तः ॥३१॥

अत्र निमित्तमाहुः—

निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य
प्रतीयमानत्वात् ॥३२॥

§१ निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकत्वेन सह विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचकत्वेन च
शब्दः षष्ठभङ्गे प्रतीयते यतः, ततः पञ्चमभङ्गैकान्तोऽपि न श्रेयान् ॥३२॥

षष्ठभङ्गैकान्तमपाकुर्वन्ति—

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्य-
प्यवधारणं न रमणीयम् ॥३३॥

अत्र हेतुमुपदर्शयन्ति—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥३४॥

§१ आद्यभङ्गादिषु विध्यादिप्रधानतयाऽपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥३४॥

अथ सप्तमभङ्गैकान्तमपाकुर्वन्ति—

क्रमाक्रमाभ्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकश्चावाचकश्च ध्वनिर्नान्यथेत्यपि
मिथ्या ॥३५॥

अत्र बीजमाख्यान्ति—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धेः ॥३६॥

पांचमा लंगना ऐकान्तनुं निराकरणु—

शब्द विधिः अर्थानां वाचक छतां युगपत् विधि-निषेधात्मक पदार्थानां
अवाचक छे-अर्थात् शब्द पांचमा लंगना वाचक छे अेषुं ऐकान्ते मानपुं
ते प्रशस्य नथी. ३१.

ऐकान्त पांचमा लंगनी अनुचिततानुं कारणु—

कारणु के शब्द निषेधात्मक अर्थानां वाचक अने युगपद्विधिनिषेधात्मक
अर्थानां अवाचक तरीके प्रतीत थाय छे उर.

§१ कारणु के निषेधात्मक अर्थानां वाचक तरीके अने विधिनिषेधात्मक (उभय-
स्वूप) अर्थानां अवाचक तरीके शब्द छटा लंगनां प्रतीत थाय छे माटे पांचमा
लंगना ऐकान्त श्रेयस्कर नथी. उर.

છટ્ટા ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ નિષેધરૂપ પદાર્થનો વાચક છતાં યુગપત્ વિધિનિષેધાત્મક પદાર્થનો અવાચક જ છે—અર્થાત્ શબ્દ છટ્ટા ભંગનો જ વાચક છે એવો એકાન્ત નિર્ણય પ્રશંસનીય નથી. ૩૩

તેનું કારણ—

કારણ કે—અન્ય પ્રકારે પણ પદાર્થના વાચક તરીકે શબ્દ અનુભવાય છે ૩૪ ડુ૧. પ્રથમ વગેરે ભંગોમાં વિધિ આદિમાં પણ પ્રધાનપણે શબ્દ પ્રતીત થાય છે, આ સૂત્રનો અર્થ છે. ૩૪.

સાતમાં ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ ક્રમથી ઉભયાત્મક પદાર્થનો વાચક, અને યુગપત્ ઉભયાત્મક પદાર્થનો અવાચક જ છે, પરંતુ ખીજા કોઈ પ્રકારે પદાર્થનો વાચક નથી એ માન્યતા પણ ખોટી છે. ૩૫.

તેનું કારણ—

કારણ કે—માત્ર વિધિ આદિના પ્રધાનરૂપે પણ વાચક તરીકે શબ્દ પ્રતીત થાય છે. ૩૬.

(ટિ.) અથ સપ્તમમહ્નૈકાન્તેત્યાદિ ॥ અવાચકૃત્ત્વેતિ ક્રમાક્રમાન્યામ્ ॥૩૫॥

વીજમિતિ હેતુમ્ ॥૩૬॥

§ ૧ તન્વેકસ્મિન્ જીવાદૌ વસ્તુન્યનન્તાનાં વિધીયમાનનિષિધ્યમાનાનાં ધર્માના-મહ્નીકરણાદનન્તા એવ વચનમાર્ગાઃ સ્યાદ્વાદિનાં ભવેયુઃ, વાચ્યેયતાઽઽયત્તવાદ્ વાચ-કેયતાયાઃ; તતો વિરુદ્ધૈવ સપ્તમહ્નીતિ ત્રુવાણં નિરસ્યન્તિ ---

એકત્ર વસ્તુનિ વિધીયમાનનિષિધ્યમાનાતન્તધર્માભ્યુપગમેનાતન્તમહ્નીપ્રસન્ના-દસદ્ગતૈવ સપ્તમહ્નીતિ ન ચેતસિ નિથેયમ્ ॥૩૭॥

અત્ર હેતુમાહુઃ —

વિધિનિષેધપ્રકારાપેક્ષયા પ્રતિપર્યાયં વસ્તુન્યનન્તાનામપિ સપ્તમહ્નીનામેવ સંભવાત્ ॥૩૮॥

૧૧ પદ્યકે પર્યાયમાશ્રિય વસ્તુનિ વિધિનિષેધવિકરણન્યાં વ્યગતન્વન્યાનાં ભવેત્તે મહ્ની સમ્યક્તિ. ન પુનઃનન્તા. । તદ્ગમનન્તમહ્નીપ્રસન્નાદન્તત્ત્વં સપ્તમહ્નીનામ્ સમુદાયતે । ॥૩૮॥

૩૭. એક છુવાનિ પદાર્થમાં વિધીયમાન અને નિષિધ્યમાન એવાં ધર્મોં. સ્વીકાર્યની સ્વ.હાર્ત્ત્વેતિ નન્તાં વ્યગતમ્ પોત્તી પ્રતિ પદ્ય કારણ કે—વ્યગત્તી ધર્મના પર્યાયો. વ્યગત્તી પદ્યનાં ન ખીજા દી.વ છે. તદ્ગત્તે સપ્તમહ્નીનામ્ સમ્યક્તિ. વ્યગત્તિહુત્તે પે. સે.હુ પે.વત્ત.ક વાતેત્ત નિર.કમ્—

જીવાદિ પ્રત્યેક વસ્તુમાં વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ અનન્તધર્મોનો સ્વીકાર કરેલ છે માટે અનન્તભંગીનો પ્રસંગ આવશે તેથી કરીને સપ્તભંગી અસંગત છે, એવું (કોઈએ) મનમાં વિચારવું નહિ. ૩૭.

તેમાં હેતુ—

કારણ કે વિધિ-નિષેધના પ્રકારોની અપેક્ષાએ એક એક પર્યાય (ધર્મ)ને લઈને વસ્તુમાં અનન્ત સપ્તભંગીઓ થઈ શકે છે. ૩૮.

§૧. વસ્તુ(પદાર્થ)માં એક એક પર્યાય(ધર્મ)ની અપેક્ષાએ તેના એકેક અને સંમિલિત એવા વિધિ અને નિષેધના વિકલ્પો—લેદો માત્ર સાત ભંગરૂપે જ થાય છે પણ અનન્ત થતા નથી. તો પછી અનન્ત ભંગીના પ્રસંગને કારણે સપ્તભંગીને અસંગત કઈ રીતે કહી શકાય ?

સારાંશ છે કે શંકાકારનું કહેવું છે કે-જૈનો એક વસ્તુમાં અનન્ત ધર્મો માને છે, માટે તેઓએ સપ્તભંગીને બદલે અનન્તભંગીને માનવી જોઈએ, તેનો ઉત્તર એ આપવામાં આવ્યો છે-કે એક વસ્તુમાં અનન્તધર્મ છે અને એક ધર્મને લઈને એક એક સપ્તભંગી બને છે માટે અનન્ત ધર્મોની અનન્ત સપ્તભંગીઓ થશે, આમ જૈનોએ અનન્ત સપ્તભંગીનો સ્વીકાર કરેલ છે, પણ અનન્ત ભંગોનો નહિ. ૩૮.

કુતઃ સપ્તૈવ મજ્ઞાઃ સંભવન્તીત્યાહુઃ—

પ્રતિપર્યાયં પ્રતિપાદ્યપર્યનુયોગાનાં સપ્તાનામેવ સંભવાત્ ॥૩૯॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥૪૦॥

अथ सप्तविधतज्जिज्ञासानियमे निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥૪૧॥

§૧ તસ્યા અપોતિ પ્રતિપાદ્યજિજ્ઞાસાયાઃ । તત્સંદેહસમુત્પાદાદિતિ પ્રતિપાદ્યસંશય-સમુત્પત્તેઃ ॥૪૧॥

સાત જ ભંગ કેમ થઈ શકે તેનું સમાધાન—

પ્રતિપર્યાય-એક એક ધર્મની અપેક્ષાએ શિષ્યના સાત જ પ્રશ્નો થઈ શકે છે, માટે સાત ભંગ થાય છે ૩૯.

સાત પ્રકારના પ્રશ્નો થવાનું કારણ—

તે (પ્રશ્નો) પણ સાત એટલા માટે છે કે તેને સાત જ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે. ૪૦.

સાત પ્રકારે જિજ્ઞાસા થવાનું કારણ—

સાત જ પ્રકારની 'તે' (જિજ્ઞાસા) એટલા માટે છે કે તેને સાત જ સદેહ ઉત્પન્ન થાય છે ૪૧.

६९ मूषमां 'तस्याः' शब्देनो मन्त्रे शिष्यत्वे निरुद्धत्वे, अने सप्तमङ्गी
'तत्सदेहसन्तुपादान्'—ने मन्त्रे शिष्यत्वं अङ्गीकृतं कर्तव्यं मन्त्रे मन्त्रे १२.

सदेहानि सप्तमङ्गी वरुणम्—

तस्यापि सप्तमङ्गारत्ननिधनः स्वर्गोत्तरवस्तुधर्माणां सप्तविधसप्त
वोन्मैः ॥१२॥

६९ तस्य प्रतिपादानसदेहान् । स्वर्गोत्तरवस्तुधर्माणां सदेहविधोऽत्रानामस्ति-
त्वादित्तुप्यायाणान् ॥१२॥

सात प्रशरना सदेहं धर्मं उरुधु—

सदेहना विषयभूत वस्तुना धर्मो सात प्रशरना अ होवाधी सदेह सात
अ थाय छे. ४२.

६९ मूषमां 'तस्य' शब्दे शिष्यत्वं सदेहना, अने 'स्वर्गोत्तरवस्तुधर्माणां'
शब्दे 'सदेहना विषयभूत वस्तुना धर्मो सात प्रशरना'—शब्दो मन्त्रे छे १२.

इयं सप्तमङ्गी किं सत्त्वादेरवस्था, विकलादेरवस्था वेदार्थिकां पराहु मिति—

इयं सप्तमङ्गी प्रतिभङ्गं सत्त्वादेरवस्था विकलादेरवस्था च ॥१३॥

६९ एकैको मङ्गोऽस्याः सप्तमङ्गी सत्त्वादेरवस्था, विकलादेराभाव-
श्रैत्यर्थः ॥१३॥

आ सप्तमङ्गी सप्तमङ्गी स्वर्ग्य छे हे विकलादेशस्वर्ग्य ? अ सप्तमङ्गी
निराश्रय—

आ सप्तमङ्गी प्रत्येक लंगमां ये प्रशरे छे, १-सप्तमङ्गीस्वभाववाणी
अने २-विकलादेशस्वभाववाणी ४३.

६९ आ सप्तमङ्गी सप्तमङ्गी प्रत्येक लंग सप्तमङ्गीस्वभाव अने विकलादेश-
स्वभाववाणी छे. ४३

अथ सत्त्वादेशं तद्व्यति-

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवन्तुनः वागदिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदो
पचारात् योगस्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन ॥१४॥

६९ वागदिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदो पचारात् योगस्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन
नरुणम्, वागदिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदो पचारात् योगस्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन
एतत् सत्त्वादेशं प्रमाणव्यतिपत्तिः ।

६९ सप्तमङ्गी—योगस्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन
योगस्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन
योगस्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन प्रतिपादकं वक्तुः सकलाद्येन

સકલાદેશનું લક્ષણ -

પ્રમાણથી જાણેલ અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુનું કાલાદિ દ્વારા અલેદની પ્રધાનતાથી અથવા અલેદના ઉપચારથી એકી સાથે પ્રતિપાદન કરનારું વચન સકલાદેશ છે. ૪૪.

§૧. ધર્મધર્મીમાં જ્યાં કાલાદિ આઠની અપેક્ષાએ અલેદવૃત્તિ(એકયલાવ)-ની પ્રધાનતા હોય તેથી અને જ્યાં કાલાદિ આઠની અપેક્ષાએ ધર્મ-ધર્મીમાં લેદ હોય ત્યાં અલેદનો ઉપચાર કરવાથી વસ્તુનું સમકાલે (એકી સાથે) અભિધાયક વચન એ સકલાદેશ એટલે પ્રમાણવાક્ય કહેવાય છે

§૨. અર્થાત્ અશેષ (સમસ્ત) ધર્માત્મક વસ્તુનું કાલાદિવડે અલેદરૂપે અથવા અલેદના ઉપચારથી એકી સાથે સકલાદેશ પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે સકલાદેશ પ્રમાણને આધીન છે.

અને વિકલાદેશ તો-અનુક્રમે લેદના ઉપચારથી કે લેદની પ્રાધાન્યતાથી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે વિકલાદેશ નયવાક્યને આધીન છે.

(પ૦) યૌગપદ્ધેનાશેષધર્માત્મકમિત્યાદિ । કાલાદિભિરિતિ કાલાદિભિર્વેક્ષ્યમાણૈઃ । અભેદોપચારણેતિ ભેદેડપિ સતિ । ક્રમેણેતિ ન યૌગપદ્ધેન । ભેદોપચારાદિતિ અભેદેડપિ સતિ ।

(ટિ૦) યૌગપદ્ધેનેત્યાદિ ॥ તસ્યેતિ સકલાદેશસ્ય । તદિતિ વસ્તુ । તસ્યેતિ વિકલાદેશસ્ય ।

§૩ કઃ પુનઃ ક્રમઃ ? કિં વા યૌગપદ્ધમ્ ? । યદાડસ્તિત્વાદિધર્માણાં કાલાદિભિર્ભેદવિવક્ષા, તદૈકસ્ય શબ્દસ્યાનેકાર્થપ્રત્યાયને શક્યભાવાત્ ક્રમઃ, યદા તુ તેષામેવ ધર્માણાં કાલાદિભિરભેદેન વૃત્તમાત્મરૂપમુચ્યતે, તદૈકૈનાપિ શબ્દેનૈકધર્મપ્રત્યાયનમુખેન તદાત્મકતામાપન્નસ્યાનેકાશેષરૂપસ્ય વસ્તુનઃ પ્રતિપાદનસંભવાદ્યૌગપદ્ધમ્ ।

§૩ ક્રમ કેને કહેવાય ? અને યૌગપદ્ધ (અક્રમ)કેને કહેવાય ? એ પ્રશ્નના સમાધાનમા પ્રથમ ક્રમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-જ્યારે અસ્તિત્વાદિ ધર્મોમાં કાલાદિદ્વારા લેદની વિવક્ષા હોય (અર્થાત્ લેદ સિદ્ધ કરવાનો હોય) ત્યારે એક શબ્દમાં અનેક ધર્મને કહેવાનું સામર્થ્ય નથી (અર્થાત્ એક શબ્દથી અનેક ધર્મોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી) માટે ધર્મોનું એક પછી એક કરીને કથન કરી શકાય છે, આને ક્રમ કહેવામાં આવે છે. પણ જ્યારે વસ્તુના તે અસ્તિત્વાદિ અનેક ધર્મોનું કાલાદિદ્વારા અલેદને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મરૂપ-સ્વરૂપ કહેવાનું હોય ત્યારે એક ધર્મનું કથન કરવામાં તત્પર એક જ શબ્દથી અસ્તિત્વધર્મ સાથે તાદાત્મ્યને એટલે અલેદને પ્રાપ્ત થયેલ શેષ સમસ્ત ધર્મસ્વરૂપ વસ્તુનું કથન થઈ જાય છે તે યૌગપદ્ધ છે અર્થાત્ અસ્તિત્વાદિ કેઈ પણ એક ધર્મનો વાચક 'અસ્તિ' આદિ શબ્દ કાલાદિથી અભિન્ન બની ગયેલાં બાકીના બધા ધર્મોનું પણ પ્રતિપાદન જ્યારે કરે છે ત્યારે યૌગપદ્ધ જાણવું.

(ટિ૦) વૃત્તમિતિ નિષ્પન્નમ્ । તદાત્મકતામિતિ અમેદાત્મકતામ્ ।

§૪ કે પુનઃ કાલાદયઃ ? । કાલઃ, આત્મરૂપં, અર્થઃ, સંવન્ધઃ, ઉપકારઃ, ગુણિદેશઃ, સંસર્ગઃ, શબ્દઃ इत्यष्टौ । તત્ર સ્યાઞ્જીવાદિ વસ્તુવસ્ત્યેવેત્યત્ર યત્કાલમસ્તિત્વં તત્કાલાઃ શેષાનન્તધર્મા વસ્તુન્યેકત્રેતિ તેષાં કાલેનાભેદવૃત્તિઃ (૧), યદેવ ચાસ્તિત્વસ્ય તદ્ગુણત્વમાત્મરૂપમ્, તદેવ ચાન્યાનન્તગુણાનામપીત્યાત્મરૂપેનાભેદવૃત્તિઃ (૨), ય એવ ચાધારોઽર્થો દ્રવ્યાલ્યોઽસ્તિત્વસ્ય, સ એવાન્યપર્યાયાણામિત્યર્થેનાભેદવૃત્તિઃ (૩), ય એવ ચાવિષ્વગભાવઃ કથञ्चित્તાદાત્મ્યલક્ષણઃ સંવન્ધોઽસ્તિત્વસ્ય, સ એવાશેષવિશેષાણામિતિ સંવન્ધેનાભેદવૃત્તિઃ (૪), ય એવ ચોપકારોઽસ્તિત્વેન સ્વાનુરક્ત્વકરણમ્, સ એવ શેષૈરપિ ગુણૈસ્ત્યુપકારેણાભેદવૃત્તિઃ (૫), ય એવ ગુણિનઃ સંવન્ધી દેશઃ ક્ષેત્રલક્ષણોઽસ્તિત્વસ્ય, સ એવાન્યગુણાનામિતિ ગુણિદેશેનાભેદવૃત્તિઃ (૬), ય એવ ચૈકવસ્ત્વાત્મનાઽસ્તિત્વસ્ય સંસર્ગઃ, સ એવાશેષધર્માણામિતિ સંસર્ગેનાભેદવૃત્તિઃ । નનુ પ્રાગુક્તઃ સંવન્ધાદસ્ય કઃ પ્રતિવિશેષઃ ? । ઉચ્યતે, અભેદપ્રાધાન્યેન ભેદગુણભાવેન ચ પ્રાગુક્તઃ સંવન્ધઃ, ભેદપ્રાધાન્યેનાભેદગુણભાવેન ચૈવ સંસર્ગ ઇતિ (૭), ય એવાસ્તીતિ શબ્દોઽસ્તિત્વધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનો વાચકઃ, સ એવ શેષાનન્તધર્માત્મકસ્યાપીતિ શબ્દેનાભેદવૃત્તિઃ (૮) પર્યાયાર્થિકનયગુણભાવે દ્રવ્યાર્થિકનયપ્રાધાન્યાદુપપદ્યતે ।

§૪. 'કાલાદિ કયા કયા છે ? ૧ કાલ, ૨ આત્મરૂપ, ૩ અર્થ, ૪ સંબંધ, ૫ ઉપકાર, ૬ ગુણિદેશ, ૭ સંસર્ગ અને ૮ શબ્દ-આ આઠ છે. કાલાદિથી અભેદવૃત્તિનું સમર્થન આ પ્રકારે છે—

(૧) કાલ-ઉવાદિ પદાર્થ સ્યાત્ છે જ. આમાં ઉવાદિ પદાર્થમાં જે કાલે અસ્તિત્વ છે તે જ કાલે બાકીના અનંતધર્મો પણ એ પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે આ કાલથી અભેદવૃત્તિ કહેવાય છે. અર્થાત્ કાલની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ કાલરૂપે અભેદવૃત્તિ ધર્મ. (૨) આત્મરૂપ-જે રીતે 'અસ્તિત્વ' ઉવાદિ વસ્તુના શુભરૂપ-સ્વભાવરૂપ છે, તે જ રીતે બાકીના બીજા પણ અનંતધર્મો ઉવાદિના સ્વભાવરૂપ છે, માટે સ્વભાવ-સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ આત્મરૂપે અભેદવૃત્તિ ધર્મ. (૩) અર્થ-જે રીતે ઉવાદિ અર્થ-દ્રવ્ય 'અસ્તિત્વ'નો આધાર છે, તે જ રીતે બીજા અનંત પર્યાયો-ધર્મોનો પણ આધાર છે, માટે અર્થની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ અર્થરૂપે અભેદવૃત્તિ ધર્મ. (૪) સંબંધ ઉવાદિ પદાર્થમાં અસ્તિત્વનો જે અવિષ્વગ્ભાવ-કથञ्ચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે તે જ સંબંધ બાકીના અનંત ધર્મોનો પણ છે, માટે સંબંધની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ સંબંધ દ્વારા અભેદવૃત્તિ ધર્મ. (૫) ઉપકાર-અસ્તિત્વનો જે રીતે ઉવાદિદ્રવ્યને પાતાથી અંગી નાખવા તુલ્યસ્તિત્વમય કરી નાખવારૂપ જે ઉપકાર કરે છે તે જ રીતે બીજા ધર્મો પણ દ્રવ્યને અમય કરી નાખવારૂપ ઉપકાર કરે છે, માટે

ઉપકારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. અર્થાન્ આ ઉપકાર દ્વારા અભેદવૃત્તિ થઈ. (૬) ગુણિદેશ-અસ્તિત્વના ગુણી જીવાદિ દ્રવ્ય સંબંધી જે ક્ષેત્રરૂપ દેશ છે તે જ ક્ષેત્રરૂપ દેશ બાકીના બધા ગુણોના ગુણીનો પણ છે અર્થાત્ જે ક્ષેત્ર દ્રવ્યની સાથે સંબંધ રાખનાર અસ્તિત્વનું છે તે જ ક્ષેત્ર અન્ય ધર્મોનું પણ છે માટે ગુણિદેશની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ ગુણિદેશ દ્વારા અભેદવૃત્તિ થઈ. (૭) સંસર્ગ-જીવાદિ વસ્તુરૂપે જે પ્રકારે અસ્તિત્વનો સંસર્ગ છે તે જ સંસર્ગ બીજા અન્ય ધર્મોનો પણ વસ્તુ સાથે છે માટે આ સંસર્ગની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ સંસર્ગ દ્વારા અભેદવૃત્તિ છે

શંકા—પહેલાં કહેલ સંબંધથી સંસર્ગમાં શું ભેદ છે ?

સમાધાન—અભેદની પ્રાધાન્યતા અને ભેદની ગૌણતા હોય ત્યારે સંબંધ કહેવાય છે અને ભેદની પ્રાધાન્યતા અને અભેદની ગૌણતા હોય ત્યારે સંસર્ગ કહેવાય છે.

(૮) શબ્દ—અસ્તિત્વધર્માત્મક વસ્તુનો વાચક જે ‘અસ્તિ’ શબ્દ છે, તે જ ‘અસ્તિ’ શબ્દ અન્ય અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો પણ વાચક છે. માટે શબ્દની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે—આ શબ્દદ્વારા અભેદવૃત્તિ થઈ.

(૫૦) કાલાદય इति—

हेतुः कालात्मरूपार्था. सम्बन्धोपकृतिः तथा ।

गुणिदेशश्च संसर्गः शब्दश्चाष्टौ भिदाऽभिदोः ॥१॥

एते अष्ट भेदाभेदयोर्हेतुरिति योग । आत्मरूपमिति स्वरूपम् । एकवस्त्वात्मने-
त्यादि एकवस्तु घटादि । ।

तत्र स्याज्जीवादीत्यादि ॥ तेषामिति शेषानन्तधर्माणाम् । तद्गुणत्वमिति ।
तस्य जीवादिवस्तुनो गुणत्वम् । स्वात्मरूपमिति स्वकीयस्वरूपम् । अर्थ-इति घटादिः ॥
स्वानुरक्तेति व्यापकनिमित्तम् । एकवस्त्विति एकस्य वस्तुनो घटादेरात्मनः । स एवेति
संसर्गः । अस्येति संसर्गस्य ॥४४॥

§૫ દ્રવ્યાર્થિકગુણભાવેન પર્યાયાર્થિકપ્રાધાન્યે તુ ન ગુણાનામભેદવૃત્તિઃ સંભ-
વતિ, સમકાલમેકત્ર નાનાગુણાનામસંભવાત્, સંભવે વા તદાશ્રયસ્ય તાવદ્વા ભેદ-
પ્રસજ્ઞાત્ (૧), નાનાગુણાનાં સંબન્ધિન આત્મરૂપસ્ય ચ ભિન્નત્વાત્, આત્મરૂપાભેદે
તેષાં ભેદસ્ય વિરોધાત્ (૨), સ્વાશ્રયસ્યાર્થસ્યાપિ નાનાત્વાત્, અન્યથા નાનાગુણા-
શ્રયત્વવિરોધાત્ (૩), સંવન્ધસ્ય ચ સંવન્ધિભેદેન ભેદદર્શનાત્, નાનાસંવન્ધિભિરેક-
ત્રૈકસંવન્ધાઘટનાત્ । (૪), તૈઃ ક્રિયમાણસ્યોપકારસ્ય ચ પ્રતિનિયતરૂપસ્યાનેકત્વાત્,
અનેકૈરુપકારિભિઃ ક્રિયમાણસ્યોપકારસ્યૈકસ્ય વિરોધાત્ (૫), ગુણિદેશસ્ય ચ પ્રતિ-
ગુણં ભેદાત્, તદભેદે ભિન્નાર્થગુણાનામપિ ગુણિદેશાભેદપ્રસજ્ઞાત્ (૬), સંસર્ગસ્ય ચ

પ્રતિસંસર્ગિભેદાત્, તદભેદે સંસર્ગિભેદવિરોધાત્ (૭), શબ્દસ્ય ચ પ્રતિવિષયં નાનાત્વાત્, સર્વગુણાનામેકશબ્દવાચ્યતાયાં સર્વાર્થાનામેકશબ્દવાચ્યતાSSપત્તે: શબ્દાન્તરવૈકલ્યાપત્તે: (૮) તત્ત્વતોઽસ્તિત્વાદીનામેકત્ર વસ્તુન્યેવમભેદવૃત્તેરસંભવે કાલાદિભિર્મિન્નાત્મનામભેદોપચારઃ ક્રિયતે । તદેતાભ્યામભેદવૃત્ત્યભેદોપચારાભ્યાં કૃત્વા પ્રમાણ-પ્રતિપન્નાનન્તધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનઃ સમસમયં યદમિધાયકં વાક્યં સ સકલાદેશઃ પ્રમાણવાક્યાવરપર્યાય ઇતિ સ્થિતમ્ ।

૬૬ “કાલાત્મરૂપસંબન્ધાઃ સંસર્ગોપક્રિયે તથા ।

ગુણિદેશાર્થશબ્દાશ્ચેત્યષ્ટૌ કાલાદયઃ સ્મૃતાઃ” ॥૧॥૪૪॥

૬૫. આ અલેદવૃત્તિ ન્યારે પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની પ્રાધાન્યતા હોય ત્યારે ઘટી શકે છે, પરંતુ ન્યારે દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા અને પર્યાયાર્થિક નયની પ્રાધાન્યતા હોય ત્યારે ઘટી શકતી નથી. કારણ કે-(૧) એક કાલે એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુણો રહી શકતા નથી અને જો નાના ગુણો એક સમયે એક વસ્તુમાં રહે તો ગુણોના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યમાં ગુણો જેટલા જ લેદનો પ્રસંગ આવશે. (૨) અનેક ગુણોનું આત્મરૂપ (સ્વરૂપ) પરસ્પર ભિન્ન છે, કારણ કે તે ગુણો એક ધીબના સ્વરૂપમાં રહેતા નથી પરંતુ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે માટે ગુણોમાં અલેદ નથી. જો ગુણોમાં આત્મરૂપ અભિન્ન માનશો (પરસ્પર લેદ નહિ માનો) તો ગુણોમાં લેદનો વિરોધ આવશે અર્થાત્ ગુણોમાં લેદ ઘટશે નહિ. (૩) ગુણોના આશ્રય-આધારરૂપ અર્થ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. જો ગુણોના આધાર અર્થને ભિન્ન ભિન્ન નહિ માનો તો ભિન્ન ભિન્ન ગુણોનો તે આધાર બની શકશે નહિ, (૪) સંબંધીઓના લેદથી સંબંધનો લેદ જોવાય છે માટે નાના સંબંધીઓનો એ સ્થળે એક સંબંધ ઘટી શકતો નથી (૫) ગુણોથી પ્રતિનિયતરૂપે કરાતો ઉપકાર પણ અનેક પ્રકારે છે. કારણ કે— અનેક ઉપકારીઓથી કરાતો ઉપકાર એક હોય તો એમાં વિરોધ છે. (૬) દરેક ગુણમાંનો ગુણિદેશ ભિન્ન ભિન્ન છે. કારણ કે-ગુણિદેશને ભિન્ન નહિ માનો તો ભિન્ન પર્યાયના ગુણોને પણ અભિન્ન ગુણિદેશનો પ્રસંગ આવશે (૭) દરેક સંસર્ગીના લેદથી સંસર્ગને ભિન્ન માનવામાં ન આવે તો સંસર્ગીના લેદનો વિરોધ મશે. (૮) શબ્દ પણ દરેક વિષયમાં જુદો જુદો છે કારણ કે-સમસ્ત ગુણોને જો એક જ શબ્દના વાચ્ય માનવામાં આવે તો સમસ્ત પર્યાયોના પણ એક જ શબ્દના વાચ્ય બનવાનો પ્રસંગ આવશે. આથી અન્ય શબ્દો નિન્દિત બની જશે આ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે પર્યાયાર્થિક નયની અધિકારને અસ્તિત્વાદિ સમસ્ત ગુણોની અસ્તિત્વની સુમયત્વાદિને એક વસ્તુમાં અસંબંધ છે. અર્થાત્ સંસર્ગ નિ નહી શકતો નથી માટે શબ્દ, સમસ્તરૂપ આદિ હતા. ભિન્ન સ્વરૂપવાળા અસ્તિત્વની પર્યાયના લેદનો ઉપકાર કરવામાં નહીં છે તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયની સુમયત્વાદિને ત્યારે અસ્તિત્વને અસ્તિત્વને અને પર્યાયાર્થિક નયની સુમયત્વાદિને ત્યારે અસ્તિત્વને ઉપકાર કરીને સમસ્ત ધર્મશબ્દ પર્યાયને યુગલે

કહેનાર વાક્યને સકલાદેશ અથવા પ્રમાણવાક્ય કહેવામાં આવે છે, એ સિદ્ધ થયું.

૬૬ “૧ કાલ, ૨ આત્મસ્વરૂપ, ૩ સંબંધ, ૪ સંસર્ગ, ૫ ઉપકાર, ૬ ગુણિદેશ, ૭ અર્થ અને ૮ શબ્દ” આ આઠ કાલાદિ કહેવાય છે.”

સારાંશ છે કે વસ્તુમાં અનંત ધર્મો છે, એ વાત પ્રમાણથી સિદ્ધ છે માટે કોઈ પણ એક વસ્તુનું પૂર્ણરૂપથી પ્રતિપાદન કરવાને માટે અનંત શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ, કારણ કે—એક શબ્દ એક જ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે પરંતુ એ રીતે કરવાથી લોકવ્યવહાર ચાલી ન શકે. માટે એક શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, તે એક શબ્દ મુખ્ય રૂપથી એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને બાકી રહેલ બીજા ધર્મોને તે એક ધર્મથી અભિન્ન માની લેવામાં આવે છે. આ રીતે એક શબ્દથી એક ધર્મનું પ્રતિપાદન થયું અને તેનાથી અભિન્ન હોવાના કારણે શેષ ધર્મનું પણ પ્રતિપાદન થઈ ગયું. આ ઉપાયથી એક જ શબ્દ એકી સાથે અનંત ધર્મોનો અર્થાત્ સંપૂર્ણ વસ્તુનો પ્રતિપાદક થઈ જાય છે, આને સકલાદેશ કહે છે.

શબ્દ દ્વારા સાક્ષાત્ રૂપે પ્રતિપાદિત ધર્મથી બાકીના ધર્મોનો અલેદ કે અલેદોપચાર કાલાદિ દ્વારા થાય છે, તે કાલાદિ આઠ પ્રકારે છે. (૧) કાલ, (૨) આત્મરૂપ, (૩) અર્થ, (૪) સંબંધ, (૫) ઉપકાર, (૬) ગુણિદેશ. (૭) સંસર્ગ, (૮) શબ્દ.

અસ્તિત્વ ધર્મથી બીજા ધર્મોનો અલેદ છે, તે આ પ્રકારે થશે—જીવમાં જે કાલે અસ્તિત્વ છે તે જ કાલમાં અન્ય ધર્મો પણ છે, માટે કાલની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ ધર્મ સાથે અન્ય ધર્મોનો અલેદ છે. આ જ રીતે બાકીના સાતની અપેક્ષાએ પણ અલેદ સમજવો જોઈએ. આ પ્રકારને અલેદની પ્રાધાન્યતા કહે છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિક નયની ગૌણતા કરવાથી અલેદની પ્રાધાન્યતા થાય છે. જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિક નયની ગૌણતા હોય ત્યારે અનંત ગુણો વાસ્તવિક રીતે અભિન્ન થઈ શકતા નથી, માટે તે ગુણોમાં અલેદનો ઉપચાર કરવો પડે છે. આ રીતે અલેદની પ્રાધાન્યતા અને અલેદના ઉપચારથી એકી સાથે અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય (વચન) સકલાદેશ કહેવાય છે. ૪૪

(૫૦) ગુણિદેશસ્યેત્યાદિ ગચે તદ્ભેદે इति गुण्यભેદે । तद्भेदे इति संसर्गभेदे ॥૪૪॥

અધુના નયવાક્યસ્વભાવત્વેન નયવિચારાવસરલક્ષણીયસ્વરૂપમપિ વિકલાદેશં સકલાદેશસ્વરૂપનિરૂપણપ્રસજ્ઞેનાત્રૈવ લક્ષયન્તિ—

तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ॥૪૫॥

૧ નયવિષયીકૃતસ્ય વસ્તુધર્મસ્ય ભેદવૃત્તિપ્રાધાન્યાદ્, ભેદોપચારાદ્વા ક્રમેણ યદ-મિધાયકં વાક્યમ્, સ વિકલાદેશઃ । एतदुल्लेखस्तु नयस्वरूपानभिज्ञश्रोतॄणां दुर-वगाह इति नयविचारावसर एव प्रदर्शयिष्यते ॥૪૫॥

વિકલાદેશ નયસ્વરૂપ હોવાથી નયવિચારના સમયે જ તેનું લક્ષણ કરવું જોઈએ, છતાં સકલાદેશના સ્વરૂપના નિરૂપણના પ્રસંગથી અહીં જ તે જણાવવામાં આવે છે—

ઉપર્યુક્ત સકલાદેશથી વિપરીત વચન વિકલાદેશ છે. ૪૫.

૬૧. ભેદની પ્રાધાન્યતાથી અથવા ભેદના ઉપચારથી નયના વિષયરૂપ વસ્તુ ધર્મને ક્રમે કરી પ્રતિપાદન કરનારું વાક્ય (વચન) વિકલાદેશ કહેવાય છે, વિકલા-શનો ઉલ્લેખ (શબ્દપ્રયોગ) નયવાક્યને નહિ જાણનાર શ્રોતાને દુર્બોધ છે, માટે તે નયવિચારના સમયે જાણાવવામાં આવશે.

સારાંશ છે કે સકલાદેશમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની પ્રધાનતાને કારણે વસ્તુના અનંત ધર્મોનો અભેદ કરવામાં આવે છે, વિકલાદેશમાં પર્યાયાર્થિક નયની પ્રધાનતાને કારણે તે ધર્મોનો ભેદ છે. અહીં પણ કાલાદિ આઠના આધારે જ ભેદ કરવામાં આવે છે, પર્યાયાર્થિકનય કહે છે કે—એક કાલમાં એક જ વસ્તુમાં લિન્ન લિન્ન ધર્મોની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે તો વસ્તુ પણ લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપ-વાળી થઈ જશે પણ એક સ્વરૂપવાળી નહિ રહે આ જ રીતે લિન્ન લિન્ન ગુણો સંબંધી આત્મરૂપ લિન્ન લિન્ન જ હોઈ શકે છે, પરંતુ એક હોઈ શકતું નથી. ૪૫.

પ્રમાણં નિર્ણયાથ યતઃ કારણાત્ પ્રતિનિયતમર્થમેતદ્ વ્યવસ્થાપયતિ, તત્ કથયન્તિ—

તદ્ દ્વિભેદમપિ પ્રમાણમાત્મીયપ્રતિબન્ધકાપગમવિશેષસ્વરૂપસામર્થ્યતઃ
પ્રતિનિયતમર્થમવચોતયતિ ॥૪૬॥

૧ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષરૂપતયા દ્વિપ્રકારમપિ પ્રાગુપવર્ણિતસ્વરૂપં પ્રમાણં સ્વક્રીયજ્ઞાના-વરણાદદષ્ટવિશેષક્ષયક્ષયોપશમલક્ષણયોગ્યતાવશાત્ પ્રતિનિયતં નીલાદિકમર્થ વ્યવસ્થા-પયતિ ॥૪૬॥

પ્રમાણનો નિર્ણય કરીને હવે જે કારણથી આ પ્રમાણ પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપન કરે છે તે કારણનું કથન—

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદવાળું પ્રમાણ પોતાના પ્રતિબંધકના અપગમ વિશેષરૂપ સામર્થ્યથી પ્રતિનિયત અર્થને પ્રકાશિત કરે છે. ૪૬.

૬૧ પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તેવાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણો પોતપોતાના જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ ધર્મવિશેષના ધ્ય અથવા તે ક્ષયોપશમરૂપ યોગ્યતાને કારણે નીલાદિક પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપન-નિશ્ચય કરે છે.

સારાંશ છે કે પરોક્ષ જ્ઞાનવરણીય ધર્મના ધ્ય કે ક્ષયોપશમથી પરોક્ષ પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનાવરણીય ધર્મના ધ્ય કે ક્ષયોપશમથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે કોઈ જ્ઞાનમા માત્ર ઘટ જ પ્રતીત થાય છે તે કોઈ જ્ઞાનમાં માત્ર ઘટ જ પ્રતીત થાય છે. તેમાં આ જ એટલે કે તે સંબંધી આવરણ ધર્મને ધ્ય કે ક્ષયોપશમ જ કારણ છે અર્થાત્ કહેવાનો આગમ્ય એ છે કે-પરોક્ષને જાણનાર જ્ઞાનના આવરણને ધ્ય કે ક્ષયોપશમ હરે તે. જ તે ઘટને તે જ્ઞાનમાં પ્રતિનિયત થશે તો તેને ધ્ય કે ક્ષયોપશમરૂપ સક્તિ જ નિવન પદાર્થને જ્ઞાનમાં કારણ હશે તે.

(૧) પ્રમાણં નિર્ણયિતમર્થમેતદ્ વ્યવસ્થાપયતિ પ્રમાણ ૪૬

एतद्व्यवच्छेद्यमाचक्षते—

न तदुत्पत्तितदाकारताभ्याम्, तयोः पार्थक्येन सामस्त्येन च व्यभि-
चारोपलम्भात् ॥४७॥

§१ तथाहि-ज्ञानस्य तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां व्यस्ताभ्यां, समस्ताभ्यां वा प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं स्यात् ? यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणः कलशा-
न्त्यक्षणस्य व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः केवलायाः सद्भावात् । स्तम्भः स्तम्भा-
न्तरस्थ च व्यवस्थापकः स्यात्, तदाकारतायास्तदुत्पत्तिरहितायाः संभवात् । अथ
द्वितीयः, तदा कलशस्योत्तरक्षणः पूर्वक्षणस्य व्यवस्थापको भवेत्, समुदितयोस्तदु-
त्पत्तितदाकारतयोर्विद्यमानत्वात् । अथ विद्यमानयोरप्यनैयोर्ज्ञानमेवार्थस्य व्यवस्थाप-
कम्; नार्थः, तस्य जडत्वादिति मतम् । तदपि न न्यायानुगतम्, समानार्थसम-
न्तरप्रत्ययोत्पन्नज्ञानैर्व्यभिचारात् । तानि हि यथोक्तार्थव्यवस्थापकत्वलक्षणस्य सम-
प्रस्य सद्भावेऽपि प्राच्यं जनकज्ञानक्षणं न गृह्णन्ति ।

अपि च, किमिदमर्थाकारत्वं वेदनानाम्, यद्वशात् प्रतिनियतार्थपरिच्छेदः स्यात् ?
किमर्थाकारोल्लेखित्वम्, अर्थाकारधारित्वं वा ? प्रथमप्रकारे, अर्थाकारोल्लेखोऽर्थाकार-
परिच्छेद एव, ततश्च ज्ञानं प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात् प्रतिनियतमर्थमवद्योतयतीति
साध्याविशिष्टत्वं स्पष्टमुपढौकते । द्वितीयप्रकारे पुनरर्थाकारधारित्वं ज्ञानस्य सर्वात्मना,
देशेन वा । प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जडं भवेत्, उत्तरार्थक्षणवत् । प्रमाण-
रूपत्वाभावश्चोत्तरार्थक्षणवदेवास्य प्रसज्येत, सर्वात्मना प्रमेयरूपताऽनुकरणात् ।
अथ देशेन नीलत्वादिनाऽर्थाकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य, तर्हि तेनाजडाकारेण जडता-
प्रतिपत्तेरसंभवात् कथं तद्विशिष्टत्वमर्थस्य प्रतीयेत ? । न हि रूपज्ञानेनाप्रतिपन्न-
रसेन तद्विशिष्टता सहकारफलादौ प्रतीयते । किञ्च, देशेनार्थाकारधारित्वान्नीला-
र्थवन्निःशेषार्थानामपि ज्ञानेन ग्रहणापत्तिः, सत्त्वादिमात्रेण तस्य सर्वत्रार्थाकारधारित्वा-
विशेषात् । अथ तदविशेषेऽपि नीलाद्याकारवैलक्षण्यान्निखिलार्थानामग्रहणम्, तर्हि
समानाकाराणां समस्तानां ग्रहणप्राप्तिः । अथ यत एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाका-
रानुकरणद्वारेण ग्राहकम् । हन्त ! एवमपि समानार्थसमन्तरप्रत्ययस्य तद्ग्राहकं
स्यादित्युक्तम् । ततो न तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थावभासः, किन्तु
प्रतिबन्धकापगमविशेषादिति सिद्धम् ॥४७॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां

रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायामागमस्वरूपनिर्णयो

नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

આનું વ્યવસ્થેદ્ય બતાવે છે—

તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા દ્વારા પ્રમાણ પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક નથી કારણ કે એકલી તદુત્પત્તિ કે તદાકારતા અથવા સમુદ્ધિત તદુત્પત્તિ અને તદાકારતાને કારણ માનવામાં વ્યભિચાર છે. ૪૭.

૬૧. પ્રમાણ દ્વારા અર્થ પ્રકાશનમાં તદુત્પત્તિ અને તદાકારતાને કારણ માનનાર(ખૌદ્ધ)ને અંધકાર પ્રશ્ન કરે છે કે—જ્ઞાન એકલી તદુત્પત્તિ અને એકલી તદાકારતા દ્વારા પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે કે સમુદ્ધિત તદુત્પત્તિ-તદાકારતા દ્વારા પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે ? જો પહેલો પક્ષ કહો તો કપાલ (ઠીકરુ) કલશના અન્ત્ય ક્ષણનો અને એક સ્તંભ ખીજ સ્તંભનો વ્યવસ્થાપક થઈ જશે કારણ કે—કલશના નાશને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ કપાલમાં કેવલ તદુત્પત્તિ અને સમાન આકારવાલા બે સ્તંભમાં કેવલ તદાકારતાનો સદ્ભાવ છે. ખીજે પક્ષ કહો તો કલશનો ઉત્તર ક્ષણ કલશના પૂર્વક્ષણનો વ્યવસ્થાપક થવો જોઈ એ કારણ કે—અહીં સમુદ્ધિત તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા છે.

ખૌદ્ધ—તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા હોવા છતાં જ્ઞાન જ અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે, પણ જડ રૂપ અર્થ વ્યવસ્થાપક નથી.

જૈન—તમારું આ કથન ન્યાયસિદ્ધ નથી. કારણ કે સમાન અર્થને વિષય ધરનાર સમનન્તર પ્રત્યયથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનોથી આમાં વ્યભિચાર છે. કારણ કે તમોએ કહેલ અર્થવ્યવસ્થાપકનું સંપૂર્ણ લક્ષણ તેમાં હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનો પોતાના જનક પૂર્વજ્ઞાનને વિષય ધરતાં નથી અર્થાત્ ઉત્તર ઘટજ્ઞાનોમાં પૂર્વજ્ઞાનથી ઉત્પત્તિ અને પૂર્વજ્ઞાનનો આકાર હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનોનો વિષય પૂર્વજ્ઞાન બનતું નથી પણ ઘટ જ બને છે, માટે વ્યભિચાર છે. માટે સમુદ્ધિત તદુત્પત્તિ તદાકારતા પણ પ્રતિનિયત અર્થ પ્રકાશનમાં કારણ નથી.

૬૨ વળી, જ્ઞાનમાં અર્થાકારતા-તદાકારતા એ શું છે કે જેના બળથી પ્રતિનિયત અર્થનો પરિચ્છેદ-બોધ થાય છે ? શું તે અર્થાકારોદ્ભેદિત્વ છે કે અર્થાકારધારિત્વ છે ? પહેલો પ્રકાર કહો તો અર્થાકારોદ્ભેદે તે અર્થપરિચ્છેદરૂપ જ છે અને તેથી જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થના પરિચ્છેદથી પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક છે એવું તમારું કહેવું થયું અને આથી હેનુમાં સાધ્યા-વિશિષ્ટત્વ-સાધ્યસમત્વ દોષ આવે છે અર્થાન્ હેનુ અને સાધ્ય બંને સમાન થઈ ગયા. ખીજા પ્રકારમાં જ્ઞાનનું અર્થાકારધારિત્વ સંપૂર્ણપણે છે કે એક દેશથી ? પ્રથમ પણ કહો તો અર્થ જડ હોવાથી સંપૂર્ણ અર્થકારને પામેલું જ્ઞાન પણ જડ થઈ જશે, જેમકે-અર્થનો ઉન્નયનાર એટલે કે જ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપતાનો અભાવ થશે કારણ કે તે સંપૂર્ણપણે પ્રમેય અર્થરૂપતાને ધારણ કરવાને ઉન્નયારૂપણની વેગ. જ્ઞાનમાં તીવ્રવહિરૂપ નેક્ર દેશથી અર્થાકારધારિત્વ છે એ ખીજે પણ માં તો પ્રતિનિયત છે કે અર્થકારને જ્ઞાનમાં જડ સ્વરૂપ અર્થકારનો અભાવ નથી તે. અર્થકારને જ્ઞાન તદાકાર ન હોવાથી જડતાનિરિહ અર્થને માં રૂપિત વ્યભિચાર છે કારણ કે-રૂપને તદ્દિ અર્થકારને જ્ઞાન નથી

આમ્રક્લાદિમાં રસવિશિષ્ટતાનું એટલે કે આમ્રક્લ તથાપ્રકારના રસયુક્ત છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. વળી, જ્ઞાન દેશથી અર્થાકારધારી હોવાથી નીલ અર્થની જેમ સમસ્ત પદાર્થોને વિષય કરે—એવી આપત્તિ આવશે, કારણ કે જ્ઞાનમાં સત્ત્વાદિરૂપે અર્થાકારધારિત્વ સર્વત્ર અવિશિષ્ટ—સમાન જ છે અર્થાત્ જ્ઞાન સર્વત્ર સત્ત્વાદિરૂપે સરખું જ અર્થાકારધારી છે.

બૌદ્ધ—સત્ત્વાદિરૂપે અર્થાકારધારિત્વ સમાન હોય છતાં નીલાદિ આકાર વિલક્ષણ—બુદ્ધો જ હોવાથી સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી.

જૈન—તો પછી સમાન આકારવાળા સમસ્ત પદાર્થોના ગ્રહણ(જ્ઞાન)ની પ્રાપ્તિ થશે.

બૌદ્ધ—જ્ઞાન જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પદાર્થના આકારને અનુસરણ કરવા દ્વારા ગ્રહણ થાય છે.

જૈન—અમે તેનો ઉત્તર કહી ચૂક્યા જ છીએ કે—સમાન પદાર્થને વિષય કરનાર ઉત્તરજ્ઞાનમાં પૂર્વજ્ઞાનના ગ્રહણની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું ગ્રાહક થશે માટે તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા દ્વારા જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક નથી, પરંતુ પ્રતિબંધકતા નાશથી એટલે કે આવરણના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી જ જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક છે એ સિદ્ધ થયું. ૪૭

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક’ નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામાં ‘આગમસ્વરૂપનિર્ણય’ નામના ચોથા પરિચ્છેદનો સૈવતાચલચિત્રક્રાદિ પ્રાચીન (બુદ્ધ)તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મહાયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જરભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) અથ દેશેનેત્યાદિ ગયે તદ્દે તદ્વિશિષ્ટત્વમિતિ નીલાદિવિશિષ્ટત્વમ્ । તદ્વિશિષ્ટ-ત્તેતિ રસવિશિષ્ટતા । કિञ્ચેત્યાદિના પ્રસન્નમુત્પાદયતિ જૈન । તદ્વિશેષેऽપીતિ સત્ત્વાદિમાત્રા-ઽવિશેષે ॥૪૭॥

॥ इति चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥

चतुर्थपरिच्छेदे वादस्थलानि—

काणादाभिमतं शब्दस्य यदनुमानत्वं तस्य निरास १, श्रुतेरपौरुषेयत्वनिरासः २, शब्दा-भिव्यक्तिनिरासेन शब्दानित्यत्वस्थापनं ३, यौगाभिमताकाशगुणत्वनिरासेन शब्दपौद्गलिकत्वस्थापनं च ४, शक्तिसाधनं ५, सङ्केतस्थापनम् ६, अपोह शब्दार्थ इत्यस्य निराकरण ७, सामान्यविशेषात्मनो-ऽर्थस्य वाचक शब्द इति स्थापनम् ८, सप्तमङ्गीप्ररूपणम् ९, तदुत्पत्तितदाकारतानिरासेन स्वकीय-प्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रमाणस्यार्थवद्योतकत्वव्यवस्थापनम् १०॥ एवं दश ॥

(टि०) एतद्व्यवच्छेद्यमित्यादि । तयोरिति तदुत्पत्ति—तदाकारतयोः । १एतयोरिति तदुत्पत्ति-तदाकारतयो । तस्येति अर्थस्य । तानीति जानानि ॥ अथ दैशेनेत्यादि ॥ तद्वि-शिशिष्टत्वमिति जडताविशिशिष्टताम् । तस्येति ज्ञानस्य । तद्विशेषेपीति सत्त्वाकाराविशेषे-ऽपि । प्रत्ययस्येति ज्ञानस्य ॥४७॥

इति श्रीसाधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके चतुर्थः पारच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥

कारण्यु के तेभ्यो विरुद्ध धर्मना आश्रय छे, जे विरुद्ध धर्मना आश्रय छाय ते अत्यन्त सिन्न छाय छे, जेभके-पाणी अने अग्नि. तेवी जे रीते सामान्य अने विशेष अन्ने परस्पर विरुद्ध धर्मना आश्रय छे तेथी ते अन्ने परस्पर अत्यन्त सिन्न छे. भाटे घटादि(पदार्थ)नी सामान्यविशेषात्मकता-सामान्य अने विशेष उभयस्वरूपता) युक्तिसिद्ध नथी.

(५०) दै, नम. ॥ पञ्चमपरिच्छेदे विषयिण इति प्रमाणानि । स्वतन्त्रस्येति यौगाभिमतस्य ।

युष्माकमित्यतोऽग्रे यदिति गम्यम् । सर्वगतमित्यादिना त एव प्रमाणयन्ति । तद्विपरीता इति असर्वगताः

(टि०) एवं चैत्यादि ॥ सामान्यस्येति साख्यमतम्, केवलसामान्यस्याङ्गीकारात् । विशेषस्येति । सामान्यममान्यम्, विशेष एव चित्ततोपपोषक इति प्रतिपादयत् सौगतमतम् । उभयस्येति स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ प्रमाणभूमिरिति साधयत् यौगमतम् ।

नन्वहो जैना इत्यादि । तद्विपरीता इति सामान्यविपर्ययभूताः । एषामिति सामान्यविशेषानाम् ।

§३ तदेतत्परमप्रणयपरायणप्रणयिनीप्रियालापप्रायं वासवेश्मान्तरेव राजते । तथाहियदिदं सर्वगतत्वं सामान्यस्य न्यरूपि, तत् किं व्यक्तिःसर्वगतत्वम्, सर्वसर्वगतत्वं वा स्वीकृत्य ? यदि प्राक्तनम्, तदा तर्णकोत्पाददेशे तदविद्यमानं वर्णनीयम्, अन्यथा व्यक्तिःसर्वगतत्वव्याघातात् । तत्रोत्पन्नायां च व्यक्तौ कुतस्तत् तत्र भवेत् ? किं व्यक्त्या सहैवोत्पद्येत, व्यक्त्यन्तराद्वा समागच्छेत् ? । नाद्यः पक्षः, नित्यत्वेनास्य स्वीकृतत्वात् । द्वितीयपक्षे तु ततस्तदागच्छत् पूर्वव्यक्ति परित्यज्यागच्छेत्, अपरित्यज्य वा ? । प्राचिकविकल्पे, प्राक्तनव्यक्तैर्निःसामान्यताऽऽपत्तिः । द्वितीयपक्षे तु किं व्यक्त्या सहैवागच्छेत्, केनचिदंशेन वा ? आद्ये शाबलेयेऽपि बाहुलेयोऽयमिति प्रतीतिः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु सामान्यस्य सांशताऽऽपत्तिः । सांशत्वे चास्य व्यक्तिवदनित्यत्वप्राप्तिः ।

§४ अथ विचित्रा वस्तूनां शक्तिः; यथा मन्त्रादिसंस्कृतमल्लमुदरस्थं व्याधिविशेषं छिनत्ति, नोदरम्; तद्वदिहापि सामान्यस्येदृशी शक्तिः, यथा स्वहेतुभ्यः समुत्पद्यमानेऽर्थे पूर्वस्थानादचलदेव तत्र वर्तते इति चेत् ।

§५ स्यादेतदेवम्, यद्येकान्तेनैक्यं सामान्यस्य प्रमाणेन प्रसिद्धं स्यात्; न चैवम्, तस्यैव तत्त्वतो विचारयितुमुपक्रान्तत्वात् । यथाहि—यद्यस्यैकान्तैक्यं कीर्त्यते, तदा भिन्नदेशकालासु व्यक्तिपु वृत्तिर्न स्यादिति । यदि तु स्वभाववादात्मन्मन्त्रात्रैवैवमुपपाद्यते तदा किममुना सामान्येन ? किं तरां वाऽन्येनापि भूयसा वस्तुना परिकल्पितेन ? एकैव काचित् पद्मनिधीयमाना व्यक्तिरभ्युपगम्यताम् । सा हि तथास्वभावत्वात् तथा तथा प्रथिष्यत इति लाभाभिलाषुकस्य मूलोच्छेदः । तन्न व्यक्तिःसर्वगतत्वमेतस्य सङ्गतिगोचरीभावमभजत् ।

૬૩ જૈન—હે યોગો । અત્યન્ત પ્રેમાસક્ત પ્રિયાના આલાપ સમાન તમારું આ કથન માત્ર શયનગૃહમાં જ શોભાસ્પદ છે (અર્થાત્ વિદ્વાનોની સભામાં શોભાસ્પદ નથી). તે આ પ્રમાણે—તમોએ સામાન્યને સર્વગત કહ્યું તો શું તે-વ્યક્તિમાં સર્વગત છે એવું સ્વીકારીને કે સર્વ સર્વગત છે—એવું સ્વીકારીને ? પહેલો વિકલ્પ કહો તો—વાછરડાના ઉત્પત્તિસ્થાન-ગર્ભમાં તે સામાન્ય વિદ્યમાન ન હોવું એમ કહેવું જોઈએ. અન્યથા વ્યક્તિ સર્વગતત્વનો વ્યાધાત-બાધ થશે. અર્થાત્ વ્યક્તિમાં જ જો વ્યાપ્ત હોય તો જ્યાં વ્યક્તિ જ ન હોય ત્યાં તે હોવું ન જોઈએ. એટલે હવે પ્રશ્ન થાય છે કે-ગર્ભ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનાર વ્યક્તિમાં તે સામાન્ય કયાથી આવે ? શું તે સામાન્ય, વ્યક્તિ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે કે બીજી વ્યક્તિમાંથી આવે છે ? સામાન્યને નિત્ય માનેલ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ રૂપ પ્રથમ પક્ષ કહી શકશો નહિ, બીજો પક્ષ કહો તો—પ્રશ્ન થાય છે કે અન્ય વ્યક્તિમાંથી આવનાર સામાન્ય તે અન્ય વ્યક્તિનો ત્યાગ કરીને આવે છે કે ત્યાગ કર્યા વિના ? પ્રથમ વિકલ્પ કહો તો તે અન્ય વ્યક્તિ સામાન્ય વિનાની થઈ જશે. બીજો વિકલ્પ કહો તો—શું તે વ્યક્તિની સાથે જ આવે છે કે કોઈક અશથી આવે છે ? પ્રથમ પ્રકાર માનો તો શાળલેયમાં પણ આ બાહુલેય છે, એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. બીજો પ્રકાર માનો તો—સામાન્ય સાંશ બની જશે અને સામાન્યને સાંશ માનવાથી વ્યક્તિની જેમ સામાન્ય પણ અનિત્ય બની જશે.

૬૪ યોગ-વરતુઓની શક્તિ વિચિત્ર હોય છે જેમકે-મન્ત્ર આદિથી સંસ્કૃત અસ્ત્ર (દિવ્ય શસ્ત્ર) ઉદરસ્થ વ્યાધિવિશેષનો નાશ કરે છે પરંતુ ઉદરનો છેદ કરતું નથી. તેની જેમ સામાન્યની પણ એવી શક્તિ છે, કે જેથી તે પૂર્વસ્થાન-પૂર્વવ્યક્તિમાંથી ચલાયમાન ઘયા સિવાય જ પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થનાર અર્ધ (તર્ણાદિ વ્યક્તિ)માં રહે છે.

૬૫ જૈન—આવું તો જ બને જો પ્રમાણથી સામાન્ય સર્વથા એક સિદ્ધ ધર્મ હોય પરંતુ એમ તો નથી, કારણ કે-પ્રસ્તુતમાં સામાન્યની એકરૂપતા વાસ્તવિક છે કે નહિ એ જ તો વિચારવાનું છે તે આ પ્રમાણે-જો સામાન્યમાં એકાન્ત એકમ માનવામાં આવે અર્થાત્ સામાન્ય સર્વથા એક છે એવું માનવામાં આવે તો બિન્ન દેશ અને બિન્ન શલમાં ઉત્પન્ન થનારી વ્યક્તિમાં સામાન્યની મત્તા મટી શકશે નહિ. અને જો સામાન્યનો સ્વભાવ જ એવો છે એમ પ્રતી સ્વભાવવાદના આલંબન માત્રથી બિન્ન દેશ અને બિન્ન શલમાં ઉત્પન્ન થનારી વ્યક્તિમાં સામાન્યની સન્ન સિદ્ધ કરનારું તે-વડી આ સામાન્યની પણ માં જરૂર છે ? તેમજ બીજી ધર્મ બધી વસ્તુઓની પણ કલ્પના કરવાની માં જરૂર છે ? કે જેનેક જ પદ્ધતિ (પદ્ધતિ) જેવી વ્યક્તિ માની હોય, તે વ્યક્તિ વ્યાપકતાના સ્વભાવમાં તે તે સ્વકે સ્વકે કહે. એ પ્રમાણે સ્વીકારતાં લાવતી પદ્ધતિના પદ્ધતિને પોતાની જ પદ્ધતિને સ્વભાવથી ઉચ્છેદ થયે, માટે તે પદ્ધતિને પદ્ધતિને સર્વમાન છે તે પદ્ધતિને સ્વકે સ્વકે કહે. વિષય બની શકતું નથી.

(प०) तदेतदित्यादि जैनः । न्यरूपि इति भवद्भिः । उत्पाददेशे इति यत्र तर्णक उत्पद्यते । अन्यथेति यदि तत्रापि भवेत् सामान्यम् । व्यक्ति सर्वगतत्वव्याघातादिति तत्र व्यक्तेरभावात् । कुत इति कुतः स्थानात् , तदिति सामान्यम् । तत्रेति तर्णकव्यक्तौ । स्वीकृतत्वादिति भवद्भिः । तत इति वक्तव्यन्तरात् । तदिति सामान्यम् । शावलेयेऽपि बाहुलेयोऽयमिति प्रतीतिः स्यादिति व्यक्त्या सहैव तत्र सामान्यस्य प्रवेशात् ।

व्याधिविशेषमिति व्याधिविशेषं कर्म । ययेति शक्त्या । तत्रेति अर्थे ।

स्यादित्यादि सूरिः । न चैवमित्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । तथा हीत्यादिना जैन एवं प्रपञ्चयति । अस्येति सामान्यस्य । इयमिति वृत्तिः । अभ्युपगम्यतामिति यौगैः अभ्युपगम्यतामित्यतोऽग्रे ततः किं स्यादिति गम्यम् । मूलोच्छेद इति सामान्यसर्वगतत्वे साधयितुमिष्टे सामान्यस्यैवोच्छेदः । तन्न व्यक्तीत्यादिनाचार्य एव निगमयति । एतस्येति सामान्यस्य ।

(टि०) तथाहि यदिदमित्यादि । तदिति सामान्यस्य व्यक्ति सर्वगतत्वं पूर्वमविद्यमानायां तत्तर्णकव्यक्तावाश्रयाभावेन सामान्यस्याऽसंभवात् । अत एवासत् । अन्यथेति असत्सामान्यवर्णनामन्तरेण । व्यक्ति सर्वेति या या तर्णकरूपा व्यक्तिः संसारचक्रे क्रीडति तत्र तत्र सामान्यं सर्वदा समवेतं संजायत इति पक्षप्रहाणप्रसङ्गात् । तदिति सामान्यम् ॥ तत्रेति व्यक्तौ । अस्येति सामान्यस्य “नित्यमेकमनं कर्तुं सामान्यम्” इति वचनात् । तत इति व्यक्तव्यन्तरात् । तदिति सामान्यम् । अस्येति सामान्यस्य ।

ययेति शक्त्या । स्वहेतुभ्य इति आत्मीयात्मीयसहकारिकारणेभ्यः । अर्थे इति तर्णकादौ पूर्वस्थानादिति पूर्वव्यक्ते ॥ तत्रेति अर्थे, न चैवमिति सामान्यस्यैकान्तैक्यं न प्रमाणात् सिद्धिपद्धतिमिश्रयत् । तस्यैवेति सामान्यैकान्तैक्यस्यैव । उपक्रान्तेति प्रारब्धत्वात् । तथाहि यदीत्यादि । अस्येति सामान्यस्य । एकान्तेति एकान्तेन एकमेव सामान्यमिति भावः । इयमिति वृत्तिः । सा हीति व्यक्तिः । तथास्वभावत्वादिति भिन्नकालासु व्यक्तिषु वर्तिस्वभावत्वात् । तथातथेति भिन्नदेशकालासु व्यक्तिषु सामान्यरूपगोत्वादिभावेन । एतस्येति सामान्यस्य ।

५६ नापि सर्वसर्वगतत्वम्, खण्डमुण्डादिव्यक्तव्यन्तरालेऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् । अव्यक्तत्वात्तत्र तस्यानुपलम्भ इति चेत्, व्यक्तिस्वात्मनोऽप्यनुपलम्भोऽत एव तत्रास्तु । अन्तराले व्यक्त्यात्मनः सद्भावावेदकप्रमाणाभावादसत्त्वादेवानुपलम्भे सामान्यस्यापि सोऽसत्त्वादेव तत्रास्तु, विशेषाभावात् ।

५७ किंच, प्रथमव्यक्तिसमाकलनवेलयां तदभिव्यक्तस्य सामान्यस्य सर्वात्मनाऽभिव्यक्तिर्जातैव, अन्यथा व्यवताव्यक्तस्वभावभेदेनानेकत्वानुषङ्गादसामान्यस्वरूपताऽऽपत्तिः । तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य स्वव्यक्तव्यन्तराले सामान्यस्यानुपलम्भादसत्त्वम्, व्यक्तिस्वात्मवत् ।

तथाहि—व्यक्तिरूपकारं कञ्चित् कुर्वती सामान्यमभिव्यञ्जयेत्. इतरथा वा । कुर्वती चेत्, कोऽनया तस्योपकारः क्रियते? तज्ज्ञानोत्पादनयोग्यता चेत्, सा ततो भिन्ना, अभिन्ना वा विधीयेत् । भिन्ना चेत्, तत्करणे सामान्यस्य न किञ्चिच्छ्रुतमिति तदवस्थाऽस्यानभिव्यक्तिः । अभिन्ना चेत्, तत्करणे सामान्यमेव कृतं स्यात्, तथा चानित्यत्वप्राप्तिः । तज्ज्ञानं चेदुपकारः; तर्हि कथं सामान्यस्य सिद्धिः, अनुगतज्ञानस्य व्यक्तिभ्य एव प्रादुर्भावात्? । तत्सहायस्यास्यैवात्र व्यापार इत्यपि श्रद्धामात्रम् । यतो यदि घटोत्पत्तौ दण्डाद्युपेतकुम्भकारवद् व्यक्त्युपेतं सामान्यमनुगतज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणं प्रतीयेत, तदा स्यादेतत् । तच्च नास्त्येव । न किञ्चित् कुर्वत्याश्च व्यञ्जकत्वे, विजातीयव्यक्तेरपि व्यञ्जकत्वप्रसङ्गः । तन्नाव्यक्तत्वात् तत्र तस्यानुपलम्भः, किन्त्वसत्त्वादेव—इति न सर्वसर्वगतमप्येतद्भवितुमर्हति, किन्तु प्रतिव्यक्ति कथञ्चिद्विभिन्नम्, कथञ्चित्तदात्मकत्वाद्, विसदृशपरिणामवत् । यथैव हि काचिद् व्यक्तिरुपलभ्यमानाद् व्यक्त्यन्तराद्विशिष्टा विसदृशपरिणामदर्शनादवतिष्ठते, तथा सदृशपरिणामात्मकसामान्यदर्शनात् समानेति, तेनायं समानो गौः, सोऽनेन समान इति प्रतीतेः । न च व्यक्तित्वरूपपादभिन्नत्वात् सामान्यरूपताव्याघातोऽस्य, रूपादेरप्यत एव गुणरूपताव्याघातप्रसङ्गात् । कथञ्चिदव्यतिरेकस्तु रूपादेरिव सदृशपरिणामस्याप्यस्त्येव ।

६८ वणी, अव्यक्त डोवाथी अंतराल प्रदेशमां सामान्यनो अनुपलंभ तो त्पारे न सिद्ध थाय, जे सामान्यनी अव्यक्त व्यक्त वडे थाय छे अबुं सिद्ध थयुं डोय परंतु अबुं तो नथी. कारणके-नित्य एकस्वरूपवाणा सामान्यनी अव्यक्त युक्तिपूर्वक घटी शकती न नथी ते आ प्रभाषे-सामान्यनी अव्यक्त व्यक्त द्वारा थाय छे तो शुं व्यक्त कंठ पणु उपकार करीने सामान्यने अव्यक्त करे छे के कंठ पणु उपकार कयां विना? व्यक्त सामान्यने अव्यक्त करवाभां तेना उपर उपकार करती डोय तो ते उपकार शे छे? सामान्यना ज्ञानने उत्पन्न करवानी योग्यतारूप उपकार व्यक्त करे छे-अभ कडे तो, प्रश्न छे के-तेवी योग्यताने ते व्यक्त सामान्यथी सिद्धरूपे उत्पन्न करे छे के अव्यक्तेरूपे? जे सिद्ध डोय तो सामान्यनुं कंठ पणु क्युं अभ कडेवाशे नहि अट्टे सामान्यनी अव्यक्त जेवी हुती तेवी ने तेवी न रहेशे. अने जे योग्यता सामान्यथी अव्यक्त डोय तो-तेवी योग्यता उत्पन्न करवी अट्टे सामान्यने न उत्पन्न करवुं अभ थयुं, आथी तो सामान्य अनित्य थयुं नशे. सामान्यनुं ज्ञान करववुं अ व्यक्तनो सामान्य उपर उपकार छे अभ कडे तो तेथी सामान्यनी सिद्धि कथं रीते थशे? कारणके-अनुगत ज्ञान अट्टे के प्रतिव्यक्तिमां अकार के तुल्याकार ज्ञान तो व्यक्तथी न उत्पन्न थयुं. अट्टे के तेथी तो व्यक्त सिद्ध थाय.

§९ ननु प्रथमव्यक्तिदर्शनवेलायां कथं न समानप्रत्ययोत्पत्तिः ?, तत्र सदृशपरिणामस्य भावादिति चेत् । तवापि विशिष्टप्रत्ययोत्पत्तिस्तदानीं कस्मान्न स्याद्, वैसदृश्यस्यापि भावात्? । परापेक्षत्वात् तस्याप्रसङ्गोऽन्यत्रापि तुल्यः । समानप्रत्ययोऽपि हि परापेक्षः, परापेक्षामन्तरेण क्वचित् कदाचिदप्यभावात्, अणुमहत्त्वादिप्रत्ययवत् ।

§९ शंका—जे व्यक्तित्वां सदृशपरिणामरूप सामान्य छे न तो पछी प्रथमव्यक्तित्वा दर्शन समये समानप्रत्यय-सामान्यज्ञान केम थतुं नथी ?

समाधान—अमे तमने न पछीजे छीजे के ते वेणा विसदृशता डोवा छतां पणु विशिष्टज्ञान-लेदज्ञान केम थतुं नथी ? जे विशिष्टज्ञान परापेक्ष डोवाथी ते वेणा न न थतु डोय तो—अन्यत्र अट्ठे सादृश्यज्ञान विषे पणु तेम न छे, कारण के—सामान्य प्रत्यय पणु परापेक्ष न छे. कारण के—अणुत्व, महत्त्व आदि प्रत्ययेनी जेम ते पणु परनी अपेक्षा विना क्यार्थ कही पणु थतो नथी.

(५०) तत्रेति व्यक्तौ । तदानीमिति प्रथमव्यक्तिदर्शनवेलायाम् । अन्यत्रापीति समानप्रत्ययोत्पत्तावपि । क्वचित् कदाचिदप्यभावादिति समानप्रत्ययस्य ।

(टि०) तत्रेति प्रथमव्यक्तिदर्शने ॥ तदानीमिति प्रथमव्यक्तिदर्शनवेलायाम् । तस्येति विस्पष्टप्रत्ययस्य । अन्यत्रापीति अस्मदभिमतपक्षेऽपि ।

§१० विशेषा अपि नैकान्तेन सामान्याद्विपरीतधर्माणो भवितुमर्हन्ति । यतो यदि सामान्यं सर्वगतं सिद्धं भवेत्, तदा तेषामव्यापकत्वेन ततो विरुद्धधर्माध्यासः स्यात् । न चैवम्, सामान्यस्य विशेषाणां च कथञ्चित्परस्पराव्यतिरेकेणैकानेकरूपतयावस्थितत्वात् । विशेषेभ्योऽव्यतिरिक्तत्वाद्धि सामान्यमप्यनेकमिष्यते, सामान्यात्तु विशेषाणामव्यतिरेकात्तेऽप्येकरूपा इति । एकत्वं च सामान्यस्य संग्रहनयार्पणात् सर्वत्र विज्ञेयम् । प्रमाणार्पणात्तस्य सदृशपरिणामरूपस्य विसदृशपरिणामवत् प्रतिव्यक्तिभेदात् । एवं चासिद्धं सर्वथा विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं सामान्यविशेषयोः । यदि पुनः कथञ्चिदेव विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं हेतुश्चिकीर्षितम्, तदा विरुद्धमेव, कथञ्चिद्विरुद्धधर्माध्यासस्य कथञ्चिद्देनैवाविनाभूतत्वात् ।

§१० विशेषो पणु सामान्यथी अंकांते सर्वथा विपरीत धर्मावाणा सिद्ध थर्थ शकता नथी. कारण के जे सामान्य सर्वगत सिद्ध थाय तो ते-विशेषो अव्यापक डोवाथी—सामान्यथी विरुद्धधर्माध्यासवाणा सिद्ध थाय. अट्ठे के विशेषो सामान्यथी विरोधी धर्मावाणा छे अमे सिद्ध थाय, पणु अमे छे न छि, कारण के सामान्य अने विशेष परस्पर कथञ्चित् अलिन्न डोवाथी अंके अने अनेक रूपे रडेला छे, कारण के—विशेषोथी अलिन्न डोवाथी सामान्य अनेक रूप

છે, તેવી જ રીતે સામાન્યથી અભિન્ન હોવાથી વિશેષો પણ એકરૂપ છે. અને સામાન્યની એકતા સર્વત્ર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ જાણવી, કારણ કે-પ્રમાણની અપેક્ષાએ સદશપરિણામરૂપ તે સામાન્ય, વિસદશપરિણામની જેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ભિન્ન છે એટલે-સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પક્ષમાં તમોએ કહેલ 'વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ હોવાથી-એ હેતુ અસિદ્ધ છે. અને જો કદાચ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ હેતુને 'કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ' અર્થમાં સ્વીકારતા હો તો હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે, કારણ કે-કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનો અવિનાભાવ કથંચિદ્ભેદ સાથે છે, એટલે કે-તે હેતુથી અત્યન્ત-સર્વથા ભેદની સિદ્ધિને બદલે કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ થશે અર્થાત્ હેતુ વિરુદ્ધ થશે.

(૫૦) તત્ત્વમ્ ઇતિ સામાન્યાત્ । પ્રમાણાર્પણાત્તસ્યેતિ સ્યાદાત્મતે । ચિકીર્ષિતમિતિ ભવતા । સ્વીકરણાદિતિ જૈનૈઃ ॥૧॥

(ટિ૦) યતો યદીત્યાદિ ॥ તેષામિતિ વિશેષાણામ્ । તત્ત્વમ્ ઇતિ સામાન્યાત્ ॥ ન ચૈવમિતિ ન વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ । અવ્યતિરેકેણેતિ અમેદેન । તેડપીતિ વિશેષા અપિ । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અસિદ્ધમિતિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસસ્ત્વાદિતિ હેતુરમિદ્ધ. ।

§૧૧ પાથપાવકસ્વરૂપો દૃષ્ટાન્તોડપ્યુભયવિકલ', તયોરપિ કથંચિદેવ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસસ્ત્વેન મિન્નત્વેન ચ સ્વીકરણાત્ । પયસ્ત્વપાવકત્વાદિના હિ તયોર્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસો ભેદશ્ચ, દ્રવ્યત્વાદિના પુનસ્તદ્વૈપરીત્યમિતિ । તથા ચ કથં ન સામાન્યવિશેષાત્મકત્વં ઘટાદેર્ઘટત્ ઇતિ ॥૧॥

§૧ અને અનુમાનમાં તમોએ જાણુવેલ 'જલ અને અગ્નિ' રૂપ દૃષ્ટાંત પણ ઉભયવિગ્ન છે અર્થાત્ સાધન અને સાધનહીન છે. કારણ કે-કથંચિદ્ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ દ્વારા તે બન્નેને કથંચિત્ ભિન્નરૂપે સ્વીકારેલ છે. અર્થાત્ જલત્વ અને અગ્નિત્વ ધર્મદ્વારા તે બન્નેમાં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ અને ભિન્નતા છે, ત્યારે દ્રવ્યત્વધર્મ દ્વારા એક ધર્માધ્યાસ અને અભિન્નતા છે. અને તે રીતે વિચારતાં ઘટાદિ પદાર્થ પણ સામાન્યવિશેષરૂપે જેમ અસિદ્ધ નહિ થાય ? અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ સામાન્યવિશેષાત્મક સિદ્ધ થશે. ૧

(ટિ૦) તયોરિતિ પાથ પાવકયો । તદ્વૈપરીત્યમિતિ વિદ્યમાન્નાં તત્ત્વમેવોર્ધિતર્ક ॥૧॥

પાવકના સામાન્યવિશેષરૂપાનેકાન્તામસ્વસ્તુમમર્થનાર્થ માત્ર હેતુવ્યર્થભિદ્ધાના સમસાપનેકાન્તામસ્વસ્તુમમર્થનેતૃન્ સૂચયન્તિ -

અનુગતવિગિષ્ટા તારપ્રતીતિવિષયવ્યાનુ, પ્રાર્ચાન્તોતરાગરપન્નિયાનોપાદાનાસ્થાનરદમ્પરિગન્વાડર્થક્રિયાનામર્થવદન્નાન્ચ । ૨ ॥

સામાન્યવિશેષરૂપાનેકાન્તામસ્વસ્તુમમર્થનાર્થ માત્ર હેતુવ્યર્થભિદ્ધાના સમસાપનેકાન્તામસ્વસ્તુમમર્થનેતૃન્ સૂચયન્તિ -

ત્યાગોપાદાને, તામ્યાં યદવસ્થાનમ્, તત્સ્વરૂપપરિણામેનાર્થક્રિયાસામર્થ્યઘટનાત્ કાર્ય-
કરણોપપત્તે:—ઇત્યુર્ધ્વતાસામાન્યપર્યાયાલ્યવિશેષસ્વરૂપાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસિદ્ધૌ હેતુ: ।

ચકારાત્ સદસદાઘનેકાન્તસમર્થકહેતવ: સદસદાકારપ્રતીતિવિપયત્વાદયો દ્રષ્ટવ્યા: ॥૨

વસ્તુને સામાન્ય વિશેષરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરવા માટે સાક્ષાત્ જો હેતુને
નિર્દેશ કરીને સૂત્રકારે વસ્તુને સદસદાદિરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરનાર હેતુઓની
કરેલ સૂચના—

અનુગતાકાર પ્રતીતિ અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ અર્થાત્ સદશજ્ઞાન અને
લેદજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી તથા પ્રાચીનાકારનો ત્યાગ, ઉત્તરાકારનો સ્વીકાર-
એ બંને પર્યાય છતાં અવસ્થાન (ધ્રૌવ્ય) સ્વરૂપ પરિણતિ દ્વારા અર્થક્રિયાની
શક્તિ ઘટતી હોવાથી. ૨

૬૧ અનુગતાકાર પ્રતીતિ એટલે-ગૌ ગૌ એ પ્રમાણે અન્વયસ્વભાવવાળું-
એકાકારવાળું જ્ઞાન. વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ એટલે-વ્યાવૃત્ત-લિન્ન સ્વરૂપવાળું
શબ્દ-શ્યામ એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન. અર્થાત્ અનુગતાકાર અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિનો
વિષય હોવાથી. આ હેતુથી વસ્તુ તિર્યક સામાન્યાત્મક અને ગુણરૂપ વિશેષાત્મક
-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે. પ્રાચીન આકારનો ત્યાગ અને ઉત્તર આકાર-
નું ગ્રહણ અર્થાત્ પૂર્વપર્યાયનો નાશ થાય, ઉત્તરપર્યાયની ઉત્પત્તિ-ઉત્પાદ-તે
બંને છતાં વસ્તુમાં જે અવસ્થિતિ-ધ્રૌવ્ય-આ પ્રકારે સ્વરૂપપરિણામદ્વારા અર્થ
ક્રિયાનું સામર્થ્ય-અર્થાત્ કાર્યકારણભાવ ઘટતો હોવાથી. આ હેતુથી વસ્તુ ઊર્ધ્વ
તાસામાન્ય અને પર્યાયરૂપ વિશેષાત્મક-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે.
સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ ચકારથી વસ્તુને સદસદાદિરૂપે અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ કર-
નાર સદસદાકાર પ્રતીતિનો વિષય હોવાથી ઇત્યાદિ હેતુઓની સૂચના કરી છે.

સારાંશ છે કે પદાર્થમાં સદશતા અને વિસદશતા ન હોય તો તે બંનેનું
જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આથી એ સિદ્ધ થયું કે-પદાર્થમાં સદશ જ્ઞાન કરાવનાર
સામાન્ય, અને વિસદશ જ્ઞાન કરાવનાર વિશેષ ધર્મ પણ છે. આથી વસ્તુ સામાન્ય
વિશેષાત્મક છે. આ સિવાય પદાર્થ એક પર્યાયરૂપે નષ્ટ થાય છે અને બીજા પર્યાય-
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પણ દ્રવ્યરૂપે પોતાની સ્થિતિ કાયમ રાખે છે.
આ રીતે પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યમય થઈને પરિણામરૂપ ક્રિયા કરે છે,
અહીં ઉત્પાદ અને વ્યય પદાર્થની વિશેષરૂપતા-વૈસદશ્ય-લેદને સિદ્ધ કરે છે,
જ્યારે ધ્રૌવ્ય સામાન્યરૂપતા-સાદશ્યને સિદ્ધ કરે છે, આથી પણ વસ્તુ સામાન્ય-
વિશેષાત્મક સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુ સાથે સમાનતા જે કારણે પરિલક્ષિત થાય છે તે તિર્યક
સામાન્ય છે અને વસ્તુના પર્યાયો બદલાતા હોવા છતાં તેમાં એકચતુ જે ભાન
થાય છે તેનું કારણ ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે ૨.

(૫૦) અનુગતવિશિષ્ટાકારેત્યાદિ ગદ્યે પરિત્યાગ: પ્રાચીનાકારસ્ય । ઉપાદાનં
ઉત્તરાકારસ્ય ।

તિર્યકસામાન્યેત્યાદિગદ્યે લક્ષણશબ્દેન સ્વરૂપમ્ । ॥૨॥

(टि०) अनुगतेत्यादि ॥ गुणाख्येति सहभाविनो गुणाः । आख्या स्वरूपम् । ऊर्ध्वतेति क्रमभाविनस्तु पर्यायाः ॥२॥

इदानीं सामान्यं प्रकारतः प्ररूपयन्ति—

सामान्यं द्विप्रकारं तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं च ॥३॥

तिर्यग्गुह्येखिनाऽनुवृत्ताकारप्रत्ययेन गृह्यमाणं तिर्यक्सामान्यम्, ऊर्ध्वमुल्लेखिनाऽनुगताकारप्रत्ययेन परिच्छिद्यमानमूर्ध्वतासामान्यं चेति ॥३॥

तत्राद्यभेदस्य स्वरूपं सोदाहरणमुपदर्शयन्ति—

प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यम्, शबलशावलेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथा ॥४॥

§१ व्यक्ति व्यक्तिमधिष्ठित्य समाना परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं विज्ञेयम् ।

सामान्यना प्रकार—

सामान्य षे प्रकारे छे-तिर्यक् सामान्य अने उर्ध्वतासामान्य, उ.

§१ तिर्यक्ना उल्लेख-(निर्देश-प्रयोग)वाणा अन्ययज्ञानथी अद्यु धरातो पदार्थं तिर्यक् सामान्य अने उर्ध्वना उल्लेखवाणा अन्ययज्ञानथी जलुवाभां आवतो पदार्थं उर्ध्वतासामान्य उडेवाय छे उ.

तिर्यक् सामान्यनु दृष्टान्त आद्ये निरूपण—

व्यक्तित्वां जे तुल्य परिष्णाम ते तिर्यक् सामान्य छे जेमडे-शणल-शाण-लेय आदि लिन्न-लिनन् पिंडेभां गोत्व ४

§१ व्यक्ति व्यक्तित्वा उडेल जे समान परिष्णाम-समान आशर ते तिर्यक् सामान्य जलुवु .

§२ अत्र सौमनाः सद्भिरन्ते-सौर्गोरे-या अनुगताकारप्रतिपत्तंग्यन्यावृत्तिमा-त्रेणैव व्यक्तिषु प्रसिद्धेरनवमर एव सद्यपिणामन्वरूपमानान्यस्वीकार । सर्वतो न्यावृत्तानि हि स्वलक्षणानि न समानाभ्यास्मानमन्येन मिश्रयन्तीति ।

§३ तदेतन्मरमरीचिकाचसोदराऽऽचागतयेऽन्तिपुटप्रमाणम् । यत् इयमन्यन्या-दुर्निर्दि . एतन्मर मरेत् । तत्र एव गुणविधिप्रतिपत्तिः स्यात्कृत्यं दिति . सप्रति सामान्यरुपता दुर्निर्दिता । आन्तरि तु तस्या यत् यतिर्यक्सामान्येनोर्ध्व-स्यत् । आन्तरि तद्विधेः सप्रतिपत्तयप्रमाणम् ।

§४ सौमना भाव, सव, से, प्रती, सद्भिरन्ते, सौर्गोरे, या अनुगताकारप्रतिपत्तंग्यन्यावृत्तिमा-त्रेणैव व्यक्तिषु प्रसिद्धेरनवमर एव सद्यपिणामन्वरूपमानान्यस्वीकार । सर्वतो न्यावृत्तानि हि स्वलक्षणानि न समानाभ्यास्मानमन्येन मिश्रयन्तीति ।

ત્યાગોપાદાને, તામ્યાં યદવસ્થાનમ્, તત્સ્વરૂપપરિણામેનાર્થક્રિયાસામર્થ્યઘટનાત્ કાર્ય-
કરણોપપત્તે:—ઇત્યુર્ધ્વતાસામાન્યપર્યાયાલ્યવિશેષસ્વરૂપાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસિદ્ધૌ હેતુઃ ।

ચકારાત્ સદસદાઘનેકાન્તસમર્થકહેતવઃ સદસદાકારપ્રતીતિવિપયત્વાદયો દ્રષ્ટવ્યાઃ ॥૨

વસ્તુને સામાન્ય વિશેષરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરવા માટે સાક્ષાત્ જો હેતુનો
નિર્દેશ કરીને સૂત્રકારે વસ્તુને સદસદાદિરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરનાર હેતુઓની
કરેલ સૂચના—

અનુગતાકાર પ્રતીતિ અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ અર્થાત્ સદશજ્ઞાન અને
ભેદજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી તથા પ્રાચીનાકારનો ત્યાગ, ઉત્તરાકારનો સ્વીકાર-
એ અને પર્યાય છતાં અવસ્થાન (ધ્રોવ્ય) સ્વરૂપ પરિણતિ દ્વારા અર્થક્રિયાની
શક્તિ ઘટતી હોવાથી. ૨

૬૧ અનુગતાકાર પ્રતીતિ એટલે- ગૌ ગૌ એ પ્રમાણે અન્વયસ્વભાવવાળું-
એકાકારવાળું જ્ઞાન. વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ એટલે-વ્યાવૃત્ત-ભિન્ન સ્વરૂપવાળું
શબ્દ-શ્યામ એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન, અર્થાત્ અનુગતાકાર અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિનો
વિષય હોવાથી. આ હેતુથી વસ્તુ તિર્યક સામાન્યાત્મક અને ગુણરૂપ વિશેષાત્મક
-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે. પ્રાચીન આકારનો ત્યાગ અને ઉત્તર આકાર-
નું ગ્રહણ અર્થાત્ પૂર્વપર્યાયનો નાશ થાય, ઉત્તરપર્યાયની ઉત્પત્તિ-ઉત્પાદ-તે
અને છતાં વસ્તુમાં જે અવસ્થિતિ-ધ્રોવ્ય-આ પ્રકારે સ્વરૂપપરિણામદ્વારા અર્થ
ક્રિયાનું સામર્થ્ય-અર્થાત્ કાર્યકારણભાવ ઘટતો હોવાથી. આ હેતુથી વસ્તુ ઊર્ધ્વ
તાસામાન્ય અને પર્યાયરૂપ વિશેષાત્મક-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે.
સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ ચકારથી વસ્તુને સદસદાદિરૂપે અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ કર-
નાર સદસદાકાર પ્રતીતિનો વિષય હોવાથી ઇત્યાદિ હેતુઓની સૂચના કરી છે.

સારાંશ છે કે પદાર્થમાં સદશતા અને વિસદશતા ન હોય તો તે અનેકનું
જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આથી એ સિદ્ધ થયું કે-પદાર્થમાં સદશ જ્ઞાન કરાવનાર
સામાન્ય, અને વિસદશ જ્ઞાન કરાવનાર વિશેષ ધર્મ પણ છે આથી વસ્તુ સામાન્ય
વિશેષાત્મક છે. આ સિવાય પદાર્થ એક પર્યાયરૂપે નષ્ટ થાય છે અને બીજા પર્યાય-
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પણ દ્રવ્યરૂપે પોતાની સ્થિતિ કાયમ રાખે છે.
આ રીતે પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યમય થઈને પરિણામરૂપ ક્રિયા કરે છે,
અહીં ઉત્પાદ અને વ્યય પદાર્થની વિશેષરૂપતા-વૈસદશ્ય-ભેદને સિદ્ધ કરે છે,
જ્યારે ધ્રોવ્ય સામાન્યરૂપતા-સાદશ્યને સિદ્ધ કરે છે, આથી પણ વસ્તુ સામાન્ય-
વિશેષાત્મક સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુ સાથે સમાનતા જે કારણે પરિલક્ષિત થાય છે તે તિર્યક
સામાન્ય છે અને વસ્તુના પર્યાયો બદલાતા હોવા છતાં તેમાં એકચતુ જે ભાન
થાય છે તેનું કારણ ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે. ૨

(૫૦) અનુગતવિશિષ્ટાકારેત્યાદિ ગણે પરિત્યાગઃ પ્રાચીનાકારસ્ય । ઉપાદાનં
ઉત્તરાકારસ્ય ।

તિર્યકસામાન્યેત્યાદિગણે લક્ષણગઢેન સ્વરૂપમ્ । ॥૨॥

(टि०) अनुगतेत्यादि ॥ गुणाख्येति सहभाविनो गुणा । आख्या स्वरूपम् । ऊर्ध्वतेति क्रमभाविनस्तु पर्यायाः ॥२॥

इदानीं सामान्यं प्रकारतः प्ररूपयन्ति—

सामान्यं द्विप्रकारं तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं च ॥३॥

तिर्यगुल्लेखिनाऽनुवृत्ताकारप्रत्ययेन गृह्यमाणं तिर्यक्सामान्यम्, ऊर्ध्वमुल्लेखिनाऽनुगताकारप्रत्ययेन परिच्छिद्यमानमूर्ध्वतासामान्यं चेति ॥३॥

तत्राद्यभेदस्य स्वरूपं सोदाहरणमुपदर्शयन्ति—

प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यम्, शबलशाबलेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथा ॥४॥

§१ व्यक्ति व्यक्तिमधिश्चित्य समाना परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं विज्ञेयम् ।

सामान्यना प्रकार—

सामान्ये प्रकारे छे-तिर्यक् सामान्ये अने ऊर्ध्वतासामान्ये, उ.

§१ तिर्यक्ना उल्लेख- (निर्देश-प्रयोग)वाणा अन्वयज्ञानथी अणु कर्ता पदार्थं तिर्यक् सामान्ये अने ऊर्ध्वना उल्लेखवाणा अन्वयज्ञानथी अणुवाभां आपतो पदार्थं ऊर्ध्वतासामान्ये उल्लेखे उ.

तिर्यक् सामान्यनु दृष्टान्त साथे निरूपण—

व्यक्तिमां जे तुल्य परिणाम ते तिर्यक् सामान्ये छे जेभडे-शबल-शाबलेय आदि लिन्न-लिन्न पिंडाभां गोत्व ४

§१ व्यक्ति व्यक्तिमां रडेद जे समान परिणाम-समान आकार ते तिर्यक् सामान्ये अणुवु .

§२ अत्र सौगताः सङ्गिरन्ते-गौर्गौरित्याद्यनुगताकारप्रतिपत्तेरन्यव्यावृत्तिमात्रेणैव व्यक्तिषु प्रसिद्धेरनवसर एव सदृशपरिणामस्वरूपसामान्यस्वीकारः । सर्वतो व्यावृत्तानि हि स्वलक्षणानि न मनागप्यात्मानमन्येन मिश्रयन्तीति ।

§३ तदेतन्मरुमरीचिकाचक्रोदकाऽऽचान्तयेऽङ्गलिपुटप्रसारणम् । यत इयमन्यव्यावृत्तिर्वहिः, अन्तर्वा भवेत् । तत्र खण्डमुण्डादि विशेषप्रतिष्ठैकान्यव्यावृत्तेर्वहिः सद्भावे सामान्यरूपता दुर्निवारा । अन्तरत्वे तु तस्याः कथं बहिरर्थाभिमुख्येनोल्लेखः स्यात् ? । नान्तः, बहिर्वा सेत्यपि स्वाभिप्रायप्रकटनमात्रम् ।

§२ सौगत-गाय, गाय, ये प्रमाणे व्यक्तिओमां न सादृश्य ज्ञान धाय छे ते अन्यव्यावृत्ति-अन्यापोहथी धाय छे अर्थात् ते अधी गौव्यक्ति अगौ अटले के अर्थादिइप अन्यथी व्यावृत्त छे ये प्रकारे अन्यव्यावृत्तिथी न सादृश्य-ज्ञान सिद्ध धाय छे. भाटे वस्तुमां सदृश परिणामइप सामान्यनो र्नीकार अप्राप्तः-

तथा । प्राचि पक्षे इत्यादि विषयाद् ज्ञानं जायते । तच्च ज्ञानं तस्य विषयस्य ग्राहकम् । ततो वासना चेत् तथाभूतप्रत्ययविषयभूता सत्युत्पादयति, ततस्तेन प्रत्ययेन सा ग्राह्या । तथा च सामान्यमेव नामान्तरेणोक्तं भवति । सकलविशेषानुयायिनी इति यो यो अनुगताकारः प्रत्ययविषयः स सकलविशेषानुयायी यथा सामान्यम् । परिच्छेद्यस्वभावेति विषयो हि परिच्छेद्यस्तत्स्वभावा । सदृशप्रत्ययजनने इति सदृशप्रत्ययजनने सति । अस्येति सदृशप्रत्ययस्य । अपर इति अन्यव्यावृत्तिरूपः । तद्विषय इति अस्य सदृशप्रत्ययस्य विषयः ।

(टि०) तथाभूतमिति नान्तर्बहीरूपम् । तेनेति अन्यव्यावृत्तिस्वरूपेण । तत्रेति अन्तर्बहिर्वा तथाभूतेति गौरैति व्यक्तिप्रत्ययः ।

अयमिति प्रत्ययः । तथाभूतमिति गौर्गौरित्याकारम् ॥ विषय इति सामान्यलक्षण अस्येति सदृशप्रत्ययस्य । अपर इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणः । तद्विषय इति सदृशप्रत्ययस्य विषयः । तत्संभवेति अन्यव्यावृत्तिसंभवप्राप्तेः । तेष्विति कुरङ्गुतुरङ्गादिषु ।

§७ ननु यथा प्रत्यासत्त्या केचन भावाः स्वयं सदृशपरिणामं विभ्रति, तथैव स्वयमतदात्मका अपि सन्तस्तथा किं नावभासेरन् इति चेत् तैदध्यनुचितम् । चेतनेतरभेदाभावप्रसङ्गात् । यथैव हि प्रत्यासत्त्या चेतनेतरस्वभावान् भावाः स्वीकुर्वन्ति, तथैव स्वयमतदात्मका अपि सन्तस्तथा किं नावभासेरन्-इत्यपि ब्रुवाणस्य ब्रह्माद्वैतवादिनो न वक्त्रं वक्त्रीभवेत् । चेतनेतरव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वात् कथमस्य तथाऽवभासनम् ?-इत्यन्यत्रापि तुल्यम् । न खलु सदृशपरिणामशून्यं स्वलक्षणमप्यस्ति, यत् तथाऽवभासेत ।

§८ ननु स्वलक्षणस्य विसदृशाकारात्मनः सदृशपरिणामात्मकत्वं विरुध्यते । नैवम् । ज्ञानस्य चित्राकारतावत्, विकल्पेतराकारतावच्चैकस्योभयात्मकत्वाविरोधात् । ततो व्यावृत्तप्रत्ययहेतुविसदृशाकारतावद् वस्तुनः सदृशपरिणामात्मकत्वमप्यनुयायिप्रत्ययहेतुः स्वीकार्यम् ॥४॥

§९ औद्ध—ने प्रत्यासत्ति संभंधथी केरलाक पदार्थो स्वयं सदृश परिणामने धारणु करे छे, ते न प्रत्यासत्तिथी स्वयं अतदात्मक डोवा छतां ओटले के सदृश-परिणामात्मक न डोवा छतां तेवा केम न नृणाय ?

नैन—ते उचित नथी. धारणुके—ओम मानवा नृतां येतन अने नडने लेह पणु नडि रडे. धारणुके—ने प्रत्यासत्तिथी पदार्थो येतनेतर स्वभावने धारणु करे छे, ते न प्रत्यासत्तिथी पदार्थो स्वयं अतदात्मक डोवा छतां ओटले के येतने-तर न डोवा छतां केम तेवा न नृणाय ? — ओबु ओदनार अह्माद्वैतवादीनुं मुणु कंघं वाकुं थतुं नथी.

औद्ध—येतन अने नडथी सिन्न ओबुं अह्म छे न नडि, तो तेनो ते प्रकारे अवलास कंघं रीते थाय ?

જૈન—આ જ વસ્તુ અન્યત્ર પણ સમાનભાવે કહી શકાય છે કે-તમે માનેલ સદશપરિણામશૂન્ય સ્વલક્ષણુ પણ છે જ નહિ, તો તેનો તે પ્રકારે અવભાસ કેમ થાય ?

§૮ બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણુ તો વિસદશાકારવાળા છે. તેથી તેમાં સદશપરિણામનો વિરોધ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે જ્ઞાન એક હોવા છતાં તેમાં ચિત્રાકારતાનો અને નિર્વિકલ્પકારતા તથા સવિકલ્પકારતાનો વિરોધ નથી. તેમ ઉભયાત્મકતાનો એટલે કે સદશતા અને અસદશતાનો વિરોધ નથી. માટે વસ્તુમાં વ્યાવૃત્ત જ્ઞાન ભેદજ્ઞાનના કારણભૂત વિસદશાકારની જેમ અનુગત જ્ઞાન-સદશ જ્ઞાનના કારણ-ભૂત સદશ પરિણામ-સદશાકાર પણ સ્વીકારવો જોઈએ. ૪.

(૫૦) નનુ યયેત્યાદિ સૌગત । પ્રત્યાસત્યેતિ ખુરકકુદસાસ્નાદિમત્ત્વપ્રમૃતિલક્ષણયા । કેચન ભાવા इति गवादय । तयैवेति प्रत्यासत्त्या । तथेति तदात्मकतया । तदप्यनुचितमित्यादि जैन । चेतनेतरभेदाभावप्रसङ्गादित्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । तथाऽवभासेरन्निति चेतनेतरस्वभावा । चेतनेतरव्यतिरिक्तस्येत्यादि बौद्धः । अस्येति पदार्थजातस्य तदात्मकस्यापि । तथावभासनमिति तदात्मकताऽवभासनम् ।

નન્વિત્યાદિ બૌદ્ધઃ । નૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । ચિત્રાકારતાવદિતિ ભવદમીષ્ટા । વિકલ્પેતરાકારતાવદિતિ નિર્વિકલ્પકવત્ । એકસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । અવિરોધાદિતિ ભવન્મતે-ડપિ । તત્ત્વ ઇત્યાદિના તત્ત્વમાહ ॥૪॥

(ટિ૦) પ્રત્યાસત્યેતિ કારણસામગ્ર્યા । તયૈવેતિ પ્રત્યાસત્યા । અતદાત્મકા ઇતિ અસદશપરિણામા । તથેતિ સદશનયા । અતદાત્મકા ઇતિ અચેતનેતરપરિણામા. । તથેતિ ચેતનેતરતયા । અસ્યેતિ બ્રહ્મણ. । તથેતિ સદશતયા । યદિતિ સ્વલક્ષણમ્ । તથેતિ સદશરૂપતયા ।

નનુ સ્વલક્ષણસ્યેતિ યથા એકમેવ સામાન્યતશ્ચિત્રજ્ઞાનં વર્ણપદ્ધકમેદેન સાક્ષાત્કર્તુષ્ચેતસિ પચ્ચથા પ્રતિવિમ્બં તનુતે, યથા [ચ] એકમેવ જ્ઞાનં સવિકલ્પક નિર્વિકલ્પકં ચ દ્વિધા, તથૈવ એકસ્યૈવ સ્વલક્ષણસ્ય વિશદશપરિણામાત્મકત્વ સદશપરિણામાત્મકત્વ ચાવિરુદ્ધમ્ । ॥૪॥

અથ સામાન્યદ્વિતીયભેદં સનિર્દર્શનમુપદર્શયન્તિ—

पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चनवत् ॥५॥

§૧ પૂર્વાપરપર્યાયયોરનુગતમેકં દ્રવ્યમ્, દ્રવતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ ગચ્છતીતિ વ્યુત્પત્યા ત્રિકાલાનુયાયી યો વસ્ત્વંગઃ, તદ્મૂર્ધ્વતાસામાન્યમિત્યભિધીયતે । નિર્દર્શન-મુત્તાનમેવ ।

ઉર્ધ્વતાસામાન્યતું દદ્યાન્તપૂર્વક ઉપદર્શન—

પૂર્વ પરિણામ (પૂર્વ પર્યાય) અને ઉત્તર પરિણામ (ઉત્તર પર્યાય)માં સમાન-રૂપે રહેનારું ઉર્ધ્વતા સામાન્ય છે, જેમ કે-કડાં, કંકણ, ચૂડી આદિમાં અનુગામી સુવર્ણ દ્રવ્ય છે. ૫.

§१ पूर्वं अने उत्तर पर्यायभां अनुगत-अन्वयी श्रेष्ठ द्रव्ये. 'ते ते पर्यायाने पाभे ते द्रव्य' अये व्युत्पत्ति द्वारा त्रये क्षणभां अनुयायी वे वस्तुने अंश ते अध्वंतासामान्ये छे दृष्टान्त रूपे छे.

§२ अत्रैकस्य कालत्रयानुयायितायां जनुपाऽन्धः शौद्धोदनिशिष्यः समाचष्टे—अहो ! कष्टः शिष्टैरुपक्रान्तोऽयमेकस्यानेककालावस्थितिवादः । प्रतिक्षणभङ्गुरभावावभासनायामेव हि प्रमाणमुद्रा साक्षिणी । तथाहि—यत् सन्, तत् क्षणिकम्, संश्व विवादाध्यासितः शब्दादिः । सत्त्वं तावद् यत् किञ्चिदन्यत्रास्तु, प्रस्तुते तावदर्थक्रियाकारित्वमेव मे संमतम् । तच्च शब्दादौ धर्मिणि प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतमेव । विपक्षाच्च व्यापकानुपलब्ध्या व्यावृत्तम् । सत्त्वस्य हि क्षणिकत्ववत् क्रमाक्रमावपि व्यापकावेव । न हि क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः शङ्कितुमपि शक्यते, व्याघातस्योद्भटत्वात् । न क्रम इति निषेधादेवाक्रमोपगमात्, नाक्रम इति निषेधादेव च क्रमोपगमात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थिराद् व्यावर्तमानावर्थक्रियामपि ततो व्यावर्तयतः । वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले ह्यतीतानागतयोरप्यर्थक्रिययोः समर्थत्वे तयोरपि करणप्रसङ्गः । असमर्थत्वे पूर्वापरकालयोरप्यकरणपत्तिः ।

§३ समर्थोऽप्यपेक्षणीयासन्निधेर्न करोति, तत्सन्निधेस्तु करोतीति चेत् ननु किमर्थं सहकारिणामपेक्षा ? किं स्वरूपलाभार्थम्, उतोपकारार्थम्, अथ कार्यार्थम् ? । न प्रथमः, स्वरूपस्य कारणाधीनस्य नित्यस्य वा पूर्वसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, स्वयं सामर्थ्येऽसामर्थ्ये वा तस्यानुपयोगात् ।

तथा च—

भावः स्वतः समर्थश्चेद्, उपकारः किमर्थकः ? ।

भावः स्वतोऽसमर्थश्चेद्, उपकारः किमर्थकः ? ॥१॥

अत एव न तृतीयः । उपकारवत् सहकारिणामप्यनुपयोगात् ।

तथा च—

भावः स्वतः समर्थश्चेत्, पर्याप्तं सहकारिभिः ।

भावः स्वतोऽसमर्थश्चेत्, पर्याप्तं सहकारिभिः ॥१॥

अनेकाधीनस्वभावतया कार्यमेव तानपेक्षत इति चेत् । न, तस्यास्वतन्त्रत्वात्, स्वातन्त्र्ये वा कार्यत्वव्याघातात्, तद्धि तत्साकल्येऽपि स्वातन्त्र्यादेव न भवेदिति । एवं च यत् क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाकारि न भवति, तदसत्, यथा गगनेन्दीवरम्, तथा चाक्षणिकाभिमतो भाव इति व्यापकानुपलब्धिरुत्तिष्ठते । तथा च क्रमयौगपद्ययोर्व्यापकयोः व्यावृत्तेरक्षणिकाद् व्यावर्तमानार्थक्रिया क्षणिके विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः ॥

ફર એક જ દ્રવ્યની ત્રણે કાલમાં અનુયાયિતાને વિષે અર્થાત્ પદાર્થની ત્રૈકાલિક સ્થિરતાને વિષે જન્મથી અંધ બૌદ્ધ આ પ્રમાણે કહે છે—

બૌદ્ધ—શિષ્ટ-(જ્ઞાની સજ્જન) એવા તમોએ એક દ્રવ્યમાં અનેક કાલાવસ્થિતિવાદ-અર્થાત્ એક દ્રવ્ય અનેક કાલ સુધી સ્થિર રહે છે, એવા વાદ-ને ઉપસ્થિત કર્યો તે કહાણુ ન સમજી શકાય તેવો ઊંડો વિષય છે. કારણકે-પ્રમાણુ મુદ્રા તો દરેક ક્ષણે વિનશ્વર પદાર્થના જ્ઞાનમાં જ સાક્ષિણી છે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત તમારું કથન પ્રમાણુરૂપ નથી. તે આ પ્રમાણુ-જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે. વિવાદાસ્પદ શબ્દાદિ સત્ છે માટે તે ક્ષણિક છે. અન્ય પ્રસંગે સત્ત્વ ગમે તે હો પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તો 'સત્ત્વ' તરીકે 'અર્થક્રિયાકારિત્વ' જ અમોને ધષ્ટ છે, અને તે 'અર્થક્રિયાકારિત્વ' શબ્દાદિ ધર્મીમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી પ્રસિદ્ધ છે. અને વિપક્ષ(નિત્ય)માં વ્યાપકની અનુપવ્રખ્ધને કારણે વ્યાપ્ય રૂપ તેનો (અર્થક્રિયાકારિત્વનો) પણ અભાવ છે, કારણ કે-ક્ષણિકત્વની જેમ ક્રમ અને અક્રમ પણ સત્ત્વનાં વ્યાપક છે, અને બાધદોષ પ્રબળ હોવાથી ક્રમ કે અક્રમ સિવાયના અન્ય કોઈ પ્રકાર વિષે શંકા પણ સંભવતી નથી, કારણ કે-'ક્રમ નહિ' એમ ક્રમનો નિષેધ કરવાથી અક્રમ (ત્રૌગપદ) નો અને 'અક્રમ નહિ' એમ અક્રમનો નિષેધ કરવાથી ક્રમનો જ સ્વીકાર થાય છે. હવે જો તે ક્રમ અને અક્રમ સ્થિર(નિત્ય) પદાર્થથી વ્યાવૃત્ત હોય અર્થાત્ તે બન્ને સ્થિર પદાર્થમાં જો ન હોય તો તેઓ તેમાંથી અર્થક્રિયાને પણ વ્યાવૃત્ત કરે છે, અર્થાત્ તેમાં અર્થક્રિયા પણ નહિ રહે. કારણ કે-વર્તમાનમાં અર્થક્રિયા કરવાના સમયે જો અતીત અને અનાગતમાં કરવાની અર્થક્રિયા કરવામાં પણ પદાર્થ સમર્થ હોય તો તેને વર્તમાન કાળે તે અતીત અને અનાગતની અર્થક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ આવશે. અને વર્તમાનકાળે અતીત અને અનાગતની અર્થક્રિયા કરવામાં જો અસમર્થ હોય તો અસમર્થ હોવાથી અતીત અને અનાગત કાળમાં પણ અર્થક્રિયા કરી શકશે નહિ.

ફૂ૩ શંકા—પદાર્થ અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ તો છે પણ અપેક્ષણીય—સહકારીઓ પાસે ન હોય તો અર્થક્રિયા કરતો નથી અને સહકારીઓ નજીકમાં હોય તો અર્થક્રિયા કરે છે.

સમાધાન—પદાર્થને સહકારીઓની અપેક્ષા શા માટે છે? શું પોતાની ઉત્પત્તિ માટે, ઉપકાર માટે કે કાર્ય માટે અપેક્ષા છે? પહેલો પક્ષ તો યોગ્ય નથી. કારણ કે વસ્તુ કારણને આધીન હોય અર્થાત્ અનિત્ય સ્વરૂપ હોય કે નિત્ય સ્વરૂપ હોય પણ તે તો પહેલેથી જ સિદ્ધ છે. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પદાર્થ સ્વયં અર્થક્રિયા કરવા જો સમર્થ હોય તો તેને સહકારીઓનો ઉપકાર નકામો છે અર્થાત્ સ્વયં સમર્થ હોવાથી બીજાના સહકારની તેને જરૂર નથી અથવા જો પદાર્થ સ્વયં અર્થક્રિયા કરવા અસમર્થ છે તો પણ તેને સહકારીઓનો ઉપકાર નકામો છે. અને એ રીતે.

“પદાર્થ પોતે જ જો સમર્થ છે, તો ઉપકાર શાને માટે? તે જ રીતે પદાર્થ સ્વયં જો અસમર્થ છે તો પણ ઉપકાર શાને માટે?”

આમ હોવાથી જ કાર્યોર્થે સહકારિઓની અપેક્ષા છે એ ત્રીજે પક્ષ પણ યુક્ત નથી. કારણ કે પદાર્થ સમર્થ હોય કે અસમર્થ હોય તો પણ સહકારીઓ ઉપકારની જેમ અનુપયોગી છે. અને તે રીતે—

“પદાર્થ પોતે જ કાર્ય કરવાને સમર્થ છે તો સહકારીઓથી સર્થ” અર્થાત્ સમર્થ હોવાથી પોતે જ કાર્ય સિદ્ધ કરી લે છે, તો કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી સહકારીઓ શું કરવાના ? અથવા પદાર્થ પોતે કાર્ય કરવાને અશક્ત છે, તો પણ સહકારીઓથી સર્થ”, કારણ કે સહકારીઓ ગમે તેટલા હોય પણ પદાર્થ જ કાર્ય કરવાને અશક્ત હોય તો અર્થાત્ તેમાં યોગ્યતા જ ન હોય તો સહકારીઓ પણ શું કરી દેવાના છે ?”

શંકા—કાર્ય અનેક કારણોને આધીન રહેવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તે સહકારીઓની અપેક્ષા રાખે છે અર્થાત્ પદાર્થને નહિ પણ કાર્યને સહકારીનો અપેક્ષા છે.

સમાધાન—એમ પણ નથી. કારણ કે—કાર્ય એવી અપેક્ષા રાખી શકે નહિ, કારણ કે તે પરતંત્ર છે અને જે કાર્યને સ્વતંત્ર માનવામાં આવે તો કાર્યતાનો જ વ્યાઘાત (બાધ) થશે એટલે કે તે કાર્યપણું જ ખોઈ ખેસશે, કારણ કે સહકારીકારણરૂપ સામગ્રી સંપૂર્ણ હોવા છતાં તે સ્વતંત્ર હોવાથી ઉત્પન્ન જ ન થાય—એમ સંભવે.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે ક્રમથી અક્રમથી અર્થ ક્રિયાકારી ન હોય તે અસત્ હોય છે, જેમકે—આકાશકમલ અને તે રીતે અક્ષણિક રૂપે માન્ય પદાર્થ પણ ક્રમ કે અક્રમથી અર્થક્રિયાકારી નથી, એથી વ્યાપક(ક્રમ-અક્રમ)ની અનુપલબ્ધિ સિદ્ધ થાય છે, અને તે રીતે અક્ષણિક પદાર્થમાંથી ક્રમ-અક્રમરૂપ વ્યાપકની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) થવાથી સત્ત્વ તરીકે માન્ય વ્યાપ્યરૂપા અર્થક્રિયા પણ વ્યાવૃત્ત થઈને ક્ષણિકમાં જ વિશ્રામ પામે છે એ પ્રમાણે વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ થઈ

(પ૦) જનુપાન્ધ્વ ઇતિ જાત્યન્ધ્વ । ઉપક્રાન્તોઽયમિત્યતોઽગ્રે યદુત્તેતિ ગમ્યમ્ । અનેકકાલાવસ્થિતિવાદ્ ઇત્યતોઽગ્રે યત ઇતિ ગમ્યમ્ । યત્ કિઞ્ચિદિતિ અસ્તિત્વાદિકમ્ । ક્ષણિકત્વવદિતિ ક્ષણિકત્વવદ્ વ્યાપકમ્ । અન્યઃ પ્રકાર ઇતિ ક્રમાક્રમાન્યપ્રકારઃ । તત ઇતિ સ્થિરાત્ । વ્યાવર્ત્તપ્રત ઇત્યગ્રે કથમિતિ ગમ્યમ્ । પૂર્વાપરકાલયોરિતિ અતીતાનાગતયો ।

તસ્યેતિ કાર્યસ્ય । અસ્વતંત્રત્વાદિત્યતોઽગ્રે કાર્યસ્યેતિ શેષ । તદિતિ કાર્યમ્ ।

(ટિ૦) અત્રૈકસ્યેત્યાદિ ॥ જનુપાન્ધ્વ ઇતિ ભાવસ્યોત્પત્તૌ વ્યયે ધ્રૌવ્યે જન્મપ્રમૃત્યન્ધ્વ, તેન જન્મતઃ સુગતમતાનુસારિણા ભાવાના ક્ષણિકત્વમેવ કક્ષીચક્રે । યત કાલત્રયસ્થિતિવાદ સાપવાદ ઇતિ જગદ્ સુગત । તિમિરાદિરોગવશાત્ શૈશવાપગમેઽન્ધ્વભાવી પુમાન્ પૂર્વદૃષ્ટાર્થાનુસારેણ કિંચિત્સ્મરતિ, જન્માન્ધ્વ કિમપિ ન જાનાતીતિ ભાવઃ ॥ તથાહિ યદિત્યાદિ । તત્ત્વેતિ અર્થક્રિયાકારિત્વમ્ । વિપક્ષાદિતિ નિત્યાદર્થક્રિયાકારિત્વં વ્યાવૃત્તમિતિ સમ્બન્ધ । સત્ત્વસ્યેતિ વ્યાપ્યસ્ય । ક્ષણિકત્વવદિતિ સત્ત્વ વ્યાપ્ય ક્ષણિકત્વં વ્યાપકમ્ । તત ઇતિ સ્થિરાત્કાલત્રયાવસ્થાયિનઃ પદાર્થાત્ । તયોરપિતિ અતીતાનાગતયોરપિ ।

(टि०) अपेक्षणीयेति सहकारिकारणीसामीप्यभावः । तत्संनिधेरिति अपेक्षण्यसन्निधेः । तस्येति उपकारस्य ।

अनेकाधीनेति कार्यं हि उत्पादमासादयत् बहुकारणेभ्य पूर्णतामेति । तानिति सहकारिणः । तस्येति कार्यस्य । अस्वतन्त्रत्वादिति अनिष्पन्नत्वेनेति भावः ॥ तदिति कार्यम् । तत्साकल्पेपीति सहकारिकारणसामर्थ्ये । तदिति नित्यवस्तु । तथाचेति वस्तुतोऽसत्कल्पत्वे । व्यापकानुपलब्धिरिति निषेधस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यापकौ क्रमाक्रमौ तयोरनुपलब्धिः । अक्षणिकादिति कालत्रयावस्थानाभिमानाभिमतभावराशे ॥

§४ अत्राचदमहे । ननु क्षणभिदेलिमभावाभिधायिभिक्षुणा कारणग्राहिणः, कार्यग्राहिणः, तद्द्वयग्राहिणो वा प्रत्यक्षादर्थक्रियाकारित्वप्रतीतिः प्रोच्येत, यतस्तच्च शब्दादौ धर्मिणि प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतमेवेत्युक्तं युक्तं स्यात् । न तावत्पौरत्यात्, तस्य कारणमात्रमन्त्रणपरायणत्वेन कार्यकिंवदन्तीकुण्ठत्वात् । नापि द्वितीयात्, तस्य कार्यमात्रपरिच्छेदविदाधत्वेन कारणावधारणवन्ध्यत्वात् । तदुभयावभासे च 'इदमस्य कारणम्, कार्यं च' इत्यर्थक्रियाकारित्वावसायोत्पादात् ।

वस्तुस्वरूपमेवं कारणत्वम्, कार्यत्वं चेति तदन्यतरपरिच्छेदेऽपि तद्वुद्धिसिद्धिरिति चेत् । एवं तर्हि नालिकेरद्वोपवासिनोऽपि वह्निदर्शनादेव तत्र धूमजनकत्वनिश्चयस्य, धूमदर्शनादेव वह्निजन्यत्वनिश्चयस्य च प्रसङ्गः । नापि तृतीयात्, कार्यकारणोभयोर्ग्राहिणः प्रत्यक्षस्यासंभवात्, तस्य क्षणमात्रजीवित्वात्, अन्यथाऽनेनैव हेतोर्व्यभिचारात् । तदुभयसामर्थ्यसमुद्भूतविकल्पप्रसादात्तदवसाय इति चेत् । तर्हि कथं प्रत्यक्षेण तत्प्रतीतिः ?

§५ प्रत्यक्षव्यापारपरामर्शित्वात् विकल्पस्य, तद्द्वारेण प्रत्यक्षमेव तल्लक्षकमिति चेत् । ननु न कार्यकारणग्राहिणोरन्यतरेणापि प्रत्यक्षेण प्राक्कार्यकारणभावो भासयामासे, तत् कथं विकल्पेन तद्व्यापारः परामृश्येत ? इति न क्षणिकवादिनः काप्यर्थक्रियाप्रतीतिरस्तीति वाचसिद्धं सत्त्वम् ।

§४ नैन—डे औद्धो ! अमे तमारा आ कथनने। उत्तर आपीये छीये—
क्षणलंगुर (क्षणिक) पदार्थं नुं कथन करनार डे औद्ध ! तमोये क्षणिक शब्दादि धर्मीमां अर्थक्रियाकारित्व प्रत्यक्ष प्रमाणधी प्रसिद्ध छे अमे कञ्चुं छे (पृ.) पणु तमारुं ते कथन युक्त शायी मानवुं ? शुं अरणुनुं प्रत्यक्ष छे तेथी डे अर्थं नुं प्रत्यक्ष छे तेथी डे उलयनुं प्रत्यक्ष छे तेथी ? अरणुग्राही प्रत्यक्षधी अर्थक्रियाकारित्वनी प्रतीति छ्ही शकशो नहि. अरणु डे—ते मात्र अरणुनी विचारणुमां तत्पर उवाथी अर्थनी कथा करवा असमर्थ छे. अर्थग्राही प्रत्यक्षधी पणु अर्थक्रियाकारित्वनी प्रतीति छ्ही शकशो नहि. अरणु डे ते मात्र अर्थने(घटादि अरणु द्वारा यथा नलाहुरणुदि अर्थने) न नलणुवामां अतुर उवाथी अरणुने निश्चय करवामां समर्थ नथी वणी अरणु अने अर्थं अ

ખન્નેનો પ્રતિભાસ હોય ત્યારે જ 'આ આનું' કારણ છે અને આ આનું કાર્ય છે' એવો પ્રતિભાસ થાય ત્યારે અર્થક્રિયાનો નિશ્ચય થાય.

બૌદ્ધ—કારણત્વ અને કાર્યત્વ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ જ છે તેથી જ્યારે કારણત્વ અને કાર્યત્વ એ ખન્નેમાંથી ગમે તે એકનું પ્રત્યક્ષ હોય છે ત્યારે કાર્ય અને કારણ ઉભય વિષયક બુદ્ધિની પણ સિદ્ધિ થઈ જ જાય છે.

જૈન—તો પછી નાલિયેરદ્વીપવાસી (અજ્ઞ) મનુષ્યને પણ અગ્નિ જ્વેવાથી આ ધૂમજનક(ધૂમનું કારણ) છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ અથવા ધૂમ જ્વેવાથી આ વહ્નિજન્ય (અગ્નિનું કાર્ય) છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ.

કાર્યકારણ ઉભયગ્રાહી પ્રત્યક્ષથી અર્થક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ થાય છે એવો ત્રીજો પક્ષ પણ કહી શકશો નહિ. કારણ કે ઉભયગ્રાહી પ્રત્યક્ષનો સંભવ જ નથી. કારણ કે તે ક્ષણમાત્રજીવી હોવાથી કાર્યકારણ ઉભયનું ગ્રાહક બની શકશે નહિ. છતાં પણ પ્રત્યક્ષને ઉભયગ્રાહી માનશો તો તે અક્ષણિક બની જતું હોઈ તે પ્રત્યક્ષથી જ 'સત્ત્વ' હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે.

બૌદ્ધ—કાર્યગ્રાહી અને કારણ ગ્રાહીએ ઉભય પ્રત્યક્ષના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પના પ્રસાદથી અર્થક્રિયાકારિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—વિકલ્પથી થનારી એ પ્રતીતિને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થયેલી પ્રતીતિ કેમ કહેવાય ?

૬૫ બૌદ્ધ—પ્રત્યક્ષના વ્યાપારનો વિકલ્પ પરામર્શ-વિચાર કરે છે. તેથી વિકલ્પ દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ અર્થક્રિયાકારિત્વનું જ્ઞાપક છે, એમ માનીએ તો શું વાંધો ?

જૈન—કાર્યગ્રાહી અને કારણગ્રાહી એ ઉભય પ્રત્યક્ષમાંથી કોઈ પણ એક પ્રત્યક્ષ દ્વારા પહેલાં કાર્યકારણ ભાવનું જ્ઞાન થયું જ નથી, તો પછી પ્રત્યક્ષના તે વ્યાપારનો-અર્થાત્ કાર્યકારણ ભાવ ગ્રહણ વ્યાપારનો વિકલ્પ પરામર્શ (નિશ્ચય) કઈ રીતે કરી શકે ? આ રીતે ક્ષણિકવાદીના મતમાં કોઈ પણ અર્થ-ક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ નથી. માટે વાદી બૌદ્ધને આ અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ સત્ત્વ-હેતુ અસિદ્ધ છે.

(૫૦) ઉક્તં યુક્તં સ્યાદિતિ ત્વયૈવ પૂર્વમુક્તમ્ । કાર્યકિંવદન્તીકુણ્ઠત્વાદિતિ અર્થક્રિયાકારિત્વવાર્તાકુણ્ઠત્વાત્ । તદુભયાવભાસે ચેતિ તદુભયાવભાસે સતિ । અવસાયો-ત્પાદાદિતિ પરિજ્ઞાનોત્પાદાત્ ।

વસ્તિત્વાદિ સૌગત્ । તદન્યતરપરિચ્છેદે इति कारणस्य कार्यस्य वा परिच्छेदे । तद्वुद्धिसिद्धिरिति कारणकार्योभय[बुद्धि]सिद्धिः । एवं तर्हीत्यादि सूत्रि । तत्रेति वहिदर्शने । तस्येति प्रत्यक्षस्य । क्षणमात्रजीवित्वादिति कार्यकारणयोश्च क्रमभावित्वात् । अनेनेति प्रत्यक्षेण । हेतोरिति कारणक्षणकार्यक्षणावस्थायित्वेन क्षणिकत्वं व्याहन्यते । कार्यकारणोभय-ग्राहित्वे प्राक्कालापरकालग्रहणात् कुतः क्षणिकत्वम् । तदित्यादि सौगतः । तदवसाय इति उभयावसाय । तर्हि कथमित्यादि सूत्रिः । तत्प्रतीतिरिति विकल्पादेव साध्यसिद्धेः ।

પ્રત્યક્ષેત્યાદિ સૌગત્ । તદ્દ્વારેણેતિ વિકલ્પદ્વારેણ । નન્વિત્યાદિ સૂરિ । કાર્ય-કારણભાવ इति युगपत् कार्यकारणभाव । भासयामासे इति अत्र न भासयामासे इति

योगः । तद्व्यापारः परामृश्येतेति पूर्वोक्तव्यापारो हि तदा परामृष्टो भवति यदा विकल्पो-
ऽप्येकैकग्राही स्यात् । असौ च तदुभयग्राही भवतेष्यते इति तस्य कथं प्रत्यक्षव्यापारपरामर्शः ?
क्वापीति प्रत्यक्षे वा विकल्पे वा । वाचसिद्धमिति भवत एव ।

(टि०) ननु क्षणेत्यादि ॥ कारणेति कारण घटादि तस्य कार्यं जलधारणादिकाऽर्थक्रिया
तद्ग्राहिणः । तद्व्येति कारणकार्यग्राहिणः । तच्चेति अर्थक्रियाकारित्वम् । तस्येति प्रथम-
विकल्पस्य कारणग्राहिणः । तस्येति द्वितीयस्य कार्यग्राहिणः । तदुभयेति कार्यकारणद्वयावभासे ।

तदन्यतरेति । तयोः कार्यकारणयोरेकस्य ज्ञानेऽपि तद्व्युद्धिसिद्धिरिति अर्थक्रियाकारित्व-
बुद्धिसिद्धिः । एवमिति कार्यकारणभावादेवार्थक्रियाकारित्वसिद्धेः संकेतमन्तरेणापि । तत्रेति
धनञ्जये । तस्येति प्रत्यक्षस्य । अन्येथेति द्वितीयादिक्षणस्थायित्वे । अनेनैवेति प्रत्यक्षणैव ।
हेतोरिति सत्त्वादिकस्य । तदुभयेति कार्यग्राहिकारणग्राहिप्रत्यक्षयोः सामर्थ्येन समुद्भूतो
योऽसौ विकल्पस्तस्य प्रसादात् । तदवसाय इति अर्थक्रियाकारित्वावसायः । तत्प्रतीतिरिति
अर्थक्रियाकारित्वप्रतीतिः ।

§६ संदिग्धानैकान्तिकं च, क्षणिकाक्षणिके क्षणिकैकान्तविपक्षे क्रमाक्रमव्याप-
कानुपलम्भस्यासिद्धत्वेन तद्व्यापारार्थक्रियायास्ततो व्यावृत्त्यनिर्णयात् ।

किञ्चित् कृत्वाऽन्यस्य करणं हि क्रमः । अयं च कलशस्य कथंचिदेकरूपस्यैव
क्रमवत्सहकारिकारणकलापोपहौकनवशेन क्रमेण घटचेटिकामस्तकोपरिपर्यटनात्तासां
क्लमं कुर्वतः सुप्रतीत एव ।

अत्र हि भवानत्यन्ततार्किकं मन्योऽप्येतदेव वक्तुं शक्नोति—यस्मादक्षेपक्रियाधर्मणः
समर्थस्वभावादेकं कार्यमुदपादि, स एव चेत् पूर्वमप्यस्ति, तदा तत्कालवत्तदेव तद्विधानः
कथं वार्यताम् ? ।

“कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणाऽसन्निधानतः ।

समर्थहेतुसद्भावे क्षेपस्तेषां नु किञ्चित् ? ॥१॥” इति ।

नचैतदवदातम् । एकान्तेनाक्षेपक्रियाधर्मत्वानभ्युपगमात् । द्रव्यरूपशक्त्यपेक्षया
हि तत् समर्थमभिधीयते, पर्यायशक्त्यपेक्षया त्वसमर्थमिति । यदेव हि कुशूलमूलावलम्बि
बीजद्रव्यम्, तदेवावनिवनपवनातपसमर्पितातिशयविशेषस्वरूपपर्यायशक्तिसमन्वितमङ्कुरं
करोति ।

नन्वसौ पर्यायशक्तिः कुशूलमूलावस्थानाऽवस्थायामविद्यमाना, क्षेत्रक्षितिक्षेपणे
तु संपद्यमाना बीजद्रव्याद्भिन्ना वा स्यात्, अभिन्ना वा, भिन्नाभिन्ना वा ? । यदा भिन्ना,
तदा किमनया काणनेत्राज्जनरेखाप्रस्यया ? , विभिन्नाः सन्निधिभाजः सवेदनकोटीमुपा-
गताः सहकारिण एवासताम् । अथ सहकारिणः क्रमपि बीजस्यानिशेषविशेषमपोष-
यन्तः कथं सहकारितामपि प्राप्नुयुः ? इति चेत् । तर्ह्यतिशयोऽप्यतिशयान्तरमनान्वयन्

કથં તત્તાં પ્રાપ્નુયાત્ ? । અથાયમારચયતિ તદન્તરમ્, તર્હિં સમુપસ્થિતમન-
વસ્થાદૌસ્થ્યમ્ । અથામિન્ના આવાત્ પર્યાયશક્તિઃ, તર્હિં તત્કરણે સ એવ કૃત્ત્વમ્ ઇતિ કથં
ન ક્ષણિકત્વમ્ ? । મિન્નામિન્નપર્યાયશક્તિપક્ષોઽપ્યંશે ક્ષણિકત્વમર્પયન્ન કુશલીતિ ॥

હૈં વળી, એકાન્ત ક્ષણિકના વિપક્ષરૂપ ક્ષણિકાક્ષણિકમાં ક્રમ અને અક્રમ-
રૂપ વ્યાપકનો અનુપલંભ અસિદ્ધ હોવાથી તે ક્ષણિકાક્ષણિકમાંથી ક્રમાક્રમના
વ્યાપ્યરૂપ અર્થક્રિયાની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ)નો નિર્ણય નહિ થાય. આથી 'સત્ત્વ'
હિતુ સંદિગ્ધાનેકાન્તિક પણ છે.

કોઈ પણ એક કાર્ય કરીને બીજું કાર્ય કરવું તેનું નામ ક્રમ છે, અને તે
ક્રમ ઘડામાં સ્પષ્ટ છે તે આ રીતે-ઘડો કથંચિત્ એકરૂપ છે, છતાં ક્રમે આવી
મળતા સહકારીઓના કારણે ઘટચેટિકા(પાણી વહન કરનારી દાસી)ઓના
મસ્તકમાં તે ફરતો રહે છે ત્યારે ક્રમશઃ તેમને કષ્ટ ઉપભવે છે, તે સુપ્રતીત
જ છે.

અહિ પોતાને અત્યન્ત તાર્કિક માનનાર પણ તમે આટલું કહી શકશો કે-
પદાર્થનો વિના વિલંબે કાર્ય કરવાનો સમર્થ સ્વભાવ છે, તેથી તેણે હમણા
એક કાર્ય કર્યું—હવે જો તે સ્વભાવ પહેલાં પણ હતો તો તે ટાણે-તે કાલના
કાર્યની જેમ અત્યારના કાર્યને કરે તો તેમાં તેને કોણ રોકી શકે તેમ છે ?
કારણ કે—“કારણો નજીકમાં ન હોય તો કાર્યો જ ઉત્પન્ન થવામાં વિલંબ-મોડું
કરે છે, પરંતુ સમર્થ કારણ ઉપસ્થિત હોય તો કાર્યનો વિલંબ શાથી થાય ?
અર્થાત્ થાય જ નહિ”

પણ તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે પદાર્થ વિના વિલંબે કાર્ય
કરે છે, એમ અમે માનતા નથી. કારણ કે અમે દ્રવ્યરૂપ શક્તિ-ઉપાદાન કાર-
ણની અપેક્ષાએ તે પદાર્થને સમર્થ કહીએ છીએ પણ પર્યાયશક્તિની અપે-
ક્ષાએ અસમર્થ કહીએ છીએ. કારણ કે જે બીજા દ્રવ્ય કોઠીના તળિયે પડ્યું
હોય છે, તે જ પૃથ્વી, પાણી, પવન અને તડકાથી મેળવેલ અતિશય વિશેષરૂપ
પર્યાય શક્તિથી સમન્વિત બની અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે.

બૌદ્ધ—બીજાંજ્યારે કોઠીના તળિયે પડ્યું હતું ત્યારે તો આ તમે જણાવેલ
અંકુરજનક અતિશયરૂપ પર્યાયશક્તિ બીજાં હતી નહિ. પણ જ્યારે ખેતરની
જમીનમાં તે બીજાંને વાવવામાં આવ્યું ત્યારે જ તે શક્તિ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
તો હવે પ્રશ્ન છે કે તે શક્તિ બીજાંદ્રવ્યથી સિન્ન છે અસિન્ન છે કે સિન્નાસિન્ન ?
બીજાંદ્રવ્યથી શક્તિ સિન્ન છે, એક કહો તો-કાંણી આંખની અંજનરેખા જેવી
આ પર્યાયશક્તિ શું કામની ? બીજાંદ્રવ્યથી સર્વથા પૃથગ્ભૂત છતાં સમીપમાં
રહેનાર અને જ્ઞાનનો વિષય બનનાર સહકારિઓ જ રહો, અર્થાત્ બીજાં અને
સહકારીઓ મળીને અંકુર ઉત્પન્ન કરશે. શક્તિ માનવાની જરૂર નથી

શંકા—પણ જો સહકારીઓ બીજાંના અતિશયવિશેષતું પોપણુ-ઉત્પત્તિ
ન કરે તો તે સહકારી કઈ રીતે કહેવાય ?

समाधान—तो पछी तमे मानेल लिनन अतिशय विषे पणु अेम कडी शक्य के—ते अतिशय पणु अन्य अतिशयनेजे उत्पन्न न करै तो ते पणु अतिशय कडेवाशे नडि. अने जे ते अतिशय भीज अतिशयने उत्पन्न करतो होय तो तो—अनवस्थानुं दुःख आवी पडशे. माटे भीजद्रव्यथी पर्यायशक्ति लिनन छे अेषुं कडी शकशे नडि.

भीजद्रव्यरूप पदार्थथी पर्यायशक्ति अलिनन छे अे भीज पक्षमां पणु पदार्थथी अलिनन पर्यायशक्ति उत्पन्न थये ते पदार्थ थयो अेम कडेवाशे अेटले पदार्थमां क्षणिकता केम सिद्ध नडि थाय ? भीजद्रव्यथी पर्यायशक्ति लिननालिनन छे, अेम त्रीजे पक्ष मानवामां तो ते अेक अंशमां अेटले के अलिनन अंशमां क्षणिकता सिद्ध करतो होवाथी तभारा माटे कुशल नथी.

(५०) क्षणिकाक्षणिके इति अस्मदभिमते । एकान्तविपक्षे इति भवदभीष्टे । तद्व्याप्तार्थक्रियाया इति क्रमाक्रमव्याप्तार्थक्रियाया । तत इति क्षणिकाक्षणिकात् । व्यावृत्त्यनिर्णयादित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् ।

क्रमवत्सहकारिकारणकलापोपढौकनवशेनेति क्रमवन्ति यानि सहकारि कारणानि तेषा कलापस्तदुपढौकनवशेन । अयं च कलशस्येत्यादि गये अयं च क्रमः कलशस्य सुप्रतीत एवेति योगः । एतदेवेति वक्ष्यमाणम् । समर्थस्वभावादिति समर्थपदार्थात् । स एवेति अक्षेपक्रियासमर्थस्वभावः । तत्कालवदिति वर्तमानकालवत् । तदैवेति पूर्वमपि । तदिति कार्यम् । कथं वार्यतामित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् ।

क्षेप इति विलम्बः तेषामिति कार्याणाम् ।

न चैतदित्यादि सूरि । अनभ्युपगमादिति अस्माभिः । अनभ्युपगमादित्यतोऽप्रे किं त्विति गम्यम् । यदेव हीत्यादि गये वनशब्देन जलम् ।

नन्वसावित्यादि सौगत पृच्छति । अनयेति शक्या । अज्जनरेखाप्रख्ययेत्यतोऽप्रे किं त्विति गम्यम् । संवेदनकोटीमुपागता इति शक्तिस्तु न केनापि सवेद्यते । अथ सहकारिण इत्यादि बौद्धमेव पृच्छति जैन । अपोपयन्त इति अत्यन्तविभिन्नत्वात् । तर्हीत्यादि बौद्धः । अयमिति अतिशयः । तदन्तरमिति अतिशयान्तरम् । अंशे इति द्रव्यरूपे ॥

(टि०) तद्द्वारेणेति वकिन्पद्वारेण । तल्लक्षकमिति अर्थक्रियाकारित्वलक्षकम् ॥ अन्यतरेणेति एकेनापि । तद्व्यापार इति तस्य कार्यकारणग्राहिणः प्रत्यक्षस्य व्यापारोऽवसाय ॥

वाच्यसिद्धमिति वादिनो बौद्धस्यासिद्धम् ।

क्षणिकेति नित्यानित्ये वस्तुनि क्षणिकैकान्त एव विपक्षो यस्य स तस्मिन् । तद्व्याप्तेति क्रमाक्रमव्याप्तार्थक्रियायाः । तत इति क्षणिकाक्षणिकवस्तुन । अयमिति क्रमः ।

कथंचिदिति द्रव्यरूपतया । क्रमवदिति क्रमवन्ति क्रमवर्तानि यानिसहकारिकारणानि तेषा समूहोपढौकनवशेन । तासामिति घटचेटिकाना जलवहनकर्मणामेवेत्यर्थः । कलशो द्रव्यरूपतया सन सहकारिवशात्संजायते । ततश्चेटिकाशिरमि आरोहति बलं च दिवने तासामिति क्रमः ।

अ हि भवानिन्यादि अक्षेपक्रियेति अकालविलम्बिनः । स एवेति समर्थस्वभाव एव । तत्कालवदिति उत्तरकालवत् । तदैवेति पूर्वकाले एव । तदिति कार्यम् ॥६२॥

कार्याणीत्यादि । समर्थेति समर्थकारणसत्त्वे ॥ क्षेप इति विलम्बः । तेषामिति कार्याणाम् । किंकृत इति केन कृतः । कारणसद्भावे विलम्बासंभवात् ।

तदिति उपादानकारणम् ।

नन्वसावित्यादि । अनयेति पर्यायशक्त्या । विभिन्ना इति बीजात् द्रव्यात् सर्वधा-
पृथग्भूताः सामीप्यभाजो ज्ञानविषयमवतीर्णाः ॥ अतिशेषेति अतिशयविशेषम् । तन्नामिति
सहकारिताम् । अयमिति अतिशयः । तदन्तरमिति अतिशयान्तरम् । तत्करणे इति अभिन्न-
पर्यायशक्तिकरणे 'स एवेति भावः । अंशे इति अभिन्नलक्षणे ।

अत्र ब्रूमः—एषु चरम एव पक्षः कक्षीक्रियते । नचात्र कलङ्कः कश्चित्, द्रव्यांश-
द्वारेणाऽक्षणिके वस्तुनि पर्यायांशद्वारेण क्षणिकत्वोपगमात्, क्षणिकैकान्तस्यैव कुड्यितुमुप-
क्रान्तत्वात् । क्षणिकपर्यायेभ्योऽव्यतिरेकात् क्षणिकमेव द्रव्यं प्राप्नोतीति चेत् । न ।
व्यतिरेकस्यापि संभवात् । न च व्यतिरेकाव्यतिरेकावेकस्य विरुध्येते । न हि नञः प्रयो-
गाप्रयोगमात्रेण विरोधगतिः, अतिप्रसङ्गात् ।

“दलितं हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥१॥

इत्यादिष्वपि तत्प्राप्तेः । न च स्थिरभावस्यापि येनैव रूपेण व्यतिरेकम्, तेनैवा-
व्यतिरेकं व्याकुर्महे । द्रव्यमेतत्, एते च पर्याया इतिरूपेण हि व्यतिरेकः, वस्त्वेतदिति-
रूपेण त्वव्यतिरेकः । एकमेव च विज्ञानक्षणं सविकल्पाविकल्पकम्, भ्रान्ताभ्रान्तम्,
कार्यं कारणं चायं स्वयमेव स्वीकरोति, भेदाभेदे तु विरोधप्रतिरोधमभिदधातीति
महासाहसिकः, इति क्षणिकाक्षणिकेऽपि क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियायाः संभवात् सिद्धं
संदिग्धानैकान्तिकं सत्त्वम् ।

नैन—हुवे अमे उत्तर आपीये छीये के उपरोक्त त्रये पक्षमांथी अमे
छेदो पक्ष न स्वीकारीये छीये अने तेमां कोर्ष नतनेो दोष नथी, कारण
के-द्रव्यरूपे अक्षुण्णिक—स्थिर—नित्य पदार्थमां पर्यायरूपे क्षुण्णिकता (अनित्यता)
अमे मानीये छीये अने अमे ने क्षुण्णिकतानुं षंडन करीये छीये ते तो
येकान्त क्षुण्णिकतानुं न छे.

शौद्ध—क्षुण्णिक पर्याये साथे अलिन्न होवाथी द्रव्य पणु क्षुण्णिकताने न
प्राप्त करे छे.

नैन—अमे नथी. कारण के-द्रव्यथी पर्यायेनो लेह पणु छे. अने अके न
वस्तुमां लेह अने अलेहनो विरोध नथी, कारण के-नञ् शब्दनेो प्रयोग कर-
वाथी के न करवाथी विरोध आवतो नथी. छतां विरोध मानशो तो अतिप्रसंग
आवशे.

“ગાઠ ઉદ્દેગ હૃદયને દળી નાખે છે, પરંતુ બે ભાગ થતા નથી, વિહળ-શરીર મૂર્છિત થાય છે, પણ ચેતનાનો ત્યાગ કરતું નથી, અંતરનો અગ્નિ શરીરને ખાળે છે પણ ભસ્મરૂપ કરતો નથી. મર્મમાં છેદ કરનાર વિધિ પ્રહાર કરે છે પણ જીવિતનો નાશ કરતો નથી” વિગેરે સ્થળોમાં એક જ વ્યક્તિમાં નમ્-નો પ્રયોગ અને અપ્રયોગ(વિધિ અને નિષેધ) બંને હોવાથી વિરોધનો પ્રસંગ આવશે.

અને અમે સ્થિર પદાર્થમાં જે રૂપે પર્યાયોનો ભેદ કહીએ છીએ, તે જ રૂપે અભેદ કહેતા નથી પરંતુ ‘આ દ્રવ્ય છે’ અને ‘આ પર્યાયો છે’ એ રૂપે ભેદ કહીએ છીએ, અને ‘આ વસ્તુ છે’ એ રીતે અભેદ કહીએ છીએ વળી, તમે ખૌદ્રો પણ એક જ વિજ્ઞાનક્ષણને ‘સવિકલ્પક’ અને ‘નિવિકલ્પક’ રૂપે, બ્રાન્ત-અબ્રાન્ત-રૂપે, અને કાર્ય-કારણરૂપે સ્વીકારો છો, પરંતુ ભેદાભેદનો સ્વીકાર કરવામાં વિરોધરૂપ પ્રતિબંધક (બાધ) છે, એમ કહો છો તેથી તમે મહાસાહુસિક લાગો છો. એ રીતે ક્રમ અને અક્રમ દ્વારા અર્થક્રિયા એકાન્ત ક્ષણિકના વિપક્ષરૂપ ક્ષણિકાક્ષણિકમાં પણ સંભવ છે. માટે અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ સત્ત્વ હેતુમાં સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકત્વ દોષ છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) ચરમ એવેતિ ભિન્નાભિન્ન । ક્ષણિકપર્યાયેભ્યં ઇત્યાદિ સૌગત । ન વ્યત્તિરેક-સ્યાપીત્યાદિ સ્પરિઃ । તત્પ્રાપ્તેરિતિ વિરોધપ્રાપ્તે । વ્યાકુર્મહે ઇતિ વચમ્ । કાર્યકાર-ણમિતિ એક એવં હિ જ્ઞાનક્ષણં પૂર્વક્ષણાપેક્ષયા કાર્યમ્, ઉત્તરક્ષણાપેક્ષયા ચ કારણમ્ । અય-મિતિ સૌગત । મેદામેદે ઇતિ અસ્મદભિમતે । સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકં સત્ત્વમિત્યતો અન્ય-ચ્ચેતિ શેષ ।

(ટિ૦) ષ્ણિવિતિ ભવદુપન્યસ્તેષુ ત્રિષુ વિકલ્પેષુ । ચરમ ઇતિ ભિન્નાભિન્નલક્ષણં । અષ્ટેતિ ભિન્નાભિન્નપક્ષે । એકસ્યેતિ પદાર્થસ્ય ।

દલતીત્યાદિ । દ્વિધાભાવમિવ પ્રાપ્નોતિ । મોહમિતિ મૂર્છામ્ । ન મુઞ્ચતીતિ પ્જ્વત્વં ન યાતીત્યર્થ । ક્રુન્તતીતિ ચ્છિનન્તિ । હૃદયદલનેઽપિ અમેદસ્ય, મોહે ચેતનાયાઃ, તનુજ્વલને અમસ્મતાયાઃ, મર્મચ્છેદે જીવિતસ્ય વિરોધાવરોધ સમ્ભવી, પુનર્નાત્ર વિરોધ, સર્વથા દલનાદીના-મનમ્બુપગમાત્ ।

તત્પ્રાપ્તેરિતિ વિરોધપ્રસંગાત્ । સ્થિરભાવસ્યેતિ નિત્યપદાર્થસ્ય । અયમિતિ તાથાગતઃ । ક્ષણિકાક્ષણિકેઽપીતિ નિત્યાનિત્યેપિ વસ્તુનિ । સત્ત્વમિતિ હેતુતયોષાત્તમ્ ।

૧૭ ક્ષણિકૈકાન્તે તામ્યામર્થક્રિયાયા અનુપપત્તેર્વિરુદ્ધં વા । તથાહિ—ક્રમસ્તાવદ દેધા, દેશક્રમઃ, કાલક્રમશ્ચ । તત્ર દેશક્રમો યથા તરલતરતરદ્વપરમ્પરોત્તરણરમણીયથ્રેણી-ભૂતશ્વેતચ્છદમિથુનાનામ્ । કાલક્રમસ્વેકસ્મિન્ કલગે ક્રમેણ મધુમધૂકવન્વૂકશમ્વૂકા-દીનાં ધારણક્રિયાં કુર્વાણે । ક્ષણિકૈકાન્તે તુ દ્વયોગ્યેતયોરભાવ ઇવ । યેન હિ વસ્તુના ત્વચ્ચિદેશે, કાલે વા કિઞ્ચિત્કાર્યમર્જયામાસં. તત્તત્રૈવ, તદાનં મેવ ચ નિરન્વયમનશ્યન્, તતો દેગાન્તરકાલાન્તરાનુસરણવ્યમનશાન્તિનં કત્યાપ્યેદસ્યાસંભવાત્ ક્વ નામ ક્ષણિ-કૈકાન્તે ક્રમોઽસ્તુ ।

નાપ્યત્ર યૌગપદ્યમનવદ્યમ્ , યતઃ ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપં રૂપં યુગપદેવ સ્વકાર્યાણિ કાર્યાણિ કુર્વાણં યેનૈવ સ્વભાવેન સ્વોપાદેયં રૂપમુત્પાદયતિ તેનૈવ જ્ઞાનક્ષણમપિ, યદ્વા યેનૈવ જ્ઞાનક્ષણં તેનૈવ રૂપક્ષણમપિ, સ્વભાવાન્તરેણ વા ? પ્રાચિ પક્ષે, જ્ઞાનસ્ય રૂપસ્વરૂપત્વાપત્તિઃ, રૂપોત્પાદકૈકસ્વભાવાભિનિર્વર્ત્યત્વાત્, રૂપસ્વરૂપવત્ । દ્વિતીયે, રૂપસ્ય જ્ઞાનરૂપતાઽપત્તિઃ, જ્ઞાનોત્પાદનૈકસ્વભાવસંપાદ્યત્વાત્, જ્ઞાનસ્વરૂપવત્ । તૃતીયે, રૂપક્ષણસ્ય ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપવ્યાપત્તિઃ, સ્વભાવભેદસ્ય ભેદકસ્ય સદ્ભાવાત્ । અથાનંશૈકસ્વરૂપમપિ રૂપં સામગ્રીભેદાદ્વિન્નકાર્યકારિ ભવિષ્યતિ કો દોષ ઇતિ ચેત્, તર્હિ નિત્યૈકરૂપોઽપિ પદાર્થસ્તત્તત્સામગ્રીભેદાત્ તત્તત્કાર્યકર્તા ભવિષ્યતીતિ કથં ક્ષણિકૈકાન્તસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ૨ । તતો ન ક્ષણિકૈકાન્તે ક્રમયૌગપદ્યામ્યામર્થક્રિયા સંભવતીતિ સિદ્ધં વિરુદ્ધં સત્ત્વમિતિ ॥

§૭ અથવા ક્રમ અને અક્રમ દ્વારા એકાન્ત ક્ષણિકમાં અર્થક્રિયા ઘટતી ન હોવાથી તમારો સત્ત્વ હેતુ વિરુદ્ધહેત્વાભાસરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—ક્રમ બે પ્રકારે છે—દેશક્રમ અને કાલક્રમ તેમાં અતિચપલ તરંગોની પરમ્પરામાં ઊંચે થી ઊતરવા રમણીય શ્રેણીરૂપ અનેક હંસયુગલોનો ક્રમ તે દેશક્રમ કહેવાય છે. અને એક જ કલશમાં અનુક્રમે મધુ(મધ), મધૂક (મહૂકા), બન્ધૂક (બપોરીઆં), શમ્બૂક(શંખલા) ભરવામાં આવે તે કાલક્રમ કહેવાય છે. એકાન્ત ક્ષણિકમાં તો આ બંને પ્રકારના ક્રમનો અભાવ જ છે, કારણ કે—તમારા મતે જે પદાર્થ જે કોઈ એક દેશમાં અથવા કોઈ એક કાલમાં જે કંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન કર્યું તે પદાર્થ તે જ દેશ અથવા કાલમાં સમૂળ નાશ પામ્યો, તેથી કરીને દેશાન્તર કે કાલાન્તરમાં અનુગમન કરવાના સ્વભાવવાલા કોઈ પણ એક પદાર્થનો અભાવ છે, તો એકાન્ત ક્ષણિકમાં ક્રમ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ ન હોઈ શકે.

એકાન્ત ક્ષણિકમાં અક્રમ-યૌગપદ્ય પણ ઘટતો નથી કારણ કે ક્ષણિક અને નિરંશ એવું રૂપ પોતાને કરવાનાં કાર્યોને યુગપત્ કરે છે એમ માનવું પડે. તો શું જે સ્વભાવથી તે પોતાના ઉપાદેયરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ સ્વભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે સ્વભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે તે જ સ્વભાવથી રૂપક્ષણને પણ ઉત્પન્ન કરે છે કે અન્ય સ્વભાવથી ? પહેલા પક્ષમાં જ્ઞાન રૂપસ્વરૂપ (રૂપમય) બની જશે કારણ કે રૂપના સ્વરૂપની જેમ રૂપને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. બીજા પક્ષમાં રૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ (જ્ઞાનમય બની જશે, કારણ કે—તે રૂપ, જ્ઞાનના સ્વરૂપની જેમ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. ત્રીજા પક્ષમાં રૂપક્ષણનો ક્ષણિક-નિરંશ સ્વભાવ ખડિત થઈ જશે કારણ કે—તેમાં ભેદ કરનાર એટલે કે—નિરંશને સાંશ બનાવી દેનાર સ્વભાવભેદનું અસ્તિત્વ માનવું પડશે.

શંકા—અંશ રહિત અને એકસ્વરૂપવાળું રૂપ પણ સામગ્રીના ભેદથી ભિન્ન કાર્ય કરે તો શો દોષ છે ?

समाधान—तो पछी नित्य अेक रुपवाणे पदार्थ पणु ते ते सामग्रीना लेदथी ते ते कार्येनो कर्ता थर् नशे, तो तभारा क्षणिक अेकान्तनी सिद्धि पणु कर् रीते थशे ? तेथी करीने क्षणिक अेकान्तरूप पक्षमां क्म अने अकंम द्वारा अर्थ क्रियाेनो संभव न होवाथी (अर्थात् विपक्षरूप क्षणिकाक्षणिकमां सत्त्व तरीके मान्य अर्थक्रिया होवाथी तभारे सत्त्वहेतु विरुद्ध सिद्ध थये.

(५०) अभाव एवेत्यतोऽग्रे किमिति गम्यम् । तदिति वस्तु ।

स्वभावान्तरेण वेति रूपक्षणमुपादानस्वभावेन, ज्ञानक्षणं सहकारिस्वभावेन ।

(टि०) ताभ्यामिति क्रमाऽक्रमाभ्याम् । शम्बूकेति शंखः । तदिति वस्तु । तत्रेति देशे काले वा । निरन्वयमिति समूलनाशम् ।

अत्रेति क्षणिकैकान्ते । योगपद्यमिति अक्रमः । स्वकार्याणीति आत्मनाऽवश्यविधेयानि ।

६८ यदप्याचक्षते भिक्षवः क्षणक्षयैकान्तप्रसाधनार्थं प्रमाणम्—ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षाः, ते तद्भावनियताः, यथाऽन्त्या कारणसामग्री स्वकार्यजनने, विनाशं प्रत्यनपेक्षाश्च भावा इति ।

तत्र विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वमसिद्धतावष्टब्धमेव नोच्छ्वसितुमपि शक्नोतीति कथं वस्तूनां विनाशनैयत्यसिद्धौ सावधानतां दध्यात् ? । तथाहि—तरस्विपुरुषप्रेरितप्रचण्डमुद्गरसंपर्कात् कुम्भादयो ध्वंसमानाः समीक्ष्यन्ते ।

नन्वेतत्साधनसिद्धिवद्भक्षेष्वास्मासु सत्सु कथमसिद्धताऽभिधातुं शक्या ? । तथाहि—वेगवन्मुद्गरादिनाशहेतुर्नश्वरं वा भावं नाशयति, अनश्वरं वा ? तत्रानश्वरस्य नाशहेतुशतोपनिपातेऽपि नाशानुपपत्ति, स्वभावस्य गीर्वाणप्रभुणाऽयन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । नश्वरस्य च नाशे तद्धेतूनां वैयर्थ्यम् । नहि स्वहेतुभ्य एवाप्तस्वभावे भावे भावान्तरव्यापारः फलवान्, तदनुपरतिप्रसक्तैः । उक्तं च—

“भावो हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रलयहेतुभिः ।

अथाप्यनश्वरात्माऽसौ, कृतं प्रलयहेतुभिः ॥१॥”

अपि च । भावात् पृथग्भूतो नाशो नाशहेतुभ्यः स्यात्, अपृथग्भूतो वा ? यद्यपृथग्भूतः; तदा भाव एव तद्धेतुभिः कृतः स्यात्, तस्य च स्वहेतोरैवोत्पत्तेः कृगस्य करणायोगात्तदेव तद्धेतुवैयर्थ्यम् । अथ पृथग्भूतोऽसौ, तदा भावसमकालभावी, तदुत्तरकालभावी वा स्यात् ? तत्र समकालभावित्वे निर्भरप्रतिबन्धबन्धुरवान्धवयोरिव भावाभावयोः समकालमेवोपलम्भो भवेत्, अविरोधात् । तदुत्तरकालभावित्वे तु घटादेः किमायात्तम् ? येनासौ स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च न कुर्यात् । न हि तन्वादेः समुत्पन्ने पटे घट. स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च कुर्वन् केनचिन् प्रतिपेक्षुं शक्यः । ननु पटरवाविरोधिन्वान्न तदुत्पत्तौ तदभावः, अभावस्य तु तद्विपर्ययादसौ स्यात् ।

નનુ કિમિદમસ્ય વિરોધિત્વં નામ ? નાશકત્વમ્, નાશસ્વરૂપત્વં વા । નાશકત્વં ચેત્, તર્હિ મુદ્રરાદિવન્નાશોત્પાદદ્વારેણાનેન ઘટાદિરુન્મૂલનીયઃ, તથા ચ તત્રાપિ નાશોડયમેવ પર્યનુ-યોગ ઇત્યનવસ્થા । નાશસ્વરૂપત્વં ચેત્ । નન્વેવમર્થાન્તરત્વાવિશેષાત્ કથં કુટસ્યૈવાસૌ સ્યાત્ ?—અન્યસ્યાપિ કસ્માન્નોચ્યતે ? । તત્સંબન્ધિત્વેન કરણાદિતિ ચેત્ । કઃ સમ્બન્ધઃ ?, કાર્યકારણભાવઃ, સંયોગઃ, વિશેષણીભાવઃ, અવિષ્વગ્ભાવો વા । ન પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ, મુદ્રરાદિકાર્યત્વેન તદમ્યુપગમાત્ । ન દ્વિતીયઃ, તસ્યાદ્રવ્યત્વાત્, કુટાદિસમ-ક્રાલતાપત્તેશ્ચ । ન તૃતીયઃ, મૂતલાદિવિશેષણતયા તત્કક્ષીકારાત્ । તુરીયે ત્વવિષ્વગ્ભાવઃ સર્વથાડભેદઃ, કથञ્ચિદભેદો વા ભવેત્ ? । નાદ્યઃ પક્ષઃ, પૃથગ્મૂતત્વેનાસ્ય કક્ષીકારાત્ । ન દ્વિતીયઃ, વિરોધાવરોધાત્ । ઇતિ નાશહેતોરયોગતઃ સિદ્ધં વસ્તૂનાં તં પ્રત્યનપેક્ષ-ત્વમિતિ ।

§૮ વળી ક્ષણક્ષયના એકાન્તની સિદ્ધિ માટે ઔદ્ધોતું અનુમાન પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે—‘જે પદાર્થો જે ભાવ સ્વરૂપ માટે નિરપેક્ષ હોય છે તે પદાર્થો તે ભાવવાળા—તે સ્વરૂપવાળા નિયત હોય છે, અર્થાત્ તેમનો તે સ્વભાવ અવશ્ય હોય છે જ. જેમકે—અન્ત્ય—છેલ્લી કારણસામગ્રી સ્વકાર્યોત્પત્તિમાં અનપેક્ષ હોવાથી અવશ્ય કાર્યોત્પત્તિના સ્વભાવવાળી છે. ભાવો વિનાશને માટે નિરપેક્ષ છે માટે ભાવો અવશ્ય વિનાશશીલ છે, (અર્થાત્ પદાર્થો પોતાના વિનાશમાં અન્ય સહાયકની અપેક્ષા રાખતા નથી. માટે સ્વતઃ વિનાશશીલ છે) તેમનો વિનાશ અવશ્યભાવી છે.

જૈન—તમારા આ અનુમાનમાં ‘વિનાશને માટે નિરપેક્ષ છે’ એવો જે હેતુ છે તે સ્વયં અસિદ્ધ હોવાથી શ્વાસ લેવાને પણ સમર્થ નથી ત્યાં વળી પદાર્થમાં વિનશ્ચરતા સિદ્ધ કરવાને કઈ રીતે સાવધાન બને ? કારણ કે—બળ-વાન્ પુરુષથી પ્રેરિત પ્રચંડ મુદ્રરના સંપર્કથી નાશ પામતાં કુંભાદિ પદાર્થો ભેવાય છે અર્થાત્ મુદ્ગરથી વિનાશ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તો વિનાશને નિરપેક્ષ કેમ કહેવાય ?

ઔદ્ધ—એ હેતુ સિદ્ધ કરવાને અમે કમર કસીને તૈયાર છીએ, તો તે હેતુમાં અસિદ્ધતા દોષ કઈ રીતે કહી શકાય ? પ્રશ્ન છે કે—નાશના હેતુભૂત વેગવાળા મુદ્રરાદિ નશ્ચર પદાર્થનો નાશ કરે છે કે અનશ્ચર પદાર્થનો ? અનશ્ચર પદાર્થનો નાશ તો સંકડો નાશના હેતુઓ આવી પડે તો પણ સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહિ, કારણ કે પદાર્થનો જે સ્વભાવ હોય તે ઈન્દ્રથી પણ ફેરવી શકાતો નથી અને પદાર્થ જે સ્વયં નશ્ચર હોય તો તેના નાશમાં હેતુઓ વ્યર્થ છે. કારણ કે પોતાના કારણોથી પદાર્થો જે સ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેમાં અન્ય પદાર્થનો વ્યાપાર નિષ્ફળ છે. નિષ્ફળતું પણ કરવું માનવામાં આવે તો કારણો કહી પણ ઉપરત જ નહિ થાય—વિરામ નહિ પામે. કહ્યું છે કે “પદાર્થો જે નાશ-વંત છે, તો નાશના હેતુથી સર્થુ” અને પદાર્થો જે અનશ્ચર છે (નાશવંત નથી) તો પણ નાશના હેતુથી સર્થુ”

વળી નાશના હેતુથી થતો પદાર્થનો નાશ પદાર્થથી ભિન્ન હોય છે કે અભિન્ન ? જો નાશ અભિન્ન હોય તો-નાશના હેતુઓથી ભાવ કરાવેા એમ કહેવાશે. અને તે તો પોતાના કારણોથી જ થયેલ હોઈ કૃતનુ કરણ (કૃત એવા ભાવનું કરવું) તો ઘટે નહિ તેથી તેના નાશના હેતુઓ વ્યર્થ છે. જો નાશ પદાર્થથી ભિન્ન હોય તો-પ્રશ્ન એ છે કે તે નાશ પદાર્થનો સમકાલીન છે કે પદાર્થના ઉત્તરકાળમાં થનારો છે ? નાશ સમકાલીન હોય તો અત્યંત સ્નેહશીલ એ ભાઈઓની જેમ ભાવ અને નાશ-અભાવનો સમકાલે જ ઉપલબ્ધ-જ્ઞાન થશે, કારણ કે-તે બન્નેમાં વિરોધ નથી નાશ ઉત્તરકાલમાં થતો હોય તો-તેમાં ઘટાદિ પદાર્થને શું કે જેથી કરીને આ ઘટાદિ પદાર્થ પોતાનું જ્ઞાન ન કરાવે અને પોતાની અર્થક્રિયા પણ ન કરે ? કારણ કે-તન્નાદિ કારણોથી પટ ઉત્પન્ન થતો હોય ત્યારે પણ ઘટ પોતાનું જ્ઞાન કરાવે અને અર્થક્રિયા કરે તો તેમાં કેઈ બાધક બની શકતું નથી

જૈન-પટ એ ઘટનો વિરોધી નથી તેથી પટની ઉત્પત્તિ થાય તો પણ ઘટનો નાશ-અભાવ થતો નથી, પરંતુ નાશ-અભાવ તો વિરોધી છે. તેથી જ્યારે નાશ-ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તો ઘટનો અભાવ થવો જોઈ એ.

બૌદ્ધ--અભાવ તેનો વિરોધી છે એટલે શું ?-તે નાશક છે કે નાશ પોતે ? વિરોધી એ નાશક હોય તો-જેમ મુદ્ગરાદિ નાશને ઉત્પન્ન કરી ઘટાદિ પદાર્થનું ઉન્મૂલન કરે છે, તેમ આ વિરોધી અભાવ પણ નાશને ઉત્પન્ન કરીને પદાર્થનું ઉન્મૂલન કરશે. અને તેમ થતાં અભાવ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ તે નાશ વિષે પણ-એ નાશ પદાર્થથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નો થશે અને તેથી અનવસ્થા દોષ આવશે વિરોધી એ નાશરૂપ હોય તો-અન્યથી પણ સમાનભાવે ભિન્ન છતાં તે નાશ ઘટનો જ છે, એ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અને એ નાશ ખીજનો નથી એમ કેમ નહિ કહેવાય ?

જૈન-ઘટના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે નાશ ઘટનો કહેવાય, પણ ખીજનો નહિ.

બૌદ્ધ-તો પ્રશ્ન છે કે-ઘટ અને નાશનો કયો સંબંધ છે ? શું તે કાર્ય-કારણ ભાવ છે, સંયોગ છે, વિશેષણીભાવ છે કે અવિધ્વગ્ભાવ સંબંધ છે ? ઘટ અને નાશનો કાર્યકારણભાવ સંબંધ તો નથી, કારણ કે-નાશ તો મુદ્ગરાદિનું કાર્ય છે એમ સ્વીકારેલ છે ઘટ અને નાશનો સંયોગ સંબંધ છે એવું પણ નથી, કારણ કે-નાશ-અભાવ દ્રવ્યરૂપ નથી. વળી દ્રવ્ય અને અભાવનો સંયોગ માનવામાં ઘટ અને તેનો નાશ-અભાવ બન્નેને સમકાલીન માનવા પડશે. પણ પ્રસ્તુતમાં ઉત્તરકાલભાવી એ પક્ષ માનીને ચર્ચા છે. ઘટ અને અને નાશનો સંબંધ-વિશેષણીભાવ પણ નથી, કારણ કે-નાશને ભૂતલાદિના વિશેષણ તરીકે સ્વીકારેલ છે અવિધ્વગ્ભાવ સંબંધ પણ સર્વથા અલેદરૂપ છે કે ક્ષયવિત્ અલેદરૂપ છે ? પહેલો વિકલ્પ તો કહી શક્યો નહિ કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થથી તેનો નાશ ભિન્ન છે એ પક્ષ તમે સ્વીકાર્યો છે.

भीजे विक्षेप पणु विरोधथी आधित छे भाटे छडी शक्य तेवे नथी. आ रीते नाशने. हेतु घटते नथी तेथी, पदार्थ पोताना विनाश भाटे हेतुनी अपेक्षा राखते नथी-अे अभाशे हेतु सिद्ध न छे.

(५०) यद्भावमिति यस्य सत्ताम् ।

तत्र विनाशं प्रतीत्यादि सूरिः । सावधानतामिति सावधानतामित्यत्र साधनता-
मिति पाठान्तरम् ।

नन्वेतदित्यादिना बौद्ध एव प्रतिपृच्छति । अनुपरतिप्रसक्तेरिति अफलेऽपि चेद्
भवति, तदा सदा भवनप्रसङ्गः ।

अपि चेत्यादि बौद्धः । भावाभावयोरिति भावनाशयोः । असाविति घटादिः ।
नन्वित्यादि सूरिः । तदुत्पत्ताविति पटोत्पत्तौ । तदभाव इति घटाभावः । तद्विपर्यया-
दिति विरोधित्वात् । असाविति तदभावः ।

ननु किमिदमित्यादि सौगतः । अस्येति अभावस्य । नाशकत्वमिति विकल्पद्वयमपि
पृथग्भावपक्षे । नाशोत्पादद्वारेणेत्यादि नाशको मुद्गरादिर्नाशमभावमुत्पादयति । स च घटादि-
मुन्मूलयति । एतावता यो यो नाशकः, स स नाशोत्पादद्वारेण पदार्थमुन्मूलयति । तथा च
नाशोऽप्यभावो नाशकः । तेनाप्यन्यो नाश उत्पादनीयः । सोऽपि नाशो नाशकः, तेनाप्यन्यो
नाश उत्पादनीय इत्यनवस्था । अर्थान्तरत्वाविशेषादित्यादि भेदाविशेषात् । यथा हि स
नाशो घटात् पृथक् एवं पटादपि । असाविति नाशः । तत्सम्बन्धित्वेनेत्यादि जैनः ।
तत्सम्बन्धित्वेनेति यथा भिन्ना अपि गावो देवदत्तसम्बन्धित्वाद्देवदत्तस्यैव भवन्ति, एवमिहापि ।
कः सम्बन्धः इत्यादि बौद्धः । मुद्गरादिकार्यत्वेन तदभ्युपगमादिति विनाशो मुद्गरा-
दिकार्यं विनश्यति च घटः इत्यतः कथं घटविनाशयो. कार्यकारणभाव इति भावः । तदभ्यु-
पगमान्नाशाभ्युपगमात् । तस्येति नाशस्य । कुटादिसमकालतापत्तेश्चेति ययोर्हि सयोगो
भवति तौ द्वावपि समकालं दृश्येते एवं घटनाशयोरपि प्राप्नोति । भूतलादिविशेषणतया-
तत्कक्षीकारादिति न पुनर्घटविशेषणतया अघटं भूतलमिति प्रतीतेः । अस्येति नाशस्य ।
तं प्रतीति नाशं प्रति ।

(टि.) ये यद्भावमित्यादि । ये भावाः । यद्भावमिति विनाशभावं प्रति । ते इति
तद्भावेति विवादापन्ना भावा विनाशस्वभावाः, तद्भावं प्रत्यनपेक्षत्वात् ॥ अन्त्याका-
रणेति मुक्तात्ममुक्तमन.परमाणवो नित्यद्रव्याणि अन्त्यकारणानि ।

नैयत्यसिद्धाविति विषयसप्तमी ॥

तद्धेतूनामिति नाशकारणानाम् । तदनुपरतीति तेषां सहकारिणामनुपरमणप्रसङ्गात् ।
मुद्गरवदन्येऽपि विनाशहेतवोऽपेक्षणीया इत्यनवस्था ।

भाव इत्यादि ॥ असाविति भावः । कृतमिति पर्याप्तम् ।

तद्धेतुभिरिति विनाशहेतुभिः । तस्येति भावस्य । स्वहेतोरिति आत्मीयकारणात् ।
तदेवेति अस्मदभिमतमेव तद्धेतुवैयर्थ्यमिति विनाशकारणवैफल्यम् । असाविति भावः ।
तदुत्तरेति भावोत्पत्तेरनन्तरकालभावी । असाविति घटादिः । तदुत्पत्ताविति पटोत्पादे ।
तदभाव इति घटाभावः । तद्विपर्ययादिति तस्माद् विरोधित्वाद्विपरीतत्वाद्विरोधित्वादि-
त्यर्थः । असाविति घटाविनाशः ।

(टि०) अस्येति अभावस्य । अनेनेति अभावेन । तत्रापीति मुद्गरादिवति नाशे । असा-
विति विनाशः । तत्संबन्धित्वेनेति घटादिसंबन्धितया । तद्भ्युपेति विनाशाङ्गीकारात् ।
मुद्गरस्तत्कारणं, अभावः कार्यं, तयोरेव संबन्धयोः, घटस्य किमपि न । तस्येति अभावस्य ।
कुटादीति संयोगसम्मतत्वे कुटादिना सहाभावोऽपि जायेत । अन्यथा संयोगहानिप्रसक्तिः ।
घटादिध्वंसे तावदभाव उत्पद्यते न घटसत्त्वे । तत्कक्षीकारादिति अभावाङ्गीकारात् । अस्येति
अभावस्य । अयोगत इति अघटनात् । वस्तूनामिति घटादिपदार्थानाम् । तं प्रतीति विनाशं
प्रति । अनपेक्षत्वमिति अहेतुकत्वम् ।

§९ तदेतदेतस्य समस्तमुत्पादेऽपि समानं पश्यतः प्रध्वंस एव पर्यनुयुञ्जा-
नस्य लुप्तकलोचनतामाविष्करोति । तथाहि—उत्पादहेतुरपि सत्त्वभावस्य, असत्त्वभा-
वस्य वा भावस्योत्पादकः स्यात् १। न सत्त्वभावस्य, तस्य कृतोपस्थायिताप्रसङ्गात् ।
नाप्यसत्त्वभावस्य, स्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्तेः, अभ्युपगमविरोधाच्च । न ह्यसत्त्व-
भावजन्योत्पादकत्वमिष्यते त्वया । अथानुत्पन्नस्यासत्त्वादुत्पन्नस्य सत्त्वभावत्वाद्व्यर्थो
विकल्पयुगलोपन्यासपरिश्रम इति चेत् । नैवम् । नष्टेतरविकल्पापेक्षयाऽस्य नाशेऽपि
तुल्यत्वात् ।

तथाच—

“भावो भवत्त्वभावश्चेत् कृतमुत्पादहेतुभिः ।

अथाभवत्त्वभावोऽसौ कृतमुत्पादहेतुभिः ॥१॥”

तथाऽयमुत्पद्यमानाव्यतिरिक्तः, अव्यतिरिक्तो वा । तत्र जन्याव्यतिरिक्तोत्पाद-
जनकत्वे न जन्यस्योत्पादः, जन्याव्यतिरिक्तत्वेनोत्पादस्य कस्यचिदयोगात् । न
हि कथञ्चिद्विन्नमुत्पादमन्तरेण तदेवोत्पद्यत इत्यपि वक्तुं शक्यते, किन्तु वस्त्वित्येव
वक्तुं शक्यम्, नच तथा तदुत्पादः कथितः स्यात् । उत्पद्यमानादव्यतिरिक्तोत्पादजन-
कतायां न तस्योत्पादः, तद्वदन्यस्यापि वा कथमसौ न भवेत् ? । तस्यैव संबन्धि-
नस्तस्य करणादिति चेत् । तदप्यवद्यम् । उत्पादेनापि साकं कार्यकारणभावादे-
स्त्वन्मतेन संबन्धस्यासंभवात् । तस्मान्नेयमीदृग्विकल्पपरिकल्पजल्पाकता परिशीलनीया ।

§९ नैन—आ समस्त इधन औद्ध स्वयं उत्पत्तिमां समानरूपे ज्ञेते।
डोवा छतां मात्र अलाव विषे न ते प्रश्न करे छे, तेथी ते पोताना अेधक्षीपल्लाने
न प्रगट करे छे, उत्पादने विषे पणु तेवा न प्रश्नो धर्ध शके छे ते आ प्रभाषे-
उत्पत्तिने। उेतु पणु सत्त्वलाववाणा लावनो उत्पादके छे डे असत्त्वलाववाणा
लावनो उत्पादके छे ? उत्पत्तिने। उेतु सत्त्वलाववाणा पदार्थने। उत्पादके छे
अे न मनाय, धारणु डे-कृतने करवानो-सिद्धने साधवानो प्रसंग आवशे.
उत्पत्तिने। उेतु असत्त्वलाववाणा पदार्थने। उत्पादके छे, अेभ पणु नधी, धारणु
डे असत्त्वरूप स्वलाव अन्यथा करवो अे शक्य नधी, अने वणी तेम मानवामां

સ્વીકૃત પક્ષનો વિરોધ પણ આવશે કારણ કે અસત્સ્વભાવવાળા જન્ય પદાર્થને હેતુ ઉત્પન્ન કરે છે એમ તમે માનતા નથી.

બૌદ્ધ—ઉત્પન્ન નહિ થયેલ પદાર્થ અસત્ છે અને ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ સત્સ્વભાવવાળો કહેવાય છે, માટે ઉપરોક્ત વિકલ્પયુગલના ઉત્થાનનો તમારો પરિશ્રમ નિષ્ફલ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે-તમારું આ કથન નષ્ટ અને અનષ્ટ એવા વિકલ્પોની અપેક્ષાએ નાશમાં પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ નાશ એ નષ્ટનો જ છે કે અનષ્ટનો ? નષ્ટનો તો કહી શકશો નહિ કારણ કે તે અસત્ છે અને અનષ્ટનો પણ નથી, કારણ કે તે સત્સ્વભાવ છે કહ્યું પણ છે-પદાર્થ જો સત્સ્વભાવવાળો હોય તો ઉત્પત્તિના હેતુથી સર્થું, અને જો પદાર્થ અસત્સ્વભાવવાળો હોય તો પણ ઉત્પત્તિના હેતુથી સર્થું.

વળી પ્રશ્ન છે કે આ ઉત્પાદ ઉત્પદમાન પદાર્થથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? હેતુને જો જન્ય(ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ)થી અભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક માનવામાં આવે તો જન્યનો ઉત્પાદ નહિ થાય, કારણ કે જન્યથી ઉત્પાદ અભિન્ન હોવાથી તેનું કોઈ પ્રકારે અસ્તિત્વ જ નથી. કથંચિદ્ ભિન્ન ઉત્પાદ ન હોય તો તે જ 'ઉત્પન્ન થયું' એમ નહિ કહી શકાય. પરંતુ 'આ વસ્તુ છે' એટલું જ કહી શકાશે. અને તે રીતે તો તેના ઉત્પાદનું કથન કર્યું છે એમ કહેવાશે નહિ અને જો ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થથી ભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક હેતુ હોય તો-અર્થાત્ ઉત્પદમાન અને ઉત્પાદ ભિન્ન હોય તો-તે ઉત્પાદ તે ઉત્પદમાનનો જ છે એમ નહિ કહેવાય. અથવા ઉત્પદમાન પદાર્થની જેમ જન્યનો પણ એ ઉત્પાદ કેમ નહિ કહેવાય ?

બૌદ્ધ—ઉત્પદમાન (ઘટાદિ પદાર્થ)ના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે ઉત્પાદ ઉત્પદમાન પદાર્થનો જ કહેવાય છે.

જૈન—તે કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તમારા મતે ઉત્પદમાન અને ઉત્પાદનો કાર્યકારણભાવાદિ કોઈ સંબંધ અસંભવ છે. તેથી કરીને તમારે આંવા વિકલ્પની રચનાવાળી વાચાળતાનું પરિશીલન કરવું જોઈએ નહિ.

(૫૦) તદેતદિત્યાદિ જૈન. । एतस्येति सौगतस्य । समस्तमिति नाशप्रतिबद्धम् । समा-
'नमित्यतोऽप्रे ततश्चेति गम्यम् । लुप्तैकलोचनतामिति एकाक्षत्वम् । तथा हीति कथ-
मिति चेत् ब्रूम । भावस्योत्पादकः स्यादिति भवन्मते । तस्येति उत्पादहेतो । कृतो-
पस्थायिताप्रसङ्गादिति कृते सत्युपस्थायी । असत्स्वभावस्येति असत्स्वभावस्योत्पादक ।
न ह्यसदित्यादिना एतदेव व्याचष्टे । न ह्यसत्स्वभावजन्योत्पादकत्वमिष्यते इति ।
नैयायिकवैशेषिकाणां हि मते सर्वथाऽसदेव वस्तूपद्यते । न चैतद्भवत्सम्मतम् । [अथ]
अनुत्पन्नस्येत्यादि बौद्ध. । विकल्पयुगलोपन्यासपरिश्रम इति नैवोपन्यस्तः । नैव-
मित्यादि सूरिः । अस्येति घटस्य ।

તથા ચેત્યાદિ જૈનો વક્તિ । અયમિતિ ઉત્પાદઃ । તન્નેતિ તયોર્મન્યે । જન્યાવ્યતિ-
રિક્તોત્પાદજનકત્વે इति उत्पादहेतोरङ्गीक्रियमाणे न जन्यस्योत्पाद इति । को भाव ? सम्भ-

न्धस्य हि द्विष्टत्वादव्यतिरिक्तत्वे सति षष्ठ्येव न प्राप्नोति । भेदे हि षष्ठी दृश्यते इत्यपीति तदेवेति कर्तृपदम् । उत्पद्यते इति क्रियापदम् । सर्वथाऽव्यतिरिक्तत्वे अयमपि भेदो न प्राप्नोति किन्त्विति इदं वक्तुं शक्यते । तथेति तथावचने सति । तदुत्पाद वस्तुन उत्पादः असाविति उत्पादः । तस्यैवेत्यादि बौद्धः । तदप्यवद्यमित्यादि जैनः । उत्पादेनापीति न केवलं नाशेनैव । कार्यकारणभावादेरित्यादि कार्यकारणभावस्तावन्न, मृत्पिण्डादिकार्यतया तदभ्युपगमात् । नापि संयोगः, उत्पादस्याद्रव्यत्वात् । संयोगश्च द्रव्ययोरेव भवति । घटादिसमकालतापत्तेश्च । विशेषणीभावोऽपि न, मृत्पिण्ड एव उत्पादविशिष्टो जायते । अविध्वक् भावोऽपि न, स हि सर्वथाऽभेदः, कथञ्चिदभेदो वा ? न तावदाद्यो भेदपक्ष कक्षीकारात् । द्वितीयस्तु विरोधाऽवरोधदुर्द्धर इति नैकोऽपि सम्बन्धः सङ्गच्छते । तस्मात् नेयमित्यादिना जैनो निगमयति । परिशीलनीयेति सौगतैः ।

(टि०) एतदिति नन्वेतत्साधनसिद्धिबद्धेत्यादि वाक्यजातम् । एतस्येति सुगतमतानुजीविनः । उत्पादेऽपीति घटाद्युत्पादावपि । प्रध्वंस इति घटस्य विनाशे अहेतुकत्वमाश्रित्य नोदनां कुर्वतः । लुप्तैकेति काणाक्षतां प्रकटयति । तस्येति भावस्य असत्त्वभावेति अविद्यमानस्वरूपकार्योत्पादकत्वम् । इतरेति अनष्टेति । अस्येति विकल्पयुगलस्य ।

अयमिति उत्पादः ॥ तदेवेति उत्पद्यमानं जन्मं कार्यमित्यर्थः । न च तथेति इदं वस्त्वित्युच्यमाने । तदुत्पाद इति कार्योत्पत्तिः । तस्येति उत्पद्यमानस्य । तद्विदिति उत्पद्यमानवत् । असाविति उत्पादः । तस्यैवेति उत्पद्यमानस्यैव । तस्येति उत्पादस्य ।

§१० इदं पुनरिहैदंपर्यम्—यथा दण्डचक्रचीवरादिकारणकलापसहकृतात् मृत्स्नालक्षणोपादानकारणात् कुम्भ उत्पद्यते, तथा वेगवन्मुद्गरसहकृतात् तस्मादेव विनश्यत्यपि । नचैकान्तेन विनाशः कलशाद्विन्न एव, मृत्लक्षणैकद्रव्यतादात्म्यात् । विरोधित्वं चास्य दिनाशरूपत्वमेव । नचैवं घटवत्पटस्यापि तदापत्तिः, मृद्वव्यतादात्म्येनैवावस्थानादुत्पादवत् । नच सर्वथा तादात्म्यम्, तदन्यतरस्यासत्त्वापत्तेः । नचैवमत्र विरोधावरोधः, चित्रैकज्ञानवदन्यथोत्पादेऽपि तदापत्तेः । इत्यसिद्धं विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वमर्थानाम् । अतः कथं क्षणभिदेलिमभावस्वभावसिद्धिः स्याद् ? । एवं च सिद्धं पूर्वापरपरिणामव्यापकमेकमूर्ध्वतासामान्यस्वभावं समस्तं वस्त्विति ॥५॥

§१० अर्ही—आ विषयमां रडस्य आ प्रमाणे—जेम द ड, अक—चीधरुं विगेरे क्षरणु समूडना सडुक्षरवडे भाटीरुप उपादान क्षरणुथी घटने। उत्पाद थाय छे, तेम वेगवत मुद्गरादिना सडुक्षरथी भाटीरुप उपादानथी न घटादि पक्षार्थने विनाश पणु थाय छे अने विनाशने डलशथी अेकांत लिन्न पणु मानी शक्या नरि, क्षरणु डे— भाटीरुप अेक द्रव्य साथे डलश अने विनाशनुं तादात्म्य छे, अने विनाशनी विनाशरुपता अे न विनाशनुं—घटादि त्वाव साथे विरोधीपणुं छे अने अेम मानवामा घटनी जेम पटने। पणु ते विनाश थनी नती नगी, क्षरणु डे—उत्पादनी जेम विनाशनुं पणु मृद्वद्रव्य (भाटी) साथे न

તાદાત્મ્ય છે પણ તંતુ સાથે નથી. વળી તાદાત્મ્ય પણ સર્વથા નથી. કારણ કે-સર્વથા તાદાત્મ્ય માનવામાં આવે તો-ખેમાંથી એકનો અભાવ જ થઈ જાય. તાત્પર્ય કે માટી અને ઘટોત્પાદ તથા માટી અને ઘટ વિનાશમાં કથંચિદ્ ભેદ પણ છે. આથી બન્નેનું સત્ત્વ બની રહે છે.

અને એ પ્રમાણે વિનાશને લિન્નાલિન્ન માનવામાં વિરોધ પણ નથી, ચિત્ર એવા એક જ્ઞાનની જેમ. અન્યથા-(વિનાશને પદાર્થથી લિન્નાલિન્ન માનવામાં વિરોધ માનશે તો) ઉત્પાદમાં પણ વિરોધની આપત્તિ આવશે. માટે તેથી તમારો 'વિનાશને માટે અર્થો નિરપેક્ષ છે' એ હેતુ અસિદ્ધ છે. એટલે તેથી પદાર્થના ક્ષણિક સ્વભાવની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે ? અને આ રીતે પૂર્વ અને અપર પરિણામમાં વ્યાપીને રહેનાર એક એવા ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ સ્વભાવવાળી બધી વસ્તુ સિદ્ધ થઈ પ.

(પં૦) પદમ્પર્યામિતિ આમ્નાયઃ । તસ્માદેવેતિ મૃત્સ્નાલક્ષણોપાદાનકારણાત્ । ન ચૈકાન્તેનેત્યાદિના પૂર્વ પૃથગ્ભૂતાઽપૃથગ્ભૂતપક્ષો યઃ સૌગતૈસ્તિરસ્કૃતસ્તં સમાધત્તે । મૃલ્ક્ષણૈકદ્રવ્યતાદાત્મ્યાદિતિ ઘટેઽપિ મૃદ્દ્રવ્યં વિનાશેઽપિ સતિ તદેવ । તદાપત્તિરિતિ નાશાપત્તિઃ । મૃદ્દ્રવ્યતાદાત્મ્યેનૈવેતિ ન પુનઃ પૃથગ્ભૂતત્વેન । અવસ્થાનાદિતિ નાશસ્ય । ઉત્પાદવદિતિ યથા ઘટોત્પાદેઽપિ ન પટોત્પાદઃ, એવમેકતરવિનાશેઽપિ નાન્યવિનાશઃ । તદન્યતરસ્યાસત્ત્વાપત્તેરિતિ તાદાત્મ્યેઽભ્યુપગતે ઘટે સત્યપિ વિનાશભાવાત્ ઘટસ્યાસત્ત્વાપત્તિઃ । અથવા વિનાશે સત્યપિ ઘટભાવાદ્વિનાશસ્યાસત્ત્વાપત્તિઃ । ચિત્રૈકજ્ઞાનવદિતિ એકસ્યૈવ જ્ઞાનસ્ય ચિત્રાકારતાયાં યથા ભવતાં ન વિરોધઃ । તદાપત્તેરિતિ વિરોધાપત્તેઃ । અનપેક્ષત્વમિતિ, અપિતુ વિનાશમપેક્ષન્ત એવ ॥૫॥

(ટિ૦) એદંપર્યં તાત્પર્યં રહસ્યમિત્યર્થઃ । તસ્માદેવેતિ ઉપાદાનકારણાદેવ । અસ્યેતિ વિનાશસ્ય । ન ચૈવમિતિ નન્વેવમર્થાન્તરત્વાવિશેષાત્ કથં કુટસ્યૈવાસૌ સ્યાદિત્યાદિ પૂર્વોક્તં સ્મૃતિપથમુપદૌકનોયમ્ ॥ તદાપત્તિરિતિ વિનાશાપત્તિઃ । તદન્યતરસ્યેતિ તયોસ્તપાદવિનાશયોરપરસ્યૈકસ્ય, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાણાં તાદાત્મ્યેનાભિમતત્વાદર્હન્મતે । પર્વમિતિ કથંચિત્તાદાત્મ્યે । અન્યથેતિ વિરોધસ્વીકારે । તદાપત્તેરિતિ અનુત્પન્નેન વસ્તુના સહ વિરોધાપત્તે. ॥૫॥

અથ વિશેષસ્ય પ્રકારૌ પ્રકાશયન્તિ—

વિશેષોઽપિ દ્વિરૂપો ગુણઃ પર્યાયશ્ચ ॥ ૬ ॥

૧ સર્વેષાં વિશેષાણાં વાચકોઽપિ પર્યાયશબ્દો ગુણશબ્દસ્ય સહવર્તિવિશેષવાચિનઃ સન્નિધાનેન ક્રમવર્તિવિશેષવાચી ગોબલીવર્દન્યાયાત્ અત્ર ગૃહ્યતે ॥૬॥

વિશેષના ભેદોનું પ્રકાશન—

વિશેષ પણ બે પ્રકારે છે-ગુણ અને પર્યાય. ૬.

૬૧ પર્યાય શબ્દ સકલ વિશેષોનો વાચક હોવા છતાં પણ અહીં સહવર્તી વિશેષના વાચક ગુણ શબ્દના સન્નિધાનમાં તે વપરાયો હોઈ 'ગોબલીવર્દ' ન્યાયે

અહીં પર્યાય શબ્દને ક્રમવર્તી (ક્રમે થનારા) વિશેષોના વાચક તરીકે ગ્રહણ કરેલ છે. ૬.

(૫૦) ક્રમવર્તિ વિશેષવાચીતિ પર્યાયશબ્દ । ગોબલીવર્દન્યાયાદિતિ યથા ગોશબ્દઃ પ્રસ્તાવાપેક્ષયા કાદાચિદ્વૈનૌ કદાચિદ્વલીવર્દે, તથાઽયમપિ પર્યાયશબ્દઃ ॥૬॥

તત્ર ગુણં લક્ષયન્તિ—

ગુણઃ સહભાવી ધર્મો યથાઽઽત્મનિ વિજ્ઞાનવ્યક્તિશક્ત્યાદિઃ ॥ ૭ ॥

સહભાવિત્વમત્ર લક્ષણમ્ । યથેત્યાદિકમુદાહરણમ્ । વિજ્ઞાનવ્યક્તિર્યત્કિઞ્ચિત્ જ્ઞાનં તદાનીં વિદ્યમાનમ્ । વિજ્ઞાનશક્તિરુત્તરજ્ઞાનપરિણામયોગ્યતા । આદિશબ્દાત્ સુખપરિસ્પન્દયૌવનાદયો ગૃહ્યન્તે ॥૭॥

ગુણુનું લક્ષણ—

સહભાવી ધર્મ 'ગુણ' છે, જેમકે—આત્માને વિષે વિદ્યમાન વિજ્ઞાન વ્યક્તિ અને વિજ્ઞાન શક્તિ વિગેરે ધર્મો. ૭.

૬૧ આ સૂત્રમાં 'સહભાવિત્વ' એ ગુણરૂપ લક્ષ્યનું લક્ષણ છે, અને 'યથા' ઇત્યાદિ અંશ ઉદાહરણરૂપ છે. તે સમયે વિદ્યમાન જે કોઈ જ્ઞાન એ વિજ્ઞાન વ્યક્તિ છે અને ઉત્તર જ્ઞાનના પરિણામની યોગ્યતા એ વિજ્ઞાન શક્તિ છે. સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ 'આદિ' શબ્દથી સુખ પરિસ્પન્દન-યૌવન વિગેરેનું ગ્રહણ થાય છે ૭

(૫૦) યત્ કિઞ્ચિત્ જ્ઞાનમિતિ પટજ્ઞાનં વા ઘટજ્ઞાનં વા । આદિશબ્દાદિત્યાદિ-ગદ્યે પરિસ્પન્દશબ્દેન ચેષ્ટા ॥૭॥

પર્યાયં પ્રરૂપયન્તિ—

પર્યાયસ્તુ ક્રમભાવી યથા તત્રૈવ સુખદુઃખાદિઃ ॥ ૮ ॥

૬૧ ધર્મ इत्यनुवर्तनीयम् । ક્રમભાવિત્વમિહ લક્ષણમ્ । પરિશિષ્ટં તુ નિર્દર્શનમ્ । તત્રેત્યાત્મનિ । આદિશબ્દેન હર્ષવિપાદાદીનામુપાદાનમ્ ।

૬૨ અયમર્થઃ—યે સહભાવિનઃ સુખજ્ઞાનવીર્યપરિસ્પન્દયૌવનાદયઃ, તે ગુણાઃ, યે તુ ક્રમવૃત્તયઃ સુખદુઃખહર્ષવિપાદાદયઃ, તે પર્યાયાઃ ।

પર્યાયનું લક્ષણ—

ક્રમે થનાર તે પર્યાય છે. જેમકે તેમાં જ અનુક્રમે થનારાં સુખ દુઃખ આદિ ૮.

૬૧ ઉપરના સૂત્રમાંથી 'ધર્મ' શબ્દની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં જાણવી. ક્રમે થનાર એ લક્ષણ છે. આને સૂત્રનો બાકીનો અંશ ઉદાહરણ છે. તેમાં એટલે સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ 'આદિ' શબ્દથી હર્ષ-વિપાદ આદિનું ગ્રહણ જાણવું.

૬૨ એટલે આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—એક પદાર્થમાં સમસમયે સાથે રહેનાર (થનાર) સુખ-જ્ઞાન-વીર્ય-સ્પન્દ-યૌવન વિગેરે ધર્મો. ગુણુ કહેવાય છે. અને એક

પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન સમયે ક્રમે કરી રહેનાર (થનાર) સુખ-દુઃખ, હુષ્-વિષાદ આદિ ધર્મો પર્યાય છે.

§૩ નન્વેવં ત એવ ગુણાસ્ત એવ પર્યાયા इति કથં તેષાં ભેદઃ ? इति ચેત્ । મૈવમ્ । કાલાભેદવિવક્ષયા તદ્ભેદસ્યાનુભૂયમાનત્વાત્ । નચૈવમેષાં સર્વથા ભેદ इत्यપિ મન્તવ્યમ્ , કથञ्चिદભેદસ્યાપ્યવિરોધાત્ । ન સ્વલ્વેષાં સ્તમ્ભકુમ્ભવદ્ભેદઃ, નાપિ સ્વરૂપવદભેદઃ, કિન્તુ ધર્મ્યપેક્ષયાડભેદઃ, સ્વરૂપાપેક્ષયા તુ ભેદ इति ।

§૩ શંકા—આ પ્રમાણે હોયતો-તો જે ગુણો છે તે જ પર્યાયો છે, તે ગુણ અને પર્યાયનો ભેદ કઈ રીતે થશે ?

સમાધાન—એમ ન કહેવું, કારણ કે કાલના અભેદની વિવક્ષાથી ગુણ અનુભવાય છે, જ્યારે કાલના ભેદની વિવક્ષાથી પર્યાય અનુભવાય છે. વળી, એ પ્રમાણે તે ગુણ અને પર્યાયમાં સર્વથા (એકાન્ત) ભેદ છે, એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેમાં કથંચિત્ અભેદનો વિરોધ નથી. કારણ કે એ ગુણ અને પર્યાયમાં સ્તંભ અને કુંભની જેમ ભેદ નથી, તેમ પદાર્થ અને તેના સ્વરૂપની જેમ અભેદ પણ નથી. પરંતુ ધર્મી-(પદાર્થ) ની અપેક્ષાએ અભેદ છે, જ્યારે સ્વરૂપ ની અપેક્ષાએ ભેદ છે.

(પં.) કાલાભેદવિભેદવિવક્ષયેતિ ચે કાલાભેદે ભવન્તિ તે ગુણા , ચે તુ કાલભેદે તે પર્યાયાઃ । અવિરોધાદિત્યતોડગ્રે યત इति ગમ્યમ્ ।

(ટિ.) નન્વેવં ત પદ્વેત્યાદિ ॥ તેષામિતિ ગુણપર્યાયાણામ્ ।

§૪ અથૈતદાકર્ણ્ય યૌગાઃ શાલ્કકકણ્ઠકાક્રાન્તમર્માણ ઇવોત્પ્લવન્તે—યદિ ધર્મ્ય-પેક્ષયા ધર્મિણો ધર્મા અભિન્ના ભવેયુઃ, તદા તદ્વત્ તસ્યાપિ ભેદાપત્તેઃ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રતિ-પન્નૈકત્વવ્યાહતિરિતિ ।

§૫ તન્નાવિતથમ્ । કથञ्ચિત્તદ્ભેદસ્યામીષ્ટત્વાત્, પ્રત્યભિજ્ઞાયાશ્ચ કથञ्ચિદેકત્વ-ગોચરત્વેનાવસ્થાનાત્, નિત્યૈકાન્તસ્ય પ્રમાણાભૂમિત્વાત્ । તથાહિ યદ્યસૌ નિત્યૈકસ્વરૂપઃ પદાર્થો વર્તમાનાર્થક્રિયાકરણકાલવત્પૂર્વાપરકાલયોરપિ સમર્થઃ સ્યાત્, તદા તદાનીમપિ તત્ક્રિયાકરણપ્રસંગઃ । ઇથાસમર્થઃ પૂર્વ પશ્ચાદ્વાડયં સ્યાત્ તદા તદાનીમિવ વર્તમાન-કાલેડપિ તત્કરણં કથં સ્યાત્ ? ।

§૪ આ સાંભળીને યૌગ જાણે કે વીંછીના ડખથી મર્મસ્થાનમાં પીડા થઈ હોય તેમ ઊછળીને કહે છે કે,

યૌગ—જે ધર્મીની અપેક્ષા એ ધર્મીના ધર્મોમાં અભેદ હોય તો ધર્મની જેમ ધર્મીમાં પણ ભેદની આપત્તિ આવશે, અને તેમ થતાં પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ દ્વારા સ્વીકારેલ એકતાની હાનિ થશે.

§૨ જૈન—તમારું એ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે—ધર્મીમાં પણ કથંચિદ્ ભેદ અભીષ્ટ જ છે અને પ્રત્યભિજ્ઞા પણ કથંચિત્ એકત્વને વિષય કરનાર-

रूपे निश्चित छे. कारण के—प्रमाणेनो विषय ऐकान्त नित्य नथी. ते आ प्रमाणे-
नित्य ऐक स्वरूपमाणो पदार्थ जेम वर्तमानकालनी अर्थक्रिया करवाने समर्थ
छे तेम जे पूर्व (अतीत) अने अपर—(अनागत)कालीन अर्थक्रिया करवाभां
पणु समर्थ होय तो—तेने ते पूर्वापर कालनी अर्थक्रियाने पणु वर्तमानभां
करवानो प्रसंग आवशे अने जे ते पूर्व अथवा अपर कालभां अर्थक्रिया करवा
असमर्थ होय तो—ते कालनी जेम वर्तमानभां पणु ते अर्थक्रिया केवी रीते
करशे ?

(पं०) अथैतदित्यादिगद्ये शाल्लुको वृश्चिकः । तद्वदिति धर्मवत् ।

तन्नावितथमित्यादि सूरिः । पूर्वापरकालयोरिति अतीतानागतयोः । तदा-
नीमपीति पूर्वापरकालयोरपि ।

अथेत्यादि पर. । अत्र च काका व्याख्या । तदेत्यादि सूरिः । तत्करणमिति
अर्थक्रियाकरणम् । कथं स्यादिति नित्यैकरूपत्वात् ।

(टि०) यदि धर्मोत्यादि ॥ तद्वदिति धर्मवत् । तस्यापीति धर्मिणोऽपि प्रत्यभिज्ञेति
भवतु बहुषु धर्मेषु वर्तमानत्वात् धर्मिणा बहुत्वं, को दोष इति तदाह—प्रत्यभिज्ञानेन स
एवायमित्येवं लक्षणेन प्रतिपन्नं अङ्गीकृतं वस्तुन एकत्व तस्य व्याहरतिव्याहननम् । तदानीमिति
पूर्वापरकालयोरपि । तत्क्रियेति वर्तमानकालक्रियाविधानप्रसक्तेः । अयमिति पदार्थः ॥ तदा
नीमिवेति पूर्वोत्तरकालयोरिव । तत्करणमिति क्रियाकरणम् ।

§६ अथ समर्थोऽध्ययमपेक्षणीयासन्निधेर्न करोति, तत्सन्निधौ तु करोतीति
चेत् । ननु केयमपेक्षा नाम ?; किं तैरुपकृतः करोतीत्युपकारभेदः ?; किं वा तैः
सह करोतीत्यन्वयपर्यवसायी स्वभावभेदः, अथ तैर्विना न करोतीति व्यतिरेकनिष्ठं
स्वरूपम्, यद्वासहकारिषु सत्सु करोति, तद्विरहे तु न करोतीति तदद्वयावलम्बि
वस्तुरूपम् ।

तत्र प्राच्यः प्रकारस्तावदसारः, अनवस्थाराक्षसीकटाक्षितत्वात् । तथाहि—उपका-
रेऽपि कर्तव्ये सहकार्यन्तरमपेक्षणीयम्, उपकरणीयं च तेनापीत्युपकारपरम्परा समाप-
ततीत्यनवस्था । तथाऽमी उपकारमारभमाणा भावस्वभावभूतम्, अतत्स्वभावं वाऽऽर-
भेरन् । स्वभावभूतोपकारारम्भभेदे भावस्याप्युत्पत्तिरापतति । ननुत्पद्यमानस्योत्पद्यमानः
स्वभावो भवति; विरुद्धधर्माध्यासात् । द्वितीयपक्षे तु धर्मिणः क्रिमायातम् ? । नह्यन्य-
स्मिन् जाते नष्टे वाऽन्यस्य क्रिस्त्रिभ्रवति, अतिप्रसङ्गात्, अथ तेनापि तस्य क्रिस्त्रिदुप-
पकारान्तरमारचनीयमित्येषा पराऽनवस्था ।

तैः सह करोतीत्यादिपक्षोऽपि नाङ्गणः स्वभावस्य तादवस्थ्यात् । न तस्य
सहकारिव्यावृत्तौ स्वभावव्यावृत्तिगिति तैर्विनाऽपि कुर्यात् । ननु यत्र एव सहकारि-
व्यावृत्तावन्य स्वभावो न व्यावर्तते, अत्र एव तैर्विनाऽपि न करोति । कुवांगो हि

તૈઃ સહૈવ કરોતીતિ સ્વભાવં જહ્યાત્ । સ તર્હિ સ્વભાવભેદઃ સહકારિસાહિત્યે સતિ કાર્યકરણનિયતઃ સહકારિણો ન જહ્યાત્ ; પ્રત્યુત પલાયમાનાનપિ ગણેપાદિકયોપ સ્થાપયેત્ , અન્યથા સ્વભાવહાનિપ્રસજ્ઞાત્ ।

અત એવ ન તૃતીયોઽપિ, કર્તૃસ્વભાવાપરાવૃત્તેઃ । અથ તદ્વિરહાકર્તૃસ્વભાવઃ, તર્હિ કાલાન્તરેઽપિ સ્વહેતુવશાદુપસર્પતોઽપિ સહકારિણઃ પરાણુઘ ન કુર્યાત્ , તદ્વિ-
રહાકર્તૃશીલઃ સ્વલ્વયમિતિ ।

તુરીયભેદે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ, યઃ સ્વલુ સહકારિસહિતઃ, સ કથં તદ્વિરહિતઃ સ્યાત્ ? , તથાચ ભાવભેદો ભવેત્ । અથઃયં કાલભેદેન સુપરિહર એવ; અન્યદા હિ સહકારિસાકલ્યમ્, અન્યદા ચ તદ્વૈકલ્યમિતિ । તદસત્ । ધર્મિણોઽનતિરેકાત્ । કાલભેદેઽપિ હ્યેક એવ ધર્મી સ્વીચક્રે । તથાચાસ્ય કથં તત્સાકલ્યવૈકલ્યે સ્યાતામ્ ? ; સત્ત્વે વા સિદ્ધો ધર્મિભેદઃ । અથ સહકારિસાકલ્યમ્ , તદ્વૈકલ્યં ચ ધર્મઃ । નચ ધર્મભેદેઽપિ ધર્મિણઃ કંચ્ચિત્ , તતો ભિન્નત્વાત્ તેષાં ઇતિ ચેત્ । અસ્તુ તાવદેકાન્ત-
ભિન્નધર્મધર્મિવાદાપત્વાદ એવ પ્રઞ્ઃ પરીહારઃ । તત્ત્વેઽપિ ન સાકલ્યમેવ કાર્યમર્જયતિ, કિન્તુ સોઽપિ પદાર્થઃ । તથાચ તસ્ય ભાવસ્ય યાદૃશશ્ચરમક્ષણેઽક્ષેપક્રિયાધર્મસ્વભાવઃ, તાદૃશ એવ ચેત્ પ્રથમક્ષણેઽપિ, તદા તદૈવાસૌ પ્રસહ્ય કુર્વાણો ગીર્વાણશાપેનાપિ નાપહસ્તયિતું શક્યઃ । યથા હિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસેન ભેદપ્રસજ્ઞપરિહારાય સાકલ્ય-
વૈકલ્યલક્ષણૌ ધર્મૌ ભિન્નસ્વભાવૌ પરિકલ્પિતૌ તૌ, તથા ન સોઽપ્યક્ષેપક્રિયાધર્મસ્વ-
ભાગો ભાવાદ્ભિન્ન એવાભિધાતું શક્યઃ, ભાવસ્યાકર્તૃત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ સિદ્ધો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ ।

૬૬ યોગ—એ અર્થાક્રિયા કરવાને સમર્થ તેા છે. અપેક્ષા બેમની છે એવા સહકારી કારણોતું સન્નિધાન ન હોવાથી તે કરતો નથી પણ બે સન્નિધાન હોય તેા કરે છે.

જૈન—તો પ્રશ્ન છે કે—આ અપેક્ષા એટલે શું ? (૧) તે સહકારીઓથી ઉપકૃત થઇને કરે છે એમ ઉપકારભેદ છે, (૨) કે તેઓની સાથે મળીને કરે છે એમ અન્વય પર્યાવસાયી—વિધિરૂપ સ્વભાવભેદ છે, (૩) કે તેઓ—(સહકારીઓ) વિના કરતો નથી એમ વ્યતિરેકનિષ્ઠ—(નિષેધરૂપ સ્વભાવભેદ છે, (૪) કે સહકારીઓ હોય ત્યારે કરે, અને સહકારીઓ ન હોય તેા ન કરે—એમ તેવિધિ અને નિષેધ એ બન્નેનું આલંબન કરનાર સ્વભાવભેદ છે ?

(૧) ઉપરોક્ત ચાર વિકલ્પમાંથી પહેલો વિકલ્પ તેા અનવસ્થા દોષથી દૂષિત હોવાથી સાર રહિત છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપકાર કરવો હોય ત્યારે અન્ય સહકારીની અપેક્ષા રાખવી પડશે અને તે પણ ઉપકાર કરશે, આ પ્રમાણે ઉપ-
કારની પરંપરા ચાલવાથી અનવસ્થા દોષ આવી પડે છે. વળી, પ્રશ્ન છે કે -

ઉપકાર કરનાર આ સહકારીઓ પદાર્થ ઉપર જે ઉપકાર કરે છે, તે પદાર્થના સ્વભાવભૂત (પદાર્થથી અભિન્ન) છે કે પદાર્થના અસ્વભાવભૂત (પદાર્થથી ભિન્ન) છે ? સહકારીઓ સ્વભાવભૂત ઉપકાર કરે છે, એમ પ્રથમ પક્ષ કહેશે તો—પદાર્થની પણ ઉત્પત્તિ આવી પડશે, કારણ કે જે સ્વયં અનુત્પદ્યમાન હોય છે તેનો સ્વભાવ ઉત્પદ્યમાન હોય નહિ અર્થાત્ પદાર્થ જે નિત્ય હોય તો ઉત્પન્ન થનાર ઉપકાર તેના સ્વભાવરૂપ બની શકે નહિ, કારણ કે—તેમ માનવાથી ત્રિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયનો પ્રસંગ આવે છે. સહકારીઓ જે ઉપકાર કરે છે તે પદાર્થના સ્વભાવભૂત નથી, એમ બીજો પક્ષ કહે તો—તેથી ધર્મી- (પદાર્થ)ને શું સંબંધ ? અર્થાત્ કંઈ નહિ, કારણ કે—તેથી ભિન્ન બીજો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય કે નાશ પામે તેથી તે પદાર્થની કંઈ પણ હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી અને છતાં હાનિ-વૃદ્ધિ માનો તો અતિપ્રસંગ આવશે. સ્વભાવભૂત ન હોય છતાં તે બીજો કાંઈક ઉપકાર કરે છે એમ માનવામાં તો વળી બીજો અનવસ્થા દોષ આવશે.

(૨) સહકારીઓ સાથે મળીને પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એ પક્ષ પણ નિર્દોષ નથી, કારણ કે—સ્વભાવ તો જેવો હોય છે તેવો જ રહે છે, અર્થાત્ સ્વભાવમાં ફેરફાર થતો નથી, કારણ કે—સહકારીઓની વ્યાવૃત્તિ(અભાવ)થી પદાર્થના સ્વભાવ-(કાર્યકરણશીલતા)ની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) થતી નથી માટે પદાર્થ સહકારીઓ વિના પણ અર્થક્રિયા કરશે.

યોગ—સહકારીઓના અભાવથી પદાર્થનો સ્વભાવ વ્યાવૃત્ત થતો નથી. (નાશ પામતો નથી) એટલા જ માટે—(અર્થાત્ સહકારીઓ હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી) સહકારીઓ વિના તે કાર્ય કરતો નથી અને જે સહકારીઓ વિના પણ કાર્ય કરે તો—સહકારીઓ સાથે હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાનો જે સ્વભાવ છે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે.

જૈન—તો પછી એમ બનશે કે—સહકારીઓનો સમૂહ હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાના સ્વભાવવિશેષવાળો તે પદાર્થ સહકારીઓને છોડશે જ નહિ બલકે—(વિશેષ કરીને) ભાગી જતા તે સહકારીઓને ગળે પડીને પોતાની પાસે રાખશે. અન્યથા (સહકારીઓને સામીપ્યમાં રાખવાનું ન કરે તો) સહકારીઓને સાથે રાખીને જ કાર્ય કરવાનો તેનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે.

(૩) સહકારીઓના અભાવમાં અર્થક્રિયા કરતો નથી, એ ત્રીજો પક્ષ પણ કહી-શકશો નહિ, કારણ કે—સ્વભાવમાં પરાવર્તન થતું નથી. અર્થાત્ કર્તૃસ્વભાવનો નાશ ધર્મ અકર્તૃસ્વભાવ થતો નથી.

યોગ—પદાર્થનો સ્વભાવ એવો છે કે તે સહકારીઓનો વિરહ હોય ત્યારે અકર્તા છે.

જૈન—એમ હોય તો પોત પોતાના કારણે નહક આવનાર સહકારીઓનો તિરસ્કાર કરીને કાલાંતરમાં પણ તે પદાર્થ અર્થક્રિયા નહિ કરે, કારણ કે—સહકારીઓના અભાવમાં કર્તા ન બનવાનો તેનો સ્વભાવ છે.

(૪) પદાર્થ સહકારીઓ હોય ત્યારે કાર્ય કરે છે અને સહકારીઓ ન હોય ત્યારે કરતો નથી એ ચોથો ભેદ કહો તો તેમાં વિરુદ્ધ ધર્મનો 'આશ્રય' એ દોષ છે, કારણ કે-જે સહકારીઓથી યુક્ત હોય તે જ સહકારીઓથી રહિત બને એ કઈ રીતે ઘટે ? છતાં ઘટી શકે એમ માનો તો સહકારીના વિયોગ અને સહકારીના સંયોગમાં પદાર્થનો ભેદ થશે.

યોગ—કોઈ એક વખત તે સહકારીઓથી યુક્ત હોય છે અને કોઈ બીજે વખતે સહકારીઓથી રહિત હોય છે, એ રીતે કાલભેદ માનવાથી ઉપરોક્ત દોષનો સારી રીતે-પરિહાર-નિવારણ થઈ શકે છે.

જૈન—આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે-ધર્મીમાં કશી જ વિશેષતા સ્વીકારી નથી, કારણ કે-કાલભેદ હોવા છતાં તમે એ એક જ ધર્મીને સ્વીકારેલ છે, અને તે રીતે અર્થાત્ કાલભેદમાં પણ ધર્મી એક જ હોવાથી એ ધર્મીમાં સહકારીઓની સકલતા (સદ્ભાવ-વિદ્યમાનતા) અને વિકલતા (અભાવ) કેમ સિદ્ધ થાય ? અર્થાત્ ન થાય. અથવા સાકલ્ય વૈકલ્ય-(ભાવાભાવ) માનો તો ધર્મીમાં ભેદ સિદ્ધ થયો.

યોગ—સહકારી સાકલ્ય-(સંયોગ) અને સહકારી વૈકલ્ય (વિયોગ) એ બંને ધર્મો છે, અને ધર્મીથી ધર્મો ભિન્ન છે માટે ધર્મના ભેદથી ધર્મીનો કઈ ભેદ થતો નથી.

જૈન—એકાન્ત ભિન્ન ધર્મધર્મીવાદનો એટલે કે-ધર્મો ધર્મીથી એકાન્ત ભિન્ન છે, એ માન્યતાનો તિરસ્કાર એ જ એનું શ્રેષ્ઠ ખંડન છે.

(૫) અને ધર્મીથી ધર્મો એકાન્ત ભિન્ન હોય તો પણ માત્ર સાકલ્ય જ કાર્ય ને ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરંતુ તે પદાર્થ પણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે રીતે તો પદાર્થનો છેલ્લા સમયે જે વિલંબ રહિત કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે, તે જ સ્વભાવ જો પ્રથમ ક્ષણે હોય તો હઠપૂર્વક કાર્ય કરતા આ પદાર્થને દેવના સોગંદથી પણ દૂર કરવો શક્ય નથી. વળી વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયથી પદાર્થ ધર્મીમાં આવી પડતા ધર્મીના ભેદપ્રસંગને દૂર કરવા જેમ સાકલ્ય વૈકલ્યરૂપ બે ધર્મો ધર્મીથી ભિન્ન છે એવી કલ્પના તમે કરી તેમ તે-અક્ષેપક્રિયા ધર્મસ્વભાવ પણ પદાર્થથી ભિન્ન જ છે, એમ કહી શકશો નહિ. કારણ કે-તેમ માનવામાં પદાર્થમાં અકર્તૃત્વનો પ્રસંગ આવશે અર્થાત્ કર્તૃત્વ અક્ષેપક્રિયા ધર્મસ્વભાવમાં માનવું પડશે પણ પદાર્થમાં નહિ માટે એકાન્ત નિત્ય પદાર્થમાં વિરુદ્ધ ધર્મધ્યાસ દોષ સિદ્ધ થયો.

(૫૦) અથેત્યાદિ પરઃ । નન્વિત્યાદિ સૂરિઃ । અન્વયપર્યવસાયીતિ વિધિમુલ્કેન પ્રત્યયઃ

તત્ર પ્રાચ્ય ઇત્યાદિ સૂરિઃ । 'અપેક્ષણીયમિતિ ઉપકારસ્વાપ્યર્થક્રિયાત્વાત્ । આપતતિ ઇત્યતોડપ્રે યત્ ઇતિ ગમ્યમ્ । અનુત્પદ્યમાનસ્યેતિ નિત્યસ્ય । દ્વિતીયપક્ષે ઇતિ અતત્સ્વભાવપક્ષે । અથ તેનાપિ તસ્ય કિઞ્ચિદુપકારાન્તરમારચનીયમિતિ અતત્સ્વભાવભૂતેનાપ્યુપકારિણસ્તથા કિઞ્ચિદુપકારાન્તરં કર્તૃત્વં તદપિ તત્સ્વભાવભૂતમત્સ્વભાવભૂતં ચેતિ પૂર્વોક્ત એવ ચર્ચઃ । ઇતીતિ અતઃ કારણાત્ ।

तैर्विनापीति सहकारिभिर्विनापि । नन्वित्यादि पर । न करोतीत्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । स तर्हीत्यादि सूरिः ।

[अथ] तद्विरहेत्यादि परः । तर्हि कालान्तरेऽपीत्यादि सूरिः । न कुर्यादित्यतो-यत इति गम्यम् ।

अथायमित्यादि पर । तदसदित्यादि सूरिः । अनतिरेकादिति एकत्वात् । सत्त्वे वेति सत्त्वे वा साकल्यवैकल्ययोः । अथ सहकारीत्यादि परः । अस्तु तावदित्यादि सूरिः । प्रष्टु इति प्रधानम् । परीहार इति उत्तरम् । तत्त्वेऽपीति भिन्नत्वेऽपि । सोऽपीति तस्यापि सहकारिसाकल्यान्त.पातित्वात् । तद्वेति प्रथमक्षणेऽपि । प्रसङ्गपरिहारायेति जैनोपन्यस्तप्रसङ्ग-निषेधाय । परिकल्पिताविति त्वयेति ज्ञेयम् । अभिधातुं शक्य इति भवतापि । भाव-स्याकर्तृत्वप्रसङ्गादिति स्वभावरहितत्वात् ।

(टि०) अयमिति पदार्थः ॥ तत्सन्निधाविति अपेक्षणीयसहकार्यादिकारणसामीप्ये ॥ तैरिति सहकारिभिः ।

सहकार्यन्तरमिति सहकारिभिरुपकारवेलायां अपरसहकारिकारणानि गवेषणीयानि । तेनापीति सहकारिकारणान्तरेणापि । तथाऽमी इति सहकारिणो दण्डचक्रचीवरदोरकादयः । अतत्स्वभावमिति अभावस्वरूपमुपकारमिति संबन्धः । तेनापीति अतत्स्वभावेनापि उपकारेण तस्येति उत्पद्यमानस्य । अस्येति उत्पद्यमानस्य । स्वभावव्यावृत्तिरिति तै सहैव करोती-त्येवंरूपस्वरूपस्य न व्यावृत्तिरत एव स्वभावसत्त्वे सहकारिभिर्विनापि करणप्रसङ्गः । अस्येति उत्पद्यमानपदार्थस्य । तैरिति सहकारिभिर्विना । यदि सहकारिणोऽन्तरेणापि कुर्यात्तसैः सहैव करोतीत्येवं लक्षणस्वभाव परित्यजेत् । भेद इति विशेषः । सहकारीति सहकारिसाकल्ये । प्रत्युत्तेति विशेषेण गच्छतोऽपि सहकारिणः । अन्यथेति सहकार्यपगमे कार्यकारणभावाभावात् । अकरणे तैः सह करोतीति स्वभावनानाशः स्यात् ।

अत पवेति स्वभावहानिप्रसङ्गादेव । तद्विरहेति सहकारिकारणविरहेऽकर्ता । तद्वि-रहेति तेन प्रथमं सहकारिविरह एव कर्तव्यः ।

(टि०) तथा चेति सहकारिविरहे सहकारिसंयोगे च । भावेति पदार्थभेदः ॥ अयमिति विरुद्धधर्माऽध्यासः । तद्वैकल्यमिति सहकारिविकलता । अनतिरेकादिति अमेदात् । अस्येति धर्मिणः । तत्साकल्येति सहकारिसकलता-विकलते । सत्त्वे वेति साकल्यवैकल्ययोर्विद्यमानत्वे । धर्मभेदेऽपीति यथा घटपटयोः परस्परमत्यन्तभेदे घटस्य विध्वंसेऽपि न घटस्य किञ्चिद् भवति । तत इति धर्मिणः । तेषामिति सहकारिसाकल्य-वैकल्यादिधर्माणाम् । तत्त्वेऽपीति एकान्त-भेदेऽपि । तद्वेति प्रथमक्षण एव । असाविति पदार्थः ॥ गोचाणेति देवशापेनापि । अप-हरतयितुमिति निराकर्तृम् । भेदप्रसङ्गेति भेदप्रसङ्गस्य परिन्दागाय । भिन्नस्वभावा-विति एकान्तेन धर्मिण ननाशतः । विरुद्धधर्ममिति अन्यक्षणस्य न्याकर्तृत्वं प्रथम्य च न ।

१७ एवं च यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं, तद्विन्नं, यथा चांतोप्ये, विरुद्धधर्माध्यस्तं
द्विवादारपदीभूतो भाव इति न नित्यैकान्तमिच्छिः । एवं चोपस्थितमिच्छं नित्यानित्या-
त्मयं वस्तु, उपादय्ययन्नौव्या मरु दान्यथानुपपत्तेरिति । तथाहि—मर्दं दन्तु द्रव्या-

ત્મના નોત્પદ્યતે, વિપદ્યતે વા; પરિસ્ફુટમન્વયદર્શનાત્ । છનપુનર્જાતનસ્વાદિપ્વન્વયદર્શ-
નેન વ્યભિચાર ઇતિ ન વાચ્યમ્ । પ્રમાણેન વાધ્યમાનસ્યાન્વયસ્યાપરિસ્ફુટત્વાત્ ।
નચ પ્રસ્તુતોઽન્વયઃ પ્રમાણવિરુદ્ધઃ, સત્યપ્રત્યભિજ્ઞાનસિદ્ધત્વાત્ । તત્તો દ્રવ્યાત્મના
સ્થિતિરેવ સર્વસ્ય વસ્તુનઃ । પર્યાયાત્મના તુ સર્વં વસ્તૂત્પદ્યતે, વિપદ્યતે ચ । અસ્ક્-
લિતપર્યાયાનુભવસદ્ભાવાત્ । નચૈવં શુક્લે શઙ્ખે પીતાદિપર્યાયાનુભવેન વ્યભિચારઃ,
તસ્ય સ્વલદ્વરૂપત્વાત્ । ન ચલુ સોઽસ્વલદ્વરૂપો યેન પૂર્વાકારવિનાશજહદ્વૃત્તોત્તરા-
કારોત્પાદાવિનાભાવી ભવેત્ । નચ જીવાદૌ વસ્તુનિ હર્ષામર્ષોદાસીન્યાદિપર્યાયપર-
મ્પરાઽનુભવઃ સ્વલદ્વરૂપઃ, કસ્યચિદ્વાધકસ્યાભાવાત્ ।

૭. અને તેથી તે જે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય રૂપ હોય તે લિન્ન હોય જેમકે-
શીત અને ઉષ્ણ વિવાદાસ્પદ ભાવ-(પદાર્થ) પણ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ છે,
તેથી તે અનેક છે. આમ નિત્ય એકાન્તની સિદ્ધિ ન થઈ અને એ રીતે પદાર્થ
નિત્યા-નિત્ય સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે-પદાર્થમાં ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપ
બીજી રીતે ઘટી શકતું નથી. તે આ પ્રમાણે—સમસ્ત વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે ઉત્પન્ન થતી
નથી કે નાશ પામતી નથી. કારણ કે-સ્પષ્ટરૂપે અન્વય-સત્તા ધ્રૌવ્ય જોવામાં
આવે છે.

યોગ—કાપ્યા પછી ફરીથી ઉત્પન્ન થયેલ નખ, કેશ, વિગેરેમાં અન્વયનું
દર્શન છતાં અન્વય નથી માટે તમારા ઉપરોક્ત કથનમાં વ્યભિચાર આવશે

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે-નખાદિમાં અન્વય પ્રમાણથી બાધ્યમાન
હોઈ તેને સ્પષ્ટરૂપે—અન્વય કહી શકાય નહિ, અને તેની જેમ અમોએ કહેલ
અન્વય પ્રમાણ વિરુદ્ધ નથી કારણ કે-તે સત્ય પ્રત્યભિજ્ઞા દ્વારા સિદ્ધ છે. માટે
એ નિશ્ચિત થયું કે-સમસ્ત વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે સ્થિત (ધ્રુવ) છે, પરંતુ તે પર્યાય-
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામે છે, કારણ કે-પર્યાયનો અનુભવ
અસ્ખલિત-અબાધિત છે

યોગ—શ્વેત શંખમાં પીત પર્યાયનો અનુભવ થાય છે, તેથી પર્યાયનો અનુ-
ભવ વ્યભિચારી છે.

જૈન—એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી કારણ કે-તે અનુભવ-(શ્વેત શંખમાં
પીત વર્ણનો અનુભવ) સ્ખલિત-બ્રાત-બાધિત છે, શ્વેત શંખમાં પીલાશનો
અનુભવ કાંઈ અસ્ખલત્ (અબાધિત) રૂપ નથી કે જેથી કરીને તે અનુભવ પૂર્વા-
કારનો વિનાશ છતાં સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના-પૂર્વાવસ્થામાં જે સ્વભાવ હતો
તે જ સ્વભાવે રહીને ઉત્તરાકારના ઉત્પાદની સાથે એટલે કે-(ઉત્પાદ-વ્યય
ધ્રૌવ્યાત્મક વસ્તુની સાથે) વ્યાપ્તિ ધરાવે જીવાદિ પદાર્થમાં હર્ષ-અમર્ષ-(ક્રોધ),
ઔદાસીન્ય વિગેરે પર્યાયોની પરંપરાનો અનુભવ સ્ખલદ્રૂપ-(બ્રાત-બાધિત) નથી,

કારણ કે—તે અનુભવમાં કોઈ પણ આધક નથી, અર્થાત્ અસ્ખલદ્રૂપ એટલા માટે છે કે—તેમાં નવા નવા પર્યાયોનું બુદ્ધું બુદ્ધું જ્ઞાન થાય છે છતાં એ પર્યાયોમાં રહેલ દ્રવ્યનો અનુભવ તો સદૈવ અસ્ખલદ્રૂપ જ રહે છે, કારણ કે—પૂર્વ પર્યાયનો વિનાશ એ જ ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ છે પણ બ્રાન્ત જ્ઞાનમાં આમ નથી, કારણ કે—શબ્દમાં શ્વેત પર્યાયનો વિનાશ થઈ પીત પર્યાયનો ઉત્પાદ નથી થયો. આથી પીતજ્ઞાનને અસ્ખલદ્રૂપ ન કહેવાય.

(૫૦) અન્વયદર્શનાદિતિ ત્રૈકાલ્યાનુવૃત્તિરન્વય । પૂર્વાકારેત્યાદિ પૂર્વાકારવિનાશે સતિ અજહદ્વૃત્તોઽન્વયી યોઽસૌ ઉત્તરાકારસ્તદુત્પાદાવિનાભાવી ।

(ટિ.) પ્રમાણેનેતિ અયમન્વયઃ પ્રમાણેન વાચ્યત્ત્વમ્ । તસ્યેતિ પીતપર્યાયાનુભવસ્ય । સ્વ ઇતિ પીતપર્યાયાનુભવઃ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વાકારવિનાશે અજહદ્વૃત્ત પૂર્વસ્વભાવં નિર્જસ્વરૂપ-મપરિત્યજન્ યોઽસૌ ઉત્તરાકારસ્તસ્યોત્પાદસ્તેનાવિનાભાવી નાન્તરીયક । પૂર્વાકારવિનાશોઽપિ । તત્સ્વભાવબલેન ઉત્તરાકાર ગૃહ્ણાતીત્યર્થઃ ।

§૮ નનૂત્પાદાદયઃ પરસ્પરં મિથ્યન્તે નવા । યદિ મિથ્યન્તે, કથમેકં વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્ ? । ન મિથ્યન્તે ચેત્, તથાપિ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ? ।

તથાચ—

“યદ્યુત્પત્ત્યાદયો મિન્નાઃ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ? ।

અથોત્પત્ત્યાદયોઽમિન્નાઃ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ?” ॥૧॥

ઇતિ ચેત્ ।

§૯ તદયુક્તમ્ । કથચ્ચિદ્મિન્નલક્ષણત્વેન તેષાં કથચ્ચિદ્વેદામ્યુપગમાત્ । તથાહિ-ઉત્પાદ-વિનાશ-પ્રૌઘ્યાણિ સ્યાદ્મિન્નાનિ, મિન્નલક્ષણત્વાત્, રૂપાદિવત્ । નચ મિન્ન-લક્ષણત્વમસિદ્ધમ્ । અસતઃ આત્મલાભઃ, સતઃ સત્તાવિયોગઃ, દ્રવ્યરૂપતયાઽનુવર્તનં ચ સ્વરૂપાદાદીનાં પરસ્પરમસંકીર્ણાનિ લક્ષણાનિ સકલલોકસાક્ષિકાણ્યેવ । નચામી મિન્નલક્ષણા અપિ પરસ્પરાનપેક્ષાઃ, સ્વપુષ્પવદમત્વાપત્તેઃ । તથાહિ—ઉત્પાદઃ કેવળો નાસ્તિ, સ્થિતિવિગમરહિતત્વાત્, કૂર્મગેમવત્, તથા વિનાશઃ કેવળો નાસ્તિ, સ્થિત્યુ-ત્પત્તિરહિતત્વાત્, તદ્વત્, एवं સ્થિતિઃ કેવળા નાસ્તિ, વિનાશોત્પાદગ્ન્યન્વાત્, તદ્-દેવ, ઇત્યન્યોઽન્યાપેક્ષાણાનુત્પાદાદીનાં વસ્તુનિ સત્ત્વં પ્રતિપત્તવ્યમ્ । તથાચ કથં નૈકં ત્રયાત્મકમ્ ? ।

§૮ યોગ—તમેએ ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌઘ્યાત્મક વસ્તુ કહી તો આહીં પ્રશ્ન છે કે વસ્તુમાં એ ત્રણે પરસ્પર મિન્ન છે કે અલિન્ન ? એ ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પર મિત્ર હોય તો—એક જ વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણે સ્વરૂપવાળી કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પર, મિન્ન હોવાથી તેના મંબધવળી વસ્તુ પણ મિન્ન જ હોય માટે એ ત્રણેય રૂપ વસ્તુ કહી શકતી નથી ઉત્પાદાદિ ત્રણેય

પરસ્પર ભિન્ન ન હોય (અર્થાત્ અભિન્ન હોય) તો પણ વસ્તુ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે એ કઈ રીતે ઘટી શકશે ? (અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણે અભિન્ન હોવાથી એક સ્વરૂપ થયા તો તેના સંબંધવાળી વસ્તુ એક સ્વરૂપવાળી ઘટી શકે પરંતુ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે એમ ઘટી શકે નહિ. કહ્યું પણ છે—

“ઉત્પાદાદિ ભે પરસ્પર ભિન્ન છે તો વસ્તુ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે, એ કઈ રીતે ઘટશે ? અથવા ઉત્પાદાદિ ભે અભિન્ન હોય તો પણ વસ્તુ ત્રણે સ્વરૂપવાળી છે. એ કઈ રીતે ઘટશે.”

§૬ જૈન— તમારું આ કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે— તે ઉત્પાદાદિ ત્રણેના લક્ષણોમાં કથંચિદ્ ભેદ હોવાથી તેમાં કથંચિદ્ ભેદ માન્ય છે જ, તે આ પ્રમાણે— ઉત્પાદ, વિનાશ અને ધ્રૌવ્ય (એ ત્રણે પરસ્પર) ભિન્ન છે. ભિન્ન લક્ષણોવાળાં હોવાથી, રૂપાદિની જેમ. અને તેઓ ભિન્ન લક્ષણોવાળાં છે એ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે—અસત્-અવિદ્યમાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, સત્ વિદ્યમાનની સત્તાનો વિયોગ-વિનાશ-પ્રધ્વસ-વ્યય થાય છે, અને દ્રવ્યરૂપે સ્થિતિ આ પ્રમાણે ઉત્પાદાદિના પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો વિષે સમસ્ત લોકની સાક્ષી છે, વળી, ભિન્ન લક્ષણવાળા છતાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પર નિરપેક્ષ પણ નથી. અન્યથા આ ઉત્પાદાદિમાં આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ વસ્તુના પ્રાણરૂપ ઉત્પાદાદિનો અભાવ થતાં વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે—કાચખાના રોમ(કેશ) માં સ્થિરતા(ધ્રૌવ્ય) કે નાશ (વ્યય) નથી માટે તેની-ઉત્પત્તિ પણ નથી. તેવી જ રીતે ધ્રૌવ્ય અને વ્યય વિનાનો કેવલ ઉત્પાદ પણ નથી. કાચખાના રોમમાં સ્થિતિ-(ધ્રૌવ્ય) અને ઉત્પત્તિ નથી માટે તેમાં વિનાશ-(વ્યય) પણ નથી, તેમ સ્થિતિ-(ધ્રૌવ્ય) અને ઉત્પત્તિ વિનાનો માત્ર એકલો વિનાશ-(વ્યય) પણ નથી.

કાચખાના રોમમાં વિનાશ-(વ્યય) ને ઉત્પત્તિ નથી માટે તેમાં સ્થિતિ (ધ્રૌવ્ય) નથી તેમ વિનાશ અને ઉત્પત્તિ વિનાની માત્ર એકલી સ્થિતિ-(ધ્રૌવ્ય) પણ નથી. તેથી પરસ્પર અપેક્ષાવાળાં ઉત્પાદાદિની સત્તા વસ્તુ-(પદાર્થ)માં સ્વીકારવી જોઈએ, (અને એ પ્રમાણે—અર્થાત્ વસ્તુમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણની સત્તા સ્વીકારવાથી) એક જ વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણ સ્વરૂપવાળી કેમ નહિ ઘટે ? અર્થાત્ સુતરાં ઘટે.

(પં) નનૂત્પાદાદય ઇત્યાદિ પરઃ । તદ્વદિતિ કૂર્મરોમવત્ ।

(ટિ) તેષામિતિ ઉત્પત્તિવ્યયધ્રૌવ્યાણામ્ । અમી ઇતિ ઉત્પાદાદય । તદ્વદિતિ કૂર્મરોમરાજીવત્ । તદ્વદેવેતિ કૂર્મરાજીવદેવ ।

§૧૦ કિન્ચ । અપરમભ્યધિન્મહિ પચ્ચાશતિ—

પ્રધ્વસ્તે કલશે ગુશોચ તનયા મૌલૌ સમુત્પાદિતે

પુત્રઃ પ્રીતિમુવાહ કામપિ નૃપઃ શિશ્રાય મધ્યસ્થતામ્ ।

પૂર્વાકારપરિક્ષયસ્તદપરાકારોદયસ્તદ્વ્યા-

ધારશ્ચૈક ઇતિ સ્થિતં ત્રયમયં તત્ત્વં તથાપ્રત્યયાત્ ॥૧॥

તથાચ સ્થિતં નિત્યાનિત્યાનેકાન્તઃ કાન્ત એવેતિ ।

૧૦૬ વળી પંચાશત્ ગ્રંથમાં પણ એમ કહ્યું છે કે—

“સુવર્ણનો કળશ (ઘટ) નાશ પામ્યો તેથી પુત્રીને શોક થયો, (તેજ સુવર્ણનો) મુકુટ થયો તેથી પુત્રને હર્ષ થયો અને રાજાએ માધ્યસ્થતા ધારણ કરી આ સ્થળે પૂર્વાકારનો નાશ થયો, ઉત્તરાકારની ઉત્પત્તિ થઈ અને અને તે બન્નેના આધાર-રૂપ એક (સુવર્ણદ્રવ્ય) સ્થિત છે, માટે તથાપ્રકારના અનુભવથી તત્ત્વ ઉત્પાદાદિ ત્રણુમય છે, એ સિદ્ધ થયું.” અને એ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યરૂપ અને-કાન્ત એ જ કાંત સુંદર છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) મૌલાવિતિ મુકુટે । તથા ચેતિ તથા ચ સતિ ।

§૧૧ એવં સદસદનેકાન્તોઽપિ ।

§૧૨ નન્વત્ર વિરોધઃ । કથમેકમેવ કુમ્ભાદિ વસ્તુ સત્ત્વ, અસત્ત્વ ભવતિ ? । સત્ત્વં હ્યસત્ત્વપરિહારેણ વ્યવસ્થિતમ્ , અસત્ત્વમપિ સત્ત્વપરિહારેણ, અન્યથા તયોરવિશેષઃ સ્યાત્ । તતશ્ચ તદ્દિ સત્ , કથમસત્ ?; અથાસત્ , કથં સદિતિ ? ।

§૧૩ તદનવદાતમ્ । યતો યદિ યેનૈવ પ્રકારેણ સત્ત્વમ્ , તેનૈવાઽસત્ત્વમ્ , યેનૈવ ચાસત્ત્વમ્ , તેનૈવ સત્ત્વમ્બ્યુપેયેત, તદા સ્યાદ્વિરોધઃ । યદા તુ સ્વરૂપેણ ઘટાદિત્વેન, સ્વદ્રવ્યેણ હિરણ્યમયાદિત્વેન, સ્વક્ષેત્રેણ નાગરાદિત્વેન, સ્વકાલત્વેન વાસ્તુન્ટિકાદિત્વેન સત્ત્વમ્, પરરૂપાદિના તુ પટત્વતન્તુત્વપ્રામ્યત્વગ્રૈષ્મિકત્વાદિનાઽસત્ત્વમ્ , તદા ક વિરોધગન્ધોઽપિ ।

§૧૧ એ જ પ્રમાણે સદ-અસદ્-રૂપ અનેકાન્ત પણ સમજી લેવો.

§૧૨ યોગ—આમાં તો વિરોધ દોષ છે, કારણ કે-એક જ કુંભાદિ પદાર્થ સત્ અને અસત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે-અસત્ત્વનો ત્યાગ કરીને ‘સત્ત્વ’ અને સત્ત્વનો ત્યાગ કરીને ‘અસત્ત્વ’ રહેલ છે, અને જો સત્ અને અસત્ ને પરસ્પરના પરિહારરૂપ નહિ માનો તો-સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો કંઈ ભેદ રહેશે નહિ, અર્થાત્ તે બન્નેનો અભેદ ધવાધી એકરૂપ બની જશે, અને તેથી કરીને તે કુંભાદિ પદાર્થ જો સત્ હોય તો અસત્ કઈ રીતે ? અને અસત્ હોય તો સત્ કઈ રીતે ?

§૧૩ જૈન--તમારું આ કથન નિદોષ નથી. કારણ કે જે પ્રકારે સત્ત્વ છે, તે જ પ્રકારે અસત્ત્વ અને અસત્ત્વ છે તે જ પ્રકારે સત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ વિરોધ આવે, પરંતુ જો-સ્વરૂપથી ઘટાદિરૂપે, સ્વદ્રવ્યથી સુવર્ણાદિનો, સ્વક્ષેત્રથી નાગરાદિનો (નગરકંડાદિમાં ઉત્પન્ન થયેલનો) સ્વકાલથી વસ્તુ અનુભવ, એ પ્રકારે પદાર્થનું સત્ત્વ હોય, અને પરરૂપાદિ એટલે-પટત્વ, તંતુત્વ,

आभ्यत्व, अैष्मिकत्व, आ णधा प्रकारे तेनुं असत्त्व डोय तो तेभां विरोधना गंध-(असर) पणु कथां छे ? अर्थात् णिलकृद विरोध नथी.

(प०) नन्वित्यादि पर. । अत्रेति अनेकान्ते । तदनवदात्मिति सूरिः ।

(टि०) प्रध्वस्त इत्यादि ॥ कनककलशविनाशे नरपतिदुहितु निष्प्रतिक्रियः शोकशङ्कु. समुन्मी-
लितवान् सुवर्णकलशभङ्गात् ॥ तत्सुवर्णनिर्मितो रत्नरश्मिकरम्बितः किरीटः क्षितिपतिना युवरा-
जाय ददे ॥ स मौलिलाभात् प्रमोदभागजनि । राज्ञो माध्यरथ्यं मूलद्रव्यस्य सुवर्णस्य विद्यमान-
त्वात् । अत एव उत्पत्तिव्ययध्रौव्यात्मकं प्रमोदविषादमाध्यस्थ्यात्मकं च । पूर्वाकारेति पूर्वा-
कारस्य कलशलक्षणस्य विनाशः तस्मात्कलशादपरस्य मौलेरुदयः । तत् पूर्वोत्तराकारलक्षणं द्वय
तस्याऽऽधार एक इति सुवर्णरूपः । इत्यपि त्रयं तथा प्रत्ययादिति त्रयात्मकस्य वस्तुतः
प्रतीते. ।

नन्वत्रेत्यादि ॥ अन्यथेति असत्त्वपरिहाराभावे सत्त्वासत्त्वयोर्विशेषाभावे । तयो-
रिति सत्त्वाऽसत्त्वयो. ॥ अविशेष इति अभेद ऐक्यमेवेत्यर्थ. ॥ स्वरूपेणेति भावेन ।
पटत्वेति पररूपेण भावद्रव्यक्षेत्रकालरूपैरविद्यमानत्वम् ।

§१४ ये तु सौगताः परासत्त्वं नाभ्युपयन्ति, तेषां घटादेः सर्वात्मकत्व-
प्रसंगः । तथाहि—यथा घटस्य स्वरूपादिना सत्त्वम्, तथा यदि पररूपादिनाऽपि
स्यात्, तथा सति स्वरूपादित्ववत् पररूपादित्वप्रसक्तेः कथं न सर्वात्मकत्वं भवेत् ? ।
परासत्त्वेन तु प्रतिनियतोऽसौ सिध्यति ।

§१५ अथ न नाम नास्ति परासत्त्वम्, किन्तु स्वसत्त्वमेव तदिति चेत् । अहो !
नूतनः कोऽपि तर्कवितर्ककर्कशः समुल्लापः । न खलु यदेव सत्त्वम्, तदेवासत्त्वं
भवितुमर्हति, विधिप्रतिषेधरूपतया विरुद्धधर्माध्यासेनानयोरैक्यायोगात् । अथ पृथक्
तन्नाभ्युपगम्यते, नच नाभ्युपगम्यत एवेति किमिदमिन्द्रजालम् ? । ततश्चास्यानक्षरम-
सत्त्वमेवोक्तं भवति । एवं च यथा स्वासत्त्वासत्त्वात् स्वसत्त्वं तस्य, तथा परासत्त्वासत्त्वात्
परसत्त्वप्रसक्तिरनिवारितप्रसरा, विशेषाभावात् ।

§१६ अथ नाभावनिवृत्त्या पदार्थो भावरूपः, प्रतिनियतो वा भवति, अपि
तु स्वसामग्रीतः स्वस्वभावनियत एवोपजायत इति किं परासत्त्वेनेति चेत् ? ।
न किञ्चित् । केवल स्वसामग्रीतः स्वस्वभावनियतोत्पत्तिरेव परासत्त्वात्मकत्वव्यतिरेकेण
नोपपद्यते । पारमार्थिकस्वासत्त्वासत्त्वात्मकस्वसत्त्वेनेव परासत्त्वासत्त्वात्मकपरसत्त्वेना-
प्युत्पत्तिप्रसंगात् ।

§१४ वणी, औद्धो के जेयो पदार्थभां परासत्त्व (पररूपादिपणु अभाव)
भानता नथी. तेथी तेयोना भते घटादि पदार्थभां सर्वात्मकतानो (अेक व पदार्थभां
सर्वपदार्थरूपतानो) प्रसंग आवशे ते आ प्रमाणे-जे प्रकारे घटादि पदार्थतुं
स्वरूपादिद्वारा सत्त्व छे, तेम जे पररूपादिद्वारा पणु सत्त्व थाय तो-पदार्थ स्व-

રૂપની જેમ પરરૂપ પણ બની જશે તેથી તે સર્વાત્મક કેમ નહિ થાય ? પણ જે પદાર્થમાં પરાસત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો તે પદાર્થ પ્રતિનિયત-(વિશેષ-રૂપ) સિદ્ધ થાય છે.

§૧૫ ઔદ્ધ—પરાસત્ત્વ કાંઈ જ નથી એમ અમે કહેતા નથી, પરંતુ સ્વ-સત્ત્વ એ જ પરાસત્ત્વ છે એમ કહીએ છીએ.

જૈન—અહો ! અઃ તો તમારું કોઈ નવું જ તર્ક વિતર્કથી કર્કશ-(કઠોર) એવું કથન છે, કારણ કે- જે સત્ત્વ જ છે તે અસત્ત્વ કેમ બની શકે ? કેમ કે-સત્ત્વ વિધિરૂપ છે, અને અસત્ત્વ પ્રતિષેધરૂપ છે. માટે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય-દ્વારા આ બંનેમાં એકચ ઘટી શકતું નથી.

ઔદ્ધ—અસત્ત્વને અમે પૃથક-લિન્ન માનતા નથી.

જૈન—પણ તેને તમે નથી માનતા એમ પણ નથી, તો આ કેવી ઈન્દ્ર-બલની રચના કરી ? આથી તો તેમ મોંથી કહ્યા વિના પણ અસત્ત્વનું અસત્ત્વ જ કહ્યું એમ કહેવાશે, એથી કરીને જેમ પદાર્થ સ્વઅસત્ત્વનું અસત્ત્વ હોય તો તે પદાર્થનું અસત્ત્વ થાય છે, તેમ પરાસત્ત્વનું અસત્ત્વ હોય તો પર-સત્ત્વનો પણ પ્રસંગ આવે તેને તમે નિવારી શકશો નહિ, કારણ કે-બંને સ્થળે અસત્ત્વનું અસત્ત્વ સમાન જ છે.

§૧૬ ઔદ્ધ—અભાવની નિવૃત્તિથી-(અભાવના અભાવથી) પદાર્થ ભાવરૂપ કે પ્રતિનિયતરૂપ ઘટો નથી પરંતુ પોતાની કારણરૂપ સામગ્રીથી તે સ્વસ્વભાવ નિયત-સ્વસ્વરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરાસત્ત્વનું શું પ્રયોજન છે ?

જૈન—કશું નથી પણ સ્વસામગ્રીથી તો કેવલ સ્વસ્વભાવમાં નિયતની-અર્થાત્ સ્વસત્ત્વાત્મકતાની જ ઉત્પત્તિ થાય છે પણ તે પરાસત્ત્વાત્મકતાથી લિન્ન છે એ તો ઘટતું નથી. આ એક વિચારણીય બાબત છે, કારણ કે તેથી માનવામાં, સ્વાસત્ત્વના અસત્ત્વરૂપ પારમાર્થિક સ્વસત્ત્વની જેમ પરાસત્ત્વના અસત્ત્વરૂપ પરમાર્થિકની પણ ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

(૫૦) સ્યાત્ મત્ત્વમ્ । પરાસત્ત્વેનેતિ અસ્મદભિમતેન ।

અથેત્યાદિ યોગત । અનયોરિતિ સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ । ન ચ નાભ્યુપગમ્યત પવેતિ અપિ તુ મત્ત્વમભિમલિતત્વેનાભ્યુપગમ્યત એવ । અસ્યેતિ ષટ્મ્ય । તસ્યેતિ પદાર્થસ્ય । તથા પરાસત્ત્વાસત્ત્વાદિત્યાદિ । પગા હિ તેર્નિપિદ્મ્ અનનસ્યાનત્ત્વાગત્ત્વમ્ । પગમત્ત્વાચ્ચ પગમત્ત્વં વલાત્ પ્રાપ્નોતિ ।

(૫૦) અથેત્યાદિ યોગઃ । અભાવનિવૃત્ત્યેતિ પગમત્ત્વલક્ષણનિવૃત્ત્યા । ન કિઞ્ચિ-દિત્યાદિ સ્મરિ । પારમાર્થિકેત્યાદિના પૂર્વગ્વ ત્વાનષ્ટે । પરાસત્ત્વાસત્ત્વાન્મયપરાસત્ત્વે-નાઽપ્યુત્પત્તિપ્રસંગાદિતિ પરાસત્ત્વેઽનભ્યુપગમ્યમ્ને ।

(ટિ૦) તેપાં પદાગેતિવાદિ । અસાવિતિ પદાદિઃ ।

નદિર્તીતિ પગમત્ત્વેતિ । અનયોગિતિ મત્ત્વાઽનમત્ત્વોઃ । પૃથગિતિ મિદમ્ । તદિતિ ઇત્ત્વમ્ । અસ્યેતિ અસત્ત્વમ્ । પરાસત્ત્વં હિ તેર્નિપિદ્મ્ અનનસ્યાનત્ત્વમ્ । પગમત્ત્વા-સત્ત્વાન્મય પરાસત્ત્વં વલાત્ પ્રાપ્નોતિ । અસ્ત્વમિતિ અભાવઃ । તસ્યેતિ પદાર્થસ્ય ।

૧ ન અનનસ્યાનત્ત્વમ્ ।

§૧૭ યૌગાસ્તુ પ્રગલ્ભન્તે—સર્વથા પૃથ્ગ્ભૂતપરસ્પરાભાવામ્બ્યુપગમમાત્રેણ પદાર્થ-
પ્રતિનિયમપ્રસિદ્ધેઃ પર્યાપ્તં તેષામસત્ત્વાત્મકત્વકલ્પનાકદર્થનેનેતિ ।

§૧૮ તદસુન્દરમ્ । યતો યદા પટાઘભાવરૂપો ઘટો ન ભવતિ, તદા ઘટઃ
પટાદિરેવ સ્યાત્ । યથાચ ઘટસ્ય ઘટાભાવાદ્વિન્નત્વાદ્ ઘટરૂપતા, તથા પટાદેરપિ
સ્યાત્, ઘટાભાવાદ્વિન્નત્વાદેવ । કિન્ચ, અમીષાં ભાવાનાં સ્વતો મિન્નાનામ્, અમિ-
ન્નાનાં વા મિન્નાભાવેન ભેદઃ ક્રિયતે । નાઘઃ પક્ષઃ, સ્વહેતુમ્બ્ય એવ મિન્નાનામેષામુ-
ત્પત્તેઃ । નાપિ દ્વિતીયઃ, સ્વયમમિન્નાનામન્યોડન્યાભાવાસંભવાત્ । ભાવાભાવયોશ્ચ ભેદઃ
સ્વત એવ વા સ્યાત્, અભાવાન્તરેણ વા । પ્રાચિ પક્ષે, ભાવાનામપિ સ્વરૂપેણૈવાયમસ્તુ,
કિમપરેણાભાવેન પરિકલ્પિતેન ? । દ્વિતીયે, પુનરનવસ્થાનાપત્તિઃ, અભાવાન્તરેષ્વપ્યભાવા-
ન્તરાણાં ભેદકાનામવશ્યસ્વીકરણીયત્વાત્ । કથન્ચિદમિન્ને તુ ભાવાદભાવે ન કશ્ચિ-
દમૂઢશકલઙ્કાવકાશઃ । વસ્ત્વેવ હિ તત્તથા; સદસદંશયોસ્તથાપરિણતિરેવ હિ ઘટઃ પટો
વાડમિધોયતે, ન કેવલઃ સદંશઃ, તતઃ કથં ઘટાદિઃ પરેણાત્માનં મિશ્રયેત્ ? । ઇતિ
સૂક્તઃ સદસદનેકાન્તઃ । એવમપરેડપિ ભેદાભેદાનેકાન્તાદયઃ સ્વયં ચતુરૈર્વિવેચનીયાઃ ॥૮॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचि-
तायां रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रमेयस्वरूप-
निर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ॥ ५ ॥

§૧૭ અહીં યૌગો વળી આ પ્રમાણે વાગાડંબર કરે છે—

યૌગ—પદાર્થથી અત્યન્ત ભિન્ન એવા ઇતરેતરાભાવના સ્વીકાર માત્રથી જ
પદાર્થના પ્રતિનિયમ—અર્થાત્ પદાર્થનું નિયત સ્વસ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે, તો
પદાર્થોને, અસત્ત્વાત્મક કલ્પીને તેમની શા માટે કદર્થના કરવી ?

§૧૮ જૈન—યૌગોનું ઉપરોક્ત કથન પણ પ્રશંસનીય નથી, કારણ કે—જો
પટાદિના અભાવરૂપ ઘટ ન હોય તો તે ઘટ પણ પટાદિરૂપ થઈ જશે કારણ
કે—જેમ ઘટાભાવથી ભિન્ન હોવાથી ઘટની ઘટરૂપતા છે તેમ ઘટાભાવથી ભિન્ન
હોવાથી પટાદિની પણ ઘટરૂપતા થઈ જશે. વળી, આ ઘટપટાદિનો ભેદ અત્યન્ત
ભિન્ન એવા ઇતરેતરાભાવને કારણે થાય છે, તો શું તે ઘટાદિ પદાર્થો સ્વતઃ
ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? સ્વતઃ ભિન્ન તો નથી, કારણ કે—આ ઘટપટાદિ પદાર્થો
પોતાના કારણોથી જ ભિન્ન રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિના હેતુઓ
જ ભિન્ન હોવાથી પદાર્થો ભિન્ન છે, પણ સ્વતઃ ભિન્ન નથી સ્વતઃ અભિન્ન
પણ નથી, કારણ કે—સ્વયં અભિન્ન પદાર્થોમાં ઇતરેતરાભાવનો સંભવ જ નથી

વળી, ભાવ અને અભાવનો ભેદ શાથી થાય છે ? સ્વતઃ થાય છે કે બીજા
કોઈ અભાવ દ્વારા ? સ્વતઃ ભેદ થતો હોય તો ભાવોમાં પણ સ્વતઃ—એટલે કે
સ્વરૂપથી જ ભેદ કેમ ન થાય ? તો પછી બીજા અભાવને ભેદના કારણરૂપે કલ્પ-

વાની શી જરૂર છે ? અન્ય અભાવથી ભેદ થતો હોય તો અનવસ્થા દોષ આવશે. કારણ કે, અન્ય અભાવોમાં પણ ભેદ કરનાર અન્ય અભાવો અવશ્ય સ્વીકારવા પડશે જ. પરંતુ જો ભાવથી અભાવને કથંચિદ્ અભિન્ન માનવામાં આવે તો આવા કોઈ કલંક(દોષ)ને સ્થાન નથી, કારણ કે-વસ્તુ જ તેવા પ્રકારની-સદ-સત્સ્વભાવવાળી છે, કારણ કે-સદંશ કે અસદશની તથા પ્રકારની પરિણતિ જ ઘટ અથવા પટ કહેવાય છે. પરંતુ કેવલ 'સદંશ જ' ઘટ કહેવાતો નથી, એટલે જોથી કરીને ઘટાદિ પોતાને ખીજની સાથે મિશ્રિત કેમ કરે ? અર્થાત્ ઘટ પટ-રૂપ કેમ બની જાય ?

એટલા માટે સદસદનેકાન્તનુ' કથન સુસંગત છે અને ચતુર પુરુષોએ એ જ પ્રકારે ભેદાભેદાનેકાન્ત આદિ સ્વયં વિચારી લેવા.

આ પ્રમાણે "પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક" નામના ગ્રન્થમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય-મહારાજ વિરચિત "રત્નાકરાવતારિકા" નામની લઘુટીકામાં 'પ્રમેયસ્વરૂપનો નિર્ણય' એ નામના પાંચમા પરિચ્છેદને શ્રીશૈવતાચલચિત્રક્રટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજય-જીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૧૦) સર્વથેત્યાદિ પદાર્થાત્ ।

ઘટાભાવાદ્મિન્નત્વાદેવેતિ પટો હિ ઘટરૂપઃ પ્રાપ્નોતિ ઘટાભાવાદ્મિન્નત્વાત્ ।
 ભાવાનામિતિ ઘટપટાદીનામ્ । મિન્નાભાવેનેતિ અત્યન્તમિન્નપરસ્પરાભાવેન । અન્યોન્યાભા-
 વાસમ્ભવાદિતિ વૃક્ષશિંગપયોરિવ । ભાવાભાવયોરિતિ પદાર્થપરસ્પરાભાવયો । કથચ્ચિ-
 દમિન્ને इति જૈનામિતે ॥૭॥

अत्र पद्मपरिच्छेदे वादस्थलानि—

योगામિપ્રેતસ્વતન્ત્રસામાન્યવિશેષનિરાકરણમ્ ॥૧॥, તદ્વાપિ પ્રથમં પૈઠરામિમતત્થક્તિ સર્વગતસામાન્યનિરાસ (૧), તતઃ પૈલુકામિમતસર્વસર્વગતસામાન્યનિરાસ. (૨), તર્ત્રવ સામાન્ય-વિશેષાત્મકાર્થસ્થાપનમ્ ॥૨॥ તિર્યક્સામાન્યે અન્યથ્યાવૃત્તિનામ્પ્રમામાન્યવાદિનિરાકરણમ્ (૧), સ્પર્શતાસામાન્યે ક્ષણિકવાદિનિરાકરણમ્ (૨), તર્ત્રવ દ્રવ્યે પર્વાયયોર્ભેદાભેદસ્થાપનમ્ (૩) તર્ત્રવ નિર્હેતુકવિનાશનિરાસેન સહેતુક્વિનાશસ્થાપનમ્ ॥૩॥ યોગામિમત્થર્મવર્તિભેદનિરાસેન તદ્ભેદા-ભેદસ્થાપનમ્ ॥૪॥ તર્ત્રવ નિર્ત્યેકાન્તનિરાસ (૧), ઉત્પાદવ્યવગ્રોહવાન્મસ્થાપનમ્ ॥૫॥ મૌગતા-મિમતપરામત્તનિષેધનિરાકરણમ્ ॥૬॥ ફતરેતરામાપર્ય ત્વંધા પૃથ્થમાજાનગમેન પદાર્થાનામકદા-ત્મકસ્થાપનમ્, એવ ચ સરગવનેજાન્તસ્થાપનમ્ ॥૭॥ એવં પદ્મપરિચ્છેદે યાઠા મમ ૭, તદન્તર્માવ-ર્તેન અન્તર્માવયુક્તિથ યમિ.૩ ॥૭॥

(૩૦) સર્વથા પૃથ્થમ્ભૂતેત્યાદિ ॥ તેપ્રામિતિ ગાવાનામ ।

સ્વાદિતિ પટરક્તેતિ યેપ । મિન્નાભાવેનેતિ ત્વંધા મિન્નેનેતિવૃદ્ધિ । ણ્યામિતિ પદાર્થાનામ । અયમિતિ અભેદ ॥ ૮ ॥

एति श्रीनाशुपूर्णमानच्छीप्रीनदान्तर्यगुणस्त्रमृत्तित्वायपं०मानचन्द्र-विरचिते रत्नाकरावतारिकादिग्रन्थे पञ्चम. परिच्छेदः ॥ ८ ॥ ग्रन्थक्रम १, ३०, ४० २० । ८ ॥ अर्थः ॥

अर्हम्
अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

—*****—

एवं प्रमाणस्य लक्षणसंख्याविषयानाख्याय फलं स्फुटयन्ति—
यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥१॥

§१ यद्वक्ष्यमाणमज्ञाननिवृत्त्यादिकं प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन साधकतमेन साध्यते,
तदस्य प्रमाणस्य फलमवगन्तव्यम् ॥१॥

अथैतत्प्रकारतो दर्शयन्ति—

तद्द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च ॥२॥

तत्राद्यभेदमादर्शयन्ति—

तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् ॥३॥

§१ अज्ञानस्य विपर्ययादेर्निवृत्तिः प्रध्वंसः स्वपरव्यवसितिरूपा फलं बोद्ध-
व्यम् ॥३॥

अथापरप्रकारं प्रकाशयन्ति—

पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् ॥४॥

§१ औदासीन्यं साक्षात्समस्तार्थानुभवेऽपि हानोपादानेच्छाविरहान्माध्यस्थ्य-
मुपेक्षेत्यर्थः । कुत इति चेद् उच्यते, सिद्धप्रयोजनत्वात् केवलानां सर्वत्रौदासी-
न्यमेव भवति, हेयस्य संसारतत्कारणस्य हानादुपादेयस्य मोक्षतत्कारणस्योपादा-
नात् सिद्धप्रयोजनत्वं नासिद्धं भगवताम् ॥४॥

प्रमाणानां लक्षणसंख्या अने विषयने कक्षा पष्ठी इलनुं निरूपण—

प्रमाणे द्वारा जे सिद्ध करवाभां आवे ते प्रमाणानुं इल छे. १.

§२ साधकतम रूप प्रत्यक्षादि प्रमाणे द्वारा आगण जेतुं स्वरूप कडेवाशे
ते अज्ञानने नाश आदि जे सिद्ध कराय ते प्रमाणानुं इल जणवुं. १.

इलना लेहो—

ते जे प्रकारे छे,—अनन्तर—साक्षात् इल अने परंपरा इल. २.

इलना प्रथम प्रकारनुं निरूपण—

अज्ञाननी निवृत्ति थपी जे सर्व प्रमाणानुं अनन्तर इल छे. ३.

§१ विपर्ययादिरूप अज्ञाननी निवृत्ति—जेटले प्रध्वंस, अर्थात् स्वपरव्यव-
सायने सर्व प्रमाणानुं अनन्तर इल जणवुं. ३.

इलना भील प्रकारनुं निरूपण—

केवलज्ञाननुं परंपराथी इल उदासीनता छे. ४,

§૧ કેવલજ્ઞાન દ્વારા સમસ્ત પદાર્થોનો સાક્ષાત્ અનુભવ હોવા છતાં તેમનો ત્યાગ કરવાની કે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાનો અભાવ હોવાથી તેમને વિષે માધ્યસ્થભાવ છે, તે ઉદાસીનતા-ઉપેક્ષા કહેવાય છે.

શંકા—કેવલીઓમાં ઉદાસીનતાનું શુ કારણ છે ?

સમાધાન—કેવલીઓનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયેલ હોવાથી એટલે કે તેઓ કૃતકૃત્ય હોવાથી, સર્વત્ર ઉદાસીન હોય છે.

શંકા—કેવલીનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે એમ શાથી કહો છો ?

સમાધાન—હૈય એટલે કે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય સંસાર અને સસારના કારણોનો ત્યાગ કરવાથી અને ઉપાદેય એટલે કે-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ભોક્ષ અને તેનાં કારણોનું ઉપાદાન-(ગ્રહણ) કરેલ હોવાથી કેવલી ભગવન્તોનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે. ૪.

(ટિ.) હૈયસ્યેત્યાદિ । પરિત્યાગ્યસ્ય સંસારસ્ય સસારકારણસ્ય વા પરિહારાત્ । ઉપાદેયસ્યેતિ પ્રાહ્યસ્ય મુક્તેર્મોક્ષનિદાનસ્ય વા સ્વીકારાત્ । ભગવતામિતિ સામાન્યકેવલિનાં તીર્થકરણા ચ ॥ ૪ ॥

અથ કેવલવ્યતિરિક્તપ્રમાણાનાં પરમ્પરાફલં પ્રકટયન્તિ—

શેષપ્રમાણાનાં પુનરુપાદાનહાનોપેક્ષાવુદ્ધયઃ ॥૫॥

§૧ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ સંબન્ધનીયમ્ । તત ઉપાદેયે કુઙ્કુમકામિનીકર્પૂ-
રાદાવર્થે ગ્રહણવુદ્ધિઃ, હૈયે હિમમક્રારાદ્વારાદૌ પરિત્યાગવુદ્ધિઃ, ઉપેક્ષણીયેડર્થાનર્થા-
પ્રસાધકત્વેનોપાદાનહાનાનર્હે જરત્તુણાદૌ વસ્તુન્યુપેક્ષાવુદ્ધિઃ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ ॥૫॥

કેવલજ્ઞાન સિવાયના પ્રમાણોના પરંપરાથી ફલનું સ્વરૂપ—

આકીનાં પ્રમાણોનું ઉપાદાનબુદ્ધિ, હાનબુદ્ધિ, અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છે.

§૧ સૂત્રમાં 'પરંપરાથી ફળ' એ બેડી દેવું, તેથી કરી—ઉપાદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કુંકુમ-કામિની-કર્પૂર આદિ પદાર્થમાં ઉપાદાન-ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ થવી, હૈય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય હિમ-મકર-અંગારા આદિ પદાર્થોમાં હાન-ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ થવી, અને ઉપેક્ષણીય—પ્રયોજનને સિદ્ધ નહિ કરવાથી ગ્રહણ કરવા માટે અને અનર્થને સિદ્ધ નહિ કરવાથી ત્યાગવા માટે જે અયોગ્ય છે એટલે કે જે લાભ કે નુકસાન કરવાને અસમર્થ છે એવા છર્ણુ ધાસ વિગેરે પદાર્થોમાં ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થવી એ ત્રણેય શેષ પ્રમાણો—એટલે પારમાર્થિક વિદ્યલ-પ્રત્યક્ષ, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણોનું પરંપરા ફલ. ૫

(ટિ.) હૈયે દૌગ્ધાદિ । મમકારેતિ સન્નયકે । સજ્જારાદાવિતિ શરિરકે । પન્નવિ
હાનોપાદાનોપેક્ષાએવન પરમ્પરામ્ ॥

પ્રમાણાન્ ફલમ્પ્ય નેદાનેદૈ વાન્તદ્વિતો વૈગભૌગતાન્નિગદ્યન્તુ સ્વમતં ચ વ્યવ-
સ્થાપયિતું પ્રમાણવન્તિ—

તત્પ્રમાણતઃ સ્યાદ્ધિન્નમભિન્નં ચ પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ ॥૬॥
તદિતિ પ્રકૃતં ફલં પરામૃશ્યતે ॥૬॥

અથાત્રાશક્કચ વ્યભિચારમપસારયન્તિ—

ઉપાદાનબુદ્ધચાદિના પ્રમાણાદ્ધિન્નેન વ્યવહિતફલેન હેતોર્ન્યભિચાર
ઈતિ ન વિભાવનીયમ્ ॥૭॥

પ્રમાણફલં ચ ભવિષ્યતિ, પ્રમાણાત્ સર્વથા મિન્નં ચ ભવિષ્યતિ, યયોપાદાન-
બુદ્ધચાદિકમિતિ ન પરામર્શનીયં યૌગૈરિત્યર્થઃ ॥૭॥

અત્ર હેતુઃ—

તસ્યૈકપ્રમાતૃતાદાત્મ્યેન પ્રમાણાદ્ભેદવ્યવસ્થિતેઃ ॥૮॥

૯કપ્રમાતૃતાદાત્મ્યમપિ કુતઃ સિદ્ધમિત્યાશક્કચાહુઃ—

પ્રમાણતયા પરિણતસ્યૈવાત્મનઃ ફલતયા પરિણતિપ્રતીતેઃ ॥૯॥

§૧ યસ્યૈવાત્મનઃ પ્રમાણાકારેણ પરિણતિસ્તસ્યૈવ ફલરૂપતયા પરિણામ ઇત્યેક-
પ્રમાત્રપેક્ષયા પ્રમાણફલયોરભેદઃ ॥૯॥

પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન છે, એવું કહેનાર યૌગ, અને
સર્વથા અભિન્ન છે એવું કહેનાર બૌદ્ધના મતનું નિરસન કરવા માટે, અને
સ્વમતની સિદ્ધિ કરવા માટે પ્રમાણુ (હેતુ)—

તે પ્રમાણુથી કથંચિદ્ ભિન્ન છે, અને કથંચિદ્ અભિન્ન છે, અન્યથા
પ્રમાણુ અને ફલનો સંબંધ ઉપપન્ન—(ચુકિતચુકત) નહિ થાય. ૬.

§૧ સૂત્રમાં તે એટલે ફલ સમજવું, ૬.

ઉક્ત હેતુમાં શંકા કરી વ્યભિચાર દોષાપત્તિ અને તેનું નિરાકરણ—

ઉપાદાન બુદ્ધચાદિરૂપ વ્યવહિત ફલ—(પરંપરાફલ) પ્રમાણુથી સર્વથા
ભિન્ન છે તેથી ઉપરોક્ત હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે એવો વિચાર કરવો ન
જોઈએ. ૭.

§૧ પ્રમાણુનું ફલ હોય અને છતાં પણ તે પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન હોય
જેમકે—ઉપાદાન બુદ્ધચાદિ, એમ યૌગોએ માનવું નહિ. ૭. તેમાં હેતુ—

કારણ કે તે ઉપાદાન બુદ્ધ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલનો એક પ્રમાણુમાં
તાદાત્મ્ય સંબંધ હોઈ પ્રમાણુથી અભિન્ન છે. ૮

પ્રમાણુ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? એ શંકાનું
નિરસન—

કારણ કે—પ્રમાણુરૂપે પરિણામ પામેલાં આત્મા જ ફલરૂપે પરિણામ પામે
છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. ૯.

§૧ જે આત્માની પ્રમાણુરૂપે પરિણતિ થાય છે તે આત્માનો જ ફલરૂપે
પરિણામ થાય છે માટે એક પ્રમાણુમાં અપેક્ષાએ પ્રમાણુ અને ફલમાં અલેક
છે. ૯.

एतदेव भावयन्ति—

यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारि-
भिरस्खलितमनुभवात् ॥१०॥

§૧ ન સ્વલ્વન્યઃ પ્રમાતા પ્રમાણપર્યાયતયા પરિણમતેઽન્યથોપાદાનહાનોપેક્ષા-
વુદ્ધિપર્યાયસ્વભાવતયેતિ કસ્યાપિ સચેતસોઽનુભવઃ સમસ્તીત્યર્થઃ ॥૧૦॥

यथोक्तार्थानभ्युपगमे दूषणमाहुः—

इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थात्रिप्लवः प्रसज्जयेत ॥११॥

इतरथेत्येकस्यैव प्रमातुः प्रमाणफलतादात्म्यानङ्गीकारे इमे प्रमाणफले स्वकीये,
इमे च परकीये इति नैयत्यं न स्यादिति भावः । तदित्यमुपादानादौ व्यवहिते फले
प्रमाणादभेदस्यापि प्रसिद्धेर्न तेन प्रकृतहेतोर्व्यभिचार इति सिद्धम् ॥११॥

तेनुं न विवरणु आ प्रमाणे छे—

જે બાણુ છે, તે જ અહુણુ કરે છે, ત્યાગ કરે છે, અને ઉપેક્ષા કરે છે. એવો
સમસ્ત વ્યવહાર કુશલ પુરુષોને અસ્ખલિત અનુભવ હોવાથી. ૧૦.

§૧ પ્રમાણુ પર્યાયરૂપે કોઈ એક આત્મા પરિણામ પામતો હોય અને
ઉપાદાનબુદ્ધિ-હાનબુદ્ધિ કે-ઉપેક્ષાબુદ્ધિ પર્યાયરૂપે કોઈ એક બીજે જ આત્મા
પરિણામ પામતો હોય એવો અનુભવ કોઈ પણ સલાન વ્યક્તિને નથી. ૧૦.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણુ ન માનવાથી આવતો દોષ—

અન્યથા સ્ય અને પરના પ્રમાણુ અને અને તેના ફલની વ્યવસ્થા નાશ
પામશે. ૧૧.

§૧ 'અન્યથા' એટલે કે એક જ પ્રમાતામાં અને ફલનો તાદાત્મ્ય સંબંધ
અલેદ સંબંધ ન સ્વીકારવામાં આવે તો-આ પ્રમાણુ અને ફલ સ્વકીય છે,
અને આ પ્રમાણુ અને ફલ પરકીય છે એવું નિયમન થઈ શકશે નહિ, તેથી
કરીને આ રીતે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલ-(પરંપરા ફલ)નો પ્રમાણુ
થી અલેદ પણ પ્રસિદ્ધ છે, માટે તે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલથી
પ્રકૃત હેતુનો એટલે કે અન્યથા પ્રમાણુ અને ફલનો સંબંધ ઉપપન્ન નહિ
ધાય-એ હેતુનો (સુ૦ ૬) વ્યભિચાર નથી, એ સિદ્ધ થયું. ૧૧.

अथ व्यभिचारान्तरं पराकुर्वन्ति—

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलत्वेन नाथनम्यानेकान्त
इति नागङ्गीयम् ॥१२॥

પ્રમાણફલઃ ન સ્વાત્. પ્રમાણાત્મ સર્વવ્યાપ્યનિત્ત્વં ન સ્વાત્, અજ્ઞાન
નિવૃત્તિરિત્યેનવાનૈકાન્તિકત્વં પ્રમાણફલ સાક્ષાત્પરિણમનેત્તિરિત્તિ ન સાક્ષાત્ સાક્ષ્યઃ ॥

કુત્તરિત્યાહ—

કથઞ્ચિત્તંસ્યાપિ પ્રમાણાદ્ભેદેન વ્યવસ્થાનાત્ ॥૧૩॥

અથઞ્ચિદિતિ વક્ત્રમાણેન પ્રકારેણ ॥૧૩॥

તમેવ પ્રકારં પ્રકાશયન્તિ—

સાધ્યસાધનભાવેન પ્રમાણફલયોઃ પ્રતીયમાનત્વાત્ ॥૧૪॥

યે હિ સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે, તે પરસ્પરં ભિદેતે, યથા કુઠારચ્છિદે, સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે ચ પ્રમાણાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાસ્વ્યફલે ॥૧૪॥

અસ્યૈવ હેતોરસિદ્ધતાં પરિજિહોર્ષવઃ પ્રમાણસ્ય સાધનતાં તાવત્ સમર્થયન્તે—

પ્રમાણં હિ કરણાસ્વ્યં સાધનમ્, સ્વપરવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાત્ ॥૧૫॥

§૧ યત્ સ્વલુ ક્રિયાયાં સાધકતમમ્, તત્ કરણાસ્વ્યં સાધનં, યથા પર-
સ્વધઃ, સાધકતમં ચ સ્વપરવ્યવસિતૌ પ્રમાણમિતિ ॥૧૫॥

એ જ હેતુમાં આપવામાં આવતા ખીલ વ્યભિચારનું નિરાકરણ —

પ્રમાણથી અભિન્ન એવા અજ્ઞાનના નાશરૂપ સાક્ષાત્કલથી હેતુમાં વ્યભિ-
ચાર આવશે એવી શંકા ન કરવી. ૧૨.

§૧ પ્રમાણનું કલ હોય અને છતાં પણ તે કલ પ્રમાણથી સર્વથા અભિન્ન
હોય, જેમકે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ—(નાશ). માટે ‘અન્યથા પ્રમાણ—કલનો સંબંધ
ઉપપન્ન નહિ થાય’ એ હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે, એમ ખોદ્ધોએ શંકા ન
કરવી ૧૨.

શા માટે શંકા ન કરવી ?—

તે સાક્ષાત્કલ પણ પ્રમાણથી કથંચિત્ ભિન્ન સિદ્ધ થતું હોવાથી. ૧૩,
§૧ કથંચિત્—એ બાબતમાં આગળ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે, તે
પ્રમાણે. ૧૩.

તે કેવી રીતે છે તેનું પ્રતિપાદન—

પ્રમાણ અને કલ સાધ્ય અને સાધનરૂપે પ્રતીત થતાં હોવાથી (તે બન્ને
પરસ્પર કથંચિત્ ભિન્ન છે. ૧૪.

§૧ જે સાધ્ય અને સાધનરૂપે જણાય તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમકે
કુઠાર—(કુહાડો) અને છેદનક્રિયા પ્રમાણ અને અજ્ઞાન નિવૃત્તિરૂપ કલ પરસ્પર
સાધ્ય સાધનરૂપે જણાય છે. માટે તે બન્ને બુદ્ધાં છે. ૧૪.

સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયમાનત્વ હેતુમાં સાધ્યસાધન ભાવરૂપ વિશેષણ
અસિદ્ધ હોવાથી.

ઉક્ત હેતુ અસિદ્ધ નથી એ બતાવવા પ્રમાણ સાધન છે—એવાનું
સમર્થન—

પ્રમાણ કરણ નામનું સાધન છે. કારણ તે—તે સ્વપર નિશ્ચયથી સાધક તમ છે. ૧૫.

§૧ અનેક સાધનોમાંથી જે સાધનના વ્યાપારથી ફલ-કાર્યની સિદ્ધિ થાય તે સાધકતમ છે તેવું સાધન કરણ કહેવાય છે. જેમકે—કુહાડાના વ્યાપારથી છેદનક્રિયા સિદ્ધ થાય છે, માટે છેદન ક્રિયામાં કુહાડો સાધકતમ છે, તેવી જ રીતે સ્વપર વ્યવસાય—(નિશ્ચય) પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો હોવાથી પ્રમાણ સાધક તમ હોઈ કરણ નામનું સાધન છે.

અથ ફલસ્ય સાધ્યત્વં સમર્થયન્તે—

સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયારૂપાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાહ્યં ફલં તુ સાધ્યમ્, પ્રમાણ-
નિષ્પાદત્વાત્ ॥૧૬॥

§૧ યત્પ્રમાણનિષ્પાદમ્, તત્ સાધ્યં, યથોપાદાનબુદ્ધચાદિકં, પ્રમાણનિષ્પાદં
ચ પ્રકૃતં ફલમિતિ । તન્ન, પ્રમાણાદેકાન્તેન ફલસ્યાભેદઃ સાધીયાન્ । સર્વથા તાદા-
ત્મ્યે હિ પ્રમાણફલયોર્ન વ્યવસ્થા, તદ્ભાવવિરોધાત્ । નહિ સારૂપ્યમસ્ય પ્રમાણમ્,
અધિગતિઃ ફલમિતિ સર્વથા તાદાત્મ્યે સિધ્યતિ; અતિપ્રસક્તેઃ ।

§૨ નનુ પ્રમાણસ્યાસારૂપ્યવ્યાવૃત્તિઃ સારૂપ્યમ્, અનધિગતિવ્યાવૃત્તિરધિગ-
તિરિતિ વ્યાવૃત્તિભેદાદેકસ્યાપિ પ્રમાણફલવ્યવસ્થેતિ ચેત્, નૈવમ્ । સ્વભાવભેદમન્ત-
રેણાન્યવ્યાવૃત્તિભેદસ્યાપ્યનુપપત્તેઃ । કથં ચ પ્રમાણસ્યાપ્રમાણાફલવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણ-
ફલવ્યવસ્થાવત્પ્રમાણાન્તરફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અપ્રમાણત્વસ્યાફલત્વસ્ય ચ વ્યવસ્થા ન
સ્યાદ્ ઇતિ ॥૧૬॥

હવે ફલ સાધ્ય છે એ કથનનું સમર્થન—

સ્વ અને પરનો નિશ્ચય થવારૂપ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ (નાશ) નામનું ફલ તે સાધ્ય છે. કારણ કે—તે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬.

§૧ જે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય હોય તે તેનું 'સાધ્ય' છે. જેમકે—ઉપા-
પાન ણુદ્ધિ આદિ, અને 'સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયા'રૂપ પ્રકૃત ફલ પણ પ્રમાણથી
ઉત્પન્ન કરાય છે, માટે તે સાધ્ય છે. તે કારણે પ્રમાણથી ફલનો એકાન્ત અભેદ
ઉચિત નથી, કારણ કે—એકાન્ત અભેદ કહેવાથી પ્રમાણ અને ફલની અવસ્થા
જ ણની શકશે નહિ, કારણ કે—એકાન્ત અભેદમાં પ્રમાણફલભાવનો વિરોધ
છે અર્થાત્ આ પ્રમાણ અને આ તેનું ફલ એવો સંબંધ ણની શકશે નહિ
કારણ કે—સર્વમાં તાદાત્મ્ય હોય તો જ્ઞાનનું સાધ્ય(તદાકારતા)એ પ્રમાણ છે.
અને અધિગતિ—(વિષયનું જ્ઞાન) એ ફલ છે, એ પ્રમાણે અતિપ્રસંગ હોવાથી
સિદ્ધ નહિ થાય.

§૨ ખીલ—અસાધ્યની વ્યાવૃત્તિ તે સાધ્ય અને અનધિગતિની વ્યાવૃત્તિ
તે અધિગતિ એ પ્રમાણે વ્યાવૃત્તિના ભેદથી એક જ પ્રમાણરૂપ વસ્તુના પ્રમાણ,
અને ફલની અવસ્થા સિદ્ધ થશે.

नैन—अथ पणु कडी शकशे। नहि, कारणु के-ले स्वभावने लेद न डोय तो व्यावृत्तिने। लेद पणु युक्तिसंगत थर्क शकते। नथी। अने वणी, अप्रमाणु अने अक्षलनी व्यावृत्ति द्वारा अथेक व प्रमाणु रूप वस्तुमां प्रमाणु अने क्षलनी व्यवस्था करे। छे तेम प्रमाणु। अतर अने क्षलान्तरनी व्यावृत्ति द्वारा तेमां अप्रमाणु अने अक्षलनी पणु व्यवस्था केम नहि थाय ? अर्थात् थशे. १६.

(प०) ॥ॐ नमः॥ अथ षष्ठपरिच्छेदे कथं च प्रमाणस्येत्यादि कथं न स्यादिति योगः । यथा प्रमाणस्याप्रमाणव्यावृत्त्या प्रमाणत्वव्यवस्था, यथा च प्रमाणफलस्याप्रमाणफलव्यावृत्त्या प्रमाणफलत्वव्यवस्था स्यात्, तथा प्रमाणान्तरव्यावृत्त्याऽप्रमाणत्वव्यवस्था, फलान्तरव्यावृत्त्याऽफलत्वव्यवस्था स्यात्, कथं न स्यादिति वाक्यार्थः ॥१६॥

(टि०) सर्वथातादात्म्ये हीत्यादि ॥ एकान्तेन प्रमाणफलयोरेकीभावे प्रमाणं फलं वा स्थितिमादधाति नोभयं विरोधावरोधादिति । नहि सारूप्यमिति अर्थाकारात् । अस्येति सौगतस्य । अधिगतिरिति अधिगमरूपम् । एकस्यैव पदार्थस्य तदेव वस्तु प्रमाणं तदेव फलम् ।

कथं चेति यथाऽप्रमाणव्यावृत्त्या प्रमाणम्, अफलव्यावृत्त्या फलम् । तथा प्रमाणान्तरव्यावृत्त्या अप्रमाणम्, फलान्तरव्यावृत्त्या अफलम् । न च सर्वमतेषु प्रमाणत्वं फलत्वं च समानं भिन्नभिन्नस्य प्रमाणस्य फलस्य च स्वीकारात् । तथाहि—प्रत्यक्षानुमाने द्वे प्रमाणे अधिगमरूपं प्रमाणफलमिति सौगताः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दानि चत्वारि प्रमाणानीति चाक्षपादाः । प्रत्यक्षानुमानागमानि त्रीणि प्रमाणानीति काणादाः । एतान्येव त्रीणि प्रमाणानीति कपिलाः । पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरमुत्तरं फलमिति जैमिनीयप्रभृतयः । प्रत्यक्षपरोक्षे द्वे प्रमाणे अज्ञाननिवृत्तिः फलमिति निरपवादस्याद्वादवादावदाता ॥१६॥

अथ प्रसङ्गतः कर्तुरपि सकाशात् प्रस्तुतफलस्य भेदं समर्थयन्ते—

प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियायाः कथञ्चिद्भेदः ॥१७॥

§१ कर्तुरात्मनः किं पुनः प्रमाणादित्यपिशब्दार्थः ॥१७॥

अत्र हेतुमाहुः—

कर्तृक्रिययोः साध्यसाधकभावेनोपलम्भात् ॥१८॥

ये साध्यसाधकभावेनोपलभ्येते, ते भिन्ने, यथा देवदत्तदारुच्छिदिक्रिये, साध्यसाधकभावेनोपलभ्येते च प्रमातृस्वपरव्यवसितिलक्षणक्रिये ॥

एतद्वैत्सिद्धतां प्रतिषेधन्ति—

कर्ता हि साधकः, स्वतन्त्रत्वात्; क्रिया तु साध्या, कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् ॥१९॥

स्वमात्मा तन्त्रं प्रधानमस्येति स्वतन्त्रस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मात् । यः क्रियायां स्वतन्त्रः स साधको, यथा दारुच्छिदायां वृश्चनः, स्वतन्त्रश्च स्वपरव्यवसितिक्रियायां प्रमातेति । स्वतन्त्रत्वं कर्तुः कुतः सिद्धम् ? इति चेत् । क्रियासिद्धावपरायत्ततया प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । स्वपरव्यवसितिलक्षणा क्रिया पुनः साध्या, कर्तृनिर्वर्त्य-

ત્વાત્ યા કર્તૃનિર્વર્ત્યા ક્રિયા, સા સાધ્યેતિવ્યવહારયોગ્યા, યથા સંપ્રતિપન્ના તથા
 ચ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયેતિ । તદેવં કર્તૃક્રિયયોઃ સાધ્યસાધકભાવેન પ્રતીયમાનત્વાદુ-
 પપન્નઃ કથચ્ચિદ્ભેદઃ ॥૧૧॥

પ્રસ્તુત ફલ કર્તાથી પણ ભિન્ન છે એ વાતનું પ્રસંગથી સમર્થન—

પ્રમાતા-(જ્ઞાતા)થી પણ સ્વપરના નિશ્ચયરૂપ ક્રિયાનો કથચિત્ ભેદ છે. ૧૭.

§૧ સૂત્રમાં અપિ શબ્દ છે તે એવું સૂચન કરે છે કે-સ્વપર વ્યવસિત-
 ક્રિયારૂપ ફલ કથચિત્ ભિન્ન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૭.

પ્રમાતા અને સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયામાં પરસ્પર કથચિત્ ભેદનું કારણ—
 કર્તા અને ક્રિયાની સાધ્ય-સાધકરૂપે ઉપલબ્ધ થતી હોવાથી. ૧૮.

જે સાધ્ય સાધકરૂપે જણાતા હોય છે, તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમકે-
 દેવદત્ત અને કાષ્ઠગત (લાકડામાં રહેલી) છેદનક્રિયા, પ્રમાતા અને સ્વપરવ્યવ-
 સિતિરૂપ ક્રિયા એ બંને પણ સાધ્ય-સાધકરૂપે જણાય છે. માટે પ્રમાતા અને
 સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયા પરસ્પર ભિન્ન છે. ૧૮.

ઉક્ત હેતુ અસિદ્ધ નથી તે આ પ્રમાણે—

કર્તા જ સાધક છે, સ્વતન્ત્ર હોવાથી પણ ક્રિયા સાધ્ય છે, કર્તાથી ઉત્પન્ન
 થતી હોવાથી ૧૮

§૧ સ્વ એટલે કે આત્મા, તન્ત્ર એટલે પ્રધાન-મુખ્ય. આત્મા પ્રધાન છે
 જેમાં, તે સ્વતન્ત્ર અહીં ભાવમાં 'ત્વ' પ્રત્યય કરીને હેતુમાં પંચમી છે ક્રિયામાં
 સ્વતન્ત્ર હોય તે સાધક કહેવાય છે. જેમકે-લાકડામાં રહેલ છેદન ક્રિયામાં સુથાર.
 તેમ સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયામાં પ્રમાતા સ્વતન્ત્ર છે.

શંકા—કર્તામાં સ્વતન્ત્રતા કઈ રીતે સિદ્ધ છે ?

સમાધાન—ક્રિયાની સિદ્ધિમાં કર્તા પરાધીન ન હોવાથી તેની પ્રાધાન્યરૂપે
 વિવક્ષા થાય છે તેથી તે સ્વતન્ત્ર હોવાથી સાધક છે સ્વતન્ત્ર છે, પરંતુ
 સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયા તો કર્તાથી ઉત્પાદ્ય (જન્ય) હોવાથી સાધ્ય છે. જે
 ક્રિયા કર્તાથી જન્ય હોય તે ક્રિયા 'સાધ્ય' એવા નામે વ્યવહારને યોગ્ય છે.
 જેમકે-સંપ્રતિપન્ન ક્રિયા. એટલે કે જેને વિષે કશો વિવાદ નથી એવી ક્રિયા
 જેમ સાધ્ય કહેવાય છે તેમ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયા પણ કર્તાજન્ય હોઈને સાધ્ય
 રૂપ છે. આ પ્રમાણે કર્તા અને ક્રિયા પરસ્પર સાધ્ય અને સાધકરૂપે જણાતા
 હોવાથી તેમાં કથચિત્ ભેદ યુક્તિયુક્ત જ છે. ૧૯

एनमेवार्थे प्रहरन्ति—

न च द्विधा प्रियावतः सदाशादभिन्नेव, भिन्नेव वाः प्रतिनिदत-

क्रियाक्रियादद्वावक्तव्यप्रवृत्तान् ॥२०॥

૧૯. પરંતુ તેમજ તેમ જ સમીપત્વો વચ્ચેના ભેદો જાણવા. ભિન્ને એવનેત નુ વૈભેવિજાનમિત્તવં
 સંદેહાસંભવવિધિતિ વિચાર્ય પ્રિયાવત પ્રજાએત્તદે દિ પ્રિયાવત્તારંભ નાવિવં

સ્યત્; ન તુ દ્વયમ્, અભેદપ્રતિજ્ઞાવિરોધાત્ । એકાન્તભેદે તુ ક્રિયાક્રિયાવતોર્વિવ-
ક્ષિતપદાર્થસ્યૈવેયં ક્રિયેતિ સંબન્ધાવધારણં ન સ્યાદ્, ભેદાવિશેષાદશેષવસ્તૂનામપ્યસૌ
ર્કિં ન ભવેત્ ? । ન ચ સમવાયોઽત્ર નિયામકતયા વક્તું યુક્તઃ, તસ્યાપિ વ્યાપકત્વેન
તન્નિયામકતાયામપર્યાપ્તિત્વાત્ । તસ્માદ્દેશભેદૈકાન્તપક્ષયોઃ પ્રતિનિયતક્રિયાક્રિયાવદ્ભાવ-
મજ્જપ્રસજ્ઞઃ સુવ્યક્ત ઇતિ કથચ્છિદવિષ્વામૂનૈવ ક્રિયા ક્રિયાવતઃ સકાશાદજ્ઞીકર્તુમુ-
ચિતા ॥૨૦॥

એતું જ સમર્થન—

ક્રિયા ક્રિયાવાન (કર્તા)થી એકાન્ત અભિન્ન નથી અથવા એકાન્ત ભિન્ન
પણ નથી, કારણ કે-એકાન્ત અભિન્ન કે એકાન્ત ભિન્ન માનવાથી નિયત ક્રિયાનો
નિયત ક્રિયાવાન સાથેના સંબંધનો અભાવ થઈ જશે. ૨૦

૬૧ 'એકાન્ત અભિન્ન નથી' એ શબ્દથી સૌગતે સ્ત્રીકારેલ એકાન્ત અભેદ
અને 'એકાન્ત ભિન્ન નથી' શબ્દથી વૈશેષિક વિગેરેએ સ્ત્રીકારેલ એકાન્ત ભેદનો
અંતકાર પ્રતિક્ષેપ-નિષેધ કરે છે. ક્રિયા અને ક્રિયાવાન એ બન્નેનો એકાન્ત
અભેદ માનવામાં આવે તો—તત્ત્વિકદષ્ટિએ માત્ર ક્રિયાવાન જ વિદ્યમાન-
(બાકી) રહે, પણ બન્ને નહિ, કારણ કે-બન્નેની વિદ્યમાનતા જો માનવામાં આવે
તો બન્નેમાં અભેદ છે, એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય, તેવી જ રીતે ક્રિયાવાનમાં
એકાન્ત ભેદ માનવામાં આવે તો આ ક્રિયા વિવક્ષિત પદાર્થની જ છે, એ પ્રમાણે
નિશ્ચય થઈ શકશે નહિ કારણ કે-સમાન રૂપે ભેદ સકલ સાથે હોઈ બીજી
બધી વસ્તુની પણ ક્રિયા કેમ નહિ બની જાય ? અર્થાત્ બની જશે.

શંકા—સર્વત્ર ભેદ સમાન હોવા છતાં જો ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો સમ
બંધ હોય તે ક્રિયા તેની. એમ સમવાય સંબંધ નિયામક છે

સંમાધાન—આ રીતે સમવાયને નિયામક કહેવો તે યોગ્ય નથી કારણ કે-
સમવાય પણ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી વિવક્ષિત ક્રિયા-ક્રિયાવાનના સંબંધનો
નિયામક થવાને સમર્થ નથી. તેથી એકાન્ત ભિન્ન માનવામાં પ્રતિનિયત ક્રિયા
ક્રિયાવાનના સંબંધના ભંગ (અભાવ)નો પ્રસંગ સ્પષ્ટ જ છે. માટે ક્રિયાને
ક્રિયાવાનથી કથંચિત્ અભિન્નરૂપે જ સ્ત્રીકારવી એ યોગ્ય છે. ૨૦.

(૫૦) ન ચ સમવાયોઽત્ર નિયામકતયા વક્તુમિત્યાદિ ગચે । તન્નિયામક-
તાયામિતિ । વિવક્ષિતપદાર્થનિયામકતાયામ્ ॥૨૦॥

(ટિ.) ક્રિયાયા ઇત્યાદિ ॥ એકાન્તેનેતિ એકાન્તાભેદપક્ષે ક્રિયાવાન ક્રિયા વા સ્યાન્નોભયમ્ ॥
એકાન્તેત્યાદિ । અસાવિતિ ક્રિયા । સર્વક્રિયાવતા સકાશાદેકૈવ ક્રિયા મિજ્ઞા । તતોઽસ્યૈ
વેયં ક્રિયેતિ નિર્ણયાભાવાત્ । સામ્યસાધકભાવસંબન્ધપૂર્વકવાન્નિર્ણયસ્ય । અત્રેતિ ક્રિયાક્રિયા-
વતસંબન્ધે । તસ્યેતિ સમવાયસ્ય । તન્નિયામકેતિ સમવાયોઽપ્યેક સર્વવ્યાપક । ક્રિયાક્રિયા-
વતોર્નિયમાધાને ન કુશલઃ ॥૨૦॥

§૧ કથ્ચિદાહ—કલ્પનાશિલ્પિનિર્મિતા સર્વાંપિ પ્રમાણફલવ્યવહારિરિતિ વિફલ
 ઇવાયં પ્રમાણફલાલ્મ્બન સ્યાદ્વાદિનાં ભેદાભેદપ્રતિષ્ઠોપક્રમ ઇતિ તન્મતમિદાનીમપા
 કુર્વન્તિ—

સંવૃત્ત્યા પ્રમાણફલવ્યવહાર ઇત્યપ્રામાણિકપ્રલાપઃ, પરમાર્થતઃ સ્વાભિ-
 મતસિદ્ધિવિરોધાત્ ॥૨૧॥

§૨ અયમર્થઃ—સાંવૃત્તપ્રમાણફલવ્યવહારવાદિનાંપિ સાંવૃત્તત્વં પ્રમાણફલયોઃ
 પરમાર્થવૃત્ત્યા તાવદેષ્ટવ્યમ્ । તચ્ચાસૌ પ્રમાણાદભિમન્યતે. અપ્રમાણાદ્વા । ન તાવદ-
 પ્રમાણાત્ , તસ્યાકિચ્છિત્કરત્વાત્ । અથ પ્રમાણાત્ , તન્ન । યતઃ સાંવૃત્તત્વગ્રાહક
 પ્રમાણં સાંવૃત્તમ્, અસાંવૃત્તં વા સ્યાત્ ? । યદિ સાંવૃત્તમ્ કથં તસ્માદપારમાર્થિ
 કાત્ પારમાર્થિકસ્ય સકલપ્રમાણફલવ્યવહારસાંવૃત્તત્વસ્ય સિદ્ધિઃ ? તથા ચ પારમા-
 ર્થિક એવ સમસ્તોપિ પ્રમાણફલવ્યવહારઃ પ્રાપ્તઃ । અથ પ્રમાણફલસાંવૃત્તત્વગ્રાહકં
 પ્રમાણં સ્વયમસાંવૃત્તમિષ્યતે, તર્હિ ક્ષીણા સકલપ્રમાણફલવ્યવહારઃ સાંવૃત્તત્વપ્રતિજ્ઞા, અનૈવ
 વ્યભિચારાત્ । તદેવં સાંવૃત્તસકલપ્રમાણફલવ્યવહારવાદિનો વ્યક્ત એવ પરમાર્થતઃ
 સ્વાભિમતસિદ્ધિવિરોધ ઇતિ ॥૨૧॥

§૧ પ્રમાણ અને ફલરૂપ સમસ્ત વ્યવહાર કલ્પનારૂપ શિલ્પીથી નિર્મિત
 (બનેલ) છે, માટે સ્યાદ્વાદીઓને પ્રમાણફલ વિષે ભેદાભેદની પ્રતિષ્ઠારૂપ આ
 આરંભ નિષ્ફલ છે, એવી કોઈ વાદીની—(વિજ્ઞાનવાદીની) માન્યતા છે, તેા તે
 માન્યતાનું નિરાકરણ—

પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવહાર કાલ્પનિક છે, એમ કહેવું તે અપ્રામાણિક-
 પુરુષનો પ્રલાપ—(મિથ્યા બધવાદ) છે, કારણ કે—એમ માનવાથી પોતાનો
 માન્ય(ઈષ્ટ) મત પરમાર્થરૂપે સિદ્ધ નહિ થાય. ૨૧

§૨ પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવહાર સાંવૃત્તિક—કાલ્પનિક છે, એવું કહેનાર
 વાદીને પણ પ્રમાણ અને ફલની કાલ્પનિકતા તેા પારમર્થિક સ્વરૂપે જ સ્વીકારતી
 પડશે. અને તેણે જે એવી સાંવૃત્તિકતા—(કાલ્પનિકતા) સ્વીકારી છે તે શું પ્રમાણ-
 ધી છે કે અપ્રમાણધી ? અપ્રમાણધી તેા સ્વીકારાય જ નહિ, કારણ કે—અપ્ર-
 માણ તેા અકિંચિત્કર છે સાંવૃત્તિકતાને પ્રમાણધી પણ માની શકાય તેમ નથી.
 કારણ કે તેનું અસ્તિત્વ કરનાર પ્રમાણ પોતે સાંવૃત્ત છે કે અસાંવૃત્ત ? સાંવૃત્ત
 હોય તેા—સ્વયં અપારમર્થિક એવા તે પ્રમાણધી પ્રમાણ અને ફલના સમસ્ત
 વ્યવહારની કાલ્પનિકતાની પારમર્થિકતા કઈ નીતિ સિદ્ધ થશે ? અર્થાત્ નહિ થય
 અને તેથી સમસ્ત પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવહાર પણ પારમર્થિક જ નિષ્કર્યશે.
 પ્રમાણ અને ફલવ્યવહાર સાંવૃત્ત છે અને એને અસ્તિત્વ કરનાર પ્રમાણ સ્વયં
 અસાંવૃત્ત હોય તેા—પ્રમાણ, ફલને સમસ્ત વ્યવહાર સાંવૃત્ત છે એ પ્રમાણ
 તેણે કરેલી પ્રતિજ્ઞા શીલ્પી કરે તર્હિ આ કલ્પનથી તમારો પ્રતિજ્ઞાનાં વ્યક્તિ.

ચાર દોષ આવે છે માટે આ પ્રમાણે સમસ્ત પ્રમાણુક્ત વ્યવહારને કાલ્પ-
નિક કહેનાર વાદીને પરમાર્થથી પોતાના ઈષ્ટ મતની સિદ્ધિમાં વિરોધ સ્પષ્ટ
જ છે. ૨૧.

(૫૦) સાંવૃતત્વસ્યેતિ ભવદમીષ્ટસ્ય । ૨૧॥

(ટિ૦) તત્ત્વાસાવિત્યાદિ ॥ તદિતિ સાવૃતત્વમ્ । અસાવિતિ સાવૃતપ્રમાણફલવ્યવહારવાદી ।
તસ્યેતિ અપ્રમાણસ્ય । તસ્માદિતિ સાવૃતપ્રમાણાત્ । અનેનૈવેતિ સાંવૃતત્વપ્રાહકસ્યાસાંવૃત-
ત્વેનૈવ ॥૨૧॥

પ્રસ્તુતમેવાર્થં નિગમયન્તિ—

તતઃ પારમાર્થિક એવ પ્રમાણફલવ્યવહારઃ સકલપુરુષાર્થસિદ્ધિહેતુઃ
સ્વીકૃત્તવ્યઃ ॥૨૨॥

એવં પ્રમાણં સ્વરૂપાદિભિઃ પ્રરૂપ્યેદાનીં હેયજ્ઞાને સતિ તદ્વાનાદુપાદેયં સમ્ય-
ગુપાદાતું પાર્યતે, અતસ્તત્સ્વરૂપાદ્યાભાસમપ્યાહુઃ—

પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાદ્વિપરીતં તદભાસમ્ ॥૨૩॥

પૂર્વપરિચ્છેદપ્રતિપાદિતાત્ પ્રમાણસંબન્ધિનઃ સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાત્ સ્વરૂપસદ્ધ્યા-
વિષયફલલક્ષણાદ્વિપરીતમપરં સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાભાસં સ્વરૂપાભાસં, સદ્ધ્યાભાસં
વિષયાભાસં, ફલાભાસં ચેત્યર્થસ્તદ્વાદાભાસત્ત્વમ્ ઇતિ કૃત્વા ॥૨૩॥

પ્રસ્તુત અર્થ—પ્રકરણનો ઉપસંહાર દ્વારા નિગમન—

તેથી સકલ પુરુષાર્થની સિદ્ધિના કારણરૂપ—પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવ-
હાર વાસ્તવિક છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. ૨૨.

એ પ્રમાણે સ્વરૂપ, સંખ્યા, વિષય અને ફલદ્વારા પ્રમાણનું વર્ણન કરીને
(હૈયનું જ્ઞાન હોય તો જ તેનો ત્યાગ કરીને ઉપાદેય વસ્તુનું) સમ્યગ્ ઉપાદાન
કરી શકાય છે, માટે હૈય એવા પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ, વિષયા-
ભાસ, અને ફલાભાસનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—

પ્રમાણના સ્વરૂપ આદિ ચારથી વિપરીત તે તદાભાસ છે. ૨૩.

પૂર્વ પરિચ્છેદોમાં પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણ સંબંધી સ્વરૂપાદિ ચાર એટલે કે
સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય અને ફલ એ ચારથી વિપરીત એટલે ઉલટા એવા અન્ય
સ્વરૂપાભાસ આદિ ચાર આભાસો છે. તે—સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ, વિષયા-
ભાસ અને ફલાભાસ એટલા માટે કહેવાય છે કે તેઓ સ્વરૂપ આદિ રૂપ નહીં
છતાં તેમના જેવા જણાય છે. ૨૩.

(૫૦) તત્સ્વરૂપાદ્યાભાસમિતિ આદિશબ્દાત્ સદ્ધ્યાવિષયફલગ્રહ ॥૨૨॥

(ટિ૦) एवं પ્રમાણમિત્યાદિ । સ્વરૂપાદિભિરિતિ લક્ષણ-સંખ્યા-ગોચર-ફલૈ । તદ્વાના-
દિતિ હેયપરિત્યાગાત્ । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણલક્ષણાદ્યાભાસમ્ ॥૨૩॥

તત્ર સ્વરૂપાભાસં તાવદાહુઃ—

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्विकल्पकममारोपाः प्रमा
णस्य स्वरूपाभासाः ॥२४॥

अज्ञानात्मकं च, अनात्मप्रकाशकं च, स्वमात्रावभासकं च, निर्विकल्पकं च,
समारोपश्चेति प्रमाणसंबन्धिनः स्वरूपाभासाः प्रमाणाभासाः प्रत्येयाः ॥२४॥

कथं क्रमेण दृष्टान्तमाचक्षते—

यथा सन्निकर्षाद्यस्वसंविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनविपर्ययसंशया-
नध्यवसायाः ॥२५॥

अत्र सन्निकर्षादिकमज्ञानात्मकस्य दृष्टान्तः, अस्वसंविदितज्ञानमनात्मप्रकाश-
कस्य, परानवभासकज्ञानं बाह्यार्थापलापिज्ञानस्य, दर्शनं निर्विकल्पकस्य विपर्ययादयस्तु
समारोपस्येति ॥२५॥

कथमेपां तत्स्वरूपाभासता ? इत्यत्र हेतुमाहुः—

तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेः ॥२६॥

यथा चैतेभ्यः स्वपरव्यवसायो नोपपद्यते तथा प्रागुपदर्शितमेव ॥२६॥

सामान्यतः प्रमाणस्वरूपाभासमभिधाय विशेषतस्तदभिधित्सवः सांख्यवहारिक-

प्रत्यक्षाभासं तावदाहुः—

सांख्यवहारिकप्रत्यक्षमिदं यदाभासते तत्तदाभासम् ॥२७॥

सांख्यवहारिकप्रत्यक्षमिन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनतया द्वित्रकारं प्रागुपवर्णितस्वरू-
पम् ॥२७॥

स्वर्पालासतुं लक्षणम्—

अज्ञानात्मकं, अनात्मप्रकाशकं, स्वमात्रावभासकं, निर्विकल्पकं अने
समारोप एव अथा प्रमाणाभासाः स्वर्पालासो लक्षणम् २४.

२५ अज्ञानात्मकं, अनात्मप्रकाशकं, स्वमात्रावभासकं, निर्विकल्पकं अने
समारोप एव अथा प्रमाणाभासाः ए. २४.

स्वर्पालासोना अनुकमे उदाहरणम्—

लेभके-सन्निकर्षादि, अस्वसंविदित, परानवभासकं, दर्शनं अने विपर्यय
संशय तथा अनध्यवसाय २५

२६ आ स्थले सन्निकर्षादि एव अज्ञानात्मकं अस्वसंविदित एव अनात्म-
प्रकाशकं, परानवभासकं अने स्वमात्रावभासकं निर्विकल्पकं एव अथाभासं
प्रमाणं नपी तेव दर्शनं एव निर्विकल्पकं तथा विपर्यय संशय अने अनध्य-
वसाय-एव समारोपता दृष्टान्तः ए. २४. लक्षणम्. २५.

उपर्युक्त सन्निकर्षादिने स्वर्पालासकं उदाहरणं २४. २५—

કારણ કે-તેમનાથી સ્વપરનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકતો નથી ? ૨૬.

§૧ આ સન્નિકર્ષાદિથી સ્વપરનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકતો નથી તે પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જણાવેલ છે. ૨૬

પ્રમ.ણુના સ્વરૂપાભાસનું સામાન્યરૂપે વ્યવસ્થાપન કરીને (વિશેષથી વ્યવસ્થાપન કરવાને ઈચ્છતા શ્રંથકાર પ્રથમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષભાસનું લક્ષણ જણાવે છે- જે જ્ઞાન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના જેવું જણાતું હોય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષભાસ છે ૨૭.

§૧ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ જે પ્રકારે છે-ઈન્દ્રિય નિબંધન અને અનિન્દ્રિય નિબંધન-આ બન્નેના સ્વરૂપનું વર્ણન પ્રથમ બીજા પરિચ્છેદમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. ૨૭

(ટિ.) કથમેવામિત્યાદિ ॥ ણપામિતિ સન્નિકર્ષાદીનામ્ । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણસ્વરૂપાભાસ ત્વમ્ । एतेभ्य इति सन्निकर्षादिभ्यः । प्रागिति सन्निकर्षादेः प्रमाणत्वाप्रमाणीकरणे । उप दर्शितमिति स्वपरव्यवसायानुत्पादयुक्ति प्रादुर्भावि । अत एव प्रमाणाभासत्वमित्यर्थः ॥૨૬॥

(ટિ.) સામાન્યત્વમિત્યાદિ । તદભિધિત્સવ્વમિતિ વિશેષેનાભાસામિધાનાભિલાષુકાં । તદ્વિતિ જ્ઞાનમ્ । તદાભાસમિતિ સાવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષાભાસમ્ ॥૨૭॥

ઉદાહરન્તિ —

यथाऽम्बुधरेषु गन्धर्वनगरज्ञानं, दुःखे सुखज्ञानं च ॥૨૮॥

અત્રાથં નિદર્શનમિન્દ્રિયનિબંધનાભાસસ્ય, દ્વિતીયં પુનરનિન્દ્રિયનિબંધનાભાસસ્ય । અવપ્રહાનાસાદપ્સ્તુ તદ્વેદાઃ સ્વયમેવ પ્રાજ્ઞૈર્વિજ્ઞેયાઃ ॥૨૮॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષાભાસં પ્રાદુર્ભવન્તિ—

पारमार्थिकप्रत्यक्षमित्र यदाभासते तत्तदाभासम् ॥૨૯॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં વિકલસકલસ્વરૂપતયા દ્વિભેદં પ્રાગુક્તમ્ ॥૨૯॥

ઉદાહરન્તિ —

यथा शिवाख्यस्य राजर्षेरसंख्यातद्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानम् ॥૩૦॥

§૧ શિવાખ્યો રાજર્ષિઃ સ્વસમયપ્રસિદ્ધઃ, તસ્ય કિલ વિમજ્ઞાપરપર્યાયમવધ્યા-ભાસં તાદૃશં વેદનમાવિર્વભૂવેત્યાહુઃ સૈદ્ધાન્તિકાઃ । મનઃપર્યાયકેવલજ્ઞાનયોસ્તુ વિપર્યાયઃ કદાચિન્ન સંભવતિ, એકસ્ય સંયમવિશુદ્ધિપ્રાદુર્ભૂતત્વાત્, અન્યસ્ય સમસ્તાવરણક્ષયસમુત્પત્તવાત્ । તતશ્ચ નાત્ર તદાભાસચિન્તાવકાશઃ ॥૩૦॥

ઉદાહરણુ—

જેમકે-વાદળાઓમાં ગંધર્વનગરનું જ્ઞાન થવું અને દુઃખમાં સુખનું જ્ઞાન થવું. ૨૮.

§૧ સૂત્રમાં જણાવેલ દૃષ્ટાંતમાં પહેલું દૃષ્ટાંત ઈન્દ્રિયનિબંધનાભાસનું અને બીજું અનિન્દ્રિયનિબંધનાભાસનું છે. એ જ પ્રમાણે બન્નેના ભેદરૂપ

અવગ્રહાભાસ, ઈહાભાસ, અવાયાભાસ. અને ધારણાભાસ વિગેરે જિજ્ઞાસુ પ્રાણ પુરુષોએ પોતાની મેળે બાણી લેવા ૨૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસનું સ્વરૂપ--

જે જ્ઞાન પારમાર્થિક જેવું બણાય, તે જ્ઞાન પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસ છે. ૨૯
 ૬૧ વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ, અને સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ એમ પાર-
 માર્થિક પ્રત્યક્ષના બે લેહો પૂર્વે કહેવાઈ ગયા છે. ૨૯.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસનું ઉદાહરણ--

જેમકે-અસંખ્યાતદ્વીપ સમુદ્ર હોવા છતાં શિવ નામના રાજર્ષિને માત્ર સાત દ્વીપ સમુદ્રનું જ્ઞાન થયું તે ૩૦

૧ શિવ નામના રાજર્ષિ સ્વસમય જૈન સિદ્ધાંત-(ભગવતી સૂ૦ ૪ ૧૮.)-
 માં પ્રસિદ્ધ છે અને તેમને અવધ્યાભાસ જેવું બીજું નામ વિભંગજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન થયેલું, એમ સિદ્ધાંતને બાણુનારાઓ કહે છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલ-
 જ્ઞાનમાં ક્યારેય વિપરોતતા સંભવતી નથી, કારણકે- મન-પર્યાયજ્ઞાન સંયમની વિશુદ્ધિથી થાય છે અને કેવલજ્ઞાન સમસ્ત આવરણના ક્ષયથી થાય છે, માટે પ્રસ્તુત પ્રકરણમ' તે બન્નેના આભાસની ચિન્તાને સ્થાન જ નથી. ૩૦

(ટિ૦) અવગ્રહેત્યાદિ ॥ અવગ્રહાભાસ । આદિશબ્દાદીહાભાસ-અવાયાભાસ-ધારણાભાસ ગચ્ચન્તે । તદ્ભેદા इति तस्य साव्ववहारिकप्रत्यक्षस्येन्द्रियनिबन्धनस्य भेदा प्रकाराः ॥૨૮॥

(ટિ૦) તદ્દિતિ જ્ઞાનં । તદ્દાભાસમિતિ પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષામામમ્ ॥૨૯॥

(ટિ૦) મનઃપર્યાયેત્યાદિ ॥ એકસ્યેતિ મન પર્યાયસ્ય । અન્યસ્યેતિ કેવલજ્ઞાનસ્ય । અન્નેતિ આભાસાધિકારે । તદ્દાભાસેતિ મન પર્યાયકેવલાભાસચિન્તા । વિપર્યસ્તં હિ જ્ઞાનમામામ- તયા પ્રતિભાસતે નૈતે ક્વાચિદ્વિપર્યસ્તે ભવત. ॥૩૦॥

अथ परोक्षाभासं विवक्षवः स्मरणाभासं तावदाहुः--

अननुभूते वस्तुनि तदितिज्ञानं स्मरणाभासम् ॥३१॥

अननुभूते प्रमाणमात्रेणानुपलब्धे ॥३१॥

उदाहरन्ति--

अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा ॥३२॥

प्रत्यभिज्ञाभास प्ररूपयन्ति--

तुल्ये पदार्थे स एवायमिति, एकस्मिंश्च तेन तुल्य इत्यादिज्ञानं प्रत्य-
 भિજ્ઞાનાભાસમ્ ॥૩૩॥

પ્રત્યભિજ્ઞાન હિ નિર્યગુર્ધેનામામાન્યાદિગોચરમુપવર્જિતં, તત્ર નિર્યગમામાન્યા-
 ઠિતિતે ભારે સ એવાયમિતિ કાર્ત્વનામામાન્યાન્યમતે એકસ્મિન્ પ્રત્યે તેન તુલ્ય इति જ્ઞાનમઃ આદિશબ્દાદીહાભાસાદિગોચરમુપવર્જિતં જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસમિતિ ॥૩૩॥

उदाहरन्ति--

यमलज्जानवद् ॥३४॥

§૧ યમલકજાતયોરેકસ્યાઃ સ્ત્રિયા એકદિનોત્પન્નયોઃ પુત્રયોર્મધ્યાદેકત્ર દ્વિતી-
યેન તુલ્યોડ્યમિતિ જિજ્ઞાસિતે સ એવાયમિતિ, અપરત્ર સ એવાયમિતિ વુમુત્સિતે તેન
તુલ્યોડ્યમિતિ ચ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસમ્ ॥૩૪॥

પરોક્ષાભાસનું વિવરણ કરવાની ઈચ્છાથી પ્રથમ સ્મરણાભાસનું સ્વરૂપ
જણાવે છે--

જે પદાર્થ અનનુભૂત હોય તે વિષે “તે” એવું જ્ઞાન થવું સ્મરણાભાસ
છે. ૩૧.

અનનુભૂત એટલે કોઈ પણ પ્રમાણથી ન જાણેલ. ૩૧

સ્મરણાભાસનું ઉદાહરણ—

અનનુભૂત મુનિમંડળ ‘તે મુનિમંડળ’ એવું જ્ઞાન થવું. ૩૨.

પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસનું સ્વરૂપ—

સમાન પદાર્થમાં આ “તે” જ છે, એવું જ્ઞાન અને એક જ પદાર્થમાં
આ તેની સમાન છે, એવું જ્ઞાન ઇત્યાદિ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. ૩૩.

§૧ તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય ઇત્યાદિને વિષય કરનારું
પ્રત્યભિજ્ઞાન જણાવેલ છે, તેમાં તિર્યક્સામાન્યથી યુક્ત--(સદશ) પદાર્થમાં આ
‘તે’ જ છે, એવું જ્ઞાન થવું, તેમજ ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી યુક્ત (દ્રવ્યરૂપ) એક જ
પદાર્થમાં આ તેના તુલ્ય છે એવું જ્ઞાન થવું, અને સૂત્રમાં જણાવેલ--આદિ શબ્દથી
એવા પ્રકારના બીજા પણ પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસો જાણવા ૩૩.

પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે-યુગ્મરૂપે--(બેડકાંરૂપે) જન્મેલ બાળકો વિષે ૩૪.

§૧ એક જ સ્ત્રીને એક જ દિવસે જન્મેલા બે પુત્રોમાંથી કોઈ એકમાં
આ બીજાની સમાન છે, એવું જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે ‘આ તે જ છે’ એવું
જ્ઞાન થવું, અને બીજામાં આ તે જ છે ‘એવું’ જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે ‘આ
તેના તુલ્ય છે’ એવું જ્ઞાન થવું તે પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ કહેવાય છે. સારાંશ છે
કે સદશતામાં એકતાની પ્રતીતિ થવી અને એકતામાં સદશતાનું જ્ઞાન તે પ્રત્ય-
ભિજ્ઞાનાભાસ છે. ૩૪.

તર્કાભાસમાદર્શયન્તિ—

અસત્યામપિ વ્યાપ્તૌ તદવમાસસ્તર્કાભાસઃ ॥૩૫॥

વ્યાપ્તિરવિનાભાવઃ ॥૩૫॥

ઉદાહરન્તિ—

સ શ્યામો મૈત્રતનયત્વાદિત્યત્ર યાત્રાન્મૈત્રતનયઃ સ શ્યામ ઇતિ યથા ॥૩૬॥

§૧ નહિ મૈત્રતનયત્વહેતોઃ શ્યામત્વેન વ્યાપ્તિરસ્તિ, શાકાદ્યાહારપરિણતિપૂર્વ-
કત્વાચ્છ્યામતાયાઃ । યો હિ જનન્યુપભુક્તશાકાદ્યાહારપરિણામપૂર્વકસ્તનયઃ, સ એવ
શ્યામ ઇતિ સર્વાક્ષેપેણ યઃ પ્રત્યયઃ, સ તર્ક ઇતિ ॥૩૬॥

અનુમાનાભાસમાહ્યાન્તિ—

પક્ષાભાસાદિસમુત્થં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમવસેયમ્ ॥૩૭॥

§૧ પક્ષાભાસો વચ્ચમાણ આદિર્યેષાં હેત્વાભાસાદીનાં મણિધ્યમાણસ્વરૂપાણાં તેમ્યઃ સમુત્થા સમુત્પત્તિરસ્યેતિ પક્ષાભાસાદિસમુત્થં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમભિધીયતે । એતચ્ચ યદા સ્વપ્રતિપત્યર્થં તદા સ્વાર્થાનુમાનાભાસં, યદા તુ પરપ્રતિપત્યર્થં પક્ષાદિ-વચનરૂપાપન્નં તદા પરાર્થાનુમાનાભાસમવસેયમિતિ ॥૩૭॥

પક્ષાભાસાંસ્તાવદાહુઃ—

તત્ર પ્રતીતનિરાકૃતાનભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષણાસ્ત્રયઃ પક્ષાભાસાઃ ॥૩૮॥

§૧ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, અનભીષિતસાધ્યધર્મ-વિશેષણથ્થેતિ ત્રયઃ પક્ષાભાસા ભવન્તિ; અપ્રતીતાનિરાકૃતાભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષણ-ધર્મિણાં સમ્યક્વક્ત્વેન પ્રાગુપવર્ણિતત્વાદેતેષાં ચ તદ્વિપરીતત્વાત્ ॥૩૮॥

તર્કાભાસનું લક્ષણ—

વ્યાપ્તિ ન હોય તે પણુ તેનો આભાસ થવો તે તર્કાભાસ છે ૩૫.
વ્યાપ્તિ એટલે અવિનાલાવ. ૩૫.

તર્કાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે તે શ્યામ (કાળો) છે, મૈત્રપુત્ર હોવાથી, આ અનુમાન સ્થળમાં, જે જે મૈત્રપુત્ર હોય તે તે શ્યામ હોય એવી વ્યાપ્તિ ૩૬.

§૧ શ્યામતા શાકાદ્યાહારના પરિણામપૂર્વક હોવાથી મૈત્રતનયત્વ હેતુની શ્યામત્વસાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. કારણ કે-માતાએ ખાધેલ શાકાદ્યા-હારના પરિણામવાળો જે પુત્ર હોય તે જ શ્યામ હોય, આ પ્રમાણે સર્વના આશ્રેપ(-સમાવેશ) વડે થતું જ્ઞાન તે તર્ક છે, અન્ય નહિ ૩૬.

અનુમાનાભાસનું લક્ષણ—

પક્ષાભાસ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અનુમાનાભાસ જાણવું. ૩૭

§૧ પક્ષાભાસ, તથા આદિ પદથી હેત્વાભાસ, દષ્ટાન્તાભાસ, ઉપનયાભાસ, અને નિગમનાભાસ. આદિથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનુમાનાભાસ કહેવાય છે. પક્ષાભાસાદિનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. એ વ્યાપ્તિ પોતાના અનભવ માટે હોય ત્યારે સ્વાર્થાનુમાનાભાસ. અને વ્યાપ્તિ પક્ષાદિ અવયવોના વચનરૂપે પાને સાપન ક્રમ માટે હોય. વ્યાપ્તિ પરાર્થાનુમાનાભાસરૂપ જાણવું ૩૭.

પક્ષાભાસનું લક્ષણ—

પક્ષાભાસ ત્રણ પ્રકારે છે—પ્રતીત સાધ્યધર્મવિશેષણ, નિરાકૃત સાધ્યધર્મ-વિશેષણ, અને અનભીષિત સાધ્યધર્મવિશેષણ. ૩૮.

૧ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને અનભીષિત-સાધ્યધર્મવિશેષણ એ ત્રણ પક્ષાભાસ છે. ૩૭. કે-૧ પ્રતીત, ૨-નિરાકૃત અને

અભીષિતસાધ્યધર્મથી યુક્ત ધર્મોને પહેલાં (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) સમ્યક્ પક્ષ તરીકે જણાવેલ છે. અને આ પક્ષાભાસો તે સમ્યક્ પક્ષોથી વિપરીત-વિરુદ્ધ છે એમ જાણવું. ૩૮.

(ટિ૦) અસત્યામપીત્યાદિ ॥ તદવભાસ इति व्याप्यवभासनम् ॥૩૫॥

(ટિ૦) उपाधिमपि पक्षान्तर्वर्तिनी विधायेत्यर्थः ॥૩૬॥

(ટિ૦) तत्र प्रतीतेत्यादि ॥ एतेषामिति प्रतीतनिराकृताऽनभीषितानाम् । तद्विपरीत-
त्वादिति अप्रतीतानिराकृतादिविपर्ययरूपत्वात् ॥૩८॥

તત્રાર્થં પક્ષાભાસમુદાહરન્તિ—

प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथाऽऽर्हतान् प्रत्यवधारणवर्जं परेण प्रयुज्यमानः
समस्ति जीव इत्यादिः ॥૩९॥

§૧ અવધારણં વર્જયિત્વા પરોપન્યસ્તઃ સમસ્તોઽપિ વાક્યપ્રયોગ આર્હતાનાં પ્રતી-
તમેવાર્થે પ્રકાશયતિ । તે હિ સર્વ જીવાદિવસ્ત્વનેકાન્તાત્મકં પ્રતિપન્નાઃ, તતસ્તેષા-
મવધારણરહિતં પ્રમાણવાક્યં, સુનયવાક્યં વા પ્રયુજ્યમાનં પ્રસિદ્ધમેવાર્થમુદ્ઘાવયતીતિ
વ્યર્થસ્ત્વપ્રયોગઃ । સિદ્ધસાધનઃ, પ્રસિદ્ધસંબન્ધ इत्यपि संज्ञाद्वयमस्याविरुद्धम् ॥૩૯॥

द्वितीयपक्षाभासं भेदतो नियमयन्ति—

निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभिः साध्य-
धर्मस्य निराकरणादनेकप्रकारः ॥૪૦॥

પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, આગમ-
નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-
વિશેષણઃ, આદિશબ્દાત્ સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, પ્રત્યભિજ્ઞાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-
વિશેષણઃ, તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણશ્ચેતિ ॥૪૦॥

પ્રથમ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—

જૈન પ્રત્યે અવધારણુ (‘એવ’કાર-‘જ’કાર) “જીવ” છે. એ પ્રમાણુ ખીજા-
ઓએ કરેલ પ્રયોગ-પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણુ નામનો પક્ષાભાસ છે ૩૯.

૧ અવધારણુ-(‘એવ’કાર-‘જ’કાર)નો ખીજાઓએ કરેલ સમસ્ત વાક્ય-
પ્રયોગ જૈનોના પ્રસિદ્ધ અર્થને જ જણાવે છે, કારણકે-તેઓ જીવાદિ સર્વપદાર્થો-
ને અનેકાન્તરૂપ માને છે, તેથી અવધારણુ રહિત પ્રયોગ કરાતું પ્રમાણુવાક્ય
કે સુનયવાક્ય તેઓને પ્રસિદ્ધ અર્થનું જ ઉદ્ઘાવન કરે છે, માટે તે પ્રયોગ
તેઓ પ્રત્યે વ્યર્થ છે ‘સિદ્ધસાધન’ અને ‘પ્રસિદ્ધસંબન્ધ’ આ બે સંજ્ઞાઓ
પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસની વિરોધી નથી અર્થાત્ આ બન્ને સંજ્ઞાઓ
પણુ તેની જ જાણવી. ૩૯.

ખીજા પક્ષાભાસનું ભેદદ્વારા નિયમન—

નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસ—પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-આગમ-લોક
અને સ્વવચન આદિથી સાધ્યધર્મનું નિરાકરણુ કરવાથી અનેક પ્રકારે છે. ૪૦.

१ प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण, अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण, आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण, लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण, स्वययन निराकृतसाध्यधर्मविशेषण, अने सूत्रमां इहेल आदि पदथी स्मरणु निराकृतसाध्यधर्मविशेषण, प्रत्यक्षिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण, तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण, अने निराकृतसाध्यधर्मविशेषण अयेम पक्षाभासना अनेक लेह थाय छे. ४०

(प०) प्रमाणवाक्यमिति स्याद्द्ववाक्यम् । सुनयवाक्यमिति अवधारणवर्जम् ॥३९॥

(टि०) प्रतीतेत्यादि ॥ आर्हंतानिति जैनान् प्रति ॥ ते हीति जिनागमज्ञा । तेषामिति जिनपदपञ्चप्रणयिनाम् । व्यर्थ इति निष्फट् । तत्प्रयोग इति तस्य समस्ति जीव इत्यादेरवधारणरहितस्य प्रयोगः । अस्येति प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणस्य ॥३९॥

एषु प्रथमं प्रकारं प्रकाशयन्ति—

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मा ॥४१॥

॥१ स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण हि पृथिव्यप्तेजोवायुभ्यः शरीरत्वेन परिणतेभ्यो भूतेभ्यो विलक्षणोऽन्य आत्मा परिच्छिद्यते, इति तद्विद्वक्षात्मनिराकरणप्रतिज्ञा तेनैवाध्यते, यथाऽनुष्णोऽग्निः, इति प्रतिज्ञा बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षेण ॥४१॥

द्वितीयप्रकारं प्रकाशयन्ति—

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वा ॥४२॥

॥१ अत्र हि यः कश्चिन्निर्हान्मातिशयवान्, स क्वचित् स्वकारणजनितनिर्मूलक्षयः यथा कनकादिमलो, निर्हान्मातिशयवती च दोषावरणे इत्यनेनानुमानेन मुख्यकैव बाधा । एतस्मात् खन्वनुमानाद्यत्र न्वचन पुरुषधौर्ग्ये दोषावरणयो सर्वथा प्रक्षयप्रसिद्धिः, स एव सर्वज्ञो वीतरागश्चेति । एवमपरिणामी शब्द इत्यादिरपि प्रतिज्ञा परिणामी शब्द कुन क्वान्यथाऽनुषयनेभ्योऽनुमानेन वा यमानाऽत्रोदाहरणीया ॥४२॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण पश्चात्तासनु उदाहरण—

भूतथी सिन्न आत्मा नथी, आ प्रत्यक्ष प्रमाणुथी निराकृतसाध्यधर्मविशेषण पक्षाभासनु उदाहरण छे. ४१

१ शरीररूपे परिणाम पाबेल पृथ्वी, पाणी, तेज, अने वायुरूप भूतथी आत्मा विलक्षण (भूतथी) छे जेह स्वसंवेदन(विशुद्धवधी) नथी शक्य छे अथित् आन्मान भूतथी वैलक्षण्य प्रत्यक्ष प्रसिद्ध छे नथी नै 'प्रमाणु' निराकृतसाध्यधर्मविशेषण अने प्रतिज्ञा आ प्रत्यक्षथी अ भित छे. जेभके 'अस्ति इ'नु नथी आ प्रतिज्ञा आनेन्द्रिय प्रत्यक्षप्रमाणुद्वारा आश्रित थाय छे. ४१.

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण पश्चात्तासनु उदाहरण—

'सर्वज्ञ ते वीतरागनथी' आ अनुमान निराकृतसाध्यधर्मविशेषण पक्षाभासनु उदाहरण छे. ४२

૧ આ જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ હાનિ-વૃદ્ધિવાળો હોય તે કોઈ વખતે પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલ સંપૂર્ણ ક્ષય-નાશવાળો હોય છે, જેમકે-સુવર્ણમાં રહેલ મેલ તેવી જ રીતે દોષ અને આવરણ પણ હાનિ-વૃદ્ધિવાળા છે. માટે સંપૂર્ણ ક્ષય થવાના સ્વભાવવાલા છે. આ રીતે પ્રસ્તુતમાં સર્વજ્ઞ અને વીતરાગની સિદ્ધિ હોઈ અનુમાનથી બાધિત છે. કારણ કે-આ અનુમાનથી જે કોઈ ઉત્તમ પુરુષવિશેષમાં દોષ આવરણનો સર્વથા નાશ પ્રસિદ્ધ છે તે જ પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ કે વીતરાગ છે, એ જ રીતે 'શબ્દ અપરિણામી' છે એ પ્રતિજ્ઞા- (પક્ષ) પણ શબ્દ પરિણામી છે, કારણ કે અન્યથા કૃતકત્વ ઘટી શકતું નથી' એ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, એ ઉદાહરણ પણ બાણી લેવું ૪૨

(૫૦) તેનેતિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ ॥૪૧॥

(૫૦) નિર્હાસાતિશયવાનિતિ ઉત્કર્ષાપવર્ષવાન્ । વાધ્યમાનેતિ પ્રતિજ્ઞા ॥૪૨॥

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષનિરાકૃતેત્યાદિ । તદ્વિલક્ષણેતિ પૃથ્વ્યપ્તેજોવાયુરૂપમૂતવિલક્ષણજીવનિષેધે । તેનેતિ અહં સુખી અહં દુઃખી મમ શરીરમિત્યાદ્યહંકાર-મમકારપ્રત્યયોદ્ભવિષ્ણુસ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ, તસ્માદાત્મસિદ્ધે. ૧૪૧॥

(ટિ૦) અનુમાનેત્યાદિ ॥ નિર્હાસેતિ નિર્હાસ. પ્રૌઢિપ્રાપ્તોડતિશય ઉવચયલક્ષણો યયોર્દોષાવરણયોઃ (યોરસ્તિ) તે નિર્હાસાતિશયવર્તી ॥૪૨॥

અથ તૃતીયં ભેદમાહુઃ—

આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા જૈનેન રજનિભોજનં
મજનીયમ્ ॥૪૩॥

§૧ “અત્યં ગયંમિ આહ્ચ્વે પુરત્યા ય અણુગ્મણ ।

આહારમાહ્યં સઘ્વં મણસા વિ ન પત્યણ” ॥૧॥

इत्यादिना हि प्रसिद्धप्रामाण्येन परमागमवाक्येन क्षपाभक्षणपक्षः प्रतिक्षिप्यमाणवान्न सावुत्वमास्फन्दति । एवं जैनेन परकञ्जत्रमभिलषणीयमित्याद्युदाहरणीयम् ।

આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસનુ ઉદાહરણુ -

જૈને રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ, આ આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસ છે. ૪૩.

सूर्यं अस्त थर्ष गया पछी ते पूर्वदिशाभां उदय न पाभे त्यां सुधी.

૧ “સૂર્ય અસ્ત થયો હોય અને બીજો સૂર્ય ન બીજો ત્યાં સુધી સર્વપ્રકારના આહારાદિકની મનથી પણ પ્રાર્થના ન કરે (અર્થાત્ મનથી પણ ઈચ્છા ન કરે)” ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ પ્રામાણ્યવાળા પરમાગમના વચનથી રાત્રિભોજનરૂપ પ્રતિજ્ઞા બાધિત થાય છે, તેવી જ રીતે “જૈને પરસ્ત્રીની અભિલાષા કરવી” એ પ્રતિજ્ઞા પણ આગમબાધિત છે ૪૩

(ટિ૦) આગમેત્યાદિ ॥ અત્યં ગયંમીતિ અસ્તંગતે આદિત્યે । પુરત્યાયેતિ પૂર્વદિગ્ભાગેડનુદ્રતે આહારમાદિકં સર્વ. મનસાપિ ન પ્રાર્થયેત્ । પરમાગમેતિ જૈનરાદ્ધાન્તવચનેન । ક્ષપામક્ષણેતિ રાત્રીભોજનપક્ષ. । [પ્રતિ] ક્ષિપ્યમાણેતિ નિરાક્રિયમાણત્વાત્ ન સાધુત્વસૌધમધ્યમવ્યાસ્ત ॥૪૩॥

ચતુર્થ પ્રકારં પ્રથયન્તિ—

લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા ન પારમાર્થિકઃ

પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારઃ ॥૪૪॥

લોકશબ્દેનાત્ર લોકપ્રતીતિરુચ્યતે । તતો લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ
 इत्यर्थः । सर्वाऽपि हि लोकस्य प्रतीतिरीदृशी यत्पारमार्थिकं प्रमाणं, तेन च तत्त्वा-
 त्त्वविवेकः पारमार्थिक एव क्रियते ।

§૨ નનુ લોકપ્રતીતિરપ્રમાણં, પ્રમાણં વા ? અપ્રમાણં ચેત્, કથં તયા વાધઃ
 कस्यापि कर्तुं शक्यं ? प्रमाणं चेत्, प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं, तदन्यतरद्वा । न तावदाद्यः
 पक्षः, प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमाणस्यासंभवात् । अन्यथा “प्रत्यक्षं च परोक्षं च” इत्यादि-
 विभागस्यासमञ्जस्यापत्तेः । द्वितीयपक्षे तु प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणादिपक्षा-
 भासेष्वेवास्यान्तर्भूतत्वात् न वाच्यं । प्रकृत पक्षाभास इति चेत् ।

§૩ સત્યમેતત્, કિન્તુ લોકપ્રતીતિરત્રોત્કન્થિતત્વેન પ્રતિભાતીતિ વિનેયમનીષો-
 न्मीलनार्थमस्य पार्थक्येन निर्देशः । एवं शुचि नरशिरःकपालप्रमुखं, प्राण्यङ्गत्वात्
 शङ्खशुक्तिवदित्याद्यपि दृश्यम् ॥४४॥

લોકનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસતુ' ઉદાહરણુ—

પ્રમાણુ અને પ્રમેયનો વ્યવહાર પારમાર્થિક નથી-આ લોકનિરાકૃતસાધ્ય-
 ધર્મ વિશેષણુ પક્ષાભાસ છે ૪૪.

૧ સૂત્રમાં 'લોક' શબ્દ છે તે 'લોકપ્રતીતિ'નો બોધક છે એટલે 'લોકપ્રતીતિ
 निराकृतसाध्यधर्मविशेषणु' એવો અર્થ સમજવો. કારણ કે-લોકની સઘળીયે
 પ્રતીતિ આવી હોય છે કે, પ્રમાણુ પારમાર્થિક હોય છે, અને તેનાથી તત્ત્વાત્ત્વનો
 વિવેક પારમાર્થિક જ કરાય છે. ૪૪,

૨ શંકા - લોકપ્રતીતિ અપ્રમાણરૂપ છે કે પ્રમાણરૂપ ?

લોકપ્રતીતિને અપ્રમાણુ કહેા તે તેનાથી કોઈનો પણ બાધ કરીને થઈ
 શકશે ? અર્થાત્ નહિ થાય અને પ્રમાણુ કહેા તે-પ્રશ્ન એ છે કે, આ લોકપ્રતીતિ
 પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી ભિન્ન છે કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેમાંથી કોઈ એક
 પ્રમાણુરૂપ છે ? પહેલો પક્ષ તેા કહી શકશેા નહિ કારણુ કે પ્રત્યક્ષાદિથી ભિન્ન
 પ્રમાણુનો સભવ નથી છતાં પણ ભિન્ન પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારશેા તે-તરફ કહેા
 'પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ' પ્રમાણુના આ વિભાગમા અસંભવ મના-અવ્યવસ્થાના
 આપત્તિ આવશે. બીજો પક્ષ કહેા તે-પ્રત્યક્ષ-નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષ-
 ભાસેમા આ લોકપ્રતીતિ અંતર્ભૂત થઈ વલ્ય છે માટે આ પક્ષાભાસતુ' કમલ
 કરવું જ નોઈએ

સમાધાન—પ્રમાણ તત્ત્વ આવી છે પરન્તુ લોકપ્રતીતિ અપ્રમાણરૂપ
 છે માટે સિદ્ધાન્તી વિનેયમનીષા કહેા માટે આ પક્ષાભાસ તરફ નિર્દેશ

कथं छे. अथ न प्रमाणे मनुष्यनी गोपरी पवित्र छे, प्राणीनुं अंग डोवाथी, शंभु अने छीपनी नेम. आ अनुमान पणु दोऽप्रतीतिनिराकृत जणुपुं. ४४

(टि०) लोकशब्देनेति । अत्रेति लोकप्रतीतसाध्यधर्मविशेषणे । तेन चेति पारमार्थिकेन प्रमाणेन ॥४३॥

(प०) ननु लोकप्रतीतिरित्यादि परः । तदन्यतरद्वेति तयोर्मध्यादेकं किमपि स्ववचनं प्रमाणीकुर्वन्निति वचनस्यापि शाब्दप्रमाणत्वात् ॥४४॥

(टि०) तथेति अप्रमाणया लोकप्रतीत्या । कस्यापीति व्यवहारवाह्यस्याप्रमाणस्यापि पदार्थस्य । अप्रमाणस्य बाधाविधावसमर्थत्वात् । प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षपरोक्षयोरधिकम् । तदन्यतरदिति तयो. प्रत्यक्षपरोक्षयोर्मध्यादन्यतरदेकं प्रत्यक्षं परोक्षं वा । अन्यथेति प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमाणसभवे । विभागस्येति प्रमाणद्वयलक्षणस्य स्वीकृतपक्षस्य दूषणापत्ते । अस्येति लोकप्रतीतिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणस्य । प्रहृत इति लोकप्रतीतिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः ॥४४॥

(टि०) अत्रेति प्रमाणव्यवहारे । उत्कलितत्वेनेति आधिक्येन । त्रिनेयेति विशिष्यचित्ताभिप्रायोऽल्लापनार्थम् । अस्येति लोकप्रतीतिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणस्य । ४४॥

पञ्चमप्रकारं कीर्तयन्ति—

स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं
प्रमाणम् ॥४५॥

सर्वप्रमाणाभावमभ्युपगच्छतः स्वमपि वचनं स्वाभिप्रायप्रतिपादनपरं नास्तीति वाच्यमत्वमेव तस्य श्रेयः, ब्रुवाणस्तु नास्ति प्रमाणं प्रमेयपरिच्छेदकमिति स्ववचनं प्रमाणीकुर्वन् ब्रूत इति स्ववचनेनैवासौ व्याहन्यते, एवं निरन्तरमहं मौनीत्याद्यपि दृश्यम् ।

§१ ननु स्ववचनस्य शब्दरूपत्वात्तन्निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः पक्षाभासः प्राग्गदितागमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण एव पक्षाभासेऽन्तर्भवतीति किमर्थमस्य भेदेन कथनमिति चेत् ।

§२ एवमेतत्, तथापि शिष्यशेमुषीविकाशार्थमस्यापि पार्थक्येन कथनमिति न दोषः ।

§३ आदिशब्दमृचितास्तु पक्षाभासास्त्रयः स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणाः । तत्र स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा, स सहकारतरुः फलशून्य इति, अयं पक्ष. कस्यचित् सहकारतरुं फलभरभ्राजिष्णुं सम्यक् स्मर्तुः स्मरणेन बाध्यते । प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा, सदृशेऽपि कचन वस्तुनि कश्चन कञ्चनाधिकृत्योर्ध्वतासामान्यभ्रान्त्या पक्षीकुरुते, तदेवेदमिति । तस्यायं पक्षस्तिर्यक्सामान्यावलम्बिना तेन सदृशमिदमिति प्रत्यभिज्ञानेन निराक्रियते । तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा, यो यस्तत्पुत्रः, स श्याम इति व्याप्तिः समीचीनेति । अस्यायं पक्षो यो जनन्युपभुक्तशाकाद्याहारपरिणामपूर्वकस्तत्पुत्रः, स श्यामः, इति व्याप्तिग्राहिणा सम्यक्तर्केण निराक्रियते ॥४५॥

कथं छे. अे न प्रमाणे मनुष्यनी जोपरी पवित्र छे, प्राणीनुं अंग डोवा
शंभु अने छीपनी नेम. आ अनुमान पणु दोकप्रतीतिनिराकृत जणुपुं.

(टि०) लोकशब्देनेति । अत्रेति लोकप्रतीतसाध्यधर्मविशेषणे । तेन चेति पारमार्थिकप्रमाणेन ॥४३॥

(प०) ननु लोकप्रतीतिरित्यादि पर. । तदन्यतरद्वेति तयोर्मध्यादेकं स्ववचनं प्रमाणीकुर्वन्निति वचनस्यापि शाब्दप्रमाणत्वात् ॥४४॥

(टि०) तयेति अप्रमाण्या लोकप्रतीत्या । कस्यापीति व्यवहारवाह्यस्याप्रमाणस्यापि पर अप्रमाणस्य बाधाविधावसमर्थत्वात् । प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षपरोक्षयोरधिकम् । तदन्यतरदि प्रत्यक्षपरोक्षयोर्मध्यादन्यतरदेक प्रत्यक्षं परोक्षं वा । अन्यथेति प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमाण विभागस्येति प्रमाणद्वयलक्षणस्य स्वीकृतपक्षस्य दूषणापत्ते । अस्येति लोकप्रतीतिरित्याद्यधर्मविशेषणस्य । प्रहृत इति लोकप्रतीतिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः ॥४४॥

(टि०) अत्रेति प्रमाणव्यवहारे । उत्कलितत्वेनेति आधिक्येन । त्रिनेयेति विशिष्टभिप्रयोर्लामनार्थम् । अस्येति लोकप्रतीतिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणस्य । ४४॥

पञ्चमप्रकारं कीर्तयन्ति—

स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं
प्रमाणम् ॥४५॥

सर्वप्रमाणाभावमभ्युपगच्छतः स्वमपि वचनं स्वाभिप्रायप्रतिपादनपरं न वाच्यमत्वमेव तस्य श्रेयः, ब्रवाणस्तु नास्ति प्रमाणं प्रमेयपरिच्छेदकमिति स्वप्रमाणीकुर्वन् ब्रूत इति स्ववचनेनैवासौ व्याहन्यते, एवं निरन्तरमहं मौनी दृश्यम् ।

§१ ननु स्ववचनस्य शब्दरूपत्वात्तन्निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः पक्षप्राग्गदितागमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण एव पक्षाभासेऽन्तर्भवतीति किमर्थमस्य कथनमिति चेत् ।

§२ एवमेतत्, तथापि शिष्यशेमुषीविकाशार्थमस्यापि पार्थक्येन कथनमिति न

§३ आदिशब्दमूचितास्तु पक्षाभासास्त्रयः स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कनिराकृतधर्मविशेषणाः । तत्र स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा, स सहकारतरुः प इति, अयं पक्ष. कस्यचित् सहकारतरुं फलभरभ्राजिष्णुं सम्यक् स्मर्तुः स्मरणेन त प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा, सदृशेऽपि कचन वस्तुनि कश्चन धिकृत्योर्ध्वतासामान्यभ्रान्त्या पक्षीकुरुते, तदेवेदमिति । तस्यायं पक्षस्तिर्यक्स वलम्बिना तेन सदृशमिदमिति प्रत्यभिज्ञानेन निराक्रियते । तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा, यो यस्तत्पुत्रः, स श्याम इति व्याप्तिः समीचीनेति । अस्या यो जनन्युपभुक्तशाकाद्याहारपरिणामपूर्वकस्तत्पुत्रः, स श्यामः, इति व्याप्तिः सम्यक्तर्केण निराक्रियते ॥४५॥

દ્વિતીયં પક્ષાભાસં સભેદમુપદર્શ્ય તૃતીયમુપદર્શયન્તિ —

અનભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા સ્યાદ્વાદિનઃ શાશ્વતિક એવ
કલશાદિરશાશ્વતિક એવ વેતિ વદતઃ ॥૪૬॥

§૧ સ્યાદ્વાદિનો હિ સર્વત્રાપિ વસ્તુનિ નિત્યત્વૈકાન્તઃ, અનિત્યત્વૈકાન્તો વા નાભી
ષિતઃ, તથાપિ કદાચિદસૌ સમાક્ષોભાદિનૈવમપિ વરેત્ । એવં નિત્યઃ શબ્દ ઇતિ
તાથાગતસ્ય વદતઃ પ્રકૃતઃ પક્ષાભાસઃ ।

§૨ યે ત્વપ્રમિદ્ધવિશેષણાપ્રસિદ્ધવિશેષ્યાપ્રમિદ્ધોભયાઃ પક્ષાભાસાઃ પરૈઃ પ્રોચિરે,
નામી સમીચોનાઃ । અપ્રસિદ્ધસ્યૈવ વિશેષણસ્ય સાધ્યમાનત્વાત્, અન્યથા સિદ્ધસાધ્ય-
તાઽવતારાત્ । અથાત્ર સાર્વત્રિકઃ પ્રસિદ્ધચમાવો વિવક્ષિતો ન તુ તત્રૈવ ધર્મિણિ, યથા
સાદ્ગુણ્યસ્ય વિનાશિત્વં ક્વાપિ ધર્મિણિ ન પ્રસિદ્ધમ્; તિરોભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર તેના-
મિધાનાત્, તદયુક્તમ્ । એવં સતિ ક્ષણિકતાં સાધ્યતો ભવતઃ કથં નાપ્રમિદ્ધ
વિશેષણત્વં દોષો ભવેત્ ?, ક્ષણિકતાયાઃ સપક્ષે કાધ્યપ્રસિદ્ધેઃ ।

વિશેષ્યસ્ય તુ ધર્મિણ. સિદ્ધિર્વિકલ્પાદપિ પ્રતિપાદિતેતિ કથમપ્રસિદ્ધતાઽસ્ય ?
એતેનાપ્રસિદ્ધોભયોઽપિ પરાસ્તઃ ॥૪૬॥

દ્વિતીય પક્ષાભાસના ભેદો દર્શાવીને ત્રીજા પક્ષાભાસનું હવે નિરૂપણ કરે છે—
કલશાદિ શાશ્વત-(એકાંત નિત્ય) જ છે, અથવા અશાશ્વત-(એકાંત
અનિત્ય) જ છે, એ પ્રમાણે ખોલનાર જૈનની આ પ્રતિજ્ઞા-અનભીષિત સાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ-પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ છે ૪૬

§૧ જૈનોને સમસ્ત પદાર્થોમાં એકાન્ત નિત્યત્વ કે એકાન્ત અનિત્યત્વ ઈષ્ટ
નથી તો પણ-સભાક્ષોભ આદિ કારણોથી એવું પણ ખોલી જાય ત્યારે તેને આ
દોષ આવે છે. એ જ રીતે શબ્દ નિત્ય છે, એવું ખોલી જાય ત્યારે તેનું
તે કથન પણ આ જ દોષથી રૂપિત થાય છે.

૨ અને (૧) અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ, (૨) અપ્રસિદ્ધ વિશેષ્ય, અને (૩)
અપ્રસિદ્ધોભય-આ ત્રણ પક્ષાભાસ અન્ય દાર્શનિકોએ કહેલ છે તે યથાર્થ નથી.
કારણ કે, અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ પક્ષ તો સાધ્યમાન હોય છે અન્યથા, સિદ્ધસાધન
દોષ આવશે

શંકા—પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સાર્વત્રિક પક્ષ સપક્ષ અને
વિપક્ષમાં વિવક્ષિત છે, પરન્તુ તે માત્ર ધર્મી(પક્ષ)માં વિવક્ષિત નથી, જેમકે-
સાંખ્યને વિનાશિત્વ-(પક્ષ સપક્ષ કે વિપક્ષ રૂપ) કેઈ પણ ધર્મીમાં પ્રસિદ્ધ નથી,
કારણ કે સાંખ્યને સર્વત્ર તિરોભાવ માત્ર જ માન્ય છે

સમાધાન—એ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, એ પ્રમાણે માનો તો-(અર્થાત્
પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સાર્વત્રિક માનો તો-) ક્ષણિકતાને સિદ્ધ કરતાં તમને આ
અપ્રસિદ્ધ વિશેષણત્વ દોષ કેમ નહિ આવે ? કારણ કે ક્ષણિકતા સપક્ષમાં કેઈ
પણ સ્થળે પ્રસિદ્ધ નથી.

विशेष्यरूप धर्मीनी सिद्धिं तो विकल्पथी अतावेली न छे, तो अे प्रभाषे धर्मीनी अप्रसिद्धि कथं रीते थशे ? अर्थात् नडि थाय.

उपर मुञ्ज अे पक्षना अंउनथी अप्रसिद्धोत्पद्य पक्ष पांशु अंउित थयेल अणुयो. ४६.

(१०) परैरिति सौगतैः । अथात्र सार्वत्रिक इत्यादि परः । विकल्पादपीति सुरभि-
गगनेन्दीवरम् ॥४६॥

(टि०) अनभीप्सितेत्यादि । असाविति स्याद्वादवादी ॥ एवमपीति एकान्तत्वमपि ।
ताथागतस्येति सौगतस्य ॥ प्रकृत इति अनभीप्सितसाव्यधर्मविशेषण ।

(टि०) परैरिति सौगतैः । समीचीना इति अमी त्रयोऽपि न युक्तियुक्ताः ॥ अन्यथेति
प्रसिद्धसाधने ॥ अथात्रेति विशेषणे । सार्वत्रिक इति सर्वत्र सर्वेषु धर्मिषु भवः सार्वत्रिकः ।
तत्रैवेति विवक्षिते धर्मिणि । सर्वत्रेति सर्वेषु भावेषु । तेनेति साख्येन । अस्येति विशे-
ष्यस्य । एतेनेति विशेषणविशेष्ययोरप्रसिद्धत्वस्वदोषानराकरणेन ॥४६॥

पक्षाभासान्निरूप्य हेत्वाभासानाहुः—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाह्वयो हेत्वाभासाः ॥४७॥

§१ निश्चितान्यथाऽनुपपत्त्याख्यैकहेतुलक्षणविकल्पत्वेनाहेतवोऽपि हेतुस्थाने
निवेशाद्धेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः ॥४७॥

तत्रासिद्धमभिदधति—

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः ॥४८॥

§१ अन्यथाऽनुपपत्तेर्विपरीताया अनिश्चितायाश्च विरुद्धानैकान्तिकत्वेन कीर्त-
यिष्यमाणत्वादिह हेतुस्वरूपाप्रतीतिद्वारैकैवान्यथाऽनुपपत्त्यप्रतीतिरवशिष्टा द्रष्टव्याः
हेतुस्वरूपाप्रतीतिश्चेयमज्ञानान्, सन्देहाद्, विपर्ययाद् वा वित्त्या ॥४८॥

अथामुं भेदतो दर्शयन्ति—

स द्विविध उभयामिदोऽन्यतरामिद्धय ॥४९॥

§१ उभयस्य वादिप्रतिवादिमनुदायन्यामिद्धः, अन्यतरस्य वादिनः, प्रतिवादिनो
चाऽसिद्धः ॥४९॥

तत्राभेदं वदन्ति—

उभयामिदो यथा परिणामी शब्दवाचान्त्वान् ॥५०॥

§१ उभयामिदो यथा परिणामी शब्दवाचान्त्वान् ॥५०॥

દ્વિતીયં પક્ષાભાસં સભેદમુપદર્શ્ય તૃતીયમુપદર્શયન્તિ —

અનભીપ્સિતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા સ્યાદ્વાદિનઃ શાશ્વતિક એવ
કલશાદિરશાશ્વતિક એવ વેતિ વદતઃ ॥૪૬॥

§૧ સ્યાદ્વાદિનો હિ સર્વત્રાપિ વસ્તુનિ નિત્યત્વૈકાન્તઃ, અનિત્યત્વૈકાન્તો વા નાભી
પ્સિતઃ, તથાપિ કદાચિદસૌ સમાક્ષોભાદિનૈવમપિ વરેત્ । એવં નિત્યઃ શબ્દ ઇતિ
તાથાગતસ્ય વદતઃ પ્રકૃતઃ પક્ષાભાસઃ ।

§૨ યે ત્વપ્રમિદ્ધવિશેષણાપ્રસિદ્ધવિશેષ્યાપ્રમિદ્ધોભયાઃ પક્ષાભાસાઃ પરૈઃ પ્રોચિરે,
નામી સમીચોનાઃ । અપ્રસિદ્ધસ્યૈવ વિશેષણસ્ય સાધ્યમાનત્વાત્, અન્યથા સિદ્ધસાધ્ય-
તાઽવતારાત્ । અથાત્ર સાર્વત્રિકઃ પ્રસિદ્ધચભાવો વિવક્ષિતો ન તુ તત્રૈવ ધર્મિણિ, યથા
સાહ્યસ્ય વિનાશિત્વં ક્વાપિ ધર્મિણિ ન પ્રસિદ્ધમ્; તિરોભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર તેના-
ભિધાનાત્, તદયુક્તમ્ । એવં સતિ ક્ષણિકતાં સાધ્યતો ભવતઃ કથં નાપ્રમિદ્ધ
વિશેષણત્વં દોષો ભવેત્ ?, ક્ષણિકતાયાઃ સપક્ષે કાવ્યપ્રસિદ્ધેઃ ।

વિશેષ્યસ્ય તુ ધર્મિણ. સિદ્ધિર્વિકૃત્પાદપિ પ્રતિપાદિતેતિ કથમપ્રસિદ્ધતાઽસ્ય ?
એતેનાપ્રસિદ્ધોભયોઽપિ પરાસ્તઃ ॥૪૬॥

દ્વિતીય પક્ષાભાસના ભેદો દર્શાવીને ત્રીજા પક્ષાભાસનું હુવે નિરૂપણ કરે છે—
કલશાદિ શાશ્વત-(એકાંત નિત્ય) જ છે, અથવા અશાશ્વત-(એકાંત
અનિત્ય) જ છે, એ પ્રમાણે બોલનાર જૈનની આ પ્રતિજ્ઞા-અનભીપ્સિત સાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ-પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ છે ૪૬

§૧ જૈનોને સમસ્ત પદાર્થોમાં એકાન્ત નિત્યત્વ કે એકાન્ત અનિત્યત્વ ઈષ્ટ
નથી તો પણ-સભાક્ષોભ આદિ કારણોથી એવું પણ બોલી જાય ત્યારે તેને આ
દોષ આવે છે. એ ૪ રીતે શબ્દ નિત્ય છે, એવું બૌદ્ધ બોલી જાય ત્યારે તેનું
તે કથન પણ આ જ દોષથી રૂપિત થાય છે.

૨ અને (૧) અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ, (૨) અપ્રસિદ્ધ વિશેષ્ય, અને (૩)
અપ્રસિદ્ધોભય-આ ત્રણ પક્ષાભાસ અન્ય દ્વાર્શનિકોએ કહેલ છે તે યથાર્થ નથી.
કારણ કે, અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ પક્ષ તો સાધ્યમાન હોય છે અન્યથા, સિદ્ધસાધન
દોષ આવશે

શંકા—પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સાર્વત્રિક પક્ષ સપક્ષ અને
વિપક્ષમાં વિવક્ષિત છે, પરન્તુ તે માત્ર ધર્મી(પક્ષ)માં વિવક્ષિત નથી, જેમકે-
સાંખ્યને વિનાશિત્વ-(પક્ષ સપક્ષ કે વિપક્ષ રૂપ) કોઈ પણ ધર્મીમાં પ્રસિદ્ધ નથી,
કારણ કે સાંખ્યને સર્વત્ર તિરોભાવ માત્ર જ માન્ય છે

સમાધાન—એ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, એ પ્રમાણે માનો તો-(અર્થાત્
પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સાર્વત્રિક માનો તો-) ક્ષણિકતાને સિદ્ધ કરતાં તમને આ
અપ્રસિદ્ધ વિશેષણત્વ દોષ કેમ નહિ આવે ? કારણ કે ક્ષણિકતા સપક્ષમાં કોઈ
પણ સ્થળે પ્રસિદ્ધ નથી.

विशेष्यरूप धर्मीनी सिद्धि तो विकल्पथी अतावेदी न छे, तो अे प्रभाणे धर्मीनी अप्रसिद्धि कथं रीते थशे ? अर्थात् नहि थाय.

उपर मुञ्जये पक्षना अंउनथी अप्रसिद्धोत्पय पक्ष पंथु अंउत थयेल न्नाथुयो. ४६.

(प०) परैरिति सौगतैः । अथात्र सार्वत्रिक इत्यादि परः । विकल्पादपीति सुरभि-
गगनेन्दीवरम् ॥४६॥

(टि०) अनभीप्सितेत्यादि । असाविति स्याद्वादवादी ॥ एवमपीति एकान्तत्वमपि ।
ताथागतस्येति सौगतस्य ॥ प्रकृत इति अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणः ।

(टि०) परैरिति सौगतैः । समीचीना इति अमी त्रयोऽपि न युक्तियुक्ताः ॥ अन्यथेति
प्रसिद्धसाधने ॥ अथात्रेति विशेषणे । सार्वत्रिक इति सर्वत्र सर्वेषु धर्मिषु भवः सार्वत्रिकः ।
तत्रैवेति विवक्षिते धर्मिणि । सर्वत्रेति सर्वेषु भावेषु । तेनेति साख्येन । अस्येति विशे-
ष्यस्य । एतेनेति विशेषणविशेष्ययोरप्रसिद्धत्वस्वदोषानराकरणेन ॥४६॥

पक्षाभासान्निरूप्य हेत्वाभासानाहुः—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाज्ञयो हेत्वाभासाः ॥४७॥

§१ निश्चितान्यथाऽनुपपत्त्याख्यैकहेतुलक्षणविकल्पेनाहेतवोऽपि हेतुस्थाने
निवेशाद्वेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः ॥४७॥

तत्रासिद्धमभिदधति—

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः ॥४८॥

§१ अन्यथाऽनुपपत्तेर्विपरीताया अनिश्चितायाश्च विरुद्धानैकान्तिकत्वेन कीर्त्त-
यिष्यमाणत्वादिह हेतुस्वरूपाप्रतीतिद्वारैकैवान्यथाऽनुपपत्त्यप्रतीतिरवशिष्टा द्रष्टव्याः
हेतुस्वरूपाप्रतीतिधेयमज्ञानात्, सन्देहाद्, विपर्ययाद् वा विज्ञेया ॥४८॥

अत्रासुं भेदतो दर्शयन्ति—

स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च ॥४९॥

§१ उभयस्य वादिप्रतिवादिमनुदायन्यासिद्धः, अन्यतरस्य वादिनः, प्रतिवादिनो
वाऽसिद्धः ॥४९॥

तत्राभेदं वदन्ति—

उभयासिद्धो यथा परिजामी रुद्ध्याभुत्त्वान् ॥५०॥

§१ अनुभास इति वाऽनुपपत्त्याख्यैकहेतुलक्षणविकल्पेनाहेतवोऽपि हेतुस्थाने
निवेशाद्वेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः ॥५०॥

પક્ષાભાસનું નિરૂપણ કર્યા પછી હેત્વાભાસનું નિરૂપણ—

હેત્વાભાસ ત્રણ છે—અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અને અનૈકાન્તિક. ૪૭

§૧ 'નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ' નામનું હેતુનું જે એક લક્ષણ છે, તે લક્ષણની વિકલતા-(અભાવ)થી હેતુરૂપ ન હોવા છતાં હેતુના સ્થાને નિવેશ થવાથી હેતુ જેવા જણાતા હોય તે બધા હેત્વાભાસ છે. ૪૭

અસિદ્ધ હેત્વાભાસનું લક્ષણ—

જેની અન્યથાનુપપત્તિ-(વ્યાપ્ત-અવિનાભાવ) પ્રમાણથી પ્રતીત ન હોય તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. ૪૭

૧ વિપરીત અન્યથાનુપપત્તિ અને અનિશ્ચિતઅન્યથાનુપપત્તિને કારણે અનુક્રમે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ અને અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ હુવે પછી આગળ કહેવાશે, માટે અહીં અપ્રતીતિને કારણે માત્ર એક જ અપ્રતીત અન્યથાનુપપત્તિ બાકી કારણે જાણવી, અને હેતુની આ અપ્રતીતિ તે વિષેના અજ્ઞાનને કારણે, વિપર્યાયને રહેલી અને સંશયને કારણે હોય છે એમ જાણવું. ૪૮

અસિદ્ધ હેત્વાભાસના પ્રકાર—

અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બે પ્રકારે છે—ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધ. ૪૯.

§૧ જે હેતુ વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને અસિદ્ધ હોય તે ઉભયાસિદ્ધ છે અને જે હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી એ બન્નેમાંથી કોઈ એકને અસિદ્ધ હોય તે અન્યતરાસિદ્ધ છે. ૪૯.

ઉભયાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ—

ઉભયાસિદ્ધ જેમકે—શબ્દ પરિણામી છે, કારણ કે-તે ચાક્ષુષ (ચક્ષુનો વિષય) છે. ૫૦,

§૧ ચક્ષુદ્વારા ગ્રહણ કરાય(-વિષય કરાય) તે 'ચાક્ષુષ'. તેનાથી ભાવમાં ત્વ પ્રત્યય થવાથી 'ચાક્ષુષત્વ' તેને હેતુમાં પંચમી વિભક્તિ થતાં 'ચાક્ષુષત્વાત્' એ રૂપ સિદ્ધ થયું. આ 'ચાક્ષુષત્વ' હેતુ ઉભયાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે, વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને મતે શબ્દ શ્રવણનો જ વિષય છે પરંતુ ચક્ષુનો વિષય નથી. ૫૦.

દ્વિતીયં મેદં વદન્તિ—

અન્યતરાસિદ્ધો યથા અચેતનાસ્તરવો વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણ-
મરણરહિતત્વાત્ ॥૫૧॥

§૧ તાથાગતો હિ તરૂગામચૈતન્યં સાવયન્ વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણ-
રહિતત્વાદિતિ હેતૂપન્યાસં કૃતવાન્ । સ ચ જૈનાનાં તરુચૈતન્યવાદિનામસિદ્ધઃ ।
તદાગમે' દ્રુમેષ્વપિ વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુષાં પ્રમાણતઃ પ્રતિષ્ઠિતત્વાત્ । इदं च प्रतिवाद्यसिद्धच-
पेक्षयोदाहरणम् ।

§૧ વાદ્યસિદ્ધચપેક્ષયા તુ અચેતનાઃ સુખાદયઃ, ઉત્પત્તિમત્વાદિતિ । અત્ર હિ
વાદિનઃ સાંખ્યસ્યોત્પત્તિમત્ત્વમપ્રસિદ્ધમ્, તેનાવિર્ભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર સ્વીકૃતત્વાત્ ॥૧॥

અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ—

અન્યતરાસિદ્ધ જ્યેષ્ઠા અચેતન છે, કારણ કે, વિજ્ઞાન-ઈન્દ્રિય અને આયુષ્યના નિરોધ (સમાપ્તિ) રૂપ મરણથી રહિત છે. ૫૧.

૬૧ વૃક્ષોમાં અચેતનતા સિદ્ધ કરવાને 'વિજ્ઞાન, ઈન્દ્રિય અને આયુના વિરોધ'રૂપ હેતુનો ઔદ્ભોએ પ્રયોગ કરેલ છે. પરંતુ વૃક્ષોમાં ચૈતન્ય માનનાર જૈનોને આ હેતુ અસિદ્ધ છે, કારણ કે-જૈનોના આગમોમાં વૃક્ષોમાં પણ વિજ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને આયુષ્ય એ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ છે, તેથી આ ઉદાહરણ પ્રતિવાદી જૈનોની અપેક્ષાએ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું છે એમ સમજવું.

'સુખાદિ અચેતન છે, કારણ કે, તે ઉત્પત્તિમાન છે.' આ અનુમાનમાં કહેવાયેલ ઉત્પત્તિમાન હેતુ વાદી સાંખ્યની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ છે. કારણ કે, તેઓ સર્વત્ર માત્ર આવિર્ભાવ જ માને છે. માટે વાદી સાંખ્યની અપેક્ષાએ આ ઉદાહરણ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું બાણ્યું.

(ટિ.) અન્યતરેત્યાદિ. ॥ સ ચેતિ હેતુઃ । તદ્દાગમેષ્વિતિ જૈનસિદ્ધાન્તેષુ । નન્વપક્ષધર્મો હેતુરસિદ્ધઃ સ્યાત્ । તદત્ર વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વ તદ્ધર્મઃ । તત્કથમસિદ્ધતાદોષઃ સ્યાત્ ? ઉચ્યતે, જૈનસ્ય વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણત્વં પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિત્વમિત્યપક્ષધર્મતાસ્યેતિ । કેવલ જૈનસ્ય તરોર્વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વં તાવદસિદ્ધં યાવત્પરપક્ષવ્યુદાસદ્ધારેણ પ્રમાણતો ન વ્યવસ્થાપ્યતે । અત એવાન્યતરાસિદ્ધો વસ્તુત્ત્વ્યા હેતુરેવ । કેવલં પક્ષધર્મતાયા પરેણાપ્રતિપન્નત્વાત્ અસિદ્ધવૃદ્ધિં જનયતિ । પ્રતિપાદિતે ચ પ્રમાણન પક્ષધર્મસ્ત્વે તતઃ સાધ્યસિદ્ધેર્ભાવાદ્દેતુરેવેતિ । અત એવ ન્યાયશાસ્ત્રે ઉક્તં યથા—'યદા વાદો સમ્યગ્ હેતું પ્રતિપદ્યમાનોઽપિ પક્ષધર્મતાવાદિતસમર્થનન્યાયવિસ્મરણાદિનિમિત્તેન પ્રતિપાદિતં પ્રાચિદ્ધાન્ વા વોધયિતું ન શક્નોતિ તદાન્યતરાસિદ્ધત્વમિતિ' (પૃ૦ ૧૦૭) इति "नन्यन्यतरामिद्वो हेतवाभास एव नास्ति" इत्यादि [पृ० १०७] पूर्वपक्षनिरासे वृत्तिहार एव स्वयं विधास्यति । पूर्वपक्ष एते चेदा भवद्भिः कथं नाभिहिता इति यावद् ज्ञेयाः ॥

૬૨ નન્વિત્થમસિદ્ધપ્રકારપ્રકાશને પરૈશ્વકે-સ્વરૂપેણાસિદ્ધઃ, સ્વરૂપં વાઽસિદ્ધં યસ્ય સોઽયં સ્વરૂપાસિદ્ધઃ, યથા અન્તિયઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુષવાદિતિ । નનુ ચાક્ષુષ રૂપાદાવસ્તિ, તેનાસ્ય વ્યધિકરણાસિદ્ધત્વં યુક્તમ્, ન, રૂપાયથિકરણત્વેનાપ્રતિપાદિતત્વાન્ । શબ્દધર્મિણિ ચોપદિષ્ટં ચાક્ષુષત્વં ન સ્વરૂપનોઽસ્તિતિ સ્વરૂપામિદ્ધમ્ ॥૧॥

૬૩ વિરુદ્ધમધિકરણં યસ્ય સ ચાસાવસિદ્ધવેતિ વ્યધિકરણામિદ્ધો યથા, અન્તિયઃ શબ્દઃ, પટસ્ય હતક્રવાદિતિ । નનુ શબ્દેઽપિ હતક્રવગ્નિઃ સમ્યં, ન નુ તથા પ્રતિપાદિતમ્ । નચાન્યત પ્રતિપાદિતમન્વય મિદં નવતિ । મોર્માસમ્યં વા પુર્વનો વ્યધિકરણાસિદ્ધમ્ ॥૨॥

૬૪ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ઉપદેશા જે તે સ્વરૂપના અન્ય દર્શનશાસ્ત્રોએ બતાવેલ હોય તેવી પ્રમાણે— (૧) અસિદ્ધપક્ષી અસિદ્ધવસ્તુપક્ષી સિદ્ધ,

અથવા જેનું સ્વરૂપ અસિદ્ધ છે, તે સ્વરૂપાસિદ્ધ, જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—તે (ચક્ષુનો વિષય) છે.

શંકા—‘ચાક્ષુષત્વ’ ભક્તે શબ્દમાં ન હોય પણ રૂપાદિમાં છે માટે આ હેતુને વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવો જોઈએ.

સમાધાન—પ્રસ્તુતમાં તે હેતુનું રૂપાદિ અધિકરણ છે, એવું જણાવેલ નથી અને શબ્દરૂપ ધર્મી (પક્ષ)માં ‘ચાક્ષુષત્વ’ જણાવેલ છે, છતાં તે તેમાં સ્વરૂપથી છે જ નહિ, માટે આ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે.

§૩ (૩) વ્યધિકરણાસિદ્ધ—જે (હેતુ)નું અધિકરણ પક્ષથી જુદું જ હોય તે હેતુ વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે, પદ કૃતક (કાર્ય અનિત્ય) છે.

શંકા—કૃતકત્વ તો શબ્દમાં પણ છે, તો આ હેતુ વ્યધિકરણ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન—સાચી વાત, શબ્દમાં કૃતકત્વ છે, પણ તે રીતે—એટલે કે—‘શબ્દ કૃતક છે’ એ પ્રમાણે જણાવેલ નથી અને કોઈ એક સ્થળે પ્રતિપાદન કરેલ કૃતકત્વ બીજે કોઈ સ્થળે સિદ્ધ થતું નથી. માટે આ હેતુ વ્યધિકરણાસિદ્ધ છે.

(૫૦) इत्थमिति वक्ष्यमाणप्रकारेण । तेनेति हेतुना । न रूपादीत्यादि सूरिः । अप्रतिपादितत्वादिति रूपे चाक्षुषत्वादित्यप्रयोगात् । न तु तथा प्रतिपादितमिति तेन वादिना । अन्यत्र पटादौ । अन्यत्रेति शब्दे ।

(ટિ૦) નનુ ચાક્ષુષત્વમિત્યાદિ । અસ્યેતિ ચાક્ષુષત્વાદિતિ હેતો । રૂપાદ્યધિકરણેતિ, અનિત્યઃ શબ્દો રૂપાદાના ચાક્ષુષત્વાદિત્યેવમનજ્ઞીકારાત્ ॥

विरुद्धमित्यादि ॥ अधिकरणमिति आश्रयः । मीमांसकस्येति मीमांसको हि शब्दे नित्यत्यमेव प्रत्यपीपदत् तस्य शब्दधर्मिणि कृतकत्वमाचक्षणस्य प्रकृतदोषोप्रद्ववः ।

§૪ વિશેષ્યમસિદ્ધં યસ્યાસૌ વિશેષ્યાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, સામાન્યવત્ત્વે સતિ ચાક્ષુષત્વાત્ ॥૩॥

§૫ વિશેષણાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુષત્વે સતિ સામાન્યવત્ત્વાત્ ॥૪॥

§૬ પક્ષકદેશાસિદ્ધપર્યાયઃ પક્ષભાગેઽસિદ્ધત્વાત્ ભાગાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, પ્રયત્નનન્તરીયકત્વાત્ । નનુ ચ વૈચ્વાદિસમુત્થશબ્દાનામપીશ્વરપ્રયત્નપૂર્વકત્વાત્ કથં ભાગાસિદ્ધત્વમ્ ? । નૈતત્, પ્રયત્નસ્ય તીવ્રમન્દાદિભાવાનન્તરં શબ્દસ્ય તથાભાવો હિ પ્રયત્નનન્તરીયકત્વં વિવક્ષિતમ્ । નચેશ્વરપ્રયત્નસ્ય તીવ્રાદિભાવોઽસ્તિ, નિત્યત્વાત્ । અનશ્યુપગતેશ્વરં પ્રતિ વા ભાગાસિદ્ધત્વમ્ ॥૫॥

§૪ (૩) વિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષ્ય અસિદ્ધ હોય તે વિશેષ્યાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—સામાન્યવાળો છતાં ચક્ષુનો વિષય છે. અહીં હેતુમાં વિશેષ્યરૂપ ‘ચક્ષુનો વિષય’ અંશ શબ્દમાં અસિદ્ધ છે. માટે આ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ છે.

૬૫ (૪) વિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષણ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષણાસિદ્ધ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—ચક્રનો વિષય છતાં સામાન્યવાન છે. અહીં હેતુમાં ‘ચક્રનો વિષય’ એ વિશેષણ અસિદ્ધ છે, માટે આ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ છે.

૬૬ (૫) ભાગાસિદ્ધ—જે હેતુ પક્ષના કોઈ એક ભાગમાં ન રહે તે ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે, તેનું પર્યાયવાચી નામ ‘પક્ષેકદેશાસિદ્ધ’ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે; કારણ કે—પ્રયત્ન—(ચેતનાવાનના વ્યાપાર) પછી થનારો છે.

શંકા—વાયુ આદિના શબ્દો પણ ઈશ્વરપ્રયત્નપૂર્વક હોવાથી ભાગાસિદ્ધ કઈ રીતે થશે ?

સમાધાન—પ્રયત્નમાં તીવ્ર-મંદાદિ ભાવો થયા પછી શબ્દમાં તીવ્ર-મંદાદિ ભાવ થાય છે. એ પ્રકારનું પ્રયત્ન પછી થનારું અહીં વિવક્ષિત છે અને ઈશ્વર-પ્રયત્નમાં તે તીવ્રમંદાદિ ભાવો નથી. કારણ કે, ઈશ્વરપ્રયત્ન નિત્ય છે, અર્થાત્ વાયુ આદિના શબ્દમાં તીવ્રમંદતા હોવાથી તે ઈશ્વરપ્રયત્નજન્ય હોઈ શકે નહિ. અથવા જેઓ ઈશ્વરને નથી માનતા તેઓની અપેક્ષાએ આ હેતુ ભાગાસિદ્ધ છે. કારણ કે, મેઘગર્જના, વાયુનો સુસવાટ આદિ શબ્દોમાં ચેતનાવાનનો વ્યાપાર નથી, માટે તે શબ્દના તે ભાગમાં હેતુનો અભાવ છે.

(૫૦) વાચ્વાદિસમુત્થશબ્દાનામિતિ શુક્લશ્લોકાદિશબ્દાનામ્ । નૈતદિત્યાદિ સ્મરિ । તથેતિ તીવ્રમન્દાદિતયા । પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમિતિ ન ચ શુક્લશ્લોકાદિશબ્દેષુ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમ્ ।

(ટિ.) વિશેષ્યમિત્યાદિ ॥ ચાક્ષુષત્વં વિશેષ્યં શબ્દધર્મિર્મણ્યસિદ્ધમ્ ॥

પક્ષેકદેશેત્યાદિ ॥ ભાગાસિદ્ધસ્ય પક્ષેકદેશાસિદ્ધ ઇત્યપ્યપર નામેત્યર્થઃ ॥ નનુ ચેતિ ત્રિશિષ્ઠ-મનુજાદિવિહિતો ધ્વનિઃ પ્રયત્નાડનન્તરીયકઃ વાચ્વાદિભવોડપ્રયત્નાન્તરોદકઃ । વાચ્વાદિમુખ્યાના શબ્દાના પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વ સાધયિતુ પર. પૂર્વપક્ષામાચ્ચટે ॥ તથાભાવ ઈતિ તીવ્રમન્દત્વાદિભાવઃ । નિત્યત્વાદિતિ નિત્યમેવસ્વભાવમેવ ત્યાત્ । ન ત્રિશિષ્ઠ મન્દોચ્ચિત્ત પ્રત્યંતરવ-કાશઃ । અનભ્યુપગતેતિ જૈનં સૌગતં લોકાયતં વા પ્રાત્ । એતે દૈશ્વર્યવત્કર્મણિશાસ્ત્રિષ્ઠિ ન પ્રતિપચન્તે ॥ તવાહિ—

અદૃષ્ટકર્મયોગેન જંવા. સ્યુઃ સુસદુ સ્તિપ । અદ્રિઢમેગેવનર્યાનાઃ સુરનારવમનરા. ॥૫૧

નાસ્તિવમતન્તવાસિતુનદૃષ્ટશબ્દપ્રયોગ । અદૃષ્ટસ્વેસ્વરતાવક્રત્કારકરોચાય કર્મણિ પ્રયોગ ઈતિ જૈના ।

પરસ્પરાવાનર્મણાણુનિર્વિદ્યુર્વપલે । અપિ કલેન સુતે સમ્યક્તે સમ્યક્તે સમ્યક્તે સમ્યક્તે । વાચાવાચારિણેર્નૂને પેદાન્વશારિણેઃ । કુન્તલેવનાદય પેદિયુઃ સમ્યક્તે સુતે ઈતિ સૌરાષ્ટ્રા ।

૬૭ આત્માનિદ્રો વના, અર્ચિત્ત પચર્મ, તદેવકા સત્યેવ નેતદ ક્ષા રૂપે ।

૬૮ વા પક્ષેકદેશાસિદ્ધો વક્તા, નિત્યત્વ પ્રયત્નને વ્યાપાર નહીં હોય તેથી, ન

જેમવ્ય પુરુષઃ તિજો ન વ્રજાન્વર ॥ ૫ ॥

§૯ સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિહ્યમાને ગવયે આરણ્યકોડયં ગૌઃ, જનદર્શનોત્પન્નત્રાસત્વાત્ ॥૮॥

§૧૦ સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિહ્યમાને ગવયે ગવિ ચ આરણ્યકાવેતૌ ગાવૌ, જનદર્શનોત્પન્નત્રાસત્વાત્ ॥૯॥

§૧૧ આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધો યથા, આશ્રયહેત્વોઃ સ્વરૂપનિશ્ચયે આશ્રયે હેતુવૃત્તિસશયે મયૂરવાનયં પ્રદેશઃ, કેકાયિતોપેતત્વાત્ ॥૧૦॥

§૭ (૬) આશ્રયાસિદ્ધ—જે હેતુનો આશ્રય-પક્ષ અસિદ્ધ હોય તે આશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે-પ્રધાન છે. કારણ કે તે વિશ્વનું પરિણામી કારણ છે. અહીં પ્રધાનરૂપ આશ્રય પક્ષ અસિદ્ધ છે

§૮ (૭) આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુ આશ્રયના એક દેશમાં અસિદ્ધ હોય તે આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે-પ્રધાન પુરુષ અને ઈશ્વર નિત્ય છે, કારણ કે-તે અકૃતક છે-(કાર્યરૂપ નથી,) આ સ્થળે જેનોને પુરુષ-(આત્મા) સિદ્ધ છે પણ પ્રધાન અને ઈશ્વર સિદ્ધ નથી. અર્થાત્ અહીં આશ્રય (પક્ષ)નો એક દેશ અસિદ્ધ છે, માટે આ હેત્વાભાસ આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ રૂપ છે.

§૯ (૮) સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ—જે હેતુનો આશ્રય સંદિગ્ધ હોય તે-સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે- ગોત્વરૂપે સંદેહનો વિષય કરાતા ગવયમાં આ જંગલી ગાય છે, કારણ કે-તે લોકોને જોવાથી ભય પામે છે. આ સ્થળે વાસ્તવ રૂપે આશ્રય તો ગવય છે, પણ તેમાં ગોનો સંદેહ કરીને તેને સાધ્ય બનાવ્યું નથી ગોત્વરૂપ સાધ્ય સંદિગ્ધ છે માટે આ હેત્વાભાસ સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે,

૧૦ (૯) સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના આશ્રયનો એક દેશ સંદિગ્ધ હોય તે સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે-ગોત્વરૂપે સંદેહના વિષય કરાતા ગવય અને ગોમાં-આ બંને જંગલી-ગાયો છે. કારણ કે લોકોને જોવાથી તે ત્રાસ (ભય) પામે છે, અહીં આશ્રય(પક્ષ) ગવય અને ગો બંને છે, આશ્રયના એક અંશરૂપ ગોમાં ગોત્વ સાધ્ય છે પણ ગવયરૂપ અંશમાં ગોત્વસાધ્ય સંદિગ્ધ છે, માટે આ હેત્વાભાસ સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે.

§૧૧ (૧૦) આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ--આશ્રયમાં હેતુની વૃત્તિ(રહેવા)નો સંદેહ હોય ત્યારે તે હેતુ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ કહેવાય છે, અર્થાત્ આશ્રય અને હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોવા છતાં હેતુ આશ્રય(પક્ષ)માં છે કે નહિ એવો સંશય ત્યારે આ હેત્વાભાસ બને છે, જેમકે-આ પ્રદેશ મયૂરવાળો છે, કારણ કે, કેકા-અવાજથી યુક્ત છે; આમાં આશ્રયમાં હેતુની સત્તા અંગે પ્રમાતા જ્યારે સંદિગ્ધ હોય ત્યારે આ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ છે, એમ સમજવું.

આશ્રયેત્યાદિ ॥ પ્રધાનમિતિ પ્રકૃતિઃ । સત્ત્વરજસ્તમસા સામ્યાડવસ્થા પ્રકૃતિઃ । સા ચ વિશ્વાકારેણ પરિણતેતિ ॥

આશ્રયૈકૈત્યાદિ ॥ તત્ત एवेति केकायिनत्वोपेतत्वादेव सहकारे कर्णिकारे वा केकी वर्तते । उभयत्र शिखिद्वयं वास्तीति केकायितत्वेन निश्चयानुत्पत्ते ।

धूमबाष्पेत्यादि ॥ निश्चितो हि धूमो धूमध्वजं गिरौ गमयति नाऽनिश्चितः ।” इति वचनात् संदिग्धासिद्धत्वं धूमवत्वस्य ॥

§ ૧૬ સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધો યથા, અઘાપિ રાગાદિયુક્તઃ કપિલઃ, પુરુષત્વે સત્યઘાપ્યનુત્પન્નતત્ત્વજ્ઞાનત્વાત્ ॥૧૫॥

§ ૧૭ સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અઘાપિ રાગાદિયુક્તઃ કપિલઃ, સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાનરહિતત્વે સતિ પુરુષત્વાત્ ॥૧૬॥

§ ૧૮ ઇકદેશાસિદ્ધો યથા, પ્રાગભાવો વસ્તુ, વિનાશોત્પાદધર્મકત્વાત્ ॥૧૭॥

§ ૧૯ વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તત્વે સતિ કાર્યત્વાત્ । અત્ર જૈનાન્ પ્રતિ તિમિરે દ્રવ્યાતિરેકો ન સિદ્ધઃ ॥૧૮॥

§ ૨૦ વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, કાર્યત્વે સતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તત્વાત્ ॥૧૯॥

§ ૨૧ સંદિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ, રાગવક્તૃત્વોપેતત્વાત્ । અત્ર લિઙ્ગાદનિશ્ચિતે રાગિત્વે સન્દેહઃ ॥૨૦॥

§ ૨૨ સંદિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ, રાગવક્તૃત્વોપેતત્વે સતિ પુરુષત્વાત્ ॥૨૧॥

§ ૧૬ (૧૫) સન્દિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યમાં નિશ્ચય ન હોય તે સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ છે, જેમકે કે કપિલ હુમ્મુ પણ રાગાદિથી યુક્ત છે, કારણ કે-પુરુષ હોવા છતાં હુમ્મુ તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી. આ અનુમાનના હેતુમાં ‘હુમ્મુ પણ’ ઈત્યાદિ વિશેષ્યનો નિશ્ચય નથી. કારણ કે-કોઈના જ્ઞાનરૂપ અભ્યન્તર પરિણામ આપણાથી બાણી શકાતો નથી, માટે આ સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§ ૧૭ (૧૬) સન્દિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણમાં નિશ્ચય ન હોય તે સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ છે જેમકે કપિલ હુમ્મુ રાગાદિ યુક્ત છે, કારણ કે-સર્વદા તત્ત્વાજ્ઞાન રહિત છતાં પુરુષ છે આ અનુમાનના હેતુમાં ‘સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાન રહિત છતાં એ અંશરૂપ વિશેષણનો નિશ્ચય નથી, માટે આ સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§ ૧૮ (૧૭) ઇકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે એકદેશાસિદ્ધ છે. જેમકે-પ્રાગભાવ વસ્તુ છે. કારણ કે, તે વિનાશ અને ઉત્પત્તિવાળો છે. પ્રાગભાવની ઉત્પત્તિ નથી, પણ વિનાશ છે, તેથી હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ હોઈ તે એકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૧૯ (૧૮) વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—અધકાર અભાવ સ્વરૂપ છે, કારણ કે, તે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન હોવા છતાં કાર્યરૂપ છે, તિમિર દ્રવ્યથી અતિરિક્ત—(ભિન્ન) છે, એ કથન જૈનોને સિદ્ધ નથી, માટે એ હેતુના વિશેષણનો એક દેશ તેમને સિદ્ધ નથી માટે આ વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૦ (૧૯) વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—અધકાર અભાવ સ્વરૂપ છે, કારણ કે—કાર્ય હોય ને દ્રવ્ય, ગુણ કર્મથી ભિન્ન છે, જૈનોને હેતુના વિશેષ્યમાંથી ‘દ્રવ્યથી ભિન્ન છે’ એ અંશ પ્રસિદ્ધ નથી, માટે આ વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૧ (૨૦) સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે જેમકે—આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી કારણ કે, રાગ અને વકતૃત્વયુક્ત છે. અહીં એ હેતુમાંનો ‘રાગ’ અંશ નિશ્ચિત નથી અર્થાત્ તેમાં સંદેહ છે, માટે આ સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૨ (૨૧) સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી કારણ કે—રાગ અને વકતૃત્વથી યુક્ત હોઈ ને પુરુષ છે અહીં હેતુના વિશેષણનો રાગરૂપ એક દેશ અનિશ્ચિત હોવાથી તેમાં સંદેહ છે, માટે આ સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

(ટિ૦) અચાપીત્યાદિ ॥ પુરુષત્વે इति अचेतनैः स्तम्भादिभिर्व्यभिचारपरीहारार्थं पुरुषत्वे सतीति विशेषणोपादानम् ।

एकदेशेति प्रागभावो विनाशी नोत्पदिष्णुः, अनादिमान्तत्वात् तस्या उत्पत्तिरसिद्धा । अत्र जैनानित्यादि ॥ जैनास्तमोद्रव्यस्वरूपमाग्नासपु. ।

§૨૩ સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ પુરુષત્વે સતિ રાગવકતૃત્વોપેતત્વાત્ ॥૨૨॥

§૨૪ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધો યથા, અગ્નિમાનયં પર્વતપ્રદેશઃ, પ્રકાશનૂમોપેત- ત્વાત્ ॥૨૩॥

§૨૫ વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, મુગઃ શદઃ, પ્રમેયવસાનાન્યવર્તે સતિ વાગ્દેહનિદ્ર્યમાપત્વાત્ । અત્ર વાગ્દેહનિદ્ર્યમાપત્વાપિ ત્વ શદ્દિમામાન્યસ્ય મુગ- ત્વાભાવાત વ્યભિચારપટ્ટારાય સામાન્યવત્તે મર્તતિ માનેદમઃ પ્રમેય વંતુ વર્ષમ ॥૨૪॥

§૨૬ વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, મુગઃ શદઃ, પ્રમેયવસાનાન્યવત્તે સતિ પ્રમેયવસામાન્યવત્તવાત્ ॥૨૫॥

§૨૭ અવગમ્યવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, અગ્નિમાનયં પર્વતપ્રદેશઃ, પ્રકાશનૂમોપેત- ત્વાત્ । અગ્નિમાનયં પર્વતપ્રદેશઃ, પ્રકાશનૂમોપેત ત્વાત્ । અગ્નિમાનયં પર્વતપ્રદેશઃ, પ્રકાશનૂમોપેત ત્વાત્ ।

§૨૩ (૨૨) સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—આ પુરુષ સર્વંશ નથી, કારણ કે, પુરુષ હોવા છતાં રાગ અને વકતૃત્વથી યુક્ત છે અહીં હેતુના વિશેષ્યમાંનો રાગ અંશ એટલે આ સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૪ (૨૩) વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ વ્યર્થ (નિષ્પ્રયોજન) હોય તે—વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે આ પર્વત પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, કારણ કે તે પ્રકાશ અને ધૂમથી યુક્ત છે. આ અનુમાનના હેતુમાં 'પ્રકાશ' અંશ વ્યર્થ (નિષ્ફળ) છે, માટે આ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૫ (૨૪) વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ વ્યર્થ—નિષ્ફળ હોય તે વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—શબ્દ ગુણ છે, કારણ કે, પ્રમેયરૂપ અને સામાન્યવાન છતાં બાહ્ય એક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અહીં હેતુમાં રૂપત્વસામાન્ય બાહ્યકેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે, પણ રૂપ નથી માટે તેથી વ્યભિચારનું નિવારણ કરવાને સામાન્યવાન છતાં આ વિશેષણ સાર્થક છે, પરંતુ પ્રમેયત્વનું કોઈ વ્યવરોધ ન હોવાથી તે વિશેષણ વ્યર્થ છે, માટે આ વ્યર્થ-વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૬ (૨૫) વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ વ્યર્થ હોય તે વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—શબ્દ ગુણ છે, કારણ કે—બાહ્યકેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોઈને પ્રમેયરૂપ અને સામાન્યવાન છે. અહીં હેતુના વિશેષ્યમાં પ્રમેયરૂપ એક દેશ વ્યર્થ છે માટે આ વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૭ આ પ્રમાણે એકદેશાસિદ્ધ વિગેરે દ્વારા બીજા અનેક અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદો પોતાની મેળે વિચારીને કહેવા જોઈએ. ઉપર જણાવેલ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના આ ઉદાહરણોમાં બીજાં દૂષણોનો સંભવ હોવા છતાં અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી જણાવેલ નથી.

શંકા—અસિદ્ધ હેત્વાભાસના આ બધા ઉપર જણાવેલ ભેદોનું કથન તમે કેમ ન કર્યું ?

(ટિ.) વ્યર્થૈકદેશેત્યાદિ ॥ પ્રકાશેતિ પ્રકાશેન વહ્નિશ્ચયાનુત્પત્તેર્વાસરે રવિરશ્મિરાશિરાજિનિ પાવકપ્રકાશાવકાશ એવ ન । નિશિ તુ પુરુહૂતદિશિ શશિકરનિકરવિકાશિતાયાં સ્વયોતતેજસિ વા સ્ફુરતિ તત્ર પ્રકાશત્વાદગ્નિમત્ત્વપ્રસગ ॥ અત એવ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ ।

(ટિ.) વ્યર્થવિશેષ્યેત્યાદિ ॥ વાહ્યેતિ આત્મના વ્યભિચારપરિહારાર્થં વાહ્યૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વે સતીતિ વિશેષણમભિહિતમ્ ।

અભ્યૂહ્યેતિ અભિપૂર્વં કહ વીતર્કે । અભ્યૂહનમભ્યૂહ્યત્કાય ઉપસર્ગાદૂહતેહૃસ્વઃ । ઇતિ હસ્વઃ ।

§૨૮ ઉચ્યતે, એતેષુ યે હેત્વાભાસતાં મજન્તે, તે યદોભયવાચસિદ્ધત્વેન વિવક્ષ્યન્તે, તદોભયાસિદ્ધેન્તર્ભવન્તિ । યદા ત્વન્યતરાસિદ્ધત્વેન તદાન્ન્યતરાસિદ્ધ ઇતિ ॥૨૮॥

§૨૯ વ્યધિકરણાસિદ્ધસ્તુ હેત્વાભાસો ન ભવત્યેવ । વ્યધિકરણાદપિ પિત્રો-
 બ્રાહ્મણ્યાત્ પુત્રે બ્રાહ્મણ્યાનુમાનદર્શનાત્ । નટમટાદીનામપિ બ્રાહ્મણ્યં કસ્માન્નાયં સાધ-
 યતીતિ ચેત્ । પક્ષધર્મોઽપિ પર્વતદ્રવ્યતા; તત્ર ચિત્રમાનું કિમિતિ નાનુમાપયતિ ?
 इति समानम्; व्यभिचाराच्चेत्, तदपि तुल्यम्, तत्पित्रोर्ब्राह्मण्यं हि तद्रमकम् । एवं
 तर्हि प्रयोजकसंबन्धेन संबद्धो हेतुः कथं व्यधिकरणः ? इति चेत् । ननु यदि
 साध्याधिगमप्रयोजकसंबन्धाभावाद् वैयधिकरण्यमुच्यते तदानीं समतमेवैतदस्माकं दोषः,
 किन्तु प्रमेयत्वादयोऽपि व्यधिकरणा एव वाच्याः स्युर्न व्यभिचार्यादयः, तस्मात्
 पक्षान्यधर्मत्वाभिधानादेव व्यधिकरणो हेत्वाभासस्ते सम्मतः, स चागमक इति नियमं
 प्रत्याचक्ष्महे । अथ प्रतिभोहशक्त्याऽन्यथाभिधानेऽपि ब्राह्मणजन्यत्वादित्येवं हेत्वर्थ
 प्रतिपद्य साध्यं प्रतिपद्यते इति चेदेवं तर्हि प्रतिभोहशक्त्यैव पटस्य कृतकत्वादित्य-
 मिधानेऽपि पटस्य कृतकत्वादनित्यत्वं दृष्टम्, एवं शब्दस्यापि तत एव तदस्त्विति
 प्रतिपत्तौ नायमपि व्यधिकरणः स्यात्, तस्माद् यथोपात्तो हेतुस्तथैव तद्रमकत्वं चिन्त-
 नीयम् । न च यस्मात् पटस्य कृतकत्वं तस्मात्तदन्येनाप्यनित्येन भवितव्यमित्यस्ति
 व्याप्तिः । अतोऽसौ व्यभिचारादेवागमकः । एवं काककाण्ड्यादिरपि । कथं वा व्यधि-
 करणोऽपि जलचन्द्रो नभश्चन्द्रस्य, कृत्तिकोदयो वा शक्रोदयस्य गमकः स्यात् ?
 इति नास्ति व्यधिकरणो हेत्वाभासः ॥२९॥

§૨૮ સમાધાન—ઉપરોક્ત લેદોમાં જે લેદો હેત્વાભાસ બને છે, તે જે
 ઉભયવાદીને અસિદ્ધ તરીકે વિવક્ષિત હોય તે—ઉભયાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ પ મે છે,
 અને જે કોઈ એક વાદીને અસિદ્ધ હોય તે તે અન્યતરાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ પામે
 છે, માટે અમે તે લેદો કહ્યા નથી.

§૨૯ વ્યધિકરણાસિદ્ધ તો હેત્વાભાસ છે જ નહિ. કારણ કે, આ પ્રાણુ છે,
 કારણ કે તેનો પિતા પ્રાણુ છે. આ અનુમાનમાં વ્યધિકરણ એવા માતા પિતાના
 પ્રાણુયથી એટલે કે, હેતુરૂપ માતપિતાનું પ્રાણુય માતપિતામાં છે, અને સાધ્ય-
 રૂપ પ્રાણુય પુત્રમાં છે, આમ અધિકરણ એટલે હોવા છતાં—પુત્રગત પ્રાણુયનું
 અનુમાન ધાય છે.

શંકા—માતા-પિતાગત પ્રાણુયરૂપ હેતુથી જે પુત્રમાં પ્રાણુયરૂપ સાધ્ય
 સિદ્ધ થતું હોય તો નટ-લટાદિમાં પણ પ્રાણુય હેતુ સિદ્ધ કેમ નહિ કરે ?
 અર્થાત્ કરશે જ.

સમાધાન—તમારો એવો જ આગ્રહ હોય કે, પુત્રને જે પુત્ર હોય તે
 ગમક બને પણ પુત્રનો પર્વ ન હોય તે ન બને. તો પુત્ર બને જ કહી શકે
 પર્વત અસ્થિયો છે, કારણ કે પર્વત રૂપ છે આ અનુમાનમાં. તરબી દ્રવ્ય
 જે પુત્રનો પર્વ હોવા છતાં કેમ અસ્થિ અનુમાન કરશે. તો ? માટે નબને

સ્થળે સમાનતા જ છે, અર્થાત્ જેમ વ્યધિકરણમાં રહેલ હેતુ સાધ્ય સિદ્ધ ન કરી શકે તેમ પક્ષનો ધર્મ પણ નથી કરી શકતો. કારણ કે બન્નેમાં સમાનભાવે દોષ છે.

શંકા—પર્વતના દ્રવ્યતારૂપ હેતુમાં વ્યભિચાર છે માટે તે ગમક થઈ શકતો નથી, અર્થાત્ ‘પર્વતદ્રવ્યતા’ પક્ષધર્મ હોવા છતાં ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એ વ્યાપ્તિની જેમ “જ્યાં જ્યાં પર્વત દ્રવ્યત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય” એવી વ્યાપ્તિ બનતી નથી, કારણ કે, વહ્નિશૂન્ય પણુ પર્વત ઉપલબ્ધ થાય છે, એટલે આથી પર્વતદ્રવ્યતા હેતુમાં વ્યભિચાર છે.

સમાધાન—તે જ પ્રમાણે તમે જણાવેલ વ્યધિકરણમાં પણુ વ્યભિચાર છે, કારણ કે, ‘જ્યાં જ્યાં માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય હોય ત્યાં ત્યાં પુત્રનું બ્રાહ્મણ્ય હોય’ એવી વ્યાપ્તિ છે પણુ નટ-ભટાદિમાં માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય નથી માટે ત્યાં તે ગમક બની શકે નહિ.

શંકા—પણુ અવિનાભાવ સંબંધથી સંબંધ હેતુને વ્યધિકરણ કેમ કહેવાય ? એટલે કે, અવિનાભાવ સંબંધને કારણે હેતુ વ્યધિકરણ રહેશે નહિ.

સમાધાન—જો તમારા કહેવાનો અર્થ એવો હોય કે-જ્યાં સાધ્યને જણાવનાર અવિનાભાવ સંબંધ ન હોય તે વ્યધિકરણ; તો પછી એ પ્રકારના વ્યધિકરણને અમે દોષરૂપ સ્વીકારીએ છીએ પણુ એ સ્થિતિમાં પ્રમેયત્વાદિ હેતુઓ પણુ સાધ્યજ્ઞાનજનક અવિનાભાવ સંબંધથી રહિત હોવાથી વ્યધિકરણ જ કહેવાશે, પરન્તુ વ્યભિચારી આદિ નહિ કહેવાય, અને તેથી કરીને ‘હેતુને જ્યારે પક્ષથી અન્યના ધર્મ તરીકે કહેવામાં આવે ત્યારે તે હેતુ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસરૂપ છે, એવી તમારી માન્યતા છે, અને એવો વ્યધિકરણ હેતુ અગમક જ છે, એ પ્રકારના તમારા નિયમનું અમે ખંડન કરીએ છીએ.

શંકા—કથનમાં કાંઈક વિપર્યય થઈ ગયો હોય છતાં પ્રતિભાશક્તિ-(નવનવી કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિરૂપ શક્તિ) અને ઊહશક્તિ-(તર્કશક્તિ) દ્વારા માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય એ પ્રકારે હેતુનું કથન કરવા છતાં તેનો અર્થ એમ સ્વીકારે કે ‘બ્રાહ્મણુ જન્ય છે માટે’ તો તે હેતુ વ્યધિકરણ રહેતો નથી. અને સાધ્યને પણુ સિદ્ધ કરી શકે છે તો તેને હેત્વાભાસ શા માટે માનવો ?.

સમાધાન—તો પછી ‘પટ કૃતક છે માટે’ એ પ્રમાણે હેતુનું કથન થયેલ હોય તો પણુ પ્રતિભાશક્તિ અને ઊહશક્તિ દ્વારા જ કૃતકરૂપ હોવાથી જેમ પટની અનિત્યતા અનુભૂત છે, તેમ કૃતકરૂપ હોવાથી શબ્દ પણુ અનિત્ય થાયો. આ પ્રમાણે તેનો અર્થ કરવામાં આવે તો તે હેતુ પણુ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ તરીકે સિદ્ધ નહિ થાય. એટલે જે રીતે હેતુ ઉપસ્થિત કરાયો હોય તે રીતે જ તેની ગમકતા છે કે નહિ તે વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. અને જેથી કરી પટ કૃતક છે, તેથી કરી અન્ય પદાર્થ પણુ અનિત્યરૂપે હોવો જોઈએ એવી વ્યાપ્તિ તો છે નહિ, માટે આ હેતુ વ્યભિચારને કારણે જ અગમક છે એમ સમજવું, એ જ રીતે ‘કાકતી શ્યામતા’ ઈત્યાદિ હેતુઓ પણુ અગમક છે એમ સમજવું.

वणी, (व्यधिकरणे डेतुने असिद्ध मानवा जतां) व्यधिकरणे रूप जलचन्द्र
नलयन्द्रनो, अने कृत्तिकोदय-शक्रेोदय-(रोहिण्योदय)नो गमक कर्ष रीते थशे ?
भाटे व्यधिकरणे नामनो हेत्वाभास नथी. २६

(५०) उच्यते इति जैनाचार्येण ।

(५०) तत्रेति पर्वतद्रव्ये । साध्याधिगमप्रयोजकसम्बन्धाभावादिति साध्यपरिज्ञानं
प्रयोजकसम्बन्धाभावात् । न व्यभिचार्यादय इति न अनैकान्तिकादय, तेषामप्यगमकत्वात् ।
पक्षान्यधर्मत्वाभिधानादिति अत्र पाठान्तरं पक्षधर्मत्वाभावादेव । स इति व्यधिकरणः ।
प्रतिपद्येति प्रतिभेदशक्त्या प्रतिपद्य । तत एवेति कृतकत्वात् तदिति अनित्यत्वम् । अनि-
त्येनेति कृतकत्वं विनापि । शक्रेोदयस्येति रोहिण्युदयस्य ।

(टि०) व्यधिकरणादपीत्यादि ॥ अयमिति पित्रोर्ब्राह्मण्यादिति हेतुः ॥ तत्रेति पर्वते-अग्नि-
मानयं पर्वतनितम्बः, पर्वतद्रव्यत्वात् ॥ तदपीति नटविटादौ ब्राह्मणपितृत्वं नास्तीत्यर्थः । तद्ग-
मकमिति पुत्रे ब्राह्मण्यस्य ज्ञापकम् । प्रयोजकेति अविनाभावरूपो हेतुः ॥ एतदिति वैयधिक-
रणम् । व्यभिचार्यादय इति आदिशब्दादनैकान्तिकादयः ॥ तस्मादिति पक्षाद्योऽन्यो धर्मो
तस्य धर्मत्वं तदभिधानात् । स चेति व्यधिकरण । प्रत्याचक्ष्महे इति निराकुर्महे, स गम-
कोपि भवत्यगमकोऽपि भवति । अथ प्रतिभेति प्रतिभया प्रज्ञया ऊहशक्त्या तर्कवलेन ।
अन्यथेति अन्यहेतूपादानेऽपि ॥ तत एवेति पटस्य कृतकत्वादेव । तदिति अनित्यत्वम् ॥
अयमपीति पटस्य कृतकत्वादित्यपि हेतुः ॥ तद्गमकत्वमिति तस्यापात्तस्यैव हेतोर्गमकत्वं
ज्ञापकत्वम्, नान्यहेतूपादानं श्रेयःश्रियं श्रयति ॥ न च यस्मादित्यादि ॥ तस्मादिति पटस्य
कृतकत्वात् । तदन्येनेति पटात् पृथग्भूतं घटादिना । असाधिति पटस्य कृतकत्वादिति
हेतुः । व्यभिचारादिति पटस्य कृतकत्वे सत्यपि परमाण्वाकाशादीनामनित्यत्वमसिद्धम् । शक-
टेति रोहिण्युदयस्य ।

१३० आश्रयासिद्धताऽपि न युक्ता । अस्ति सर्वज्ञः, चन्द्रोपरागादिज्ञाना-
न्यथाऽनुपपत्तेरित्यादेरपि गमकत्वनिर्गयात् । कथमत्र सर्वज्ञवर्निगः सिद्धिः ? इति
चेत्, असिद्धिरपि कथमिति कथ्यताम् ? । प्रमाणागोचरत्वादस्येति चेत्, एवं तर्हि
तवापि तत्सिद्धिः कथं स्यात् ? ननु को नाम सर्वज्ञवर्निगमन्यमान्, चेनेप पर्य-
नुयोगः सोपयोगः स्यादिति चेत्, नैवन्, प्रमाणागोचरत्वादस्येति सर्वज्ञो यो न नव-
तीति सिपाधयिपित्वात् । अन्येदमन्तरं प्रागे निगिननरतरवारिव्यासात्प्रत्ये नैवन् ॥२०॥

एवं च—

आश्रयासिद्धता तेऽनुमाने न चेत्, साऽनुमाने नदादि तदा दि नये ॥

आश्रयासिद्धता तेऽनुमानेऽस्ति चेत्, मानुमाने नदीये तदा दि नये ॥

यदि चरीयानुमानेनाश्रयानिदिरस्ति तदा पटस्येवमं मा नूद, ॥२०॥

अनन्यापेक्षान्, अन्त्याश्रय प्रकृतानुयोगि र ॥ नकति न नये कति न नये

शपनीनयान् एवा ह्ये मदयेऽनुमाने रतदिति नये ॥

§૩૦ આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ પણ (યુક્તિસિદ્ધ નથી. કારણ કે, સર્વજ્ઞ છે, કારણ કે, અંદ્રગ્રહણ વિગેરેનું જ્ઞાન ખીજી રીતે સિદ્ધ કરી શકતું નથી. આ અનુમાનમાં હેતુ આશ્રયસિદ્ધ છતાં ગમક છે.

શંકા—સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મા—(આશ્રય)ની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? (અર્થાત્ કયા પ્રમાણથી કહો છો ?)

ઉત્તર—સર્વજ્ઞ રૂપ ધર્માની અસિદ્ધિ પણ કઈ રીતે છે ? તે કહો.

શંકા—કોઈ પણ પ્રમાણનો વિષય ન હોવાથી સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મા અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તો પછી તમારે પણ સર્વજ્ઞ ધર્માની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ સર્વજ્ઞધર્મા નથી, કારણ કે, તે પ્રમાણનો વિષય નથી, આ અનુમાનમાં સર્વજ્ઞ ધર્માની સિદ્ધિ તમે પણ નહિ કરી શકો.

શંકા—પણ અમે તો સર્વજ્ઞને ધર્મા કહેતા જ નથી, તો પછી આ પ્રશ્ન ઉપયોગી કેમ થાય ?

સમાધાન—તમારે એ પ્રમાણે બોલવું ન જોઈ એ. કારણ કે, ‘પ્રમાણનો વિષય નથી’ એ હેતુથી “સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મા નથી” એવું જ તમે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો, છતાં જો એવું ન માને તો આશ્રયરહિત હેતુનું તમારું કથન પણ આકાશનો છેદ કરવાને તીક્ષ્ણ ધારવાલી તરવારના વ્યાપારની જેવું થઈ જશે. અર્થાત્ નિષ્ફળ જશે, જો તમારા આ અનુમાનના ‘પ્રમાણનો વિષય નથી’—એ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ ન હોય (અર્થાત્ સર્વજ્ઞરૂપ આશ્રય અસિદ્ધ ન હોય) તો ઉપરોક્ત મારા અનુમાનનો હેતુ પણ કઈ રીતે આશ્રયાસિદ્ધ થશે ?

કહાય તમારા અનુમાનનો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ હોય તો પણ તેથી મારા અનુમાનનો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય.

જો તમારા અનુમાનમાં આશ્રયાસિદ્ધ ન હોય તો મારા અનુમાનમાં પણ તે ન થાય, કારણ કે—ખન્ને સ્થળે ધર્મા એક જ છે, કારણ કે, ખીજે કોઈ ધર્મા અહાં ઉપયોગી નથી, અને જો તમારા અનુમાનમાં આશ્રયાસિદ્ધ છે, તો પણ એ મારા અનુમાનમાં કેમ થાય ? કારણ કે મારા અનુમાનમાં તો બાધકનો અભાવ છે, આ પ્રમાણે ઉક્ત *લોકનો અર્થ જાણવો.

(૫૦) કથમત્રેત્યાદિના સૂરિ પૃચ્છતિ પરઃ । અસિદ્ધિરપીત્યાદિ સૂરિઃ । પ્રમાણેત્યાદિ પરઃ । एवं તર્હીત્યાદિ સૂરિઃ । તત્સિદ્ધિરિતિ સર્વજ્ઞધર્મિણઃ સિદ્ધિઃ । નન્વિત્યાદિ પરઃ । નૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । અત્ત ઇતિ હેતોઃ । અત્ર ચ કાકા વ્યાખ્યા । સિસાઘચિષિતત્વાદિતિ ભવતા । અન્યથેતિ સર્વયા સર્વજ્ઞાભાવે । ઇદમિતિ ભવદુક્તમ્ ।

(૫૦) एवं चेत्यादिना आचार्य एव वक्ति ।

(૫૦) प्रकृतेऽपीति मदीयेऽपि ।

(૫૦) धर्मिण इति सर्वज्ञस्य । अस्येति सर्वज्ञधर्मिणः । प्रकृतानुपयोगित्वादिति प्रस्तुतानुपयोगित्वात् । तत्रेति त्वदीयानुमाने । बाधकाभावादिति त्वदनुमान हि बाधकं, तस्य चाभाव, मदीयानुमानबाधकस्य त्वदनुमानस्याશ्रयासिद्धिप्रस्तत्वेनाभावादिति भावः ।

आश्रयेत्यादि ॥ चन्द्रेति उपराग उपप्लवः प्रहणमिति यावत् । कथमत्रेति अस्मिन् भवत्पक्षे । असिद्धिरिति सर्वज्ञो धर्मी न भवतीत्यपि कथमित्यर्थः ॥ अस्येति सर्वज्ञधर्मिण । सत्सिद्धिरिति सर्वज्ञसिद्धिः । ननु को नानेत्यादि ॥ सिषाधयीति साधायतुमोप्सितत्वात् । अन्यथेति सर्वज्ञधर्म्यङ्गीकारमन्तरेणाऽऽकाशमनुकरालकरवालाकर्षणम् ।

आश्रयेत्यादि ॥ असिद्धयेऽपि सर्वज्ञधर्मिणभीरितवतो भवतो अनुमाने प्रमाणागोचरत्वादस्येति हेतौ यथाश्रयासिद्धिदोषो न, तन्ममानुमाने चन्द्रोपरागादिजानान्यथानुपपत्तेरिति साधने । सेति आश्रयासिद्धता कथं स्यात् । एकस्य धर्मिणोऽङ्गीकारादुभयत्र दोषसम्भवान्निर्दोषत्वेऽन्यतरस्यापरस्याप्यदोषत्वात् । तवानुमानं सदोषं चेत् तत् ममानुमानं भवत्साधनेन न दूष्यते, सदोषस्यापरं दूषयितुमनीशत्वात् । प्रकृतेऽपीति अस्मदनुमानेऽपि । असाविति आश्रयासिद्धता ॥

अन्यस्यास्येति ॥ सर्वज्ञधर्मिणं विमुच्यापरधर्मिणः । अन्यपक्षोपदानेनापरपक्षदूषणमुद्भावयितुं न प्रार्थते ।

तथा च—

“विकल्पाद् धर्मिणः सिद्धिः क्रियतेऽथ निषिध्यते ।

द्विधाऽपि धर्मिणः सिद्धिर्विकल्पात् ते समागता” ॥१॥

द्वयमपि नास्मि करोमीत्यनभिधेयम्, विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्विधानस्य प्रतिषेधस्य चासंभवात् । यदि च द्वयमपि न करोपि, तदा व्यक्तममूल्यकयी कथं नोपहासाय जायसे ?, तथातायामाश्रयासिद्ध्युद्भावनाऽघटनात् ।

ननु यदि विकल्पसिद्धेऽपि धर्मिणि प्रमाणमन्वेपणीयम्, तदा प्रमाणसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरमन्विष्यताम्, अन्यथा तु विकल्पसिद्धेऽपि पर्याप्तं प्रमाणान्वेषणेन, अहमहमिकया प्रमाणलक्षणपरीक्षणं परीक्षकाणामकक्षीकरणीयं च स्यात्, तावन्मात्रेणैव सर्वस्यापि सिद्धेः । तथा च चाक्षुषत्वादिरपि शब्दानित्यत्वे साव्ये मन्यग्भेत्तुरेव भवेदिति चेत् ।

अने ऐ रीते ‘धर्मीनी सिद्धि विकल्पधी कराय छे, अथवा विकल्पधी धर्मीनो निषेध कराय छे, ऐम ह्येय तो विधि अने निषेध ऐम उलय प्रशारे धर्मीनी सिद्धि तमारे पक्ष विकल्पधी न धर्ये

शंका—पक्ष (धर्मीनी सिद्धि भाटे) दुः विधि के निषेध अन्नेभावी कर पक्ष करतो नही.

समाधान ऐम पक्ष कही शक्य तेम नही, अरुपु के-विधि अने प्रतिषेध ऐ अन्नेनु ऐकी शक्ये विधान के प्रतिषेध धर्ये शक्या नही. अने ऐ विधि के निषेध ऐ अन्ने न करे। तो अरेअरे नृश्य विद्या परार्थने अन्नेभावन तने हास्यास्पद ऐम नहि थाव ? अने ज्या विकल्पधी विधि-निषेध ऐ पक्ष न करे पक्षानुं उरजावन घटनुं नही

शंका—विकल्प रीतिज धर्मेज धर्मीना ननु ते नसायुं कल्पते प्रकृतं दुः पक्षे, अन्नेपु सिद्ध धर्मीनां पक्षे अन्ने अन्नेपु ऐ अन्ने अन्ने अन्ने अन्ने अन्ने अन्ने

સિદ્ધ ધર્મીમાં પણ પ્રમાણ શોધવાથી સર્થ, અને તેમ થતાં હું પહેલો પ્રમાણ લક્ષણની પરીક્ષા કરું એ પ્રમાણે પરીક્ષકોને સ્વીકાર્ય નહિ થાય, કારણ કે-વિકલ્પમાત્રથી સમસ્ત પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ જશે, અને તેમ થતાં શબ્દમાં અનિત્યત્વ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય ત્યારે “ચાશ્ચુષત્વ” વિગેરે પણ સમ્યગ્ હેતુ થઈ જશે.

(૫૦) દ્વિધાપીતિ ક્રિયતેઽથ નિષેધ્યતે इत्येवं द्वौ प्रकारौ । न करोषीति इत्यनेन बलादपि प्रतिषेध. समायातः । तथातायामिति विकल्पसिद्धधर्मिस्वीकारे ।

(૫૦) તાવન્માત્રેણૈવૈતિ વિકલ્પમાત્રેણૈવ । તથા ચૈતિ વિકલ્પાદૈવ સાધ્યસિદ્ધૌ ।

વિકલ્પાદિત્યાદિ ॥ દ્વિધાપીતિ વિધિમુખેન નિષેધદ્વારેણ વા દ્વયમપીતિ વિધિનિષેધ-લક્ષણામ્ ।

અસ્મીતિ અહમ્ । અનભિધેયમિતિ અભિધાતુમશક્યમ્ । યદિ ચ દ્વયમિતિ વિધિ નિષેધં ચ ન વિધિમાશ્રયેન નિષેધમાશ્રયે-इत्यङ्गीकार. સારસ્તવ ચેતસિ ચકાસ્યાચ્ચેત્, તદા ત્રપા-પાત્રં ભવાન્ વાદિપર્ષદ્યુદાસીનસ્ય હાસાર્હત્વાત્ । યથા કશ્ચિત્ વેતનમપ્રદાય વસ્ત્વાદાતુમુચતઃ, તથા ત્વં વિધિનિષેધાવનાશ્રયન્ જ્યામિલાણ્યુપહાસાય જાયસે ॥ તથાતાયामિતિ ઉપહાસાસ્પદત્વે સત્યપિ કરોષિ ચેત્ ।

નનુ યદીતિ પરવાદી વાવદ્ભૂતા વિવરીતુમુચત. । અન્યથૈતિ પ્રમાણસિદ્ધે ધર્મિણિ પ્રમા-ગાન્તરાઽગવેષણે ।

તાવન્માત્રેણૈતિ વિકલ્પમાત્રેણૈવ ।

તદત્યલ્પમ્ । વિકલ્પાદિ સત્વાસત્વસાધારણં ધર્મિમાત્રં પ્રતીયતે, ન તુ તાવ-ન્માત્રેણૈવ તદસ્તિત્વસ્યાપિ પ્રતીતિરસ્તિ, યતોઽનુમાનાઽનર્થક્યં ભવેત્ ; અન્યથા પૃથિવી ધરસાક્ષાત્કારે કૃશાનુમત્ત્વસાધનમપ્યપાર્થક્યં ભવેત્ । તસ્યાગ્નિમતો વા પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રેક્ષણાત્ । અગ્નિમત્ત્વાઽનગ્નિમત્ત્વવિશેષશૂન્યસ્ય શૈલમાત્રસ્ય પ્રત્યક્ષેણ પરિચ્છેદાદ્ નાનુ-માનાનર્થક્યમિતિ ચેત્ । તર્હ્યસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવિશેષશૂન્યસ્ય સર્વજ્ઞમાત્રસ્ય વિકલ્પેનાઽઽ-કલનાત્ કથમત્રાપ્યનુમાનાનર્થક્યં સ્યાત્ ? । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવ્યતિરેકેણ ક્ષીણી-સર્વજ્ઞમાત્રસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ? ; અગ્નિમત્ત્વાનગ્નિમત્ત્વવ્યતિરેકેણ ક્ષોણીધરમાત્રસિદ્ધિરપિ ક્ષીણી ? इति वाच्यम् । ક્ષોણીધરોઽયમિત્યેતાવન્માત્રજ્ઞિરેવૈતિ ચેત્, ઇતરત્રાપિ સર્વજ્ઞ इत्येतावन्मात्रज्ञिरेव साऽस्तु, કેવલમેકા પ્રમાણલક્ષણોપપન્નત્વાત્ પ્રામાણિકી, તદન્યા તુ તદ્વિપર્યયાદ્ વૈકલ્પિકાતિ ।

સમાધાન—તમારું આ કથન તુચ્છ છે, કારણ કે, વિકલ્પથી તો સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં સામાન્યરૂપ એવો ધર્મી જ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ એટલા માત્રથી- (વિકલ્પમાત્રથી) ધર્મીના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થતી નથી, કે જેથી અનુમાન નિષ્ફળ થાય, અન્યથા પર્વતનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેની અશિમત્તાને સિદ્ધ કરવી એ પણ નિષ્ફળ થશે, કારણ કે, અગ્નિવાળો, કે અગ્નિરહિત એવો પર્વત તો પ્રત્યક્ષથી જ જાણાય છે.

શંકા—અગ્નિવાળો કે અગ્નિરહિત એવા વિશેષણથી રહિત માત્ર પર્વત જ પ્રત્યક્ષથી જોવાય છે માટે અનુમાન નિરર્થક નથી.

સમાધાન—તો પછી એ જ પ્રમાણે અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વરૂપ વિશેષોથી રહિત માત્ર સર્વજ્ઞ જ વિકલ્પથી જણાય છે, તો અહીં પણ અનુમાન કેમ નિરર્થક થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય

શંકા—અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ ધર્મરહિત માત્ર સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કેવી છે ?

સમાધાન—અગ્નિવાળો કે અગ્નિરહિત એવા વિશેષણથી રહિત માત્ર પર્વતની સિદ્ધિ પણ કેવા પ્રકારની છે તે તો કહો

શંકા—આ પર્વત છે, એટલું જ જ્ઞાન થાય છે.

સમાધાન—તો ખીજે પણ 'સર્વજ્ઞ છે' એટલું જ જ્ઞાન થાય તેમાં શો વાંધો ? માત્ર ભેદ એટલો જ છે કે, એકજ્ઞસિ-(જ્ઞાન) પ્રમાણુ દ્વારા થયેલ હોવાથી પ્રામાણિકી કહેવાય છે, જ્યારે ખીજી વિકલ્પથી થયેલ હોવાથી વૈકલ્પિકી કહેવાય છે.

(૫૦) તદત્યલ્પમિત્યાદિ સૂરિઃ । અનુમાનાનર્થક્યમિતિ । ભવદુપન્યસ્ત અપાર્થકં ભવેદિત્યતોડપ્રે ઇતિ ગમ્યમ્ । તસ્યેતિ પૃથિવોધરસ્ય । અગ્નિમસ્ત્વેત્યાદિ પરઃ । તર્હીત્યાદિ સૂરિઃ । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વેત્યાદિ પરઃ । અગ્નિમસ્ત્વેત્યાદિ સૂરિ । સેતિ સિદ્ધિઃ । પકેતિ અસ્તિત્વલક્ષણા । તદન્યેતિ નાસ્તિત્વલક્ષણા ।

તદસ્તિત્વસ્યેતિ તસ્ય ધર્મિણોડસ્તિત્વસ્ય ધર્મસ્યાપિ । નહિ વિકલ્પાદ્ધર્મસિદ્ધૌ પ્રમાણમન્તરેણ ધર્મસિદ્ધિઃ સાધીયસ્તા દધાતિ । અન્યથેતિ ધર્મિણઃ સિદ્ધૌ યદિ ધર્મસિદ્ધિઃ ॥ સાધનમિતિ ધૂમવત્ત્વાદિ ॥ અપાર્થકમિતિ નિરર્થકમ્ ॥ તસ્યેતિ પર્વતસ્ય ॥ અત્રાપીતિ વિસ્ત્પસિદ્ધેડપિ સર્વજ્ઞધર્મિણિ ॥ ઇતરત્રાપીતિ સર્વજ્ઞસિદ્ધાવપિ । કૈવલમિત્યાદિ ॥ તદન્યેતિ પ્રામાણિકમિદિ-વ્યતિરિક્તા । વિપર્યયાદિતિ પ્રમાણલક્ષણોપપન્નત્વવપરીત્યાન્ ।

નનુ કિમનેન દુર્ભગાડભરણભારાયમાણેન વિકલ્પેન પ્રામાણિકઃ કુર્યાદિતિ ચેત્ ? । તદયુક્તમ્ । યતઃ પ્રામાણિકોડપિ પદ્તર્કીપરિતર્કકર્કશ્ચેશુપોવિશેષસૂચ્યા-વદિરાજિરાજસમાયાં સ્વરવિપાળમરિત નાસ્તિ વેતિ કેનાપિ પ્રમર્ષદર્ષોદુઃકચ્ચરેણ માક્ષેપં પ્રત્યાહતોડવશ્યં પુરુપાભિમાની ક્ષિપ્તિત્ર ત્ર્યાદ્ ન તૃણોમેવ પુર્ણાયાન્, અપ્રહનં ચ કિમપિ પ્રલપન્ સનિકારં નિસ્સાર્યેત, પ્રહનનાપયો તુ વિદ્યમ્નિઃ વર્નિયં વિદ્યાય કાડ્યા ગતિરાસ્તે ?

શંકા—દુર્ભગા (વિધવા) સ્ત્રીના આભરણના ભાર એવા આ વિદ્યમ્નુ પ્રામાણિક પુરુષને શું કામ છે ?

સમાધાન—તમારું આ કથન ખોટું નથી કાનુ કે—પદ્મશંકરના અન્યથા વિચારથી ત્રીન છુદિવાળા અનેક નિઠાંતરી શેલ્યાવનામ મન્ન-કાના મર્દવી શંકા રોકવાના કેઈ પુરુષ નર્મલશાય હેર કે મારા ? જે પર્વતી જાણેકઈક વાલન કરે તારે પુરુષાવિગતની પાતાનિજ પુરુષ સહુ વર્ધિનેકે જાણુ મુને ન રહે અને તે પ્રામાણિક પુરુષ એ વર્ધિનેકે મુને ના વિચારવન કે પર.

તદ્વા) યોદ્ધે તો તિરસ્કાર કરવાપૂર્વક તેને સભામાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે. જો પ્રસ્તુત યોદ્ધાનું હોય તો તેને માટે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીને છોડીને ખીણું ક્યું શરણુ છે ?

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । કિઞ્ચિદિતિ અસ્તિ વા । પ્રકૃતભાષણે ઇતિ અસ્તિ-નાસ્તિ-ભાષણે ।

નનુ કિમિત્યાદિ ॥ વિકલ્પેનેતિ અપ્રમાણેન । તૂષ્ણીમિતિ મૌનમેવ નાશ્રયેત્ । અપ્ર-કૃતમિતિ પ્રસ્તુતવિકલ્પમ્-અપરવાદારમ્ભકં વાક્યમ્ । સનિકારમિતિ સપરાભવમ્ ।

અપ્રમાણિકે વસ્તુનિ મૂક-વાવદૂકયોઃ કતરઃ શ્રેયાનિતિ સ્વયમેવ વિવેચયન્તુ તાર્કિકાઃ ? ઇતિ ચેત્ । નનુ ભવાન્ સ્વોક્તમેવ તાવદ્વિવેચયતુ, મૂકતૈવ શ્રેયસીતિ ચ પૂત્કરોતિ નિષ્પ્રમાણકે વસ્તુનોતિ વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણં વિધાય મૂકતાધર્મં ચ વિદધાતી-ત્યનાત્મજ્જશેઝરઃ । તસ્માત્ પ્રામાણિકેનાપિ સ્વીકર્તવ્યૈવ ક્વાપિ વિકલ્પસિદ્ધિઃ । ન ચ સૈવ સર્વત્રાસ્તુ, કૃતં પ્રમાણેનેતિ વાચ્યમ્ । તદન્તરેણ નિયતવ્યવસ્થાડયોગાત્ । ઇકો વિક-લ્પયતિ, અસ્તિ સર્વજ્ઞોડન્યસ્તુ નાસ્તીતિ કિમત્ર પ્રતિપદ્યતામ્ ? । પ્રમાણમુદ્રાવ્યવસ્થા-પિતે ત્વન્યતરસ્મિન્ ધર્મે દુર્દ્ધરોડપિ કઃ કિં કુર્યાત્ ? । પ્રમાણસિદ્ધચનર્હે તુ ધર્મિણિ સ્વેપુષ્પાદૌ વિકલ્પસિદ્ધિરપિ સાધીયસી; તાર્કિકચક્રચક્રવર્તિનામપિ તથા વ્યવહારદર્શનાત્ ।

શંકા—પ્રમાણરહિત વસ્તુમાં મૌન રહેવું કે બકવાદ કરવો એ બેમાંથી શું સારું છે, તેનું વિવેચન તો સ્વયં તાર્કિકો કરી લેશે.

સમાધાન-જો એમ હોય તો તમારા કથનનું તમે પોતે જ વિવેચન કરો તો જણાશે કે, “મૂકતા હિતકારી છે” એ પ્રમાણે પોકારો છો અને વળી, “નિષ્પ્ર-માણકે વસ્તુનિ-(પ્રમાણરહિત વસ્તુમાં) એ પ્રમાણે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનું વિધાન કર્યા છતાં મૂક રહેવાનું” પણ વિધાન કરો છો-આમ પોતાને જ નહિ જાણના-રમાં તમે શિરોમણિ-(મૂર્ખશિરોમણિ) છો. તેથી પ્રામાણિક પુરુષે પણ કોઈ સ્થળે (ધર્મીને વિષે) વિકલ્પસિદ્ધિ સ્વીકારવી જોઈ એ. પરંતુ દરેક સ્થળે વિકલ્પથી જ સિદ્ધિ હો, માટે પ્રમાણથી સચું, એમ પણ કહેવું ન જોઈ એ, કારણ કે-પ્રમાણ વિના નિયત વ્યવસ્થા બનશે નહિ. સર્વજ્ઞ છે-એ પ્રમાણે કોઈ વિકલ્પ કરે ત્યારે ખીણે સર્વજ્ઞ નથી એમ કહે ત્યારે શું સ્વીકારવું ? પણ જો અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ એ બંને ધર્મમાંથી કોઈ પણ એક ધર્મ પ્રમાણ મુદ્રાથી વ્યવસ્થાપિત-(સિદ્ધ) કરવામાં આવે ત્યારે દુર્દ્ધર પુરુષ પણ ત્યાં શું કરી શકે ? અર્થાત્ પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મ તેને સ્વીકારવો જ પડે. પરંતુ પ્રમાણથી જેની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમજ ન હોય એવા આકાશકુસુમાદિ ધર્મી વિષે તો વિકલ્પથી કરાતી સિદ્ધિ પણ હિતકારી છે, અને તાર્કિકશિરોમણિ વિદ્વાનોનો વ્યવહાર પણ તેવો જ જોવાય છે.

અપ્રમાણિકેશ્યાદિ પરઃ । નનુ ભવાનિતિ સ્મરિઃ । તદન્તરેણેતિ પ્રમાણમન્તરેણ ।

हेतोरिति सत्त्वकृतकत्वादेः । प्रत्यक्षेति अध्यक्षवाधितपक्षत्वेन शब्दश्चाक्षुषः—अत्र प्रयुज्यमानः सर्वाऽपि हेतुः प्रत्यक्षविरुद्ध इत्यर्थः ॥ शब्दे चाक्षुषत्वाननुभवात्, श्रावणत्वात् तस्य ।

न चैवमिति विकल्पसिद्धधर्म्यङ्गीकारेणाऽश्रयासिद्धाभावे ॥ अस्येति विश्वस्य परिणामिकारणत्वादितिहेतोः । प्रधानेति प्रकृतेरसिद्धौ । तत्परिणामीति प्रकृति-परिणामित्वस्याऽसिद्धेः ।

§३२ एवमाश्रयैकदेशासिद्धोऽपि न हेत्वाभासः । तर्हि प्रधानात्मानौ नित्याकृतकत्वादित्ययमप्यात्मनीव प्रधानेऽपि नित्यत्वं गमयेत्, तदसत्यम् । नित्यत्वं खलवाद्यन्तरशून्यसद्रूपत्वम्, आद्यन्तविरहमात्रं वा विवक्षितम् । आद्येऽत्यन्ताभावेन व्यभिचारः, तस्याकृतकस्याप्यतद्रूपत्वात् । द्वितीये सिद्धसाध्यता, अत्यन्ताभावरूपतया प्रधानस्याद्यन्तरहिनत्वेन तदभाववादिभिरपि स्वीकारात् । तर्हि देवदत्तवान्ध्येयौ वक्त्रवन्तौ वक्तृत्वादित्येवं हेतुरस्तु । नैवम् । न वान्ध्येयो वक्त्रवान्, असत्त्वादित्यनेन तद्बाधनात् । तदसत्त्वं च साधकप्रमाणाभावात् सुप्रसिद्धम् ।

§३३ अे न रीते आश्रयैकदेशासिद्ध पणु डेत्वाभास नथी.

शंका—अे आश्रयैकदेशासिद्धने डेत्वाभास मानवामां न आवे तो—“प्रधान अने आत्मा नित्य छे, कारण के, ते कृतक छे” आ अनुमानमां “अकृतकत्व’ डेतु अेम आत्मानी नित्यताने गमक छे, तेम प्रधाननी नित्यताने पणु गमक थरी.

समाधान—आ कथन सायुं नथी कारण के, अडीं प्रश्न छे के, नित्य अेटले शुं ? अे आदि अने अन्त रडित छतां सद्रूप डोय ते विवक्षित छे; के मात्र आदि अने अन्तने अलाव ? पडेल विकल्पमां अत्यन्तालावथी व्यभिचार आवशे. कारण के, अत्यन्तालाव अकृतक डोवा छतां तेवो नथी अेटले के—आदि अंत-रडित सद्रूपक नथी. भीम विकल्पमां सिध्यसाध्य दोष आवशे, कारण के—प्रधानने अलाव माननाराओ अे अत्यन्तालाव इप डोवाथी प्रधानने आदि अने अन्तरडित मानेद छे.

शंका—तो पछी “देवदत्त अने वन्ध्यापुत्र मुभवाणा छे, कारण के—वकता छे.” आ डेतु गमक छे.

समाधान—अेम पणु कडी शकशो नडि, कारण के—“वन्ध्यापुत्र मुभवाणो नथी, कारण के, ते असत् छे.” आ (प्रति) अनुमानथी उपरोक्त अनुमान आधित थाय छे, अने वन्ध्यापुत्रनुं असत्त्व तो वन्ध्यापुत्रने सिद्ध करनार प्रमाणु न डोवाथी प्रसिद्ध न छे

(प०) न हेत्वाभास इति तद्वदेव । तर्हि प्रधानात्मानाचित्यादि अयं हेत्वाभासश्चेन्न भवति इति शेषम् । तदसत्यमित्यादि सूरिः । अतद्रूपत्वादिति आद्यन्तरशून्यो वर्तते स पर सद्रूपो न भवति । आद्यन्तरहितत्वेनेति अत्यन्ताभावरूपत्वेन । तदभाववादिभिरपीति अस्माभिरपि । तर्हीत्यादि परः । नैवमित्यादि सूरिः । अनेनेति प्रतिहेतुना । तदसत्त्वमिति “वान्ध्येयासत्त्वम् ।

तर्हि प्रधानेत्यादि ॥ आद्यन्तेति यस्यादिरन्तो वा न ज्ञायते बहुकालस्थितत्वात् तत्सत्त्वं निरादिरन्तं किमपि वा । तस्येति अत्यन्ताभावस्य । अतद्रूपेति आद्यन्तरशून्यसद्रूप-

હેતોરિતિ સત્ત્વકૃતકત્વાદેઃ । પ્રત્યક્ષેતિ અધ્યક્ષવાધિત
માનઃ સર્વોઽપિ હેતુઃ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ ઇત્યર્થઃ ॥ શબ્દે ચ

ન ચૈવમિતિ વિકલ્પસિદ્ધધર્મ્યજ્ઞીકારેણાઽશ્રયાસિદ્ધા
ળત્વાદિતિહેતોઃ । પ્રધાનેતિ પ્રકૃતેરસિદ્ધૌ । તત્પરિણઃ

§૩૨ એવમાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધોઽપિ ન હેત્વા
કૃતકત્વાદિત્યયમપ્યાત્મનીવ પ્રધાનેઽપિ નિત્યત્વ
સ્વલ્વાદ્યન્તશૂન્યસદ્રૂપત્વમ્, આદ્યન્તવિરહમાત્રં વા
વ્યભિચારઃ, તસ્યાકૃતકસ્યાપ્યતદ્રૂપત્વાત્ । દ્વિતી
તયા પ્રધાનસ્યાદ્યન્તરહિનત્વેન તદભાવવાદિભિરપિ
વક્ત્રવન્તૌ વક્તૃત્વાદિત્યેવં હેતુરસ્તુ । નૈવમ્ । ન
નેન તદ્વાધનાત્ । તદસત્ત્વં ચ સાધકપ્રમાણા

§૩૨ એ જ રીતે આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ

શંકા—જો આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધને હેત્વાભ

અને આત્મા નિત્ય છે, કારણ કે, તે કૃતક છે

જેમ આત્માની નિત્યતાનો ગમક છે, તેમ

સમાધાન—આ કથન સાચું નથી કાર

ણું ? જો આદિ અને અન્ત રહિત છતાં સદ્રૂપ

અને અન્તનો અભાવ ? પહેલા વિકલ્પ

કારણ કે, અત્યન્તાભાવ અકૃતક હોવા દ

રહિત સદ્રૂપક નથી. ખીજા વિકલ્પમાં સિ

નનો અભાવ માનનારાઓ એ અત્યન્તા

અન્તરહિત માનેલા છે.

શંકા—તો પછી “દેવદત્ત અને વ

છે.” આ હેતુ ગમક છે.

સમાધાન—એમ પણ કહી શકશો

નથી, કારણ કે, તે અસત્ છે.” એ

આધિત થાય છે, અને વન્ધ્યાપુત્રતું અ

ન હોવાથી પ્રસિદ્ધ જ છે.

(૫૦) ન હેત્વાભાસ ઇતિ તદ્વદેવ । તર્હિ પ્ર

ઇતિ શેષમ્ । તદસત્યમિત્યાદિ સૂરિઃ । અત

ભવતિ । આદ્યન્તરહિતત્વેનેતિ અત્યન્તાભાવ

રપિ । તર્હિત્યાદિ પરઃ । નૈવમિત્યાદિ સૂરિ.

વાન્ધ્યેયાસત્ત્વમ્ ।

તર્હિ પ્રધાનેત્યાદિ ॥ આદ્યન્તેતિ

તસત્ત્વં નિરાદિરન્તં કિમપિ વા । તસ્યેતિ ૩

अस्येतिपक्षस्य । अस्येति धर्मसिद्धिलक्षणस्य । हेतोरिति जनदर्शानोत्पन्नत्रासत्वादेवेत्येवंरूपस्य ।
 आश्रयं संदिग्धेत्यादि ॥ अयमिति आश्रयसदिग्धवृत्त्यसिद्धिः । न चैवमिति पक्ष-
 धर्मतागमकत्वस्य कारणं नाभ्युपगम्यते जैनैः—पर्वतद्रव्यत्वाद् शिलोच्चये वह्निमत्त्वावसायप्रसंग-
 साध्वसात् । तत् किमिति परः प्रगल्भते । तत् तस्मात् कारणादाश्रये प्रदेगे वृत्तिवर्तनं तस्या-
 निर्णयेऽपि । नियतेति नियतो विवक्षितो देशोऽविकरणमाधारो यस्य, एवविधो यो मयूरस्तस्य
 सिद्धिः । किं भवत्विति काक्वा । तदेवेति मयूरमात्रम् । तद्व्यभिचारेति तस्य देश-
 विशिष्टमयूरस्य व्यभिचारात् ।

§३६ एवमाश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्तिरप्यसिद्धो न भवतीति ।

§३७ व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्धावपि नासिद्धभेदौ, वक्तुरकौशलमात्रत्वाद्
 वचनवैयर्थ्यदोषस्य ।

§३८ एवं व्यर्थैकदेशसिद्धादयोऽपि वाव्याः । ततः स्थितमेतद्, एतेष्वसिद्ध-
 भेदेषु संभवन्त उभयासिद्धान्यतरासिद्धयोरन्तर्भवन्ति ।

§३९ नन्वन्यतरासिद्धो हेत्वाभास एव नास्ति । तथाहि—परेणासिद्ध इत्यु-
 द्भाविते यदि वादी न तत्साधकं प्रमाणमाचक्षीत तदा प्रमाणाभावादुभयोरप्यसिद्धः;
 अथाचक्षीत, तदा प्रमाणस्यापक्षपातित्वादुभयोरप्यसौ सिद्धः । अथवा यावन्न परं
 प्रति प्रमाणेन प्रमाध्यते, तावत् तं प्रत्यसिद्ध इति चेत्, गौणं तर्ह्यसिद्धत्वम्, नहिरत्ना-
 दिपदार्थस्तत्त्वतोऽप्रतीयमानस्तावन्तमपि कालं मुख्यतस्तदाभासः । किं च अन्य-
 तरासिद्धो यदा हेत्वाभासस्तदा वादी निगृहीतः स्यात्, न च निगृहीतस्य पश्चाद-
 निप्रह इति युक्तम्, नापि हेतुसमर्थनं पश्चाद्युक्तम्, निप्रहान्तत्वाद् वादस्येति ।

§३६ आश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध पणु असिद्धहेत्वाभासरूपे घटी शक्तो नथी।

§३७ व्यर्थविशेषणसिद्ध, अने व्यर्थविशेष्यासिद्ध पणु असिद्धना लेह
 नथी. कारणे के, आ अन्ने स्थणे वक्ताना अकौशलने कारणे व्यर्थवचन जोलवानो
 दोष थयो छे.

§३८ ऐ न रीते व्यर्थैकदेशसिद्ध आदि पणु असिद्ध हेत्वाभासना लेह नथी
 ऐ म समञ्ज लेपुं, तेथी ऐ सिद्ध थयुं के, ऐ अथा असिद्ध हेत्वाभासना लेहोमां
 ऐ सभावना डाय तेमनो उलयसिद्ध के अन्यतरासिद्धमां अन्तर्भाव थाय छे.

§३९ शंका—अन्यतरासिद्ध नामनो हेत्वाभास न नथी, ते आ प्रमाणे—वादीऐ
 कडेल हेतु विशे ते असिद्ध छे, ऐ प्रमाणे उद्भावन करवा आवे त्यारे न्ने वादी हेतुने
 सिद्ध करनार प्रमाणे न कडे तो—प्रमाणेनो अभाव डोवाथी वादी प्रतिवादी उलयने
 ते हेतु असिद्ध थरो, अने न्ने हेतुने सिद्ध करनार प्रमाणे कडे तो प्रमाणे पक्षपात-
 रहित डोवाथी अन्नेने पणु ते हेतु सिद्ध थरो. अथवा न्यां सुधी पर प्रत्ये
 हेतुने प्रमाणेथी सिद्ध करवामां न आवे त्यां सुधी तेना प्रत्ये ते हेतु असिद्ध
 रडे छे, अथात् किञ्चित्जाल पर्यंत असिद्ध डोय, पणु सर्वथा असिद्ध रडेते।

નથી. એમ માનવું પણ બરાબર નથી, કારણ કે તો પછી અસિદ્ધતા ગૌણ થઈ ગઈ, કારણ કે-રત્નાદિ પદાર્થ પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વથી અપ્રતીયમાન હોય ત્યાં સુધી પ્રધાનરૂપે તે રત્નાભાસ છે, એમ કહેવાતું નથી. (તેવી જ રીતે હેતુ પરને સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે અસિદ્ધતા ગૌણરૂપ હોવાથી તે અસિદ્ધતા પ્રધાનભાવે કહી શકાય નહિ) વળી, અન્યતરાસિદ્ધ જ્યારે હેત્વાભાસ હોય ત્યારે વાદી તો નિગૃહીત થઈ જાય છે, અને જે એકવાર નિગૃહીત થયો તે પછી તેનો અનિગ્રહ કહેવો એ યોગ્ય નથી. કારણ કે-નિગ્રહ સાથે જ વાદનો અંત આવે છે. માટે અન્યતરાસિદ્ધને પૃથક્ હેત્વાભાસ માનવો યોગ્ય નથી.

(૫૦)નન્વન્યતરાસિદ્ધ इत्यादि परः । अथेत्यादि इहापि पर सूरिं प्रति । गौणमित्यादि पर । असिद्धत्वमिति एतच्च न चारु । असिद्धत्वमित्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । तदाभास इति रत्नादिपदार्थाभासः । किं चेत्यादिनाऽहोऽजैनः ।

(ટિ૦) નન્વન્યતરેત્યાદિ ॥ તત્સાધકમિતિ હેતુપ્રસાધકમ્ । અસાવિતિ હેતુ । તં પ્રતીતિ પરં પ્રતિ । તત્ત્વત્ત્વમિતિ અપરીક્ષિતત્વાત્તલ્લક્ષણફલનામતોઽજ્ઞાયમાનઃ । મુખ્યત્ત્વમિતિ મુખ્યવૃત્ત્યા । તદાભાસ ઇતિ રત્નાભાસઃ ।

અત્રોચ્યતે—યદા વાદી સમ્યગ્ધેતુત્વં પ્રતિપદ્યમાનોઽપિ તત્સમર્થનન્યાયવિસ્મરણાદિનિમિત્તેન પ્રતિવાદિનં પ્રાશ્નિકાન્ વા પ્રતિબોધયિતું ન શક્નોત્યસિદ્ધતામપિ નાનુમન્યતે, તદાઽન્યતરાસિદ્ધત્વેનૈવ નિગૃહ્યતે । તથા સ્વયમનમ્બુપગતોઽપિ પરસ્ય સિદ્ધિત્યેતાવતૈવોપન્યસ્તો હેતુરન્યતરાસિદ્ધો નિગ્રહાધિકરણમ્, યથા—સાંખ્યસ્ય જૈનં પ્રત્યચેતનાઃ સુખાદયઃ, ઉત્પત્તિમત્ત્વાદ્ ઘટવદિતિ ।

નનુ કથં તર્હિં પ્રસન્નસાધનં સૂપપાદં સ્યાત્ ?, તથા ચ પ્રમાણપ્રસિદ્ધવ્યાપ્તિકેન વાક્યેન પરસ્યાનિષ્ટત્વાપાદનાય પ્રસન્નનં પ્રસન્નઃ, યથા—યત્સર્વથૈકં તન્નાનેકત્ર વર્તતે, યથૈકઃ પરમાણુસ્તથા ચ સામાન્યમિતિ કથમનેકવ્યક્તિવર્તિ સ્યાત્ ?, અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવં વ્યાપકમન્તરેણ સર્વથૈક્યસ્ય વ્યાપ્યસ્યાનુપપત્તેઃ । અત્ર હિ વાદિનઃ સ્યાદ્વાદિનઃ સર્વથૈક્યમસિદ્ધમિતિ કથં ધર્માન્તરસ્યાનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવસ્ય ગમકં સ્યાદિતિ ચેત્ ? ।

સમાધાન—આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે, જ્યારે વાદી પોતાના હેતુને સમ્યક્ સમજતો હોય છતાં પણ તેના સમર્થનના ન્યાયને ભૂલી જવું આદિ કારણોથી પ્રતિવાદી કે સભ્યોને સમજાવી શકે નહિ અને હેતુમાં અસિદ્ધતા પણ માને નહિ ત્યારે વાદી અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસથી નિગૃહીત થાય છે. વળી પોતાને માન્ય ન હોય છતાં પણ બીજાને સિદ્ધ હોય એટલા માત્રથી ઉપસ્થિત કરાયેલ હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ હોઈને નિગ્રહનું સ્થાન થાય છે. જેમકે—સાંખ્યો જૈનોને કહે કે—“સુખાદિ અચેતન છે, કારણ કે—ઉત્પત્તિમાન છે, ઘટની જેમ, સાંખ્યોને કોઈ પણ પદાર્થમાં ઉત્પત્તિ કે વિનાશ માન્ય નથી, પણ આવિભાવ અને તિરોભાવ જ માન્ય છે. માટે આ ‘ઉત્પત્તિમત્વ’ એ સાંખ્યનો હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ હોઈ નિગ્રહનું સ્થાન છે.

शंका—वादीने असिद्ध डोय पण प्रतिवादीने सिद्ध डोय तेवो हेतु जे वादी कडे तो ते अन्यतरासिद्ध डोय निग्रहुनुं स्थान जने तो प्रसंगनुं साधन प्रसंगनी आपत्ति कर्षरीते युक्तियुक्त थशे ? अर्थात् नहि थाय. ते आ प्रमाणे प्रमाणप्रसिद्ध व्याप्तिवाणा वाक्यद्वारा परने अनिष्टतानी आपत्ति अपवा माटे जे प्रस्ताव, ते प्रसंग कडेवाय छे. जेमके—जे सर्वथा ऐक डोय ते अनेकमां न डोय जेमके—ऐक परमाणु जे ऐक डोवाथी अनेकमां डोतो नथी, तेवी जे रीते सामान्य पणु ऐक डोवाथी अनेकमां कर्षरीते रडेशे ? अर्थात् नहि रडे. कारणे के, अनेक व्यक्तिवर्तित्वाभावरूप व्यापक विनासर्वथा ऐक्यरूप व्याप्य धरी शकलुं नथी, प्रस्तुतमां वादी जैनोने सर्वथा ऐक्य असिद्ध छे, तो जे स्वयं असिद्ध जेवो धर्म व्याप्य—हेतु अनेकव्यक्तिवृत्तित्वाभावरूप जीजे धर्म जे व्यापक—(साध्य) छे, तेनो गमक कर्षरीते थशे ?

(प०) तत्समर्थनन्यायविस्मरणादिना निमित्तेनेति सम्यग्धेतुस्मर्थनसमर्थप्रमाणयुक्तिविस्मृतिपरमन्त्रकृतमतिभ्रंशादिना कारणकत्पा येन असिद्धतामपि नाजुमन्यते इति असिद्धता चेन्मन्यते तदोभयासिद्धः निग्रहाधिकारणमित्यतोऽग्रे यथेति गम्यम् । अचेतनाः सुखादयः इत्यादि सुखादीनामचेतनत्वसाधनाय जैनं प्रति साख्य उत्पत्तिमच्च हेतुं करोति, उत्पत्तिरुत्वं च सांख्यस्यानभीष्टं, तिरोभावमात्रवादित्वात् तस्य ।

(प०) नन्वित्यादि पर.। कथमित्यादि एवमपि चेदन्यतरासिद्धता । यत् सर्वथैकमित्यादिना जैनो यौगं पृच्छति । तथा चेति सर्वथैकत्वे अनेकव्यक्तिवर्ति स्यादित्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । अत्र हीत्यादि पर. । सर्वथैक्यमसिद्धमिति कथञ्चिद् वादित्वात् तस्य ।

(टि०) यदा वादीत्यादि । समर्थेनेति हेतुसाधकस्य न्यायस्य विस्मृत्यादिकारणेन । प्राश्निकानिति सभ्यान् असिद्धतामिति हेतोरसिद्धत्वमपि नाङ्गीकरोति ।

(टि०) ननु कथमित्यादि ॥ तथा चेति प्रसगायात् प्रसंगमेव व्याख्यानयति । यथा यदिति घटपटादि ॥ तथा चेति एवमेव । अनेकेति अनेकावह त्रिभुवनकन्दा ये कुहरकलितनिकेतनाः सर्वगवादिव्यक्तयस्तासु कथं वर्तन्ते । व्यापकमिति सर्वव्याप्यवृत्तित्ववर्जितसामान्यं विना । व्याप्यस्येति गवादे । स्याद्वादिन इति जैनस्य । सर्वथैक्यमिति आर्हता हि स्याद्वादमेवागी कृत्य वस्तुस्वरूपमभिदधति । यथा सर्वमेकमनेक नित्यमनित्यं चेति, न त्वेकान्त सर्वं सर्वथा एकमिति ।

तदयुक्तम् । एकधर्मोपगमे धर्मान्तरोपगमसंदर्शनमात्रतत्परत्वेनास्य वस्तुनिश्चायकत्वाभावात्, प्रसङ्गविपर्ययरूपस्यैव मौलहेतोस्तन्निश्चायकत्वात् । प्रसङ्गः खल्वत्र व्यापकविरुद्धोपलब्धिरूपः । अनेकव्यक्तिवर्तित्वस्य हि व्यापकमनेकत्वम्, एकान्तैकरूपस्यानेकव्यक्तिवर्तित्वविरोधात् । एकान्तैकरूपस्य सामान्यस्य प्रतिनियतपदार्थाधेयत्वस्वभावादपरस्य स्वभावस्याभावेनान्यपदार्थाधेयत्वासंभवात् तद्भावस्य तदभावस्य चान्योऽन्यपरिहारस्थितलक्षणत्वेन विरोधादिति सिद्धमनेकत्र वृत्तरनेकत्वं व्यापकम्, तद्विरुद्धं च सर्वथैक्यं सामान्ये संमतं तवेति नानेकवृत्तित्वं स्याद् विरोधैक्यसद्भावेन व्यापकस्यानेकत्वस्य निवृत्त्या व्याप्यस्यानेकवृत्तित्वस्याऽवश्यं निवृत्तेः । न च तन्निवृत्तिरभ्युपगतेति लब्धावसरः प्रसङ्गविपर्ययास्यो विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरूपोऽत्र मौलो-

હેતુઃ, યથા—યદનેકવૃત્તિ તદનેકમ્ । યથા—અનેકભાજનગતં તાલફલં, અનેકવૃત્તિ
 ચ સામાન્યમિતિ એકત્વસ્ય વિરુદ્ધમનેકત્વમ્ । તેન વ્યાપ્તમનેકવૃત્તિત્વમ્, તસ્યોપ-
 લઘ્વિરિહ મૌલત્વં ચાસ્ય એતદપેક્ષયૈવ પ્રસન્નસ્યોપન્યાસાત્ । ન ચાયમુભયોરપિ ન
 સિદ્ધઃ, સામાન્યે જૈન-યૌગાભ્યાં તદભ્યુપગમાત્ । તતોડયમેવ મૌલો હેતુરયમેવ ચ
 વસ્તુનિશ્ચાયકઃ ।

નનુ યદયમેવ વસ્તુનિશ્ચાયકઃ કક્ષીક્રિયતે, તર્હિ કિં પ્રસંગોપન્યાસેન ? પ્રાગે-
 વાયમેવોપન્યસ્યતામ્ । નિશ્ચયાજ્ઞમેવ હિ બ્રુવાણો વાદી વાદિનામવધેયવચનો ભવતીતિ
 ચેત્, મૈવમ્ । મૌલહેતુપરિકરત્વાદસ્ય । અવશ્યમેવ હિ પ્રસન્નં કુર્વતોડર્થઃ કશ્ચિન્નિ-
 શ્ચાયયિતુમિષ્ટો, નિશ્ચયશ્ચ સિદ્ધહેતુનિમિત્ત ઇતિ યસ્તત્ર સિદ્ધો હેતુરિષ્ટસ્તસ્ય વ્યાપ્ય-
 વ્યાપકભાવસાધને પ્રકારાન્તરમેવૈતત્ । યત્ સર્વથૈકં તત્રાનેકત્ર વર્તત ઇતિ વ્યાપ્તિદર્શ-
 નમાત્રમપિ હિ વાધકં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસમાક્ષિપતીત્યન્યોડયં સાધનપ્રકારઃ । એવં ચ
 નાન્યતરાસિદ્ધસ્ય કસ્યાપિ ગમકત્વમિતિ ॥૫૧॥

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, પ્રસંગનું કામ
 એટલું જ બતાવવાનું છે, કે જે તમે એક ધર્મ સ્વીકારતા હો તો બીજો પણ ધર્મ
 તમારે સ્વીકારવો પડશે, આથી તે પ્રસંગ વસ્તુનો નિશ્ચાયક નથી. પરંતુ
 પ્રસંગથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો મૂલ હેતુ જ નિશ્ચાયક છે. અહીં પ્રસંગ-અનિષ્ઠા-
 પાદન એ તો વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે કારણ કે, અનેકવ્યક્તિ-
 વૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્યનું વ્યાપક અનેકત્વ છે, એકાન્ત એકરૂપને અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ
 સાથે વિરોધ હોવાથી. તે આ-પ્રમાણે-એકાન્ત એકરૂપ સામાન્યનો પ્રતિનિયત
 પદાર્થનું આધેય બને એવો સ્વભાવ છે. (અર્થાત્ એકરૂપ સામાન્ય કોઈ એક
 પદાર્થરૂપ આધારમાં આધેયરૂપે રહેવાના સ્વભાવવાળું છે) માટે તેમાં બીજા
 સ્વભાવનો અભાવ છે. (અર્થાત્ અપ્રતિનિયત-(અનેક) પદાર્થની આધેયતારૂપ
 સ્વભાવનો અભાવ છે.) માટે તે એક પદાર્થના આધેય બન્યા પછી અન્ય પદાર્થનું
 આધેય બની શકતું નથી. કારણ કે, પ્રતિનિયત પદાર્થાધેયતારૂપ સ્વભાવ અને
 અપ્રતિનિયત પદાર્થાધેયતારૂપ સ્વભાવ પરસ્પરનો પરિત્યાગ કરી રહેવાના સ્વભાવ-
 વાળા હોવાથી વિરોધી છે. માટે અનેકવૃત્તિનું વ્યાપક અનેકત્વ છે, એ સિદ્ધ
 થયું અને સામાન્યમાં તો તે અનેકત્વનું વિરોધી 'સર્વથૈક્ય'-(એકાન્ત એકત્વ)
 તમોને સંભત-માન્ય છે, માટે સામાન્યમાં અનેકવૃત્તિત્વ ઘટી શકશે નહિ. કારણ
 કે, સામાન્યમાં તેના વિરોધી એક્ય-એકત્વનો સહભાવ હોવાથી. તેમાંથી અને-
 કત્વરૂપ વ્યાપકનો અભાવ થતો હોઈ અનેકવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્યનો પણ અવશ્ય
 અભાવ થઈ જાય છે. પણ તમે અનેકવૃત્તિત્વનો અભાવ માનતા નથી, માટે પ્રસંગ

તદપે° ઇતિ ટિપ્પણે ।

વિપર્યય નામના વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિરૂપ મૂલ હેતુને અવસર મળી ગયો. અર્થાત આ સ્થળે સામાન્યમાં સર્વથા એકય પ્રતિષેધ્ય છે, તેનું વિરુદ્ધ અનેકત્વ છે, તેનાથી વ્યાપ્ત અનેકવૃત્તિત્વની અહીં ઉપલબ્ધિ છે તેથી ક્લિત એમ થાય કે, સામાન્ય સર્વથા એક ન બને. જેમકે-અનેક ભાજનમાં રહેલ તાલફૂલ અનેક છે.

અને સામાન્ય પણ અનેકવૃત્તિ-(અનેકમાં રહેનાર) છે, માટે તેમાં પણ એકત્વનું વિરોધી અનેકત્વ છે, તે અનેકત્વની વ્યાપ્તિ અનેકવૃત્તિત્વ સાથે છે, અને તેની(અનેકવૃત્તિત્વની) ઉપલબ્ધિ અહીં છે. આ મૂલ હેતુ એટલા માટે છે કે, તેની અપેક્ષાએ જ પ્રસંગનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, અને જૈન તથા યૌગ ઉભયવાદીને આ હેતુ સિદ્ધ નથી એવું પણ નથી, અર્થાત સિદ્ધ જ છે. કારણ કે, બંનેએ તેને સ્વીકારેલ છે, અને તેથી આ જ 'વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ'રૂપ અનેકવૃત્તિત્વ નામનો મૂલ હેતુ જ છે, અને તે જ વસ્તુનો નિશ્ચાયક છે.

શંકા—જો આ મૂલ હેતુ જ વસ્તુનો નિશ્ચાયક છે એમ માનો છો, તો પછી પ્રસંગનો ઉપન્યાસ શા માટે કર્યો ? પ્રસંગનું ઉપસ્થાપન કરતાં પહેલાં જ આ હેતુનું ઉપસ્થાપન કરો. કારણ કે, નિશ્ચયના સાધનભૂત હેતુને જ ખોલનાર વાદીનું વચન અન્યવાદીઓને ગ્રાહ્ય થાય છે.

સમાધાન—એમ ન કહો. કારણ કે, મૂલ હેતુના પરિવારરૂપ જ આ પ્રસંગ છે, કારણ કે, કરનારને કોઈ એક અર્થનો નિશ્ચય કરવાનું ઇષ્ટ છે, અને નિશ્ચય તો સિદ્ધ હેતુથી જ થાય છે. એટલે, જે હેતુ સિદ્ધરૂપે ઇષ્ટ હોય તેનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સિદ્ધ કરવા માટેનો જ આ પ્રસંગ સાધન એ એક અન્ય પ્રકાર જ છે.

જે સર્વથા એક છે, તે અનેકત્ર હોતું નથી. આ પ્રમાણનું કેવળ વ્યાપ્તિદર્શન પણ બાધક બનીને વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય બની જશે એવો આક્ષેપ કરે છે. આ રીતે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવને સિદ્ધ કરવાનો આ પણ એક બીજો પ્રકાર છે અને એ રીતે કોઈ પણ અન્યતરાસિદ્ધ ગમક નથી. ૫૧

(૫૦) તદ્યુક્તમિત્યાદિ સૂરિઃ । ઇકધર્મોપગમે ઇતિ ઇવ્યલક્ષણધર્મોપગમે । ધર્મોત્તરોપગમ-સંદર્શનમાત્રતત્પરત્વેનેતિ અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવસંદર્શનમાત્રનિષ્ઠત્વેન । અસ્યેતિ પ્રસન્નસ્ય । વસ્તુનિશ્ચાયકત્વાભાવાદિતિ યત્ સર્વથૈક તન્નાનેકત્ર વર્તતે ઇત્યુક્તે હિ નિષેધમાત્રં પ્રતીયતે તે તુ કિઞ્ચિત્ નિશ્ચીયતે વિવેરભાવાત્ । તદિતિ વસ્તુ અનેકત્વમિત્યતોડગ્રૈવ કુત ઇતિ પૃચ્છાપદમ્ । પ્રતિનિયતેત્યાદિ પ્રતિનિયત ઇકો યઃ પ્રદાર્થસ્તત્રાધેયત્વં આરોપ્યત્વં તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વં તલ્લક્ષણાત્ સ્વભાવાત્ । તદ્ભાવસ્યેતિ પ્રતિનિયતપદાર્થાધેયત્વસ્વભાવસ્યા તદ્ભાવસ્યેતિ અન્યપદાર્થાધેયત્વાસમ્ભવસ્ય । તવેતિ યૌગસ્ય । તન્નિવૃત્તિરિતિ અનેકવૃત્તિરિતિ અનેકવૃત્તિત્વાનિવૃત્તિઃ । અશ્યુપગતેતિ ભવતા । અયમિતિ અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાદિતિ હેતુઃ ।

નનુ યદ્યયમિત્યાદિ પરઃ । અયમેવેતિ મૌલહેતુરેવ । ઉપન્યસ્યતામિત્યતોડગ્રેયત ઇતિ ગમ્યમ્ । મૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । અસ્યેતિ પ્રસન્નસ્ય । કુર્વત ઇતિ વાદિનઃ । વ્યાપ્યવ્યાપક-ભાવસાધને ઇતિ અવિનાભાવઃ સમ્બન્ધ ઇતિ યાવત્ । ઇતદિતિ પ્રસન્નોપદર્શનમ્ ॥૫૧॥

(टि०) तदयुक्तमित्यादि । एकधर्मेति एकत्वधर्माङ्गीकारे । धर्मान्तरेति अनेकव्यक्तिवर्तित्वाभावाङ्गीकारसंदर्शनमात्रपरायणत्वेन । अस्येति प्रसंगस्य मौलहेतोरिति प्रसंगो मौलं हेतुं निश्चाययतीत्यर्थः । सामान्यं सर्वथा एकं न भवति अनेकव्यक्तिवर्तित्वात् । तन्नश्चयेति वस्तुनिर्णायकत्वात् । अपरस्येति सर्वव्यक्तिव्यापकत्वलक्षणस्य । तद्भावस्येति आधेयभावस्य प्रतिनियतपदार्थाधेयत्वाभावस्य । अन्योऽन्येति परस्परभावाभावविरोधः । तद्विरुद्धमिति अनेकवृत्तित्वविरुद्धम् । विरोधस्यैक्यस्य सत्त्वात् । व्यापकं च निवर्तमानं व्याप्यमादाय निवर्तते । न च तन्नवृत्तिरिति अनेकवृत्ति च निवृत्तिः । तालफलमिति “जातावेकवचनम्” इति वचनात् सग्नो यव इति यथा ॥ अथ च बहुखण्डकृतत्वात् प्रचुरामपगतम् । अथ च स्थूलत्वादेकमपि घनभाजनगतमंशकल्पनयाऽनेकम् । मौलत्वं चेत्यादि ॥ अस्येति अनेकवृत्तित्वादिति हेतोः । तदपेक्षयेति हेत्वपेक्षया । अयमिति अनेकव्यक्तिवृत्तित्वाङ्गीकारात् ।

ननु यदीत्यादि ॥ निश्चयाङ्गमिति वादिना प्रथमं वस्तुनिश्चायकमेव वाक्यं प्रथापथमुपानेतव्य किमपरेणासत्प्रलापेन ? । अचधेयेति ग्राह्यवाक्यम् । अस्येति प्रसंगस्य । तत्रेति अर्थनिश्चयेति तस्येति । हेतोः । विरुद्धेति अनेकत्वधर्मारोपम् ॥५१॥

अधुना विरुद्धलक्षणमाचक्षते—

साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्धः ॥५२॥

यदा केनचित् साध्यविपर्ययेणाविनाभूतो हेतुः साध्याविनाभावभ्रान्त्या प्रयुज्यते तदाऽसौ विरुद्धो हेत्वाभासः ॥५२॥

विरुद्ध हेत्वाभासनु लक्षणम्—

साध्यथी विपरीत पदार्थं साधे न् हेतुनी अन्यथानुपपत्ति-व्याप्तिना निश्चय थाय ते विरुद्धहेत्वाभास छे. ५२.

§१ साध्यथी विपरीत पदार्थं साधे—साध्याभाव साधे अविनाभूत-व्याप्त हेतुनो न्याये साध्यनी साधे अविनाभूत छे, अथी भ्रान्तिथी प्रयोग कराय त्यादे ते विरुद्धहेत्वाभास छे. ५२

(टि०) यदा केनचिदिति तार्किकेण ॥५२॥

अत्रोदाहरणम्—

यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा, प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् ॥५३॥

§१ आदिशब्दात् स्मरणप्रमाणतदाभासादिग्रहः ।

§२ अयं च हेतुः प्राचि साध्ये साङ्ख्यादिभिराख्यातः । स्थिरैकस्वरूपपुरुषसाध्यविपरीतपरिणामिपुरुषेणैव व्याप्तत्वाद्विरुद्धः । तथाहि—यद्येष पुरुषः स्थिरैकस्वरूप एव, तदा सुषुप्ताद्यवस्थायामिव बाह्यार्थग्रहणादिरूपेण प्रवृत्त्यभावात् प्रत्यभिज्ञानादयः कदाचिन्न स्युः; तद्भावे वा स्थिरैकरूपत्वहानिः । अवस्था-भेदादयं व्यवहारः इत्यप्ययुक्तम् । तासामवस्थातुर्व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पानुप-

પત્તેઃ । વ્યતિરેકે તાસ્તસ્યેતિ સમ્બન્ધાભાવઃ; અવ્યતિરેકે પુનરવસ્થાતૈવૈતિ તદવસ્થસ્તદ-
ભાવઃ । કથં ચ તદેકાન્તૈક્યે અવસ્થાભેદોઽપિ ભવેત્ ?

વિરુદ્ધ હૈત્વાભાસનું ઉદાહરણ —

જેમ કે પુરુષ નિત્ય જ છે, અથવા અનિત્ય જ છે, કારણ કે, તે પ્રત્યભિ-
જ્ઞાનાદિવાણો છે. ૫૩

§ ૧ સૂત્રમાં કહેલ 'આદિ' શબ્દથી સ્મરણ પ્રમાણ તથા તેના આભાસ
વિગેરેનું ગ્રહણ જાણવું.

§૨ આ "પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિવાણો છે"—એ હેતુ પ્રથમ સાધ્યમાં—એટલે કે
નિત્યત્વની સિદ્ધિમાં સાંખ્ય આદિએ કહેલ છે. પરંતુ આ હેતુ સ્થિર અને એક
સ્વરૂપવાળા પુરુષરૂપ સાધ્યથી વિરુદ્ધ એવા પરિણામી પુરુષ સાથે વ્યાપ્ત હોવાથી
વિરુદ્ધ હૈત્વાભાસ રૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—જે આ પુરુષ-આત્મા સ્થિર એક-
સ્વરૂપવાળો જ હોય તો બાહ્યપદાર્થનું ગ્રહણ કરવું આદિ પ્રવૃત્તિનો જેમ સુષુ-
પ્તાદિ અવસ્થામાં અભાવ છે, તેમ-અભાવ થઈ જાય છે. તેથી તેને પ્રત્યભિ-
જ્ઞાનાદિ કદી પણ થશે નહિ, અને જે પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ થાય તો તેના સ્થિર એકરૂપ-
ત્વની હાનિ થશે.

સાંખ્ય અવસ્થાતાની અવસ્થાઓના ભેદની અપેક્ષાએ પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિની
ઉત્પત્તિ વિગેરે વ્યવહાર ઘટાવાય છે.

જેન—આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે, અવસ્થાઓ અવસ્થાતાથી ભિન્ન
છે કે અભિન્ન ? એ બંને વિકલ્પો ઘટતા નથી. તે આ પ્રમાણે—જે તે અવસ્થાઓ
અવસ્થાતાથી ભિન્ન હોય તો તે અવસ્થાઓ તે જ અવસ્થાતાની છે એવો
સંબંધ બની શકશે નહિ. અને જે તે અવસ્થાઓ અવસ્થાતાથી અભિન્ન હોય
તો માત્ર અવસ્થાતા જ બાકી રહેશે, અને તેમ થતાં સંબંધનો અભાવ તેવો ને
તેવો જ રહ્યો, અર્થાત્ એ વસ્તુ જ નથી તો પછી સંબંધ કેવો ? વળી બંનેનું
એકાંત એકચ હોય તો અવસ્થાભેદ પણ શી રીતે ઘટશે ?

(૫૦) પ્રાચિ સાધ્યે इति नित्य एव पुरुष इति साधके । कदाचिन्न स्युरिति स एवेति वा
स्यादयमित्येव वा न पुनः स एवायमिति । सम्बन्धाभाव इति दधिञ्चेताश्वयोरिव । अवस्था-
तैवेति न पुनरवस्थाः । तद्भाव इति स्थिरैकस्वरूपत्वाभावः ।

(ટિ૦) यथा नित्य इत्यादि ॥ प्राचि साध्ये इति 'नित्य एव पुरुषः' इत्येवंरूपे । स्थि-
रैकेति स्थिरो नित्य एकस्वभावः पुरुष आत्मा एव साव्यस्तस्माद् विपरीतो विपर्ययभूत. परि-
णामी नित्यानित्यः पुरुषस्तेन । तद्भावे वेति प्रत्यभिज्ञानादिभावे । अयमिति प्रत्यभिज्ञादि-
रूपः । तासामिति अवस्थानाम् । अवस्थानुरिति आत्मनः । व्यतिरेकेति अवस्था
आत्मनः सकाशाद्व्यतिरिक्ता अव्यतिरिक्ता इति विकल्पद्वयाऽसम्भवात् । ता इति अवस्थाः ।
तस्येति अवस्थानुरात्मनः । अवस्थातेति आत्मैवास्ति न त्ववस्था. । तेन तासामभिन्न-
त्वात् । तदवस्थ इति पूर्वप्रकार एव, न त्ववस्थामेदेनाप्यकार्तुं शक्यते । तद्भाव इति
प्रत्यभिज्ञानाभाव. । कथं चेत्यादि ॥ तदेकान्तेति तस्यात्मन एकान्तेन सर्वथा एक्ये
नित्यैक्यस्वभावत्वे ॥

§३ तथैकान्तानित्यत्वेऽपि साध्ये सौगतेन क्रियमाणेऽयं हेतुर्विरुद्धः; परिणामिपुरुषेणैव व्याप्तत्वात् । तथाहि—अत्यन्तोच्छेदधर्मिणि पुरुषे पुरुषान्तरचित्तवदेकसन्तानेऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञाने न स्याताम्; नित्यानित्ये पुंसि पुनः सर्वमेतदवदात्तमुपपद्यते । विरोधादेः सामान्यविशेषवच्चित्रज्ञानवच्चासंभवात् । तथा तुरङ्गोऽयं गृह्यसङ्गित्वादित्याद्यप्यत्रोदाहर्त्तव्यम् ।

§३ ते न रीते ऐकान्त अनित्य रूप साध्यमां पणु सौगतथी अपातो आ डेतु विरुद्ध छे, कारणु के, ते परिणामी पुरुष साथे व्याप्त छे. ते आ प्रमाणु-सर्वथा नाश पामनारा धर्मी पुरुषमां ऐक संतान डोवा छतां पणु पुरुषान्तरना यित्तनी जेम स्मरणु अने प्रत्यालिज्ञान थशे नडि. अर्थात् ऐकपुरुषना यित्ते अनुलवेड पदार्थनुं स्मरणु के प्रत्यालिज्ञान अन्यपुरुषना यित्तमां थतुं नथी तेम ऐक संतान डोवा छतां पणु प्रथम अनुलव करनार पुरुष सर्वथा नष्ट थर्ध गथेड डोवाथी तेना अनुलवेड पदार्थनुं स्मरणु के प्रत्यालिज्ञान तेनी संततिमां नडि थाय. अने नित्यानित्य पुरुषरूप धर्मीने विशे आ अधुं कोर्ध पणु दोष विना युक्तिपूर्वक स गत थर्ध ङय छे, कारणु के तेमां सामान्य विशेषनी जेम अने चित्रज्ञाननी जेम विरोधादि दोषोनेो संलव नथी.

तेवी न रीते आ अश्व छे, कारणुके, तेने-शींगडां छे, वगेरे उदाहरणुने विरुद्ध डेत्वालासो ङणुवा.

(५०) हेतुर्विरुद्ध इति प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वादिति हेतुः। परिणामिपुरुषेणैवेति जैनाभिगमपुरुषेणैव । सामान्यविशेषवच्चित्रज्ञानवच्चासंभवादिति सामान्य-विशेषवत् साख्याना चित्रज्ञानवच्च सौगताना तद्विरोधादेरसंभवात् । अत्रेति विरुद्धावसरे ।

(टि०) अयं हेतुरिति अवस्थामेदादितिरूपः । अत्यन्तोच्छेदेति आनत्ये क्षणिके आत्मनि । पुरुषेति अपरपुरुषचित्ते इव । अत्र व्यवहारमात्रं क्षणिक आत्मा तैरभ्युगतः पुरुषशब्देन वाच्यः । सर्वमेतदिति स्मृतिप्रत्यभिज्ञानादि । अवदात्तमिति उज्ज्वलं बाधकप्रमाणाभावात् । विरोधादेरिति नित्यानित्ये वस्तुनि विरोधो न संभवी । सामान्येति यथा सामान्यविशेषात्मक वस्तु च सिद्धं, सामान्यममान्यं सौगताना विशेष एव कमनीयता कलयति अतः सामान्यविशेषयोर्विरोधस्तन्निरासः पूर्वमेवोपपादितः, यथा च पञ्चवर्णचित्रज्ञानमेकस्य जायते, तथा नित्यानित्यात्मकं वस्तु ।

§४ ये च सति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापक इत्यादयो विरुद्धभेदास्तेऽस्यैव प्रपञ्चभूताः । तथाहि—सति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः ।

पक्षविपक्षव्यापको यथा—नित्यः शब्दः कार्यत्वात् । सपक्षश्चात्र चतुर्ध्वपि व्योमादिर्नित्यः, स्वकारणसमवायः कार्यत्वं; उभयान्तोपलक्षिता सत्ताऽनित्यत्वमित्येके; तदभिप्रायेण प्रागभावस्यापि नित्यत्वाद्युक्तमेव विरुद्धोदाहरणम् । अन्यथा न विपक्षव्यापि कार्यत्वं स्यात् । यदा त्वादिमत्वमेव कार्यत्वं तदा प्रवृत्तस्य नित्यत्वे-

ડપિ કાર્યત્વમસ્તીત્યનૈકાન્તિકં સ્યાત્, ન વિરુદ્ધમિતિ । અયં ચ પક્ષે શબ્દે વિપક્ષે ઘટાદૌ વ્યાપ્ય વર્તતે । ૧ ।

૬૪ વળી જે હેતુને સપક્ષ હોય અને જે પક્ષ વિપક્ષમાં વ્યાપક હોય ઈત્યાદિ વિરુદ્ધના જે ભેદો કરવામાં આવે છે, તે આના જ વિસ્તારરૂપ છે, એમ સમજવું. તે આ પ્રમાણે-સપક્ષવાળા વિરુદ્ધના ચાર ભેદ—

(૧) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષ બન્નેમાં વ્યાપક હોય તે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે. કારણ કે, તે કાર્યરૂપ છે. પ્રસ્તુત ચારે ભેદોમાં નિત્ય એવા વ્યોમાદિ સપક્ષ છે કાર્યત્વ એટલે પોતાનાં કારણોનો સમવાય, અને અનિત્યત્વ એટલે એવી સત્તા જેને ઉભય અન્તો છે. એટલે કે, જેની આદિ છે અને અન્ત પણ છે. આ પ્રમાણે માનનારના મતે પ્રાગભાવ એ નિત્ય કહેવાશે. તેથી પ્રસ્તુત હેતુ વિરુદ્ધનું ઉદાહરણ બની શકશે, અને જે પ્રાગભાવને નિત્ય માનવામાં ન આવે તો પ્રસ્તુત કાર્યત્વ હેતુ સંપૂર્ણ વિપક્ષવ્યાપી બનશે નહિ આથી તે પક્ષવિપક્ષવ્યાપીનું ઉદાહરણ બની શકશે નહિ. અર્થાત્ પ્રાગભાવ વિપક્ષરૂપે હોત તો તેમાં કાર્યત્વ ન હોવાથી હેતુ સંપૂર્ણ વિપક્ષ વ્યાપી કહ્યો તે ઘટી શકે નહિ અને જે જે આદિમત છે તે કાર્ય છે-આવું કાર્યનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો પ્રાધ્વંસાભાવ નિત્ય હોવા છતાં પણ કાર્યરૂપ છે તેથી કરીને કાર્યત્વ હેતુ વ્યભિચારી થશે પણ વિરુદ્ધ નહિ થાય. કારણ કે, કાર્યત્વની પ્રાપ્તિ નિત્ય અને અનિત્ય બન્નેમાં થઈ. એટલે તેની વ્યાપ્તિ બેમાથી કોની સાથે છે, તે વિશે સંદેહ થવાથી વ્યભિચારી છે. પ્રસ્તુત કાર્યત્વ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં અને ઘટાદિ વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહે છે

(૫૦) ઉભયાન્તોપલક્ષિતેતિ આદ્યવસાનલક્ષણોપલક્ષિતા । इत्येके इति वैशेषिकाः । तदभिप्रायेणेत्यादि अनित्यं हि तदुच्यते यत् सादि सान्तं च भवति । प्रागभावश्चानादिः सान्तश्च, यतो घटे उत्पन्ने मृत्पिण्ड उक्षगप्रागभावस्य विनष्टत्वात्, अतो वैशेषिकाभिप्रायेण प्रागभावो नित्योऽनित्यत्वलक्षणाभावात्, अभ्युपगन्तव्यो जनैरपि । अन्यथा न विपक्षव्यापि कार्यत्वं स्यादिति अन्यथा पराभिप्रायेण नित्यत्वेऽनङ्गीक्रियमाणे प्रागभावस्य नित्यत्वमायाति, ततश्च कार्यत्वादिति हेतुर्विपक्षव्यापी न स्यात्, किन्तु विपक्षैकदेशव्यापी स्यात् । कोऽर्थः । नित्यत्वस्य हि विपक्षा अनित्या घटप्रागभावादयः, ततश्च घटे कार्यत्वं स्वकारणसमव.योऽस्ति प्रागभावे पुनर्नास्ति । कार्यत्वमिति आदिमत्त्वलक्षणम् ।

(ટિ૦) અસ્યૈવેતિ વિરુદ્ધસ્યૈવ । પ્રવચ્ચેતિ પરિકરીભૂતાઃ । ઉભયાન્તેતિ યસ્ય વસ્તુન ઉભયૌ દ્વાવન્તૌ આદ્યન્તલક્ષણૌ લક્ષ્યેતે તદનિત્ય, નિત્યૈકહાસ્યાદેરન્તસ્ય ચાડર્શનાદિતિ વૈશેષિકાઃ । તદભિપ્રાયેણેતિ તેષા વૈશેષિકાણા સિદ્ધાન્તાભિપ્રાયેણ । વિરુદ્ધોદાહરણમિતિ પ્રાગભાવોઽસ્ય વિરુદ્ધસ્ય હેતોરુદાહરણં યુજ્યતે—નિત્ય. શબ્દઃ કાર્યત્વાત્ પ્રાગભાવવત્ વ્યોમાદિવચ્ચ । અન્યથેતિ પ્રાગભાવસ્ય વિરુદ્ધોદાહરણાડકરણે । યદા ત્વાદીતિ કેવલા આદિસત્તૈવ કાર્યત્વમ્ ।

વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ પક્ષવ્યાપકો યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ સામાન્યવત્ત્વે સત્યસ્મદાદિ-વાહ્યેન્દ્રિયપ્રાહ્યત્વાત્ । અર્હત્યર્થે કૃત્યાભિધાનાત્ પ્રહણયોગ્યતામાત્રં પ્રાહ્યત્વમુક્તમ્, તેનાસ્ય પક્ષવ્યાપકત્વં, વિપક્ષે તુ ઘટાદાવસ્તિ ન સુખાદૌ । ૨ ।

પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્વધા-નિત્ય: શબ્દ: પ્રવલ્લાનન્તરોદકત્વાત્ । અયં હૈ પુરુ-
ષાદિશબ્દે પક્ષેઽપિ ન વાચ્વાદિશબ્દે. ઘટાદૌ ચ વિપક્ષે. ન વિપુહાદૌ । ૨ ।

પક્ષકદેશવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપકો યથા-નિત્યા પૃથિવો કૃતકત્વાત્ । કૃતકત્વં
દ્વચ્ચુક્ત્તાદાવસ્તિ પૃથિવ્યાં ન પરમાણૌ, વિપક્ષે તુ ઘટાદૌ સર્વત્રાસ્તિ । ૩ ।

(૨) વિપક્ષકદેશવૃત્તિ: પક્ષવ્યાપક:—વિપક્ષના એક દેશમાં હોય અને પક્ષમાં
વ્યાપક હોય તે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે, કારણકે સામાન્યવાન્ હોઈ આપણી
બાહ્ય ઈન્દ્રિયથી ગ્રહ્ય છે. અહીં આદ્યત્વમાં 'કૃત્ય' પ્રત્યય યોગ્યતા અર્થમાં
થયેલ હોવાથી તેનો અર્થ—'ગ્રહણની યોગ્યતા માત્ર' એટલો સમજવો. અને
તેથી એ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં સંપૂર્ણતયા વ્યાપક છે, જ્યારે વિપક્ષરૂપ ઘટા-
દિમાં છે, પરંતુ સુખાદિમાં નથી.

(૩) પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિ:—પક્ષના અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર.
જેમકે-શબ્દ નિત્ય છે. કારણ કે, તે પ્રયત્ન કર્યા પછી થતાર છે. અહીં પક્ષાન્તર્ગત
પુરુષાદિના શબ્દમાં છે. પરંતુ પક્ષાન્તર્ગત વાયુ આદિના શબ્દમાં નથી. તેવી
જ રીતે વિપક્ષરૂપ ઘટાદિમાં છે, પણ વિદ્યુતાદિમાં નથી.

(૪) પક્ષકદેશવૃત્તિ: વિપક્ષવ્યાપક:—પક્ષના એક દેશમાં હોય અને વિપ-
ક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે-પૃથ્વી નિત્ય છે, કારણ કે, તે કૃતક છે. અહીં હેતુ
દ્રવ્યભુક્તિ પૃથ્વીમાં છે પરંતુ પરમાણુમાં નથી, જ્યારે વિપક્ષ ઘટાદિમાં સર્વત્ર છે.

(૫) ગ્રહણયોગ્યતામાત્રમિતિ અન્યથા દેશવિપ્રકૃષ્ટા કાલવિપ્રકૃષ્ટાશ્ચ શબ્દા ગમાલા ગપિ
વર્તન્તે, પરં તત્રાપિ યોગ્યતાસ્તિ । અસ્યેતિ હેતો: । અસ્તીતિ વિપક્ષા ઘટાદશરતેઽસમાદિનાણે-
ન્દ્રિયગ્રાહ્યા: , અત એવાસ્તિ ।

(ટિ.) વિપક્ષકેત્યાદિ ॥ અસ્યેતિ હેતો: ।

§૫ અસતિ સપક્ષે ચત્વારો વિરુદ્ધા: । પક્ષવિપક્ષવ્યાપકો ગથા-ગાકાશ-
વિશેષગુણ: શબ્દ: પ્રમેયત્વાત્ । યેષુ ચતુર્વધ્યાકાશે વિશેષગુણાન્તરસ્થાગાનાત્ સાપ-
ક્ષામાવ: । અયં ચ પક્ષે શબ્દે વિપક્ષે ચ રૂપાદૌ વ્યાપ્ય વર્તતે । ૫ ।

પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા-તત્રૈવ પક્ષે પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્ । અયં પક્ષે પુરુ-
ષાદિશબ્દે એવ, વિપક્ષે ચ રૂપાદાવેવાસ્તિ, ન વાચ્વાદિશબ્દે વિદ્યુદાદૌ ન । ૬ ।

પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા-તત્રૈવ પક્ષે બાલેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત્ । અયં
શબ્દં પક્ષં વ્યાપ્નોતિ, વિપક્ષે તુ રૂપાદાવસ્તિ ન સુખાદૌ । ૭ ।

વિપક્ષવ્યાપક: પક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા-તત્રૈવ પક્ષે અપદાત્મકત્વાત્ । અયં પક્ષેના-
દેશેઽવર્ણાત્મકેઽસ્તિ નાન્યત્ર, વિપક્ષે તુ રૂપાદૌ સર્વત્રાસ્તિ । ૮ ।

§૬ નનુ ચત્વાર એવ વિરુદ્ધભેદા યે પક્ષવ્યાપકા નાન્યે, યે પક્ષકદેશ
વૃત્તયસ્તેપામસિદ્ધલક્ષણોપપન્નત્વાત્ । તદસત્ । ઉમયલક્ષણોપપન્નત્વેનોમયગ્ગનહાર
વિપયત્વાત્, તુલાયાં પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારવત ।

હવે સપક્ષરહિત વિરુદ્ધના ચાર ભેદ—

(૫) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પ્રમેય હોવાથી. અહીં હેતુપક્ષ રૂપ શબ્દ અને વિપક્ષરૂપ રૂપાદિ ગુણોમાં વ્યાપીને રહેલ છે. આ ચારે દષ્ટાન્તમાં આકાશમાં ખીજે કોઈ વિશેષ ગુણ ન હોવાથી સપક્ષનો આભાવ છે.

(૬) પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ અને વિપક્ષના એકદેશમાં રહેનાર. જેમકે, શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પ્રયત્ન કર્યા પછી થતો હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષરૂપ પુરુષાદિના શબ્દમાં છે, જ્યારે વાયુ આદિના શબ્દમાં નથી. તેવી જ રીતે વિપક્ષરૂપ ઘટાદિમાં છે, પણ વિદ્યુતાદિમાં નથી.

(૭) પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, બાહ્યેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષરૂપ શબ્દમાં વ્યાપીને રહેલ છે, જ્યારે વિપક્ષરૂપ રૂપાદિમાં છે પણ સુખાદિમાં નથી.

(૮) વિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષકદેશવૃત્તિ—વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર અને પક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પદસ્વરૂપ ન હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષના એક દેશરૂપ અવર્ણાત્મક શબ્દમાં છે, કારણ કે વાયુ આદિથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દો પદરૂપ નથી, જ્યારે વિપક્ષમૂત રૂપાદિમાં સર્વત્ર આ હેતુ છે.

શંકા—વિરુદ્ધ હેત્વાભાસના ઉદાહરણ તરીકે જણાવેલ ઉપરોક્ત આઠ ભેદોમાં જે ચાર ભેદો પક્ષવ્યાપક છે તે જ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ છે, પરંતુ ખીજા ચાર જે પક્ષકદેશવૃત્તિરૂપ છે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ નથી, કારણ કે, તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસના લક્ષણથી યુક્ત છે. માટે તેનો અસિદ્ધમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.

સમાધાન—તમારું ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી કારણ કે, તે ચારે ભેદોમાં ઉભય લક્ષણો ઘટતાં હોવાથી તે ચારે ભેદો ઉભય વ્યવહારના વિષયરૂપ છે. અર્થાત્ અસિદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ પણ છે જેમકે—તુલા પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ હોવાથી તેમાં તે બન્નેનો વ્યવહાર કરાય છે અર્થાત્ તુલા સ્વયં પ્રમેય છે પણ જ્યારે અન્ય પ્રમેયનું માન સિદ્ધ કરે છે ત્યારે પ્રમાણરૂપ છે.

(૫૦) તત્રૈવેતિ આકાશવિશેષગુણે શબ્દે । તત્રૈવેતિ તત્રૈવ પક્ષે । અયમિતિ અપદાત્મકત્વાદિત્યયં હેતુઃ । નાન્યત્રેતિ વર્ણાત્મકે । નન્વિત્યાદિ પરઃ । તદસદિત્યાદિ સૂરિઃ । ઉભયલક્ષણોપપન્નત્વેનેતિ અસિદ્ધવિરુદ્ધલક્ષણોપપન્નત્વેન । પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારવદિતિ યથા તુલોભયવ્યવહારમાર્ગ ભવતિ ।

(ટિ.) અસતીત્યાદિ ।

પક્ષવિપક્ષકેત્યાદિ । તત્રૈવેતિ આકાશવિશેષગુણઃ શબ્દ-સ્ત્યેવંરૂપે । અયમિતિ પ્રયત્નાનન્તરાખ્યો હેતુઃ ।

વિપક્ષવ્યાપક ઇત્યાદિ । અયમિતિ હેતુરપદાત્મકાખ્યઃ । અવર્ણાત્મકેતિ વાઘ્વા-દિસમુદ્ભવે ધ્વનૌ । નાન્યત્રેતિ ન વર્ણાત્મકે દેવદત્તાદિકૃતે ।

§૭ ધર્મિસ્વરૂપવિપરીતસાધનધર્મિવિશેષવિપરીતસાધનો તુ સૌગતસંમતૌ હેત્વાભાસવેવ ન ભવતઃ; સાધ્યસ્વરૂપવિપર્યયસાધકસ્યૈવ વિરુદ્ધત્વેનાભિધાનાત્ । અન્યથા સમસ્તાનુમાનોચ્છેદાપત્તિઃ । તથાહિ—અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિતિ હેતુરનિત્યતાં સાધયન્નપિ યો યઃ કૃતકઃ સ શબ્દો ન ભવતિ, યથા—ઘટઃ । યો યઃ કૃતકઃ સ શ્રાવણો ન ભવતિ । યથા—સ એવેતિ ધર્મિણઃ સ્વરૂપં વિશેષં ચ બૌધતે એવેત્યહેતુઃ સ્યાત્, નચૈવં યુક્તમિતિ ॥૫૩॥

§૭ સૌગતને માન્ય ‘ધર્મીસ્વરૂપ વિપરીત સાધન’ અને ‘ધર્મીવિશેષ વિપરીત સાધન’ નામના બે હેત્વાભાસો તે બંને બંને નથી, કારણ કે, સાધ્યના સ્વરૂપથી વિપરીત (સાધ્યાભાવ)ને સાધનાર હેતુને જ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ કહ્યો છે, અન્યથા સમસ્ત અનુમાનના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે—શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી અહીં હેતુ અનિત્યતાને સાધે છે, એટલે કે, તે દરેક દાર્શનિકોને મતે સદ્હેતુ છે, છતાં પણ જે જે કૃતક હોય તે શબ્દ ન હોય, જેમકે, ઘટ, તથા જે જે કૃતક હોય તે શ્રાવણ ન હોય, જેમકે ઘટ; આ રીતે કૃતકત્વ હેતુ શબ્દરૂપ ધર્મીના સ્વરૂપ શબ્દત્વ અને તે જ ધર્મીના વિશેષ શ્રાવણત્વનો આધ કરે જ છે. માટે તે પણ અહિં તર્ક જશે. ૫૩

(પં) સૈવ હિ તુલા પ્રમાણં ભવતિ, પ્રમીયતેઽનયેતિકૃત્વા; સૈવ ચ પ્રમેયા ભવતિ, યદા શુદ્ધાઽશુદ્ધા વેયમિતિ પરીક્ષયતે । અન્યથેતિ અનયોરપિ હેત્વાભાસત્વે સતિ । તથાહીત્યાદિના તાવદ્ દર્શયતિ । સ શબ્દો ન ભવતીતિ ધર્મિણો યત્ સ્વરૂપં શબ્દત્વં તદેવેહ વિપરીતમ્ । યો યઃ કૃતકઃ સ શ્રાવણો ન ભવતીતિ ધર્મિણો યો વિશેષઃ શ્રાવણે લક્ષણસ્તદ્વિપરીતં સાધયતિ । સ એવેતિ ઘટઃ । સ્વરૂપમિતિ શબ્દત્વમ્ । વિશેષમિતિ શ્રાવણત્વ વિશેષં ચેત્યતોઽપ્રે વિપરીતમિત્યુન્નેયમ્ ॥૫૩॥

(ટિ) અન્યથેતિ યદ્દેહ્યા વિરુદ્ધત્વસ્વીકારે । સ એવેતિ ઘટ એવ ॥૫૩॥

અનૈકાન્તિકસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

યસ્યાન્યથાનુપપત્તિઃ સંદિહ્યતે સોઽનૈકાન્તિકઃ ॥૫૪॥

સાધ્યસદ્ભાવે ક્વચિદ્દેતોર્વિભાવનાત્ ક્વચિત્ તુ તદભાવેઽપિ વિભાવનાદન્યથાનુપપત્તિઃ સન્દિગ્ધા ભવતિ ॥૫૪॥

એતદ્ભેદસદ્ભ્યામાખ્યાન્તિ—

સ દ્વેધા—નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિકઃ સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકશ્ચ ॥૫૫॥

§૧ નિર્ણીતા વિપક્ષે વૃત્તિર્યસ્ય સ તથા; સન્દિગ્ધા વિપક્ષે વૃત્તિર્યસ્ય સ

૧ સાધ્યત્વેવે इति पु१ प्रतौ मुद्रिते च, किन्तु स्याद्वादरत्नाकरानुरोधादत्र ‘बाधते एवे इति संमतम्—द० स्याद्वादरत्नाकर ग्र० १०२३

તથોક્તઃ । અયં ચ સન્દિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિકઃ, સન્દિગ્ધાન્યથાનુપપત્તિકઃ, સન્દિગ્ધ-
વ્યતિરેક ઇતિ નામાન્તરાણિ પ્રાપ્નોતિ ॥૫૫॥

અનૈકાન્તિક હૈત્વાભાસનું સ્વરૂપ—

જે હેતુની અન્યથાનુપપત્તિમાં સંદેહ થાય તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. ૫૪
§૧ હેતુ કોઈ વખત સાધ્ય સાથે દેખાય છે, અને કોઈ વખત સાધ્યાભાવ
સાથે પણ દેખાય છે, તેથી તેની અન્યથાનુપપત્તિ—(વ્યાપ્તિ) સંદિગ્ધ બની જાય
છે. ૫૪.

અનૈકાન્તિક હૈત્વાભાસના લેદો—

તે બે પ્રકારે છે,—નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક, અને સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક. ૫૫.
§૧ જે હેતુની વૃત્તિ વિપક્ષમાં નિર્ણીત હોય તે—નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક, અને
જેની વૃત્તિ વિપક્ષમાં સંદિગ્ધ હોય તે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક છે. આના એટલે કે
સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકના સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિક (વિપક્ષમાં સંદિગ્ધ અભાવવાળો)
સંદિગ્ધાન્યથાનુપપત્તિક (સંદિગ્ધ અન્યથાનુપપત્તિ(વ્યાપ્તિ)વાળો) અને સંદિગ્ધ
વ્યતિરેક એવાં નામો પણ બાણવાં. ૫૫.

(પં૦) તદભાવેડપીતિ સાધ્યાભાવેડપિ ॥૫૪॥

(પં૦) અયં ચેતિ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકઃ ॥૫૫॥

(ટિ૦) સાધ્યસદ્ભાવે ઇત્યાદિ ॥ તદભાવે ઇતિ ॥ સાધ્યાભાવે ॥૫૪॥

તત્રાઘભેદમુદાહરન્તિ—

નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિકો યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્વાત્ ॥૫૬॥

§૧ પ્રમેયત્વં હિ સપક્ષીભૂતે નિત્યે વ્યોમાદૌ યથા પ્રતીયતે તથા વિપક્ષ-
ભૂતેડપ્યનિત્યે ઘટાદૌ પ્રતીયત એવ; તતશ્ચોભયત્રાપિ પ્રતીયમાનત્વાવિશેષાત્ કિમિદં
નિત્યત્વેનાવિનાભૂતમ્, ઉતાહો ! અનિત્યત્વેન ? ઇત્યેવમન્યથાનુપપત્તેઃ સંદિગ્ધમાનત્વા-
દનૈકાન્તિકતાં સ્વીકુરુતે । એવં વહ્નિમાનયં પર્વતનિતમ્બઃ પાણ્ડુદ્રવ્યોપેતત્વાદિત્યાઘ-
પ્યુદાહાર્યમ્ ॥૫૬॥

પ્રથમ લેદનું ઉદાહરણ—

નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક-જેમકે, શબ્દ નિત્ય છે, કારણ કે પ્રમેય છે. ૫૬.

§૧ પ્રમેયત્વ હેતુ જેમ સપક્ષરૂપ નિત્ય આકાશાદિમાં પ્રતીત થાય છે, તેમ
વિપક્ષરૂપ અનિત્ય ઘટાદિમાં પણ પ્રતીત થાય છે, તેથી કરીને નિત્ય અને અનિત્ય
ઉભય સ્થળે થતી પ્રતીતિ સમાન હોવાથી આ 'પ્રમેયત્વ' નિત્ય સાથે અવિનાભૂત
છે કે અનિત્ય સાથે અવિનાભૂત છે? એ પ્રમાણે અન્યથાનુપપત્તિમાં સંદેહ થતો
હોવાથી અનૈકાન્તિક—(વ્યભિચારી) બની જાય છે. તેવી જ રીતે પર્વતનો આ તટ
અગ્નિવાળો છે. કારણ કે પાંડુ—(ઉજ્જવલ) દ્રવ્યથી યુક્ત છે. આવા હેતુઓ પણ
નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિકાનૈકાન્તિકનાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં. ૫૬.

(પં૦) પાણ્ડુદ્રવ્યોપેતત્વાદિતિ ગોપાલઘટીઘૂમાદાવપિ પાણ્ડુત્વં ભવતિ ॥૫૬॥

અથ દ્વિતીયભેદમુદાહરન્તિ—

સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકો યથા—વિવાદપદાપન્નઃ પુરુષઃ

સર્વજ્ઞો ન ભવતિ વક્તૃત્વાત્ ॥૫૭॥

§૧ વક્તૃત્વં હિ વિપક્ષે સર્વજ્ઞે સન્દિગ્ધવૃત્તિકમ્ , સર્વજ્ઞ કિં વક્તા આહો-
સ્વિન્ન વક્તા ? इति सदेहात् । एवं स श्यामो मैत्रपुत्रत्वादित्याद्यप्युदाहरणीयम् ।

§૨ સોપાધિરયમિતિ નૈયાયિકાઃ । ઉપાધિઃ સ્વલ્વત્ર શાકાઘાહારપરિણામઃ,
સાધનાવ્યાપકત્વે સતિ સાધ્યેન સમવ્યાપ્તિકત્વાત્ । સાધનવ્યાપકઃ સ્વલ્પાધિર્ન ભવતિ ।
અન્યથા વહ્નિસંબન્ધોઽપિ ધૂમસ્ય સોપાધિઃ સ્યાત્, આર્દ્રેન્ધનસંબન્ધસ્ય તથાભૂતસ્ય
સંભવાત્ । નનુ શાકાઘાહારપરિણામોઽપિ મૈત્રપુત્રત્વાત્સાધનસ્ય વ્યાપક એવ;
તમન્તરેણાઽસ્ય હેતોઃ ક્વચિદદર્શનાત્ । પરિદ્દશ્યમાનકતિપયત્તપુત્રેષુ તદ્ભાવ એવ
તદ્ભાવાદિતિ ચેત્, નૈવમ્ । ક્વચિત્તદ્ભાવભાવિત્વાવલોકનેઽપિ સર્વત્ર મૈત્રપુત્રતા
શાકાઘાહારપરિણામસમન્વિતૈવેતિ નિર્ણેતુમશક્તેઃ । તત્સંબન્ધસ્યાપિ સોપાધિકત્વાત્ ।
શ્યામત્વરૂપસ્યોપાધેર્વિદ્યમાનત્વાત્ । મૈત્રપુત્રોઽપિ હિ સ એવ શાકાઘાહારપરિણતિ-
માન્ યઃ શ્યામ इति । સાધનાવ્યાપકોઽપિ યઃ સાધ્યસ્યાપ્યવ્યાપકો નાસાવુપાધિઃ ।
યથા—ધૂમાનુમાને સ્વાદિરત્વમ્ । તદ્દિ યથા—ધૂમસ્ય, એવં વહેરપ્યવ્યાપકમેવેતિ નોપાધિઃ ।

બીજા ભેદનું ઉદાહરણ—

સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક, જેમકે—વિવાદયસ્ત પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી, કારણ કે તે
વક્તા છે. ૫૭

§૧ વિપક્ષ એવા સર્વજ્ઞ પુરુષમાં વક્તૃત્વની સંદિગ્ધ વૃત્તિ છે.
કારણ કે, સર્વજ્ઞ વક્તા છે કે વક્તા નથી, એમાં સંદેહ છે. એ જ પ્રમાણે તે શ્યામ
છે મૈત્રપુત્ર હોવાથી, જેવામાં આવતા મૈત્રપુત્ર સમૂહની જેમ, આદિ ઉદાહરણો
પણ છે.

આ મૈત્રપુત્ર હોવાથી—એ હેતુ ઉપાધિવાળો છે, એમ નૈયાયિકોનું કહેવું
છે અને અહીં ‘શાકાઘાહારપરિણામ’ એ ઉપાધિ છે, કારણ કે સાધનનો
અવ્યાપક છતાં જે પદાર્થ સાધ્યની સાથે સમવ્યાપ્તિવાળો હોય તે ઉપાધિ કહે-
વાય છે. પરંતુ સાધનનો વ્યાપક હોય તે ઉપાધિ નથી.

શંકા—સાધનના વ્યાપકને ઉપાધિ કહેવાથી શું થાય ?

§૨ સમાધાન—સાધનના વ્યાપકને ઉપાધિ કહેવાથી, ધૂમ હેતુનો વહ્નિ સંબંધ
પણ ઉપાધિવાળો થઈ જશે, કારણ કે આર્દ્રેન્ધન સંબંધ સાધનભૂત ધૂમનો
વ્યાપક છે જ. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ પોતે જ સોપાધિક થઈ જશે. પણ વ્યાપ્તિ તો
નિરુપાધિક હોવી જોઈએ. આથી સાધનના વ્યાપકને ઉપાધિ કહી શકાય નહિ

શંકા—શાકાઘાહારપરિણામ પણ ‘મૈત્રપુત્રત્વ’ હેતુનો વ્યાપક જ છે,
કારણ કે, શાકાઘાહારપરિણામ વિના આ ‘મૈત્રપુત્રત્વ’ હેતુ કદી પણ જોવાતો

નથી. અર્થાત્ શાકાઘાહારપરિણામ સહિત જ મૈત્રપુત્રત્વ જ્ઞાત છે. કારણ કે, જોવામાં આવતાં મૈત્રપુત્રોમાં શાકાઘાહારપરિણામ હોય છે ત્યાં જ મૈત્રપુત્રત્વ દેખા દે છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, કેટલાકમાં શાકાઘાહારપરિણામ હોય ત્યાં મૈત્રતનયત્વનો મૈત્રપુત્રત્વ અનુભવ થતો હોય તો પણ સર્વત્ર મૈત્રપુત્રત્વ શાકાઘાહારપરિણામથી સમન્વિત (વ્યાપ્ત) છે, એવો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી, કારણ કે એ સંબંધ પણ સોપાધિક છે. કારણ કે તેમાં શ્યામત્વ ઉપાધિ છે. કારણ કે એ જ મૈત્રપુત્રમા શાકાઘાહારપરિણામ છે, કે જે શ્યામ છે. વળી સાધનનો અવ્યાપક હોવા છતાં પણ જે સાધ્યનો અવ્યાપક હોય તે પણ ઉપાધિ નથી. જેમકે—ધૂમાનુમાનમાં ખદિરત્વ. ખદિરત્વ જેમ ધૂમનુ અવ્યાપક છે, તેમ વહ્નિતુ પણ અવ્યાપક છે, માટે તે ઉપાધિ નથી.

(૫૦) તથાભૂતસ્યેતિ સાધનવ્યાપકસ્ય । નન્વિત્યાદિ પરઃ । તમન્તરેણેતિ શાકાઘાહારપરિણામં વિના । અસ્યેતિ નૈત્રપુત્રત્વાહ્યસાધનસ્ય । ક્વચિદ્દર્શનાદિત્યતોઽપ્રે યત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ । તદ્ભાવ એવેતિ શાકાઘાહારપરિણામ એવ । નૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । તદ્ભાવભાવિત્વાવલોકનેઽપીતિ તદ્ભાવભાવિત્વં શાકાઘાહારપરિણામભાવિત્વમ્, અવલોકનં મૈત્રપુત્રતાહ્યસાધનસ્ય । તત્સમ્બન્ધસ્યાપીતિ મૈત્રપુત્રતાહ્યસમ્બન્ધસ્યાપિ । નોપાધિરિતિ પરં સમ્બન્ધાભાવાન્ન હેતુત્વમ્ ।

(ટિ૦) સંદિગ્ધવિપક્ષેત્યાદિ । અયમિતિ મૈત્રપુત્રત્વાદિતિ હેતુઃ । અન્યથેતિ સાધનવ્યાપકાચ્છીકારે ॥ વહ્નિસંબન્ધોઽપીતિ વૈશ્વાનરેણાવિનાભાવોઽપિ । તથાભૂતસ્યેતિ સાધનવ્યાપકસ્યોપાધેઃ । નનુ શાકેત્યાદિ । તમિતિ શાકાઘાહારપરિણામં વિના । અસ્યેતિ મૈત્રપુત્રાહ્યસ્ય । તત્પુત્રેષ્વિતિ કિયત્સુ મૈત્રતનયેષુ । તદ્ભાવ એવેતિ શાકાઘાહારપરિણામભાવે । તદ્ભાવાદિતિ મૈત્રપુત્રતાભાવાત્ । ક્વચિદિતિ એકસ્મિન્સત્પુત્રે । તદ્ભાવભાવિત્વેતિ શાકાઘાહારપરિણામેનાવિનાભાવસ્ય । તદ્ધીતિ શાકાઘાહારપરિણામમ્ । ૫૭ ॥

§૩ અપ્રયોજકોઽયં હેત્વાભાસ ઇત્યપરે । પરપ્રયુક્તવ્યાપ્ત્યુપજીવી હિ હેતુરપ્રયોજકઃ; પરશ્ચોપાધિઃ સ ચાત્રાસ્તીતિ । ન ચૈવમપિ નામભેદે કશ્ચિદ્ દોષઃ, સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકત્વાનતિક્રમાત્ ।

યે તુ પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકાદયોઽનૈકાન્તિકભેદાસ્તેઽસ્યૈવ પ્રપચ્ચભૂતાઃ । તથાહિ—પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકો યથા—અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્વાત્ । અયં પક્ષે શબ્દે સપક્ષે ઘટાદૌ વિપક્ષે વ્યોમાદૌ ચાસ્તિ । ૧ ।

§૩ કેટલાક આ હેત્વાભાસને અપ્રયોજક કહે છે. પર એટલે ઉપાધિ અને ઉપાધિથી યુક્ત એવી વ્યાપ્તિનો આશ્રય જે હેતુને લેવો પડે તે અપ્રયોજક કહેવાય છે. અને તે ઉપાધિ આ હેતુમાં છે. આ રીતે નામભેદોમાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે તેથી સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિત્વનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

§૪ વળી પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકાદિ જે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના ભેદો છે, તે આ હેત્વાભાસના જ વિસ્તારરૂપ છે એમ જાણવું, તે આ પ્રમાણે—

(૧) પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ--પક્ષ સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રમેય હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ શબ્દ, સપક્ષ ઘટાદિ અને વિપક્ષ આકાશાદિ એમ ત્રણમાં વ્યાપ્ત છે.

(ટિ०) અપ્રયોજકોઽયમિતિ મૈત્રપુત્રાણ્યઃ । અત્રેતિ મૈત્રપુત્રાણ્યે હેતૌ । एवमपीति सोपाधित्वादिप्रयोजकत्वेऽपि ।

अस्यैवेति सदिग्धविपक्षवृत्तिकस्यैव । प्र पञ्चेति परिच्छदीभूताः । तस्यैव भेदा-
स्तत्रैवान्तर्भूता इत्यर्थः ।

§૫ પક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા-અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રત્યક્ષત્વાત્ । અસ્મ-
દાદીન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતામાત્રં પ્રત્યક્ષત્વમત્રાભિપ્રેતં, તતો નાસ્ય પક્ષત્રયવ્યાપકત્વં પક્ષક-
દેશવૃત્તિત્વ વા પ્રસજ્યતે । પક્ષે હિ શબ્દેઽયં સર્વત્રાસ્તિ, ન સપક્ષવિપક્ષયોઃ, ઘટાદૌ
સામાન્યાદૌ ચ ભાવાત્, દ્વચણુકાદૌ વ્યોમાદૌ ચાભાવાત્ । ૨ ।

§૬ પક્ષસપક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા-ગૌરયં, વિષાણિત્વાત્ । અયં હિ
પક્ષં ગાં સપક્ષ ચ ગવાન્તરં વ્યાપ્નોતિ, વિપક્ષે તુ મહિષ્યાદાવસ્તિ, ન તુ તુરજ્ઞાદૌ । ૨ ।

§૭ પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા-નાયં ગૌર્વિષાણિત્વાત્ । અયં
પક્ષં ગવય વિપક્ષં ચ ગાં વ્યાપ્નોતિ, સપક્ષે તુ મહિષ્યાદાવસ્તિ, ન તુ તુરજ્ઞાદૌ । ૪ ।

§૫(૨)પક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ-પક્ષમાં વ્યાપ્ત હોય અને સપક્ષ
તથા વિપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે- શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ હોવાથી.
અહીં પ્રત્યક્ષ એટલે આપણી ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણની યોગ્યતા સમજવી. તેથી
આ હેતુ ત્રણે પક્ષમાં-અર્થાત્ પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપક નહિ અને
અથવા પક્ષકદેશવૃત્તિ પણ નહિ અને, કારણ કે આ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં સર્વત્ર છે.
સપક્ષ ઘટાદિમાં છે પરંતુ દ્વચણુકાદિમાં નથી. વિપક્ષ સામાન્યાદિમાં છે પરંતુ
આકાશાદિમાં નથી.

§૬(૩) પક્ષસપક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકવૃત્તિઃ-પક્ષ તથા સપક્ષમાં વ્યાપક હોય અને
વિપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે-આ ગાય છે, શિંગડાવાળી હોવાથી. અહીં
હેતુ પક્ષ પ્રસ્તુત ગાયમાં અને સપક્ષ અન્ય ગાયોમાં વ્યાપ્ત છે. જ્યારે વિપક્ષ
મહિષ્યાદિ-(લેસ વિગેરે)માં છે પરંતુ ઘોડા આદિમાં નથી.

§૭ (૪) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષકદેશવૃત્તિઃ-પક્ષ તથા વિપક્ષમાં વ્યાપક
હોય અને સપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે-આ ગાય નથી, શિંગડાવાળી
હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ ગવય (રોઝ) અને વિપક્ષ ગાયમાં છે, જ્યારે સપક્ષ મહિ-
ષ્યાદિમાં છે પરંતુ અશ્વાદિમાં નથી.

(પં०) અત્રાભિપ્રેતમિતિ અન્યથા યોગિપ્રત્યક્ષસ્ય સપક્ષવિપક્ષાદિપ્રત્યક્ષમેવાસ્તિ । અસ્યેતિ
હેતો । પક્ષકદેશવૃત્તિત્વમિતિ અન્યથૈકે શબ્દા દેશવિપ્રકૃષ્ટાદયોઽપ્રત્યક્ષા અપિ વિચન્તે પર
તત્રાપિ યોગ્યતાઽસ્ત્યેવ । દ્વચણુકાદાવિતિ સપક્ષે । વ્યોમાદાવિતિ વિપક્ષે ।

अयमिति गवय. ।

(ટિ०) નાયં ગૌરિતિ અયં ગવયઃ ।

§૮ પક્ષસપક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિર્યથા—નિત્યા પૃથિવી, પ્રત્યક્ષત્વાત્ । અયં પક્ષે ઘટાદાવસ્તિ, ન પરમાળ્વાદૌ, સપક્ષે સામાન્યાદાવસ્તિ, નાકાશાદૌ, વિપક્ષે બુદ્બુદાદાવસ્તિ, નાપ્યદ્વચ્ચણુકાદૌ, અયોગ્યક્ષવિષયત્વમેવાત્ર પ્રત્યક્ષત્વં દ્રષ્ટવ્યમ્ । ૫ ।

§૯ પક્ષસપક્ષૈકદેશવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપકો યથા—દ્રવ્યાણિ દિક્કાલમનાંસિ, અમૂર્ત્ત્વાત્ । અયં પક્ષે દિક્કાલયોર્વર્ત્તે, ન મનસિ, સપક્ષે વ્યોમન્યસ્તિ, ન ઘટાદૌ, વિપક્ષં તુ ગુણાદિક વ્યાપ્નોતિ । ૬ ।

§૧૦ પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ સપક્ષવ્યાપકો યથા—ન દ્રવ્યાણિ દિક્કાલમનાંસિ, અમૂર્ત્ત્વાત્ । પ્રાક્તનવૈપરીત્યેન સુગમમેતત્ । ૭ ।

§૧૧ સપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષૈકદેશવૃત્તિર્યથા—ન દ્રવ્યાણિ આકાશકાલદિગાત્મમનાંસિ, ક્ષણિકવિશેષગુણરહિતત્વાત્ । અયં પક્ષે કાલદિગ્મનઃસુ વર્ત્તે, નાકાશાત્મસુ, સપક્ષં ગુણાદિકં વિપક્ષં ચ પૃથિવ્યપૃત્તેજોવાયુરૂપં વ્યાપ્નોતિ । ૮ ।

§૮ (૫) પક્ષસપક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, પૃથ્વી નિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ ઘટાદિમાં છે પણ પરમાણુ વિગેરેમાં નથી. સપક્ષ સામાન્યાદિમાં છે, જ્યારે આકાશાદિમાં નથી. વિપક્ષમાં બુદ્બુદાદિમાં છે પરંતુ જલીય દ્વચ્ચણુકાદિમાં નથી. પ્રસ્તુતમાં પ્રત્યક્ષનો અર્થ અયોગીનું પ્રત્યક્ષ સમજવાનો છે.

§૯ (૬) પક્ષસપક્ષૈકદેશવૃત્તિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને સપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર અને વિપક્ષમાં વ્યાપક. જેમકે, દિક્-દિશા, કાલ અને મન દ્રવ્ય છે. કારણ કે, તે અમૂર્ત છે. આ હેતુ પક્ષ દિક્ અને કાલમાં છે, જ્યારે મનમાં નથી, સપક્ષ આકાશાદિમાં છે પણ ઘટાદિમાં નથી, વિપક્ષ ગુણમાં વ્યાપીને રહેલ છે.

§૧૦ (૭) પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ સપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર તથા સપક્ષમાં વ્યાપક જેમકે—“દિક્, કાલ અને મન દ્રવ્ય નથી કારણ કે, તે અમૂર્ત છે. આ હેતુ પક્ષ દિક્ અને કાલમાં છે, જ્યારે મનમાં નથી, વિપક્ષ આકાશ અને આત્મા છે પણ ઘટાદિમાં નથી, જ્યારે સપક્ષ અદ્રવ્યરૂપ ગુણાદિમાં સર્વત્ર છે.

§૧૧ (૮) સપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ—સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપક હોય, અને પક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, આકાશ, કાલ, દિક્, આત્મા અને મન દ્રવ્ય નથી, કારણ કે, તે ક્ષણિક વિશેષગુણથી રહિત છે. આ હેતુ પક્ષ કાલ, દિક્ અને મનમાં છે પણ આકાશ અને આત્મામાં નથી. સપક્ષ ગુણાદિ(પાંચ) અને વિપક્ષ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, અગ્નિ અને વાયુમાં વ્યાપક છે.

(प०) अत्र प्रत्यक्षत्वं द्रष्टव्यमिति योगिनः पुनः सर्वं प्रत्यक्षमेवेति । न मनसीति मूर्त्तत्वान्मनसः । असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः । मनो हि यदि सर्वगतं स्यात्, तदा पञ्चानाम-पीन्द्रियाणां युगपद्विषयोपलम्भः स्यात् । न च भवति । तस्मान्न सर्वगतं मनः, 'युग-पद्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्' [न्यायसू० १. १ १६] इति वचनात् । विपक्षैकदेशवृत्तिरिति विपक्षा गुणादयः ।

नाकाशात्मस्त्विति आकाशविशेषगुण. शब्दः, आत्मविशेषगुणश्चैतन्यम् । प्राच्ये-त्यादिनैतदेव व्याचष्टे ।

(टि०) आप्यद्वयणुकादाविति अप्सम्बन्धिनोद्वयणुका न नयनविषयतामाभिभ्रति । अयोग्य-तेति अस्मदाद्यक्षगोचरत्वम् । यतो योगिज्ञानमप्रतिहतशक्ति द्वयणुकादावपि प्रसरमासादयति ।

न द्रव्याणीत्यादि ॥ अमूर्त्तत्वादिति वैशेषिकमते असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः ।

नाकाशात्मस्त्विति शब्दज्ञानयो क्षणिकविशेषगुणयोस्तत्र सद्भावात् ।

पृथिवीति गन्धादयो हि पृथिव्यादीना नित्यगुणा न क्षणिकाः ।

§१२ यश्च नित्यः शब्दः श्रावणत्वादित्यादि सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेन संशय-जनकत्वादसाधारणानैकान्तिकः सौगतैः समाख्यायते; नैष सूक्ष्मतामञ्चति; श्रावण-त्वाद्भि शब्दस्य सर्वथैव नित्यत्वं यदि साध्यते तदाऽयं विरुद्ध एव हेतुः, कथ-ञ्चिदनित्यत्वसाधनात् । प्राच्याश्रावणत्वस्वभावत्यागेनोत्तरश्रावणत्वस्वभावोत्पत्तेः कथ-ञ्चिदनित्यत्वमन्तरेण शब्देऽनुपपत्तेः । अथ कथञ्चिन्नित्यत्वमस्माच्छब्दे साध्यते तदा-ऽसौ सम्यग्हेतुरेव, कथञ्चिन्नित्यत्वेन सार्द्धमन्यथाऽनुपपत्तिसद्भावादिति नायमनै-कान्तिकः ।

§१२ 'शब्द नित्य छे, श्रावणेन्द्रियेणो विषय होवाथी.'-आ 'श्रावणत्व' हेतुनेो सपक्ष (व्ये।मादि) विपक्ष-(घटादि)मां अभाव होवाथी सौगतो आ हेतुने असा-धारणु अनैकान्तिक कडे छे, परंतु तेमां तेमनी सूक्ष्मता जणुती नथी, कारणु के, शब्दनी श्रावणुताने कारणु जे शब्दने सर्वथा नित्य सधाय तो अे श्राव-णुत्व हेतु विरुद्ध ज छे, कारणु के-आ हेतु कथंचित् अनित्यत्वनेो ज साधनार ज छे. कारणु के-शब्द पोताना पूर्वकालीन अश्रावणुत्वस्वभावनेो त्याग करे त्यारे ज उत्तरकालीन श्रावणुत्वस्वभाव उत्पन्न थाय छे, अेटदे शब्द जे कथ-ंचित् अनित्य न होय तो ते श्रावणुनेो विषय अनी शकतो नथी अने जे श्राव-णुत्वथी शब्दमां कथंचित् नित्यत्व सिद्ध करवामां आवे तो ते सम्यग् हेतु ज छे, कारणु के, ते श्रावणुत्व हेतुनी व्याप्ति कथंचित् नित्यत्व साथे छे, आथी ते अनैकान्तिक नथी.

(प०) प्राच्याश्रावणत्वस्वभावपरित्यागेनेत्यादि । यावद्भाषावर्गणानिसर्गो न भवति तावदश्रावणस्वभावः । यदा च निसर्गो भवति तदोत्तरश्रावणत्वस्वभावः । शब्दश्चान्वयी इति भावः ।

(टि०) यश्च नित्य इत्यादि । सपक्षविपक्षेति शब्दत्वं नाम कैश्चित् सपक्षत्वेनोपादीयते, तथापि शब्दद्वैतवादी शब्दत्वसामान्यं न मन्यते । तन्मतेन शब्दत्व सपक्षो नास्ति । अथ कथंचिदिति । अस्मात् श्रावणत्वाख्यहेतो । असाविति हेतुः ।

§ ૧૩ યં ચ વિરુદ્ધાવ્યભિચારિનામાનમનૈકાન્તિકવિશેષમેતે વ્યતાનિષુઃ, યથા—
અનિત્યઃ શબ્દઃ, કૃતકત્વાત્ ઘટવત્ । નિત્યઃ શબ્દઃ, શ્રાવણત્વાત્, શબ્દ-
ત્વવદિતિ; સોઽપિ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપાનેકાન્તસિદ્ધૌ સમ્યગ્ઘેતુરેવ; તદપરપરિણામિ-
ત્વાદિહેતુવત્ । સર્વથૈકાન્તસિદ્ધયે પુનરુપન્યસ્તોઽસૌ ભવત્યેવ હેત્વાભાસઃ, સ તુ
વિરુદ્ધો વા સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિરનૈકાન્તિકો વેતિ ન કશ્ચિદ્વિરુદ્ધાવ્યભિચારી નામ ।
એવં ચ અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાહ્ય એવ હેત્વાભાસા ઇતિ સ્થિતમ્ ।

§૧૩ વળી ખૌદ્ધોએ વિરુદ્ધાવ્યભિચારી નામનો અનૈકાન્તિકનો ભેદ જણાવ્યો છે. જેમકે શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, ઘટની જેમ, અને શબ્દ નિત્ય છે, શ્રાવણનો વિષય હોવાથી, શબ્દત્વની જેમ, તે પણ તેની જેવા ખીબા હેતુ 'પરિણામિત્વ' આદિની જેમ જો નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ અનેકાન્તને સિદ્ધ કરે તો સમ્યગ્ હેતુ જ છે, પણ જો તેનો સર્વથા એકાન્તની સિદ્ધિ માટે ઉપન્યાસ કરવામાં આવે તો તે હેત્વાભાસ થાય જ છે. પરંતુ તેવે પ્રસંગે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ અથવા સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ નામનો અનૈકાન્તિક થાય છે, માટે વિરુદ્ધાવિચારી નામનો કોઈ હેત્વાભાસ નથી.

એટલે આ રીતે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક—આ ત્રણ જ હેત્વાભાસ છે, એ સિદ્ધ થયું.

(પં૦) एते इति सौगता ।

(ટિ૦) યં ચેત્યાદિ ॥ एते व्यतानिषुरिति सौगता विस्तारयामासु. ॥ तदपरेति तस्मान्निनित्यानित्यशब्दादपरं परिणामित्वादि तद्वत् । सर्वथैकान्तेति नित्यस्य वा अनित्यस्य वा सिद्धये ॥ असाविति हेतुः ।

§ ૧૪ નન્વન્યોઽપ્યકિञ્ચિત્કરાણ્યો હેત્વાભાસઃ પરૈરુક્તઃ, યથા—પ્રતીતે પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતે ચ સાધ્યે હેતુરકિञ્ચિત્કરઃ । પ્રતીતે, યથા—શબ્દઃ શ્રાવણઃ, શબ્દત્વાત્ । પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતે, યથા—અનુષ્ણઃ કૃષ્ણવર્ત્મા, દ્રવ્યત્વાદ્; યતિના વનિતા સેવનીયા, પુરુષત્વાદિત્યાદિઃ; સ કથં નાત્રાભિહિત ઇતિ ચેત્, ઇચ્યતે । નન્વેષ હેતુર્નિશ્ચિતાઽન્યથાનુપપત્યા સહિતઃ સ્યાદ્રહિતો વા । પ્રથમપક્ષે, હેતોઃ સમ્યક્ત્વેઽપિ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણપ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાઽઽગમનિરાકૃત-સાધ્યધર્મવિશેષણાદિપક્ષાભાસાનાં નિવારયિતુમશક્યત્વાત્ તૈરેવ દુષ્ટમનુમાનમ્ । ન ચ યત્ર પક્ષદોષસ્તત્રાવશ્યં હેતુદોષોઽપિ વાચ્યઃ, દૃષ્ટાન્તાદિદોષસ્યાપ્યવશ્યં વાચ્યત્વ-પ્રસક્તેઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ યથોક્તહેત્વાભાસાનામન્યતમેનૈવાનુમાનસ્ય દુષ્ટત્વમ્ । તથા હિ—અન્યથાનુપપત્તેરભાવોઽનધ્યવસાયાદિપર્યયાત્ સંશયાદ્વા સ્યાત્, પ્રકારાન્તરા-સંભવાત્; તત્ર ચ ક્રમેણ યથોક્તહેત્વાભાસાવતાર ઇતિ નોક્તહેત્વાભાસેભ્યોઽમ્યધિકઃ કશ્ચિદકિञ્ચિત્કરો નામ ।

§૧૪ શંકા—અન્ય દાર્શનિકે અકિંચિત્કર નામનો હેત્વાભાસ કહ્યો છે, જેમકે, સાધ્ય પ્રતીત હોય ત્યારે અથવા પ્રત્યક્ષાદિથી નિરાકૃત હોય ત્યારે હેતુ અકિંચિત્કર છે. પ્રતીતનું ઉદાહરણ—જેમકે, શબ્દ શ્રવણનો વિષય છે, કારણ કે તે શબ્દ છે. પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતનું ઉદાહરણ—જેમકે અગ્નિ અનુભવ છે, દ્રવ્ય હોવાથી. અહીં અનુભવ સાધ્ય સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. યતિએ વનિતાનું સેવન કરવું જોઈએ, કારણ કે તે પુરુષ છે ઇત્યાદિ.

આ અનુમાનમાં વનિતા સેવનરૂપ સાધ્ય આગમબાધિત છે તો તે અકિંચિત્કર હેત્વાભાસ તમેએ કેમ ન કહ્યો ?

સમાધાન—ભાઈ ! અહીં પ્રશ્ન છે કે, આ અકિંચિત્કર હેતુ નિશ્ચિત્તાન્ય-થાનુપપત્તિથી યુક્ત છે કે તેનાથી રહિત છે ? પહેલો પક્ષ કહો તો હેતુ સમ્યક્ હોવા છતાં પણ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ, પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાદિ પક્ષાભાસોનું નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી, એટલે તે પક્ષાભાસોને કારણે જ અનુમાન દૂષિત થયેલ છે, અને જ્યાં પક્ષદોષ હોય ત્યાં અવશ્ય હેતુદોષ પણ કહેવો જોઈએ એવો નિયમ નથી. કારણ કે, તેમ માનવાથી દષ્ટાન્તાદિ દોષો પણ અવશ્ય કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો જે હેત્વાભાસો કહ્યા છે, તેમાંથી કોઈ પણ એક હેત્વાભાસથી અનુમાનની દુષ્ટતા સિદ્ધ થઈ જશે. તે આ પ્રમાણે—અન્યથાનુપપત્તિ વિષે જે અનધ્યવસાય, વિપર્યય કે સંશય હોય તો તેનો અભાવ થાય છે, પણ બીજા કોઈ કારણે થતો નથી. અને તેમાં તો અનુક્રમે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસો થાય છે. માટે કહેલ હેત્વાભાસોથી જુદો કોઈ અકિંચિત્કર નામનો હેત્વાભાસ નથી.

(પં૦) યતિના વનિતા સેવનીયેતિ ઇત્યાગમનિરાકૃતઃ । અત્રેતિ અનૈકાન્તિકાવસરે । અભિ-હિત ઇતિ આચાર્યેણ । અનધ્યવસાયાદ્વિપર્યાયાત્ સંશયાદ્વા સ્યાદિતિ યથાક્રમમ-સિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાનાં વીજાનામ્ ।

(ટિ૦) નન્વન્યોડપીત્યાદિ । સ ઇતિ અકિન્ચિત્કરાચ્યઃ । અત્રેતિ હેત્વાભાસપ્રવરણે । તથા-હ્યન્યત્થેયાદિ ॥ અનધ્યવસાયાદસિદ્ધઃ, વિપર્યાયાદિરુદ્ધઃ, સંશયાદનૈકાન્તિકઃ । પ્રકારેતિ અસિદ્ધ-વિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાના સમવે અન્યા વિધૈવ નાસ્તિ ॥૫૭॥

§ ૧૫ એવમેવ ન કાલાત્યયાપદિષ્ટોડપિ । તથાહિ—અસ્ય સ્વરૂપં કાલાત્ય-યાપદિષ્ઠઃ કાલાતીત ઇતિ; હેતોઃ પ્રયોગકાલઃ પ્રત્યક્ષાગમાનુપહતપક્ષપરિગ્રહસમય-સ્તમતીત્ય પ્રયુજ્યમાનઃ પ્રત્યક્ષાગમબાધિતે વિષયે વર્તમાનઃ કાલાત્યયાપદિષ્ટો ભવતીતિ । અયં ચાકિન્ચિત્કરદૂષણેનૈવ દૂષિતોડવસેયઃ ।

§ ૧૫ એ જ રીતે કાલાત્યયાપદિષ્ટ નામનો હેત્વાભાસ પણ નથી. તે આ પ્રમાણે—પ્રત્યક્ષ અને આગમ પ્રમાણથી અનિરાકૃત પક્ષનું જે કાલે ગ્રહણ થાય

તે કાલ હેતુનો પ્રયોગ કાલ છે. તે મર્યાદાને ઉલ્લંઘીને એટલે કે-પક્ષ પ્રત્યક્ષ અને આગમથી બાધિત થયેા હોય છતાં પણ જો તેવા પક્ષને વિશે હેતુ વર્તમાન હોય તો તે કાલાત્યયાપદિષ્ટ છે, એમ સમજવું અને આ હેત્વાભાસ અકિંચિત્કર હેત્વાભાસમાં કહેલ દૂષણથી જ દૂષિત થયેલ જાણવેા.

(પં.) કાલતીત્ત્વેત્તોડગ્રે કોડર્થં ઇતિ શેષઃ ।

§ ૧૬ પ્રકરણસમોડગ્ર્યપ્રકટનીય એવ । અસ્ય હિ લક્ષણં; યસ્માત્ પ્રકરણચિન્તા સ નિર્ણયાર્થમપદિષ્ટઃ પ્રકરણસમ ઇતિ; યસ્માત્ પ્રકરણસ્ય પક્ષપ્રતિપક્ષયોશ્ચિન્તા વિમર્શાત્મિકા પ્રવર્ત્તેતે । કસ્માન્ચાસૌ પ્રવર્ત્તેતે ?, વિશેષાનુપલમ્બાત્, સ એવ વિશેષાનુપલમ્બો યદા નિર્ણયાર્થમપદિશ્યતે તદા પ્રકરણમનતિવર્ત્તમાનત્વાત્ પ્રકરણમસો ભવતિ, પ્રકરણે પક્ષે પ્રતિપક્ષે ચ સમસ્તુલ્ય ઇતિ । યથા-અનિત્યઃ શબ્દો નિત્યધર્માનુપલબ્ધેરિત્યેકેનોક્તે, દ્વિતીયઃ પ્રાહ-યદ્યનેન પ્રકારેણાનિત્યત્વં સાધ્યતે તર્હિ નિત્યતાસિદ્ધિરપ્યસ્તુ, અન્યતરાનુપલબ્ધેસ્તત્રાપિ સદ્ભાવાત્ । તથાહિ-નિત્યઃ શબ્દોડનિત્યધર્માનુપલબ્ધેરિતિ । અયં ચાનુપપન્નઃ, યતો યદિ નિત્યધર્માનુપલબ્ધિર્નિશ્ચિતા, તદા કથમતો નાનિત્યત્વસિદ્ધિઃ ?, અથાનિશ્ચિતા, તર્હિ સંદિગ્ધાસિદ્ધતૈવ દોષઃ । અથ યોગ્યાયોગ્યવિશેષણમપાસ્ય નિત્યધર્માણામનુપલબ્ધિમાત્રં નિશ્ચિતમેવ, તત્તર્હિ વ્યભિચાર્યેવ । પ્રતિવાદિનશ્ચાસૌ નિત્યધર્માનુપલબ્ધિઃ સ્વરૂપાસિદ્ધૈવ નિત્યધર્મોપલબ્ધેસ્તત્રાસ્ય સિદ્ધેઃ । એવમનિત્યધર્માનુપલબ્ધિરપિ પરીક્ષણીયા, ઇતિ સિદ્ધં ત્રય એવ હેત્વાભાસાઃ ॥૫૭॥

§૧૬ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ પણ પ્રકટ કરવા યોગ્ય નથી. પ્રકરણસમનું લક્ષણ આબું છે—“પ્રકરણ એટલે પક્ષ અને પ્રતિપક્ષની વિમર્શાત્મક ચિન્તા જેનાથી પ્રવર્તે તે પ્રકરણસમ છે.

શંકા—પ્રકરણમાં આ ચિન્તા શાથી થાય છે ?

સમાધાન—પ્રકરણ-(પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ)માં વિશેષની અનુપલબ્ધિ હોય તો, અને એ જ વિશેષાનુપલબ્ધિનો જ્યારે નિર્ણય માટે પ્રયોગ કરાય ત્યારે પ્રકરણનું ઉલ્લંઘન થતું ન હોવાથી પ્રકરણસમ થાય છે કારણ કે, પ્રકરણ પક્ષ અને પ્રતિપક્ષમાં વિશેષની અનુપલબ્ધિ સમાન છે તે આ પ્રમાણે-શબ્દ અનિત્ય છે, નિત્ય ધર્મોની ઉપલબ્ધિ થતી નહિ હોવાથી. આ પ્રમાણે કોઈ એક વાદીએ કહ્યું ત્યારે અન્ય વાદી કહે છે કે, જો આ પ્રમાણે તમારું ‘અનિત્યત્વ’ સાધ્ય સિદ્ધ કરશો તો તે જ રીતે નિત્યતાની સિદ્ધિ પણ થાઓ. કારણ કે, શબ્દ નિત્ય છે, અનિત્ય ધર્મોની ઉપલબ્ધિ થતી ન હોવાથી આ પ્રમાણે ‘નિત્યત્વ’ સાધ્યમાં પણ અનુપલબ્ધિનો સદ્ભાવ છે તાત્પર્ય એવું છે કે નિત્યતા અને અનિત્યતા બન્નેની સાધક અનુપલબ્ધિઓ સમાનભાવે છે. તેથી બન્નેનો નિર્ણય થવો જોઈએ.

આ પ્રકરણસમ ઉત્વાભાસ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, શબ્દરૂપ ધર્મીમાં-પક્ષમાં નિત્યધર્માનુપલબ્ધિ જે નિશ્ચિત હોય તો તેમાં અનિત્યત્વની સિદ્ધિ કેમ નહિ થાય ? અને જે અનિશ્ચિત હોય તો તેમાં સંદિગ્ધાસિદ્ધતા હોય તાવશે.

યોગ્ય-અયોગ્ય વિશેષણ દૂર કરીને-અર્થાત્ યોગ્ય કે અયોગ્ય નિત્યધર્મોની અનુપલબ્ધિ એમ નહિ, પણ કેવલ નિત્યધર્મોની અનુપલબ્ધિ નિશ્ચિત છે, એમ કહો તો પણ તે હેતુ વ્યભિચારી છે. કારણ કે નિત્યધર્મોની ઉપલબ્ધિ થાય પણ છે અને પ્રતિવાદીને આ નિત્ય ધર્માનુપલબ્ધિ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે, કારણ કે, પ્રતિવાદીને તે પક્ષમાં નિત્ય ધર્મોપલબ્ધિ પણ સિદ્ધ છે, એ જ રીતે એટલે કે નિત્યધર્માનુપલબ્ધિની જેમ અનિત્યધર્માનુપલબ્ધિની પરીક્ષા કરવી. માટે ત્રણ જ ઉત્વાભાસો છે એ સિદ્ધ થયું. ૫૭

(પં૦)લક્ષણમિતિ ન્યાયાદાવિત્યુક્તમ્ । યદસ્માદિત્યાદિના એતદેવ વ્યાચષ્ટે । પ્રકરણમિતિ પ્રકરણં કર્મતાપન્નમ્ । યથેત્યાદિના દર્શયતિ । તન્નાપીતિ-નિત્યતાસિદ્ધૌ । અયં ચેત્યાદિ સ્મરિઃ । યોગ્યાયોગ્યવિશેષણમપાસ્યેતિ નિત્યસાધનયોગ્ય-અનિત્યસાધનયોગ્યવિશેષણં ત્યક્ત્વા । નિત્ય-ધર્મોપલબ્ધેરિતિ અત્ર ચ કાકા વ્યાખ્યા । અસ્યેતિ પ્રતિવાદિનઃ । ઇવમનિત્યધર્માનુ-પલબ્ધિરપીતિ વાદિનઃ સ્વરૂપસિદ્ધૈવ, અનિત્યધર્મોપલબ્ધેસ્તન્નાસ્ય સિદ્ધેઃ ॥૫૭॥

અથ દૃષ્ટાન્તાભાસાન્ ભાસયન્તિ—

સાધર્મ્યેણ દૃષ્ટાન્તાભાસો નવપ્રકારઃ ॥૫૮॥

§ ૧ દૃષ્ટાન્તો હિ પ્રાગ્ દ્વિપ્રકારઃ પ્રોક્તઃ, સાધર્મ્યેણ વૈધર્મ્યેણ ચ । તતસ્તદાભાસોઽપિ તથૈવ વાચ્ય ઇતિ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસસ્તાવત્પ્રકારતો દર્શિતઃ ॥૫૮॥

પ્રકારાનેવ કીર્તયન્તિ—

સાધ્યધર્મવિકલઃ, સાધનધર્મવિકલઃ, ઉભયધર્મવિકલઃ, સન્દિગ્ધસાધ્ય-ધર્મા, સન્દિગ્ધસાધનધર્મા, સન્દિગ્ધોભયધર્મા, અનન્વયો-
ઽપ્રદર્શિતાન્વયો વિપરીતાન્વયશ્ચેતિ ॥૫૯॥

§ ૧ ઇતિશબ્દઃ પ્રકારપરિસમાપ્તૌ, એતાવન્ત એવ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસપ્રકારા ઇત્યર્થઃ ॥૫૯॥

દૃષ્ટાન્તાભાસાનું જ્ઞાપન—

સાધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્તાભાસ નવ પ્રકારે છે. ૫૮

§૧ સાધર્મ્યે દૃષ્ટાન્ત અને વૈધર્મ્યે દૃષ્ટાન્ત, એમ દૃષ્ટાન્ત બે પ્રકારે છે. ત્રીજા પરિચ્છેદમાં પહેલાં કહેવાઈ ગયેલ છે, તેથી તેનો આભાસ પણ તે જ રીતે બાણુવો જોઈએ. અહીં પ્રથમ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસ તેના ભેદપૂર્વક જણાવેલ છે. ૫૮.

સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસના પ્રકારો—

§૧ સાધ્યધર્મવિકલ, ૨ સાધનધર્મવિકલ, ૩ ઉભયધર્મવિકલ, ૪ સંદિગ્ધ-

સાધ્યધર્મા, ૫ સંદિગ્ધસાધનધર્મા, ૬ સંદિગ્ધોભયધર્મા, ૭ અનન્વય, ૮ અપ્ર-
દર્શિતાન્વય, ૯ વિપરીતાન્વય પદ.

§૧ સૂત્રમાં 'ઈતિ' શબ્દ પ્રકારની સમાપ્તિ માટે છે, અર્થાત્ સાધ્યમ્દષ્ટા-
ન્તાભાસના આટલા જ પ્રકારો છે એમ બાણુવું. ૫૯.

ક્રમેણામૂન્ ઉદાહરન્તિ—

તત્રાપૌરુષેયઃ શબ્દોઽમૂર્ત્ત્વાદ્ દુઃખવદિતિ સાધ્યધર્મવિકલઃ ॥૧॥૬૦॥

§ ૧ પુરુષવ્યાપારાભાવે દુઃખાનુત્પાદેન દુઃખસ્ય પૌરુષેયત્વાત્ । તત્રાપૌરુષે-
યત્વસાધ્યસ્યાવૃત્તેરયં સાધ્યધર્મવિકલ ઇતિ ॥૧॥૬૦॥

તસ્યામેવ પ્રતિજ્ઞાયાં તસ્મિન્નેવ હેતૌ પરમાણુવદિતિ સાધનધર્મ-
વિકલઃ ॥૨॥૬૧॥

§ ૧ પરમાણૌ હિ સાધ્યધર્મોઽપૌરુષેયત્વમસ્તિ, સાધનધર્મસ્ત્વમૂર્ત્ત્વં નાસ્તિ,
મૂર્ત્ત્વાત્ પરમાણોઃ ॥૨॥૬૧॥

સાધ્યમ્દષ્ટાન્તાભાસનાં અનુક્રમે ઉદાહરણા—

સાધ્યધર્મવિકલ, જેમકે શબ્દ અપૌરુષેય છે, અમૂર્ત્ હોવાથી, દુઃખની
જેમ. ૬૦

§૧ પુરુષના વ્યાપાર વિના દુઃખોત્પત્તિ થતી નથી માટે દુઃખ પૌરુષેય છે.
તેથી કરીને આ દુઃખરૂપ દષ્ટાન્તમાં અપૌરુષેયત્વાત્મક સાધ્ય નથી માટે સાધ્ય-
ધર્મવિકલ નામના દષ્ટાન્તાભાસનું આ ઉદાહરણ છે એમ બાણુવું ૬૦

તે જ પ્રતિજ્ઞા અને તે જ હેતુમાં પરમાણુરૂપ દષ્ટાન્ત સાધનધર્મથી
વિકલ છે. ૬૧

§૧ દષ્ટાન્તરૂપ પરમાણુમાં અપૌરુષેયત્વ સાધ્ય તો છે, પરંતુ અમૂર્ત્ત્વ-
રૂપ સાધન તેમાં નથી, કારણ કે પરમાણુ મૂર્ત્ છે, માટે 'સાધનધર્મવિકલ'
નામના દષ્ટાન્તાભાસનું આ ઉદાહરણ છે એમ બાણુવું ૬૧.

(ટિ.) તસ્યામેવેતિ અપૌરુષેયઃ શબ્દોઽમૂર્ત્ત્વાત્ પરમાણુવત્ ॥૬૧॥

इति श्रीसाधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावता-
रिकाटिप्पनके षष्ठः परिच्छेदः ॥छा॥ गं० २०६ अ २१ ॥ छ ॥ श्रीः ॥

કલશવદિત્યુભયધર્મવિકલઃ ॥૩॥૬૨॥

તસ્યામેવ પ્રતિજ્ઞાયાં તસ્મિન્નેવ ચ હેતૌ કલશદષ્ટાન્તસ્ય પૌરુષેયત્વાન્મૂર્ત્ત-
ત્વાન્ચ સાધ્યસાધનોભયધર્મવિકલતા ॥૩॥૬૨॥

કલશરૂપ દષ્ટાન્ત ઉભયધર્મવિકલ છે. ૬૨.

§૧ તે જ પ્રતિજ્ઞા અને તે જ હેતુરૂપ અનુમાનમાં કલશ દષ્ટા-
ન્તમાં અપૌરુષેયત્વ સાધ્ય અને અમૂર્ત્ત્વ સાધન એ બંને ધર્મો નથી, માટે
'આ ઉભયધર્મવિકલ' નામના દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૬૨.

રાગાદિમાનયં વક્તૃત્વાદ્ દેવદત્તવદિતિ સન્દિગ્ધસાધ્યધર્મા ॥૪॥૬૩॥

દેવદત્તે હિ રાગાદયઃ સદસત્ત્વાભ્યાં સંદિગ્ધાઃ, પરચેતોવિકારાણાં પરોક્ષત્વાદ્
રાગાદ્યભિચારિલિજ્ઞાદર્શનાચ્ચ ॥૪॥૬૩॥

મરણધર્માડયં રાગાદિમત્ત્વાત્ મૈત્રવદિતિ સંદિગ્ધસાધનધર્મા ॥૫॥૬૪॥

મૈત્રે હિ સાધનધર્મો રાગાદિમત્ત્વાત્સ્યઃ સંદિગ્ધઃ ॥૫॥૬૪॥

આ (પુરુષ) રાગાદિ યુક્ત છે, વક્તા હોવાથી, દેવદત્તની જેમ. દષ્ટાંત સંદિગ્ધ-
સાધ્યધર્મનું છે. ૬૩

§૧ દેવદત્તમાં રાગાદિ છે કે નથી—એવો સ દેહ છે, કારણ કે ખીબના ચિત્ત
(મન)ના વિકારો પરોક્ષ છે, અને રાગાદિનું અવ્યભિચારી લિંગ કોઈ દેખાતું
નથી, માટે આ 'સંદિગ્ધસાધ્યધર્મા' નામક દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૬૩

આ પુરુષ મરણ ધર્મથી યુક્ત છે, રાગાદિમાન હોવાથી, મૈત્રની જેમ—
આ સંદિગ્ધસાધનધર્મ છે. ૬૪.

મૈત્રમાં 'રાગાદિમત્ત્વ' સાધન સંદિગ્ધ છે, માટે આ સંદિગ્ધસાધનધર્મા
નામનું દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૬૪.

નાયં સર્વદર્શી રાગાદિમત્ત્વાત્ મુનિવિશેષવદિતિ
સન્દિગ્ધોભયધર્મા ॥૬॥૬૫॥

મુનિવિશેષે સર્વદર્શિત્વરાગાદિમત્ત્વાત્સ્યૌ સાધ્યસાધનધર્મૌ સંદિહ્યેતે, તદવ્યભિ-
ચારિલિજ્ઞાદર્શનાત્ ॥૬॥૬૫॥

રાગાદિમાન્ વિવક્ષિતઃ પુરુષો વક્તૃત્વાદિષ્ટપુરુષવદિત્યનન્વયઃ ॥૭॥૬૬॥

યદ્યપીષ્ટપુરુષે રાગાદિમત્ત્વં ચ વક્તૃત્વં ચ સાધ્યસાધનધર્મૌ દૃષ્ટૌ, તથાપિ
યો યો વક્તા સ સ રાગાદિમાનિતિ વ્યાપ્ત્યસિદ્ધેરનન્વયત્વમ્ ॥૭॥૬૬॥

આ (પુરુષ) સર્વદર્શી નથી, રાગાદિમાન હોવાથી, મુનિવિશેષની જેમ.
આ સંદિગ્ધોભયધર્મ છે. ૬૫

§૧ મુનિવિશેષમાં સર્વદર્શિત્વ સાધ્ય અને રાગાદિમત્ત્વ સાધન છે કે નથી—
તેનો સંદેહ છે. કારણ કે, તેનું અવ્યભિચારી લિંગ કોઈ બાણુતું નથી, માટે આ
સંદિગ્ધોભયધર્મા નામનું દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૬૫.

વિવક્ષિત પુરુષ રાગાદિવાણો છે, વક્તા હોવાથી, ઈષ્ટ પુરુષની જેમ. આ
અનન્વય છે. ૬૬

§૧ ઈષ્ટ પુરુષમાં "રાગાદિમત્ત્વ" સાધ્ય અને 'વક્તૃત્વ' સાધન બંને
ધર્મો દૃષ્ટ છે, તે બાણુ જે જે વક્તા હોય તે રાગાદિમાન્ હોય એવી અન્વય-
વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. માટે આ અનન્વય દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૬૬

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્ ઘટવદિત્યપ્રદર્શિતાન્વયઃ ॥૮॥૬૭॥

§૧ અત્ર યદ્યપિ વાસ્તવોઽન્વયોઽસ્તિ તથાપિ વાદિના વચનેન ન પ્રકાશિત
 હત્યપ્રદર્શિતાન્વયત્વમ્ । યદ્યપ્યત્ર વસ્તુનિષ્ઠો ન કશ્ચિદ્દોષસ્તથાપિ પરાર્થાનુમાને વચન-
 ગુણદોષાનુસારેણ વક્તૃગુણદોષૌ પરીક્ષણીયાવિતિ ભવત્યસ્ય વાચનિકં દુષ્ટત્વમ્ ।
 एवं विपरीतान्वयाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥८॥६७॥

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, ઘટની જેમ. આ અપ્રદર્શિતાન્વય છે. ૬૭

§૨ આ અનુમાનમાં વસ્તુનિષ્ઠ અન્વય-(વ્યાપ્તિ) છે, તે પશુ વાદીએ તે
 સ્વવચન દ્વારા પ્રકાશિત કરેલ નથી માટે અહીં અપ્રદર્શિતાન્વય છે, એમ
 બાણુપું. જે કે અહીં વસ્તુગત કોઈ દોષ નથી તે પશુ પરાર્થાનુમાનમાં વચનના
 ગુણ અને દોષના અનુસારે વક્તાના પશુ ગુણ અને દોષો પરીક્ષા કરવા લાયક
 છે, માટે આ અનુમાનમાં વાદીનો વચન નિમિત્તક દોષ છે, એમ બાણુપું. માટે
 આ 'ઈષ્ટપુરુષ' અપ્રદર્શિતાન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ છે અને આ જ રીતે
 વિપરીતાન્વય, અપ્રદર્શિત, વ્યતિરેક, વિપરીત વ્યતિરેકમાં પશુ સમજવું ૬૭

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति
 विपरीतान्वयः ॥९॥६८॥

§૧ પ્રસિદ્ધાનુવાદેન હ્યપ્રસિદ્ધં વિધેયમ્ । પ્રસિદ્ધં ચાત્ર કૃતકત્વં હેતુત્વેનો-
 પાદાનાદ્, અપ્રસિદ્ધં ત્વનિત્યત્વં સાધ્યત્વેન નિર્દેશાત્; इति प्रसिद्धस्य कृतकत्वस्यैवा-
 नुवादसर्वनाम्ना यच्छब्देन निर्देशो युक्तः, न पुनरप्रसिद्धस्यानित्यत्वस्य; अनित्यत्वस्यैव
 च विधिसर्वनाम्ना तच्छब्देन परामर्श उपपन्नो न तु कृतकत्वस्य ॥९॥६८॥

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જે અનિત્ય હોય તે કૃતક હોય, ઘટની જેમ.
 અહીં વિપરીતાન્વય છે. ૬૮

§૨ પ્રસિદ્ધ પદાર્થના અનુવાદથી અપ્રસિદ્ધનું વિધાન કરાય છે. આ અનુ-
 માનમાં કૃતકત્વ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તે હેતુતરીકે ગ્રહણ કરેલ છે, અને અનિ-
 ત્યત્વ અપ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે, તેનો સાધ્ય તરીકે નિર્દેશ કરેલ છે. માટે
 પ્રસિદ્ધ કૃતકત્વનો જ અનુવાદવાચી સર્વનામ 'યદ્' શબ્દથી નિર્દેશ કરવો યોગ્ય
 છે, અપ્રસિદ્ધ અનિત્યત્વનો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય નથી. અને 'અનિત્યત્વ'નો વિધિ-
 વાચક સર્વનામ 'તદ્' શબ્દ વડે પરામર્શ કરવો તે યુક્તિયુક્ત છે. પરંતુ કૃત-
 કત્વનો 'તદ્' શબ્દથી નિર્દેશ યોગ્ય નથી, માટે અહીં ઘટરૂપ દૃષ્ટાન્ત વિપરીતા-
 ન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ છે ૬૮

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभासमाहुः—

वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा ॥६९॥

તાનેવ પ્રકારાનુદિશન્તિ—

असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोभयव्यतिरेकः,
 सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यति-

रेकोऽव्यतिरेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च ॥ ७० ॥

अथैतान् क्रमेणोदाहरन्ति—

तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात् यत् पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत् प्रमाणं
यथा स्वप्नज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः, स्वप्नज्ञानात्
भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः ॥१॥७१॥

वैधर्म्यदृष्टान्ताभासनुं कथन—

वैधर्म्यं यथा पक्षु दृष्टान्ताभास नव प्रकारे छे, ६८

वैधर्म्यं दृष्टान्ताभासना प्रकारे—

१. असिद्धसाध्यव्यतिरेक, २. असिद्धसाधनव्यतिरेक, ३ असिद्धोत्प-
द्यतिरेक, ४. सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक, ५. सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक, ६ सन्दिग्धोत्प-
द्यतिरेक, ७. अव्यतिरेक, ८. अप्रदर्शितव्यतिरेक अने ९. विपरीतव्यतिरेक. ७०.

वैधर्म्यं दृष्टान्ताभासनां अनुकमे उदाहरणे—

अनुमान भ्रान्त छे, कारणे के ते प्रमाणे छे. यणी, जे भ्रान्त न होय ते
प्रमाणे न होय. जेभ के स्वप्नज्ञान. अही दृष्टान्त असिद्धसाध्यव्यतिरेकदृष्टा-
न्ताभास छे, कारणे के स्वप्नज्ञानमां भ्रान्तिरूप साध्यनो अभाव नथी. ७१.

निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद् यत् तु सविकल्पकं न तत् प्रमाणं यथा
लैङ्गिकमित्यसिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात् प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः ॥२॥७२॥

नित्यानित्यः शब्दः सच्चात् यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तद्यथा

स्तम्भ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य

सच्चस्य चाव्यावृत्तेः ॥३॥७३॥

व्यक्तमेतत् सूत्रत्रयमपि ॥३॥७३॥

असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वाद् यः सर्वज्ञ आप्तो
वा स क्षणिकैकान्तवादी यथा सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः
सुगतेऽसर्वज्ञतानाप्तत्वयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् ॥४॥७४॥

§१ अयं च परमार्थतोऽसिद्धसाध्यव्यतिरेक एव क्षणिकैकान्तस्य प्रमाण-
वाधितत्वेन तदभिधातुरसर्वज्ञानान्ताप्तत्वप्राप्तेः केवलं तत्प्रतिक्षेपकप्रमाणमाहात्म्यपरामर्शन-
शून्यानां प्रमातृणां सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकत्वेनाभास इति तथैव कथितः ॥४॥७४॥

प्रत्यक्ष निर्विकल्पक (अनिश्चयात्मक) छे, प्रमाणे होवाथी. सविकल्प (निश्च-
यात्मक) होय ते प्रमाणे न होय, जेभके अनुमान आमां दृष्टान्त असिद्ध
साधनव्यतिरेकदृष्टान्ताभास छे कारणे के अनुमानमां साध्यप्रमाणत्वनो अभाव
नथी. ७२.

શબ્દ નિત્યાનિત્ય છે, સત્ હોવાથી. જે નિત્યાનિત્ય ન હોય તે સત્ ન હોય, જેમ કે સ્તમ્ભ આમાં. સ્તમ્ભ દૃષ્ટાન્ત અસિદ્ધોભયવ્યતિરેકદૃષ્ટાંતાભાસ છે. કારણ કે તેમાં નિત્યાનિત્ય સાધ્ય અને સત્ત્વ (સાધન) એ ઉભયનો અભાવ નથી. ૭૩

૬૧ ઉપરનાં ત્રણેય સૂત્રોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૭૧-૭૩

કપિલ સર્વજ્ઞ આપ્ત નથી, કારણ કે તે એકાંત અક્ષણિકવાદી (નિત્યવાદી) છે. જે સર્વજ્ઞ કે આપ્ત હોય તે એકાંત ક્ષણિકવાદી (અનિત્યવાદી) હોય, જેમકે સુગત. આમાં સુગત સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકદૃષ્ટાંતાભાસ છે. કારણ કે સુગતમાં અસર્વજ્ઞત્વ અનાપ્તત્વ સાધ્ય ધર્મોના અભાવનો સંદેહ છે. ૭૪

એકાન્ત ક્ષણિક પ્રમાણથી આધિત હોવાથી તેનું કથન કરનારમાં અસર્વજ્ઞતા અને અનાપ્તત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આ દૃષ્ટાન્ત પરમાર્થથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક જ છે પરંતુ એકાન્ત ક્ષણિકત્વનું ખંડન કરનાર પ્રમાણના માહાત્મ્યના જ્ઞાનથી જેઓ રહિત છે તેવા પ્રમાતાઓને સંદેહ થતો હોવાથી. તેઓની અપેક્ષાએ સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકરૂપે દૃષ્ટાન્તાભાસ છે, માટે તે રીતે કહેલ છે. ૭૪

अनादेयवचनः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वाद् यः पुनरादेय-
वचनः स वीतरागस्तद्यथा शौद्धोदनिरिति सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः

शौद्धोदनौ रागादिमत्त्वस्य निवृत्तेः संशयात् ॥५॥७५॥

यद्यपि तद्दर्शनानुरागिणां शौद्धोदनेरादेयवचनत्वं प्रसिद्धं तथापि रागादिमत्त्वा-
भावस्तन्निश्चायकप्रमाणवैकल्यतः सन्दिग्ध एव ॥५॥७५॥

न वीतरागः कपिलः करुणाऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशित-
शकलत्वात् यस्तु वीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशित-
शकलस्तद्यथा - तपनबन्धुरिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेक इति तपनबन्धौ
वीतरागत्वाभावस्य करुणाऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिज-

पिशितशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः सन्देहात् ॥६॥७६॥

तपनबन्धुर्वુદ્ધો વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તતયા યઃ સમુપન્યસ્તઃ સ ન જ્ઞાયતે કિં રાગા-
દિમાનુત વીતરાગઃ, તથા કરુણાઽઽસ્પદેષુ પરમકૃપયા નિજપિશિતશકલાનિ સમર્પિત-
વાન્નવા, તન્નિશ્ચાયકપ્રમાણાપરિસ્ફુરણાત્ ॥૬॥૭૬॥

કોઈ વિવક્ષિત પુરુષ અગ્રાહ્ય વચનવાળો છે, રાગાદિમાન હોવાથી. પરંતુ અગ્રાહ્ય વચનવાળો હોય છે તે વીતરાગ હોય છે. જેમકે શૌદ્ધોદનિ-સુગત આમાં શૌદ્ધોદનિ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક દૃષ્ટાંતાભાસ છે કારણ કે, શૌદ્ધોદનિમાં 'રાગાદિમત્ત્વ' (સાધન)ના અભાવમાં સંદેહ છે. ૭૫

૬૧ જે કે ઔદ્ધ દર્શનના અનુરાગી અનુયાયીઓને શૌદ્ધોદનિનું વચન ગ્રાહ્ય હોવાથી તેઓને શૌદ્ધોદનિનું વચન ગ્રાહ્યરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, તેા પણ રાગા-

દ્વિમત્વના અભાવનો નિશ્ચય કરાવી આપનાર પ્રમાણ મળતું નહિ હોવાથી તે સંદિગ્ધ છે. ૭૫.

કપિલ વીતરાગ નથી, કરુણાપાત્રવ્યક્તિઓને પરમ કરુણાથી પ્રેરાઈને તેણે પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા આપ્યા ન હોવાથી. જે વીતરાગ હોય તે કરુણાપાત્રવ્યક્તિઓને પરમ કરુણાથી પ્રેરાઈને પોતાના શરીરને માંસના ટુકડા આપે છે, જેમકે તપનબન્ધુ-બુદ્ધ. આ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. કારણ કે, તપનબન્ધુમાં વીતરાગત્વાભાવનો અભાવ અને કરુણાપાત્રવ્યક્તિઓને પરમ કૃપાથી પ્રેરાઈને પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા ન દેવાનો અભાવ-એ બંનેમાં સંદેહ છે. ૭૬.

§૧ વૈધર્મ્યદષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ તપનબન્ધુ-બુદ્ધ રાગાદિમાન છે કે વીતરાગ તેમજ કરુણાપાત્ર વ્યક્તિઓને પરમ કરુણાથી તેણે પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા આપ્યા છે કે નહિ તે જણાતું નથી. કારણ કે તેનો નિશ્ચય કરનાર કોઈ પ્રમાણ સ્કુરાયમાન થતું નથી. ૭૬.

ન વીતરાગઃ કશ્ચિદ્વિવક્ષિતઃ પુરુષો વક્તૃત્વાત્ યઃ પુનર્વીતરાગો ન
સ વક્તા યથોપલક્ષણ્ડ ઇત્યવ્યતિરેકઃ ॥૭૭॥૭૭॥

યદપિ કિલોપલક્ષણ્ડાદુભયં વ્યાવૃત્તં તથાપિ વ્યાપ્ત્યા વ્યતિરેકાસિદ્ધેરવ્યતિ-
રેકત્વમ્ ॥૭૭॥૭૭॥

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદાકાશવદિત્યપ્રદર્શિતવ્યતિરેકઃ ॥૮૦॥૭૮॥

અત્ર યદનિત્યં ન ભવતિ તત્કૃતકમપિ ન ભવતીતિ વિદ્યમાનોઽપિ વ્યતિરેકો
વાદિના સ્વવચનેન નોદ્ભાવિત ઇત્યપ્રદર્શિતવ્યતિરેકત્વમ્ ॥૮૦॥૭૮॥

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદ્ યદકૃતકં તન્નિત્યં યથાઽઽકાશમિતિ વિપ-
રીતવ્યતિરેકઃ ॥૯૧॥૭૯॥

§૧ વૈધર્મ્યપ્રયોગે હિ સાધ્યાભાવઃ સાધનાભાવાક્રાન્તો દર્શનીયો ન ચૈવમત્રેતિ
વિપરીતવ્યતિરેકત્વમ્ ॥૯૧॥૭૯॥

કોઈ વિવક્ષિત પુરુષ વીતરાગ નથી, વક્તા હોવાથી. જે વીતરાગ હોય તે વક્તા ન હોય. જેમકે પથ્થરનો ટુકડો. આમાં પથ્થરના ટુકડા રૂપ દષ્ટાન્ત અવ્યક્તિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૭.

§૧ જે કે દષ્ટાન્તરૂપ પથ્થરના ટુકડામાં વીતરાગત્વ (સાધ્ય) અને વક્તૃત્વ (સાધન) બંનેનો અભાવ છે. તે પણ વ્યાપ્તિદ્વારા તે વ્યતિરેક-(અભાવ) અસિદ્ધ છે. માટે આ દષ્ટાન્ત અવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૭

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જેમકે-આકાશ. આ અપ્રદર્શિત વ્યતિ-
તિરેક દષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૮

§૧ જે અનિત્ય ન હોય તે કૃતક પણ ન હોય એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે તો ખરી, પરંતુ વાદીએ પોતાના વચન દ્વારા તેનું ઉદ્ભાવન કરેલ નથી. માટે આ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક દષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૮.

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જે અકૃતક હોય, તે નિત્ય હોય, જેમકે-આકાશ. આ વિપરીતવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૯

§૧ વૈધર્મ્ય પ્રયોગમાં સાધ્યાભાવ સાધનાભાવથી આકાન્ત ખતાવવો જોઈએ એટલે કે સાધ્યાભાવને કારણે સાધનાભાવ હોય છે એમ ખતાવવું જોઈએ. પરંતુ અહીં તેમ નથી. માટે આ વિપરીતવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૯.

(૫૦) યદ્યપિ કિલોપલખણઢાદિત્યાદિગથે, અવ્યતિરેકત્વમિતિ જહત્વાન્ન વક્તિ વીતરાગત્વાદ્વેતિ સન્દેહઃ '૧૭૭॥

અથોપનયનનિગમનાભાસૌ પ્રમાણન્તે—

ઉક્તલક્ષણોલ્લઙ્ઘનેનોપનયનિગમનયોર્વચને તદાભાસૌ ॥૮૦॥

§૧ 'હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ' इत्यુપનયસ्य लक्षणम्; 'साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम्' इति निगमनस्येति ॥૮૦॥

ઉપનયાભાસમુદાહરન્તિ—

यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद् यः कृतकः स परिणामी यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द इति कृतकश्च कुम्भ इति च ॥८१॥

§૧ इह साध्यधर्मं साध्यधर्मिणि साधनधर्मं वा दृष्टान्तधर्मिणि उपसंहरत उपनयाभासः ॥८१॥

નિગમનાભાસમુદાહરન્તિ—

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्द इति तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ॥८२॥

§૧ અત્રાપિ સાધનધર્મ સાધ્યધર્મિણિ સાધ્યધર્મ વા દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ ઉપસંહરતો નિગમનાભાસઃ । एवं पक्षशुद्ध्याद्यवयवपञ्चकस्य भ्रान्त्या वैपरीत्यप्रयोगे तदाभास-पञ्चकमपि तर्कणीयम् ॥८२॥

ઉપનય અને નિગમનાભાસનું નિરૂપણ—

જે લક્ષણો કહેવામાં આવેલ છે તેનું ઉદ્ભવન કરીને ઉપનય અને નિગમનનું કથન કરવાથી ઉપનયાભાસ અને નિગમનાભાસ થાય છે. ૮૦

§ ૧. 'હેતુનો પક્ષમાં ઉપસંહાર ઉપનય છે'—[૩. ૪૬] આ પ્રમાણે ઉપનયનું લક્ષણ અને "સાધ્યનો પક્ષમાં ઉપસંહાર તે નિગમન"—[૩. ૪૧] આ પ્રમાણે નિગમનનું લક્ષણ પૂર્વે કહેલ છે. ૮૦.

ઉપનયાભાસનું ઉદાહરણ—

एवमुक्तः प्रमाणस्य स्वरूपाभासः; संप्रति संख्याऽऽभासमाख्यान्ति—

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याऽऽभासम् ॥८५॥

§ ૧ પ્રત્યક્ષપરોક્ષભેદાદ્વિ પ્રમાણસ્ય દ્વૈવિધ્યમુક્તમ્; તદ્વૈપરીત્યેન પ્રત્યક્ષમેવ, પ્રત્યક્ષાનુમાને એવ, પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમા એવ પ્રમાણમિત્યાદિકં ચાર્વાકવૈશેષિકસૌગત-સાંખ્યાદિતીર્થાન્તરીયાણાં સંખ્યાનં, તસ્ય પ્રમાણસ્ય સંખ્યાઽઽભાસમ્ ।

प्रमाणसंख्याभ्युपगमश्च परेषामिताऽवसेयः—

चार्वीकोऽध्यक्षमेकं सुगतकणभुजौ सानुमानं सशाब्दं

तद् द्वैतं पारमर्षः सहितमुपमया तत् त्रयं चाक्षपादः ।

अर्थापत्त्या प्रमाकृद् वदति च निखिलं मन्यते भट्ट एतत्

साभावं, द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ॥૧॥૮૫॥

ઉપર મુજબ પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસનું વર્ણન કર્યું. હવે પ્રમાણની સંખ્યાના આભાસનું કથન—

પ્રત્યક્ષ જ એક માત્ર પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણની સંખ્યાનું કથન તે પ્રમાણનો સંખ્યાભાસ છે. ૮૫.

§૨ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના ભેદથી પ્રમાણ બે પ્રકારે છે, એમ પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલ છે અને તેનાથી વિપરીત—‘પ્રત્યક્ષ’ એ એક જ પ્રમાણ છે, એવું ચાર્વાકનું, ‘પ્રત્યક્ષ’ અને અનુમાન’ એ બે જ પ્રમાણ છે એવું સૌગત અને વૈશેષિકનું, ‘પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ’ એ ત્રણ જ પ્રમાણ છે એમ સાંખ્ય વિગેરે અન્ય દાર્શનિકોએ કરેલ સંખ્યાનું કથન પ્રમાણનો સંખ્યાભાસ છે.

§૨ અન્ય દાર્શનિકો કેટલાં પ્રમાણ માને છે તે આ શ્લોકથી જાણવું—

‘ચાર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માને છે. સૌગત અને વૈશેષિક—પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે પ્રમાણ માને છે. સાંખ્ય—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ત્રણ પ્રમાણ માને છે. અક્ષપાદ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ ચાર પ્રમાણ માને છે. પ્રભાકર—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ અને અર્થાપત્તિ એમ પાંચ પ્રમાણ માને છે, અને ભટ્ટ (કુમારિલ) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ, અર્થાપત્તિ અને અભાવ એમ છ પ્રમાણ માને છે, જ્યારે જૈન-દર્શનકારોએ સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ—(અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ) એમ બે જ પ્રમાણ માનેલ છે. ૮૫.

(પં૦) પ્રત્યક્ષમેવૈકમિત્યાદિ ગદ્યે । તસ્યેતિ પ્રમાણસ્ય । દ્વૈવિધ્યમુક્તમિતિ અસ્માભિઃ । પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ ગદ્યે યદ્વૈશેષિકાણા પ્રમાણદ્વયમુક્તં તત્ શ્રીધરાભિપ્રાયેણ ॥

पारमर्ष इति कपिलः ॥८५॥

अथ विषयाभासं प्रकाशयन्ति—

सामान्यमेव, विशेष एव, तद्द्वयं वा स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य

विषयाभासः ॥८६॥

§૧ સામાન્યમાત્રં સત્તાદ્વૈતવાદિનો, વિશેષમાત્રં સૌગતસ્ય, તદુભયં ચ સ્વતન્ત્રં નૈયાયિકાદેરિત્યાદિરેકાન્તસ્તસ્ય પ્રમાણસ્ય વિષયાભાસઃ । આદિશબ્દાન્નિત્યમેવાનિત્ય-મેવ તદ્દ્વયં વા પરસ્પરનિરપેક્ષમિત્યાવેકાન્તપરિગ્રહઃ ॥૮૬॥

અથ ફલાભાસમાહુઃ—

અભિન્નમેવ મિન્નમેવ વા પ્રમાણાત્ ફલં તસ્ય તદાભાસમ્ ॥૮૭॥

અભિન્નમેવ પ્રમાણાત્ ફલં બૌદ્ધાનાં, મિન્નમેવ નૈયાયિકાદીનાં તસ્ય પ્રમાણસ્ય તદાભાસં ફલાભાસં; યથા ફલસ્ય મેદાભેદૈકાન્તાવકાન્તાવેવ તથા સૂત્રત એવ પ્રાગુ-પપાદિતમિતિ ॥૮૭॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्ना-
करावतारिकाख्यलघुटीकायां फलप्रमाणस्वरूपाद्याभास-
निर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

પ્રમાણુનો વિષયાભાસ—

સામાન્ય જ પ્રમાણુનો વિષય છે, અથવા વિશેષ જ પ્રમાણુનો વિષય છે કે સ્વતન્ત્ર—(પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન) સામાન્ય અને વિશેષ પ્રમાણુનો વિષય છે વગેરે વિષયાભાસ છે. ૮૬.

§૧ સત્તાદ્વૈતવાદીઓ માત્ર સામાન્યને જ, બૌદ્ધો માત્ર વિશેષને જ અને નૈયાયિકાદિ પરસ્પર સર્વથા ભિન્ન સામાન્ય અને વિશેષને આ પ્રમાણુ એકાન્ત-રૂપે પ્રમાણુના વિષય તરીકે માનતા હોવાથી તે પ્રમાણુનો વિષયાભાસ છે. સૂત્રમાં કહેલ ‘આદિ’શબ્દથી પ્રમાણુનો વિષય માત્ર નિત્ય છે, કે માત્ર અનિત્ય છે, કે પરસ્પર નિરપેક્ષ નિત્ય અને અનિત્ય ઉભય પ્રમાણુનો વિષય છે, આદિ જે માન્યતા છે તેમનો પણ સમાવેશ સમજી લેવો. ૮૬.

પ્રમાણુનો ફલાભાસ—

પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા અભિન્ન જ છે, અથવા સર્વથા ભિન્ન જ છે, એવું મન્તવ્ય તે પ્રમાણુનો ફલાભાસ છે. ૮૭.

§૧ બૌદ્ધો પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા અભિન્ન માને છે, અને નૈયા-યિકાદિ પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન માને છે, તે તે પ્રમાણુનો ફલા-ભાસ છે અને પ્રમાણુથી ફલનો એકાન્ત ભેદ કે એકાન્ત અભેદ માનવો તે યુક્તિયુક્ત નથી તે સૂત્ર દ્વારા આ જ પરિચ્છેદમાં પહેલાં કહેવાઈ ગયેલ છે. ૮૭.

એ પ્રમાણુ “પ્રમાણુનયતત્વાલોક” નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહા-રાજ વિરચિત “રત્નાકરાવતારિકા” નામની લઘુ ટીકામાં ‘ફલ અને પ્રમાણુના સ્વરૂપાદિના આભાસનો નિર્ણય’ નામનો છઠ્ઠો પરિચ્છેદ સમાપ્ત થયો. તેનો

श्रीरैवतायल चित्रकूटादि प्राचीन (७७) तीर्थोद्धारक श्रीविजयनीतिसूरीश्वरज्जना
शिष्याणु मुनि भलयविजयज्ज्ये स्वअभ्यास समये करेल गुणर लाषानुवाद
पणु सभाप्त थये।

(पं०) अभिन्नमेवेति अभिन्नमेव सौगतानाम् । भिन्नमेव यौगानाम् ॥१८७॥

॥इति षष्ठः परिच्छेदः॥

अत्र च वादस्थलानि—यौगाभिमतप्रमाणफले भेदैकान्तनिराकरणम् १, सौगताभिप्रेत-
प्रमाणफलाभेदैकान्तनिराकरणम् २, स्वाभिप्रेतप्रमाणफलभेदाऽभेदनियमनम् ३, कर्तृ-क्रिययोर्भेदाभेदस्था-
पनम् ४, प्रमाणफलव्यवहारसावृत्तत्ववादिनिरासः ५, व्यधिकरणासिद्धहेत्वाभासनिरासः ६, आश्र-
यासिद्धहेत्वाभासनिरासः ७, आश्रयैकदेशासिद्धहेत्वाभासनिरासः ८, संदिग्धाश्रयासिद्ध-संदिग्धाश्र-
यैकदेशासिद्ध-आश्रयसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध--आश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्ति-व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्ध-व्यर्थैकदे-
शासिद्धहेत्वाभासनिरासः ९, अन्यतरासिद्धहेत्वाभासस्थापनम् १०, असाधारणानैकान्तिकविरुद्धा-
व्यभिचारि अकिञ्चित्करकालात्ययापदिष्टप्रकरणसमनिरासः ११—एवं एकादश ॥छ॥ श्री ॥

રત્નાકરાવતારિકાનાં ટિપ્પણો

તૃતીય પરિચ્છેદ

૨. ૧ 'સંસ્કારપ્રબોધ'—સંસ્કારપ્રબોધનાં કારણો છે : સદ્ગ્રાહ્યચિન્તાયાઃ સ્મૃતિબીજસ્ય બોધકાઃ ।

સાદૃશ્ય, અદૃષ્ટ, ચિન્તા, સાહુચ્ય વગેરે સંસ્કારપ્રબોધનાં કારણો છે.

૫૫. ૨ 'યત્ર સાધન...જલાશયે ॥' તુલના—

સાધ્ય વ્યાપકમિત્યાહુઃ સાધનં વ્યાપ્યસુચ્યતે ।

પ્રયોગેન્વચ્યવત્યેવં વ્યતિરેકે વિપર્યયઃ ॥ સ્યાદ્વાદરત્નાકર પૃ૦ ૫૬૯

૭૭. ૨ 'દેવદ્રવ્ય' આ શબ્દનો અર્થ 'દેવસ્ય દ્રવ્યમ્' અર્થાત્ દેવતું દ્રવ્ય એવો કરતાં જિનેશ્વરભગવંતની વીતરાગતામાં દોષ આવે એટલે 'ચતુર્થ્યન્ત-પદમેવ દેવતા' એ જૈમિનિના વચનને ટાંકી દેવસ્ય ને બદલે દેવાય રાખી દેવને માટેનું દ્રવ્ય એવો અર્થ કરવાનું આ વાદિદેવસૂરિ સૂચવે છે. 'બ્રાહ્મણયવાગૂ' માં જેમ 'બ્રાહ્મણસ્ય યવાગૂ' બ્રાહ્મણની યવાગૂ-રાખ એવો અર્થ કરાતો નથી પણ જૈમિનિના આ વચનથી 'બ્રાહ્મણાય યવાગૂ' એટલે બ્રાહ્મણ માટે યવાગૂ એવો અર્થ કરાય છે તેમ અહીં પણ 'દેવસ્ય દ્રવ્યમ્' એટલે દેવતું દ્રવ્ય એવો અર્થ કરી સ્વામિત્વ દર્શાવવું તે ભૂલ છે પરંતુ 'દેવાય દ્રવ્યમ્' એટલે દેવ માટે દ્રવ્ય એવો અર્થ કરવો યોગ્ય છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

૮૭. ૩૧ 'કરપલ્લવી' કરપલ્લવી આદિ માટે જુઓ સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર ૫. ૧૦૩.

૮૮. ૧૩ 'ઋણ્યાર્યમ્લેચ્છ' ઋષિ-આર્ય-મ્લેચ્છાનાં સમાનં લક્ષણમ્ (ન્યાયભાષ્ય ૧.૧.૭)

૯૧. ૧૫ 'હંસપક્ષાદિહસ્ત' ભરતનાટ્ય શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હંસપક્ષહંસ-મુદ્રામાટે જુઓ નાટ્યશાસ્ત્ર ૯-૧૦૬ અને સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર ૫-૭૯

૯૩. ૩ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્ન તુલના— સ્તુતિઃ સ્તોતુ. સાધોઃ કુશલપરિણામાય સ્વયંભૂસ્તોત્ર (નેમિનાથ). સાધૂપાસ્યાપસન્નઃ આવોપાઠ કદપી ૨ કાય છે.

૧૩૩. ૨૯ પ્રકારકાત્સ્ન્યં સર્વં એટલે કાત્સ્ન્યં, અને તેના ત્રણ પ્રકારો છે. વ્યક્રિતકાત્સ્ન્યં, પ્રકારકાત્સ્ન્યં, અને દ્રવ્યકાત્સ્ન્યં.

૧૭૨. ૩૨ 'વિકલાદેશઃ'—સકલાદેશમાં કાલાદિ દ્વારા જે દ્રવ્યાર્થિકનયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા દ્વારા અલેદમાં લેદ અને પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા દ્વારા લેદમાં અલેદનાં ઉપચારના આઠ આઠ દૃષ્ટાન્તો આખ્યા તેને ઉલટાવવાથી એટલે કે પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા વડે લેદમાં અલેદ અને દ્રવ્યાર્થિકનયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા વડે થતા અલેદમાં લેદનો ઉપચાર કરવાથી તેનાં તે જ દૃષ્ટાન્તો વિકલાદેશમાં ઘટી શકશે. સૂત્ર ૪૫ ની ટીકામાં નયવિચાર અવસરે જણાવીશું એમ કહેલ પણ પરિચ્છેદ ૭માં નય પ્રકરણમાં તે વાત નથી એટલે આ સૂચન કયું છે.

પંચમ પરિચ્છેદ

સૂ. ૧ 'સામાન્યવિશેષાદિ' આદિ પદથી સત્-અસત્, નિત્ય-અનિત્ય, અભિ-લાખ્ય-અનભિલાખ્ય સૂચવાય છે.

૧૮૫. ૩૦ 'સામર્થ્યઘટનાચ્ચ' સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ ચકારથી સદસદાકાર-પ્રતીતિવિષયત્વાત્ વગેરે હેતુઓ સંગૃહીત થાય છે. પ્રથમ સૂત્ર અને બીજું સૂત્ર સાથે લેતાં અનુમાનપ્રયોગ થાય છે.

૨૧૨. ૧૯ 'ઉત્પ્લવન્તે' આ પ્રયોગ નૈયાયિકો માટે પ્રચલિત છે. બુઓ—

પ્રાયેણ વૈયાકરણાઃ પિશાચાઃ પ્રયોગમન્ત્રેણ વિનિવારણીયાઃ ।

ઉત્પ્લુત્ય ઉત્પ્લુત્ય સ્વમાપ્લુવન્તઃ કથં નુ વાર્યાઃ સ્વલુ ગૌતમીયાઃ ॥

૫૪ પરિચ્છેદ

૨૨૬. ૧ 'ફલ' વિષય અને ફલનો ભેદ છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો વિષય નીલાદિ છે, જ્યારે તેનું ફલ જ્ઞાનોત્પત્તિરૂપ ક્રિયા છે.

૨૨૬. ૩ 'સાધકતમ'—અનેક સાધકોમાંથી જે સાધન દ્વારા કાર્ય સિદ્ધ થાય તે.

૨૨૬. ૩૦ 'અભિન્ન' 'વિષયાધિગતિશ્ચાત્ર પ્રમાણફલમિષ્યતે ॥ સ્વવિત્તિર્વા પ્રમાણં તુ સારૂપ્યં યોગ્યતાપિ વા ॥૧૩૪૪॥ તત્ત્વસંગ્રહ.

૨૩૧. ૧૩ 'નહિ સારૂપ્યમસ્ય પ્રમાણમ્' અસ્ય-જ્ઞાનતુ', 'અસ્ય' શબ્દનો અર્થ ટિપ્પણકારે 'સૌગતસ્ય' એ પ્રમાણે કરેલ છે, તે અર્થ પણ યોગ્ય છે, કારણ કે આ માન્યતા તો તેમની જ છે, પરંતુ અહીં ટીકામાં તેનો સીધો નિર્દેશ ન હોવાથી અમે પ્રકરણાનુસાર અર્થ કરેલ છે.

૨૩૬. ૩૨ સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી એવા પ્રકારનાં બીજાં સ્મરણયુક્ત અનુમાન તથા આગમજન્ય જ્ઞાન અને માત્ર સંકલન જેવાં જ્ઞાનો પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાભાસો જાણવા.

૨૫૦. ૩૦ 'વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વાત્' બુઓ ન્યાયબિંદુ
પૃ. ૮૬

૨૭૦. ૧૩ 'નન્વન્યતરાસિદ્ધિઃ' અન્યતરાસિદ્ધિ નામનો હેત્વાભાસ નથી.
ન્યાયમંજરી પૃ. ૧૬૨

૨૮૬. ૨૮ 'કાલાતીતઃ' 'કાલાત્યાપદિષ્ટઃ કાલાતીતઃ' આ ન્યાયસૂત્ર છે. બુઓ
ન્યાયસૂત્ર ૧.૨૬.

૨૬૦.૫ 'પ્રકરણસમઃ' 'યસ્માત્પ્રકરણચિન્તા સ નિર્ણયાર્થમપદિષ્ટઃ પ્રકરણસમઃ' આ પણ ન્યાયસૂત્ર (૧.૨.૭) છે.

૨૬૮ ૨૪ 'પક્ષશુદ્ધ્યાદિ' પક્ષમાં પ્રતીતસાધ્યાદિરૂપ દોષ હોવા છતાં તે દોષો નથી પરંતુ પક્ષ શુદ્ધ છે એવો ભ્રમ થાય ત્યારે પક્ષશુદ્ધ્યાભાસ અને છે. તેવી જ રીતે હેતુમાં અસિદ્ધાદિ દોષો હોવા છતાં, દષ્ટાન્તમાં સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યના દોષો હોવા છતાં તેમ જ ઉપનય અને નિગમનમાં પણ તે તે દોષો હોવા છતાં તે તે હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન શુદ્ધ છે એવો ભ્રમ થાય ત્યારે અનુક્રમે હેતુશુદ્ધ્યાભાસ, દષ્ટાન્તશુદ્ધ્યાભાસ, ઉપનયશુદ્ધ્યાભાસ અને નિગમનશુદ્ધ્યાભાસ અને છે.

